

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2

НАРИСИ
У ДВОХ
ТОМАХ

Козацтво й Україна,
козацтво і український народ...

Ці поняття здавна були
в одному асоціативному ряду.

І це не випадково. Адже через
історію козацтва, по суті,

переломлювалася ціла епоха

в минулому України та її народу.

На певному етапі історичної

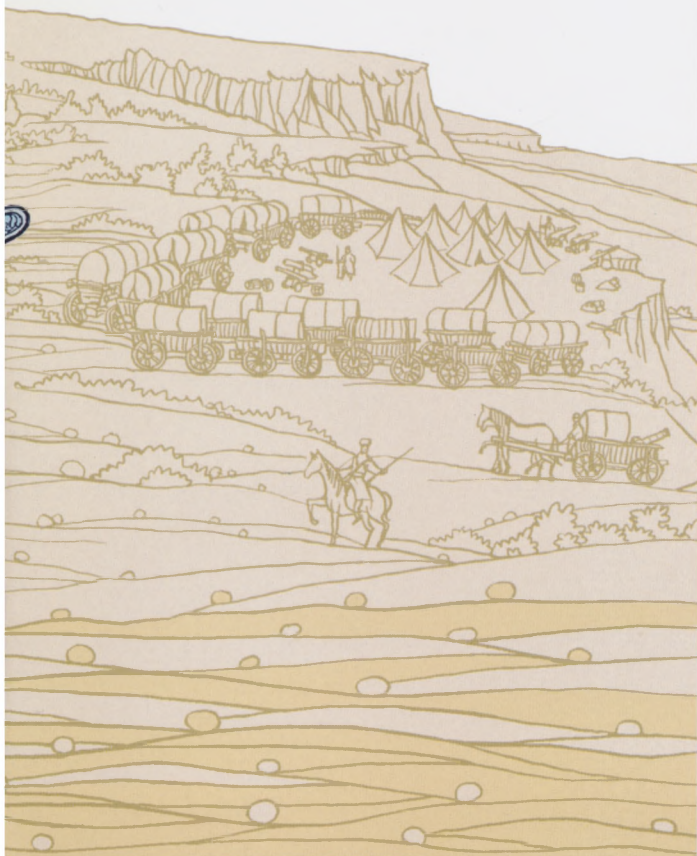
еволюції саме козацтво

відбивало загальні тенденції

та закономірності розвитку

українців як окремої спільноти,

окремої нації.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА

НАРИСИ
У ДВОХ
ТОМАХ

Київ

**Видавничий дім
«Кієво-Могилянська
академія»**

2007

*Розділ 11
Етнічні
та етнокультурні
аспекти феномена
українського козацтва*

*Розділ 12
Православна традиція
Війська Запорозького*

*Розділ 13
Козацьке право
і судочинство*

*Розділ 14
Геральдичні традиції
українського козацтва*

*Розділ 15
Українське козацтво
та західноєвропейський світ*

*Розділ 16
Козацьке
історіописання*

*Розділ 17
Козацтво в системах
Російської і Турецької
імперій*

*Розділ 18
Козацьке військо на Кубані*

*Розділ 19
«Вільне козацтво»
в Українській революції
1917–1921 рр.*

*Розділ 20
Увічнення пам'яті
про козацьку добу в УРСР.
Сучасне українське козацтво*

*Розділ 21
Козакознавчі студії
в українській історіографії*

*Розділ 22
Писемні джерела
з історії українського
козацтва*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

НАРИСИ У ДВОХ ТОМАХ

*Том
другий*

Через сто років після появи ґрунтовних праць з історії української козаччини Михайла Грушевського та Дмитра Яворницького сучасні українські історики на основі новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки створили узагальнений образ українського козацтва. У другому томі розглянуто етнонаціональні аспекти феномена українського козацтва, козацьке право і судочинство, його православні та геральдичні традиції, специфіку козацького історіописання, сприйняття українського козацтва у західноєвропейському світі. Спеціальні нариси присвячено еволюції козацького стану після ліквідації козацької держави та поглинення України іноетнічними імперськими структурами, відродженню козацтва в сучасній Українській державі.

Розраховано на науковців, студентів і викладачів вузів, широкий читацький загал.

Редакційна колегія:

- В. А. Смолій* – докт. іст. наук, академік НАНУ (відповідальний редактор);
О. А. Бачинська – докт. іст. наук; *А. О. Гурбик* – канд. іст. наук;
О. І. Гуржій – докт. іст. наук; *С. А. Леп'явко* – докт. іст. наук;
В. М. Матях – канд. іст. наук (відповідальний секретар);
Ю. А. Мицик – докт. іст. наук; *В. С. Степанков* – докт. іст. наук;
Т. В. Чухліб – канд. іст. наук (заст. відповідального редактора);
В. О. Щербак – докт. іст. наук

Авторський колектив другого тому:

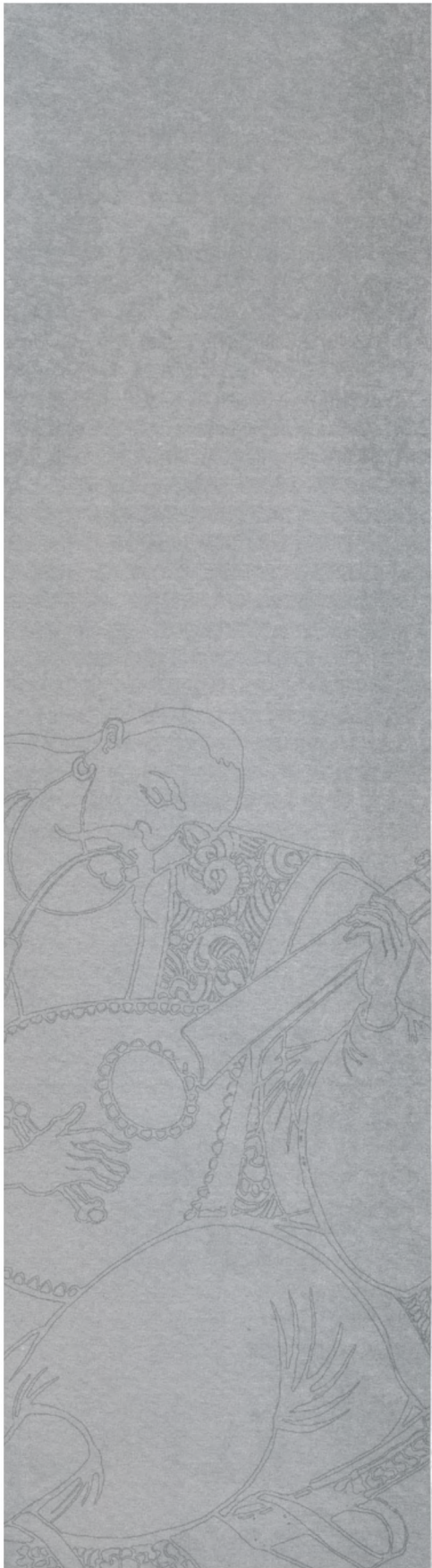
- А. М. Авраменко, В. Г. Балушок, О. А. Бачинська, А. М. Бовгиря,
В. Ф. Верстюк, А. О. Гурбик, О. О. Демиденко, В. В. Задунайський,
О. В. Кресін, О. С. Кузьмук, В. М. Матях, Ю. А. Мицик,
Д. С. Наливайко, О. А. Однороженко, О. К. Струкевич, Б. Є. Фролов,
В. К. Чумаченко, Т. В. Чухліб*

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

ЕТНІЧНІ ТА ЕТНО- КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- 11.1. Рання козацька етнокультура
- 11.2. Особливості козацьких звичаїв та обрядів
- 11.3. Трансформації в етнічному житті української спільноти, пов'язані з козацтвом
- 11.4. Від етнічного самоусвідомлення до захисту національних інтересів

11.1.

Рання козацька етнокультура

Поява та утвердження козацтва й пов'язаного з ним козацького етнокультурного комплексу зумовили найбільшу з часів становлення української спільноти її трансформацію в етнічному та етнокультурному вимірах. Виникнення козацтва було спричинене тотальним наступом Східного Світу, і зокрема Великого Степу, на Україну (в рамках християнсько-мусульманського цивілізаційного протистояння [1]), що посилювався після 1 утворення Кримського ханату й перетворення його на васала Османської імперії. Татарські погроми кінця XV – початку XVI ст. та активна експансія Туреччини призвели до того, що більша частина тодішньої Украї-

ни стала прикордонною територією, на якій перманентно велися воєнні дії [2].

Разом із тим, оцінюючи роль Степу (одночасно як природно-географічного, суспільно-політичного та етнографічного феномена) в долі України й українського народу, не можна зводити її лише до руйнівного негативу. Адже Степ, на прикордонні якого існувала Україна, своїми викликами природно-екологічного й соціально-політичного характеру змушував українську спільноту адаптуватися до місцевих природних і соціальних, тобто створених людиною, умов, цим самим змінюючи її та надаючи відповідної специфіки. А така соціокультурна специфіка спільнот, зумовлена означеною адаптацією, пройшовши відповідне осмислення як самою спільнотою, так і представниками сусідніх народів, завжди формує певний образ спільноти та усвідомлення її відмінності від сусідів [3]. Так виникає особна етнічність та етнічна самосвідомість, а також і усвідомлення сусідами цієї спільноти як окремого етносу. Тобто прикордонно-степова соціокультурна спеціалізація українців виступила потужним чинником формування їх як народу. Цей чинник діяв із самого початку українського етногенезу, тобто з моменту розселення по теренах сучасної України слов'ян та завершення асиміляції ними місцевого субстратного населення напередодні утворення Київської Русі. Вже у давньоруські часи тутешнє слов'янське населення дуже відрізнялося своєю етнокультурою від слов'ян на теренах Росії та Білорусі. І зміни ці зумовлювалися саме адаптацією до місцевих природних та соціальних умов, серед яких непересічну роль відігравали лісостепові й навіть степові типи ландшафту та відповідні їм, вироблені упродовж тисячоліть субстратним на-

селенням, способи життєдіяльності (південне Полісся інтенсивно освоювалося, теж наближаючися за умовами існування тут людей до лісостепу, північнополіські ж терени завжди залишалися для України периферійною зоною) [4].

Завершення формування українського етносу відносимо на кінець XII – початок XIII ст., коли боротьба галицько-волинських Романовичів та чернігівських Ольговичів за владу над Південною Руссю виокремила цю територію з решти руських земель в особну політичну спільність і об'єднала різного роду комунікаціями [5], створивши умови для усвідомлення її населенням не тільки етнокультурної відмінності від сусідів, а й власної подібності та єдності. Індикатором завершення українського етногенезу стало поширення в цей час на всій південноруській території єдиної самоназви «русь» у множині / «русин» в однині (що залишатиметься самоназвою всіх українців до XVIII ст.), на противагу земельним етнонімам, що побутували раніше (до кінця XII – початку XIII ст. «руссю» звалися лише жителі Руської землі (Київське та Переяславське князівства), всі інші земельні етнічні спільноти, що утворилися на базі колишніх племінних етносів, мали власні назви, літописці прикладають до них ентонім «русь» лише при стиканні з представниками інших країн і народів з-поза меж Давньої Русі) [6]. На російських теренах з XIII ст. поширюється утворена за зовсім іншою, атиповою, моделлю самоназва «русские»; жителів Білорусі мешканці Південної Русі (пізнішої України) приблизно тоді ж починають звати «литвою» (і «литвин» в однині) [7]. Утвердження єдиної для всього населення самоназви та відмежування від сусідів завжди свідчить про появу особної етнічної самосвідомості, тобто

8 завершення етногенезу [8]. Після монгольського завоювання, коли Південна Русь втратила власну державність і її землі ввійшли до складу сусідніх держав, Степ, зумовлюючи зазначену соціокультурну адаптацію України до своїх умов, сприяв відмежуванню українських теренів від решти земель цих поліетнічних соціально-політичних організмів.

Одним із таких специфічних адаптивних засобів, що уможливили існування української етнічної спільноти на степовому прикордонні, особливо з посиленням експансії Степу, й виступило козацтво з його своерідним етнокультурним комплексом. Козацтво завжди було єдиним для всієї України, фактично об'єднуючи її в одне ціле [9]. Тут, у середовищі козацтва, зустрічалися й виходили звідси різного роду комунікації, спрямовуючи і схрещуючи міграційні та інформаційні потоки з різних, роз'єднаних політично, частин України й поширюючи у цих її частинах козацьку етнокультуру, що виникла, а також відповідні ідеї, стереотипи та риси ментальності, об'єднуючи, таким чином, усю країну. З появою козацтва Україна остаточно сформувалася як країна, що розташована на межі між

10 Сходом і Заходом [10] і, попри її політичну роз'єднаність, розглядалася як єдине ціле й самими українцями*, і їхніми сусідами. І не випадково за Люблінською унією 1569 р. землі

України майже повністю відійшли до Польщі, знову з'єднавшись воєдино, оскільки для всіх вони тоді становили одне ціле, чи виступали дуже близькими як у територіальному, так і в культурно-етнічному плані [11]. 11

Термін «Україна» в розглядувані часи, коли під нею розуміли переважно саме надніпрянсько-східноподільські землі, означав «порубіжжя», «кордон» [12]. Його зміст був фактично 12 тотожним значенню поняття «Кордон» у Північній Америці часів її колонізації європейцями, означаючи зону збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації. І назви «Україна», «українні воєводства», «українні землі», «українні замки» та їм подібні, якими рясніють документи XVI–XVII ст., позначали саме район такого протистояння європейського світу з Диким Полем і світом мусульманським взагалі. А саме населення «України» та «українних земель», яке жило воєнізованим побутом в умовах перманентної війни, – «люди українні» – виступає в цих документах незалежним і самостійним, піонерами освоєння земель на Великому Кордоні. Про аналогію козацької України американському Кордону часів завоювання Дикого Заходу детально йшлося в першому томі цієї праці [13]. На специфіку 13 українського козацтва як європейських піонерів у збройному протистоянні європейського землеробсько-осілого світу зі світом Великого євразійського степу та як на силу, що відіграла вирішальну роль у завоюванні Дикого Поля, вказують також зарубіжні дослідники, в тому числі східні (звернімо, до речі, у цьому зв'язку увагу на співзвучність назв Дике Поле і Дикий Захід). Як зазначає Г. Іналджик, «саме виникнення на прикордонній смузі козацтва, що

* «Українцями» називаємо з певною долею умовності місцеву етнічну спільноту пізньосередньовічно-ранньомодерних часів, оскільки вона демонструє етнічну тяглість з сучасним українським народом і є лише попередньою історичною стадією в його розвитку. Разом з тим слід мати на увазі, що у досліджувані часи українці мали самопозву «русь» (у множині) / «русин» (в однині), пізніше «русини». Про історію загальноукраїнської етнічності див.: *Балушок В. Несподіванки української етнічності // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).*

перейняло подібний (степовикам. – Авт.) спосіб життя та кочову організацію, створило ту силу, якій судилося викликати революційні зміни в цій боротьбі» [14] і, додамо від себе, 14
перехилити в подальшому чашу ваг на користь європейського світу в означеному тисячолітньому протистоянні. Адже саме завдяки козацтву українцям вдалося не тільки відбити наступ Сходу, а й у подальшому заселити чисто степові райони півдня і південного сходу України.

Козацтво, виникаючи на південно-східних рубежах Королівства Польського та Великого князівства Литовського, вже з самого початку формувалося як етнокультурний феномен, що мав чітко виражену степову спеціалізацію. А Степ не був чужим протокраїнцям, а пізніше українцям ще з давньоруської епохи. І це не випадково, оскільки вже у той час слов'янське населення України дуже тісно взаємодіяло в етнокультурному та етнічному планах зі степовиками. Особливо тісними в епоху Давньої Русі були контакти наших предків із чорними клубуками та іншими «своїми поганими», що відкочували зі степів на окраїни Києворуської держави, де поселялися в безпосередньому сусідстві з русинами.

Після монгольської навали етнічна взаємодія українського і тюркського населення посилюється. Дослідники відзначають, що завоювання прискорило асиміляцію українцями тієї частини чорноклобуцького населення, яка піддалася християнізації і перейшла від кочового скотарства до осілого землеробського способу життя. Археологічні дослідження в Надроссі засвідчують, що далеко не всі чорні клубуки були переміщені монголами в північно-західне Причорномор'я та відкочува-

ли потім на схід. Значна частина їх залишилась і була асимільована українцями [15]. Крім того, в ряді районів лісостепового прикордоння фіксується черезсмужне проживання українського й татарського населення, що було пов'язано зі створенням на українській території осередків татарської воєнно-служилої людності [16]. 15 16

Частина половців, що зазнали поразки під час монгольського завоювання, як відомо, шукала порятунку в навколишніх країнах, у тому числі Південній Русі (Україні) [17]. Українські князі в цей час приймають на службу численні половецькі військові контингенти. Половці служили також провідниками, перекладачами, радниками, як знавці степового етикету, оскільки князям доводилося часто їздити до Орди. В 1240–1250-х рр. «половці Данилови» неодноразово згадано в джерелах у складі війська Данила Галицького [18]. З часом це 18
тюркське населення асимілювалося українським. Особливо тісними тюрксько-українські контакти в XIII–XV ст. були в Посейм'ї, оскільки поряд у районі Сіверського Дінця до самого походу Тимура 1395 р. перебували численні поселення колишніх степовиків, що осіли тут. У цьому районі ще з хозарських часів проживало аланське населення, яке на час існування Золотої Орди, очевидно, вже зазнало тюркизації. Навіть після погрому, який учинили полчища Тимура, тут збереглася частина цього населення [19]. Не випадково, за документами XVI ст., у складі жителів Сіверської землі – севрюків – чітко простежується тюркський елемент [20]. Фіксується в означений час змішане слов'яно-алано-тюркське населення й на Нижньому Дніпрі. Хоча, якщо у давньоруські часи тут переважали слов'яни, то пізніше питома вага аланів і особливо 19 20

21 тюрків зростає [21]. Щоправда, 1395 р. південнодніпровські поселення теж зазнали спустошливого нападу військ Тимура, який, проте, не призвів до повного знищення цього населення. Частина його, певно, врятувалася, в тому числі переселившись в інші райони Півдня України [22]. Взагалі ж, уздовж всього татарсько-українського прикордоння, очевидно, постійно існувала то ширша, то вужча місцевість, на якій християнське (переважно українське) населення проживало черезсмужно з мусульманським. Про таке населення, наприклад, ідеться в листі турецького султана Сулеймана до Сигізмунда Августа 1564 р., де згадано про одночасне його підпорядкування як турецьким, 23 так і литовським урядникам [23]. І саме в межах цієї смуги Гійом Боплан спеціальними позначками відтворив на своїх картах чергування мусульманських та християнських поселень [24].

У XIV–XV ст. на українському степовому прикордонні оселяються численні групи татар, взятих у полон під час походів литовських князів проти Орди. Частина з них зливається з місцевим українським сільським і міським населенням, а частина зараховується на військову службу. Крім того, в цей час, у зв'язку з усобицями в Золотій Орді, на територію Литви, до складу якої входила більшість українських земель, періодично переселяються значні угруповання татар. Вони теж включалися литовськими властями до складу місцевого збройно-служилого стану і розселилися переважно на межі степу та лісостепу: в межириччі Дністра й Південного Бугу, на підступах до Звенигородщини, Черкас, Канева, на Лівобережній Наддніпрянщині і навіть у районах Батурина, Овруча й Чорнобиля. Відомості про татар, які перебували на велико-

князівській службі, та про земельні пожалування їм в Україні, як, наприклад, надання 1495 р. татариніві Богданові Собачці землі біля Новограда-Волинського, зустрічаємо в грамотах великого князя Олександра [25]. Цей татарин, як бачимо, вже має й українське ім'я, а саму землю, до речі, було придбано в іншого татарина – Чигиря. А 1484 р. у посланні великому князю Казимирові татарський «цар» Муртаза пише: «А ещо моихъ несколько есачныхъ люде[и] отъ есакка Бегаючи к тобе прихилилися» [26]. 26 Після завоювання Московією Казані в 1552 р. і Астрахані в 1556 р. та приєднання до неї Передкавказзя на Поділля й Волинь прибула ще одна хвиля тюркських мігрантів [27]. У XV ст. 27 найбільший відсоток населення Київської землі та Поділля, після українців, становили татари [28]. Кількість 28 нащадків поселених за князя Вітовта в Україні татар у XV ст. сягала більше 10 тисяч родин [29]. Навіть у XVII ст. 29 міграції великих груп татар в Україну тривали. Зокрема, 1637 р. до Подніпров'я прибуло, за свідченням Львівського літопису, 20 тисяч переселенців із Буджацької орди, що саме конфліктувала з Кримським ханством [30]. 30 А 1646 р. київський каштелян Максиміан Бжозовський поселив у районі Мотижина 80 татар (очевидно з сім'ями) [31]. Щодо загальної кількості татарських іммігрантів остаточно висновки робити ще зарано, проте, як визначила Н. Яковенко, вони склали близько третини панівного прошарку на Київщині та Брацлавщині (враховуючи такі визначні шляхетські й князівські родини, як Глинські, Домонти, Дашковичі, Немиричі та інші). А крім того, за її словами, взагалі прізвища «доброї чверті» українців спираються на тюркську мовну основу [32].

«Християнізуючись, тюркський збройний елемент через два-три покоління розчинявся у місцевому боярстві, знаходячи в його корпорації місце, адекватне своєму майновому становищу, рівневі родовитості, характерові військової служби, тобто поповнюючи усі прошарки рицарсько-шляхетського стану – від князів... 33 до рядових панцирних бояр» [33]. Боярство ж та різного роду збройні слуги «українних» теренів, активно поповнювані тюркськими іммігрантами, виступили, як відомо, одним із головних джерел формування козацтва [34]. Потрапляла до складу новоутворюваного українського козацтва й доволі велика кількість власне тюркських козаків, що з'явилися набагато раніше за українських та російських 35 (фіксуються джерелами з XIII ст. [35]), цьому, вочевидь, сприяли усобиці й політичний хаос у степах після розпаду Золотої Орди. Збереглися численні свідчення про перебування козаків-татар на службі Великого князівства Литовського (як і Московської держави) [36].

Про змішаний тюрко-слов'янський склад козацьких ватаг початкового періоду козацтва можна висновувати з тогочасних джерел. Зокрема, в одному російському документі йдеться: «На поле ходят казаки многие: казанцы, азовцы, крымцы и иные баловни казаки; а и наших украин казаки, 37 с ними смешавшись, ходят» [37]. До названих фактів етнічної взаємодії українців із тюрками часів формування козацтва слід додати численних полонених, переважно жінок і дітей, що їх приводили козаки з наскоків на Крим, та кочові тюркські орди, які в більшості, вочевидь, вливалися до складу козацького соціуму. Наприклад, у листі турецького султана Сулеймана до польського короля і вели-

кого князя литовського Сигізмунда I 1538 р. згадано, як українські козаки в околицях Очакова у тамтешніх жителів «пошарпали» не тільки «достатки», а й «жінок та дітей» [38]. 38 У листі за 1541 р. йдеться про 150 жінок і дітей, що їх захопили «свавільні люди» з України в передмістях Очакова й татарських кочовищах [39]. Аналогічна інформація щодо 39 забирання козаками в Україну турецько-татарських підданих міститься і в інших документах [40]. Промовистою 40 є скарга турецьких властей 1570 р. на козаків до короля Сигізмунда Августа, що «деякі козаки з Польщі рік у рік взимку і влітку завжди приходять, у татар жінок, дітей, табуни та різну худобу забирають» [41]. Турецькі влас- 41 ті навіть висилали до України спеціальних посланців, які розшукували цих полонених. Однак успіхи їх, вочевидь, були досить скромними, більшості бранців повернути так і не вдалося. Наприклад, в одному документі 1543 р. розповідається, як замість півтораєста захоплених козаками турецько-татарських підданих повернули лише 14 чоловік [42]. 42

Підтверджує етнічну взаємодію українців зі степовиками у минулому й величезний масив топонімії тюркського походження, переданий їм великою мірою в ході асиміляції тутешніх тюрків [43]. Антропологі 43 теж засвідчують вливання до складу української людності монголоїдного елемента (пов'язаного переважно з тюрками), що з'явився значною мірою саме в козацьку епоху [44]. 44

Оселяючись у більшості на південних і південно-східних околицях української етнічної території, в основному на межі Степу й Лісостепу, тюркське населення дуже швидко асимілювалося українцями. Однією з основних причин цього, ймовірно,

була етнічна плинність, властива кочівникам, яка полягає у відсутності справжньої етнічності та справжніх етносів у їхньому середовищі. Кочові етнічні утворення, як відомо, корінним чином відрізняються від осілих, міцно прив'язаних до власних етнічних теренів народів, проявляючись у безперервному процесі перекомпонування, переходу окремих груп, цілих родів і етнічних підрозділів з одного етнополітичного угруповання до іншого, злитті дрібних спільностей у більші й дробленні великих [45]. Втраті тюрками своєї етнічності при взаємодії з українським населенням сприяв і перехід їх до осілості (що тягло за собою зміни у побуті та заняттях) в иноетнічному середовищі, яке було значно чисельнішим за них. Тим більше, що в прикордонні райони прибували мігранти з корінних українських земель, серед яких переважали соціально активні, сміливі й заповзятливі люди, котрих приваблювала степова вольниця.

Взагалі ж, судячи з доступних джерел, українське козацтво при своєму формуванні ввібрало численних представників багатьох етнічних спільнот. Зокрема, серед українських козаків зафіксовано, крім нащадків тюрків, вихідців із білорусів, росіян, західних і південних слов'ян, південних романців (переважно молдаван), угорців, греків, євреїв, прибалтів, німців, шведів, інших європейців (що ховаються в документах під назвами «католики» та «протестанти»), а також кавказьких народів [46]. Питома вага українського етнічного елементу при цьому була достатньо великою, щоб асимілювати їх усіх без залишення ними помітних слідів. Проте з тюркським елементом справа дещо інакша. На етнічну самосвідомість укра-

їнських козаків, а тим більше українців у цілому він практично не вплинув. Місцеве козацтво завжди мало руську, тобто українську в сучасних термінах, ідентичність. Цим воно, до речі, суттєво відрізнялося від козаків російських, у середовищі яких, судячи з усього, етнічна та етнокультурна взаємодія зі степовиками запустила механізм етногенезу [47]. І перетворенню донських, волзьких, терських, гребенських, яїцьких козаків на самостійні етнічні спільноти перешкодило лише досить раннє підпорядкування їх Росії та відповідні впливи з боку останньої. Але навіть сьогодні російські козаки є окремими субетносами російського народу. На етнічність же українських козаків тюркський елемент взагалі не мав помітного впливу. Разом із тим на етнічній культурі українців він позначився дуже суттєво, причому впливи ці передалися саме через посередництво козаків. Та інакше й бути не могло. Адже, щоб успішно виживати в умовах Дикого Поля, козацтву були просто необхідні господарські, військові, побутові, соціонормативні, суспільно-політичні засоби адаптації до місцевих природних та соціальних обставин життя. А степові тюрки пропонували всі ці засоби вже готовими та ще й апробованими впродовж віків.

Пристосування до степових прикордонних умов в українського, передусім козацького, населення йшло саме по лінії етнокультурних запозичень у степовиків, які асимілювалися ним. Із запозичень, або ж явищ, які з'явилися внаслідок етнічної взаємодії українців з тюрками у сфері господарства, слід назвати широкомасштабне тваринництво, а саме конярство, вівчарство, розведення особливої, пристосованої до степо-

48 вого природного середовища поро-
ди рогатої худоби [48]. Багато запо-
зичень зробили козаки, витворюючи
адекватні до місцевих умов способи
полювання й особливо рибальства,
яке, як відомо, мало важливе значен-
ня для запорожців: спеціальні при-
строї для риболовлі в степових водой-
мах («гард», «сал» та ін.), мастило для
рибальських сіток («катран»), мето-
ди приготування й консервації риби
49 (засолювання, в'ялення) тощо [49].
Загалом, усі види господарської
діяльності козаків так чи інакше фор-
мувалися під впливом місцевого при-
чорноморського, у козацькі часи
переважно тюркського, населення.
Спочатку це були полювання, рибо-
ловля, бортництво, збирання рослин
та інші промисли, у тому числі роз-
бійницькі наскоки на сусідні країни
та купців із метою грабежу, пізніше
дістає значного розвитку також ско-
тарство. Землеробство ж розвиваєть-
ся в середовищі козацької спільноти
найпізніше, а на Запорожжі воно
лише після 1734 р. починає поши-
рюватися як важлива господарська
50 галузь [50].

Серед запозичень, що стосують-
ся матеріальної культури, назвемо
житло типу «куреня» та споріднені з
ним споруди «кирган», «катрага»,
в конструкції яких глина, лоза, оче-
рет, соломка та земля переважають як
матеріал над дефіцитним тут дере-
вом. Ці ж матеріали дістали поши-
рення й при будівництві традиційних
дво-, три- і чотирикамерних хат-маза-
нок. Використовували козаки й запо-
зичені від кочівників мобільні житла
типу «коша» і «котиги» на зразок
намету, обшиті повстю і встановлені
51 на колесах [51]. Крім того, часів тіс-
ного, і часто немирного, козацько-
татарського співжиття сягає консерва-
ція мінітипу традиційного народ-

ного житла українців у середньонад-
дніпрянсько-подільських лісостепо-
вих та степових краях. Таке житло,
що мало двоє дверей – передні й
задні для зручності втечі в разі напа-
ду, досить примітивне за вживаним
будівельним матеріалом (хмиз, соло-
ма, очерет, багато глини і трохи дере-
ва) та конструкцією (одноповерхове
й невелике за площею), порівняно з
уже доволі розвинутим на той час
помешканням більшості європей-
ських народів, було натомість мало-
помітним і легковідновлюваним в
умовах постійного збройного про-
тистояння зі степовиками [52]. Саме 52
серед козацтва дістала поширення
вільна, безсистемна забудова селищ,
а також зимівниково-хутірська форма
поселень. Перейняли козаки в тюр-
ків і конструкції печей – кам'янки
«мечеті» й земляної «кабиці»; «кізяк»
як вид палива у степових, бідних на
хмиз, районах; посуд і страви – «соло-
маху», «пастирму» та інші (можливо,
тюркізмом є слово «галушки», що
свідчить про ймовірне запозичення
цієї страви) та ін. [53]. А обмазані й 53
обпалені всередині земляні ями для
зберігання зерна, широко вживані
козаками, відомі в Південній Наддні-
прянщині задовго до XV–XVII ст. [54]. 54

Запозичили українці у степових
народів і численні елементи костю-
ма, зокрема типово східні шаровари,
а також спосіб носити чоловічу со-
рочку заправленою в штани: те й те є
зручним при їзді верхи і не характер-
не для інших слов'ян. Перейнятою
зі Сходу є манера українських жінок
випускати нижній одяг, зокрема со-
рочку, з-під верхнього й обов'язково
прикрашати випущений край вишив-
кою. Слово «кирея» є запозиченням
з турецької мови, що свідчить і про
можливе запозичення самого цього
вбрання [55]. «Немає сумніву, – писав 55

Д. Яворницький, – що покрій одягу запорозьких козаків, особливо високих шапок, широких шаровар, довгих кафтанів і широких поясів, східного походження й запозичений ними від татар і турків» [56] (останні дослідження доводять, що ці запозичення відбувалися також від тунгуського алаано-яського населення, що тюркизувалося [57]). Нетиповим для народів європейського кола є широке використання українцями в домашньому інтер'єрі килимів, що їх козаки стелили навіть у «бурдюгах» (землянках та напівземлянках) [58]. А саме слово «килим» теж є запозиченим із тюркських мов, у які воно, своєю чергою, потрапило з іранських [59]. У військових походах українці широко використовували східні за походженням намети, що вироблялися місцевими майстрами аж до кінця XVIII ст. [60]. Можливо, українці запозичили від тюрків низку демонологічних персонажів [61]. Дослідники вказують на ймовірну спорідненість українського терміна «толока» з кримськотатарським «талакья» [62].

Відоме достатньо високе суспільне становище жінки в українському соціумі, один із проявів якого описав Г. Боплан (сватання дівчат до парубків), теж дісталось у спадок від степовиків. Адже в кочівників жінки, відіграючи важливу роль у господарському житті, особливо в часи, коли чоловіки брали участь у походах, традиційно посідали високе місце в суспільній ієрархії [63]. Ця традиція перейшла до українців ще від сарматського етнічного субстрату при їх етногенезі [64], а далі, судячи з усього, підтримувалася найбільше в козацькому середовищі, де чоловіки часто теж довго не бували вдома, беручи участь у далеких походах, і всі домашні та господарські справи вели

їхні дружини [65], серед яких було чимало приведених зі степів татарок.

Що ж до внутрішньої організації козацького війська, то її, на думку дослідників, майже повністю запозичено від тюрків, що відбилося у відповідній термінології, мало не всуціль тюркського походження («осавул», «отаман», «булава», «бунчук», «барабан», «куринь», «табір», «кіш», «майдан», «чайка» та ін.) [66]. Регламентування життя козацького війська і тактику бою теж великою мірою слід пов'язувати зі східними запозиченнями: типово кочівницький військовий прийом – «табір» (оборонна лінія з возів), шиккування кінноти півмісяцем із висунутими вперед крилами і наступним швидким перегрупуванням у бою, коли окремі групи кіннотників розсипаються і знову з'єднуються та ін. [67]. Лук і стріли в козацькому війську також масово вживалися довше, ніж у Європі, що було пов'язано зі специфікою ведення бою в степових умовах і запозиченнями від татар. А козацьку піхоту, озброєну вогнепальною зброєю, яка зажила собі слави серед армій різних країн, було, як вважають, великою мірою скопійовано з османських яничарів разом із їхньою бойовою тактикою (пор. «яничарка» – давня українська назва рушниць) [68]. Лицарський етос козаків теж мав багато елементів східного, і зокрема тюркського, походження: лук і рушниця як лицарські відзнаки (у Європі рушниця вважалася «нечесною» зброєю), властива східним воякам пристрасть до червоного кольору, козацькі чуприни-«оселедці» (ознака доблесті й родовитості у східного ричарства) тощо [69]. І навіть саме слово «козак» є тюркського походження [70]. У політичному устрої пізнішого козацького Гетьманату,

як вважає Н. Яковенко, теж було багато рис, запозичених, зокрема, 71 з Османської імперії [71]. Звісно, всі означені запозичення адаптувалися в середовищі українських козаків до їхніх потреб і необхідним чином коригувалися та вдосконалювалися, набуваючи вже нової специфіки, властивої саме їм.

Ці перейняті у степових народів етнокультурні реалії виступили однією з головних складових взагалі досить значних східних запозичень у культурі українців. Саме в результаті цього Україна остаточно сформувалася як країна на межі між Сходом і Заходом (як східний кордон Європи), одержавши, не в останню чергу завдяки їм, власну етнокультурну своєрідність. При цьому слід застергти від спроб представити Україну як таку, що поділяється на європейську (переважно Галичина) та азійську частини, які нібито мали б розвиватися як окремі країни, та цьому завдали історичні обставини і найбільше монгольське завоювання. Автори, 72 які це доводять [72], забувають, що Україна Західна і Україна Східно-Центральна політично роз'єднаними були набагато більше, ніж об'єднаними, і якби вони мали потенційно різні історичні долі та шляхи розвитку, то вже давно розійшлися б. Названі запозичення у народів Сходу, на наше глибоке переконання, також не зробили Україну і в цілому азійською країною. Адже іще І. Лисяк-Рудницький аргументовано вказував, зокрема стосовно українських земель у складі Київської Русі, що вони поєднували «переважно східню, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою» 73 [73]. У польско-литовський же період історії культура українців (у найшир-

шому сенсі) набула ще більшої європейськості: місцеве православ'я, особливо після реформ Петра Могили, дуже наблизилося до західноєвропейського християнства, елітарна книжна культура України часів Речі Посполитої теж становила з аналогічною польською культурою фактично єдине ціле, а до цього слід додати магдебурзьке право й самоврядні міста-комуні, корпоративність європейського типу, цехову організацію ремесла, сільську громаду, яка була ближчою до західноєвропейської общини-марки, ніж до типової азійської общини, наявність феодальної структури еліти, багато в чому подібної до європейської, у той час як на Сході (і, до речі, в Росії [74]) справжнього феодалізму не було, тощо. І взагалі, дослідження переконливо доводять, що Україна належить до самостійного регіону Центрально-Східної Європи, до якого входять ще Польща, Чехія, Угорщина, країни Балтії та деякі інші [75] (до слова, ті ж поляки за часів близьких контактів із турецько-татарськими сусідами теж чимало запозичили від них, не ставши при цьому азіатами [76]). Разом із тим козацький етнокультурний комплекс, що виник у результаті широкомасштабних запозичень від степовиків і увійшов до складу етнокультури української спільноти, надав їй особливої своєрідності.

Українське козацтво, як прикордонний феномен, належало до досить широкого кола порубіжних суспільств, що виникали в середньовіччі – на початку модерних часів на прикордонні європейської цивілізації і позаєвропейського світу. До таких порубіжних соціумів, зокрема, належить уже згадуване суспільство піонерів Далекого Заходу Північної Америки, флібустерські «республіки» та «берегові

братства» Карибського моря, Мадагаскару і деяких інших прибережних районів [77], льянеро Венесуели [78], гаучо Аргентини та Уругваю [79], південнослов'янські усюки (граничари), секеї, гайдуки та інші військово-корпоративні прикордонні спільноти балканського регіону Європи [80], козаки Росії раннього періоду існування.

Особливо багато схожого в українського козацтва XVI – першої половини XVII ст. було, очевидно, з російськими козаками, найбільше донськими, до утворення яких вони мали безпосередній стосунок [81], а також із піонерами Північної Америки [82] й флібустьєрами, військово-суспільні утворення яких, судячи з їх статутів та інших джерел, мали багато спільного з Запорозькою Січчю і взагалі з організаційними структурами козаків [83]. Разом з тим із часом, по мірі наростання підпорядкування донського, волзького, терецького, гребенського, яйцького козацтва російському суспільно-політичному організмові [84], збільшувалися й відмінності між ним і козаками України. Із завершенням же структуризації та інституціалізації українського козацтва на середину XVII ст., воно все більше скидалося на військово-міліційні корпоративні формування Європи середньовічно-ранньомодерних часів; а запорожці виявляють певні риси схожості і з європейськими рицарськими орденами [85].

Про флібустьєрську сутність раннього козацтва свідчить уже сама назва «козак» – «вільна людина», що є запозиченням з тюркських мов, у яких воно теж означає «вільна, незалежна людина; шукач пригод, бродяга» [86], тобто практично те саме, що й «флібустьєр» [87]. М. Попович, визначаючи сутність українського козацтва до

утворення Української козацької держави, вказує, що воно складалося з численного «напівфермерського» населення та з менш численного контингенту «професійних вояків на Січі», основними засобами існування яких була воєнна здобич. Причому ідеологія та звичаї останніх «наклали сильний відбиток на все козацьке середовище, яке – законно чи ні – теж вважало себе Славним Військом Запорізьким» [88]. Усе це чітко постає перед нами зі сторінок джерел XVI–XVII ст. Зокрема, на Україні, як зазначено в одному з королівських земельних надань 1596 р., знаходилися «панства наши украинные волные» [89], де, як сказано в заяві коронного канцлера Яна Замойського, проживали «люди свовольные украинные козацтво...» [90]. В інших документах, що стосуються України, теж ідеться про «козацтво людей свовольных в ремесле рыцарском добре вышвѣчоных и одважных» [91]. З джерел ми бачимо, як ці «свевольні люди» з України постійно нападали на турецько-татарські володіння і купців [92]. Козаки в документах того часу постають відчайдушно сміливими людьми «рицарського ремесла» (на чому вони самі наголошували), що вельми мало цінують своє, як, до речі, й чуже, життя, зате славляться підприємливістю і високо ставлять назване «своволенство». Королівський же уряд не тільки не міг нічого вдіяти зі «свавільним» козацтвом, а й часто дивився на його витівки крізь пальці, оскільки без нього не в змозі був боронити південні рубежі Речі Посполитої.

У такому «своволенстві» козаки постійно звинувачуються в документах XVI–XVII ст. А «своволенство» тісно пов'язувалося з їх «українністю» й було чи не найважливішим доказом

того, що козаки чинять протиправні, з погляду офіційних властей та законотворчих обивателів, дії. Що ж означало в XVI–XVII ст. оте саме козацьке «своволюство», і чому для тодішніх людей воно мало такий негативний зміст? Річ у тім, що людина доби середньовіччя і навіть ранньомодерних часів, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи, діяла, чи принаймні мусила діяти, так, як це передбачав звичай, етикет, норми поведінки, вироблені відповідним (рицарсько-шляхетським, міщансько-бюргерським, ремісничо-цеховим та іншим) корпоративним середовищем і унормовані відповідним середньовічним правом. Суспільство тоді орієнтувалося на старовину й незмінність порядків, які вважалися встановленими Богом; у межах цих «добрих старих» порядків люди й повинні були діяти [93]. Ті ж, хто керувався своєю волею – «своєвольники», – вважалися дуже небезпечними особами, що порушують мир і взагалі Божі порядки. Зокрема, під іменем «людей своволных» виступають у Литовському статуті різного роду розбійники, й цей термін фігурує в назвах тих його артикулів, у яких передбачено кари останнім [94]. Записуючи у гродських книгах випадки збройних наїздів шляхтичів на сусідів, писарі вказували, що порушник спокою і миру робив це, «напо[л]ни[в]шисе воли своее» [95]. «Своєвольниками» називають документи татар, які, зокрема без санкції своїх верховних властей, нападали на польсько-литовсько-українські землі [96].

От саме такими порушниками Божих порядків виступали не тільки для уряду, а й для законотворчих жителів Польщі, Литви та Білорусі козаки – соціальна верства, яка ні походженням, ні способом життя,

ні своїми звичаями ніяк не вписувалася в станово-правову систему Королівства Польського, Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, живучи своєю, а не Божою волею, на власному, здобутому шаблею, «козацькому праві» (як зазначав І. Крип'якевич, козаком з самого початку виступав «чоловік, що стоїть в опозиції до правління» [97]). А до всього, козаки ще й мешкали на Україні-Кордоні, яка не належала до «освоєного», «свого», тобто власне соціального світу, і де звичні закони та правила цього світу вже не діяли. Тобто, з погляду жителів структурованого і впорядкованого «цивілізованого» світу, яким вважалися польсько-литовсько-білоруські терени, «люди свовольные украинные козацтво», що жили і діяли на Україні-Кордоні, виступали дуже небезпечними й наділеними зовсім іншою, не зрозумілою для «нормальних» людей, сутністю. Останні бачили в козаках, кажучи словами Н. Яковенко, «ворожу суспільству аномалію» [98]. У цьому зв'язку цікавим є визначення запорозьких козаків як людей, прилучених до «нижнього», несоціального світу, що зумовлювало відповідну їх поведінку: «З погляду нормального соціального світу з його структурами Низ становив “антиструктуру” і “антисвіт”. Сама назва “Низ” має не тільки географічний сенс; Запорожжя було простором безпосереднього контакту з “чужим світом”, а, отже, “нечистим”, “нижнім”, таким, що знаходиться на межі з Хаосом» [99].

Дослідники відзначають у цьому зв'язку особливе значення, якого надає традиційна народна свідомість українців «порогу», проводячи при цьому безсумнівну паралель між хатнім порогом і порогами на Дніпрі: «У міфопоетичній свідомості поріг був сакральним місцем, означав межу

свого та чужого простору – простору замкненого, олюденного, створеного людиною для себе, сакралізовано-

го обов'язковим освяченням та іконами, – і відкритого, профанного, не лише людського простору» [100]. 100

11.2.

Особливості козацьких звичаїв та обрядів

Специфіка раннього козацького соціуму як порубіжного яскраво проявилася в його звичаєво-обрядовій культурі. На жаль, у переважній більшості звичаїв та обрядів козацтва в ранній період його існування, до Хмельниччини, залишаються недослідженими чи малодослідженими. Тому особливо цікавими для науковців є звичаї запорозького козацтва, яке аж до свого зникнення великою мірою зберегло низку рис порубіжного флібустьєрського соціуму.

Від ранніх часів існування козацтва до нас дійшли тільки деякі фрагментарні відомості щодо звичаєво-обрядової культури, реконструювати ж ті чи інші її явища не завжди легко. І все ж факт належності Запорожжя до світу «антикультури», зокрема в системі пізньосередньовічно-ранньомодерної картини світу, є беззаперечним. Як зазначають дослідники, саме у світлі теорії сміхової культури, сформульованої свого часу на пізньосередньовічних матеріалах М. Бахтіним [101], «стає зрозумілим поєднання “горнього” з “низьким”, відчайдушно-веселого з жорстоким і страшним, характерне особливо для Січі, проте, хоч і меншою мірою, і для козацтва загалом» [102]. 101

Як свідчать джерела, в XVI – першій половині XVII ст. тією чи іншою мірою прилученими до невпорядкованого, несціального світу були для

жителів «цивілізованих» країв не лише власне запорожці, а й усі козаки – мешканці України-Кордону. І саме перебування на цьому Кордоні (фольклорне «на Вкраїні далекій»), який виступав щодо звичного соціального світу свого роду «антисвітом», зумовлювало їх «свавільну» поведінку і такий самий спосіб життя взагалі. Не випадково фольклорні джерела приписують запорожцям і взагалі козакам цілу низку рис так званої «антиповедінки», зокрема розбійницької [103] (характерництво, вміння замовляти кулі, закопування скарбів тощо). 103

Немає сумніву, що й самі козаки (запорожці упродовж всього періоду свого існування, а решта козаків у часи становлення і інституціалізації їх суспільства), згідно з тодішніми уявленнями про світ, живучи в «антисвіті» «українного» прикордоння, мусили поводитися й дійсно поводитися відповідним чином. «Звідси і формування їхнього світогляду, поведінки та творчості як явищ запоорогових, відмінних від тих, що характерні для життя над порогами, в цивілізованій, далекій від кордонів, хоч і не зовсім безпечній (але небезпека пом'якшується існуванням Запорожжя), «хатній» частині українських земель» [104]. 104

Саме цим пояснюються засвідчені джерелами ритуальне нехтування козаками небезпекою і зневага до смерті, здатність терпіти нелюдські тортури від ворогів, убирання у фактично східний («бусурманський») костюм, гоління бороди та східна зачіска – «селедець», підкреслено розгульна

поведінка й фактично ритуальна пиятика (адже за потреби, наприклад у походах, козаки спиртного взагалі не вживали), часто невиправдана («бісівська») жорстокість стосовно супротивників і взагалі всіх, хто заступав їм шлях, демонстративне зневажання багатства, а також низка козацьких обрядів, що передбачали ритуальну «антиповедінку». У цьому зв'язку нагадаємо, що прилученість до потойбічного, бісівського «антисвіту» саме і передбачає поведінку, обернену загальноприйнятій між людьми певного соціуму, а також переодягання у «бісівський» одяг, яким, зокрема, сприймався костюм народів, належних до принципово іншого культурно-конфесійного кола [105], у цьому разі народів Сходу. «Дике то було товариство, – писав польський дослідник кінця XIX ст. Я. Бистронь, – забобонне, звияжне; війська коронні вважали їх характерниками, що послуговувалися чародійними силами» [106]. До речі, абсолютно некоректно звинувачувати козаків у «бандитизмі», та ще й протиставляти їх тодішньому, а тим більше нинішньому «цивілізованому» світові, що нерідко роблять сучасні автори [107]. Річ у тім, що всі люди тих часів, потрапляючи в умови порубіжного «антисвіту», мусили поводитися і поводитися відповідним чином (згадаймо, наприклад, «подвиги» благородних іспанських ідальго у щойно відкритій ними Америці, які своїм бандитизмом перевершили всіх козаків разом узятих, або пограбування християнського Константинополя західноєвропейськими борцями за віру – рицарями-хрестоносцями – при його захопленні 1204 р., а ще таку ж поведінку російських військ під час завоювання Казані чи Астрахані).

Козацький «свавільний» «антисвіт», без сумніву, різко суперечив тодішній християнській релігійності. В наш час стереотипом стало вважати українських, зокрема запорозьких, козаків рицарями православ'я, захисниками «руської» віри. Однак це слушно лише щодо пізнього етапу існування козацтва. Спочатку ж козацьке середовище, яке поповнювалося не тільки українцями, а й увібрало в себе велику кількість представників інших етносів, було назагал індиферентним стосовно віри. М. Грушевський писав про слабкість релігійних почуттів у козаків тієї доби і вказував на «повну неоправданість перенесення певних елементів релігійного життя з пізньої Січі, середини XVIII віка, в старе Запорожжя XVI–XVII в.» [108].

Щодо ранніших часів існування українського козацтва ми маємо дуже небагато якихось певних вказівок, але все ж вони є. Скажімо, у королівській грамоті 1561 р. ідеться про набір на «службу господарську» 24 татарських козаків. Їхні імена аж ніяк не християнські: Ясе-хожа, Бокайчик, Карача-ачкай, Джаниш, Муся, Скіндер, Лульчан тощо [109]. Тобто перебування на литовській службі і, очевидно, входження до складу українських козацьких формувань не потягло за собою зміни віри цих мусульман. Більше відомостей маємо з початку XVII ст. Це, зокрема, документи, які стосуються перехрещування в російське православ'я українських козаків, що залишилися в Росії після завершення польської інтервенції до Московії й повернення військ Речі Посполитої та козаків Петра Сагайдачного додому. В тодішній Росії навіть православних українців сприймали як чужовірних, і тому ці козаки пройшли ретельну перевірку на предмет їх віросповідання й були

охрещені відповідно до канонів російської православної церкви. Отож, у списках біля їхніх прізвищ часто зустрічаються вказівки: «татарин, турчєня, цысарєня, немчин, волошєнин, венгрєня, лях» [110]. Ці документи свідчать, що до складу українського козацтва входило не просто багато вихідців з інших етнічних середовищ, а й чимало неправославних – католиків, протестантів і навіть мусульман та іудеїв [111]. Отже, первинно українське козацтво, як справжній флібустьєрський соціум, було поліетнічним і поліконфесійним, хоча й з переважанням українського етнічного елемента. Через останню обставину та територіальну наближеність до корінних українських земель, з якими існували постійні зв'язки, а також з причини близькості до давніх українських православних центрів, серед козацтва на теренах України перемогла українсько-православна традиція. Відіграло свою роль і протистояння зі шляхетською Річчю Посполитою, де в той час розгорталася католицька контрреформація. Тому, судячи з усього, інституційно не ввійшовши до сфери дії православної церкви та полишаючи на власний розсуд кожного окремого козака його віровизнання, українська козацька спільнота, яка виступала невід'ємною частиною тодішньої православної України, досить рано почала усвідомлювати себе частиною саме християнського світу. Зокрема, вже у відповіді запорожців послові німецького імператора Рудольфа II Ерїху Лясоті на запрошення стати на службу до нього вони 1594 р. зазначали, що «наші предки, та й ми самі, звикли віддавати своє життя за християнську віру» [112].

Початок справжнього перетворення українського козацтва на обо-

ронця православної віри припадає на часи П. Сагайдачного, коли воно здійснило перші масштабні акції в цьому напрямі. Це добре видно, зокрема, на прикладі участі козацтва у справах «руської» віри, враховуючи підтримку Київського братства, а також відомі події з боротьбою проти унії і відновлення у 1620–1621 рр. вищої православної ієрархії. І все ж навіть у той час, як впливає зі згаданих російських документів, обстоювання позицій православної церкви українським козацтвом було лише політичною акцією. Саме ж козацтво ще було дуже неоднорідним в етноконфесійному плані. На Запорозькій Січі панувала віротерпимість, оскільки при покаянні мусульман, католиків, протестантів, іудеїв не обертали на православних. Козаки П. Сагайдачного на політичному рівні запекло обстоювали православні структури, виступали ревнителами православ'я в ідеології і водночас виявляли релігійну індиферентність на побутовому рівні. Як зазначають дослідники, «відтворення “свого” митрополита (в 1520–1521 рр. – Авт.), що не підкорявся ні Римові, ні Москві, очевидно, бачилося засобом досягнення політичної свободи» [113]. Лише з 113 часом українські козаки перетворилися на справжніх «лицарів віри», які змушували приймати православ'я всіх іновірців, що вступали до їхнього товариства. Про це, зокрема, про вихрещення євреїв, свідчать документи Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.) [114]. Однак віра 114 сама по собі не виступала причиною військових дій, хоч останні нею нерідко виправдовувалися. Українські козаки, обираючи собі союзників, зовсім не зважали на їхню конфесійну належність. Навіть у XVIII ст. на території Запорожжя існували ме-

четі, причому їх тимчасові варіанти дозволялося мати східним купцям і в торговельному передмісті Січі – 115 Гасан-Баші [115].

Особливо чітко карнавальний характер культури запорожців (як «антикультури» щодо решти світу) виявлявся в головних обрядових діях, про які маємо найбільше відомостей. Ідеться про ритуали прийому до січового товариства (запорозька ініціація) та виборів старшини в Січі. Фольклорні матеріали (голосіння, думи, історичні пісні) свідчать, що, проводжаючи із дому на Січ майбутнього козака (перша фаза ініціації – ритуальне відокремлення від соціу- 116 му [116]), рідні та близькі оплакували його як покійника. У джерелах підкреслюється, що козак належить уже не до світу людей, а до царства 117 мертвих [117]. Означене обрядове прощання з парубком у такій формі зумовлювалося, очевидно, як тим, що він у ході ініціації мав пережити зумовлену символікою цього переходового обряду ритуальну смерть, так і поглядами на запорожців як на таких, що належать до «антисвіту» запорозького Низу.

Коли новачок з'являвся в Січі, його зараховували в «молодики» і приписували до одного з січових куренів. Зовнішній вигляд молодиків, їх заняття та поведження з ними козаків підкреслювали їхню ініціаційну порубіжність. Д. Яворницький, наводячи спогади старих людей про запорожців, писав, що, відводячи місце в курені, молодикові казали: «Ну, синку, оце і вся тобі домовина! А як умреш, то ще 118 менш буде» [118]. Цими словами проводилася паралель між покійником і молодиком-ініціантом, який теж символічно прирівнювався до мертвого. Це відповідає нормам лімінальної (порубіжної) фази ініціації, а відтак

дійсно, вочевидь, мало місце в житті. Разом із тим сам статус запорозького низового (належного до «нижнього» світу) козацтва зумовлював те, що «прийом у товариство ототожнювався зі сміховим похованням» [119]. 119 Відомий письменник А. Чайковський у своїй історичній розвідці про Запорозжя вказує, що новачки взагалі мешкали в окремому курені [120]. 120 А. Скальковський, Д. Яворницький цього не підтверджують, але пишуть вони вже про досить пізній період історії Січі [121]. Враховуючи те, що 121 А. Чайковський займався також і дослідницькою діяльністю й до джерел ставився дуже сумлінно (його рецензентом був М. Грушевський), думаємо, його вказівку слід узяти до уваги. Тим більше, що окреме проживання новачків відповідає вимогам порубіжної фази ініціації, яка передбачає їхню просторову відмежованість.

Відповідно до норм ініціації, для становища молодиків як лімінальних істот була характерна приниженість. Це виявлялося в тому, що вони виконували роль слуг при козацькій старшині та старших козаках, будучи зброєносцями й пажами, як це свого часу мало місце серед давньоруських дружинників та європейського рицарства. А. Скальковський пише, що «при кошовому, при головних старшинах в Січі і в походах знаходились завжди від 30 до 50 молодиків, тобто вельми молодих, до куренів записаних козаків, котрі виконували при них посаду хлопців (пажів) і готувалися таким чином до козацького звання. [...] Крім того, не тільки при старшині, але й при всякому старому козакові був молодик (часто їх діти і племінники, що прийшли з ними, або до них у Запорозжя)» [122]. Слова А. Скальковського підтверджують дані, які наводить польський автор початку XVII ст. 122

Шимон Старовольський. Зокрема, він зазначав, що молодиками, яких іменує «новобранцями», отаман розпоряджається «як їх повний хязяїн, особливо в битвах», і що виконували
 123 вони «ролю слуг» [123]. Століттям пізніше англійський резидент у Петербурзі Клаудіус Рондо в своєму «Донесенні» лорду Гаррінгтону називає таких новачків «холопами» (*cholo*
 124 *lopp*) – це російське слово означало «раб» [124]. Тут ясно проглядає аналогія в становищі молодиків у запорожців і молодших отроків у давньоруських дружинників, яких звали «кощеями», тобто теж рабами, і які займали в дружинах таке саме становище, що й молодики в Січі.

З новачків всіляко глузували. За спогадами, записаними Д. Яворницьким від старих запорожців, козакі-січовики називали молодиків «синками», незважаючи на їхній вік, а ті, у відповідь, мали звати запорожців,
 125 навіть молодих, «батьками» [125]. Об'єктом глузувань слугували риси характеру, фізичні якості й зовнішній вигляд новачків, що відбивалося в прізвиськах, які давали їм козаки. За свідченням старого запорожця Микити Коржа, козаки мали таку звичку до глузувань, що «від найменшого випадку, вчинку, ходи або каліцтва, зараз же давали людині прізвисько, котре назавжди залишалося при ній. Так, хто з необачності спалить... курінь, чи зимівник, того називали Палієм, а хто готує їжу або розкладає вогонь над водою, тому давали ім'я Паливоди. Хто ходить зігнувшись від природи або за звичкою, той Горбач (або Горб), якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида. Якщо хто, проти звичаю запорозького, не любить мамалиги чи тетері – найголовніших страв козацтва – і варить собі кашу, того звать Кашкою (розкішником)

або Кашоваром. Козака дуже малого зросту для сміху називали Махиною (велетень), а великого зросту – Малютою. Якщо хтось, не дивлячись на жвавність, що пасує бравому козакові, ковзався і падав, той звався Слизьким... Незграбних звали Черепахою, пустунів – Святими, лінивих – Добрая воля» [126]. «Ці “антиімена”, – як
 126 підкреслюють дослідники, – ілюструють усвідомлення Низу як “антисвіту”» [127]. Щодо ритуальних глузувань і висміювань, яким піддавали ініціантів запорожці, слід зазначити, що вони прямо були пов'язані з їхнім порубіжним станом. З одного боку, глузування були поводженням, протилежним прийнятому в світі людей, чим підкреслювалася і символічна смерть посвячуваних, а з іншого – ритуальний сміх спрямований на переборення смерті й нове народження ініційованих [128].
 128

Термін «молодикування» на початку XVII ст., як свідчить Ш. Старовольський, дорівнював трьом рокам [129]. У XVIII ст. він збільшився, судячи зі слів К. Рондо, до семи років [130]. За час перебування в
 130 молодиках новачки проходили курс навчання військовій справі та засвоювали звичаї і традиції січового товариства. Навчання військовій справі, яке сполучалося зі службою пажів і слуг, було суворою школою, під час якої ініціанти зазнавали важких фізичних випробувань. Не випадково Ш. Старовольський писав, що не такими вже рідкісними були випадки втечі молодиків із Запорожжя. Відповідно до суворих запорозьких звичаїв, за втечу з поля бою молодика карали смертю [131]. Працювали мо-
 131 лодики й на хазяїв зимівників у їхньому господарстві. Можливо, саме цим пояснюється збільшення строку молодікування в пізній період існування

Січі, коли на просторах Запорозьких Вольностей усе більше діставало роз-
132 витку сільське господарство [132].

Лише пройшовши кількарічний курс навчання військової справі, що супроводжувався ритуальними глузуваннями й приниженнями, молодик допускався до обрядового іспиту на звання козака-запорожця. К. Рондо зазначав, що «до звання лицаря допускаються в їх товаристві тільки люди дуже сильні й добре збудовані» [133]. Випробування, яким піддавали ініціантів під час такого іспиту, були досить різноманітними. За переказами, посвячуваний мусив з'їсти перепечений борщ. Крім цього, він, випивши кварту оковитої, повинен був пройти по перекинутій між скелями на березі Дніпра колоді і не зір-
134 ватись у воду [134]. Одним із головних випробувань, як засвідчують сучасники, зокрема Гійом Левассер де Боплан, було подолання човном усіх
135 порогів на Дніпрі проти течії [135]. Д. Яворницький висловлює сумнів у істинності цього повідомлення. Як він пише, при великій воді це зробити було майже неможливо і тому дуже ризиковано. В малу ж воду подолати пороги, пливучи біля берега, було
136 дуже легко [136]. Все ж, гадаємо, він помилявся. По-перше, козаки-запорожці, головним заняттям яких була війна і яким ризикувати життям було не звикати, могли влаштовувати такі ж ризиковані випробування й для новачків. Те, що ініціацію проходили далеко не всі молодики, впливає зі співвідношення чисельності їх і козаків-січовиків. За свідченням Ш. Старовольського, у його часи (1628 р.) запорожців було близько 15 тисяч, але «з новаками виходить військо со-
137 рокатисячне» [137]. Навіть якщо врахувати можливі похибки в обчисленні й те, що частина молодиків згодом

поселялася по зимівниках, така кількість їх порівняно з числом козаків-січовиків є дуже великою. Зрозуміло, що велика частина молодиків не проходила відбору й відсіювалася, і, вочевидь, чимало з них гинуло, причому, певно, не тільки під час воєнних дій. По-друге, для подолання порогів молодиками запорожці могли вибирати і найбільш сприятливу пору, і найбільш безпечніше місце на Дніпрі, і певним чином підстраховувати. Таке ініціативне випробування видається вірогідним, оскільки пороги відігравали важливу знакову функцію, відокремлюючи світ структурований, обжитий, «людський» від світу чужого, неструктурованого, «нижнього», прилученого до Дикого Поля (пор. називання «запорожцями» на весіллі тих, хто перебував за хатнім порогом, що відігравав роль межі [138]), де знаходилася Запорозька
138 Січ. Отже, для запорожця пройти обрядове подолання порогів виступало тим більше необхідним, навіть при малій воді, коли це було неважко зробити.

На завершення випробувань, як доводять фольклорні матеріали, кандидат у запорожці мусив, сівши на необ'їждженого коня («дикого лошака») обличчам до хвоста, без сідла й вуздечки проскакати полем і повернутися, не впавши на землю [139].
139 Такий ритуальний іспит, дійсно, очевидно, мав місце. На користь цього свідчить, по-перше, саме використання коня, який виступав не лише засобом випробування ініційованого, а й ритуальним перевізником з «цього» на «той» світ і назад під час ініціатив різних соціально-професійних груп українського суспільства [140]. По-
140 друге, правдивість повідомлення підтверджується «перевернутістю» положення вершника-ініціанта, який,

відповідно до ініціаційної символіки, сидів на коні задом наперед, що засвідчує його порубіжне становище і символічну належність до потойбічного світу, де все розташовано
 141 навпаки до земного [141]. Цікавою паралеллю до названої ритуальної дії є епізод із чарівних казок сюжетного типу «Сивко-Бурко» (530 за класифікацією Аарне-Томпсона [142]), які, як
 142 показав В. Пропп, генетично пов'язані з архаїчними «царськими» ініціаціями. В них одним із проявів лімінального стану героя під час його випробувань теж є скакання на коні
 143 задом наперед [143].

Крім того, впродовж усього періоду перебування у молодиках ініціанта перевіряли на винахідливість, здатність не втрачати самовладання у складних обставинах. Про це свідчить оповідь П. Куліша, переказана також М. Костомаровим, про те, як козаки залишали молодика варити кашу і попереджали, щоб була саме впору, бо інакше покарають, а самі ховалися й не з'являлися, скільки б він їх не кликав. Хто не розгублювався і знаходив вихід зі становища, того залишали, а в противному разі такого кашовара відсиляли з Січі
 144 додому [144].

На особливу увагу заслуговує згадка про використання козаками під час ініціаційних випробувань горілки. Вона, як видається, виконувала важливу ритуальну роль, а саме вводила ініціанта в стан безпам'ятства – необхідної в ході посвячувальних обрядів тимчасової смерті, замінюючи вживаний в ініціаціях багатьох народів галюциноген. Вживання спиртних напоїв з означеною метою досить широко відоме. Зокрема, застосовували горілку при ініціаціях польські
 145 жебраки та злодії [145]. На вико-

ристання в запорозьких ініціаціях оковитої з такою метою, як паралель до застосування галюциногенів у первісних народів, уже звертали увагу дослідники [146].

146

Якщо ініціанти успішно проходили всі випробування, їх допускали до участі в морському поході на турків. Бо лише «взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками», – пише Г. Боплан [147]. Його співвітчизник, теж сучасник подій (XVII ст.), П'єр Шевальє також свідчить, що «треба переплисти їх (дніпрові пороги. – Авт.), а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, – так само, як мальтійські рицарі, щоб удостоїтися честі стати членом їхнього ордену, зобов'язані відбути паломництво» [148]. Тут ми стикаємося з фактом

147

148

виходу ініціанта за межу освоєної території, що, за нормами ініціації, необхідно для його ініціаційного випробування й посвячення у вищий соціальний статус. Такий вихід у «чужий» простір може бути суто символічним, але в цьому разі мало місце реальне просторове переміщення, якому надавалося й символічного значення. У поході молодики виконували роль зброєносців, охороняли човни-чайки на березі в той час, як козаки висаджувалися на ворожі терени. Брала вони участь і в бойових діях, де мусили показати свою сміливість, навченість військовій справі й нещадність до ворогів. Слід вказати на одну цікаву особливість «Думи про Коновченка», що, як вважають дослідники, відобразила ритуал ініціації запорожців [149]. Герой її, так само як і билинні богатирі, здійснює свої подвиги двічі. І саме першим подвигом доводить усім, що

149

він уже не «дитина молода», а зрілий козак-воїн. Тобто, як і у випадку з 150 билінними богатирями [150], перший подвиг Івася Коновченка є фактично ініціаційним випробуванням, яке він з честю проходить. Таким чином, дума відобразила етап воєнного походу, під час якого посвячуваний у запорожці здійснював свій перший подвиг. Згадаймо у цьому зв'язку описаний Самійлом Величком епізод, коли кошовий отаман Іван Сірко послав тисячу саме молодих козаків, наказавши «без найменшого милосердя вибити та вирубати щент» усіх християн (три тисячі), з числа колишніх татарських бранців, які 151 були звільнені козаками, але забажали залишитися в Криму [151]. Як видається, це могло бути випробуванням молодиків, які, готуючися стати справжніми запорожцями, мали знищити зрадників і довести в такий спосіб свою здатність бути нещадними войовниками проти «бусурманів» і тих, хто «побусурманився». До того ж таке жорстоке з погляду «нормальної» людини випробування було цілком у дусі «українної» «антиповедінки».

Фаза інкорпорації ініціанта до січового товариства оформлювалася ритуалом посвячення його в повноправні запорожці, а також прийняттям до одного з куренів як повноправного члена, або, кажучи словами А. Скальковського, «справжнього курінного товариша» [152]. Д. Яворницький пише, що посвячуваний у період після входження Запорожжя до складу Російської держави присягав на вірність московському цареві [153]. Очевидно, посвячення в запорожці передбачало присягу на вірність і січовому товариству, причому виникнути вона мала набагато раніше за присягу цареві. Потім новий запорожець, у супроводі когось із

товаришів куреня, до якого він поступав, з'являвся до курінного отамана і просив прийняти до товариства. При цьому в пізній період існування Січі він хрестився й кланявся іконам. Отаман, після церемонії привітання, просив обрядової згоди у кухаря на прийняття новачка. Після цього новий козак, як пише А. Чайковський, «вкуплявся» до куреня, платячи певну суму грошей кухареві [154]. Для 154 прийняття новачка до січового товариства кілька козаків мали за нього поручитися. Остаточо затверджував його прийом і посвячення в козаки кошовий отаман [155]. 155

Посвячення в козаки передбачало також обрядове перейменування і переодягання, що, відповідно до ініціаційної символіки, знаменувало його нове народження, вже у новому статусі. Як ми бачили, нове прізвисько посвячуваного в козаки з'являлося як результат підсміювань над рисами його характеру, зовнішністю чи поведінкою під час перебування в молодиках. Нерідко прізвисько посвячуваного залежало від місцевості, з якої він прибув, від суспільного стану чи інших обставин [156]. Одягали ново- 156 посвячені запорожці також вбрання повноправного козака, в якому, за фольклорними джерелами, особливе значення мала шапка: «Як наложив шапку, так він тоді вже і козак. Це саме перше і саме головне одіяння козака» [157]. Саме головними уборами 157 різнилися між собою козаки різних куренів: «Шапки всі за куреніми: який курінь, такий і колір на шапці» [158]. 158 Переродження молодика на запорожця символізувала і зміна зачіски – голення голови, на якій залишали тільки «оселедець».

При посвяченні в запорожці, зазначає Д. Яворницький, ініціант також відрікався від родинного життя

і зобов'язувався свято дотримувати-ся обітниці безшлюбності, оскільки, щоб «до кінця виконати обов'язок козацького життя, потрібно було відмовитися від усіх родинних зобов'язань» [159]. Його слова підтверджують фольклорні матеріали, в тому числі запорозькі перекази й пісні про вбивчу силу жінок і про те, що від них можлива загибель усього Запорожжя. Цікавою в цьому плані є відома інтерпретація фатальної ролі цариці Катерини II в долі Запорожжя [160]. Пригадаймо також слова К. Рондо: «Запорожці становлять собою рід рицарів, котрі не допускають у своєму середовищі жінок, тому, коли виявиться, що хтось із них тримає в себе жінку, того побивають камінням» [161]. У безшлюбності запорожців та в протиставленні життя в Січі родинному життю слід бачити не просто загострену до краю відому опозицію «чоловіче – жіноче». Як видається, ми тут знову ж стикаємося з проявом «антикультури» запорозького соціуму, який у такий спосіб ще раз проявляв свою інвертованість щодо звичного «людського» світу, однією з підвалин якого є родина. Не випадково запорожці у цьому подібні до флібустьєрів Карибського моря, в яких перебування на борту корабля жінок суворо заборонялося, того ж, хто приводив туди переодягнутої жінки, карали на смерть [162].

Щодо виходу із січового товариства, то таким для більшості козаків була загибель у бою або мученицька смерть під час катувань від рук ворогів у разі полону. Катуванням піддавали своїх лютих ворогів запорожців турки та інші мусульмани, мордували їх за «своволюство» і шляхетські війська Речі Посполитої в разі конфліктів з ними. За Литовським статутом, шляхта не підля-

гала катуванню [163], й караючи за «своевольну поведінку» козаків, серед яких було багато вихідців із боярсько-шляхетських кіл і які взагалі претендували на звання людей «рицарського» стану, посадовці та військовики Речі Посполитої поводитися з ними як із людьми неблагогородними, розбійниками, підкреслюючи в такий спосіб їх належність до «українного» «антисвіту». Тому й карі для козаків підбирали відповідні. Особливо популярною була «стовпова смерть», тобто посадження на палю, якою карали людей неблагородних [164]. Своєю чергою, козаки, що активно заявляли права на звання людей «рицарського ремесла», всіяко підкреслювали свою зневагу до катувань і «стовпової смерті», у такий спосіб намагаючися довести власну правоту. Ритуальна зневага до смерті передбачалася також «перевернутістю» поведінки козаків стосовно інших людей, і зокрема жителів «цивілізованих» країв. Фольклор постійно підкреслює зневагу запорожців до катувань та смерті. Д. Яворницький зазначає: «Народні перекази говорять, що коли поляки садили на палю запорожців, то вони, сидячи на них, знущалися з ляхів, просячи в них потягнути люльки і потім, покуривши, обводили своїх ворогів каламутними очима, плювали їм “межи-очі”, проклинали католицьку віру і спокійно помирали “стовповою смертю”» [165]. Відомий козацький ватажок Дмитро Вишневецький (Байда) у фольклорних творах теж помирає героїчною і страшною смертю, висячи почепленим «на гак ребром» та вбиваючи з лука турків [166]. Очевидно, за неписаним кодексом поведінки, від козаків вимагалось виявляти ритуальну зневагу до своїх катів, і на практиці вони переважно дійсно поводитися саме таким чином.

Коли ж хтось із січовиків з якоїсь причини вирішував покинути товариство, він міг піти з Січі нікого не повідомляючи, аналогічно тому, як ніхто не питав його, звідки він прибув на Січ. У більшості непомітно йшов із Січі й козак, якому вдалося дожити до старості. Зазвичай, він ставав ченцем одного з монастирів, найчастіше Межигірського під Києвом. Цим, на думку М. Поповича, підкреслювалася відсутність принципової різниці між статусом козака і ченця [167]. Інколи ж навпаки, йому влаштовували гучні проводи з неодмінною пиятикою аж до монастирської брами: «Цей карнавал підводив ризику під “сміховим” періодом козацького життя і відкривав період “спасіння”, ніскільки не порушуючи єдності життєвого циклу лицаря-ченця» [168].

Вищим органом січової громади була загальна рада всіх козаків, яка, за деякими свідченнями, звалася «колом» [169]. Кожний козак мав право бути присутнім на раді, і навіть більше того – це був його обов'язок. Тих, хто не хотів йти на раду, змушували до цього силою. Як зазначає в своїх мемуарах Е. Ляссота, що був у Січі 1594 р., «деяких заганяли туди (на раду. – Авт.) киями» [170]. «Функції ради при її великім принципіальнім значінню невеликі: вибір старшини, справи війни, мира і союзів, часом суд над старшиною» [171]. Загальні ради відбувалися в Січі зазвичай у святкові дні, зокрема у XVIII ст. 1 січня кожного нового року, 1 жовтня в день храмового свята – Покрови, на другий-третій день Великодня. Крім того, збиралися ще термінові ради у випадку якоїсь важливої справи. Починалася рада, принаймні в пізніші часи існування Січі, зазвичай боем довбуша в литаври і виносом осавулом великого січового прапора

(корогви) та виставленням його на майдані біля церкви. Старшина, що ставала в центрі, і козаки, розташовані колом, усі без шапок, обмінювалися поклонами й привітаннями [172]. Е. Ляссота дав опис такої ради раннього періоду Січі, присвяченої вирішенню справи про запрошення ним, як послом, запорожців до вступу на службу до німецького імператора. Спочатку, після представлення їм посольства (Ляссоти), козаки попросили вийти його з кола і зачитали вголос цісарську грамоту до них. Потім кожен мав висловити свою думку щодо цісарського запрошення. «Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана (кошового. – Авт.) всі промовчали, вони розділились (як завжди, коли обговорюють щось важливе) на два Кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною аclamation (одностайністю) податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського Кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити з нами умови. Для цього вибрали двадцять депутатів, і нас знову покликали в Коло. Коли ж згадані депутати утворили всередині великого Кола мале Коло, посідавши на землі, вони після довгих нарад попросили нас підійти. Ми зробили це й сіли серед них. Тоді вони повідомили, що всі згодні піти на службу до його цісарської величності й віддати за нього життя» [173].

Козацькі ради, як бачимо, проходили бурхливо, інколи навіть дуже, як, наприклад, рада 1582 р., що обговорювала пропозицію шляхтича Самуїла Зборовського йти походом на Крим: «Зараз розірвали ся, одні хотіли з ним їхати, другі не дали про се й говорити, кажучи, що се [Татаре] 174 зрадливі собаки, не додержать слова, погибнеш і нас погубиш...» [174]. На таких радах яскраво виступала суть козацтва як порубіжного суспільства, належного до «антисвіту». Це виявлялося, зокрема, не тільки в бурхливості обговорення справ, а й у тому, що старшина опинялася в повній владі «поспільства» і могла висловлювати свою ініціативу лише приховано: переконавши у той чи інший спосіб юрбу в своїй слушності. Щодо запорозьких рад І. Крип'якевич зазначає: «Взагалі, на раді громада любила показувати в найбільш драстичний спосіб свою волю; але лиш на раді – поза тим панувала сувора карність, треба було безумовно повинуватися приказам старшини» [175]. Останнє зумовлювалося 175 самим військовим характером козацького суспільства. До речі, дуже подібні порядки побутували серед флібустьєрів Карибського моря, про що свідчать статuti їхніх «берегових братств» [176]. Вище наведено приклад влади «поспільства» над старшиною на раді, описаній Е. Ляссотою. Зборовський теж розповідає, що після того, як частина козаків обрала його гетьманом (а таким на ранніх етапах історії Січі вважався «взагалі 177 проводир більшого відділу» [177]), «більшість, противна походови, хотіла Зборовського покарати смертю: “підперезавши міцно, насипати піску за пазуху і кинути в воду; ледви зміг 178 вратувати ся”» [178]. Означений вид страти посадовців, що викликали козацький гнів, був особливо характер-

ним для козаків, і зокрема для запорожців. Наприклад, саме так січовики 1585 р. втопили королівського посланця Глембоцького, а пізніше, в XVII ст., київського уніатського намісника Антонія Грековича, так хотіли покарати й Станіслава Хлопницького, що входив до складу посольства Е. Ляссоти. Тут привертає до себе увагу те, що вода в традиційних уявленнях виступає хтонічною стихією, і тому утоплення вважалося «поганою смертю» взагалі [179], будучи видом ритуалізованої 179 «неблагородної» страти. Запорожцям же, які належали до «нижнього» світу, саме такий вид страти посадовців, судячи з усього, особливо подобався.

Запорозька «антиповедінка» найяскравіше проявлялася в ході перевиборів січової старшини, які відбувалися під час новорічних свят і припадали на перші три дні січня. Так було у XVIII ст., коли в Україні вже міцно утвердилася традиція січневої зустрічі Нового року, хоча раніше дата проведення перевиборів могла бути іншою. Загалом же новорічна обрядовість запорожців у часи її фіксації в XVIII ст. була структурно й семантично багатозаровою, розтягуючися від Святвечора до Водохреща. До того часу всі козаки зі степів та зимівників збиралися на Січ, де брали участь у різдвяній літургії. Хлоп'ячі гурти виконували колядки, а козаки ходили з подарунками до старшини, яка частувала їх. Тут, як зазначають дослідники, старшина виконувала ролі старійшин роду, а козаки – молодших родичів [180]. Отримувала «ралець», що складався з калачів та лисячих шкур, старшина також від шинкарів, купців і ремісників, які приходили трьома гуртами на поклін до кошового [181]. Значення хліба в 181 обрядах українців є дуже широким та

полісемантичним, лисиці ж вважалися хтонічними істотами й, будучи ритуально пов'язаними з нижнім світом, підкреслювали сакральний зв'язок із ним часу запорозьких свят. Обдаровування старшини відбувалося по низхідній: від кошового до осавула, що «символізувало поступове “зменшення” та повне зникнення “старої” тогорічної влади і наступ ритуального безвладдя» [182].

Взагалі ж, як зазначають дослідники, на Новий рік у Січі проходило дві ради, результати яких були однаково важливими. На першій раді стара старшина перерозподіляла між куренями угіддя і серед них обов'язково «ріки, річки й озера для рибної ловлі, від гирла Самари до гирла Дніпра та Бугу» [183], оскільки рибальство було одним із найголовніших занять запорожців. Минулорічний кошовий ініціював проведення цього перерозподілу, писар готував папірці-жереби та проводив ритуальне «кидання ляс», курінні отамани тягли жереби й отримували долю для свого куреня. Все відбувалося статечно, без суперечок та бійок [184]. Таким чином, шляхом ритуального жеребкування проводилося нове структурування оновлюваного в ході новорічних свят світу, оскільки «доля» (а її у вигляді угідь отримував, як бачимо, кожен курінь) у слов'янській міфології втілювала щастя, удачу, даровані людям божеством. У народних уявленнях існує паралель між долею як часткою майна і долею людини [185].

За першою радою на Січі відбувалася друга, але вже за зовсім іншим сценарієм та зі зміною ритуальних ролей: тепер діяла вся спільнота, та ще й надзвичайну активність виявляла сірома. Починалася рада з того, що кошовий отаман звертався до сі-

чового товариства, пропонуючи «подякувати» старій старшині й вибрати нову. Якщо товариство було задоволене своєю старшиною, воно відповідало: «Ви добрі та сміливі панове, керуйте нами й надалі» [186]. Коли ж більшість запорожців хотіла змінити кошового отамана, вони кричали: «Покинь, скурвий сину, своє кошев'є, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди геть, негідний сину, ти для нас неспособен! Положи свою булаву, положи!..» [187].

Кошовий клав на землю шапку, на неї – булаву, кланявся зборам і швиденько, намагаючись не дратувати «поспільства», повертався до свого куреня. Його прикладу наслідували генеральний суддя, генеральний писар і генеральний осавул. Часом у старшини вимагали звіту за діяльність та різного роду пояснень, і вона довгий час затримувалася на майдані. Потім відбувалося висунення нових кандидатур, супроводжуване запеклими, часто кількогодінними суперечками та сварками, іноді це тривало й кілька днів. При цьому всі автори повідомлень про описувану подію одностайно підкреслюють, що в цей час курінні отамани та інші посадові особи втрачали владу над підлеглими, і в Січі запанувала «анархія» й «стихія черні» [188].

Зміщену з посад старшину, за свідченням очевидця подій, автора донесення російському уряду 1749 р. Олександра Нікіфорова, ляяли «скверними и непотребними словами» [189]. Нового обранця, щодо кандидатури котрого доходили врешті згоди, приводили, нагороджуючи стусанами, штовхаючи ззаду та «обзиваючи найлайливішими словами» [190], кілька найзаслуженіших, обраних товариством козаків. Як повідомляє французький історик і дипломат XVIII ст.

Жан-Бенуа Шерер, що залишив опис виборів кошового в Січі, вони йому кричали: «Та йди вже скурвий сину, ми потребуємо тебе, ти повинен стати нашим паном і батьком!» [191]. Кандидат в отамани за звичаєм не хотів йти і відмовлявся, кажучи, що його малі здібності не відповідають такій значній посаді, та на його слова не зважали. Коли кандидат у кошові з'являвся на січовому майдані, заporожці, що його привели, запитували в товариства, чи бути цьому козакові їхнім ватажком? Після голосних вигуків, що означали згоду, обранцеві підносили булаву, від якої він двічі відмовлявся й приймав лише за третім разом. На основі давніх повідомлень І. Крип'якевич пише, що в 1580-х рр. гетьманською булавою було «оруже (broń) перших гетьманів місця того, котрі нам щасливо з доброю славою панували; ся булава се була просто палиця з трости» [192]. Довбуш у цей час бив на честь нового отамана в литаври, а кілька найстарших козаків сипали йому на голову землю й пісок, а коли була дощова погода чи сніг – то ще й розводили їх водою. Новообраний кошовий кланявся на чотири сторони й дякував товариству за виявлену честь, а козаки вітали його голосними вигуками [193].

Вказані ритуальні приниження – биття, лайка, сипання землі на голову людині, яку обирали кошовим отаманом, – є проявами її лімінальності в ході ініціації введення у посаду (ритуали зміни статусу за В. Тернером) [194]. Д. Яворницький щодо сипання землі на голову козака, якого обирали кошовим, писав, що це робилося з метою, аби «він не забував про своє низьке походження і не намагався б до вивищення над товариством» [195]. В. Голобуцький пояснював ці дії таким чином: «Обранець

мусив пам'ятати, що він – не більше як слуга товариства; останнє наставляє його своїм володарем, але й може перетворити на прах» [196]. І це справді так. В. Тернер зазначає, що людина, яка проходить ініціаційний ритуал введення в посаду, попри високе становище, повинна розглядати свої привілеї як дари всієї громади, котра в кінцевому підсумку контролює всі її дії [197]. І не випадково ритуального приниження новообраному кошовому завдавали саме козаки, котрі належали до групи найстарших січовиків, свого роду старійшин, які виступали хранителями традицій запорозького козацтва і блюстителами січових порядків. Водночас сипання землі на голову посвячуваного, як і лайка та стусани, одержувані ним, означали його ритуальну (символічну) смерть, обов'язкову в обрядах ініціації. Не випадково новому кошовому бруднили голову (а як свідчить Ж.-Б. Шерер – і обличчя) землею, розведеною водою. Річ у тім, що вмашення обличчя й інших частин тіла людини чимось темним – сажею, дьогтем, фарбою – було однією з найпоширеніших дій у ході ініціації, у тому числі в Україні, і символізувало ритуальну смерть ініційованих, прилученість до потойбіччя. Крім того, сипання землі на голову посвячуваного в таких обрядах, вочевидь, означало також символічне опускання в підземний світ, перебування його під землею, тобто в царстві мертвих [198]. До речі, обзивання кандидата в кошові «скурвим сином», певно, мало на меті, по-перше, його максимальне приниження, оскільки в розглядувану епоху це була одна з найстрашніших лайок в Україні [199], а по-друге, ця лайка, змістом якої було звинувачення людини в тому, що вона є бенкартом, підкреслювала

належність запорожців до інвертованого світу «антикультури». Адаже в тодішньому «людському» світі законність народження, та ще й у середовищі вищих соціальних станів, ураховуючи людей «рицарського ремесла», була основоположним принципом.

Про деталі обряду виборів інших старшин джерела повідомляють дуже скупо. Але в уже згадуваному донесенні О. Нікіфорова говориться, як козаки кричали, що «бути цьому кошовому і писарю, покладаючи на їхні голови пісок і землю, а інші за волосся тягали, кажучи: будьте, пани, здорові та сирні». Тобто, як бачимо, писаря піддавали такому ж збиткуванню, як і кошового. Д. Бантиш-Каменський після опису виборів кошового теж зазначає: «Таким само чином поводитися при виборах старшин, з тією лише різницею, що судді вручали печатку, писареві – чорнильницю, а осавулу – жезл» [200]. Те саме пише 200 і О. Рігельман [201]. Тобто вибори 201 інших посадових осіб супроводжувалися аналогічними ритуальними діями.

В описах виборів кошового й старшини в Січі звертають на себе увагу дві обставини – час, коли вони відбувалися, й «анархія черні», що запанувала при цьому. Час виборів, як уже згадано, зазвичай припадав на період новорічних свят. Крім того, перевибори старшини могли відбутися на свято Покрови – храмову урочистість Січі, а також на другий і третій день Великодня (інколи проходили й стихійні ради, котрі були по суті повстаннями проти старшини). Великдень, як відомо, припадає на весняні місяці, а в давньослов'янській традиції весна – це час настання Нового року [202]. Дослідження засвідчують, що традиція зустрічі Нового року навесні зберігала

свою актуальність в Україні ще й на рубежі середньовіччя і раннього нового часу [203]. Тому перевибори старшини в Січі під час великодніх свят теж, очевидно, слід пов'язувати з Новим роком, зокрема з архаїчною народною традицією, що сягає глибини віків. 203

З приуроченням виборів до часу настання Нового року, як видається, тією чи іншою мірою пов'язана й «анархія черні». Новий рік у архаїчній традиції, прояви якої в Україні були сильними не тільки в період середньовіччя, а й на початку модерних часів, – це час смерті старого й народження нового року. І не випадково саме на Новий рік заново розподіляли запорозькі землі та угіддя між куренями. 12-денний період зимових свят не дарма вважався в народі часом найвищої активізації «нечистої сили». Адаже це був період повернення світу до первісного хаосу з наступним упорядкуванням його в заново структурований світ. Новорічні свята – це період так званої «космічної ініціації», що включає фазу лімінального хаосу [204]. 204

Саме ритуальними причинами пояснював заворушення в Січі під час виборів старшини етнолог XIX ст. М. Кулішер. Щоправда, він пов'язував їх не з настанням Нового року, а ставив у один ряд з інститутом легальної анархії й ритуального конфлікту в архаїчних суспільствах, зокрема таких, де існували так звані «священні царі» [205]. Відомо, що в багатьох африканських, океанійських, азійських, а в давнину і європейських народів у період становлення державної цивілізації особа правителя сакралізувалась, і в разі його смерті суспільство впадало в ритуальний хаос, що тривав до офіційної інтронізації нового правителя. В основі такого 205

порядку, як вказують дослідники, «лежать дві визначальні ідеї: чергування добра і зла (тобто благодетельного й загрозливого аспектів влади) і періодичного відновлення раніше існуючого, освяченого традицією порядку речей» [206]. Міфологічне ж трактування було таким: правитель уособлює космічний порядок, а в разі його смерті цей порядок зазнає руйнації й настає первісний хаос, що панував до акту творення світу деміургом чи божеством.

Справді, новорічні події в Січі дуже нагадують ритуальну анархію, яка наставала при зміні правителя в архаїчних суспільствах. Починалося з сутичок, що зазвичай переростали в запеклі бійки. При цьому цікавим є групування учасників таких бійок у дві партії. О. Нікіфоров повідомляє щодо цих подій, що «при тому виборі (отамана й старшини. – Авт.) великі битви курінь з куренем мають» [207]. Ж.-Б. Шерер та О. Рігельман теж згадують про поділ козаків на «верхній курінь» і «нижній курінь» під час сутичок при виборах кошового. Поділ на дві партії, як відомо, притаманний для ритуальних боїв, до яких належать, зокрема, знамениті кулачки (що теж були популярні в Січі, і під час яких козаки також гуртувалися у «верхній» та «нижній» курені), які є архаїчними за походженням, сягаючи витоків ще обрядових ігор і боїв фратрій у період родового суспільства.

Можливо, ритуальна анархія та лімінальна символіка розглянутого обряду переходу можуть послужити ключем для розуміння повідомлення Г. Боплана про те, що козаки нібито карали смертю за відмову прийняти виборну посаду [208]. Будучи іноземцем, незнайомим із тутешніми зви-

чаями, він міг просто не зрозуміти своїх інформаторів, неправильно «прочитавши» їхнє повідомлення про ритуальне збиткування над старшиною під час виборів.

Раніше ми пояснювали ритуальну анархію під час виборів старшини в Січі збереженням у середовищі запорожців міфологічних стереотипів чи їх уламків, пов'язаних з комплексом уявлень про «священного царя», а також припускали можливість «запозичення з тюркської традиції» [209]. Не відкидаючи можливості деяких запозичень від тюрків, тепер надаємо перевагу поясненню названої ритуальної анархії карнавалюною перевернутістю «антисвіту» запорозького соціуму. У сполученні з нормами лімінальної фази ініціації введення в посаду старшини, а також із сакральним часом новорічних свят, коли у світ людей діставала вільний доступ «нечиста сила», «антисвіт» запорозького соціуму саме в такому сплеску карнавалюної інвертованості діставав своє концентроване вираження. Збереження ж якихось фрагментів архаїчної слов'янської традиції, пов'язаної з уявленнями про «священного царя», в такому стадіально досить пізньому феномені, як Запорозька Січ, що до того ж характеризувалася демократичністю владних структур, видається нам навряд чи можливим (хоча й не найімовірним).

Після виборів старшини мали місце різні дії в рамках новорічних обрядів карнавалюного характеру: танці, пісні, лазіння по вкопаному в землю обтесаному стовпу, змагання вершників, рядження. У цій атмосфері допускалися навіть суперечки між «молокососом» та «сивовусим лицарем» [210]. Привертає увагу ряд-

ження чортом під час запорозьких новорічних обрядів: «...хімерний запорожець» переодягається чортом, «а для більшої подібності з нечистим облився дьогтем з голови до ніг. Справжній чорт!» [211] Ця маска підкреслювала належність запорозького товариства до нижнього світу «антикультури». У той же час, за спостереженням дослідників, новорічна обрядовість запорожців не містила елементів, пов'язаних із землею та землеробською діяльністю, звичних для обрядової культури українців [212].

Поведінка запорожців у ході повсякденних занять, а також під час воєнних походів і дій теж, без сумніву, була, як того вимагала епоха, достатньо сильно ритуалізованою. Однак про це ми маємо відомостей найменше. Знаємо, що рішення про початок воєнних дій козаки вітали салютом з гармат і боєм у литаври. Воєнні походи козаки, як правило, узгоджували з традиційним календарем. Наприклад, за свідченням Г. Боплана, у його часи вони виходили в морський похід лише після Купала [213]. Широко практикувалися архаїчні за походженням ритуальні поєдинки перед початком бою. Джерела повідомляють, що в разі перемоги, і взагалі розважаючись, козаки «з великої радості невимовні штуки показували, співали пісні, стріляли, на кобзах грали et alia» [214]. В походах запорожці творили різні магичні дії, супроводжувані замовляннями, покликані вберегти їх від куль і шабель ворогів та допомогти розгромити противника. Наприклад, у розповіді сучасника про подорож на Січ С. Зборовського, а також у «Хроніці» Мартина Бельського розповідається, що між козаками була звісна стара

жовнірська штука чарувати стрільбу: один козак «ввів кожду стрільбу замовити, що йому не могла шкодити, ані сьому війську, в котрім був» [215]. А приходячи на о. Тавань у пониззі Дніпра, де були розташовані так звані Руські Ворота – улюблене місце нападу на купців і послів, запорожці стукали кием і промовляли: «Tut maïemo Turkow bity, tak naszy oucowye powiadaly» [216].

У пізній період існування Січі, а саме в XVIII ст., запорожці виступають загально визнаними оборонцями віри христової. На час ліквідації Січі дослідники нараховують на території Вольностей 62 православні культові споруди [217]. Це, безперечно, накладало відбиток на звичай та обрядовий світ запорожців. Зокрема, в дні головних православних свят відбувалися урочисті церковні служби в церкві, що з'явилася в той час у Січі, а також хресні ходи. Подячна церковна служба і поминання загиблих мала місце в січовій церкві після повернення з походу. В таких заходах брали участь, зазвичай, не тільки старшини, яких до цього зобов'язували посади, а й рядові козаки. Як було прийнято взагалі в тогочасному українському суспільстві, на Водохреще козаки салютували з гармат і рушниць, на Різдво й Великдень вітали кошового та старшину, підносили їм подарунки. Однак паралельно з цим офіційним християнським і далі жив «антисвіт» карнавальної культури запорожців. Про це недвозначно свідчить О. Нікіфоров, який не тільки дає опис виборів старшини, включно з «анархією черні», а й звинувачує запорожців у «дикунстві», «сваволі» та «аморальності» [219], за якими, без сумніву, ховаються ті чи інші прояви ритуальної «антиповедінки».

11.3.

*Трансформації
в етнічному житті
української спільноти,
пов'язані з козацтвом*

Попри типологічну схожість із названими вище порубіжними суспільствами, в українського козацтва були й дуже суттєві відмінності від них, про що вже йшлося у першому томі цієї праці [220]. Ми ж зацентруємо увагу на тому, що більшості з них, можливо, за винятком вельми організованих у військовому й суспільно-політичному плані флібустьєрів (що сформували навіть відому Ліберталю – «Республіку свободи» на Мадагаскарі; останнім часом у дослідників з'явилися сумніви в існуванні Ліберталії, дехто вважає її вигадкою, авторство якої приписують Данієлю Дефо; разом з тим ті жучені, у разі вигаданості Ліберталії, відзначають існування її реальних прототипів [221]), якихось чітко виражених суспільно-політичних структур державного зразка витворити не вдалося. Але головне, що всі означені суспільства не змогли довго опиратися наступові новітньої цивілізації. «Українне» ж козацьке суспільство, по-перше, власну своєрідну суспільно-політичну структуру державного зразка створило, а по-друге, ця суспільно-політична структура змогла вистояти в перманентній боротьбі з сильними агресивними сусідами. Спочатку, зокрема в XVI – першій половині XVII ст., а на Запорозжжі до початку XVIII ст. і навіть частково довше, це було суспільно-політичне утворення, типологічно схоже з флібустьєрськими «республіками» та «береговими братствами». А пізніше українське козацтво розвинуло свої суспільно-політичні структури до справді державного рівня. Зокрема, вони, досягши потрібного ступеня зрілості, інституціалізувалися і дістали втілення у створеній Богданом Хмельницьким Українській козаць-

© Балушок В. Г., 2007

кій державі, відповідних політичних, військових, правових інститутах, адміністративному поділі та соціальній структурі.

А та страхітлива, з незчисленними жертвами війна, що тривала практично всю середину і другу половину XVII ст., в яку були втягнуті фактично всі сусідні держави, але епіцентр якої містився в Україні, була відчайдушною (цілком у козацькому дусі!) спробою улегітимнення козацького порубіжного суспільства, яке, досягши відповідного ступеня зрілості, організованості й сили, заявляло права на місце під сонцем. Спробою, яка хоч і не завершилася одразу утвердженням незалежної козацької держави, але все ж увінчалася успіхом. Адже в її результаті «українне» козацьке суспільство, яке повністю випадало з політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу, таки одержало право на існування й навіть нав'язало себе половині України як панівну соціальну верству. В цьому полягає неповторна своєрідність і навіть певною мірою унікальність України як цивілізаційного феномена [222].

Відрізняється у цьому плані Україна не тільки від суспільств піонерів Північної Америки, флібустьєрів та європейських прикордонних спільнот, які загинули під наступом модерної західної цивілізації, а й від російських козаків, аргентинських гаучо та венесуельських льянеро. Адже хоч

вони й не зійшли цілковито з історичної арени, проте зазнали повного підпорядкування суспільно-політичним структурам відповідних державних організмів, втративши самостійність і перетворившись на їх придатки. У кращому разі їм вдалося зберегти лише певні етнографічні особливості й ті чи інші прояви субетнічної самосвідомості.

Перетворення козацтва на провідну соціальну верству і зосередження ним (зокрема старшинською верхівкою) в своїх руках політичної влади у козацькій державі створили максимально сприятливі умови для поширення серед тамтешнього українського населення козацької етнокультури. Цьому сприяли й широкі міграційні рухи, спочатку під час Хмельниччини і Руїни, а потім у ході колонізації українцями півдня та південного сходу України. Освоюючи ці степові райони, українське населення не могло обійтися без досвіду життєдіяльності там козацтва, переймаючи у нього форми господарювання та розселення, типи помешкань і господарських будівель, знаряддя, елементи одягу, численні предмети побуту тощо.

Саме тоді в етнічній культурі українців, відтіснивши на задній план польсько-карпатські культурні реалії, на перше місце вийшли такі її елементи, які пізніше стали свого роду етнографічною візитною карткою етносу. В матеріальній культурі це хата-мазанка («біла хата»), відомий український хутір з левадами й «садком вишневим коло хати», шаровари та заправлена в них сорочка, поголене обличчя у чоловіків, прикрашений вишивкою і випущений з-під верхнього одягу нижній край сорочки в жінок, взагалі крій та оздоблення багатьох елементів традиційного одягу,

ціла низка страв традиційної кухні (борщ, різноманітні вироби з круп і тіста та ін.), килими й багато предметів хатнього інтер'єру.

Уславивши себе в ході боротьби з ворогами, повстань та Національно-визвольної війни, козак, з неодмінними «шаблею», «люлькою» й «вірним коником», став центральним образом народного малярства, а також усіх жанрів українського фольклору від приказок до героїчного епосу. Старий билинний епос в Україні був повністю витіснений новим – історичними піснями й особливо думами, що прославляли звитязнуборотьбу козацтва та пропагували героїку козацької епохи. «Історична поезія включила у свій цикл епоху відродження південно-західної Русі, період Гетьманщини», – писав М. Костомаров, пояснюючи факт зникнення в Україні давнього билинного епосу [223]. 223

Козацький період історії України потужно вплинув і на етнічну ментальність українців, сформувавши цілу низку її рис. І хоча ця проблема ще потребує вивчення, деякі з означених рис можна назвати. Це й відома українська «отаманщина», нерозривно пов'язана з козацтвом, і така риса «щирого українця», що він думає одне, каже друге, а робить третє, яка бере свій початок у часах, коли Україна межувала з Диким Полем і навіть була його частиною (адже інакше українець не вижив би в умовах щоденної непевності цього прикордоння). Зарахуймо сюди й так звану миролюбність українців, яка насправді такою не є. Як видається, за миролюбність тут вважають бажання їх будь-якою ціною уникати лобового зіткнення з супротивником і здолати його, заскочивши збоку, що виробилося у нашого народу в умовах усе того ж Дикого Поля.

«Українці – народ, що уникає прямої дії, – пише дослідниця етнопсихології українців М. Гримич. – Цього їх навчило Дике поле. У Дикому полі виживає не той, хто йде в лобову, а той, хто маневрує» [224]. Часів козаччини, певно, сягає й схильність українців до армійської служби та військових професій, що дуже рельєфно виявлялася в часи входження України до складу Росії і пізніше СРСР, коли в армії разом служили всі національності (згадаймо відому армійську приказку «Хохол без лычки как справка без печати»)*.

Такі реалії козацької етнокультури, разом із подіями козацької історії, пізніше, в ході національного відродження XIX – початку XX ст., українською інтелігенцією були піднесені до рівня національного міфу, що виник на базі саме козацької легенди. Як зазначає М. Попович, «ми вже забули, що в описуваний період були й старі українські (“руські”) князівські роди, і численна українська шляхта, й українці – римо- та греко-католики: все поглинув козацький образ України» [225]. Сьогодні не тільки самі українці вважають себе нащадками козаків, за таких їх мають і інші народи. Ця риса етнічної специфіки українців перетворилася на національний символ. Хоча насправді всі українці фізичними нащадками козаків бути не можуть: як відомо, напе-

редодні Хмельниччини навіть у козацькому регіоні козаки становили лише 25 % населення, або близько 270 тисяч осіб із родинами [226]. Щодо ж усього населення України їх відсоток був суттєво нижчим (разом із тим, у результаті інтенсивних міграційних процесів, з часом і справді всі українці мають шанс стати нащадками козаків).

Творення української літературної мови теж відбулося на базі саме середньонадніпрянського говору колишнього козацького регіону, що пов'язано з його роллю в національному відродженні XIX – початку XX ст. І якщо в староукраїнській мові помітно переважали риси західноукраїнських та поліських діалектів [227], то в сучасній літературній мові діалектна основа саме середньонадніпрянська, що виступила взагалі «генетичним ядром» південно-східного діалекту, яким розмовляє населення переважної більшості регіонів України, і яке утворилося в процесі заселення українцями південних та південно-східних теренів, шлях до якого проклали козаки [228].

Із козацьким періодом історії українців пов'язана й зміна ними самоназви. А вживання самоназви, яка є найчіткішим індикатором етнічної самосвідомості, завжди свідчить і про ті чи інші явища в етнічному житті спільноти. Самоназвою всього українського народу до Національно-визвольної війни, як уже зазначалося, була збірна форма «русь» (у множині) й «русин» (в однині), пізніше «русини». Цей етнонім та похідні від нього, такі як «руський народ» і подібні, що започатковуються наприкінці XII – на початку XIII ст., коли вони стають самоназвою всього населення Південної Русі, масово зустрічаються в джерелах XVI – початку XVIII ст. [229].

* Тема схильності українців до військової служби і їхньої справжньої ваги в армії Росії та СРСР ще чекають на свого дослідника. Розлоге обґрунтування висловленої тези виходить за рамки цієї праці, тому зазначимо лише (на основі власного досвіду та опитувань), що в радянській армії українці – солдати строкової служби не тільки вважалися «служакими» (що відбилося й в армійському фольклорі), а й справді всіляко намагалися вислужити сержантське звання, або хоча б ефрейторські лички. Певно, козацький спадок в цьому відіграв не останню роль.

Останнє, виявлене нами, вживання етноніма «русин» у Східно-Центральній Україні припадає на 1728 р. у драмі «Милость Божія», створеній у Києві й присвяченій 80-річчю початку Національно-визвольної війни та вступу на гетьманську посаду 230 Данила Апостола [230]. Разом із тим етнонім «русин» вживається ще в записаних у 1850-х рр. на Чернігівщині 231 текстах дум [231]. Звісно, твори фольклору не є історичними документами, проте цей факт вельми промовистий. Він із великою долею ймовірності свідчить, що самоназва «русин» побутувала у Східній Україні, зокрема серед простолюду, в середовищі якого офіційні термінологічні нововведення сприймаються далеко не одразу, набагато довше за згаданий 1728 рік.

Після входження Східної України до складу Російської імперії етнонім «русь»/«русин» тут в офіційному діловодстві витісняється введеною московськими властями формою «малоросіяни». Це мало наслідком руйнування загальноукраїнської етнонімії: самоназва «русини» відступає на захід української етнічної території. Проте паралельно на теренах козацької України з'являється новий, спочатку лише як регіональний, етнонім, що згодом стане загальноукраїнським – назва «українці», яка безпосередньо пов'язана з козацтвом, означаючи буквально «жителі України».

Схожий на цей етнонім термін фіксується у вжитку наприкінці XV – у XVI ст., коли на сторінки документів усе частіше потрапляють формулювання: «українні землі», «українні воеводства», «українні замки», а також «українні жителі». А наприкінці XVI – на початку XVII ст. фіксується й назва «українці», що означала спочатку лише жителів певної

території без будь-якої етнічної специфіки. Приміром, у документі 1596 р. піхоту в війську С. Жолкевського, що воювало проти повсталих козаків, названо «ukraincy» [232]. В іншому 232 джерелі, стосовно війни з татарами в 1617–1618 рр., вказано, що до жовніврів приєдналося кілька «Ukraincow» [233]. У 1622 р. «Ukraincy» напали на околиці Білгорода (Дністровського) [234]. А 1625 р. у Польщі 234 у брошурі Яна Дзвонівського було вміщено українську народну пісню за назвою «Konterfekt cudowny u siła Kozaka Płachty, Ukraińca» [235]. Але 235 термін «українці» тоді ще не вживався самим населенням України як етнічна самоназва, та ще й усієї її території в сучасному розумінні.

Спричинили ж утвердження назви «українці» як ендоетноніма події Національної революції середини XVII ст. і виникнення на території власне України козацької держави. Саме відтоді цей термін поступово поширюється як самоназва серед жителів Середньої Наддніпряниці і Лівобережжя (але не всієї України в сучасному сенсі). Перший, виявлений нами, випадок вживання цієї назви в значенні етноніма чи близькому до нього припадає на 1657 р. – це лист якогось волинського кореспондента Івана Виговського про польські плани щодо України: «Сказываеть: если бъ, то ненадобно, *Украинцы* (курсив наш. – Авт.) вмѣстѣ съ Москвою, Великого Княжества Литовского и Мальные Росіи, покамѣстѣ князи рускіе держали въ Кіевѣ прежде живущіе» [236]. Хоча в цьому ж листі зустрічаємо: «...ссору какую межъ Русью учинить могли» [237]. Утвердження 237 ж терміна «українці» та похідних від нього («люди українські», «український козакоруський народ» і особливо часто – «народ український»),

як назви власне козако-руського населення України (тобто такої, що мала й етнічний зміст), фіксується починаючи з 70-х років XVII ст. Зокрема, тоді ми зустрічаємо вживання цієї назви як етнонімічної у «Хроніці» Ф. Софоновича, літописах Г. Грабянки та С. Величка, документах, у тому числі гетьманських універсалах, ін-

238 ших джерелах [238]. Однак паралельно ще широко використовувалася й назва «русь»/«русин», «русини».

У XVIII ст. під тиском офіційного російського діловодства, яке вводить термін «малоросіяни», що згодом стає практично єдиним, на підросійських землях України самоназва українців «русини» зникає. Цьому, очевидно, сприяла й поява нового регіонального етноніма «українці». Означений процес зміни етноніма певною мірою відобразився в джерелах. Зокрема, поет кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зіновійв використовує таке цікаве формулювання:

«правдивы[и] руснакъ козак украинецъ породы малоро[с]си[и]ско[и]»

239 [239]. Гетьман в еміграції Пилип Орлик 1734 р. у листі до Війська Запорозького, яке перебувало на турецькій території, пише про «народъ украинский» [240]. Характерно, що кошовий Іван Малашевич, відповідаючи П. Орликові про рішення Війська Запорозького повернутися під протекцію Росії, використовує термін «народъ малоросійській» [241].

240 У XVIII–XIX ст. термін «українці» активно поширюється серед населення як регіональний етнонім. Зокрема, Я. Маркович у «Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях», опублікованих 1798 р., вказує, що Україною вважається територія «между реками Остром, Супоем, Днепром и Ворсклою», «от чего и тамошних жителей называют *украинца-*

ми (курсив наш. – Авт.), степовиками и полевиками...» [242].

242

З першої половини XIX ст. починається піднесення українського національного руху. Романтизуючи козацьку Україну, українська інтелігенція нової доби (М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, О. Бодянський, М. Драгоманов, Леся Українка та ін.) починає використовувати самоназву населення колишньої Гетьманщини «українці» як загальноукраїнський етнонім, на противагу витісненому на Наддніпрянщині й Лівобережжі дією російських офіційних властей етноніму «русини». Однією з вагомих причин прийняття українською інтелігенцією нової самоназви була монополізація Росією давньоруської спадщини і неможливість ефективно протистояти цьому в умовах відсутності в українців власної державності. Впродовж XIX – першої половини XX ст. колишній козацький етнонім «українці» як самоназву сприйняли широкі маси населення Центральної України, Галичини, Волині й Буковини. З 1944 р. вона утверджується на Закарпатті

243 [243].

Існування в період Гетьманщини двох головних, територіально локалізованих один на сході, а другий на заході, підрозділів української етнічної спільноти з власними самоназвами, що входили до складу різних держав (Росії і Польщі), у поєднанні зі зникненням єдиного загальноукраїнського ендоетноніма, сигналізувало про початок етнічної сепарації. А етнічна сепарація, тобто відокремлення в силу певних причин частини етнічної спільноти, за відповідних умов веде до утворення нового етносу, виступаючи однією з форм етногенезу [244]. Міг привести цей процес до появи нового етносу і в Україні,

244

зокрема на козацькому Лівобережжі. Проте цьому завадили інтенсивні зв'язки лівобережної й правобережної частин України, існування Запорозжя, яке, як і в XV–XVI ст., було єдиним для обох половин країни, та нетривалість періоду такого роз'єднання. Процес нового етногенезу, що починався, не дістав подальшого розвитку й вилився лише у формування двох субетнічних груп, локалізованих на сході і заході України, залишки

яких відомі в новітні часи як «східняки» та «західняки». Певним чином посприяв цей процес і зміні українською спільнотою самоназви. У XX ст. у процесі етнонаціональної консолідації українського народу козацький міф було сприйнято як епізод, до того ж найважливіший, власної етнічної історії населенням усіх регіонів України, включно з тими, де козацтва ніколи не існувало, а разом із ним було засвоєно і самоназву «українці».

11.4.

Від етнічного самоусвідомлення до захисту національних інтересів

Розмірковуючи над місцем і роллю України у новій і новітній історії, відомий історик та громадський діяч І. Лисяк-Рудницький стверджував, «що центральна проблема в новітній українській історії – це постановня нації, перетворення етнічно-номовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту» [245]. На жаль, обставини розвитку української історіографії протягом багатьох десятиріч у підході до цієї проблеми визначалися винятково положеннями соціально-економічної концепції у витлумаченні сутності національного, а крім того, не були вільними від тиску російського великодержавного шовінізму. Останній вимагав розглядати історію України, у тому числі становлення українського соціуму як етносу, як нації, за влучним висловом Я. Ісаєвича, лише з телеологічних позицій спрямованості на «непорушну дружбу» [246] тощо. Непродуктивність таких підходів і позицій можна, з вершин сьогоденського часу, побачити в усіх поодиноких працях із цієї тематики, які траплялися за радянського періоду [247]. Очевидно, саме тому автори узагальнюючої праці про зародження, ево-

люцію та реалізацію української державної ідеї В. Смолій і В. Степанков змушені були відмовитися «від спокуси взяти за об'єкт дослідження весь комплекс питань, які торкаються національної самосвідомості», зважаючи на сучасний рівень їх вивчення [248].

248

Потреба у дослідженнях історичного буття українського народу в межах етнонаціональної парадигми актуалізована сьогодні не лише суспільно-політичною ситуацією в Україні. До наукових пошуків у цьому напрямі нас спонукає і академічний принцип історизму – розгляду історичних подій та явищ своєї історичної епохи з урахуванням усіх історичних чинників. Погодьтеся, що для людства в цілому, як і для європейців, у XVII–XVIII ст. першочерговими були не соціальні, а етнічні й національні суперечності. Принаймні світ, у якому жили тогочасні, втім,

як і сучасні, народи, підпорядковувався дії не лише полюсів соціального антагонізму, а й етнічних і національних протидій та протиборств.

Брак досліджень сутності етнічного та національного гальмує сьогодні дослідження й політичного буття народу, особливо такої його сфери, як політичні орієнтації, адже, як цілком аргументовано переконають учені-суспільствознавці, етнонаціональна ідентичність є базовою щодо усіх інших проявів самоусвідомлення індивідів чи соціумів [249].

Абстрагуючись від етнонаціонального чинника, важко досліджувати й такі складові політичного буття, як політичні інституції та політична взаємодія. На користь цього твердження наведемо міркування Л. Ребета про те, що абстрактної держави ніколи не існувало. Завжди велася мова про французьку, англійську чи інші держави [250].

Беручись до розгляду питання, задекларованого у заголовку, ми мусимо розмежувати ключові поняття, якими оперуватимемо, оскільки вони ще далеко не усталені та взаємно не узгоджені. Під поняттям «народ» розумітимемо соціум безвідносно до стадії його соціоцивілізаційної еволюції: роду, племені, етносу, нації. Терміном «етнос» позначатимемо народ на тій стадії соціоцивілізаційної еволюції, що передує нації і самоідентифікується за допомогою культурних і етнографічних ознак. «Націю» витлумачуватимемо як народ, що досягнув свого політичного усвідомлення і домігся чи домагається політичного самовизначення. З приводу можливих сумнівів щодо доцільності штучного розмежування абсолютних, з погляду лінгвістики, синонімів «народ» та «етнос» (що в перекладі з грецької означає «народ»), зауважи-

мо таке. У сучасній літературній мові (лексичним запасом якої як інструментом пізнання і послуговується історик) словом «народ» позначається і населення певної країни, і нижчі соціальні верстви – на противагу еліті, і соціуми з яскраво вираженими етнографічними ознаками. Під цим же словом у сучасному політичному дискурсі нерідко мають на увазі нації, як це, до речі, траплялося і у XIX ст. Пригадаймо відомий вислів, що застосовувався саме до процесів націостановлення у Європі: «весна народів». Нарешті, слово «народ» є однокореневим із «рід». З огляду на вказану полісемію та однокореневість, це слово вважаємо за доцільне використовувати саме для означення загального поняття, надавши терміну «етнос» функцію поняття одиничного, конкретизованого.

Ще більш методологічно вагомим вбачаємо визначення сутності переходу етнічного в національне. Починаючи з Дж. Ст. Міля і завершуючи сучасними дослідниками [251], початки національного самоусвідомлення виводяться з моменту усвідомлення політичної мети, використання політичних засобів у справі досягнення цієї мети. Простіше кажучи, нація виникає в той момент, коли до етнокультурного додається політичне самоусвідомлення. Традиційно таким моментом вважають Велику Французьку революцію, яка проголосила підданих громадянами, наділила їх правами суверена, верховного носія політичної волі, тобто верховного суб'єкта прийняття рішень щодо долі землі, держави і себе самого як народу.

Як стверджував І. Лисяк-Рудницький, «суттю нації є активна постанова її членів, їхня воля бути політично суверенним колективом» [252]. В Україні- 252

Гетьманщині така воля уже проявилася на початкових етапах Національно-визвольної війни у прагненні максимально розширити політичну суб'єктність, витворивши зрештою власну державу (цей аспект ми аналізували у першому томі в параграфі 3.2). І навіть коли у боротьбі за державу українським старшинам довелося поступитися частиною суверенітету і визнати над собою зверхність монарха-протектора, вони не перетворилися на пасивний елемент політичного життя держави «несуверенного типу» (визначення Л. Окиншевича). Виконуючи свої підданські обов'язки щодо монарха, вони і надалі почувалися відповідальними за долю України. Сподіваємося, що у першому томі, в параграфі 3.5 нам вдалося показати, як під традиційною формою служіння особі монарха українські старшини насамперед розуміли служіння Україні-Гетьманщині.

Основною складністю досягнення сутності етнонаціональної історії українського народу, вважаємо, є унікальний (у сім'ї європейських народів) його кількаразовий перехід із розряду народів «історичних» до «неісторичних» і навпаки. Як відомо, такий поділ народів запропонував свого часу В. Гегель. І. Лисяк-Рудницький витлумачував їх відповідно як такі, що зуміли зберегти свою соціальну структуру протягом усіх етапів своєї історії цілісною, або як такі, що втратили свої «репрезентативні верстви» [253].

Втрата українським народом політичної еліти протягом XVI – початку XVII ст. перевела його до розряду «неісторичних».

Нова спроба нашого народу знову утвердитися як «історичний» збіглася у часі з початком націосвідо-

місних почувань у Європі. Як відомо, у Європі початку нових часів поштовхом до найсильніших первісних національних почувань стали релігійні відмінності, поглиблювані національною ворожнечею [254], 254 чи проявами поширеної тоді народної ксенофобії [255]. Щодо тогочасної України, то дія названих чинників проявлялася з усією можливою активністю. 255

Як стратегічно розміщена спільнота, українці отримали можливість активно розвивати чуття спільної етнічної належності внаслідок постійних воєн, у яких вони або брали участь, або які прокочувалися через їхні території [256]. Окремо слід взяти до уваги і те, що Україна межувала зі степом, постійно перебуваючи під загрозою повного фізичного знищення. Як наслідок, таке розміщення, з одного боку, мобілізувало етнічні почування, а з іншого, формувало ксенофобські настрої, спрямовані як на Захід, так і на Схід. 256

Не менш вагому роль у формуванні первісних національних почувань українців відіграли наступ католицизму та укладення церковної унії, сприйнятої за зраду православ'ю. Протистояння їм спонукало релігійних інтелектуалів до літературної полеміки, на думку Я. Дашкевича, – могутнього ідеологічного інструменту саме національного змісту [257], що, 257 звісно, став могутнім рушієм формування національної свідомості. Щоправда, література тоді могла охопити лише верхні верстви українського суспільства. Разом з тим, боротьба між уніатами та православними за контроль над місцевими релігійними громадами втягла у свій вир і простий український люд. Як наслідок, на думку Ф. Сисина, «мав з'явитися певний тип руської віросвідомості, яка

об'єднувала людей поза їхніми селами чи містами, охоплюючи значну 258 їх частину» [258].

Вважаємо, що саме утвердження цієї свідомості на середину XVII ст. і призвело до того, що чергова козацька війна 1648 р. дуже швидко переросла у Національно-визвольну війну українського народу. Як фіксують дослідники, ідея захисту православ'я «людей руського обряду» від наступу католицизму, колонізації та унії «ляцької віри» стала одним із провідних рушіїв козацьких воєн та Національно-визвольної війни. Тому, знову ж таки, як і в Європі, елементи національної свідомості поступово зливалися з елементами формованих державних структур. Як наслідок, Українська козацька держава постала як національна держава.

22–23 лютого 1649 р. на переговорах у Переяславі з польськими послами Б. Хмельницький поєднує політичне (створення власної держави, за формулюванням гетьмана «князівства», у якому він є «єдиновладцем і самодержцем») з етнічним (ця держава, за задумом гетьмана та його соратників, мала стати державою «народу всього руського» й охопити всі терени їх проживання: «де живуть люди православної християнської віри», у тому числі Холм і Галич) [259].

І якщо «модель західної національної держави, у витлумаченні З. Когути, передбачає, що територія, політична структура, нація, мова й культура повинні становити в більшій чи меншій мірі одне ціле» [260], то про що, як не про модель власної національної держави, веде мову у згаданих висловлюваннях Б. Хмельницький.

Вже у перших вимогах козацтва 1648 р., де прослідковується перехід від ідей станового автономізму до політичного, можна помітити зарод-

ки майбутньої національної держави. Власне, саме завдяки тому, що у вимогах звучать такі теми, як окреме керівництво та обрання на уряди осіб винятково українського походження, і засвідчується перехід українців до нового рівня самоусвідомлення. Коли етнос, чітко усвідомлюючи свою ідентичність, доходить думки, що впорядковувати внутрішнє життя і налагоджувати стосунки з іншими народами мають посадовці, виділені з його середовища, він робить перший і вирішальний крок на шляху перетворення себе на націю. Після свого виголошення ця вимога уже більше не зникала з політичних документів українців до кінця існування Української козацької держави. Зрештою, усі прояви національної свідомості старшин були пов'язані саме з прагненням створити державу і зберегти у ній свій провідний політичний статус. Пригадаємо слова І. Виговського: «А щоб москалям панувати, ніколи того не буде!»

Прагнення вибудувати і зміцнити державу демонструє низка яскравих прикладів національного світосприйняття старшин у різних площинах.

Національна ідентичність старшин у ті часи уже доволі чітко фіксувалася у назві «Україна». У їхніх листах нерідко трапляється характерний зворот «наша Україна» [261], що недвозначно вказує на зміст самоідентифікації козацької еліти. Поряд з тим, для називання нового державного утворення активно вживалися й інші терміни – «Русь», «Мала Русь» («Малоросія»), «Військо Запорозьке», що не дає змоги стверджувати факту остаточного самовизначення старшин під назвою «Україна», хоча протягом другої половини XVII ст. вона успішно протистоїть офіційно-

му терміну «Мала Росія», що міцно 262 утвердиться у XVIII ст. [262].

Протягом другої половини XVIII ст. українські старшини переходять від етнічного до національно усвідомленого розуміння поняття «Вітчизна». Поряд з образом етнічного походження: Батьківщина – мати, старшини – її сини, «плід її утроби», поняття поступово наповнюється семами національного змісту: батьківщина – територія підпорядкована своїй, а не іноетнічній, владі, на якій поширюються наші права, цінуються наші звичаї.

Тема вітчизни у суспільно-політичному житті Гетьманщини набуває такої популярності, що пронизує побут, сімейні стосунки старшин. Покажемо у цьому контексті, на наш погляд, є колізія з приводу спадку, що 1711 р. виникла у сім'ї Івана Асакая, вихрещеного кримського татарина, «колись слуги рейментарського», який за старанню службу отримав від гетьмана невеликий маєток та примножував його до самої старості. Коли ж настав час скласти заповіт, він вирішив заповісти землю дочкам, а не двом синам. Вони уже зуміли відзначитися тим, що «лотрством... злодійством розпорошили» частину батьківських надбань.

Як розповідав свідок важкої розмови сина з батьком, все відбувалося так: «При мені здорового батька взяв старший син Лесько за груди, посварившись з ним п'яний, і вдарив об ганок, назвавши і бридко матірню, зганивши тими словами: іди мовить бусурман, у свою отчизну в Крим, а се наша вітчизна! І притиснувши гараз 263 у стіну, пішов з похвалками» [263].

Чинником формування національної самосвідомості виступає, як відомо, етнокультура, актуалізація її значення у політичному контексті.

У другій половині XVII ст. у старшинських колах цей чинник проявився насамперед щодо використання власної мови.

Починаючи з Б. Хмельницького, мова для українського старшинства була вирішальним критерієм ідентифікації релігійної, територіальної, поширення юрисдикції держави. Подібно до Хмельницького висловлювався у своїх універсалах і П. Дорошенко щодо ареалу поширення своєї влади і політичних намірів: «Поки мова народу руського засягає в усіх градах, містечках і селах» [264]. 264

Старшини наполягали і на застосуванні української мови в усіх сферах суспільного життя. Це знайшло своє відображення, наприклад, у статтях, запропонованих гетьманом П. Дорошенком польським комісарам на переговорах в Острозі.

Гетьман наполягав, щоб українська мова отримала статус, рівний польській мові, щоб вона могла бути вживана «на сеймах, у військах, на трибуналах, не лише в церквах, але явно в ходах, у відвідинах хворих, в причасті святих таїнств, в похованні померлих і в усьому саме так, як співу свого чини віри римської вільно і явно вживають» [265]. 265

Вимогу домагатися вільного застосування «нашого прирощеного діалекту» у спілкуванні з «королями, панами і Річчю посполитою» трохи пізніше містила й інструкція П. Дорошенка, датована жовтнем 1670 р., послам Гетьманщини на Варшавський сейм [266]. У цьому випадку 266 йшлося про рівноправне застосування української мови з потенційним союзником. Така вимога була природною, оскільки у внутрішньополітичному житті це було нормою. І обрання на сотенний уряд передбачало

врахування й такої умови, як «достатне» знання, «розумність» у «письмі козацько-руському» [267].

Попри близькість української і російської мов (як сформулював був І. Мазепа, «і слова мови нашої з ними не різні суть»), українські гетьмани і старшини вели офіційне листування з московським монархом і чиновництвом власною українською мовою. Це, зокрема, засвідчують документи московських архівів, опубліковані у 15 томах «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России». Укладачі вміщували до збірника офіційні переклади, зроблені для царя, думних дяків тощо. На цих перекладах робилися позначки «Список с листа белорусского письма». За можливості укладачі вказували, що збереглися й українські оригінали, або, як іноді формулювали у XVII ст., «малороссийским почерком» написане [268].

Як наслідок, у тих перекладах міститься велика кількість українізмів, які уже були звичними для московських перекладачів або які вони мусили вживати через труднощі підбору відповідників. Для прикладу наведемо лише українізми з російського перекладу універсалу І. Самойловича від 10 травня 1682 р.: «прагнути», «вмерти», «кара», «карання», «уряд», «упевняти», «зичливий», «статечно», «справувати», «потужний», «охоронений», «нехай», «тяжкий» [269]. Можливо, лише «українізмів», що трапляються в усіх 15-ти томах, вистачило б для доволі повного словника тогочасної ділової української мови.

Оскільки протягом середини – кінця XVII ст. українською мовою писалися літописи, складалися судові й державні акти, видавалися гетьманські універсали, велося офі-

ційне листування, то висновок можна зробити лише один: українська мова у ході формування Української козацької держави стає державною мовою і однією з основ тогочасної ідентичності старшин.

Поряд з мовою у політичному контексті актуалізується і такий прояв етнокультури, як народна вдача, звичаї. Усвідомлення цього прояву ідентичності прослідковується, наприклад, у взаємодії (точніше непорозуміннях, зіткненнях) із військовими загонами союзників, що перебували на території Гетьманщини.

Наприклад, 1 січня 1669 р., ведучи переговори щодо укладення Глухівських статей, посланці Д. Многогрішного – П. Забіла з товаришами – висловили причини свого незадоволення перебуванням в Україні московських воевод із залогами. Вони звинувачували їх у тому, що «замість оборони, ще більшу нам згубу і знищення завдали». Вказуючи на такі злочинства, як крадіжки, вчинення пожеж, убивств, мучительств, старшини особливо підкреслювали факт нехтування українськими звичаями та вдачею: «...а понад те на наші вдачу та звичаї не зважали» [270].

У рамках переходу до національного способу ідентифікації, старшини демонстрували й усвідомлення свого взаємозв'язку і взаємозалежності з підпорядкованими верствами українського соціуму, переймалися прагненням узгодити особисті інтереси «за принципом справедливості» з інтересами підвладних, визнавали відповідальність за їхню долю.

Проявом цього були заклики один до одного обирати політичну орієнтацію таким чином, щоб «невинні люди, як прості вівці, за вашою старшою поведінкою не пішли в неволю» [271], а також усвідомлення

того, що «запорукою спокійного життя, сили народу всієї Малої Росії»
272 має бути «згода старших» [272].

Вагомою характеристикою національного світо-, точніше, соціосприйняття є усвідомлення старшиною цінності звичайного посполитого, рядового козака, що цілком узгоджується з попереднім проявом ідентифікації.

Заочно полемізуючи з представниками московської еліти, які підкреслювали, що цар, допомагаючи Україні, «сокровищ своїх истошил», гетьман Д. Многогрішний наголошував, що «наша бідна і утискувана Вітчизна» за це розраховується «найціннішим на світі» – людьми, «люб'язними синами», їхнім здоров'ям і кров'ю. Причому він підкреслює, що вони гинуть не лише за Україну, яка й «великоросійських країн від наступу неприятеля обороняла і до
273 цього часу обороняє» [273]. І все те, що мало відбуватися на теренах великоросійських, відбувається «на головах козацьких», стверджував також
274 І. Брюховецький [274].

Складовою національно визначеного світосприйняття старшин було і почуття солідарності з невинними жертвами свавілля військових. На це вказує, наприклад, лист від 27 травня 1662 р. козелецького протопопа Г. Вагилевича до «пана кума» В. Золотаренка. Незважаючи на родинне визначення адресата, у листі міститься інформація суспільна – про невинну смерть співвітчизників: «Димар в суботу минулу москалі вирубали і випалили, було козаків чотириста у Димері, то всіх убили, і людей всіх і дітей малих, не боячись
275 бога» [275].

Паралельно, відповідно до обставин тогочасного політичного життя, сформувався і ставлення до народів-

сусідів. Тодішні реалії взаємин українців із сусідніми народами, їх політичними та військовими репрезентантами сформували у старшини доволі недовірливе і навіть ксенофобське ставлення до них. Адже вони, за висловом М. Грушевського, будили «відпорну енергію національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті, повної економічної руїни та поневолення» [276]. 276

У спілкуванні між собою старшини переконували один одного і погоджувалися з тим, що поляки «не для допомоги, лише для згуби нашої приходять до нас» [277], що вони «здавна
277 народу нашому українському нещирі» [278], що в міждержавних відносинах керуються «не істинною правдою, а лукавством та звабами» [279]. 279

Подібна оцінка дається і татарам, які приходять в Україну «для того, щоб і останок християн вивести» [280]. 280

Дуже швидко досвід спілкування з росіянами привів старшин до подібних висновків. Зокрема, київський полковник Костянтин Солонина з приводу поведінки московського війська на чолі з князем Юрієм Трубецьким, яке, «дорогою ідучи до Києва», грабувало і гвалтувало, сказав у березні 1673 р. московському піддячому, що «не знає він полковник як назвати: на оборону християни християнам прийшли, а татари б те ж саме вчинили, та на тих і дивуватися даремно, тому що неприятельські люди і бусурмани» [281]. Ці слова дуже співзвучні зі
281 скаргою грудня 1662 р. Якіма Сомка на образи «царських ратних людей», вчинені переяславцям. Наказний гетьман називає поведінку стрільців «хижацькою, а не християнською» [282]. Природно, що у старшин-українців сформувалася недовіра до старшин іноетнічного походження. І ця 282

недовіра активно проявлялася у внутрішньополітичній боротьбі та пов'язаній з нею пропаганді. Наприклад, наказний гетьман П. Дорошенко Я. Лизогуб, звертаючись листом від 29 січня 1670 р. до лубенців і засуджуючи старшин Кияшка і Мурашка за вчинену «колотню», пояснює їхню поведінку саме іноетнічним походженням: «Де тих Мурашків батьківщина, розміркуйте лише? І як вони можуть зичливішими бути Україні над нас?»

283 [283]. Національний слід чітко простежується у темі консолідації. Шукуючи аргументів на користь єднання навколо українських політичних інституцій, виконання щодо них підданських обов'язків, старшини вказували на нерозумність війни між «єдиноутробною братією» саме в той час, коли «неприятель у вітчизні» перебуває. Вони нагадували, що у попередні роки «Україна вітчизна наша мила знищена і забезпечене людське життя розорилося» саме через «домову незгоду» [284]. Зрештою, є достатньо підстав стверджувати, що в Українській козацькій державі протягом другої половини XVII ст. старшини самостверджувалися як *Staatsnation*, тоді коли решта народу ще залишалася на рівні *Kulturnation* (за класифікацією Ф. Майнеке).

Чому ж так сталося, що, продемонструвавши яскраві зразки національного самоусвідомлення, старшини не зуміли вибудувати доволі цілісної, здатної до активної самооборони нації? Адже українські етнонаціональні процеси протягом кінця XVI–XVII ст., маючи, звісно, свої особливості, загалом здійснювалися подібно і синхронно із загальноєвропейськими, точніше, були їх складовою. Як наслідок, до політичного усвідомлення нова козацька еліта, що

репрезентувала український народ, прийшла у середині XVII ст., коли визріли всі необхідні умови для витворення нації. Такими всесвітньовідомий німецький соціолог М. Вебер вважав: а) наявність певних об'єктивних засад, які поєднують різних людей і відрізняють їх від інших; б) коли ці засади розглядаються як джерело спільних цінностей і тим самим створюють почуття солідарності з аутсайдерами; в) коли ця солідарність втілюється в автономні політичні інститути [285].

285

Висновки М. Вебера пояснюють і українську етнонаціональну ситуацію середини XVII ст. Але до визначених ученим умов український соціум прийшов способом «лавиноподібного наростання національної свідомості». А воно, на думку Я. Дашкевича, мало і свої історичні вади, які доволі швидко проявилися, призвели до ослаблення напруженості ще незміцнілого чуття національної єдності. На думку історика, це було зумовлено тим, що ґрунтоване на ньому національне відродження відбувалося у різних сферах не синхронно і до того ж інверсійно: «...не було в першу чергу культурним: воно почалося у військово-політичній сфері (козаччина) і лише на дальшій стадії перейшло у сферу культурну» [286].

286

Додамо, перейшло лише у XVIII ст., коли нація під тиском зовнішніх чинників втратила політичну ініціативу, і культура слугувала уже не стільки засобом відродження, скільки – оборони.

Загалом погоджуючись із твердженням про наявність інверсійності – першочерговості військово-політичних чинників щодо культурних, – пропонуємо дещо деталізувати застосування цієї тези стосовно аналізу етнонаціональних процесів в

Україні середини – кінця XVII ст. По-перше, домінування військово-політичних чинників над культурними в умовах початку та розгортання Національно-визвольної війни є природним історичним фактом. Але щоб так сталося, саме і потрібне було у попередньому історичному періоді «лавиноподібне наростання національної свідомості» – культурного чинника. По-друге, етнокультурно-релігійні потреби захисту етнічної культури українського православ'я і виступали джерелом натхнення для учасників тогочасних військово-політичних акцій. І таке, як для воєнного часу, гармонійне поєднання двох названих чинників тривало до 1654 р.

Після укладення Переяславсько-Московської угоди з «єдиновірцями», а особливо після підпорядкування української православної церкви московському патріархатові культурний чинник припинив відігравати роль підйоми національного відродження. Тим більше, що в умовах війни він себе проявляв майже винятково у площині релігійного протистояння з католицизмом, унією і покладання особливих сподівань на союз із православною Московською державою.

Для наповнення культурного чинника в нових геополітичних умовах новим змістом потрібен був час. Крім того, свою зловісну роль у практичному зведенні нанівець культурної складової національного самоусвідомлення відіграло також ігнорування та фізичне винищення носіїв культури у період воєнних лихоліть.

Через соціально-психологічну втому народу внаслідок постійних воєнних дій, багатьох невдач та поразок, як у рамках Національної революції, так і руїни громадянської війни, поступово вичерпав себе і військово-політичний чинник.

Не менш вагому роль у ослабленні напруженості національних почуттів, з нашого погляду, відіграв природно-історичний процес витворення українським народом власної політичної еліти. Підкреслимо, що цей процес на тому історичному етапі лише ослаблював чуття національної єдності, дарма що його наслідком стало формування еліти – головного носія національного почуття у майбутньому. Підкоряючись закону монополізації влади і засобів виробництва у своїх руках, еліта обмежувала козацтво та поспільство у проявах особистої свободи, політичної спроможності, культурної і господарської активності – тих чинників, які етнополітологи-модерністи вважають одними з вирішальних у витворенні новітньої нації [287].

287

Загалом це був період, який історично об'єктивно позбавляв український народ такої умови витворення нації, як почуття солідарності з аутсайдерами.

Процес витворення соціальної еліти накладався на процес втрати Україною-Гетьманщиною суверенності та все більшого обмеження автономності. Це відбувалося під тиском російської політичної еліти, що, натхненна Петром I, заповзялася вибудувати власну націю шляхом бюрократичної інкорпорації. Для української еліти за тих умов, коли її соціально-політичне та економічне становище було захищено не особистими правами, а «правами і вольностями Війська Запорозького», настав час захисту «національних інтересів» як заповування реалізації інтересів приватних.

Таким чином, в умовах майже повного вичерпання військово-політичного чинника, перебуваючи під загрозою втрати політичної влади над власним народом, старшини нарешті

приходять до усвідомлення потреби задіяти культурний чинник і сформулювати національний історичний міф.

Як справедливо зазначають дослідники, історичний міф може бути складовою й етнічного рівня самоусвідомлення. Ми ж із достатньо високою часткою певності можемо стверджувати, що на тлі соціальних, економічних, культурних та політичних процесів, які відбувалися в Україні-Гетьманщині протягом XVIII ст., слід вести мову щодо проявів саме національної, а не етнічної ідентичності. До такого висновку спонукає насамперед аналіз сутності самоідентифікації козацьких старшин, військових канцеляристів України-Гетьманщини постмазепинської доби, зафіксованої у їх історико-публіцистичних творах.

Диференціюючи етнічну й національну ідентичність, дослідник етнонаціональних проблем Е. Сміт встановив, що етнічна ідентифікація суб'єкта вибудовується навколо проблеми його походження. При визначенні етнічної ідентичності запитання «Хто ми?» уподібнюється запитанню «Звідки ми походимо?» [288]. Проте останнє в етнічноідентифікаційному розумінні славнозвісні козацькі літописці практично не розглядають. Причому, С. Величко це питання обходить зовсім. Лише одним словом він згадує про «сармато-козацьких предків» [289]. Надалі ж свій «Літопис» він будує суто навколо проблем живої історії – історії максимум сімдесятилітньої давності, яка відповідь на запитання «Хто ми?» дає у розумінні «Які ми? В чому наші інтереси? Як їх захищати?» Тобто С. Величка турбують питання, притаманні національній ідентичності. Як твердять дослідники, нація мусить визначатися щодо самої себе [290].

Так само робить і Г. Полетика в «Історичному повідомленні». Згадавши лише, що сучасна йому Мала Росія за стародавніх часів входила до складу «найпросторішої у світі російської держави», він уже другим реченням спрямовує увагу читачів на історичні події та процеси, що безпосередньо пов'язані із сучасним їм життям: «Але нам немає потреби тут у просторі про те вступати пояснення; потреба лише полягає в тому, щоб описати, на яких підставах перебувала Мала Росія, діставшись республіці Польській, тобто, яку мала форму правління, які права і привілеї, які громадянські і військові порядки?» [291].

З питань етнічної ідентифікації розпочинають свої твори Г. Грабянка, С. Дівович, автор «Історії Русів». Проте гадяцький полковник одразу ж зазначає, що «немає на те пильної потреби», щоб «розповідати про прабатьків народу того козацького» [292], й зосереджується на вчорашній, живій, актуальній для нього історії.

Класичним запитанням етнічного історичного міфа розпочинає свій твір С. Дівович: «Кто ты такова родом, откуда взялся?», але цієї теми не розвиває, а вказує лише, що «от древних козаров род веду и начало», та на основі згадки про своє етнічне коріння робить суто політичний, характерний для національної свідомості висновок: «Издавна своими было водами живу» [293]. Автор «Історії Русів» керувався аналогічними підходами. Частина історії, оснований насамперед на етнічних уявленнях – «до нашестя татарського», він пише «екстрактом», від нашестя – широко і докладно [294].

Факти свідомості з етнічного минулого автор, подібно до С. Дівовича, добирає насамперед ті, які обгрунто-

вують соціально-політичні цілі, що їх ставлять перед собою українські старшини у XVIII ст. Псевдо-Кониський, залучаючи етнічний історичний міф до «Історії Русів», чітко розділяє «Роксоланів, Росів» – нащадків Іафетових по князю Русу, і «Московитів, Москів» – по князю Мосоку.

Отже, вже самий факт відмови від пошуку відповідей на питання про предків, походження та про зосередженість авторів на з'ясуванні коренів свого й реального, і бажаного соціально-політичного становища вказує нам, що українська еліта XVIII ст. почала сприймати життя у рамках національного світобачення.

Новий рівень світосприйняття засвідчують не лише факт мінімального використання етнічного міфу про походження, а й мета його використання. Козацьким літописцям потрібне було обґрунтування актуальних суспільно-політичних потреб. Тому вони активно вдаються до використання не реальних історичних фактів, а так званих «фактів свідомості». І коли у старшин виникла потреба обґрунтувати свою суспільно-політичну окремішність, вони не могли не скористатися таким дарунком наївної етимології, як виведення слова «козак» від «хозар», «козар», «козарин». Узв'язку з цим можна зрозуміти лукавство Г. Грабянки. З одного боку, заявляючи про непотрібність з'ясування питання про предків українців, він усе робить, щоб хай і куцою згадкою відокремити українців від росіян. Аналогічний прийом застосував С. Дівович. Автор «Історії Русів» пропонує іншу етимологічну конструкцію, але витримує заданий курс і використовує міф про походження (матеріал етнічного змісту) для утвердження українського народу в аспекті національної окремішності.

Якими ж були вирішальні фактори, що сприяли формуванню проявів національної ідентичності українських старшин? Побутує досить поширене уявлення, що домодерні нації (або, як їх ще називають, «нації до націоналізму») консолідуються навколо релігійної основи [295]. Щодо старшин України-Гетьманщини нам доведеться шукати інші спонуки. Адже, перебуваючи в складі Російської імперії, український соціум отримав достатньо сприятливі умови для релігійного віросповідання. Тому чинник «єдиновірства» не працював на утвердження національної ідентичності українських старшин. Набагато дівішим на той час вважаємо фактор непевності соціально-політичного становища українських старшин. Корені цієї непевності найвлучніше, очевидно, визначив Л. Окиншевич: старшинам доводилося опиратися на «державний організм несuverенного типу» та одночасно представляти його [296]. Додамо: представляти перед «єдиновірними» й «єдиноплемянними», які все посилювали інкорпораційний тиск, що і спонукало старшин до пошуку нових критеріїв ідентичності.

Після мазепинської катастрофи непевність становища українських старшин суттєво посилилася. Російська політична еліта, що формувала свою націю шляхом бюрократичної інкорпорації, цілком природно прагнула подолати опір старшин, усунути їх від управління українським суспільством та примножити свої володіння за рахунок їхніх. З цієї метою «в московських колах старались звинувачувати разом із гетьманом Мазепою і мазепинцями всю Україну в постійних хитаннях і зраді, також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов'язання» [297].

295

296

297

Спираючись на такий аргумент, імперські власті вжили низку практичних кроків, що мали на меті витіснення українських урядовців (наприклад полковників та сотників) іноетнічними, російськими військовими і чиновниками. Цій же меті сприяло заснування паралельних українським державним інституціям російських установ (наприклад, Малоросійської колегії, Комісії економії), запровадження спільних владних органів, де росіяни завжди мали перевагу, а українців пригнічували, а іноді й відверто ігнорували (Правління Гетьманського уряду, Генеральна лічильна комісія, Друга Малоросійська колегія), або перетворення на такі власне українських установ (наприклад, на певний час Генерального військового суду, Канцелярії малоросійського скарбу).

Однак цілком об'єктивний процес посилення імперського тиску наштовхнувся на аналогічний процес, що визрівав у надрах українського суспільства. На той час «козацькі верхи уже значно зміцнили і перетворилися у спадковий, привілейований земельно-власницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави і обґрунтування» [298]. За таких обставин старшини, звісно, не могли байдуже ставитися до тих модернізаційних процесів, які розвивалися у політичній системі Гетьманщини під егідою чужонаціональної влади та загрожували позбавленням їх керівної соціально-політичної ролі.

Яскравим зразком протистояння старшин може слугувати вже цитований нами твір С. Дівовича, написаний ним заради «честі, слави й захисту всієї Малоросії». Автор із відвертим сарказмом зображає російське офіцерство «нахальною силою», для

якої «весь мой малоросийский свет (варіант: чин) мал» [299]. Стурбованістю проявами «презирства», прагненням «і самих низьких чинів» із російського офіцерства, «щоб перевагу брати над знатною малоросійською старшиною», проїнятий один із перших пунктів відомого «Прохання», складеного старшинами в грудні 1763 р. Цей пункт «Про чини малоросійських старшин проти великоросійських» містив вимогу про зрівняння чинів, мотивація якої є дуже показовою у нашому контексті: щоб малоросійська старшина, служачи государеві, «зневажуваною бути не могла» [300].

Проте імперські власті, цілком природно, не поспішали вирішувати це питання. В березні 1767 р. гадацькі, полтавські й миргородські шляхтичі подали прохання, де знову вказували, що вони, «будучи завжди зневажані та упосліджувані у всіляких, що трапляються, комісіях і нарядах, від великоросійських чинів зазнають образи». Аналогічно попередньому звучить також завершення прохання: щоб старшини «зневажані бути не могли» [301]. На «презирство й при-
301
ниження» людей, які добровільно в підданство прийшли, Г. Полетика вказав безпосередньо у Комісії зі складання нового Уложення [302].

Звісно, таке становище породжувало невдоволення, особливо на тлі соціально-економічного утвердження старшин у межах українського суспільства. З усією відвертістю це було, зокрема, зафіксовано в одному з пунктів таємної інструкції Катерини II Петру Румянцеву, виданої у час призначення його малоросійським генерал-губернатором. Вказавши на наявність «сокровенной ненависти» українського народу проти російського, який, на її думку, «зі свого боку

звик проявляти не непримітну до малоросіян зневагу», імператриця наголошувала, що «та ненависть особливо помічається у старшинах тамішніх», які, стурбовані обмеженням своїх політичних прав, «все більше вселяють її (ненависть. – *Авт.*) в простий народ, страхаючи його спочатку непомітною, а потім і повною втратою прав їх та вольностей». Акцентуємо увагу й на тому факті, що Катерина II вела мову не лише про свій час. Описану сутність відносно вона подавала як постійну і лише звертала увагу Румянцева на необхідність при здійсненні імперських перетворень остерігатися «таємного посилення» старшинської «підступності» [303].

303 Про те, що, обстоюючи свої соціальні інтереси перед російськими чиновниками та військовими, козацькі старшини йшли до чіткого усвідомлення національної окремішності українського соціуму, недвозначно засвідчують «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Звернемо увагу на два, як на наш погляд, дуже показові прояви. По-перше, попри всю свою релігійність та лояльність до монарха, укладачі кодексу до першої глави включили правові норми «Про силу і важливість прав малоросійських». Ця глава відтіснила на друге і третє місця глави «Про честь божу» та «Про найвищу честь і владу монаршу». По-друге, перша глава складалася лише з двох пунктів: «Про природних малоросіян» і «Про власників у Малій Росії будь-яких володінь іноземних у ній проживаючих, також і про приїжджих закордонних» [304]. Як бачимо, людство та всіх жителів імперії старшини поділяли на природних малоросіян, іноземців та тих, хто приїздив з-за кордону (у нашому контексті дуже вагомим буде посилення на автора «Секретнейших при-

мечаний нинешнього состояния Малой России», який доповідав Катерині II, що в Україні великоросіян розцінюють як «іноземців і закордонних Малоросії» [305]). Найвищою ж правовою цінністю вважали власні правові норми і постановляли, щоб їм підпорядковувалися в Гетьманщині всі новоприбулі. 305

Проте найширше свою окремішність українське суспільство, в особі козацької інтелігенції, відобразило в історичних працях. Досліджуючи творчий доробок військових канцеляристів Гетьманщини XVIII ст., М. Грушевський дійшов висновку, що праця козацької інтелігенції не була суто історичною. Проаналізувавши її сутність, він зазначив, що стан військових канцеляристів готував «національне відродження XIX ст.» [306]. 306

Спробуємо прослідкувати, які прояви національної ідентичності визріли чи хоча б намітилися на той час і були зафіксовані не лише в історичних творах, а й у багатьох інших документах: проханнях, промовах, скаргах, запереченнях, наказах, щоденниках тощо.

Територіальна ідентичність. Безумовною складовою національної ідентичності є ідентичність територіальна. Зокрема, О. Бочковський розглядав територію як одну з трьох найістотніших об'єктивних ознак нації [307]. А В. Старосольський наголошував, що коли мова заходить про територію як чинник формування національної свідомості, то «справа полягає, насамперед, у відношенні нації до неї – до території» [308]. 307 308

Формування чуття нерозривної єдності народу зі своєю землею можна виявити у творах військових канцеляристів. Ось як передає свої почуття С. Величко від побаченого на Волині, в Галичині, Замості:

«Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської...» [309].

Чуття єдності народу з територією на тому рівні, коли вони сприймаються належними один одному, демонструє нам псевдо-Кониський уже самою назвою свого твору «Історія Русів або Малої Росії», якою повністю ототожнює як територію, так і народ, що на ній проживає. Він же її називає «власною природною землею», або «істинною» [310]. Чуття територіальної ідентичності автори фіксують також вказівками на неподільність народу й території в історії та навіть у не обмеженому ніякими історичними подіями – від Ноевого потопу – часі. Приміром, С. Величко землі, на яких живуть українці, зображає як «достеменно наші зі стародавніх часів», або на котрих «шляхетно уроджені козаки» «мешкають від давніх часів з предків своїх» [311]. Автор «Історії Русів» запевняє, що земля, на якій вони живуть, належить їм «од часів вавилонського змішання мов» [312]. Щоб підкреслити вагомість цих зауважень, звернемо увагу на той факт, що поляків на власних етнічних територіях автори зображають прийшлими, котрі загарбали чужі землі [313].

Наступним критерієм територіальної ідентичності нації є прагнення чітко окреслити її географічні межі [314]. Поряд із поширеною й слабо визначеною у просторі вказівкою на

обидва береги Дніпра, які лежать «в нашій європейській стороні», автори наводять і набагато конкретніші орієнтири. Зокрема, кордон між Україною та Польщею чітко визначає Г. Грабянка: «Його слід прокласти... від гирла Дніпра до верхів'їв Дністра, а від верхів'їв Дністра до верхів'їв Горині, від Горині до Прип'яті і через Прип'ять до Бихова, від Бихова через Дніпро понад рікою Сож до Смоленського повіту під Рославль; а також від Чорного моря, від гирла Дністра на Очаків до лиману». Згадує полковник також про межі України аж до Сяну та Вісли [315]. Практично такий самий кордон визначав і автор «Історії Русів» у викладеному ним «Зборівському трактаті». Чіткі географічні кордони етнічних територій фіксує й С. Величко [316].

Разом із тим нам доведеться визнати, що ідентифікація народу з територією у свідомості старшин, принаймні на кінець 1763 р., ще не завершилась. Як свідчить «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р., територія сприймається не безпосередньо належною народу в цілому, а як маєтки, окремі землі, власність конкретних шляхтичів, старшин, родових козаків, низового запорозького козацтва. Тому землі, забрані під Українську лінію – «Нову Сербію», розглядалися тут як втрати не українського народу, а окремих власників. Саме таке тлумачення зафіксовано в назві 3-го пункту «Прохання...» «Про повернення малоросійському шляхетству взятих земель та маєтків» [317]. Втім, і такий підхід до сприйняття території можна розглядати як національно усвідомлений. Адже від часів Монтеск'є та Вольтера і аж до 1914 р., на думку В. Старосольського, панувало атомістичне розуміння нації [318]. Політично та

юридично це втілювалося у розумінні права нації як одиничного права громадян. До пункту включено також прохання «про визначення генеральної малоросійської межі», про повернення «малоросійських земель», що «відійшли в давні роки до слобідських полків», про приєднання до Малої Росії «новонаселених з малоросійського народу слобід»; ці звернення знову звучать у загальнотериторіальному і загальнонародному контекстах, характерних для розуміння нації як «спільноти», як «суб'єктивної цілості» [319].

Чуття єдності з етнічною територією автори відтворюють й у ставленні до рідного краю як до унікального, з притаманними лише йому «священними» місцями шаноби та захоплення [320]. Приміром, у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького ми зустрічаємо характерний для цього контексту уривок: «А ця земля – предковична вітчизна наша, яка сяє правдешнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира київського, що просвітив Русь хрещенням». Величко називає Київ «святим градом», а трохи згодом додає, що це місто «є, так само як Єрусалим, гніздом усього російського православ'я і в якому почивають божі угодники» [321].

Окремі географічні об'єкти автори перетворюють на символи героїзму власного народу. Зокрема, викладач Київської академії Інокентій Нерунович розглядає Хотин як символ українсько-козацької «слави», «важного серця» [322]. Так само зображає Хотин і професор Харківської словено-латинської колегії Стефан Вітинський [323]. Символічного значення набувають також Жовті Води і Корсунь як знаки перших перемог у

Визвольній війні над польським військом [324].

324

Чуття єдності території й народу автор «Історії Русів» передає через вказівку на зв'язок між геополітичним становищем етнічної території та історичною долею і вдачею народу: «Міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був в огні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах». У цьому контексті є показовим, що псевдо-Кониський первинним чинником Переяславської угоди України з Москвою вважає саме геополітичне становище, а вже потім єдиновірство, єдиноплемінство. Вустами Б. Хмельницького автор стверджував, що «саме положення землі нашої, відкритої з усіх сторін і незручної для укріплення, робить з нас гралище долі і сліпих випадків», а тому «протекція» «майже неминуча» [325].

325

Зображення народу у його єдності з територією в працях військових канцеляристів XVIII ст. має ще одну дуже вагому грань. Мову поведемо про виняткове право народу користуватися ресурсами і плодами власної землі [326]. Чітке усвідомлення цього ми зустрічаємо у «Проханні малоросійського шляхетства». Старшинський з'їзд грудня 1763 р. недвозначно зафіксував, що ніхто з прибульців «не має ніякого права до приведення в чини і до нагороджування селами й землями, але всі такі авантажі мають отримувати природні знатні та заслужені малоросійські люди». Цю тему розвиває й пункт «Про виплату боргів малоросійському народові». Вказавши, яким чином народ страждає від «безоплатного

326

утримання... шести драгунських полків, генералітету, аптеки й глухівського гарнізону», а крім того, від багаторічного утримання армій у ході воєн, які вела у XVIII ст. Росія, старшини цей пункт завершили так: «Але якщо і доведеться армійським вашої величності полкам й іншим військам для яких-небудь потреб просуватися Малою Росією чи квартирувати у ній, то щоб усе на готові гроші куповано 327 було» [327].

Чинником, що породжував національносвідомі орієнтації в ставленні старшин до землі та її ресурсів, виступала й економічна політика російського уряду стосовно України. Зокрема, Г. Полетика, вказуючи у 6-му пункті свого «Заперечення» на труднощі «тютюнової комерції» та розведення сілезьких овець, заочно нібито полемізує з автором «Записки про непорядки» (а точніше, «Секретнейших примечаний нынешнего состояния Малороссии»), який називає 328 українців лінивими [328]. Лубенський депутат каже: «Спочатку необхідно вжити належні засоби, щоб малоросійські вирощення отримали справжню свою ціну, а потім дивитися, чи буде в розведенні й прирості їх малоросійський народ мати старанність». Мотив ствердження права і спроможності українців господарювати на власній землі простежується й у 7-му пункті «Заперечення» з приводу виписування для нагляду за українськими лісами закордонних вальдмейстерів. З цього приводу Г. Полетика просто емоційно вигукує: «Але щоб у Малій Росії не було людей, в утриманні та використанні лісу за властивостями його без ніякого на те поняття, у тому Колегія помиляється; бо я не думаю, щоб вона в самого простого малоросійського мужика помітила, щоб обід у колеса був з берези,

а оглобля з горішини» [329]. Завершуючи розгляд цього питання, зауважимо, що і сам факт зосередження історичного опису у межах етнічної території теж є свідченням на користь сформованості національно-територіальної ідентичності [330]. 330

Вітчизна. Наступною складовою національної ідентичності є ідея «patria», «батьківщини», «вітчизни». Деякі дослідники ці синонімічні категорії розглядають як поєднання понять етнічної території з тереном поширення витвореного народом політичного ладу [331]. Протягом постмазепинського періоду першими до цієї теми звернулися військові канцеляристи. В своїх творах ідею Батьківщини вони наповнювали як етнічним, так і національним змістом. Етнічність ми можемо спостерігати на тих прикладах, коли Вітчизну розглядають як «матір нашу малоросійську», котра «викохала у своєму лоні» малоросійський народ, що народ цей складається з братів, що в кожному з його представників тече «рідна кров». Наведені для прикладу образи засвідчують наявність етнічних підходів до витлумачення сутності поняття «Батьківщина», ґрунтованих на уявленнях про народ як про велику родину [332]. Саме такий підхід спостерігаємо в одному з уривків С. Величка: «Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої й крайню погибель вітчизни вашої!» – вигукує автор, обурений діями «гетьманів-вастолюбців», «чварних войовників», «руйнівників вітчизни» [333]. 333

Історичні документи офіційного характеру другої половини XVIII ст. дають підстави стверджувати, що поняття «Вітчизни» насамперед пов'язується з політико-правовими проявами суспільного життя. Звернемося до промови невідомого оратора

«Про покращення становища Малоросії» (так її називали редактори «Киевской старины» 1882 р.). Сам же автор вів мову «про покращення становища люб'язної нашої Вітчизни». Відновлення її порядків та добробуту оратор пов'язував насамперед із політико-правовими чинниками. Зокрема, він наполягав запровадити «сейми або генеральні ради», на яких пропонував вирішувати всі спірні й найважливіші справи, здійснити судову реформу, кодифікувати закони, реформувати козацьку армію [334].

Як доводять теоретики, що шукають закономірностей націостановлення, ідея батьківщини «потребує принаймні кількох спільних регулювальних інституцій, які виражатимуть спільні політичні почування та цілі» [335]. У випадку з Україною-Гетьманщиною XVIII ст. вважаємо, що такою регулювальною не інституцією, а політико-культурною цінністю (тобто переконанням щодо переслідуваних політичних цілей) старшини вважали «малоросійські права та вольності». Саме через це синтетичне поняття передавалися, вибудовувалися всі інші поняття про цінності й норми політичного ладу. З усією чіткістю це зафіксовано, зокрема, в «Проханні малоросійських депутатів під час складання Уложенія», поданому 1768 р. Катерині II. На перше місце вони ставлять питання про збереження й цілісність усіх колишніх «прав, привілеїв, переваг, вольностей, свобод і звичаїв». «Однією з найголовніших... спільних потреб» депутати вважали збереження функціонування «малоросійських урядів» – українських політичних інституцій. Однак цю потребу вони розглядали як підпорядковану першій. Уряди мали бути «узгоджені з правами і привілеями» їхніми. Та сама вимога ставилася й щодо

управління поточними справами суспільства. Депутати не погоджувалися з порядком, коли «новозапровадження» здійснювалися чи то гетьманами, чи то «запровадженими на їх місце головними урядами» (на той час це була Друга Малоросійська колегія. – *Авт.*) «відповідно до надісланих указів, а іноді і за своїм баченням», але не «за порадою», не за «спільною малоросійських чинів згодою» [336]. Саме такі, не узгоджені з правами та привілеями розпорядження, пояснювали депутати Катерині II, є «обтяжливими і нестерпними» для «малоросійського народу», викликали у ньому «страх і смуту», виснажували його «бідністю і злигоднями» [337].

Отже, маємо підстави стверджувати, що, з одного боку, українські старшини консолідувалися не стільки навколо політичних, правових інституцій (це, очевидно, є типовим для суверенних суспільств), скільки навколо «прав та вольностей» як політико-культурної цінності.

З іншого ж боку, можна навести низку прикладів, де йдеться про окремі чітко визначені політичні чи правові центри консолідації суспільства. В обох випадках ми маємо прояви національно свідомісного підходу до витлумачення поняття «Батьківщина». Протягом певного часу після смерті І. Скоропадського можна спостерігати посилювані чи послаблювані, проте постійні настрої, спрямовані на збереження правової й політичної окремішності як деяких інституцій, так і політичної системи в цілому. Всі історичні нагоди українські старшини (підкреслимо, як соціальна верства) використовували не для того, щоб інтегруватися у російську політико-правову систему чи просити запровадження її принципів та

норм в Україні, а щоб зберегти й розвинути свої.

У цьому контексті вартим уваги видається той факт, що, описуючи смерть Великого гетьмана, ніхто з авторів не згадував про протектора Гетьманщини – московського царя, що зайвий раз неоднозначно вказує на асоціювання себе із насамперед українськими політичними інституціями та лідерами. А виходячи з того, що тексти так званіх «плачів» на смерть Б. Хмельницького писалися у XVIII ст., то пророцтва, у них висловлені, слід сприймати як осуд політики російської корони щодо України після смерті Богдана: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше і ми залишилися у темряві на поталу вовкам ненажерливим!»; «Пала уже вся надежда наша, – кричали, – не воскреснет защита, вечно потеряли... Не страшен был ни один супостат при тебе, ныне ж боимся многих оставшихся в себе... Пробудись и води нас прежними стезями!... Не встанешь, пастырь? Поразят нас вероломцы».

На тлі старшин як верстви виступали також окремі її представники та групи «інтеграціоністів». Проте до 1767 р. вони становили меншість 338 [338]. Принаймні, підсумовуючи результати виборів того року, Г. Полетика констатував: «Деякі з малоросійського шляхетства бажають пристати до нових законів, та це сильним бути не може, тому що окремішне бажання не становить загального». Автор далі уточнює, що на той час «ні десята доля на те не погодилася, двох лише полків, тобто Чернігівського і Ніжинського шляхетство на те погоджується, Переяславського частково, а проти того – всіх полків шляхетство, міщани, козаки і духовний чин просять утвердження ста-

рих» [339]. Принагідно зазначимо, 339 що спостереження Г. Полетики узгоджується з висновками сучасних дослідників цього питання.

Звернувшись до питання консолідації навколо політичних інституцій, ми бачимо, що протягом 1720–1750-х рр. найзначущою сприймається інституція гетьманства. Протягом 1760-х рр. спостерігається прагнення розбудувати власну політичну систему у вигляді Генеральної ради або Сейму, трибуналу як найвищої судової інстанції, розділення судової й виконавчої влади на окремі гілки, що зафіксовано у зацитованих нами «Промові» та проханнях. І навіть якщо Г. Полетика заперечував необхідність для України інституту гетьманства (а разом із тим й інституту малоросійського генерал-губернаторства), він все одно наполегливо захищав українські інституції у межах шляхетської республіки, над якими відповідно до «малоросійських прав» «влада єдино належить государям, а крім них нікому». Тут він, без сумніву, висловлював загальне переконання старшин, які поза політичною системою Гетьманщини, легітимною щодо неї, сприймали лише інституцію імператора. «А не ты республикою повелеваешь мною» – вигукує С. Дівович від імені Малоросії в обличчя персоніфікованої Великої Росії [340]. 340

Показовою у контексті захисту політичних інституцій Гетьманщини є контраргументація Г. Полетики на пропозиції Другої Малоросійської колегії стосовно модернізації магістратів. Лубенський депутат заперечує, зокрема, доцільність переймання з німецьких магістратів їхніх посад та регламенту: «А що стосується до заснування магістратських чинів і порядків, то малоросійські магістрати, не запозичуючи від німецьких,

мають їх у себе. І один Київський магістрат може служити їм зразком, в якому, якщо не кращі, то, звичайно, не гірші від магістратів німецьких міст установи, узгоджені до того ж з правами і звичаями народними».

Так само наполегливо Полетика виявляє солідарність із консолідацією старшин навколо власної системи права й судових органів. Депутат у «Запереченні» норму Березневих статей – два козаки третього судити мають – розтлумачує як вимогу, «щоб в суди їх (козаків. – *Авт.*) ні боярин, ні воевода російські втручатися не могли», навіть за відсутності старшин. Він активно захищає українські правові норми та судочинство від звинувачень з боку Другої Малоросійської колегії, котра наявність судового змагання, апеляцій сприймала як «непорядок»: «Але я бажав би, щоб колегія мені сказала, в яких і найкраще запроваджених державах і землях немає таких зловживань? Де ябедники не користуються кривими прав витлумаченнями? Де вони законів один на інший не наводять і не цитують?» Те саме він стверджує щодо українських законів: «Що ж та Колегія каже, ніби “право малоросійське недосконале”, то я хотів би знати, про які землі сказати можна, що вони мають у всьому досконале і ніякого покращення не потребує» 341 право» [341].

Консолідуєчись навколо інституцій «державного організму несuverенного типу», а тому постійно нашоувхуючись на різноманітні прояви зазіхання російського чиновництва та офіцерства, українська політична еліта постійно поставала перед питанням: «який національний суб'єкт має стати носієм державної влади» у Гетьманщині? Питання, яке в умовах повноцінного державного життя ет-

носу і не усвідомлюється (а коли уже й усвідомлюється, то не актуалізується), а реалізується природно-історично, в умовах України-Гетьманщини XVIII ст. потребувало довільного усвідомлення. І воно відбувалося у формулюванні, подібному до тези В. Старосольського: «нація природний носій влади в державі» [342]. 342
Такий підхід ми можемо проілюструвати за допомогою уривків з «Історії Русів». Її автор до ним же реконструйованих текстів Зборівського та Гадяцького договорів додає думку, що гетьман має обиратися «чинами і військом з-поміж себе», «не допускаючи чужинців» [343]. Укладачі «Прав, за 343
якими судиться малоросійський народ» внесли норму про обрання «на всякий військовий чин в малоросійські старшини» «із тутешніх родимців» [344]. 344

З призначенням у малоросійські чини «іноземних пришельців» не погоджувалися і старшини при складанні «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. [345] Серед наказів 345
малоросійським депутатам 1767 р. зустрічаємо й такі, де шляхетство домагалось обирати суддів «із поміж себе» [346], або розсуджуваними бути 346
від «своїх Малоросійських Старшин». Вважаємо такі формулювання доволі промовистими, особливо з огляду на той тиск, який на старшин чинив малоросійський губернатор під час виборчої кампанії 1767 р. [347]. 347

Політична окремішність. Багато з концептуальних підходів до витлумачення сутності нації ґрунтуються на визнанні останньої як політично організованого й свідомого своєї політичної мети етнокультурно визначеного соціуму. Простіше кажучи: нація – це етнокультурна спільність, доповнена усвідомленням своєї етнополітичної окремішності [348]. 348

Звернення до сюжетів Національної революції автори використовують для підкреслення окремішності політичних інтересів українського суспільства. Вважаємо, що ця проблема має бути описаною в числі перших. Адже проявом національносвідомісного світобачення є усвідомлення народом свого політичного буття, своїх інтересів, а отже – і їх окремішності. Цю окремішність козацькі літописці розглядали як природний закон політичного життя, коли кожен учасник міжнародної політики насамперед підпорядковується власному інтересові. Зокрема, автор «Історії Русів» не вважав за можливе, щоб Україна воювала «за чужі претензії». Він був переконаний, що європейські держави у скрутну хвилину допомагали Польщі «не стільки для її користі, скільки задля власних інтересів».

Тему окремішності власне економічного інтересу чітко фіксує С. Величко у сумнівному щодо аутентичності листі запорожців стосовно укладення Переяславсько-Московського договору. Попри згоду запорожців визнати дії Б. Хмельницького корисними «малоросійській вітчизні і всьому запорозькому війську», у листі підкреслюється потреба дбати про захист власних політичних інтересів та політико-правової окремішності. Оцінку Андрусівського перемир'я С. Величко теж дає у таких формулюваннях, що читач міг дійти лише одного висновку: те, що корисно для російської чи польської монархії, суперечить інтересам українства.

Яскравим прикладом демонстрації окремішності політичних інтересів України від Польщі та Росії є неаутентичний лист-відповідь П. Дорошенка запорожцям, які звинувачували його у зраді України на користь турецькій владі. І хоча С. Величко всі

нижче наведені міркування приписував П. Дорошенкові, особі, за уявленнями того часу, неоднозначній у своїй лояльності до російських властей, ми можемо бути впевнені, що сам С. Величко повністю поділяв висловлені погляди. Це стає зрозумілим з опису ним реакції запорозького товариства на лист: «...невігласи й п'яниці... лаяли Дорошенка... а інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа». Отже, захищаючи політичну окремішність України, автор стверджував, що у ситуації, яка склалася після Андрусівського перемир'я, П. Дорошенко чинив, керуючись саме політичними інтересами України. Адже «російський монарх, одступивши від нас через згадані Андрусівські договори з поляками... не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну виправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси». У зв'язку з цим Величко запитував у читачів: «Чи не позиточніше залишатись під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковичних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти?», нашоухуючи їх на резонну думку: чого повинні пильнувати українці: зраджених угод чи власних інтересів?

Саме окремішністю політичних інтересів України, що суперечили політиці Москви, пояснював С. Величко поведінку Ю. Хмельницького стосовно царя Олексія. Хоча, як вважав автор літопису, Хмельниченко і зазнав особистої образи від боярина Шереметьєва, проте головний мотив його тодішньої поведінки в іншому – Юрій мав до того «давніші підстави, зважаючи на заміну в певних угодах

батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через додаток у тих пактах, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі до Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького, – це завжди ганилося й засуджувалося полковниками».

Тему політичної окремішності активно піднімав і автор «Історії Русів». Він навіть зумів випрацювати своє формулювання з цього приводу: «Народ Руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого незалежним» (3-й пункт Зборівського договору у викладі псевдо-Кониського); Зборівський трактат «визнав його (гетьмана. – *Авт.*) і народ Руський вільним, ні від кого, крім самих себе, не залежним» (коментар з приводу оцінки договору від імені сусідніх володарів); «Народ Руський і земля його... нехай будуть вільними, од самих себе і уряду свого залежними і в повній єдності та рівності з народами Польськими» (1-й пункт Гадяцького договору у викладі псевдо-Кониського); Ю. Хмельницький «з народом Руським» мав намір перебувати «нейтральним і від само-
349 го себе залежним» [349] (з відповіді посольствам на пропозиції надати Україні протекцію).

Ці формулювання, між іншим, дуже близькі, не тільки за зовнішнім проявом, а й за внутрішньою сутністю, за методологічним твердженням сучасного дослідника В. Коннора, який вважає, що етнічна група може бути визначена щодо інших у формулюванні: «ким її члени не є, тоді як нація мусить визначатися стосовно самої себе».

Поряд з окремішністю політичних інтересів не можна не звернути уваги на підкреслення політико-правової окремішності. Для цього авто-

ри наполегливо вказували у своїх історичних описах на факт укладення договору між Україною та Росією, тобто встановлення договірно-правових відносин, які передбачали збереження окремих українських правових, політичних інституцій та соціальної структури.

Насамперед автори наполягали у своїх творах і утверджували у свідомості старшинської верхівки переконання, що Гетьманщина під царською рукою перебувала не з царської ласки, а на певних умовах, визначених 1654 р. Заради цього вони «конструювали» історико-міфологічний факт, що нібито Переяславській присязі передувало обговорення умов «договірних статей» союзу. Підкреслення політико-правової окремішності України прочитується і у прагненні авторів наголосити на двосторонності зобов'язань у ході укладення Переяславсько-Московського договору. В окремих випадках ця думка подається через міфологічний факт присяги московських послів «від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів», у інших – через факт Переяславської присяги українців у нерозривному комплексі з фактом надання «грамоти», що гарантувала монарший захист політико-правового статусу Гетьманщини.

Про те, що старшини постійно підкреслювали свою політико-правову окремішність, свідчить і часто вживана в описах чи згадках про укладення договорів формула «як рівний з рівним, як вільний з вільним», що фіксується також і в офіційних петиціях старшин та російських монархів. Там само ми знаходимо і підкреслення договірної сутності «добровільного підданства».

Усвідомлення власної політико-правової окремішності доповнювалося

наголошенням на окремішність судової системи. Тому закономірно, що, подаючи екстрактом зміст договірних березневих статей, автор «Історії Русів» виокремлював тему незалежного судочинства: «Щоб у діла їхні та судилища ніхто інший не входив і не мішався, а самі вони судитися і управлятися між собою повинні за своїми правами і своїми обраними з-поміж себе судьями та начальниками».

Прояви усвідомлення окремішності політичних інтересів зустрічаємо і в документах військових канцеляристів. Зокрема, С. Величко у листі запорожців до Богдана Хмельницького з приводу переяславських подій застерігає, аби в «пакті» «не було чого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям». Не сприймає Величко й Андрусівського перемир'я, умови якого називає корисними для обох монархій, але кривою для козаків.

Разом із Вічним миром він розглядає їх як прояв захисту суто московських та польських політичних 350 інтересів [350]. Тему окремішності останніх ще чіткіше окреслено наприкінці XVIII ст. в «Історії Русів». Підкреслюючи, що жоден із сусідів України не пройнятий потребою захисту її інтересів, автор вустами Б. Хмельницького стверджує, що народ руський «нешасливий своїм сусідством, яке без жодних причин завше його тривожило і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою» [351]. 351

Історичний міф. Складовою національної ідентичності, на думку етнополітологів, неодмінно виступає історичний міф. «Націоналізуючи народ, етнічну територію й час, конструюючи національну історію» [352], усвідомлюючи свої політичні й соціаль-

но-економічні інтереси, старшини шукали засобів їх легітимізації. У цій справі вони ніяк не могли спертися на історичну літературу церковних ієрархів XVII ст. Як вважав М. Грушевський, славнозвісний «Синопис» «залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини» [353]. 353

Не збігалася з потребами «нової шляхти» й історична картина Самовидця. Історія боротьби за визволення з-під польського ярма, на думку М. Грушевського, змальована Р. Ракушкою-Романовським «холодними, недобророзичливими, песимістичними тонами». І це тоді, коли від історичних творів старшинам «потрібна була апологія... апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти» [354]. 354

Оскільки за допомогою твореної картини історичного минулого військові канцеляристи і старшини намагалися обґрунтувати сучасні їм потреби та інтереси, ми використовуємо мему поняття «історичний міф» [355]. 355

Насамперед помітно, що до історії автори звертаються для утвердження почуття національної гідності. Зокрема, С. Величко підкреслював, що наші «козако-руські предки» «так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами» [356]. Те саме стверджував і Г. Грабянка. Згадавши про «богоданого проводиря Моїсея», «Навуходоносора щонайпершого на землі по славі», про Кіра, Олександра Македонського, Августа, Дмитрія – «князя московського», лубенський полковник запевняє: «Але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться» [357]. 357

А потім вустами поляків – учасників сейму, де обговорювалися умови Гадяцького пакту, додає: «І зовсім їм не шкодить те, що ми (поляки. – Авт.) їх мужиками іменуємо, бо й македоняни спершу були звичайними хліборобами, та і римляни від пастухів пішли і турки з розбою добилися он якого панування. Та й наші прабатьки не від початку-віку були шляхтичами, а здобули своє шляхетство кров'ю та мужністю». Аналогічний за змістом уривок ми зустрічаємо і в С. Величка. Ці твердження цілком пояснюють традиційне звернення літописця до козаків й усіх малоросіян як до «шляхетно уроджених».

Шляхетство і благородство козацька інтелігенція виводить все-таки не із факту народження від благородних. Формулювання «шляхетно уроджений козак» – лише полемічний прийом для підкреслення рівності шляхетних за справами зі шляхетними за народженням, воно відображало певне відчуження, що існувало в Україні-Гетьманщині між «гербованими шляхтичами» та старшинами з рядового козацтва. Саме тому автори переважну частину своїх творів присвячують описові битв, подвигів, а С. Величко неаутентичним листом Б. Хмельницького до волоського господаря з приводу одруження Тимоша з Розандою підкреслює: «Не хвалися своєю родовитістю й титулом... великим можна бути лише завдяки собі самому, а не тільки з уродження».

Використовуючи історичне полотно, представники соціальної верхівки, на жаль, не творили концепції «національного характеру», «спільного народного духу» (як це в середині XVIII ст. робили Ж.-Ж. Руссо й Ш. Монтеск'є), незважаючи на добру обізнаність із творами французьких 358 просвітителів [358]. Проте вони все ж

таки підкреслювали низку рис, які формували в читача шляхетний образ представника українського суспільства і прищеплювали таким чином співвітчизникам низку громадянських чеснот: патріотизм, вольнолюбство, мужність, терплячість, вірність присязі, готовність служити Вітчизні заради «загального добра», миролюбність та ін.

Величко, зокрема, вказує на такі риси козаків, як невміння «затуляти у боях перед ворогом свого обличчя», ушляхетненість «численними рицарськими справами й відвагою», вірність присязі, щирість у взаєминах між гетьманом та військом, готовність служити вітчизні не заради «власних приватів», а для «загального добра». Автор «Історії Русів» наділяє козаків «відвагою», «мужністю», «безприкладним послушенством начальству», «терпеливістю в нуждах і тяготах військових». Г. Грабянка пише про зневагу до «рабського ярма», до «рабської покори», «незмірну хоробрість», здатність своєю волею зібратися, щоб іти на підмогу іншим народам. Псевдо-Кониський додає, що козаки ходять «до сусідніх народів на толоку, тобто допомагають між ними найслабшим». Гадяцький полковник наголошує і на патріотизмові козаків, яких стільки, «скільки на Малій Русі люду». «Це про них, – стверджує він, – сказано: Вони Русь за своє багатство велике мають». Козаки першими не нападають, а лише «відплачують» туркам і татарам «за наругу». Псевдо-Кониський стверджує, що руси, попри «зовнішню простоту», є народом «розсудливим і прозірливим», вміють «цінувати важливість держав і народів». Автор «Історії Русів» зображає українців і максимально законослухняними. Приміром, незважаючи на «зухвале навернення до унії», на «несправедливе,

ганебне і варварське» вбивство К. Косинського, на позбавлення права вибору нового гетьмана, українці все одно «не вчинили нічого такого ворожого, що закони переступає». Народ руський вельми миролюбний. Він розпочинає бойові дії лише після того, як використовує всі можливі засоби, щоб миром врегулювати взаємини із поляками.

Разом із тим, автор «Історії Русів» визнає, що козаки здатні проявляти і жорстокість, але лише у стані глибокого обурення, породженого нечуваною підлістю ворогів. Наприклад, описуючи перший герць українців на чолі з Наливайком проти поляків, які повісили трьох козацьких послів, автор пише: «Козаки, маючи перед очима безчесно замордованих і повішених своїх собратів, так ожорсточились і розлютились проти Поляків, що і чути не хотіли про згоду або пардон. Поранених і повалених на землю вдруге добивали».

Твореному у XVIII ст. історичному міфу був притаманний також прийом гіпергероїзації, характерний для ранніх форм національного самоусвідомлення [359]. Так, зокрема, робить Г. Грабянка, вкладаючи у вуста турецького султана слова: «Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків весь час мушу дослухатися, весь час слухаю – не дрімаю». Козаків, на думку гадацького полковника, можна подолати тільки «до підступу вдавшись», як це зробив, наприклад, коронний гетьман Конєцпольський під Кумейками. А у відкритому бою козаки такі вправні, «що і найвправніший польський гусарин або й рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть». Тому й не дивно, що «волею спонукувані, вони малими силами тьму-тьмущу ляхів побивали і, ледь не всю Польщу з боями прой-

шовши, Малу Росію від тяжкого ярма панського визволили». Врешті, псевдо-Кониський вигукує: «І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів Руських і їх посполитого рушення?» [360]. 360

Посилаючись на відверто емоційні оцінки, що взагалі-то не типово для історичного дослідження, ми виходимо із думки І. Лисяка-Рудницького про те, що «національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення» [361]. Ми розглядаємо націю як соціум, оснований на суб'єктивному відчутті його членами своєї єдності, відчутті, яке М. Стахів півстоліття тому назвав «передумовою існування нації» [362]. 361

Тема національної свідомості – це обов'язково тема чуття й національної єдності, спільності. Історичний міф є водночас і наслідком, і засобом формування чуття національної єдності, солідарності. Найчастіше до цієї теми автори вдаються, засуджуючи війни, чвари між гетьманами з обох сторін Дніпра, а також і їхні різноспрямовані зовнішньополітичні орієнтації. У різних варіаціях автори підкреслюють, що у міжусобицях страждає «матір-Україна», яка «викохала їх у своєму лоні», що «гинуть брати», «проливається рідна кров». Ці образи засвідчують наявність етнічних підходів та оцінок до історичних подій, ґрунтованих на етнічних уявленнях про народ як про велику родину. Пам'ятаючи, що етнічні підходи завжди залишатимуться базовою складовою національної свідомості, ми акцентуємо увагу саме на тому факті, що автори XVIII ст. тему солідарності пов'язували з поняттям «вітчизни», в якому етнічна територія ототожнювалася із тереном поширення політичного ладу, 362

вितвореного народом. Це є ще одним проявом формування саме національного історичного міфу: «Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої!» – вигукує С. Величко з приводу дій гетьманів-«властолюбців», «чварних войовників», «руйнівників вітчизни». Поступовий перехід від етнічних до національних критеріїв усвідомлення єдності ми бачимо і у Г. Грабянки. У зверненні Б. Хмельницького до Барабашевих реєстровців автор «Літопису» пише: «Чию кров йдете проливати? Чи не братів своїх? Чи ж у нас не одна мати – Україна? За кого вам випадає стояти? За костьоли? Чи за храми господні, що породили і ростили нас від дня хрещення?» Низку цих риторичних запитань енічного і етнорелігійного змісту автор продовжує рядом запитань націополітичних: «Чи ви короні польській допомогти хочете, яка неволею за вашу мужність відплатила, чи матері своїй Україні, яка волею вас обрадувати воліє». Висновок про перехід до національних критеріїв ми робимо, спираючись на той факт, що поняття волі у літературі військових канцеляристів ототожнювалося із синтетичним поняттям «прав та вольностей», котре містило і сему незалежності або, принаймні, автономності політико-адміністративної організації.

Ще чіткіше окреслено тему чуття національної єдності (тобто ґрунтованої на політичних чинниках) у «Історії Русів». Автор засуджує «чиновне шляхетство Малоросійське, що перебувало на військових та земських посадах», яке, свого часу, заради чинів і маєтків прийняло «стосовно народу Руського» всю систему «політики Польської».

Важливим, як на наш погляд, є виявлення у свідомості старшин колективного прагнення до єдності, солідарності. Розкриваючи сутність відмінності між етнічним та національним витлумаченням змісту поняття «Вітчизна», ми вже вказували на етнічні корені чуття єдності. Тут додамо: якщо етнічна свідомість визнає за норму наявність соціально-політичної, правової нерівності, то національна орієнтована саме на подолання такої нерівності [363]. Очевидно, ³⁶³ в «Історії Русів» присутні перші спроби утвердження саме націотворчого сприйняття цього питання. Псевдо-Кониський засуджує соціальні порядки «в народі московському» як «найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі... стосовно ж посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять... за невідомими у світі правами та привласненнями, продаються... нарівні з худобою, а нерідко і на собак вимінують...». Проте ми ніяк не можемо стверджувати факту сформованості чуття єдності в соціальному й правовому аспектах. Через кілька сторінок автор «Історії Русів» обґрунтовує заборону переходів «із козаків у мужики, а з мужиків у козаки згідно волі кожного» [364]. ³⁶⁴

Схожу роздвоєність зустрічаємо і в «Запереченні» Г. Полетики. З одного боку, щоправда, з позиції стороннього спостерігача, він визнає, що кріпацтво для «малоросійського народу» навіть як явище є «жахливе і нестерпне». Також Полетика виступає проти наказу Другої Малоросійської колегії, який вимагав заборонити козакам судитися за тими самими правами, що й шляхетство. З іншого боку, він погоджувався з наміром колегії усунути козаків та

посполитих із земських урядів, оскільки лише шляхетству, як переко­нував лубенський депутат, мав бу­ти відкритий «шлях до чинів грома­дянських».

На жаль, така двоїстість вказува­ла на тенденцію до соціально-право­вого розшарування, але не до збли­ження, характерного для модерного національного розвитку. Співчутли­ве, солідарне ставлення Полетики до козаків як до рівноправних зі шля­хетством ґрунтувалося на двох заса­дах. По-перше, серед козаків, на його думку, могли перебувати ті шляхтичі, які такими були ще до часу, коли не сформува­лося правило просити в короля дипломів і гербів. По-друге, у середовищі козацтва, вказував Поле­тика, перебували й ті, що в пожежі Визвольної війни втратили свої доку­менти, але від московського монарха ніякого підтвердження на свої при­вілеї не отримали. На противагу та­кому ставленню Полетика наголошу­вав на факті поновлення варшав­ським сеймом 1664 р. шляхетства тим, хто залишився на польському 365 боці [365]. Зрозуміло, що таке став­лення Г. Полетики до козацтва мог­ло себе цілком вичерпати у час з'ясу­вання наявності чи відсутності прав окремих осіб із козацького середо­вища на шляхетство.

Зайвим доказом на користь на­ціональності історичного міфу є ха­рактер використання фактів ми­нулого. «Націоналістів, – стверджує Е. Сміт, – цікавить не дослідження “своєї” минувшини задля неї самої». Ставлячи перед собою не академічні, а соціально-політичні цілі, козацькі публіцисти підходили до історії ви­бірково. Для них було важливо «не тільки пам'ятати певні речі, а й забу­ти про інші». За браком історичних фактів вони їх подекуди намагалися

«реконструювати» та навіть «вигада­ти» [366]. Найпоказовішим прикла­дом у цьому аспекті є замовчування або применшення масштабів пораз­ки під Берестечком, творення маси неаутентичних листів, промов, при­ховування дійсних і вигадування «потрібних» пунктів договорів, як це, наприклад, робить Г. Полетика щодо умов Зборівського договору, запевняючи, що там був зафіксова­ний пункт про право старшин «у міс­тах та повітах королівства Поль­ського» жити як шляхта [367]. 366

Суб'єктність народу. Історичний міф періоду формування національ­ної ідентичності не може не торка­тися питання про роль народу як у внутрішньо-, так і в зовнішньополі­тичному житті. Це зумовлено тим, що усвідомлення національного інтере­су, його окремішності неминуче під­водить до питання про визначення суб'єкта власного політичного проце­су. Протягом XVIII ст. спостерігаєть­ся наростання тенденції до утверд­ження аристократичної республіки, де роль суб'єкта активно перебирала на себе нова шляхта. Однак несуне­ренність України спонукала козаць­ких адміністраторів, військових кан­целяристів шукати опори в найширших соціальних верствах. І хоча старшини (як покаже наступний хід подій) так і не вдалися до мобілізації народу для активних політичних дій та навіть не намагалися це робити, все ж вони стали доволі активно розглядати його як об'єкт автономістських споді­вань і «риторичний суд останньої інстанції» [368]. Це, своєю чергою, 368 привело до зображення народу у до­кументах військових канцеляристів як чогось цілісного, всеохоплюючо­го. Центральним питанням ставлен­ня до останнього з позицій націо­нальної ідентичності є, на наш по-

гляд, зображення співвітчизників вершителями долі як власної, так і інших народів, держав, творцями самої історії.

Таким чином автори історичних творів надавали українцям всіх ознак «суб'єкта історії», що є яскравим проявом зародження і функціонування національної свідомості. Проявом того, як пасивна спільнота починає себе сприймати суб'єктом історії, є використання всіма авторами відомої легенди про короля Владислава IV, який козакам надає дозвіл (тобто вони ще об'єкт) самим себе захищати (тобто вони вже суб'єкт).

Сприйняття народу суб'єктом історичного процесу фіксує С. Величко у Білоцерківському універсалі Б. Хмельницького, де гетьман мусить пояснювати співвітчизникам, чому він із заporожцями «почали теперішню війну з поляками без відома й ради вашої всенародної». Величко переконує, що це зроблено лише тому, щоб про підготовку нічого не дізналися поляки. Вдало ж розпочавши боротьбу, Б. Хмельницький всі свої наміри подає «на здоровий розмисел» «усіх узагалі малоросіян». За твердженням автора «Історії Русів», «вибирання... народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення», але ніяк не від волі гетьмана. Таку думку він висловлює від імені Богдана та Юрія Хмельницьких.

Твердо заперечує автор і поширений тоді погляд, що козацтво засноване нібито польськими королями: «Стосувалося це до примноження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень Козацтва». Яскравим підтвердженням сприйняття С. Величком суб'єктності народу є обурення з приводу того, що, «з'їхавшись за Смоленськом у яко-

мусь селі Андрусові», поляки й росіяни «виторгували» українців «як безсловесну і нічого не тямлячу худобу» [369].

369

Проте ідея народного суверенітету в історичній літературі XVIII ст. явно поступалася ідеї козацтва як політичної нації, що представляє не лише свої вузькосоціальні, а й інтереси всього народу. Ця ідея, на думку Ф. Сисина, була особливо важливою для української національної свідомості й у XVII, і у XVIII ст. через брак руської династії.

Ідею «політичної нації» польської шляхти повністю використали козацькі публіцисти для випрацювання ідеї «політичної нації» українського козацтва. І ми бачимо, що усі автори історію України подають не як історію династій та держав, що під їх впливом та тиском розвивалася руська нація, а як історію козацтва, починаючи від його походження, становлення і завершуючи вирішальною роллю у визволенні від Польщі та репрезентації українських інтересів перед російською короною. За браком місця ми не підкріплюємо цього висновку цитатами, бо власне, слід цитувати згадані історичні твори практично повністю.

Суб'єктність українців Величко (як й усі інші автори) фіксує підкресленням того факту, що народ «доброхотно прихилився» до князівства Литовського, королівства Польського, православного монарха, за формулюванням Г. Полетики, «як вільний до вільного, як рівний до рівного» [370], 370 а не був ним завойований.

Найактивніше образ народу – суб'єкта історії творить автор «Історії Русів». Це яскраво прослідковується в описі об'єднання Малої Русі з Литвою. На думку автора, до походу, як він датує, 1320 р. князя Гедиміна

«подвигнули» «найзначніші родини з небагатьма князівськими сімействами», які свого часу відійшли до Литви, а згодом спонукали литовського володаря «визволити їхню землю од зверхності Татарської». Вигонили татар з України не лише «воїнство Литовське», а й «Руське», «що перебувало під орудою воєвод Руських». Нарешті, автор проводить думку, що за допомогу у визволенні від татар Малоросія віддячила (як суб'єкт історії вона не могла користуватися чиймись послугами задарма), «ратоборствуючи за нього з багатьма неприязельськими народами».

Не менш активно козацькі історики-публіцисти формували образ народу – суб'єкта міждержавної та світової політики. Зокрема, вустами польського короля Яна Казимира С. Величко стверджував, що Польща була могутньою державою, поки Україна перебувала разом із нею. Відчуживши від себе «добрих молодців козаків... побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас, колись не повстануть невзбарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила».

З позиції суб'єктності народу оцінено також взаємодію України та Польщі: «Одна Польща доказом всьому тому. Вона лише тоді була могутньою і страшною, коли мала у себе війська Малоросійські, а лише скоро їх позбулася, відразу занепадати почала, а наслідки ті відомі».

Те саме стосується відносин України та Росії. Спочатку псевдо-Кониський оцінює їх від імені послів європейських держав, «султана турецького» та «імператора римського», які нібито стверджують, що Україна своїм об'єднанням з Росією створила «державу колосальну, з нічого

майже на такий ступінь піднесену». Нарешті, ця думка звучить і в промові Полуботка перед Петром I: «Народ наш, будши одноплемінним і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії» [371].

371

Поряд із зображенням народу як суб'єкта політичного життя військовій канцеляристи в своїх творах наголошували і на окремішності політичного устрою Гетьманщини. Як свого часу помітив В. Липинський, для національної свідомості важливим є підкреслення того факту, що їх суспільство має «інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [372].

372

Цей підхід ми бачимо в «Історії Русів»: «...вибирання... народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення», але ніяк не від волі гетьмана. Таку думку висловлено від імені як Богдана, так і Юрія Хмельницьких.

Таке виокремлення цієї теми особливо рельєфно виглядає на тлі заміток про деспотизм влади Петра I, за якої «не тільки свобода та добро народне, але і саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській» [373].

373

Окремішність від Росії. Методологічно важливою для нас є також теза, висловлена Л. Грінфельд: «Сучасні нації, за поодиноким винятком англійської, яка була початковою – першою сучасною нацією, – сформували себе в протистоянні з іншими націями» [374]. Її погляди у цьому ас-

374

пекті підтримує М. Розумний: «...в протистоянні французькому цивілізаторському експансіонізмові самоусвідомилася німецька інтелігенція. Відмежовуючись від германського світу, творили свої культурні організми поляки і росіяни» [375]. І якщо вести мову про становлення національної самосвідомості еліти України-Гетьманщини XVIII ст., то доведеться визнати, що, принаймні, такий аспект націогенези дуже легко виокремлюється у працях військових канцеляристів.

Оскільки протягом XVIII ст. Україна-Гетьманщина перебувала у сфері російського імперського впливу, то зрозуміло, що органічною складовою тогочасної української національної свідомості мало стати підкреслення своєї окремішності, і не лише у політичному аспекті. І ми бачимо, як література військових канцеляристів зосереджує увагу на таких прикладах, у яких український бік зазнавав різноманітних утисків, несправедливостей і переслідувань з боку Москви.

Окремішність від росіян підкреслено і в описах спільних воєнних дій проти Польської держави. Попри вживання понять «росіяни, руські, малороси, великороси», що, на думку Ф. Сисина, у XVII ст. було проявом налаштованості на асиміляцію [376], в описах спільних походів, битв ми бачимо чітке розмежування війська у творах на дві складові: козаків і московців. Зокрема, С. Дівович підкреслював з цього приводу: «Каждая из нас своими полками бивались... И что к твоим принадлежит силам, то твое, а что к моей воинской славе, то ж мое». І Г. Грабянка, і С. Дівович в один голос заявляли, що Україна звільнялася від польського ярма без допомоги Росії: «Не пособляла ты мне в воинско то время, как скидала

(вар: свергала) я с себя все лядское бремя». Те саме підкреслював і автор «Історії Русів». Описуючи дебати, що розгорнулися на «сеймі Генеральному», він зазначає, що московський народ «не подавав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину».

Акцентування цих фактів засвідчує наявність у свідомості українських верхів XVIII ст. сприйняття народу як суб'єкта історії. І хоча це поняття мало аристократично-республіканський зміст, це не заперечує того, що у XVIII ст. ми можемо зафіксувати один із найхарактерніших проявів національно-свідомісних орієнтацій у політичній культурі соціальних верхів – сприйняття себе, разом із народом, суб'єктом як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя.

В описах бойових походів автори не замовчували і того факту, що московські полководці могли зраджувати своїх союзників. Це, насамперед, стосувалося боярина Шереметьєва, який, потрапивши під Чудновом в оточення, домовився з поляками «всіх козаків, що були в поході з боярином, видати в татарський полон, як плату за послуги, російські війська вивести з Києва, а ввести туди польські. Після укладення миру почали росіяни козаків татарам за хліб, сіль та воду видавати». Схожий опис навів у своєму творі і С. Дівович.

Відвертою філіпікою на адресу російських урядовців вибухнув автор «Історії Русів» у скарзі Ю. Хмельницького до царя: «...Поведінка тих урядників і їх підлеглих вояків не має нічого дружнього, або союзного, до нього, Гетьмана, і війська Малоросійського, не має навіть політичних виглядів, що утримують народ бодай у лицемірній злуці і приятельських стосунках, і все у них робиться наперекір, а поведінка їх і розмови дихають

самим лише презирством та знущанням над тутешнім народом».

Автори подають опис московського війська не лише як союзника, а й як війська недружнього, або, як сформулював С. Величко, «драпіжного війська», розповівши про пограбування ним Миргорода, Лубен, Мгарського та Лубенського монастирів, Пирятина, Чорнух. Як вороже, «для помсти», зображає військо Г. Ромодановського С. Величко і у розповіді про 1668 р. у зв'язку із повстанням в Україні проти московських воєвод, запрошених Брюховецьким.

Підкресленням окремішності може слугувати й обурення псевдо-Кониського з приводу обзивання українців «виговцями», «хохлами». Адже ці прізвиська виступали вказівкою на нібито зрадницьку натуру українців і сприяли обґрунтуванню у масовій політичній свідомості росіян політики обмеження українців у їхніх правах та вольностях, виправданню порушення щодо України-Гетьманщини обіцянок і зобов'язань репрезентантами Москви.

Як «жахливе», «страшне насильство» з боку Москви подає автор «Історії Русів» призначення Виговського на гетьманство царським резидентом Хитрово. Результатом московських аспірацій постає з-під пера військових канцеляристів і введення в Гетьманщину російських воєвод. Причому автор «Історії Русів» вдається з цього приводу до паралелей зі святого письма і таким чином підносить свій осуд Москви до максимально можливої різкості: «...Уряд Російський, що прислав був їх усупереч прав і договорів народних, з інструкціями просто-таки Єгипетськими або Вавілонськими».

Особливий аспект проблеми, що вказує на недовіру козацької інтелі-

генції до московських властей, висвітлює розповідь Г. Грабянки про страх, який обійняв українців з приводу розміщення в усіх чільних українських містах московських воєвод із залогами. Страх, пояснював полковник, був викликаний чутками про передачу України полякам. Автор такі побоювання не відкидає, а вважає, що для них є доволі реальні підстави: «І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б виконати. Для цього воєводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста, і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну».

Проявом відштовхування від Росії є й наголошення на такій образі української сторони, як недопущення послів від гетьмана на переговори, коли їм зверхньо пояснили, що «справи Міністерські до війська не стосуються, і справа військова – знати рушницю та як її вживати».

Закономірністю функціонування національної свідомості є те, що вона у центр політичного життя ставить представників своєї нації. Це сприймається природно. Тому, вочевидь, у Я. Марковича виникає співчуття до китайців, підпорядкованих маньчжурам. А автор «Історії Русів», екстраполювавши такі погляди на епоху Національної революції, підкреслює, що у Зборівському договорі, а потім у Гадяцькому, було зафіксовано вимогу про обрання гетьмана і чинів вільними голосами «з-поміж себе, не допускаючи чужинців». Подібні вимоги було включено і до «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. та низки наказів 1767 р.

Очевидно, що українська національна свідомість XVIII ст. формувалася не лише як самосвідомість нації політичної, а й нації, ґрунтованої на

етнокультурній основі. Перебуваючи на таких позиціях, псевдо-Кониський серед причин Національної революції називає прийняття «природними малоросіянами» «системи політики польської», що супроводжувалося ганебним для нього явищем відмови від своєї релігії, культури, прізвищ – проявів, як бачимо, етнокультурного змісту.

Поєднання у свідомості національного імперативу, що вимагає мати власних політичних лідерів, чиновництво, зі спробами пояснити причини пригніченого становища українських провідних верств – все це разом узятє на тлі етнокультурних підходів до розуміння сутності національного, мабуть, стало причиною і проявів ксенофобських настроїв. Зокрема, причиною перекручення й ігнорування умов Переяславсько-Московського договору псевдо-Кониський вважав дії «антипатріотів народних, котрі витворилися із помішання Поляцтва та Жидівства. ...Плодом поверховості їх над природними чиновниками і шляхтою було приниження сил у власній землі і в своїх природних правах і привілеях».

Релігійна ідентичність. У період раннього нового часу найміцнішим з усіх елементів культури була релігія. І саме вона «була тоді найсильнішим і головним цементом національної спільноти», – вважав В. Старосольський [377]. Подальше вивчення історичного матеріалу про співвідношення національного та релігійного підвело дослідників до висновку про те, що зароджувана національна свідомість черпає сили для самоствердження саме в ідеї богообраності нації, у богонатхненності своєї справи [378]. Наголосимо, що тема богообраності є похідною не від того факту, що автори були людьми віруючими. Усі вони уже мали ту міру світ-

ськості, яка дозволяла їм розглядати політичні інституції, державу в цілому, їх функціонування і взаємодію у категоріях інших, ніж «божественне право монархів». Це яскраво помітно з тих же творів військових канцеляристів, де Національну революцію 1648–1676 рр. вони обґрунтовували категоріями «природного права» та «суспільного договору». Тому тему богонатхненності ми розглядатимемо як похідну від усвідомлення елітою як власної, так і, до певної міри, суб'єктності народу. В умовах панування, в цілому, провіденційного світогляду це не могло не вилитися в ідеологічне та літературне, від святого письма, кліше «богообраності». У творах козацької інтелігенції ми зустрічаємо сюжети, де історичні події набувають форми спасенної драми, активним учасником якої виступає не тільки народ, а й Бог. Заради цього військові канцеляристи уподібнюють сюжет власної історії до сюжетів біблійних. Це бачимо, наприклад, у С. Величка: «Всемогутній Бог... побачив польські гонори і пригнічення рабів своїх, малоросіян, – так гнітили колись ізраїльський люд єгиптяни. Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ і віднайти йому сподівану свободу» [379]. Аналогічні за змістом уривки зустрічаємо і у Г. Грабянки, в «Історії Русів» [380].

В останній присутній і такий прояв національної самосвідомості, як месіанізм. В. Старосольський вважав, що він зумовлений різними мотивами і проявляється у різних формах. Незмінною залишається його сутність: «переконання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну

379

380

історичну “місію”, яка припадає на долю власної нації та робить її “вибраною” поміж іншими народами» [381]. Таке витлумачення ролі зустрічаємо у псевдо-Кониського: український народ урятував своїм вибором протекції не себе, і навіть не Московію від спільного фронту поляків, українців, татар та турків – він урятував православ'я у цілому світі [382].

Попри панування у масовій історичній пам'яті стереотипів «одноплемінства» з російським народом, автори більшою чи меншою мірою підривали і ці, здавалося б, непохитні стовпи єдності українців з Росією. Зокрема, не заперечуючи своєї етнічної спільності з росіянами, автори вказують на єдиний сарматський етнічний корінь у поляків та українців. Не залишають вони непохитною і другу підпору єдності – православну, релігійну подібність. Це, зокрема, робить автор «Історії Русів». Він двічі підкреслює, що у Московії немає релігійної визначеності: «А вір у них стільки, скільки слобід, а в них домів, а нерідко і в одному домі декілька їх вміщується». Причиною цього автор вважав нездатність росіян зрозуміти сутність релігії, спроможність помітити лише зовнішнє, атрибутивне: «А вся віра складається у них в розборі образів і хрестів, і хто з них кращий, той і є достойніший до почитання і сильніший до помочі людської; для Бога ж, Творця всіх і Господа, невідомо, що у них зостається». І різниця у вірі, вважає автор, настільки велика, що «ніхто з них не пустить у дім свій ніякого нашого перехожого».

Вустиами кримського хана, на цій основі, псевдо-Кониський робить і політичний висновок: «А доведено вже, що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути

не може, і Русаки ваші плазуватимуть поміж москалями, як вівці поміж вовками». Трохи далі, уже від імені Юрія Хмельницького, у скарзі до царя, автор «Історії Русів» ніби застерігає: «Саму навіть релігію, або віру, народу тутешнього, що були колись взірцем і колискою для всієї Росії, таврують вони (московці. – *Авт.*) яко обливальщину, що не має хрестів на шиях і складних образків у возах, і, словом сказавши, ледве признають народ сей за створіння Боже». С. Величко теж додає суттєву деталь до питання «єдновірства»: московське військо не зупиняється перед пограбуванням православних храмів та монастирів в Україні. Нарешті, псевдо-Кониський вказує, що єдновірство зовсім не є якоюсь пересторогою, чинником стриманості у стосунках із православними Гетьманщини. Розповідаючи про каральний похід Ромодановського проти прихильників Виговського, автор із максимально можливою жорсткістю пише, що Ромодановський, зі своїм військом, «помолившись і похрестившись перед ними (конотопцями. – *Авт.*) по-християнськи, пограбував опісля місто і мешканців його по-татарськи». На всі докази про невинність та непричетність конотопців до поразки князя Ю. Трубецького псевдо-Кониський, за допомогою відповіді князя Ромодановського, ще раз підкреслював, що єдновірством на ім'я Бога російський представник лише прикривається, маючи на меті свої низькі мирські інтереси: «...винуватця Бог знайде, а військо його треба потішити та нагородити за їхні труди, в поході доконані».

Вочевидь, такі факти служили авторові «Історії Русів» основою для виправдання політичних орієнтацій П. Дорошенка: «...І як немає в Християнстві правди, то можна спробувати її в чужовірців. А то є вельми спра-

ведливо, що коли людина потопає, то й бритви хапається; і се не є гріхом і глухотою, але крайність, вимушена необхідністю».

Отже, національну ідентичність соціальної еліти України-Гетьманщини можна сприймати як прояв національної ідентичності домодерної нації. Її стрижнем стала не етнорелігійна ідентифікація, а ідентифікація, основана на потребі еліти утримати свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції перед посилюваним іноетнічним модернізаційним тиском. Як наслідок, комплексними проявами національної ідентичності еліти України-Гетьманщини XVIII ст. стали усвідомлення своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей та інституцій, витворення власного історичного міфу. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави стверджувати, що протягом XVIII – на початку XIX ст. у середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерних для сучасної модерної нації. Цей процес на той час ще не охоплював усіх типів її проявів; оскільки її носіями насамперед стали представники соціальних верхів, то найслабше формувалося чуття політико-правової рівності представників усіх без винятку соціальних верств.

На наш погляд, можна вести мову про два етапи націостворення українців за доби Української козацької держави. Протягом першого, що тягнувся з середини XVII до початку XVIII ст., домінував військово-політичний чинник. Старшини демонстрували національні почуття, що виникали у боротьбі з іноетнічною елі-

тою за монополізацію влади в Україні. Другий етап характеризувався домінуванням культурного чинника (за обмеження політики). Його головним завданням було витворення національної ідеї у формі національного історичного міфу. Обидва етапи виявлялися ослабленими, оскільки характеризувалися не поєднанням названих чинників, а їх ігноруванням чи неможливістю використання (через зовнішньополітичний тиск). Як наслідок, не відбулося ефекту кумуляції – взаємного підсилення чинників у потужному процесі національного становлення.

Наведених прикладів більше ніж достатньо, щоб переконатися: національна ідентичність української еліти та захист нею своїх соціально-політичних інтересів вибудовувалися насамперед методом історичного легітимізму. Висновки про історичний легітимізм як складову політичного інструментарію української еліти XVIII ст. містяться у багатьох працях сучасних дослідників. Зокрема, В. Кравченко стверджує, що автономісти України-Гетьманщини у другій половині XVIII ст. «виступали під гаслами історичного легітимізму» [383]. 383 Як один зі способів захисту новою шляхтою «державного устрою Гетьманщини» розглядає З. Когут витворену канцеляристами та старшинами козацької адміністрації «козацьку історичну міфологію» [384]. 384 Така ж міфологія, на думку М. Павлиша та С. Єкельчика, є ні чим іншим, як проявом історичного легітимізму [385]. 385

Вважаємо такі висновки значущими з огляду на сутність та особливості періодизації українського національного руху. Адже якщо методом захисту національних, а серед них насамперед суспільно-політичних інтересів

був історичний легітимізм, то перед нами варіант «історичного народу», якщо методом виступали етнокультурні та лінгвістичні прийоми, то ми маємо справу з рухом та моделлю «неісторичного народу» [386]. Внаслідок скасування автономії та наростання серед еліти чисельної переваги інтеграціоністів над автономістами саме в останній іпостасі «неісторичності» українці увійшли у ХІХ ст. – час активного формування сучасних націй.

Разом із тим, ніхто із дослідників, навіть ті, що розглядають український народ як «неісторичний», не заперечує, що початки «Національного рисорджименто 19 століття» «лежали в тих областях України, де

козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних постатей первісне вийшла з нащадків козацької старшини» [387], що на всіх етапах національний рух звертався у своїх наукових пошуках, черпав своє мистецьке натхнення та політичне завзяття саме у періоді Української козацької держави.

Оскільки український народ протягом ХVІІ–ХVІІІ ст. двічі здійснив соціально-структурний перехід зі стану народу «неісторичного» до «історичного» і навпаки, то ті два варіанти, якими здійснювався національно-визвольний рух у Східній Європі протягом ХІХ ст., в Україні-Гетьманщині протягом ХVІІІ–ХІХ ст. один одного замінили.

ПРАВОСЛАВНА ТРАДИЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

- 12.1. *Стосунки Війська
Запорозького Низового
з Києво-Межигірським монастирем*
- 12.2. *Самарський Пустинно-
Миколаївський монастир.
Січове архімандритство*
- 12.3. *Києво-Софійський кафедральний
монастир і управління Церквою
на території Війська Запорозького Низового*
- 12.4. *Київське чернецтво на Запорожжі*
- 12.5. *Запорозькі паломники
до київських святинь*

12.1.

Стосунки Війська Запорозького Низового з Києво-Межигірським монастирем

Для широкого загалу українське козацтво постає монолітною спільнотою, яка протягом XVI–XVIII ст. боролася за порятунок православної віри від зазіхань підступних ворогів – татар, турків, поляків, уніатів тощо. Проте козацтво ніколи не було однорідним. Життєвий устрій козаків протягом століть не був сталим. Різні географічні, політичні, ідеологічні умови існування козацьких спільнот на Лівобережжі, Правобережжі, Слобожанщині та Запорозжі накладали відбиток на усі сфери

© Кузьмук О. С., 2007

життя козаків, у тому числі й на релігійну.

Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир у XVII–XVIII ст. відіграв головну роль у формуванні церковних традицій Війська Запорозького Низового. Запорожці обрали його своїм парафіяльним монастирем, звідси на Січ регулярно надсилали духовенство. Межигірська братія отримала найбільше переваг у використанні економічних потужностей низової Самарської обителі. Саме завдяки статусу «козацького» монастиря довкола Межигір'я сформувався потужний пласт історіографічних стереотипів, міфів та легенд, який успішно експлуатують історики, краєзнавці, публіцисти і літератори вже понад півтора століття. Саме тому з'ясування реальної картини стосунків межигірців і запорожців є першоважливим для виявлення оригінальних рис церковно-релігійного життя Січі.

Важко встановити, коли почалися зв'язки Межигір'я і низового козацтва. Перший досвід контактів монастиря з козаками був досить сумним. Під час повстання Криштофа Косинського писар Війська Запорозького Іван Гренкович разом із товаришами пограбував обитель і добряче відлупцював ігумена Бобриковича-Коптя. Козаки знайшли королівські грамоти та привілеї, подерли їх і поїхали геть. Цей прикрий інцидент традиційно пояснюють війною Косинського проти князів Острозьких і тим, що Межигірський монастир перебував у віданні київського замку [1].

Початок формування «особливого» статусу Межигірського монастиря припадає на першу половину XVII ст. Загальновідомою є активна

позиція запорозького козацтва щодо заснування Київського Богоявленського братства, відновлення православної ієрархії в Україні, але немає даних про їх підтримку Межигірського монастиря у перші десятиліття XVII ст. Тут ми впритул підходимо до питання про причини обрання військовим монастирем саме Межигір'я, а не якоїсь іншої обителі. За словами сучасників середини XVIII ст. (Мишецький, Яценко-Зеленський), ніхто не знав і не пам'ятав, чому саме Межигір'я, а не інший монастир, надсилає своїх священників на Січ. Варто наголосити, що обитель містилася не в самому Києві, а на певній відстані від нього, у мальовничій місцевості. Це теж могло сприяти тому, що запорожці звернули увагу саме на Межигір'я. Живучи на віддалі, серед степів, де легко можна сховатися від людського ока, низовики прагнули «життєвого простору» поза межами Києва. До того ж, після обрання митрополитом Петра Могили (1633–1647), якого визнала польська влада, відносини між запорожцями та церковними ієрархами погіршилися. Низовики вже відіграли свою роль у відновленні ієрархії, і вище духовенство дивилось на козаків як на ворожу силу. Конкурент Петра Могили в боротьбі за митрополічий престол Ісайя Копинський спирався на підтримку козацтва [2]. Також, за легендою, одним із перших священників у Самарському монастирі був чернець Межигірського монастиря, який прибув до Самарської церкви у 1602 р. [3] Можливо, ця випадковість переросла у традицію брати священників саме з цього монастиря. Тим більше, що на той час не було православного митрополита, який за канонами мав надавати

священика на Запорозжя. Тож козаки мали змогу самостійно обрати обитель для поповнення «кадрів» священства на землях Коша.

Перша згадка про те, що Межигір'я є козацьким монастирем, міститься у Львівському літописі під 1630 р. Німецькі найманці пограбували Йорданський монастир і підступали до Межигірського, але ченцям удалося підготуватися до оборони: «Що ж, розумієте, в яком ми страху були, – зафіксував козацький літописець, – же юж в козацькім монастиру, на котрий вшисткі зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг замислов їх повело, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила» [4]. На жаль, це єдина глуха звістка про те, що монастир мав ранг козацького, відповідно важко зробити якісь ширші висновки.

Шляхтич Симеон Окольський, що брав участь у придушенні повстання Якова Острянина 1638 р., так описував зустріч запорожців-повстанців на волості: «едни порохи готують, другіе людей, тіи гроши, тіи провіянтъ; уже шпиталь свой Терехтемировъ опатрили, уже им монастир Межигорській applaudet (аплодує. – Авт.), уже пещери голдують, уже на водах переходи готовіи...» [5].

Отже, маємо два свідчення про взаємну зацікавленість запорозьких козаків та Межигірського монастиря. У першому випадку автор Львівського літопису М. Гунашевський, який симпатизував запорожцям, переймається долею монастиря через напад супротивника (при написанні користувався «новиною» отамана Тимофія Оренди). У другому про радість Межигір'я з приводу виходу на волость запорожців-повстанців розповідає

шляхтич із табору польської каральної експедиції. Обидві згадки писалися «по гарячих слідах» козацьких повстань Тараса Трясила (1630 р.) і Якова Острянина (1638 р.).

Відтак, Межигірський монастир робив для повсталих запорожців певні послуги і мав із цього зиск. Така співпраця була взаємовигідною. Повстанці могли використовувати монастир як склад, шпиталь для поранених, табір для відпочинку та переховування, місце переправи через Дніпро. Межигірці мали прибуток з продажу припасів і горілки, повстанці, певно, дарували обителі частину награбованої здобичі, а місцеві жителі могли залишати в монастирі гроші та майно на час повстання, з чого монахи теж мали зиск. Співпраці сприяло й розташування Межигір'я: на північ від Києва (центр воєводства), серед лісів, боліт і озер. Земельні володіння монастиря на той час компактно оточували обитель і не потерпали від нападів повстанців та польських каральних експедицій, на відміну від земель, які пролягали південніше Києва (поблизу монастиря проходили шляхи місцевого, локального значення). Межигір'я могло стати жертвою тільки невеликих роз'їздів, загонів шукачів здобичі, які завше нищпорили довкола армій, що воювали. Зокрема, монастир погромили повстанці Косинського у 1594 р., а в 1630 р. завдяки укріпленням він встояв перед загоном німецьких найманців.

У роки Національно-визвольної війни межигірські ченці, як і все духовенство, переживали скрутні часи. Монастир отримував універсали та грамоти від гетьманів, царів і королів на маєтності, проте усі села було розграбовано. Охоронні гра-

моти та звільнення від жовнірських постойв мало допомагали. До того ж певний час монастир знаходився за кордоном Гетьманщини, на території Речі Посполитої (1667–1686 рр.). У 1665 р. обитель ущент згоріла. Проте, як на наш погляд, саме у цей час дістає розвиток козацька ідея про винятковість Межигірського монастиря з-посеред інших київських святинь. На це впливала «штучна» відірваність від Києва, розташування на кордоні між двома державами, що воювали, невтручання київських митрополитів у внутрішнє життя обителі, а також позиція запорозького козацтва. Після смерті Богдана Хмельницького Кіш перебував у перманентній опозиції до політики наддніпрянських гетьманів, сам активно втручався у політичну боротьбу (наприклад Чорна рада 1663 р.). Сила Коша полягала у тому, що багато молодиків прагнули реалізувати себе у військовій справі та уникнути різних негараздів на батьківщині. Запорозька Січ була напівдержавним утворенням, однак майже цілковито залежала від постачання продовольства, зброї та речей побутового вжитку з Наддніпрянщини. Для забезпечення духовних потреб низовиків Січ потребувала священників із волості. Цілковито закономірно, що з самого початку діяльності церковних установ на запорозьких землях священники приходили з Києва, Київщини і Межигірського монастиря зокрема. В період з 1576 р. по 1709 р. є згадки лише про кілька храмів на січових землях, що інколи мають легендарний характер:

1. Терехтемирівський монастир (із 1576 р.). Розташований у Наддніпрянській Україні, проте мав незаперечний вплив на розвиток церков-

ної справи на Запорозжжі. З 1670-х рр. довгий час лежав у пустці.

2. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. За місцевими переказами, близько 1576 р. на острові між річкою Самара та її рукавом Самарчик побудовано дерев'яну невеличку церкву в ім'я Св. Миколая. 1602 р. церкву перетворено на монастир. Настоятелем його став викликаний із Межигірського монастиря ієромонах Паісій, родом із Валахії*.

3. Січова церква в Микитиному Розі (Микитинська Січ. Існувала в 1628–1652 рр.).

4. Похідна церква в ім'я архістратига Михаїла (з 1656 р.) у Старому Кодаці.

5. Церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці на Чортотлицькій Січі. Існувала в 1652–1709 рр., богослужіння почалося на початку жовтня 1659 р.

6. Церква в ім'я Св. Миколая у Новому Кодаці. Відома з 1645 р.

7. Стара Самара. За словами Д. Яворницького, тут існувала церква з XVI ст.

8. Церква в Личковому. Діяла в 1706 р.

Зважаючи на рухливий спосіб життя низовиків, малозаселеність Низу та постійну небезпеку з боку татар, не дивно, що в землях Кошу практично не було храмів, які б забезпечували духовні потреби козаків. Послугувалися похідними церквами, храмами в містах, селах, монастирях за межами Запорозьких Вольностей.

У цей час можна спостерігати подібність між межигірцями і запорозжцями – і ті, і ті розташовувалися

* Ця інформація має легендарний характер. Опис початкової історії Самарського монастиря було спалено разом із монастирським архівом і келіями під час епідемії чуми в 1750 р.

«за кордоном», або «на кордоні». Ось як характеризував становище Межигір'я ігумен Феодосій Васковський у вересні 1679 р.: «...a myw tym niewinni, ze Kijowska z owego boku Dniepra granica nieszeroka, nie my graniczyli, ani spod jednego pana wybijajac sie, drugietu nie poddawamy sie panu, zawsze na jednym miejscu siedzimy (курсив наш. – Авт.), zawsze za wszystkich Pana Boga prosimy, nikomu sie nie przeciwiemy sie, ktory starajie pozbawic nas laski Bozkiej i ludzkiej, lecz jego zamysly na jego glowe 6 sie obracaja i obroca» [6].

У 1672 р. почалося листування між кошовими отаманами та межигірським ігуменом Феодосієм Васковським. Врешті Кіш визнав Запорозькі Вольності парафією Межигірського монастиря, взяв його під свою опіку, а монастир був зобов'язаний направляти до Січі потрібну кількість священнослужителів та утримувати військовий шпиталь [7].

Перший (що не зберігся) лист Кошадо межигірської братії датовано 20 квітня 1672 р. Він був підписаний кошовим отаманом Овсієм Шашалом і військовим суддею Стефаном Обідом. Інформацію про цей лист містить опис 1775 р., тому його зміст 8 важко відновити [8]. Збереглася копія (за 28 травня 1676 р.) листа кошового отамана Івана Сірка: «Любо то по написаню першого листу нашого повторное наше при чолобитью вносимъ прошение за обрадою цѣлого Воиска... прислатъ якую особу на правій крилось уставника, где жъ панове дяки свѣцкие едно до того не способни, хочъ яки и есть...». Далі йдеться про ухвалу Ради надавати кошти для монастирського шпиталю. Лист закінчується словами: «О то повторне и по десять упрошаючи, молитвамъ вашим с [вя]тымъ себе 9 вручаемъ» [9]. Вказано, що звертання

до Межигірської обителі не є першим, – отже, були інші спроби, зроблені Іваном Сірком або кимось іншим. У листі не згадано про те, що Січ хоче стати парафією монастиря.

Попереднє підпорядкування церкви на Січі можна було змінити лише через вищу духовну та світську владу. Але, як на нашу думку, і Межигір'я, і Кіш хотіли вирішити свою справу самостійно, не залучаючи духовних і світських можновладців. Межигір'я в той час розташовувалось на території Речі Посполитої, а митрополит, незважаючи на географічну близькість, в іншій державі – Гетьманщині. Саме за таких умов велися переговори між ігуменом Феодосієм Васковським та Кошем про підпорядкування січової парафії Межигірському монастиреві. Цей процес могло ускладнювати переобрання кошових отаманів, що саме тривало на Січі. Врешті-решт, усе було вирішено, і на прохання Феодосія Васковського 4 жовтня 1683 р. Межигір'я отримало Універсал Військової Ради, підписаний кошовим отаманом Григорієм Івановичем і старшиною. В документі було визначено, що тільки священники з Києво-Межигірського монастиря можуть відправляти службу в січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці. Висловлювалося рішення, щоб монахи «д [у]ховними отцами товариству были, жебы парафия наша запорожская в держаню ихъ была». Вписувалася умова: «Тое еднак варуемо, абы з мнтра на то с [вя]тоє дѣло присилано людей способныхъ, статечныхъ сценниковъ двохъ, діакона и уставника». Отже, відносини, які вже склалися між Межигірським монастирем і Кошем de facto, було закріплено юридично [10].

Утім, через кілька років сталися важливі зміни. У квітні 1686 р. землі між річками Ірпінь та Стугна було

приєднано до Московської держави, а отже, й Гетьманщини. Того ж року українську Церкву було підпорядковано Московському патріархові. Київський митрополит Гедеон, за підтримки гетьмана Івана Самойловича, спробував взяти Межигірський монастир і церкви Запорожжя під свою безпосередню владу, однак це йому не вдалося. Межигірський ігумен Феодосій Васковський відкликав своїх ченців із Січі, і це стало причиною гнівного листа запорожців від 29 травня 1686 р. Козаки писали, що битимуть чолом государеві, патріархові, гетьманові, щоб вони виказали милість і залишили запорозьку церкву як є: «Не будетъ церковь Божия и наша отлучена от мнстиря общежителного Межигорьского, поки в Днепре води и нашего Войска Запорожского Низового будетъ» [11]. Також козаки наполягали, що ніколи не підлягали владі митрополита Київського, бо мешкають у степах: «И гди ж Божая и наша церковь, межичочовисками агарянскими застаючая, не поддегает власти ясне освещоного княжати метрополити кievского, бо не в Малороссійском наидуется горизонте, але *за границую, в полях татарских* (курсив наш. – Авт.), на помножение чести Гспдней и на духовную воисковую потребу, яко православних християн» [12]. За вирішення конфлікту взявся Московський патріарх Іоаким Савелов (1674–1690). Він був пострижеником Межигірського монастиря, але навіть переїхавши до Москви і ставши патріархом, і далі підтримував межигірців грошима та подарунками, листувався з ігуменами. Іоаким видав монастиреві дві грамоти – від 28 лютого 1687 р. і 5 березня 1688 р. Ці документи збереглися в матеріалах Архіву Святий-

шого Синоду [13] та Коша Нової Запорозької Січі [14].

Текст першої грамоти починався зі вступу, де широко цитувалося Святе Письмо, далі йшов короткий опис Межигірської обителі та перелік її церков, вихвалялося благочестя і мудрість ігумена Феодосія Васковського; владика також згадував, що сам був пострижеником цього монастиря і жив там кілька років, звідки його забрав патріарх Никон до Москви. Далі вказувалося: щоб завадити усяким втручанням «в том общежителном Межигорском монастире, ради общежителства утверждения, устроихом ставропигион, си есть крестоводружение наше патриаршеское Всероссийского престола». Патріарх підтверджував свою владу завдяки історичній схемі спадковості: митрополічний престол перейшов із Києва до Володимира, потім до Москви, а відтак владика має у своїй владі Московську державу, Малу, Білу і Чорну Русь. Згадував Іоаким і про те, що завжди допомагав Межигірському монастиреві подаяннями, а особливо для побудови кам'яного Преображенського храму. Патріарх просив усіх своїх наступників не обділяти милістю Межигірську обитель: «и отседе в будущая времена оный монастырь да именуется ставропигион патриарший Московский», зазначав, що ніхто з духовних осіб не має права втручатися в справи монастиря. Водночас він підтверджував права Межигір'я на різноманітні земельні угіддя. Робилися й деякі настанови ігуменові: у церковних відправах поминати Московського патріарха і Київського митрополита; вибирати ігумена загальною радою монахів. Якщо ігумен не зможе приїхати на висвячення до Москви, то за наказом має бути висвячений

Київським митрополитом, який мав право посвячувати достойних з числа братії в ієромонахи та поставляти в диякони*. На свята межигірський ігумен зобов'язувався відвідувати в Києві митрополита.

Грамота Іоакима закріпила фактичний стан речей, що склався на той час: Межигірський монастир уже мав високий ступінь незалежності від київських митрополитів завдяки талановитим управлінцям ігуменам Варнаві Лебедевичу (1630–1665), Феодосію Васковському (1669–1703) та своєму географічному розташуванню (поза межами Києва, на кордоні між двома державами).

Конфлікт із Київським митрополитом не було вичерпано, і Феодосій Васковський відправив до патріарха Іоакима послів – ієромонаха Іродіона, диякона Гавриїла і монаха Філарета. Вони прибули до Москви 24 лютого 1688 р. Результатом діяльності посольства стала патріарша грамота від 5 березня 1688 р., видана спеціально для закріплення Війська Низового за Межигірським монастирем (зберігається в матеріалах Коша Нової Запорозької Січі). В грамоті Феодосій Васковський титулується «Киево-Межигорской ставропігiальной обители предводитель». Патріарх підтвердив право Межигірського монастиря надсилати на Січ ієромонахів, дияконів, монахів і послушників. Було зазначено, що грамоту видано через намагання Київського митрополита Гедеона (князя Святополка Четвертинського) поширити свою владу на Запорозжя, «чого раніше ніколи не було». У до-

кументі також прямо згадано про уставні грамоти на ставропігію попередників Московського патріарха: «...Воеже бы в немъ архиерейскимъ их [Московських патріархів] наблюдениемъ издревле и в недавних летехъ утвержденный ставропигионъ соблюдался и хранился непорушно во веки» [15].

1688 р. грамоти на ставропігію отримали Межигірський монастир, Печерська Лавра, Чернігівська єпархія на чолі з Лазарем Барановичем. Таким чином Московський патріарх вирішував кілька проблем: 1) послаблював владу Київського митрополита; 2) підвищував статус монастиря, де був пострижений у ченці; 3) задовольнив вимоги Коша щодо духовної влади на Запорозжжі [16]. Загалом, це була цілеспрямована акція на ослаблення влади Київського архієрея.

Юридичне оформлення впливу Межигір'я на Січ було завершено грамотою Петра I від 12 травня 1698 р. на виняткове право монастиря продавати воскові свічки на території земель Війська Запорозького Низового. Текст грамоти не зберігся. Є лише згадки про нього, які датуються 1774 і 1775 рр., тож можна припустити, що цей документ є пізнішою вигадкою межигірських монахів [17].

Після смерті Московського патріарха Адріана у 1700 р., цар Петро призначив Стефана Яворського, митрополита Рязанського і Муромського, екзархом та місцеблюстителем Патріаршого престолу. Цар мав тісні контакти з українським духовенством і за допомогою «варягів» із Києва втілював секуляризаційні реформи. З подачі Стефана Яворського, 12 лютого 1703 р. Петро I наказав межигірському архімандритові Феодосію Васковському бути в «послушанні» Київського митрополита Варлаама Ясин-

* Рукоположення міг здійснювати лише єпископ. Київський архієрей був найближче, і тому природно, що за посвяченням в ієромонахи межигірські ігумени зверталися саме до нього. Випадки, коли за здійсненням таїнства священства межигірці зверталися до інших архієреїв, трапляються у XVIII ст.

ського. Причину скасування ставропігії було визначено так: «противность і непослушание, являя себя ставропигии патриаршей. Престол же киевской митрополити уничижая» [18]. Відтепер митрополит знову отримав право втручатися у справи монастиря. І вже межигірець Іродіон Жураховський їздив на Січ не як представник Межигір'я, а від Київського митрополита і усього духовенства Малої Росії [19].

Однак через кілька років ситуація змінилася. Наприкінці 1708 р. у складі царського посольства на Січ поїхав намісник Межигірського монастиря, той самий Іродіон Жураховський, із листом, щоб схилити запорожців до вірності цареві. Козаки зустріли посольство досить неприхильно: одного з послів хотіли втопити, а Жураховського називали шпигуном і погрожували спалити у просмоленій діжці. Через цей інцидент у січні 1709 р. митрополит Юсааф Кроковський за царським наказом висвятив Іродіона на архімандрита Межигірського монастиря. Надання було персональним, тому через рік на прохання нового настоятеля цар Петро I 11 березня 1710 р. дав нову грамоту на архімандрію. В документі згадувалися заслуги Жураховського, і монастиреві надавалася архімандрія та повновлювалася ставропігія (бути під благословінням Святійших Московських патріархів) [20].

Після зруйнування Січі Межигір'я тимчасово втратило свою січову парафію. У 1734–1735 рр. запорожці повернулися під владу Росії. Повернення Війська Запорозького під духовну опіку Межигірського монастиря відбулося досить швидко й безболісно. Тривала підготовка до російсько-турецької війни 1735–1739 рр., і січовикам створювали режим пов-

ного сприяння для їх виходу з-під влади кримського хана. На початку квітня 1734 р. козаки відправили до Києва своїх посланців із щонайпокірнішим листом, повідомляючи про повернення на Батьківщину і прохаючи через графа Вейсбаха пастирського благословіння Київського архієпископа на влаштування церкви Покрови Пресвятої Богородиці, без чого і сам Кіш не міг існувати. Архієпископ Рафаїл Заборовський одразу дав своє архієрейське благословіння на побудову церкви Покрови і служіння літургії архімандритові при Війську Запорозькому Гавриїлу. Його благословенного листа граф Вейсбах разом зі своїм листом від 19 квітня 1734 р. надіслав до Коша. Також митрополит надіслав антими́нта нововидане у Києво-Печерській друкарні Євангеліє [21].

Водночас у справу церковного підпорядкування Січі втрутився Іродіон Жураховський, який у 1708–1709 рр., будучи в сані ієромонаха Межигірського монастиря, був надісланий у Січ, щоб відмовити запорожців від підтримки гетьмана Івана Мазепи. 1709 р. він став архімандритом Межигір'я. У 1721 р. кандидат Іродіон хіротонізований на Київського митрополита, у 1722–1734 рр. був Чернігівським архієпископом, потім його знову перевели до Межигірської обителі через похилий вік. Ще в липні 1734 р. він надіслав свого листа до Коша, в якому повідомляв запорожців, що залишає через хвороби Чернігівську єпархію і повертається до Межигірської обителі на місце настоятеля. Козаки зачитали послання на Військовій раді і були задоволені його увагою: «Велце за тоє вашему архієреиству и межигорской братіи, же насъ не чуждается,

22 сыновское наше подякованіе воисковоє и благодарствіе возсылаємъ» [22]. Відповідь було надіслано наприкінці 1734 р. через обухівського жителя Дмитра Перехриста. Справу підпорядкування Січі духовній владі Межигір'я сприйнято позитивно.

Архієпископ Рафаїл Заборовський знав про листування і 7 березня 1735 р. надіслав запорожцям своє благословення у справі закріплення зв'язків Межигірської обителі та Коша: «Да благоволите... по давнему обикновению и по нынѣшней ласковой обѣтници впредь имѣти себѣ и всему... Воиску обители Києво-Межигорской законниковъ за духовных отцовъ и настоятелей, а самую тую Стую обитель в милостивномъ своемъ прѣзрѣніи благодѣтелскомъ 23 содержати...» [23].

Того ж дня архієпископ відіслав копію свого листа до Іродіона Жураховського в Межигір'я. Той, своєю чергою, написав три листи. Перший, від свого імені, кошовому отаманові Івану Малашевичу, в якому дякує Війську Запорозькому за прихильне ставлення до межигірців. Повторно просить низовиків стати ктиторами монастиря. Другий лист написаний від імені усієї межигірської братії до кошового, курінних отаманів та усього січового товариства. У ньому монахи дякували козакам за виказану милість і направили на Січ ієромонаха Павла Маркевича, щоб «...всенижайший уклонъ отъдать и благодареніе съ привѣтствѣемъ и зичливостію временних и вѣчнихъ благъ за такову благосклонную ко обители нашей мылость». У третьому листі Жураховський дякував наказному отаманові Андрію Вербицькому «за такъ ваше высокоє к нашей убогой обители патронство и ходатайство». Наразі не вдалося з'ясувати, як саме отаман

допоміг Межигірському монастиреві повернути духовну владу над Запорозькою Січчю [24]. 24

30 березня 1735 р. київський генерал-губернатор Йоган Вейсбах отримав від запорожців лист-прохання, щоб із Межигір'я кожного року до Війська надсилали по три священники і по два дякони. Про це Вейсбах відписав на початку квітня 1735 р. Рафаїлу Заборовському, а той, своєю чергою, архимандритові Іродіону Жураховському [25]. 25

У 1709–1734 рр., коли запорожці перебували на території Кримського ханства, в церковному житті Російської держави відбулися зміни. Згідно з указом царя Петра I 25 січня 1721 р. було створено Духовну Колегію (Синод). Церква мала стати складовою державного механізму. В травні 1722 р. вийшов царський указ про встановлення посади обер-прокурора Синоду, який мав, спираючись на апарат «фіскалів і ексекторів», наглядати за діяльністю Синоду, ієрархів і духовенства. Синоду підпорядковувалися єпархії, які очолювали єпископи або митрополити. При єпархах існував судово-дорадчий орган – консисторія, яка займалася поточними єпархіальними справами і судом над духовенством. Митрополитові або єпископу підпорядковувались усі релігійні спори на території його єпархії, крім ставропігійних, таких як Києво-Межигірський монастир і Печерська Лавра, що були під владою Синоду. За церковним життям на місцях у протопопіях та духовних намісних правліннях слідували єпархії. Зважаючи на автономію Запорозжя та традиційні зв'язки з Межигірським монастирем, у Війську склалися специфічні умови для управління церквою. Києво-Межигірський монастир був ставропігійним і не підлягав

юрисдикції Київського митрополита. Отже, ставши парафією цієї обителі, Кіш отримав низку переваг, бо прагнув контролювати усі сфери життя Запорозжя.

Проте Київський митрополит виконував важливі функції, які не стосувалися сфери діяльності Межигір'я. У питаннях церковного життя владу над Запорозжям поділили межигірський архімандрит та київський архієрей. У вирішенні деяких питань брали участь Колегія іноземних справ, київський генерал-губернатор, гетьман. В основному це були проблеми переміщення осіб та вантажів, оскільки питання віри і переміщення осіб православного обряду з Туреччини та Польщі набирало політичного забарвлення. Світська влада також займалася реєстрацією та перевіркою паломників, що приїздили до Києва, встановлювала митниці й застави для контролю за переміщенням людей, що було особливо актуально під час епідемій чуми 1738, 1739, 1750, 1760, 1770 рр. та російсько-турецьких воєн 1735–1739 і 1768–1774 рр.

З останньої чверті XVII ст. Межигір'я починає опікуватися січовою церквою і Самарським монастирем. Вже саме зацікавлення січовиків церковною справою на власній території свідчить про зміни у внутрішньому житті Війська Запорозького Низового. Запорозці намагаються жити в мирі з Кримом. Військові справи інспіруються з Гетьманщини та Москви, а сам Кіш в останній чверті XVII ст. щороку заключає перемир'я з кримцями, яке зазвичай тривало в літньо-осінній період: від зелених свят (червень) до свята Покрови (жовтень). Загалом, дуже мало відомо про конкретну діяльність межигірців у Чортомлицькій Січі.

Однак уже в той час монахи інформували українських гетьманів і російських воєвод про те, що відбувалося на Січі. Зокрема, межигірський монах Дорофій здобув для гетьмана Івана Мазепи копію листа «татарського» гетьмана Петрика [26], і, напевно, не дарма 1708 р. межигірського ченця Іродіона Жураховського, посланця Київського митрополита, запорожці хотіли спалити в діжці як «шпигуна». Після переходу запорожців під протекцію кримського хана офіційні зв'язки Межигір'я та Січі перериваються.

Опіку Межигірського монастиря над Запорозькою Січчю було відновлено у 1734–1735 рр. з ініціативи межигірців, зокрема Іродіона Жураховського, колишнього Чернігівського єпископа та межигірського архімандрита. Сучасник, монах Полтавського монастиря Яценко-Зеленський, зазначав, що у 50-ті рр. XVIII ст. на Січі годі було шукати людину, яка б могла пояснити, чому саме Межигір'я опікується січовою парафією: «Сечевої приход издревле принадлежал, не известно почему, Мижигорскому монастырю (бывшему не настоящим лазаретом)...» [27]. Навіть 27 актові документи XVII ст. про визнання Війська Низового парафією Межигір'я (універсали кошових Івана Сірка, Федора Іваники, грамоти Московського патріарха Іоакима Савелова), які зберігалися в січовому архіві, були діловодними копіями другої половини XVIII ст., і, певно, привезені на Січ із монастиря.

За часів існування Нової Січі (1734–1775 рр.) відбувалися процеси інтеграції та інкорпорації усіх сфер життя низового козацтва, в тому числі й церковно-релігійного, до складу російської імперської системи. За правління Петра I у Російській

державі сталися значні зміни. Відповідно, у 1734 р. запорожці повернулися до зовсім іншої країни, ніж та, яку вони залишили в 1709 р. Імператриця Анна Іоанівна дарувала їм «прощення» за вихід до іншого володаря, адже цей злочин в очах самодержавства вважався одним із найстрашніших. Саме тому ставлення до низовиків як до людей підозрілих, непевних, потенційних зрадників зберігалось у російських самодержців аж до ліквідації Січі (так звана «кримська легенда») [28]. Як військово-формування Військо Запорозьке Низове підпорядковувалося київському генерал-губернаторові; як територія – було у віданні Колегії іноземних справ (з 1756 р. Січ переведено до відання Сенату, відповідно до січовиків почали ставитися не як до васалів, а як до російських підданих) [29].

У церковних справах Військо Низове стало парафією Києво-Межигірського монастиря. Київський митрополит, як єпарх, теж брав участь в управлінні Церквою на Запорозжжі. В Росії (а відтак і в Київській єпархії) відносини Церкви і світської держави зводилися до повного підпорядкування «священства» інтересам «царства». У XVIII ст. таке підпорядкування набуло потворних рис, перетворило Церкву на державну контору, залежну від волі самодержця [30]. Відповідно ченці, яких надсилали з Межигір'я на Січ, були не тільки пастирями, а й державними службовцями, які об'єктивно сприяли впровадженню загальноімперського духовного законодавства.

Запорозький Кіш у XVIII ст. прийняв модель управління справами Церкви, запропоновану «згори». Відтак межигірські ченці виконували не тільки пастирські, а й невластиві духовенству функції, перш за все

наглядали за настроями січовиків. Межигірський монастир став частиною загальноімперської бюрократичної системи. За існування Нової Січі у справі Церкви втручалася не тільки січова старшина, а й російська військова адміністрація в особі київських генерал-губернаторів, а згодом графа Румянцева, Малоросійська колегія та гетьман Розумовський. Часто опіка світської влади справами Церкви на Запорозжжі була дріб'язковою і дублювала укази Синоду.

Запорозжжі нічого нового до системи управління Церквою на Січі не внесли: навіть підпорядкування духовних справ Межигірському монастиреві відбувалося за рішеннями російської духовної влади – патріарха Іоакима (1687–1688 рр.) та Синоду (через Київського митрополита Рафаїла Заборовського у 1734–1735 рр.). Низові козаки останньої третини XVII–XVIII ст. у більшості випадків походили з Наддніпрянщини і не мали на меті створювати окремих, відмінних від Гетьманщини церковний устрій. Малозаселеність та господарський уклад Війська зумовили локальні особливості функціонування церковних громад на території Запорозжжя, проте ніяк не зачепили інституційних засад існування православної Церкви. Зокрема, це проявилось в жорсткішому, неприхильному ставленні до монахів-священнослужителів, які мешкали на Січі, та існуванні окремих, притаманних тільки цим малозаселеним степовим територіям релігійних практик. Але це сфера персональних, побутових стосунків, в яких інколи намагаються шукати особливий церковний устрій Січі та «козацьку релігію».

У часи Нової Січі діяльність січового духовенства регламентувалася загальноімперськими церков-

ними указами. Київський митрополит як архієрей Київської єпархії спілкувався з межигірськими архіман-

дритами у різних справах, адже багато функцій монастир просто не міг виконувати.

Функції межигірського архімандрита і Київського митрополита на Запорозжжі в часи Нової Січі

Межигірський архімандрит	Київський митрополит
<ol style="list-style-type: none"> 1. Надсилання синодальних указів на Січ, до Самарського монастиря та похідних церков, підпорядкованих межигірським ченцям. 2. Надсилання монахів на територію Запорозжжя для богослужіння і збору милостині (Січ, Самарський монастир, похідні церкви, військові команди). 3. Утримання шпиталю для старих запорожців, прийом паломників. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Надсилання синодальних та митрополичих указів для приходів північної частини Війська Запорозького через полтавського протопопа (з 1760 р. через Старокодацьке духовне намісне правління). 2. Рукоположення священників. 3. Судочинство над священниками. 3. Видача дозволів на будівництво й освячення нових храмів. 4. Видача церковного начиння (книг, ікон, антимінсів та ін.). 5. Видача монахам Софійського та інших монастирів документів на проїзд і збір милостині на території Запорозжжя. 6. Прийом запорожців-паломників у Софійському монастирі.

Зробивши землі Війська Запорозького Низового своєю парафією, Межигірський монастир підвищив свій авторитет, а також отримав нове джерело матеріальних надходжень. Душпастирська та адміністративна діяльність межигірців на території Нової Січі здійснювалася через присланих на певний строк монахів, діяльність яких координували начальник січових церков та начальник приписного Самарського монастиря. В разі потреби, січова старшина домовлялася через межигірських архімандритів про додаткову висилку ченців на Січ. Наприклад, із початком війни з Туреччиною (1768–1774 рр.) «січові» ієромонахи вирушали з військовими командами, і січовому начальникові Володимирі Сокальсько-
31 му потрібні були нові помічники [31].

Дослідники козацтва саме цю практику (зміна духовенства) часто

трактують як основний прояв самостійного релігійного устрою запорожців. Однак у ті часи інакше бути не могло. Присилка на Запорозжжя була хоч і почесним, але тимчасовим монашеським послушанням. За рік чи два свого перебування на Січі ченці не могли і не мали потреби заводити окреме господарство біля Січі, яка була у 1740–1768 рр. важливим торговим вузлом у торгівлі з Кримом та Туреччиною. Монахів утримували за рахунок мешканців Запорозжжя (плата за відправлення церковних служб, військове жалування для начальника січових церков, продаж воскових свічок, збирання подаянь). Окрім військового жалування, решта джерел прибутків були звичною повсякденною практикою тогочасної Гетьманщини і Слобожанщини. Самарський приписний монастир хоч і мав власні угіддя, але часта

зміна начальників, регулярна відмова підданих виконувати повинності, наїзди паланкової старшини на монастирські землі, пожежі, використання монастиря для військових потреб зумовлювали перманентну бідність обителі навіть у період Нової Січі.

Запорозькі козаки здійснювали паломництва до київських святинь і до Межигірського монастиря зокрема. Про приїзд низових козаків свідчать записи поменників обителі XVII–XVIII ст. Вони перетинали кордон для богомілля навіть у той час, коли були оголошені царською владою поза законом і жили на Олешках. Інколи, «по обещанию своему», запорожці залишалися в монастирі як послушники. Строк несення послушання був необмежений. Точно невідомо, скільки було послушників-запорожців у Межигір'ї. Наприклад, у серпні 1739 р. печерський ієромонах Полікарп упіймав п'ятьох запорожців, які були межигірськими послушниками і за наказом архімандрита ловили рибу в лаврських озерах [32].

Цікаво, що оскільки Межигір'я розташовувалося поряд із польським кордоном, за низовиками-послушниками наглядали більш уважно. Наприклад, про прибуття двох запорожців, Аврама Тарана (Іркліївського куреня, 22 роки) та Никифора (Полтавського куреня, 24 роки) на послушання до монастиря намісник Феодорит Рудкевич у квітні 1763 р. повідомив у Київську губернську канцелярію. Згодом, 29 квітня того ж року, межигірські ченці помітили їх у лісі серед ватаги гайдамаків. І Феодорит, який певний час був настоятелем Самарського монастиря (1751–1753) і начальником січових церков (1754–1757), одразу ж написав донос у гу-

бернську канцелярію: «и даби какова на монастир приключенія не воследовало, об оних Киевскую губернскую канцелярію... уведомяя, о сиску и поемки тех. Как соблаговолено будет» [33]. 1769 р. Василь Чернятенко разом із двома запорозькими козаками Михайлом Кущем та Іваном Гривою, перед тим, як піти «для разбою» в Польщу, були послушниками Межигірської обителі [34].

Можливо, практику тимчасових послушань (від кількох місяців до кількох років) серед запорожців було зумовлено тим, що постриг у XVIII ст. регулювався в першу чергу законодавчими актами Синоду – верховного органу управління православною Церквою в Російській імперії. Постриг козаків та їхніх дітей у XVIII ст. юридично обмежувався. Іменним указом від 8 серпня 1734 р. заборонялося висвячувати на священників осіб зі старшин і козаків та їхніх дітей без атестатів полковників і полкової старшини, а знатних – без дозволу Генеральної військової канцелярії. У того, хто рукопокладався після розпорядження і не мав дітей чоловічої статі на службі, забирали ґрунти і віддавали найближчим родичам, які служили у війську [35]. Протягом другої половини 30-х рр. XVIII ст. у різних указах наголошувалося, що дозвіл на постриг старшини та козаків вимагає спеціальної письмової резолюції з боку вищої влади [36]. Проте, хоча й важко було стати монахом через загрозу втрати земельних володінь, вихідці з козацтва в 20–30-х рр. XVIII ст. у монастирі були. По-перше, частина потрапила до обителі ще до оголошення указу 1734 р. По-друге, козацькі діти, отримавши освіту в Києво-Могилянській академії і приймаючи постриг, поповнювали чернечу бра-

37 тію [37]. Влітку 1772 р. шість осіб «козачого звання» попросили постригу в Межигір'ї. Усі мали звільнення від своїх полкових команд, однак Синод своїм указом вимагав додаткового з'ясування усіх обставин через Малоросійську колегію. Постриг дозволили, оскільки при перевірці було виявлено, що шукачі чернечого чину не мали боргів, а їхні родичі справляли козаку службу і платили

38 податки [38]. Врешті-решт один із прохачів пішов до іншого монастиря, але з п'яти майбутніх ченців тільки один мешкав на Січі (був завезений дядьком в 11-річному віці і прожив там сім років) [39]. Однак у Межигірському монастирі ченців із козаків загалом було мало. Зокрема, за дев'ять років (1765–1773) було пострижено 47 осіб. 11 були «козачими синями», однак усі займалися мирною працею і тільки один із них та ще двоє «синів посполитих» здобули чини у Низовому Війську. За майже десять років у монастирі з'явилося тільки троє монахів-запорожців. Проте низовики могли бути світськими послухниками в різних угіддях обителі та мешкати на київському подвір'ї. На Подолі, у дворі Межигірського монастиря у 1768 р. було побудовано церкву Св. Пантелеймона: «...от Коша еже часто бывають... по указным и своим делам знатные старые козаки, и имеют де квартиру и отдох в... подворьи монастырском, с которым де бывають иногда немощны что до церковей приходских краине итить не могут, для треб христианских, и в том де подворьи без треб христианских умирают» [40]. Храм функціонував і після зруйнування Січі, що викликало незадоволення та скарги подольських священників.

40 Межигірський монастир утримував шпиталь для старих козаків.

На жаль, про його функціонування майже нічого не відомо. Ще Яценко-Зеленський писав, що обитель не була «настоящим лазаретом». За монастирськими відомостями 1760–1780-х рр., кількість хворих («больничных») коливалася від 5 до 10 осіб [41]. Скільки серед них було недужих запорожців – сказати важко.

Можна стверджувати, що, попри те, що Межигір'я було військовим монастирем, традиції масового приходу старих запорожців у монастир для постригу не було, принаймні у XVIII ст. До того ж запорожці переважно походили з козацьких родин Гетьманщини і в похилому віці могли повертатися до своїх сімей, приймати постриг у монастирях на своїх «малих» батьківщинах.

Доволі інтенсивними були напів-офіційні та приватні стосунки між січовою старшиною й межигірськими архімандритами. Доволі часто справи монастиря і Війська перепліталися. В часи Нової Січі тривало перманентне листування між Межигір'ям і Січчю: кошові вітали архімандритів та намісників із Новим роком та Різдом, повідомляли про поточні справи, робили подарунки і відповідно зверталися з певними проханнями, дорученнями та вимогами. Наприклад, у січні 1761 р. разом із різдвяними вітаннями архімандрит отримав від кошового «на рясу» 100 рублів та від писаря 20 рублів. У відповідь архімандрит нічого не надіслав, оскільки поїхав до Петербурга у справах [42].

42 28 серпня 1761 р. архімандрит Никанор у своєму листі дякував кошовому отаманові за 10 кобилиць, жеребця, 10 корів та 4 волів, яких Військо надіслало до монастиря. Також він доповідав, що на шату для ікони Св. Миколая вже купили срібла на 250 рублів (35 фунтів), а для позолоти

потрібно ще 15 червінців та на плату майстрові 45 рублів, і просив вислати 43 гроші [43].

Кошовий отаман Петро Калнишевський у липні 1767 р. звернувся до межигірців із проханням побудувати два байдаки (два по 15, два по 11 сажень) для Микитиноного перевозу. На цих же байдаках потрібно було привезти з Києва будівельні матеріали (дрань, цвяхи, крокви, цеглу) для спорудження будинку самому Калнишевському. Однак у межигірців із виконанням цього доручення виникли проблеми – в монастирі не було потрібної деревини, майстер не хотів брати плату за роботу «новими» грошима і вимагав «старих» срібних. У березні 1768 р. для будівництва байдаків та купівлі будматеріалів разом із довіреними особами Степаном Яблунівським та Артемом Трубою Військо надіслало 248 рублів. Окремо було передано 70 рублів за коляску, на якій козацькі посланці їздили до Петербурга. Робота затягувалася, і тільки в листопаді 1768 р. три байдаки (два – зроблені, один – куплений) прибули в Кодак. Для спорудження будинку кошового було привезено драні на дах 10 тисяч, цвяхів 10 тисяч, цегли 5500 штук [44].

Варто згадати, що межигірські ченці-втікачі вирушали на територію Війська, де знаходили притулок на Січі та дніпровських островах. «Намандрувавшись», вони через певний час поверталися до Межигір'я. Наприклад, ієромонах Ієракс у березні 1764 р. втік із Самарського монастиря «и был того ж года априля до первых чисел в дачах Запорожских в острове Хортицком живучи тамо з монахом зашедшим з Афонской Горы», потім поїхав у Волощину і через два роки прийшов до Межигір'я [45]. Монах Каліст прийшов з Афону на Січ і був два роки свічкарем

при церкві. Потім поїхав до Межигірського монастиря, з якого втік і згодом повернувся [46].

У часи Нової Січі траплялися випадки, які заперечували взаємну приязнь запорожців і монахів. Виконуючи свої обов'язки, настоятелі Межигір'я звітували про приїзд запорожців-паломників до монастиря в губернську канцелярію, доносили про присутність гайдамацьких ватаг у монастирських володіннях. Приміром, архімандрит Никанор у вересні 1761 р., просячи грошей на «одеяніє», підписувався «истинный Богомолец и староста шпитальный» Війська [47]. За рік до того він доніс про приїзд Анатолія Мелеса на Січ у Синод. Постриг козаків (у тому числі й запорожців) суворо регламентувався імперським законодавством. Монастир постійно конфліктував із козаками Київської сотні. Своєю чергою, запорожцям траплялося виганяти з Січі «неугодних» монахів, а у 1774 р. Кіш формально позбувся опіки Межигір'я. Нововисвячений січовий архімандрит Володимир Сокальський був підконтрольний Київському митрополитові Гавриїлу Кременецькому.

Слава дійсно «козацького» монастиря прийшла до Межигір'я у XIX–XX ст. Завдяки таланту літераторів, краєзнавців, істориків та публіцистів виникла красива легенда про таємничий монастир під Києвом*. Основними складовими міфу про Межигір'я є:

* Межигірський монастир було ліквідовано у 1786 р. У його приміщеннях розташовувалася порцелянова фабрика, згодом монастир був відновлений як чоловічий, а потім жіночий. Після громадянської війни тут розміщувався художній технікум. У 30-ті рр. XX ст. монастирські приміщення було зруйновано, на їх місці побудовано урядові дачі. Доступ на зазначену територію досі заборонено. Можливо, саме недоступність Межигір'я для науковців-археологів і звичайних людей сприяє появі різноманітних легенд.

твердження про заснування монастиря у 988 р.; проголошення князя Андрія Боголюбського будівничим і ктитором, а козаків – головними ктиторами і прихильниками обителі; перекази про переховування в підвалах зруйнованого в 1930-ті рр. монастиря бібліотеки Ярослава Мудрого.

Після того, як Запорожжя визнало верховенство Межигірського монастиря у духовних справах, у 1735 р. на Січ прибув ієромонах Павло Маркевич. При собі він мав листи і подарунки січовому керівництву від межигірського архімандрита та Київського митрополита. Маркевич став першим начальником січових церков. Саме «начальниками» (а не настоятелями) називали у монастирських відомостях XVIII ст. головних ієромонахів на Січі та у Самарському монастирі. Це послухання, напевно, з'явилося ще в часи налагодження зв'язків Межигірського монастиря і Чортомлицької Січі в останній чверті XVII ст.

Начальниками січових церков називали також настоятелів Покровської січової церкви, яких надсилали з Межигір'я на певний термін. Цю посаду вважали в монастирі дуже почесною: у «відомості» за січень 1770 р. монашеські послухання після архімандрита вказували в такому порядку – намісник, січовий начальник, економ, начальник Самарського монастиря [48], всі вони належали до монастирської «еліти». Наприклад, Володимир Сокальський наприкінці 50-х рр. XVIII ст. був начальником Самарського монастиря, потім січовим начальником, межигірським намісником і з жовтня 1767 р. по 1774 р. знову січовим начальником. Монах Феодорит Рудкевич так само послідовно змінював вказані послухання, у нього навіть був конфлікт із Варлаа-

мом Григоровичем через місце начальника січових церков. За призначення на це послухання варто було поборотися, адже монах одразу став поважною особою не тільки в монастирі, а й на Січі.

Начальники січових церков (1735–1774 рр.)

Павло Маркевич	1735–1736
Пафнутій	1748–1750
Михайло Ілляшенко	1751
Варлаам Григорович (Григораш)	1752
Макарій	1753–1754
Феодорит Рудкевич	Квітень 1754–1757
Ієссей	1758–1759
Володимир Сокальський	1760–1762
Петро Чернявський	1763
Павло Казанович	1767
Володимир Сокальський (удруге)	Жовтень 1767–1774

На Запорожжя разом із начальником надсилали і помічників: двох ієромонахів, двох ієродияконів, одного монаха, які залишалися на Січі. Вони допомагали начальникові в церкві, виконували його доручення. Один з ієромонахів називався підначальним (заступник), другий – третяком (від «третій» після ієромонаха-начальника та ієромонаха-підначального). Один ієродиякон був уставником, а другий – служив із ієромонахом у січовій церкві. Монах же робив свічки. Кухаря, пономаря та інших чернецьких служителів набирали з козаків, усі вони мешкали за межами Січі в так званому чернечому дворі [49]. Крім межигірців власний двір мали софійські ченці. Запорозьку Січ сильно пошкодила пожежа в квітні 1756 р., але прямих свідчень про розміри збитків січової церкви та

монастирського двору немає. Ско-
50 ріше за все вони вцілили [50].

У січового начальника були та-
кож монахи, яких він відсилав по
хуторах, зимівниках («запорожских

дачах») для задоволення духовних
потреб місцевих жителів і збору
милостині. Кількісний склад межигірських монахів у Запорозькій Січі
не був сталим.

**Кількісний склад межигірських монахів у Запорозькій Січі
(1742–1776 рр.) [51]**

51

Дата	Начальників	Ієромонахів	Ієродияконів	Монахів	Разом
Осінь 1742 р.	1	2	2	–	5
Січень 1745 р.	1	4	2	–	7
Січень 1747 р.	1	4	2	1	8
Січень 1762 р.	1	4	2	1	8
Червень 1768 р.	1	16	5	1	23
Січень 1770 р.	1	8	3	1	13
Січень 1771 р.	1	8	3	1	13
Січень 1772 р.	1	7	4	1	13
Січень 1773 р.	1	10	4	1	16
Січень 1775 р.	–	10	4	2	16
Січень 1776 р.	–	7	3	2	12

Як бачимо, кількість межигірців
на території Війська Запорозького
Низового поступово зростала, оскіль-
ки їх розсилали до похідних церков
та військових команд під час війни
1768–1774 рр. Велику кількість мона-
хів у червні 1768 р. можна пояснити
ротацією – одна зміна приїхала, а ін-
ша ще не встигла поїхати.

При січовій церкві діяла школа,
про яку відомо дуже мало. Її було
організовано за зразком приходських
шкіл Гетьманщини. Вчителював ієро-
монах або ієродиякон-уставщик. Діти
вчилися співати, писати і читати, до-
помагали в церкві. Мали над собою
двох отаманів: над старшою і над мо-
лодшою громадами. Учнів було від 30
52 до 100 осіб [52]. Навряд чи ця школа
могла значно вплинути на загальний

рівень освіти в землях Низового Вій-
ська. Адже зазвичай козаки і посполиті
потрапляли на Запорожжя в дорослому
віці, і рівень їх освіченості залежав від
того, чи вчилися вони вдома – в при-
ходській школі в Гетьманщині або на
Правобережній Україні. Варто нагада-
ти, що в полкових і сотенних містечках
було багато шкіл, а відповідно рівень
загальної початкової освіти (про якість
не сперечатимемося, адже часто «гра-
мотність» зводилася до вміння стави-
ти підпис, читати певний набір слу-
жебних текстів) серед козаків, міщан,
посполитих був досить високий [53]. 53

Начальники січових церков не ма-
ли влади над приходськими церква-
ми у північній частині Війська. Варто
зазначити, що в 1750-х рр. з відомства
Коша було вилучено значні території

та передано військовим поселенцям: Нову Сербію (1751 р.), Новослобідський козацький полк (1752 р.), Слов'яносербію (1753 р.). Після конфлікту, пов'язаного з приїздом на Січ Анатолія Мелеса, на початку 60-х рр. XVIII ст. створено Старокодацьке крестове духовне намісне правління, якому підпорядковувалися церкви і духовні справи двох найбільших паланок – Самарської та Кодацької [54]. У віданні начальника січових церков залишилася січова церква і церкви у Бугогардівській (похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці у Гарді на р. Буг), Інгульській (похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці у Вербовому при р. Інгул; похідна церква Св. апостолів Петра і Павла в Омеловому) та Кодацькій (церква Покрови Пресвятої Богородиці в Микитиному) паланках.

Загалом церков та каплиць у Запорозьких Вольностях наприкінці їхнього існування було небагато: один монастир (Самарський), церкви були у 35 населених пунктах, каплиці – у 19-ти, було 2 скити і 1 похідна ікона [55]. Це середня кількість релігійних стацій для будь-якої протопопії в Київській єпархії [56].

За свідченнями сучасника, зміна січового духовенства відбувалася раз на два роки [57] (навесні або восени). Цей факт і сучасниками, і дослідниками історії Запорожжя оцінювався негативно. Інженер С. Мишецький, який жив на Січі у 1736–1740 рр., писав: «...а власти у них (духовенства. – Авт.) никакой не имеется. Они и сами войсковою Старшине повинны бывають, и делают все по повелению их. Прочие ж Казаки над ними попечение имеют, а другие грубые, более досаждают нежели почитают. А ежели пришлются вновь попы, да стары, или не имеют хорошего голо-

са; то таких назад отсылают, а старых по прежнему оставляют» [58]. Але ж запорожці тільки-но повернулися з-під протекції Кримського ханства. Докладніше ознайомившись із тогочасними реаліями, можна стверджувати, що щорічна зміна частини (!) духовенства на Січі аж ніяк не може свідчити про намагання Війська ослабити Церкву. Залежно від ситуації бажання січовиків ігнорувалися. Наприклад, у 1761 р. на вимогу Коша замінити начальника Самарського монастиря Паісія на ієромонаха Петра Чернявського, архімандрит Никанор відповів, що Петро вже призначений еклесіархом і не хоче їхати до Самари. Паісія тимчасово замінили ієромонахом Феодоритом Рудкевичем, з числа «січових» служителів, до приїзду з Межигір'я нового начальника Гурія [59].

Для межигірського ченця поїхати на Січ означало виконати чергове послушання, інколи досить обтяжливе. Потрібно було супроводжувати валки з рибою і сіллю до Межигір'я, їздити у справах до монастирського начальства тощо. Тож цілком закономірним було бажання межигірських монахів повернутися до Києва. Адже таке почесне послушання, як начальник січових церков або настоятель Самарського монастиря, було досить небезпечним для здоров'я. За свідченнями сучасників, життя в Новій (Підпільненській) Січі було невеселим. Вона розташовувалась у невідомому місці на болотистій місцевості. Перехожі під час дощів грузли в багнюці. Навесні люди страждали від великої кількості комарів, влітку річка Підпільна цвіла. Місцеві жителі й мандрівники потерпали від нестачі питної води, адже воду з річки чи колодязя потрібно було кип'ятити, а дрова – купувати. Слід згадати ще постійні

58

59

епідемії чуми, які поширювалися в Південній Україні майже щороку 60 [60]. В 1750 р. задля дезінфекції під час чуми Самарський монастир було спалено (згорів і його архів).

Відомі приклади, коли межигірські ченці тікали від обтяжливих послухань, помирали. Наприклад, ієромонах Симон, настоятель Кальміуської церкви, 10 травня 1754 р. забрав 61 деякі церковні речі і втік [61]. 1769 р. з Січі від переслідувань начальника Володимира Сокальського втік ієродиякон Валеріан. Він записався в гусари Жовтого полку, а повернувся до Межигірського монастиря в 1776 р. 62 [62]. Їх потрібно було замінювати. Плинність людності спостерігалася не тільки серед духовенства: переобиралася січова, паланкова старшина (в деяких випадках раз на півроку), змінювалися офіцери і солдати російських військ, що несли службу в решта-ментах, розташованих на території Запорозжя, поверталися в Гетьманщину козацькі полки, що охороняли південний кордон, тощо.

Безперечно, межигірські ченці посідали привілейоване становище в землях Війська Запорозького Низового, що було закріплено законодавчо: в січовому та монастирському архівах зберігалися листи й привілеї січової старшини та Московського патріарха Іоакима Савелова, благословенні листи Київського митрополита [63]. Було надано дозвіл на безмитне завезення і вивезення товарів межигірськими ченцями. В листі кошового отамана Григорія Федорова до Київської губернської канцелярії щодо безмитного провозу різних товарів на Січ (9 травня 1755 р.) вимагалася: «...да особливо з Києво-Межигорского монастиря на духовный чин zde в священно служении

пребывающей борошна ржаного и протчого тридцать четвертей, пшо-на десять четвертей, горелки – две бочки, полотна тысяча аршин, а отсюда в тот монастырь рыбы десять возов четверных, и соли десять возов четверных же» [64]. Цю вимогу задовольнив Сенатський указ від 25 січня 1760 р. Монастиреві дозволялося завозити продовольство, а вивозити 10 четверокінних возів із рибою, однак за сіль треба було сплачувати мито [65]. В травні 1764 р. 65 з Межигір'я в Запорозьку Січ було відправлено 15 возів [66]. Отже, не має сенсу говорити про «численні» 66 валки з сіллю і рибою (насправді 15–20 возів щороку), які прибували до Межигір'я з Січі. Оскільки на Запорозжі було сутужно зі збіжжям і товарами, межигірцям доводилося возити з собою борошно, горілку, полотно. Харчі були особливо потрібні тим ченцям, які вирушали для служіння у віддалені похідні церкви (Гард, Кальміус, Микитине). Відповідно, не можна стверджувати, що межигірці були цілком залежні від продовольчого забезпечення з боку Війська.

Кошти, які надходили з Війська Запорозького, становили вагому частку прибутків Межигірського монастиря. Проте отримання прибутків у вигляді готівки та продуктів потребувало певних зусиль і витрат. Треба було відсилати вози на Січ, платити мито за сіль. Начальник січових церков Володимир Сокальський у середині червня 1774 р. скаржився писареві І. Глобі: «Я накупивъ соли и рыбы въ Монастирьъ Межигорскій, а возовъ зъ Межигоря для забратя оного и по ся пори нетъ. Чуть ли и будутъ – нетъ никакой вести. Почать разви шипотинить, перепродовать

на баришъ. Съ капшука до того при-
67 ходить» [67]. Інформацію про свої
прибутки межигірці намагалися не
розголошувати. Тож маємо, через
брак документів, досить уривчасту
картину економічних зв'язків Коша
та Межигір'я*.

Межигірські монахи на Січі отри-
мували платню від Війська грішми і
натурою – борошном. З 1761 р. Війсь-
ко Запорозьке від російського уряду
отримувало 6660 руб., 1300 четвертей
борошна і 85 четвертей крупи (крім
того, 50 пудів пороху і 50 пудів олова).
Цю платню на майдані урочисто роз-
поділяли між товариством. У 1768 р.
частка січового духовенства станови-
ла: «начальникові Січових церков –
5 руб., підначалому – 3 руб., ієромона-
хам – 5 руб., дияконам – 3 руб.,
установнику – 3 руб., свічкарю – 1 руб.,
титарям – 4 руб., школярам – 3 руб.,
на пономарню – 10 руб.». Борошна:
«отцю начальнику церков – 5 четвер-
тей, на пономарню – 2 четверті, на
школу – 4 четверті, титарям січовим –
68 2 четверті» [68]. Розподіл жалування
кошовими отаманами мав радше сим-
волічне, церемоніальне значення,
з метою продемонструвати козацтву
опіку монарха над своїми підданими.
У 1774 р. Володимиру Сокальському,
який став січовим архімандритом,

* У Наказі Межигірського монастиря в
Комісію для складання «Нового Уложения»
1767 р. написано: «А хотя монастырь Межи-
горский и имеет себе парохию Войско Запо-
рожское с добровольного его согласия, и туда
и Сечь Запорожскую, посылаются от мона-
стыря для служения и преподачи треб хрести-
анских ієромонахи и ієродиаконы, но отголь,
кромє того что спрошено некоторое число от
добротных дателей, бываєт в монастырь
про расход рыбы да соли, более никаких день-
гами доходов в получении не бываєт, с коих
за соль, в провожении ей в монастырь на тамо-
женных заставах и указная пошлина взима-
ется» (Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 43. –
С. 592–593).

Військо встановило щорічну платню
в 300 руб.

Січові начальники контролюва-
ли збір милостині для Межигірського
монастиря, водночас всіляко обмежу-
вали дії ченців з інших обителєй, ді-
ставши при цьому підтримку стар-
шини. Неодноразово начальники роз-
ганяли з Січі ченців, які збирали
милостиню, бо їх було забагато [69]. 69

Про прибутки з січової парафії
дані збереглися тільки за останні
роки існування Січі. Дохід Межигір'я
з маєтків у 1771 р. становив 3378 крб.
29 коп., зокрема 373 крб. 40 коп. «отка-
занних на монастырь по смерти раз-
ныхъ козаковъ запорожскихъ». Во-
зів із Січі цього року не було через
епідемію чуми. У 1772 р. загальний
прибуток становив 2722 крб. 17 коп.
Натомість із Січі отримали 2447 крб.
50 коп., 34 червінці, 910 рун вовни,
риби в'яленої голів 72, оселедців
60 бочок. У 1773 р. – 800 рун старої
вовни, риби в'яленої голів 72 ½, ко-
ропів 2000, 1020 пудів солі та 30 пудів
осетрової ікри [70]. Грошей було зі-
брано 2062 крб., а прибутку з маєт-
ностей Межигір'я в 1773 р. – 2593 крб.
[71]. Надходження з Січі на початку 71
1770-х рр. становили майже полови-
ну прибутків монастиря. Проте не-
має згадок про прибутки ранніших
часів, а також про витрати, пов'язані
з поїздками межигірців на Січ.

Колонізаційне освоєння земель
Війська активізувалося в середині
XVIII ст. Більшість прибулих на За-
порожжя були православними з Геть-
манщини та Правобережжя. Чи мав
потребу козак із Ніжина, який учився
в місцевій приходській школі, в моло-
ді літа працював хліборобом, а при-
їхавши на Січ, став ловити рибу,
утворювати власну «козацьку» обря-
довість, окремий церковний устрій?
Він вірив і молився так, як його вчили

вдома батьки і панотець. Церковний уклад Війська Запорозького Низового поступово втрачав початкову оригінальність: в останні роки існування Січі більшість приходських церков була у віданні Старокодацького духовного намісного правління (організоване як одна з протопопій Київської єпархії і підпорядковане Київському митрополитові), решта дісталася січовому архимандритові, також підлеглому Київського архиєрея (1774 р.).

Повсякденна релігійна практика в запорозьких слободах мало чим відрізнялася від Наддніпряни. Адаже церковне начиння і служебні книги були ті самі. Сучасники (Мишецький, Яценко-Зеленський) виокремлюють особливу, незвичну поведінку тільки тих козаків, що жили в Січі. Вони, зокрема, могли піти до церкви на підпитку або з похмілля. В головному січовому Покровському храмі для старшини стояли стільці. Запорожці читали над горілкою і галушками «Отче наш». Через те, що в Січ не пускали жінок, вона зажила слави «світського монастиря» (хоча є згадки про присутність жінок у Новосіченському рештаменті) [72]. Монах Яценко-Зеленський зустрічав козака, який вважав, що спастися легше на Січ, ніж у будь-якому монастирі [73]. Окрім того, запорожці часів Нової Січі вже забули, чому до них надсилають священників із Межигірського монастиря («Сечевої приход издревле принадлежал, не известно почему, 74 Мижигорскому монастирю») [74]. Однак ці зауваження, в основному, стосуються побутової релігійності. Оригінальними були деякі релігійні практики, що існували тільки на Запорожжі. Їх появі сприяла розпорошеність місцевого населення, а також розквіт сезонних промислів (рибальства, чумацтва).

Релігійну практику запорожців (не посполитих!) визначало їхнє усвідомлення того, що живуть у *Війську*, вони вважали себе окремою мілітарною корпорацією, з обов'язком воювати або поводитися не так, як мирні грекочії. Культ Покрови набув поширення «единственно для того, дабы она покрывала удалое тое військо от всякаго зла, ему часто случавшагося от известных неприятелей и бываемаго тож не за добро» [75]. Неви- 75 падково похідні Покровські церкви розташовувалися на кордонах Війська, на шляху рибалок і гайдамаків (Гард, Вербове на р. Інгул, у Микитиному). Свої войовничі устремління запорожці реалізовували у дрібних набігах на татарські та польські території, Коліївщині 1768 р. Поручик Федір Семенов (сидів на заставі на Микитиному перевозі) відзначив дивне вітання запорожців: «Дай Боже розмир!» (тобто, щоб почалася війна, адже тоді буде багато здобичі) [76]. 76 Такі настрої могли панувати тільки в середовищі сіроми, а не статечного козацтва. Це, втім, не завадило частині запорожців із початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. перезаписатися в посполиті або відійти в Гетьманщину, щоб ухилитися від несення військової служби [77]. 77

Характерною саме для Запорожжя була поширеність похідних церков. Наприклад, у Кальміусі приміщення храму було капітальне, збудоване з каменю і дерева. Однак під словом «церква» слід розуміти не її будівлю, а вміст храму, начиння – антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги та ін. Ці предмети культу козаки перевезли 1767 р. перед війною до Самарського монастиря. І коли в документах згадується «похідна Свято-Миколаївська церква у Кальміусі», то йдеться саме про

начиння, а не кам'яну будівлю храму [78]. Монахів до похідних церков надсилали під час загальної переміни межигірців, зокрема священиків до Кальміусу – із Самарського монастиря. Гардова церква діяла тільки під час великих релігійних свят у теплу пору року. Вірогідно, в інших похідних храмах церковні служби теж були сезонними (на великі свята, на початку та при закінченні риболовецького сезону). Наприклад, у Микитинській церкві на першому тижні Великого посту, в суботу, причастилося 3400 осіб, наступного тижня – понад 2 тисячі, усі пішли на низ Дніпра та на Кальміус (1755 р.) [79]. Така ситуація була і в інших похідних церквах.

Слава про багатства запорозьких земель приваблювала на Січ велику кількість жebraків і ченців, що збирали милостиню. Вони йшли за валками купців, чумаків та рибалок. Прибували прохачі з найближчих епархій: Київської, Чернігівської, Переяславської, Білгородської; були також ченці закордонних монастирів Правобережної України та Білорусії [80], Московського Новоспаського монастиря [81]. На Січі збиралося дуже багато ченців, особливо на свята: «а прошаков як Бог зродив зо всего света: о Покрове думали, что ось, може, в Сечи достанут!» [82]. Зібравши милостиню на Січі, ченці вирушали по запорозьких зимівниках і хуторах. Козаки, слобожани і місцеві священики недолюбливали численних збирачів, не завжди милостиня була щедрою: «на добич очень... некорисно: військо то поскупело, то поубожало». Для власного прокорму Київський митрополит іноді давав ченцям дозвіл на богослужіння в запорозьких церквах [83]. Якщо прохачів збиралося багато, то їх розганяли, а в 1768 р. кошовий вимагав від митрополита

не дозволяти ченцям виїжджати на Січ, оскільки потрібно зробити в Покровській церкві прибудову, а всі козацькі гроші «тікають».

Козацтво становило тільки частину мешканців земель Низового війська. В 1733 р., за словами одного з запорожців, товариства було близько 30 тис. [84] Загальна кількість запорозьких козаків згідно з переписом, проведеним за наказом гетьмана К. Розумовського, – 27 117 осіб [85]. Найбільше внесків робили не козаки, а місцеві посполиті та люди, що приїздили для промислу. Найпоширенішою милостинею була сума від 1 до 10 копійок, хоча козацька старшина подавала і 10 рублів, і більше [86].

Притаманним для Запорожжя було поширення «дикого попівства», тобто священнослужіння, не санкціонованого київською духовною владою. Монах Яценко-Зеленський писав, що козаки самі, особливо по суботах, намагаються виконувати церковні обряди (кадити ладаном у хаті) і дивувався: «...бывают по нужде, однако ж попами, когда умершаго без попа погребают сами, особливо во время заразы, по ихному чумы, якая на Запорожи бывает в год четири раза, т. е. летом, зимой, осенью и весною, и коей по прошествии (неизвестно когда) привозят из Сечи приходского иеромонаха, который, как скоро отправит похорон и запечатает гроб, то они, отпоминав его горилкою вместо кутьи... насыпают большую, или меньшую могилу по знатности покойника» [87]. Отже, така практика була вимушеною і зумовлена небажанням священиків їхати в землі, де вирує хвороба. Під час епідемії мешканці Запорожжя розходилися зі своїх осель у менш залюднені місця.

Були випадки «блудного» життя (чоловік і дружина давно живуть

разом, мають дітей, але не вінчані в церкві), через які поширювалися поговори і чутки. Наприклад, 1762 р. старшина Григорій Кологривий розповідав у приватному листі, як один із чиновників «безстыдно описал Войско Запорожское в послании в Сенат... поселили слободы с женским полом толко для блудного смешения... наводя с дочерьми кровосмешение... просит определения тех слобод к новопоселенному Новослободскому 88 полку» [88]. У вольностях Війська зустрічалося багато мандрівних монахів та священників [89], які інколи осідали і починали служити без дозволу вищої духовної влади. Із цими явищами боролися Кіш (надавав звільнення козакові від військової служби в разі офіційного одруження) [90] та Старокодацьке духовне правління (здійснювало перевірки 91 парафіян та священників) [91].

Січове начальництво було одним із найпочесніших монастирських послушань. На Січ присилали активних, ініціативних ченців, які згодом могли стати межигірськими намісниками (наприклад, ієромонахи Феодо-

рит Рудкевич, Володимир Сокальський). Як настоятель січової Покровської церкви, начальник належав до місцевої «еліти» і координував дії усіх межигірців у землях Війська Запорозького Низового. Залежно від особистих якостей, начальники мали протекцію кошової старшини. Однак були приклади неприйому нових начальників під час переміни. Використовуючи свій вплив, начальники збирали милостиню на Межигірський монастир і по можливості обмежували дії прохачів з інших обителів. Вони також наглядали за настроями січовиків і за потреби писали доноси межигірському архімандритові. Варто відзначити терпиме ставлення січового духовенства до проявів побутової релігійності запорозьких козаків. Вважаємо, що, на відміну від військового, низовики так і не виробили власного церковного укладу. Схема управління Церквою була такою самою, як і в Наддніпрянщині, у формуванні особливого погляду на козацьку релігійність велику роль відіграли і продовжують відігравати народні легенди та перекази [92].

92

12.2.

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Січове архімандритство

Самарський Пустинно-Миколаївський був єдиним монастирем на території Війська Запорозького Низового протягом XVII–XVIII ст. В історіографії усталася думка, що обитель було засновано у 1576 р. Жодних доказів немає, проте цю дату церковні та світські історики прийняли без

особливих заперечень. На нашу думку, вона механічно прив'язана до початку правління польського короля Стефана Баторія (1576–1586), який уславився своїми козацькими реформами. Однак у його привілеях згадано лише Терехтемирівський монастир, який мав одночасно бути козацьким шпиталем. Перші достовірні відомості про Самарську обитель датовано кінцем XVII ст.: на прохання кошового отамана Івана Гусака з 1690 р. Межигірський монастир почав надсилати своїх ієромонахів на самар-

ське ігуменство. Однак постійні війни, а згодом прийняття запорожцями татарської протекції зумовили занепад обителі. Найбільший розквіт монастиря припадає на період Нової Січі. В цей час із Межигір'я сюди регулярно надсилають начальників та ченців. У грудні 1760 р. кошовий отаман Олексій Білицький визначив статус обителі таким чином: «Свято-Николаевский Пустинно-Самарській монастирь кой издавна и войску Запорожскому Низовому и къ великому Киево-Межигорскому Свято-Переображенскому монастирю принадлежит, а и войско Запорожское Низовое еще прежде монастирю Киево-Межигорскому Свято-Переображенскому парохію отдались» [93].

Межигірці, котрі були настоятелями приписного Самарського монастиря, вважали це почесним і водночас складним послушанням. Ігуменство не було пожиттєвим, зазвичай тривало рік або кілька років. Це був один із шаблів у здобутті почесніших послушань (начальника січових церков та намісника Межигірського монастиря). Наприклад, ієромонах Володимир Сокальський наприкінці 1750-х рр. був самарським начальником, у 1760–1762 рр. виконував послушання начальника січових церков, з 6 листопада 1763 р. по листопад 1767 р. був намісником Межигір'я, з листопада 1767 р. по 1774 р. – начальником січових церков, наприкінці 1774–1775 рр. – січовим архімандритом, незалежним від межигірського настоятеля. Ієромонах Феодорит Рудкевич теж почергово виконував послушання самарського начальника, січового начальника і, врештірешт, межигірського намісника. Можливо, такі службові кар'єри мали й інші ченці, однак відповідних свідчень немає, бо під час пожежі 1764 р.

в Межигір'ї згоріли монастирські відомості з послужними списками братії. 1750 р., під час епідемії чуми, келії та архів Самарського монастиря з метою дезінфекції спалили солдати старосамарського гарнізону.

**Начальники (ігумени)
Самарського монастиря
(1602–1774 рр.)**

Паісій Волох (?)	1602
Алімпій	1690
Созонт	1695–1697
Кессарій	кінець 1690-х рр.
Іоанікій	1726–1732
Терентій	1733
Миколай	1735–1737
Терентій	1738
Миколай	1739
Досифей	1740
Прокл	1750
Фотій Тусенський	1751
Феодорит Рудкевич	1751–1753
Самуїл Пилипенко	1755
Володимир Сокальський	1757–1759
Паісій Цибульський	1760
Василій	1762
Феодорит Рудкевич (вдруге)	1766–1768
Самуїл	1768–1773
Ієссей	1774–1776
Леонід	1777
Феофан	1778–1784

Самарське ігуменство вважалось менш почесним і більш обтяжливим, ніж посада начальника січових церков. Це не дивно, адже монастир постійно використовували для своїх потреб російські військові (як склад, шпиталь для поранених, місце утримання військовополонених), починаючи з Кримських походів, а особливо під час російсько-турецьких воєн 1734–1739 та 1768–1774 рр.

Структура управління приписним Самарським монастирем була такою самою, як і в інших обителях Київської єпархії. Настоятелю допомагали ієромонахи – уставник та духовник; ієродиякони виконували послухання еклезіарха, економа і писаря. Монахи несли послух у різних угіддях обителі.

Чисельний склад братії Самарської обителі був як у середньому київському монастирі. Ченців переважно надсилали з Межигір'я на певний строк, а також рекрутували з прийшлих монахів та послушників. Останніх у обителі було небагато, а послушників-запорожців і поготів. У 80–90-х рр. XVIII ст. у Самарському монастирі, за начальника Феофана, доживали свій вік «престарелые Запорожские чиновники: бывший Ко-

шевый Атаман, Полковник Филипп Федоров и Капитан Иван Швидский и три Старшины, коих чины неизвестны. Кошевый Атаман Федоров тут и преставился 1795 года, имел 101 год» [94]. Постриг у ченці регламентувався приписами та указами Синоду і контролювався межигірськими архімандритами. Послушник повинен був мати відпускне письмове свідоцтво від «команди своєї», а сам дозвіл на постриження давав Синод після рапорту від межигірського начальства. Така ситуація змушувала тих, хто прагнув постригу, йти до інших обителей. Наприклад, послушник із запорозьких козаків Яків Нос чекав дозволу на постриг 10 років і в своїх донесеннях цікавився, чи варто йому очікувати монашества саме в цьому монастирі [95].

Чисельний склад монахів Самарського монастиря (1768–1786 рр.) [96]

Дата	Начальників	Ієромонахів	Ієродиякопів	Монахів	Разом
Червень 1768 р.	1	8	5	18	32
Січень 1770 р.	1	5	3	13	22
Січень 1771 р.	1	4	4	14	23
Січень 1772 р.	1	4	3	15	23
Січень 1773 р.	1	4	3	12	20
Січень 1775 р.	1	8	3	11	23
Січень 1776 р.	1	7	2	14	24
Січень 1777 р.	1	5	3	12	21
Січень 1778 р.	1	5	3	10 + 3 більців	22
Січень 1779 р.	1	5	3	10 + 3 більців	22
Січень 1780 р.	1	5	4	7 + 1 білець	18
Січень 1781 р.	1	6	4	6 + 3 більців	20
Січень 1782 р.	1	4	4	7 + 3 більців	19
Січень 1784 р.	1	5	2	6	14
Січень 1786 р.	1	4	3	5 + 1 білець	14

Під опікою самарських начальників перебувала церква в Кальміусі. На прохання межигірського архімандрита Никанора, митрополит Тимо-

фій Щербацький 9 лютого 1754 р. дав начальникові Самарського монастиря благословенну грамоту на побудову в Кальміусі похідної церкви

в ім'я Св. Миколая. В Самарській товщі заготовляли деревину для будівництва церкви та паланки. В травні 1754 р. начальник кальміуської церкви ієромонах Симон пограбував свій храм і втік. Надіслати нового священика кальміуський полковник Андрій Порохня просив саме з Самарського монастиря [97].

Щоб забезпечити власні потреби, самарці по можливості збирали з прочан милостиню, використовували працю підданих. Під стінами Самарського монастиря, єдиного на Запорозжі, збиралося багато людей на час церковних свят і ярмарків, які відбувалися 9 травня в день Св. Миколи та 6 серпня в день Преображення Господнього. Торгівці нищили навколишній ліс, і це викликало незадоволення братії та Коша [98]. Також у святкові дні для збору милостині збиралися прохачі з інших монастирів. Певно, в Самарському монастирі до «конкурентів» ставилися негативно. Зазначимо, що саме завдяки зібраному подаянню настоятель Феодорит Рудкевич розраховувався з майстрами, які відбудовували обитель після пожежі 1750 р.

У 1740-х рр. Кіш дозволив осадити монастирську слободу на 50 дворів. Січова старшина слідувала за тим, щоб кількість підданих не зростала. У 1750 р. мешканці обителі пережили епідемію і пожежу. Тут залишився один ієромонах та один ієродиякон. Новий самарський начальник Феодорит Рудкевич звів нові келії, трапезну, добудував дзвіницю. Він домігся від кошової старшини універсалів на підтвердження монастирських земельних володінь. У квітні 1752 р. отаман Яким Ігнатович видав універсал на будівництво греблі та млина. Згодом, у лютому 1755 р., кошовий Григорій Федоров закріпив

за Самарським монастирем слободу і право брати з підданих покуховне за шинкування горілкою: «тем селом п'ятьдесятью дворами начальники з братією ж того монастиря владели и до всяких монастирских тягостей оных обывателей притягали» [99]. У 1761 р. 18 «зайвих» підданих села Чернечого перейшли в козаки. Скарги межигірського архімандрита до кошового керівництва були марними [100]. Конфлікти мешканців слободи мали розглядати настоятелі монастиря, а не самарські полковники. Лише для вирішення особливо складних справ потрібно було звертатися до січового керівництва [101]. Конфлікти з місцевим населенням було зумовлено привілеями монастиря. Наприклад, на початку 1750-х рр. самарський полковник Федір Таран самовільно збирав покуховне і чинив суд над монастирськими підданими, не визнаючи майнових прав обителі [102]. Після надання Самарському монастиреві земель з озерами на р. Протовча у 1760 р. почалися суперечки з мешканцями с. Кам'янка з приводу виловлювання риби в тепер уже монастирських озерах [103].

Скарги самарських настоятелів розглядали на Січі, за активної підтримки начальника січових церков та межигірського архімандрита. Зокрема, для вирішення різних монастирських «надобностей» на Січ протягом 1760-х рр. неодноразово приїжджав межигірський намісник Феодорит Рудкевич. Напевно, через те, що Самарський монастир був єдиним на території Низового Війська, Кіш задовольняв його претензії до паланкової старшини та посполитих, хоча й обмежував кількість останніх.

За словами Гавриїла Розанова, «как дитя лелеяли Запорожцы Свято-

Николаевскую Самарскую обитель. За то брали от нее деньги и хлеб». Дійсно, Самарський монастир виконував деякі повинності на користь Коша. Наприклад, у 1759 р. кошовий отаман Олексій Білицький вимагав надіслати на військову канцелярію з чотирьох млинів обителі по одній діжці «пшона пшеничного и ржаного» [104]. Хліб брали за потреби, а грошовий податок – щороку на свято Великодня. У 1757 р. із підданих села Чернече було зібрано 24 рублі, 1773 р. з мешканців села Чернече і хутора Чернечий – 32 рублі 40 коп. [105].

Про свою діяльність самарські начальники звітували перед межигірськими архімандритами. За відомостями початку 70-х рр. XVIII ст., в Самарському монастирі було: коней – 155, волів і корів – 266, овець і баранів – 1229, кіз та цапів – 178, 4 пасіки з 503 вуликами, 4 млини в різних місцях. До цього слід додати село Чернече з підданими, чотири хутори та озера. У 1771 р. Межигір'я отримало з Самарського монастиря 900 рун вовни, 60 чорних смушків, 12 пудів воску, 2 діжки сиру, 1 діжку масла, в 1772 р. – 12 пудів воску, 650 рун вовни, 2 діжки сиру, 1 діжку масла, 5 коней, 3 бочки риби, в 1773 р. – 18 пудів воску, 22 воли, 4 діжки меду, 3 діжки сиру, 1 діжку масла, 11 четвертей пшона, 6,5 четвертей пшениці, 611 рун вовни [106]. Отже, в Самарській обителі склалися господарство, орієнтоване на скотарство і бджолярство (галузі, притаманні для Запорозжя).

Після висвячення Володимира Сокальського на січового архімандрита, в травні 1775 р. самарцям було заборонено відправляти товари до Межигір'я: «Безъ вѣдома насъ, Воиска, и високопреподобнѣйшого гсдна

начальника, архимандрита съчевыхъ запорожскихъ церквей, отца Владимира ны з лошадей, ны з рогатого скота, ни съ протчего ничего по получении сего въпредъ отнюдь въ Киево-Межигорской монастирь не давать (курсив наш. – Авт.). А естли отътоль в чемъ требованіе къ вамъ будетъ, объ ономъ къ намъ и к отцу архимандриту извольте представлять» [107]. Однак цього ордеру не дотримувалися – після ліквідації Війська Запорозького Низового Самарська обитель разом з угіддями залишилася приписаною до Межигір'я [108].

Отже, завдяки адміністративним здібностям межигірських ченців і підтримці Коша, Самарський монастир став духовним центром північних паланок Війська. У своєму внутрішньому житті монастирська братія керувалася духовним законодавством Російської імперії, у питаннях постригу – цілком залежала від межигірських архімандритів, які узгоджували постриження послушників зі Святейшим Синодом.

Як і у випадку з «козацьким» Межигір'ям, можна твердити, що серед старих запорожців не було усталеної традиції йти доживати віку до Самарського монастиря. Кіш не втручався у внутрішнє життя обителі. На відміну від Січі, звідси ніколи не висідали ченців. Навпаки, були випадки, коли вигнані з Січі монахи знаходили притулок у Самарському монастирі. Проте Кіш активно впливав на економічне життя братії – надавав земельні угіддя і підданих, захищав від сваволі паланкової старшини. На відміну від Запорозжя, монастирі Київської єпархії на той час уже не мали можливості збільшувати земельні володіння. Січове керівництво надавало монастиреві нові землі, але обмежувало кількість підданих. Харак-

тер конфліктів самарців із козацькою адміністрацією та доручення, які виконували самарські начальники, наочно демонструють, що у ставленні до Церкви запорозькі козаки нічим не відрізнялися від мешканців Наддніпрянщини.

Приблизно за рік до «атакування» Січі у церковному житті Низового Війська сталася подія, яка досі не привернула належної уваги дослідників козацтва. Ієромонах Межигірського монастиря, останній начальник січових церков Володимир Сокальський був висвячений на січового архімандрита. Отримавши цей почесний титул настоятеля монастиря, отець Володимир став незалежним від межигірського архімандрита Іларіона Кондратковського, водночас він підкорявся Київському митрополитові Гавриїлу Кременецькому. Отже, територія Війська формально була підпорядкована духовній владі київських архієреїв. Вважають, що це був крок до утворення власної січової парафії. Докладний розгляд подій, пов'язаних із «січовою архімандрією», допоможе оцінити стан церковних справ на Січі напередодні її ліквідації.

У 1768–1774 рр. тривала російсько-турецька війна (10 липня 1774 р. було підписано Кючук-Кайнарджийський мир), запорожці брали в ній активну участь. Ще до закінчення війни розпочалася підготовка до висвячення січового архімандрита. Головними дійовими особами в цій історії були Петро Калнишевський та Володимир Сокальський.

Петро Іванович Калнишевський (1690–1803) був останнім кошовим отаманом на Січі, впродовж 10 років (1765–1775) він дбав про колонізацію земель Війська, поширення землеробства й торгівлі, обстоював військові та адміністративно-територіальні пра-

ва Коша [109]. Кошовий був добре знайомий із межигірськими ченцями. Завдяки його протекції колишній начальник січових церков, начальник Самарського монастиря Феодорит Рудкевич, попри невдоволення монастирської братії, був призначений намісником Межигір'я у 1768 р. Калнишевський вплинув і на долю Сокальського.

Володимир Сокальський (?–1790) був монахом Межигірського монастиря, міг походити з родини священика. Є відомості, що в церкві Преображення Господнього (в Печерській фортеці) були священики Матфей та Михайло Сокальські [110]. Отець Володимир добре знав січові землі: наприкінці 1750-х рр. виконував послухання начальника Самарського монастиря, в 1760–1762 рр. був начальником січових церков. Калнишевський і Сокальський познайомилися саме на початку 60-х рр. XVIII ст. Перший був тоді військовим суддею, а другий – січовим начальником. Присягаючи, 20 січня 1762 р. ієромонах Сокальський підписався: «Кієво-Межигорского монастыря ієромонахъ Владимиръ, Сѣчовой церкви начальникъ» [111]. Того ж року Петро Калнишевський надав Сокальському 1000 рублів, але в червні ці церковні гроші забрали на різні військові потреби з обіцянкою повернути [112]. З листопада 1763 р. по жовтень 1767 р. отець Володимир був намісником Межигірського монастиря. Восени 1767 р. він поїхав через монастирські потреби на Січ і був обраний Військом удруге начальником січових церков. Попереднього начальника Павла Казановича відправили до Межигір'я [113]. Можна припустити, що ця подія сталася завдяки приятельським стосункам Калнишевського і Сокальського. Цілком можливо, що

кошовий завдячував Сокальському життям: під час бунту сіроми в грудні 1768 р. Калнишевський, переодягшись у чернечий одяг, урятувався від розлючених козаків.

Як відомо, Калнишевський обстоював якомога ширшу автономію Війська Запорозького. Тим більше, що січовики добре відзначилися у війні з турками, сам кошовий отримав золоту медаль із діамантами. Цариця обіцяла козакам усілякі милості.

Межигірські ченці як священники позмінно вирушали в складі козацьких команд на війну. Напевно, з цією впевненістю в завтрашньому дні, обнадіяні монаршими словами, кошовий отаман зі старшиною займалися різними внутрішніми справами Війська, і церковними зокрема. Ймовірно, вже в цей час у Петра Калнишевського визріла думка висвятити отця Володимира на архімандрита.

Сокальський кілька років поспіль виконував послухання начальника січових церков, тож йому треба було повертатися до Межигір'я. Туди він і вирушив у червні 1773 р., маючи при собі паспорт і два листи: один від Коша, а другий особисто від Петра Калнишевського. В листах, адресованих архімандритові Іларіону Кондратковському, було викладено прохання відпустити отця Володимира 114 назад на Січ [114].

Приїхавши до Києва, Сокальський відмовився від послухання начальника січових церков. Замість нього на Січ відрядили Петра Чернявського, а на місце настоятеля Самарського монастиря – ієромонаха Ієссея. Володимир мав поїхати на Січ лише для передачі справ і, забравши свої речі, повернутися до Києво-Межигірського монастиря.

Отець Володимир прибув на Січ у першій половині жовтня 1773 р. Петро Калнишевський був на той час у поході, тож вони не зустрілися. 14 жовтня 1773 р. Сокальський вирушає у Самарський монастир, аби показати новому настоятелю Ієссею господарство. Дізнавшись про це, кошовий навздогін отцеві Володимиру шле листа, в якому наполягає, аби той залишився на Січі до його повернення, а якщо добереться до Самарського монастиря, то «економі монастирской отцу Єсею безъ вѣдома нашего не испоручат» [115]. Проте Сокальський, певно, не здогадувався про причини свого затримання. У листі від 30 жовтня 1773 р. до кошового він писав: «...уже мнѣ от вашей велможности резолюція последовала – ожидать вашего прибытія в Самарскомъ монастирѣ. Правленіе ж монастирское, какъ въ писмѣ велможности вашей прописанѡ, еще въ моемъ смотреніи останається до дальшей резолюціи, которою вьскорѣ мене прошу милостиво жаловать. Уже близько зима наступаєть, надобно чтос иное зачинат и промишлять, чтобъ и въ книзѣ что было написанѡ» [116]. 115
116 Отже, отця Володимира непокоїла невизначеність, яка заважала його діям.

Кошовий хотів особисто зустрітися з Сокальським. 12 грудня отець Володимир благополучно прибув до Січі з Самарського монастиря. З північного табору, 24 грудня, Калнишевський призначає його начальником січових церков і дає ордер наказному отаманові Андрію Вербицькому про те, що Петро Чернявський має поступитися посадою на користь отця Володимира і чекати прибуття кошового на Січ. Прибувши з походу, Петро Калнишевський з товариством 11 березня 1774 р. написав архіман-

дритові Іларіону Кондратковському про причини повернення Володимира Сокальського на посаду начальника січових церков: «...в разсужденіи военнихъ обстоятельствъ, что ему отцу Владимиру при висъгуплении въ походъ препоручаются многихъ имѣннйя въ соблюденіе, а нѣкоторихъ и духовніе испорученні, потому и уволнит его отсель, хотя онъ у вашего высокопреподобія зъ братіею и просился, не находимъ способу». Наступного дня козаки, сподіваючись на ласку цариці Катерини II, пишуть їй прохання, яке стосувалось ієромонаха Володимира. Розписуючи чесноти начальника січових церков, запорожці просили «ієромонаха отца Владимира Сокалского во архимандрита, кому надлежит, повелет посвятить и пожаловать къ ношенію на шеи креста респектомъ техъ служебъ и 117 достоинствъ его к тому» [117].

13 березня 1774 р. з Січі до Межигір'я були вислані за погану поведінку та самоуправство ієромонахи Феоктист, Купріян, Дормидонт та ієродиякон Конашевич. Хоча неугодних ченців позбувалися й раніше, контекст подій, а також розгорнутий лист про різні провини цих осіб, підписаний Петром Калнишевським, надають цій акції іншого значення. Кошовий хотів зменшити кількість межигірців на Січі. В ті часи звістка з Коша до Києва, через різні обставини, могла йти від двох тижнів до місяця й більше. Тому межигірський архімандрит Іларіон Кондратковський ще не знав про те, яку несподіванку готує йому отаман Калнишевський, і 5 квітня 1774 р. надіслав Сокальському ордер, який знайшов адресата 20 квітня. Іларіон докоряв отцеві Володимиру за те, що від нього немає вістей. Він також писав, що Со-

кальський має дістати грошей на ремонт кам'яної церкви Преображення Господнього, а також на іконостас для церкви Петра і Павла, яку було збудовано на кошти кошового отамана. Архімандрит вимагав, щоб отець Володимир передав усі поточні справи Петрові Чернявському і приїхав до Межигірського монастиря.

Отримавши гнівного листа межигірського архімандрита, Сокальський переправляє його Петрові Калнишевському, який був у поході. Кошовий отаман, перечитавши послання архімандрита, 9 червня 1774 р. відповів, що отець Володимир перебуватиме на Січі до кінця війни. Калнишевський нагадував, хто встановлює правила у Війську Запорозькому, і зазначав, що «здары ничего полезного здѣлать не могутъ какъ единую несогласность». Того ж дня кошовий повторно підтвердив призначення Володимира Сокальського на посаду начальника січових церков до кінця війни.

Підтримка отамана Калнишевського, лист-прохання запорожців до цариці Катерини II, висилка частини межигірців із Січі підштовхнули Сокальського до відвертого конфлікту з архімандритом Іларіоном Кондратковським, адже він не підкорився наказу свого безпосереднього духовного начальника. Варто зазначити, що під час російсько-турецької війни значно зріс вплив військових на усі сфери життя. Січове керівництво, яке отримувало нагороди від російського уряду, почувалося впевнено.

Перебуваючи на Січі, отець Володимир поводився незалежно від Межигір'я, і це не подобалося архімандритові Іларіону. Сокальський здобув повагу запорожців і мав певні

118 моральні впливи. У 1772 та 1774 рр. (вже як архіандрит) він супроводжував Калнишевського у подорожі до Нового Кодаку на прощу, йому було приділено чимало уваги і пошани [118]. Можна зрозуміти його бажання залишитися на Запорозжі й не повертатися до свого монастиря.

Водночас у Межигір'ї архіандрит Іларіон Кондратковський, напевно, вже отримав точнішу інформацію про те, що діється на Січі. І він 13 червня 1774 р. пише листа до кошового, в якому висловлює свою згоду щодо призначення Сокальського січовим начальником. Архіандрит завіряє Калнишевського у своїй повазі та в тому, що не знав «о порученній ему в Войску важности». Лист надійшов тільки 12 липня. Він нічого не вирішував, так само як і все листування, яке велося з середини березня 1774 р. між кошовим отаманом Петром Калнишевским, архіандритом Іларіоном та ієромонахом Володимиром. У відповідь на прохання Коша від 12 березня 1774 р. цариця Катерина II видала 21 червня 1774 р. указ, де було сказано: «...всемилоствѣише повелѣно сечевыхъ запорожскихъ церквей начальника иєромонаха Владимира Сокальскаго по всеподданѣишему прошению и достоинству Ея Императорскаго Величества Низового Запорожскаго воиска по [свя]тить во архимандрити которому и бытъ при запорожскихъ церквяхъ начальникомъ, на ихъ воисковомъ содержаніи во исполненіи онаго именного... указа Святѣишии правителствующій Синодъ приказали о посвященіи онаго иєромонаха Владимира во архимандрита и о бытіи ему при тѣхъ запорожскихъ церквахъ начальникомъ на ихъ воисковомъ содержаніи в ведомствѣ Киевской епархіи...». Указ було розіслано до

Сенату, московської контори Синоду, Київського митрополита, архимандрита Межигірського монастиря Іларіона [119]. Дослідники використовують цей документ для «демонізації» 119 особи імператриці Катерини II, викриття її облудної та підступної політики: «ретроспективно цей факт (висвячення на архіандрита. – *Авт.*) можна оцінити не лише як облудну політичну гру Катерини II щодо Запоріжжя, а і як її розрахунок на можливу умиростворючу роль запорізького духовенства в майбутніх екстремальних ситуаціях, пов'язаних з ліквідацією Січі, – розрахунок, який через рік виправдав себе» [120]. Проте 120 це надання було персональним і, як побачимо, практично ніяк не вплинуло на життя запорізького духовенства взагалі. Архіандритичий титул не зробив отця Володимира «агентом» імперської політики, оскільки він і так був службовцем російської бюрократичної системи.

26 червня 1774 р. Святійший Синод надіслав Київському митрополитові Гавриїлу Кременецькому указ про посвячення начальника січових церкв ієромонаха Володимира Сокальського в сан архіандрита згідно з указом Катерини II. Митрополит Гавриїл, отримавши послання 25 липня, передав його Київській духовній консисторії, яка наступного ж дня видала указ Володимирі Сокальському, де сказано, що його мають посвятити в архіандрита і що тепер він буде підпорядкований Київській єпархії. Митрополит Гавриїл написав лист до Коша аналогічного змісту. Уже 2 серпня отець Володимир тримав їх у руках. Він уже був готовий їхати до Києва – це не було для нього новиною чи несподіванкою. Ще в середині липня Володимир бідкався перед військовим писарем Іваном

Глобою, що скоро потрібно буде їхати до Києва і в Межигір'я, а йому ніде дістати пару коней: «Радъ бы купить – нѣгде». Тож він мав час усе обміркувати.

Швидко зібравшись, узявши листа до митрополита Гавриїла та архімандрита Іларіона, у супроводі отамана Корсунського куреня Сави Коби та диякона Палладія отець Володимир 5 серпня 1774 р. вирушив до Києва.

У Межигір'ї указ про посвячення Сокальського в архімандрити отримали 18 серпня 1774 р. У рапорті до Святійшого Синоду архімандрит Іларіон пише, що в монастирі є грамоти патріарха Іоакима Савелова 1688 р., Петра Великого 1698 р., «а сверхъ того и другіе крѣпости от Воиска Запорожского из 1672 года имѣются чемъ монастырь Киевомежигорский понынѣ ползуется отпраляяву оную Сѣчь начальника». Ченці не мають належного утримання, бо монастир віддалений від Києва і богомольці до нього не приходять. Січ завжди допомагала грошима, сіллю, рибою, а з Межигір'я продавали свічки, монахи отримували плату за церковні відправи. І якщо Володимир стане незалежним, то монастир «притить можетъ в крайное несостояние поелику онъ для содержания себе другихъ достаточныхъ доходовъ з деревень своихъ не имѣеть по весьма малому числу подданическихъ дворовъ в коихъ щитається хать по ревизіи всѣхъ толко 470 да и с нихъ никакова збору денгами небываетъ кромѣ служатъ монастырю подданные одною работою в недель два днѣ на монастырскихъ харчахъ». Усі монастирські землі розташовані біля Дніпра, де немає ґрунтів для хліборобства. Тому архімандрит Іларіон просив Святійший Синод залишити січового начальника з доходами у

віданні Києво-Межигірського монастиря. Це послання відправлене в Синод 20 серпня 1774 р.

Прибувши до Києва на початку вересня, Володимир Сокальський відвідав Межигір'я, Київського митрополита, Печерську лавру. 7 вересня 1774 р. митрополит Гавриїл висвятив його в архімандрита. З межигірської ризниці новому архімандриту під розписку видали хрест, полицю, митру та посох [121]. Він обіцяв скоро все повернути неушкодженим. Набравши листів і поздоровлень до Коша від митрополита Гавриїла, Київської духовної консисторії, архімандрита Києво-Печерської лаври Зосима Валькевича, архімандрита Межигірського монастиря Іларіона Кондратовського, Володимир Сокальський повернувся на Січ. 121

Отже, висвячення Володимира стало кроком до остаточної уніфікації управління Церквою на Запорожжі. Формально відтепер вся повнота духовної влади концентрувалася в руках Київського архієрея. З цього часу Синод і Київська консисторія засипають Петра Калнишевського та архімандрита Володимира Сокальського запитами про кількість церков, священників на Запорожжі, про те, як і з чого вони живуть. З листопада, 1774 р. листина Січ пише митрополит Гавриїл, якому Синод 13 жовтня доручив з'ясувати, чи зможе Межигірський монастир існувати без прибутків, отримуваних із Січі. Петро Калнишевський відповідав ухильно, зазвичай писав, що через війну не можна вказати кількість церков і священнослужителів, оскільки ще не все упорядковано. Володимир Сокальський взагалі нічого не відповідав. Тільки в січні 1775 р. у короткому рапорті Київській духовній консисторії написав, що нічого повідомити

не може: «я самъ собою без вѣдома и волѣ Войска Запорожского чего **122** учинить не в силахъ» [122]. 13 січня 1775 р. Петро Калнишевський так охарактеризував матеріальне становище духовенства на Запорожжі: «Содержание жъ ему (начальнику січових церков. – Авт.), такъ же иеромонахамъ и протчимъ причетныкамъ единственнѡ толькѡ отъ доброхотовъ Войска Запорожского, чемъ прежде и теперъ питаться имѣют... И въпредъ отъ означеногѡ Киево-Межигорского монастыря или другогѡ какогѡ, еромонахи, иеродіакони и монахи пребываютъ будутъ, то завысить иметъ отъ волѣ Войска **123** Запорожского» [123].

У самому Межигірському монастирі або не дуже добре орієнтувалися у справах власної січової парафії, або приховували інформацію. Соборні ієромонахи в 1774 р. згадали тільки чотири церкви. У монастирській відомості того ж року вказано, що на Січі перебувають 10 ієромонахів, 4 ієродіакони, 2 монахи. У Самарському монастирі, який був приписаний до Межигірського, в 1774 р. було 6 ієромонахів, 4 ієродіакони, **124** 14 монахів та 1 начальник [124].

3 січня 1774 р. Військова рада ухвалила, що начальник січових церков отримуватиме зі скарбу 300 рублів щорічно, а саме кожні чотири місяці – по 100 рублів. Відтепер архімандрит Володимир був повністю «куплений» січовиками. Він не міг діяти самостійно у скільки-небудь серйозній справі, «безъ докладу, а потому и безъ резолюції его велможности г. атамана кошеваго зъ старшиною и **125** товариствомъ» [125].

Межигірці не могли змиритися із втратою «січової парафії». 18 березня 1775 р. межигірський архімандрит Іларіон відправив послання Воло-

димиру Сокальському, Кошу, Петру Калнишевському та військовому писареві Івану Глобі. Іларіон вітав зі святом Великодня, а також просив не позбавляти межигірців своєї милості. Кондратковський разом із духовним собором монастиря писав: «...всепокорнейше просимъ, какъ обитель святую по-прежнему безъ отмѣни содержать при своихъ благосклонностяхъ и неоставленіяхъ къ благосостоянію ея, какъ она не имѣетъ нѣоткуда посторонныхъ подаяній, кром от Воиска Запорожского, такъ и высылку въ Сѣчь изъ братій нашей для щеннослуженія ієромонаховъ и ієродіаконѡвъ оставить на прежнемъ основаніи перемѣнно по усмотренію времени.... Послѣдователно и Самарский монастырь в такое распоряженіе и вѣдомство сего монастыря оставитъ, в какомъ до сего оной съ его доходами и заводами состоялъ, съ перемѣною начальниковъ отсель. А перемена какъ начальниковъ туда, такъ щеннослужителей в Сѣчь и въ Самарь слѣдовитиметъ по усмотренію времени и згодности людей, а при том изъ вѣдома велможности вашей» [126]. Як бачимо, Іларіон Кон- **126** дратковський хотів зберегти за монастирем практично всі привілеї – присилання духовенства, збирання подаянь, використання угідь Самарської обителі. Межигір'я в цьому випадку втрачало тільки посаду начальника січових церков. Певно, реакція Коша була позитивною, адже з обителі й далі надсилали ченців на Запорожжя (про присутність межигірців у колишній Січі вказують монастирські відомості за 1775–1776 рр.). Проте сама Січ доживала свої останні дні. Наприкінці квітня 1775 р. Кіш ще виділив намісникові Феодориту Рудкевичу кошти на купівлю риби, солі та для інших потреб монастиря,

але в травні було заборонено віддавати Межигір'ю з Самарського монастиря коней, худобу та припаси без відома Війська та січового архімандрита.

У зв'язку з архімандритим титулом отця Володимира, січовики хотіли замовити для Покровського храму золоте начиння на зразок лаврського. Як посередника між Кошем і архімандритом Києво-Печерської лаври Зосимою Валькевичем використали межигірського намісника ієромонаха Феодорита. У 1775 р. архімандрит Межигір'я одержав від усього Запорозького Війська прощальний дар – ошатно прикрашену митру. На початку червня 1775 р. Січ було «атаковано», а кошового отамана Петра Калнишевського, писаря Івана Глобу та суддю Павла Головатого ув'язнено: першого у Соловечькому, інших – у монастирях Сибіру.

За згадкою старого запорожця Микити Коржа про останні години Коша, отець Володимир, використовуючи свій авторитет, закликав запорожців не проливати християнської крові та сприяв мирній ліквідації Січі*.

Нова влада прихильно поставилася до отця Володимира. 4 вересня 1775 р. Сокальський звернувся до новоросійського генерал-губернатора Муромцева з проханням видати йому платню «за майскую треть» (плату тоді отримували по третиinah, по закін-

ченні кожної з них). 11 вересня генерал-губернатор видав «ордер» підполковникові Норову, аби той сплатив Сокальському 100 рублів. Гроші треба було взяти зі скарбниці колишнього Війська. Очевидно, офіційна влада визнавала вплив Володимира Сокальського на козацьку масу під час захоплення Січі російськими військами [127].

127

У жовтні 1775 р. указом Синоду отця Володимира призначили настоятелем Батуринського Миколаївського монастиря, де він перебував до своєї смерті у 1790 р. Про його діяльність як настоятеля нічого не відомо.

Проте у народній творчості подальша доля Володимира Сокальського трактується інакше. В. Біднов навів приклади народних пісень про архімандрита, що свідчить про його популярність у середовищі козаків. Згідно з текстами, отець Володимир не змирився з окупацією Січі й утік разом із січовиками до Туреччини [128].

128

Отже, у справі висвячення ієромонаха Володимира Сокальського на січового архімандрита ініціатива належала Петру Калнишевському. Кошовий отаман був близько знайомий з останнім начальником січових церков, а після бунту сіроми в грудні 1768 р., цілком вірогідно, був зобов'язаний отцеві Володимирі життям. Вважаємо, що дружба і вдячність кошового отамана, а також високий авторитет у середовищі запорожців, були основними причинами висвячення Сокальського на архімандрита. Отримання цього титулу було персональним, хоча й зумовило підпорядкування січової архімандрії Київському митрополитові Гавриїлу Кременецькому. Отець Володимир пробув січовим архімандритом трохи більше півроку. Протягом цього часу

* Західна частина Запорожжя па правому березі Дніпра увійшла до Новоросійської губернії, якою керував губернатор генерал-майор М. Муромцев, що підпорядковувався генерал-губернатору І. Потьомкіну. Муромцев повинен був скасувати запорозькі звичаї та завести новий адміністративний порядок. Ліквідацію старого ладу і заведення нового новоросійський губернатор доручив підполковникові П. Норову, він же комендант Січі, перейменованої в місто Покровськ.

ніяких змін у церковному житті Січі не відбулося. Хіба що Військова рада призначила Сокальському платню, а для січового Покровського храму замовили нове начиння. Січ позбулася опіки Межигір'я тільки частково. Межигірські ченці й далі служили в запорозьких церквах, Самарський монастир залишився приписним. Фактично Межигір'я втратило тільки одну (хоча і дуже впливову) «свою» людину на Січі. У схемі

управління Церквою на Запорозжжі також нічого суттєво не змінилося. Київський митрополит дістав можливість напряду (а не через межигірського архімандрита) надсилати на Січ свої ордери. Однак нетривалий час існування запорозької архімандрії не дає змоги говорити про певні наслідки зміни статусу настоятеля головної військової церкви. Найбільше у цій ситуації виграв отець Володимир.

12.3.

Києво-Софійський кафедральний монастир і управління Церквою на території Війська Запорозького Низового

Досліджуючи історію Церкви на Запорозжжі, історики зазвичай концентрують увагу на стосунках Січі та Межигір'я, оминаючи інші київські монастирі, в тому числі й Софійський. Учені обмежуються фіксацією конфліктів між січовим керівництвом та київськими архієреями за часів Нової Січі [129]. Ці негативні прояви відносин згадують для підтвердження тези про автономістичні устремління Коша в питаннях управління Церквою та слабкості київської духовної влади. Втручання старшини (отже, світської влади) в духовні справи розглядають як позитивне явище, як прояв особливого козацького світогляду, однак при цьому «демонізуються» секуляризаційні заходи російської імперської влади. Терпимість київських митрополитів до козацької сваволі пояснюють

© Кузьмук О. С., 2007

«значною» матеріальною підтримкою з боку низовиків.

Софійський монастир вирізнявся на тлі інших київських чоловічих монастирів завдяки кафедральному статусу. Тут перебував Київський митрополит, угіддя обителі забезпечували власні потреби архієрея та митрополії [130].

130

Кафедральний, головний статус монастиря впливав на стосунки з усім населенням України та Військом Запорозьким Низовим. Верховенство обителі Святої Софії визнавав і польський король, і московський цар, і січовий отаман, і український гетьман. Інші київські чоловічі монастирі – Печерський, Братський, Кирилівський, Слупський Миколаївський, Михайлівський Золотоверхий, Михайлівський Видубицький, Петро-Павлівський, Катерининський Грецький – не брали участі в управлінні Церквою на Запорозжжі, що вплинуло на характер та інтенсивність відносин між ними та військом. Церковні та світські дослідники зазвичай наголошують на особливо глибокій релігійності козацтва і його неймовірній щедрості до православних церков та монастирів, називаючи при цьому імена

гетьманів, полковників, старшини, змішуючи і плутаючи низових козаків із городовими. Згадуються поїздки київських ченців на Січ за милостиною. Проте ці твердження рідко підкріплюються реальними фактами [131].

Якщо не брати до уваги участі козаків у відновленні православної ієрархії, то про стосунки запорожців і софійан у XVII ст. практично нічого невідомо. На 1686 р. Київська митрополія була ослаблена. Єпархія втратила Правобережну Україну (та стала «закордонною») після приєднання до Московського патріархату, ставропігійні права отримали Чернігівський архієпископ, печерський архімандрит, межигірський ігумен. Саме в час ослаблення духовної влади київських митрополитів у 1670–80-х рр. сформувалася система опікування Межигірського монастиря духовними справами Війська Запорозького, яка була найоптимальніша для того часу. Варто зауважити, що малозаселене Дике Поле не надто привертало увагу київських архієреїв як у XVII, так і XVIII ст.

Історики вважають, що у 1687–1688 рр. новий митрополит Гедеон, князь Святополк Четвертинський, зробив спробу підпорядкувати своїй духовній владі запорозькі землі [132]. На нашу думку, варто говорити про бажання підпорядкувати митрополічій владі Межигірський монастир, який після 1686 р. остаточно ввійшов до складу Гетьманщини. Через тиск на ігумена Феодосія Васковського межигірських ченців із Січі відкликали, що викликало невдоволення Коша. У справу втрутився колишній постриженник Межигір'я, Московський патріарх Іоаким Савелов, який надав монастиреві грамоти на ставропігію. Після конфлікту з січовиками з приводу підпорядкування запо-

розької церкви у 1687–1688 рр. суперечки вщухли, аж до 1760-х рр. Це ще раз наводить на думку, що конфлікт стався насамперед між митрополитом і Межигірським монастирем.

З початку XVIII ст. цар Петро I проводив секуляризаційні реформи. Справи Церкви поступово підпорядковувалися інтересам світської держави, духовенство поволі ставало частиною бюрократичного апарату.

Після переходу гетьмана Івана Мазепи і запорожців на бік шведів, Петро I 31 жовтня 1708 р. наказав місцеблюстителю патріаршого престолу Стефанові Яворському їх «проклятию предать». Мазепу оголосили зрадником: «от веры православной и церквей христианских отлучен». З приводу «зради» Мазепи і запорожців по українських церквах розіслали відповідні укази, які читалися прихожанам. Митрополит Юсааф Кроковський у своїх листах також писав про зраду гетьмана і низових козаків [133].

Відтепер в усіх царських указах запорожців іменували зрадниками, почали діяти розпорядження, що забороняли їздити на Запорожжя у справах чи до родичів (1709, 1715, 1716, 1725 рр.). Усе пов'язане з низовими козаками викликало недовіру та підозру царського уряду. Однак навіть коли запорожці жили на території Кримського ханства, зв'язки з Гетьманщиною (попри царські заборонні накази) не припинялися. На Січ, хоча й нелегально, приїздили священники й ченці з Київської та Переяславської єпархій. Запорожці продовжували їздити до своїх родичів у торгових справах та здійснювали паломництва до Києва. Врешті-решт, після переговорів, навесні 1734 р. січовики повернулися під зверхність Російської імперії. Тепер з військового

боку Військо підпорядковувалось київському генерал-губернаторові. Тодішній генерал-губернатор граф Вейсбах став посередником між січовиками та Київським архієпископом Рафаїлом Заборовським. Останній благословив спорудження церкви Покрови на Січі, надіслав антимінс та Євангеліє. Після листування у 1735 р. духовні справи Запорожжя було передано до відання Межигірського монастиря, який мав надсилати на Січ своїх монахів [134].

Попри відсутність будь-яких юридичних актів, територія Війська традиційно вважалась частиною єпархії київських митрополитів*. Проте Запорожжя мало їх цікавило, оскільки не приносило прибутків до єпархіальної казни. В часи Нової Січі Київську митрополію очолювали Рафаїл Заборовський (1731–1747), Тимофій Щербацький (1747–1757), Арсеній Могилянський (1757–1770) і Гавриїл Кременецький (1770–1783).

Київські архієреї одночасно з єпархією очолювали і Софійський монастир. Відповідно софійські ченці опікувалися справами усієї митрополії. В обителі розміщувалася і Київська духовна консисторія. Проте у кафедрального монастиря не було традиції зв'язків із Військом Низовим. В очах софіян Запорожжя залишалось Диким Полем і парафією Межигірського монастиря. Можливо, саме тому ставлення митрополитів до перебігу церковного життя Війсь-

ка було «невизначним», хоча вони мали значну легітимно-дозвільну владу.

Отже, Київський архієрей у відносинах із Кошем Нової Запорозької Січі виконував адміністративні та пастирські функції. Перш за все, київська духовна влада зберігала свій вплив на приходських священиків, які, дарма що походили з козацького стану, рукопоклалися у Києві і, хоч-не-хоч, належали до бюрократичного апарату Російської імперії.

Починаючи з середини XVIII ст., кошове керівництво заохочує заселення запорозьких земель. Для спорудження храму в нових поселеннях місцеві жителі мали отримати дозвіл митрополита. Січове керівництво писало листа до Києва; митрополит, ознайомившись з обставинами, надавав своє благословіння на будівництво храму. Кандидата у священики (аколіта) обирала громада приходу певної церкви. Із паспортом і рекомендаціями аколіт їхав до Київ, де його екзамінували на вміння читати та відправляти службу. Якщо йому бракувало знань або умінь, його вчили і тільки потім висвячували на священика.

Якщо церква була похідною або не могли швидко знайти священика, щоб замінити померлого, з Коша надсилали одного з межигірських ченців. На момент освячення новий храм повинен був мати повний комплект богослужбових книг та необхідне начиння. Відповідні описи надсилали до Київської духовної консисторії [135]. 135

Митрополити контролювали видачу та заміну антимінсів. Зокрема, восени 1768 р. Арсеній Могилянський видав два антимінси на заміну старим (через «обветшение») – в Межигірський (старий антимінс був виданий у 1723 р. Чернігівським єпископом Іродіоном Жураховським) та у Самарський монастирі (антимінс був

* У часи Нової Січі Військо Запорозьке Низове зазнало значних територіальних втрат на півночі та сході. У 1764 р. із вилучених у різний час військових земель (Нова Сербія, Слов'яносербія, Новослобідський полк, Українська лінія) було створено Новоросійську губернію. Ці землі виводилися з-під юрисдикції Київського митрополита і підпорядковувалися різним єпархіям (Переяславська, Білгородська, Воронезька).

виданий Рафаїлом Заборовським) 136 [136].

З 60-х рр. XVIII ст. почало діяти Старокодацьке духовне правління, через яке проходили усі справи про заснування нових церков і призначення священників. Намісники не були ченцями Софійського монастиря, а походили з місцевих (запорозьких) приходських священників.

Із Межигірського монастиря постійно надсилали монахів-священників на перемену в Самарський монастир (начальник), в Січ, Гард, Кальміус [137] та деякі інші церкви за вимогою Коша. Межигірський архимандрит повідомляв про це митрополита, адже той, як найвищий представник духовної влади в Київській єпархії, видавав ченцям паспорти на проїзд у Січ, грамоти та прошнуровані книги для збору милостині. Причому подаяння в запорозьких землях прагнули збирати монахи не тільки українських, а й закордонних монастирів. Наприклад, митрополит Тимофій Щербацький клопотався за закордонний Брестський монастир 138 [138] (червень 1748 р.), митрополит Арсеній Могилянський переслав прохання на збір милостині ченцями Московського ставропігійного Ново-Спаського монастиря (жовтень 139 1763 р.) [139]. Час від часу поїздки на Січ припинялися через епідемії чуми (найсильніші у 1738, 1739, 1750, 1760, 1770 рр.) та війни (1735–1739, 1768–1774 рр.). Тоді на кордонах встановлювали пости й обмежували пересування, щоб запобігти поширенню хвороби та відстежувати турецьких шпигунів.

Київські митрополити надсилали імператорські та синодальні укази до парафіяльних церков Низового Війська, а також співпрацювали з київською генерал-губернаторською

канцелярією, зокрема з приводу контролю за переміщенням ченців на територію Запорожжя та за кордон (у митрополичій канцелярії видавали паспорти, звідси розсилали описи монахів-утікачів до протопопій і парафіяльних церков) [140]. Контроль 140 за «праздно шатаючимися» монахами, як і загалом за усіма російськими підданими, значно посилювався під час епідемій чуми та напередодні російсько-турецької війни у 1767–1768 рр. Зокрема, митрополит Арсеній Могилянський 20 листопада 1768 р. видав указ про заборону відпускати ченців за кордон, який розіслали до всіх монастирів і протопопій Київської єпархії [141]. 141

Священники на Запорожжі виконували ті самі функції, що і в Гетьманщині – служили, отримували царські та митрополичі укази, які зачитували в церквах, з початку 1770-х рр. надсилали відомості про церкви та священників до Києва. На Запорожжі довгий час не було налагоджено централізованого механізму перепису парафій та надсилання інформації до Коша. Перші переписи населених пунктів робили священники Кодацької та Самарської паланок. Збереглися відомості про храми та священників, які були надіслані до митрополита з Межигірського монастиря та Старокодацького духовного намісного правління на початку 1770-х рр.

Про складність церковного управління запорозькими землями свідчить подвійна опіка з боку вищої духовної та світської влади. Зокрема, митрополит Гавриїл Кременецький у листах до головнокомандувача графа Румянцева у липні 1772 р. писав: «Войска Запорожского Кошевий атаман Петр Калнышевский с своими старшинами и товариством и тамошним духовным правлением просили у

меня в прошедшем Апреле текущаго года благословение на построение четырех церквей в их жилищах, где еще оных не бывало. Синод разрешил строить... только по сношению с свецким правительством, где оные Запорожцы ведомы». Старокодацьке духовне правління звернулося до митрополита, а той – до графа Румянцева з приводу відведення у запорозьких селищах окремих ділянок під цвинтарі (вересень 1772 р.), однак головнокомандувач це прохання проігнорував [142].

142 Запорозькі депутації та посланці за часів Нової Січі щороку регулярно відвідували Софійський монастир і Київського митрополита, на шляху до Петербурга за жалуванням або приїжджаючи у справах. Старшина мала при собі супровідні листи та подарунки. Кошовий отаман Данило Стефанов 21 травня 1757 р. листом звертався до Тимофія Щербацького: «...полковника з старшиною и товариствомъ в путешествіи их архипастирскимъ благословеніемъ снабдит» [143]. На честь приїзду високих гостей митрополити влаштовували бенкети. Полковник Максим Куликовський так описував приїзд товариства до Києва у травні 1759 р.: спершу віддали пакет київському військовому губернаторові В. Лопухіну, потім поїхали до Межигірського монастиря і залишили там коней. Однак, через початок свята Зішестя Святого Духа, вирішення справ затянулося. Отже, софійський намісник Іосиф Міткевич «просил к себѣ, в которого, в самый праздник будучи, кушали всѣ». Наступного дня запорожці удостоїлися благословення Київського митрополита Арсенія Могилянського, «...и за скорим отгудова моим (Максима Куликовського. – Авт.) с атаманами отходом в квартиру,

оставшиесь толко два, Онисим Семенов да писарь, у стола преосвященнейшего кушали и довольно гуляли. И при отходѣ оба рази в квартиру нашу, в Межигорской дворец, софѣйским монастирским поиздом цугами отвозили. И так от его всечестности угощени, что его благоприятства всем проминуть и пред вашею велможностию без похвали оставить било невозможно». Гостинність була із задумом – митрополичий намісник сказав, що відправив у Запорозьку Січ намісника Батуринського монастиря збирати милостиню на Софійський монастир, і просив «милостию и защищением благим не оставитъ» [144]. 144

Велика кількість ченців-прохачів із митрополичими благословенними грамотами дратувала межигірських ченців і січову старшину. Зокрема, Петро Калнишевський у лютому 1768 р. інформував Арсенія Могилянського: «намерены сделать к сечевой церкви пристройку, а в наличности церковных денег не имеетца, а из-за многолюдства испрошающих из разных епархий крайне невозможно несколько год не выдавать книг и грамот, пока к церкви пристройка не окончитца». Кошовий просив надіслати січовому начальнику «повеление», щоб на майбутню весну вислати усіх ченців із Січі. Арсеній згодився з вимогами кошового, однак випросив дозволу залишитися в Січі кафедральним монахам, «по прежнему в имеющемся тамо монастырском подворьи», і збирати милостиню на ремонт Софійського собору та Трьохсвятительський скиток [145]. 145

Інформація про персональні зв'язки київських митрополитів та січової старшини є уривчастою і неповною. Митрополит належав до духовної еліти Російської імперії. Відповідно, між ним і січовою стар-

шиною велося ділове та приватне листування. Київські архієреї та кошові вітали один одного з Новим роком і Різдом, обмінювалися подарунками. Наприклад, кошовий отаман Григорій Федоров у лютому 1761 р. у листі кланявся Арсенію Могиллянському від імені усього Війська і передавав презент – 4 червінці та 146 100 лимонів [146].

У кошового отамана Петра Калнишевського також були приятні стосунки з владикою Арсенієм. Восени 1763 р., під час відвідин Софійського монастиря, архієрей подарував Калнишевському ікону Успіння Божої матері з часточкою святих мощей [147]. У грудні 1768 р. під час бунту сіроми ікону було розтрощено. На прохання кошового отамана, Арсеній у липні 1769 р. подарував йому нову ікону з мощами в срібній шаті, яку надіслав із двома ченцями – прохачами милостині.

Загалом, можна стверджувати, що київські архієреї протягом XVII–XVIII ст., займаючись справами власної єпархії, мало приділяли уваги утвердженню своєї духовної влади на території Війська. Запорожжя в очах вищого київського духовенства залишалося Диким Полем. Саме такий погляд зумовив низьку активність київських митрополитів у вирішенні церковних справ Запорозької Січі. Вони обмежувалися виконанням вимог Коша у питаннях заснування нових храмів і використовували свій авторитет для безпечного збору милостині софійськими монахами.

Оскільки територія Війська Запорозького Низового була єпархією Київського митрополита, по мірі заселення Вольностей поставала проблема управління та контролю за новозаснованими церквами. Спершу митрополічі укази до запорозьких церков розсилав Полтавський про-

топоп. Зокрема, з листопада 1751 р. новокодацький, старокодацький, кам'янський, даниловський, романковський, старосамарський і новосамарський священики повинні були чотири рази на рік (під час постів) приїздити до полтавського духівника на сповідь і щорічно надсилати певну суму грошей. Зберігся ордер 1758 р., який свідчить, що цей указ не виконувався [148]. Отже, ієреї приходських 148 запорозьких церков юридично належали до Полтавської протопопії. На початку 1760-х рр. для контролю за приходськими церквами на Запорожжі було створено Старокодацьке духовне намісне правління, чому передував конфлікт у зв'язку з приїздом на Січ єпископа Анатолія Мелеса.

Історики Запорожжя традиційно вважають, що з цією особою пов'язана спроба запорожців створити власну архієрейську кафедру. Значення Мелеса в історії духовного життя Січі зазвичай перебільшують. Звичайнісіньке непорозуміння було перетворено істориками та краєзнавцями XIX ст. (А. Скальковський, М. Закревський, Феодосій Макаревський) мало не на антиурядову акцію. Їхню тезу без жодних зауважень приймають і сучасні дослідники духовно-релігійного життя запорожців (І. Лиман).

У XVIII ст. було досить поширеним явищем отримувати чернечий постриг у Польщі та Волощині. У Російській імперії цей процес регламентувався Синодом, інколи стати ченцем було не так просто (потрібно було мати відпускні документи від свого начальства («от команды своей»), пройти кількарічний іскус, виконувати різні монастирські послужання). Регулярно приймалися укази щодо бродячих, «волочащихся» ченців. Вочевидь, в очах тодішньої

як світської, так і духовної влади Анатолій Мелес був «авантюристом».

Світське ім'я Анатолія невідоме. Він походив із Переяславського полку, м. Золотоноші. У 1743 р. пішов до Валахії, потім прийняв постриг у «Польской области». В 1749 р. потрапив у Георгіївський монастир на Афоні, а звідти дуже скоро був відправлений до Російської імперії для отримання на той монастир «определенной по штату палестинському милостливой дачи». Того ж року Константинопольський патріарх Кирило висвятив Анатолія в архимандрита. У 1751 р. Анатолій отримав від Святійшого Синоду 1120 руб., від імператриці 3000 руб., на проїзд 1000 руб., а також книгу на збір милостині на три роки. Він зобов'язався відвідувати перед Синодом щодо зібраного.

У травні 1754 р., отримавши в Колегії іноземних справ «пашпорт», Анатолій відбув на Афон. У Синоді так і не дізналися, яку кількість грошей він зібрав і чи віддав їх у свій монастир. У 1755 р. (одразу після повернення з Росії), з дозволу Константинопольського патріарха, Анатолій був висвячений єпископом титульної (яка реально не існувала) Мілетійської єпархії. У Синоді вважали, що він купив у патріарха Кирила єпископський сан. Анатолій був хіротонований в Афонському Георгіївському монастирі з дозволу патріарха.

Довідавшись про цю подію, Синод 24 липня 1756 р. відіслав у Колегію іноземних справ указ, «что оное тому Анатолію произшедшее тамо яко здешнему російскому подданому и без позволения изъ Россіи туда отбившему и зьдавна в запустелую Престола Архиерейского, и обитающих в оной Христианъ неимущую епархию во епископа хиротонисание

учиненно... оное за правильное и действительное Св. Синод и признавать не может, ибо оное получено... по коварническому его душевредному и безсовестному проискам, чрез богопротивное святокупство» [149]. Константинопольському патріархові було рекомендовано через резидента в Османській імперії Обрескова вчинити догану.

У 1757 р. Анатолій, уже як єпископ, приїхав до Петербурга. 18 листопада 1758 р. він був знову відпущений за кордон, але залишився в Росії та «скитался». 15 березня 1759 р. Мелес отримав паспорт на проїзд із Києва до Константинополя через Запорозьку Січ. Можливо, понад місяць він гостював у Межигірському монастирі: архимандрит Никанор повідомив кошове керівництво про майбутній приїзд Мілетійського єпископа ще 15 лютого 1759 р. [150].

Анатолій Мелес прибув на Січ 26 квітня 1759 р. у супроводі ієродиякона та слуги. Запорожці пошили йому архієрейське облачення. За свідченням Синоду, він «неустрашился и отпраляют тамо, акиби местный и правильный архиерей, церковно божественное архиерейское богослужение» [151]. Довідавшись про ці події від своїх ченців, межигірський архимандрит Никанор доніс у Синод і Сенат. 22 вересня 1759 р. вийшов сенатський указ із вимогою відібрати в Анатолія архієрейський одяг і вигнати за кордон, але 27 жовтня Єлизавета Петрівна наказала затримати єпископа в Запорозькій Січі, а військовій старшині «учинить выговор» [152].

Кошовий отаман Олексій Білицький виправдовував Анатолія і писав, що той збирався на кораблях іти до Константинополя, але «никогда не увидевши архиерейского служения по

149

150

151

152

гарячності к природно православної содержуюсь при Коше... Церкви... просили литургийствовать». Анатолій довго відмовлявся, але його умовили. Кошовий навіть просив, але безрезультатно, дозволити Мелесу служити в січовій церкві й нада-
 153 лі [153]. Врешті-решт, у грудні 1759 р.
 154 Анатолій вирушив до Петербурга [154].

Свій донос архімандрит Межигірського монастиря Никанор виправдовував перед кошовим отаманом тим, що «долженствовал донести своїй вышшей команде» і що служіння іноземного архієрея не могло залишитися непоміченим у Синоді. Никанор також звертався 23 січня 1760 р. до військового писаря: «Въ Кієво-Межигорскомъ монастырѣ чрезъ бывающихъ въ Кієвѣ зъ Сѣчи гспдъ козаковъ извѣстно учинилось, что нѣкоторому запорожскому товариству хтото не по подлинности внушаетъ, якобы сей монастырѣ на Войско Запорожское гдєсь нѣчто представляль. И ись того у многихъ тамошнего общества взялось ѿ томъ мнѣніе, якобы допряма такъ было». Никанор просив: «...потрудитися обитель Межигорскую от онаго обней между товариствомъ мнѣнія блго разумнымъ вашимъ, кому надлежить, внушеніємъ свободить и покрыть». Писарь відповів архімандритові, що у Війську незадоволення монастирем немає, а допущення єпископа Анатолія відбулося «з христілюбивого воіскового желанія», і далі все буде
 155 так, як звичайно було заведено [155].

Отже, запорожці скористалися правом презенту й дозволили Анатолію відправляти службу у своїй церкві. Однак у своєму благопристойному прагненні вони зіткнулися з могутньою бюрократичною машиною Російської імперії і цілком підкорилися їй. Якби влади́ка Анатолій

отримав від Синоду дозвіл на богослужіння в запорозькій церкві, то ніякого конфлікту і не було б.

Наслідком цих подій стало створення Старокодацького духовного намісного правління. Намісник був представником Київського митрополита в землях Війська Запорозького Низового і виконував такі самі функції, що й протопоп у Гетьманщині: 1) нагляд за священниками та церковнослужителями; 2) нагляд за станом церков та участь у заснуванні нових храмів; 3) подання до митрополита відомостей і звітів; 4) розсилка синодальних та митрополичих указів. Однак на митрополичу кафедру не відсилалися грошові збори та пожертви. Відтепер укази й ордери напряду надходили з Київської духовної консисторії до старокодацьких намісників. Відповідно Запорозькі землі щільніше прилучилися до законодавства Київської митрополії. Священники Старокодацького намісництва, яке опікувалося територіями, де жило в основному некозацьке (посполите) населення, почали здійснювати, окрім духовних, ще й адміністративні функції. Водночас за вимогою кошової старшини намісники виконували різні доручення. Наприклад, повинні були відсилати у відрядження підлеглих ієреїв для задоволення духовних потреб населення тих слобід і зимівників, де не було церков, сповідувати злочинців, яких засудили до страти [156].

156

Від самого початку до складу Старокодацького крестового намісництва входили найзаселеніші Самарська та Кодацька паланки*. Намісникам необхідно було спершу скласти статистичні відомості про приходських

* У той час на Запорожжі існувало п'ять паланок: Бугогардівська, Кодацька, Самарська, Ішгультська та Кальміуська.

священиків та парафіян. Перший старокодацький намісник Стефан Андреев у листопаді 1761 р. у донесенні кошовому отаманові Григорію Федорову писав, що митрополит Арсеній Могилянський грамотою від 31 серпня віддав розпорядження «по всем команды моей приходским церквам, дворы описать и ревизию учинить», зробити калькуляцію грошей, що даються на церкви і рапортувати в Київ [157]. 3 грудня 1761 р. кошовий дав дозвіл на ревізію, наказував «писать без излишества», по завершенні відслати в Кіш для апробації. Допомогати проводити перепис повинні були полковники самарський і кодацький, паралельно вирішуючи поточні справи та скарги місцевого населення. Наприклад, у січні 1762 р. у містечку Богородичне в отамана Федора Байрака, який заборгував гроші Самарському монастиреві та місцевій церкві, конфіскували майно та роздали кредиторам. На його місце поставили нового отамана Миколу Перехриста [158]. Водночас намісник Стефан Андреев викривав різні порушення. Наприклад, священик Старокодацької Михайлівської церкви був удівцем і не мав епітрахільної грамоти [159]. Романківський піп Іван Сребович «жил блудно с женой» і теж не мав грамоти. Намісник запитував у Коша, чи виганяти їх із парафій за порушення [160]. Невідомо, чи отримали вони потрібні грамоти, але Тимофій і через 10 років служив у своїй церкві, а у Романковому був священик Єфимій Сербиченко (можливо, син Івана Сребовича) [161].

Намісники регулярно отримували ордери й накази, які стосувалися життя приходського духовенства: про присилку відомостей щодо конфліктів зі світськими командами, про впорядкування записів у метричних

та сповідальних книгах, затримку священиків і ченців, які втекли зі своїх епархій, про присилку дітей священиків для навчання до Київської академії [162]. З Київської духовної консисторії надходили накази, які необхідно було зачитувати прихожанам у церквах, наприклад, про перемогу над Прусією, про боротьбу з чумою і плітками, «что многія дурно воспитанныя и праздные люди толкують».

Через намісництво проходили справи про рукопокладення аколітів, а самі намісники брали безпосередню участь у заснуванні нових храмів. Тільки в першій половині 1773 р. було засновано шість нових церков: у Байбаківці, Могилеві, Гупалівці, Карнаухівці, Петриківці та Кам'янці, про що було відіслано рапорти Київському митрополитові. За митрополичим ордером 1773 р. намісник Григорій Порохня повинен був особисто закладати нові церкви і рапортувати про це в Київ. Після побудови храму, купівлі начиння і книг потрібно було звернутися до митрополита за благословенням і антимінсом, а також надіслати відомості про кількість орної й сінокісної землі при церкві та прихожан [163].

За відомістю 1772 р. старокодацький намісник наглядав за дев'ятьма приходськими церквами: Св. Трійці в Самарчику; Св. Покрови в Старій Самарі; Св. Михайла в Старому Кодакі; Св. Миколая в Новому Кодакі; Різдва Богородиці в Кам'янці; Успіння Богородиці в Романковому; Св. Покрови в Данилівці (Личковому); Св. Георгія в Курилівці; Преображенської в Каменці (Кам'янське) [164]. В жовтні 1774 р. до переліку додалися церкви в Карнаухівці (Св. Варвари) та Могилеві (Воскресіння) [165].

Самі старокодацькі намісники походили з місцевих священиків. Перший намісник Стефан Андреев був ієреєм церкви Св. Миколая в Новому Кодаку. На жаль, нам не відомі обставини призначення його на цю посаду. Грошове утримання намісництва мали забезпечувати місцеві священики. В донесенні в Кіш Стефан писав, що через «многоделіє» не може служити по черзі з трьома новокодацькими священиками, і просив звільнення від служби в церкві (окрім свят і урочистих церемоній) зі збереженням доходів. При ньому був писар-помічник, якого призначав Кіш: спершу Петро Шафрановський, що невдовзі помер (грудень 1761 р.); на початку 1762 р. його замінив Лев Чернявський, який скаржився, що новокодацькі священики Василій та Артемій не хочуть давати гроші та харч, як його попередникові [166]. Стефан Андреев об'їздив із ревізією Самарську і Кодацьку паланки, почав перевіряти грамоти у священиків і розсилати митрополічї укази до приходських церков. «Презенти» на рукопкладення аколїтів почали надсилати до Києва через нього. Він першим зіткнувся з «неслухняністю» запорозьких приходських священиків, про що неодноразово повідомляв січове керівництво. Доля Стефана Андреева невідома, напевно, невдовзі він помер (у відомості Новокодацької церкви Св. Миколая 1772 р. його ім'я не згадано). Його замінив обраний 1767 р. Григорій Порохня, колишній полковий старшина. Кандидатуру нового намісника затвердив і благословив митрополит Арсеній Могилянський [167].

Григорій Порохня був ієреєм Самарчицької Святотроїцької церкви. Мав двох помічників. Перший, Іван Ковалевський, був вихрещеним

євреєм, довгий час перебував на Січі при канцелярії, а згодом став полковим старшиною. Після одруження був висвячений на священика. Другий, Василь Михайлов Зленко, походив із козаків, був полковим старшиною, а згодом став священиком. Він був призначений Кошем на допомогу Григорію Порохні у квітні 1768 р. Усі троє співслужили у Троїцькій церкві [168]. Таким чином 168 було вирішено проблему з грошовим і харчовим утриманням працівників намісництва.

Григорій Порохня продовжив справу свого попередника. На вимогу митрополита Гавриїла Кременецького він склав у січні 1772 р. відомість про дев'ять підлеглих йому приходських церков. Під час його намісництва було засновано багато нових церков. А. Рябінін-Скляревський пояснював це тим, що «Кош хотів, щоб нові підданці або громадяни Запорожжя з орельських слобід не ходили до церков ландміліцьких ретраншементів і не потрапляли там під вплив того духівництва. Цебто мета була суто політична» [169]. 169 Звісно, Григорій Порохня виконував волю Коша у питаннях заснування нових храмів та висвячення священиків. Однак чи можна вважати його маріонеткою в руках січової старшини? Адже усі дії узгоджувалися з київськими архієреями і відповідали духовному законодавству Російської імперії. Ніякого спротиву впровадженню правових норм, характерних для Київської єпархії, Кіш не чинив. Варто зазначити, що втручання світської влади в справи духовні було прикметним для того часу. Наприклад, питання розміщення цвинтарів і будівництва нових церков у землях Війська Київський митрополит Гавриїл узгоджував з графом

170 П. Румянцевим [170]. Священики приходських храмів, що перебували у віданні Порохні, були цілком інтегровані в загальноімперську бюрократичну систему. Життя білого духовенства Війська Низового практично нічим не відрізнялося від життя в Гетьманщині. Після ліквідації Січі Григорій Порохня зберіг свою посаду.

Отже, за півтора десятиліття свого існування Старокодацьке духовне намісне правління стало одним з основних провідників імперського духовного і деякою мірою світського законодавства на землях Війська Запорозького Низового. Як представники Київського митрополита старокодацькі намісники взяли під свій контроль найзалюдненіші села Самарської і Кодацької паланок із не-

козацьким (посполитим) населенням. З появою намісництва на землях Війська не виникло жодного спротиву з боку січової старшини. Від самого початку намісник Стефан Андреев почав впроваджувати «нове» для Війська – проводив переписи прихожан на підвладній йому території (на землях Гетьманщини це вже давно було зроблено). Згодом Григорій Порохня складав відомості про особовий склад приходського духовенства. В решті випадків намісники розсилали по підвладних церквах митрополічі укази. На момент «атакування» Нової Січі у 1775 р. приходське духовенство Запорозьких Вольностей було цілком інтегроване у російську загальнодержавну бюрократичну машину.

12.4.

Київське чернецтво на Запорозжжі

Збирання милостині – одне із послухань, яке несли ченці будь-якого українського монастиря XVII–XVIII ст. Подавання милостині було реалізацією прагнення вірних до спасіння власної душі. Існували різні збори, зокрема, «кружечний» у самому монастирі під час свят та церковних відправ, персональні внески на монастир та ін. Віруючі робили внески на монастир при записі до синодиків. Досить поширеним було виїзне «іспрошеніє» милостині монахами за межами Києва, на території Московського царства, Гетьманщини, Слобожанщини, Війська Запорозького Низового. Настоятелі українських монастирів регулярно протя-

гом XVII ст. виїжджали до московських царя і патріарха за матеріальною підтримкою [171].

171

Православне населення Києва у першій половині XVII ст., на хвилі антиуніатських настроїв, давало щедрі пожертви на православні монастирі. Саме на пожертви світських ктиторів у першій чверті XVII ст. ігумен Межигірського монастиря Афанасій збудував три нові церкви, кирилівський ігумен Василь Красовський відремонтував головний храм своєї обителі.

Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького завдала великої економічної шкоди монастирям: вони позбулися щедрих ктиторів – православної шляхти, багато обителей було розорено, піддані або розбіглися, або не хотіли виконувати повинності, з'явилося багато жебраків. Антіохійський мандрівник Павло Алепський звернув увагу на велику

кількість прохачів: «Как мы приметили, в этой стране, то есть у казаков, есть бесчисленное множество вдов и сирот, ибо со времени появления гетмана Хмеля и до настоящей поры (1654 р. – *Авт.*) не прекращались страшные войны. В течение всего года, по вечерам, начиная с заката солнца, эти сироты ходят по всем домам просить милостыню, поя хором гимны Пресвятой Деве приятным, восхищающим душу напевом; их громкое пение слышно на большом расстоянии, окончив пение, они получают из того дома (где пели) милостыню деньгами, хлебом, кушаньем или иным подобным, годным для поддержания их существования, пока они не кончат ученья» [172]. У Києві було багато монастирів і церков, діяв Братський колегіум, тож, відповідно, сюди збиралася сила різних «чужих» приходьків, жебраків, паломників, мандрівних ченців та волоцюг, що не могло не викликати певного роздратування місцевого міщанства.

Проте подавання милостині вважалось богоугодною справою. Для XVII–XVIII ст. характерне терпиме ставлення до жебрацтва і випрошування милостині. Український соціум і його тогочасні життєві цінності відображають «Вірші» Климентія Зіновіїва, спрямовані на звеличення мирного життя і праці. Оскільки автор сам був ієромонахом, то, попри світський зміст його творів, у них наскрізно проходить тема Божественного Провидіння та спасіння душі. Климентій вважав, що і бідність, і багатство походять від Бога, людина навряд чи може чинити спротив божій волі:

Багатство кому то бог исхочет даровать:
ишны мало па тое, будет праковать.
А ишны хоч през ввес вік труды прилагает:
А едиак побідешник мало чого мает.
И дещь от дня працует и не может міти:
Тьлько мусіт бідшыи хоч и не рад терпіти
[173].

Скупість і гординя мають бути покарані. Автор ремствував на гетьмана Самойловича, що «як юж розбогатіл, барзо гордий стал не тилко на козаков, але и на стан духовний. ...Господь Бог тим барзо ображен бывает, хто в пиху подносится. И за тое скарани zostали...» [174]. Щедрість і милосердя повинні бути головними чеснотами для православних:

Кто страшных и убогих в дом свои принимает:
той себи покой вічныи в небеси готует.
И кто немощных калік в дому предержает:
И до смерти тіх в милости ховает
[175]. 175

Просіння милостині не було габнебною справою. Творіння милостині, причому не обов'язково на користь церкви чи монастиря, було одним із шляхів до спасіння душі:

Блажен милостивыи іж помиловап будет:
милостии бо ради вечной казны збудет.
Ни за что убо так як болш за милостыню
будет мети себи божюу благодатыню
[176]. 176

Климентій Зіновіїв негативно згадує «волочашихся» ченців та черниць, що не хочуть жити в монастирях, а розважаються по корчмах, п'ють і жебракують. Від них «аж неслава закону нашему чернецкому прослынет». Водночас, від таких волоцюг потрібно вирізняти тих, що йдуть із монастиря до монастиря або на богомілля, і ночують не по корчмах, а у «людей честних». Автор вважає, що найліпше «на едном ест місцу стократ жити: и в обители святой безропотно служити» [177].

Зважаючи на загальну нестабільність усього XVII ст., а особливо його другої половини, вважаємо, що київські обителі не збирали, за деякими випадками, милостині на території Запорозжя. Із XVII ст. нам відомий єдиний випадок, коли Київський

митрополит Іов Борецький у 1623 р. відсилав попа Філіпа до запорозьких козаків за милостиною на церковне будівництво [178]. Отже, основними благодійниками київських монастирів у XVII ст. були паломники, московські царі та патріархи, українські гетьмани і козацька старшина. Окремо слід відзначити, що щедрість світської еліти до київських обителів було зумовлено не тільки глибоким релігійним чуттям, а й значною політичною вагою духовенства. Зокрема, межигірського ігумена Варнаву Лебедевича звинувачували у підтримці гетьмана Івана Виговського та зраді царя [179]. Усі гетьмани намагалися залучитися підтримкою настоятелів київських обителів.

Ситуація почала змінюватися після приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату та секуляризаційних заходів царя Петра I на початку XVIII ст. Із початком Північної війни на Україні російський уряд встановив на утримання армії продовольчі та фуражні збори. Монастирські ліси вирубували для потреб армії (будівництво фортець та доріг), піддані обителів мали утримувати російські війська. Матеріальне становище монастирів та їхніх підданих значно погіршилося.

Після зруйнування Чортомлицької Січі у 1709 р. усім підданим Російської держави, в тому числі й духовенству, неодноразово (у 1709, 1715, 1716 рр.) заборонялося їздити на Запорозжя і мати якісь справи зі «зрадниками». За непослух карали – висилали до Сибіру. Наприклад, ієродиякон Переяславського кафедрального монастиря Товія після заборонних наказів утік на Січ і співслужив у військовій церкві разом з ієромонахом Гавриїлом. У травні 1720 р. Товія повернувся до Переяслава в свій мо-

настир, але наказний отаман Переяславського полку Іван Сулима відправив його в Глухів до гетьмана Скоропадського. За донесенням стольника Федора Протасьєва в Іноземну колегію, «сего (служити в церкві. – Авт.) делать не надлежало, ибо ведает что, Запорожцы прокляты». Ієродиякона відправили до Москви під караулом і згодом передали до Синоду для «учинения рассмотрения и указа». Товію визнали винним у втечі з монастиря і відправі богослужіння для запорожців-зрадників. Його вина збільшувалася тим, що в січовій церкві «в литургии на выходе и эктениях о имени Царского Величества не вспоминалось, по заказу от тамошних старшин, токмо упоминалось единых вселенских патриархов, и потом тамошних старшин». У грудні 1721 р. ієродиякона Товію вислали в Олександрівський монастир [180]. 180

Після смерті Петра I ставлення до порушників пом'якшилося: у червні 1728 р. вийшов указ про те, що запорожців, які поверталися в Гетьманщину, потрібно приводити до присяги, видавати нові паспорти і відсилати за місцем попереднього проживання. Саме тому межигірського монаха Воніфатія, який самовільно поїхав на Січ, а повернувся у 1732 р., київський губернатор Шереметьєв здав із речами намісникові монастиря Пафнутію під розписку [181]. 181

У перші десятиліття XVIII ст. у Російській державі відбувається становлення паспортної системи. Для здійснення поліцейського контролю за населенням, боротьби з жебраками, бродячими ченцями та священиками було ухвалено низку законодавчих актів. Аби бродячі монахи та священики не знижували престижу Церкви, у Духовному регламенті було обумовлено жорсткі правила відлучки

182 священників із храмів, а монахів – із монастирів. У Російській державі XVIII ст. ставлення офіційної влади до жебрацтва стало різко негативним [182]. У зразковій поліцейській імперії кожен повинен був перебувати на своєму місці («быть при команде своей») і виконувати розпорядження верховної влади.

Те саме стосувалося й ченців, які збирали милостиню на свій монастир. Можна припустити, що після втрати жалування, яке раніше регулярно (раз на три чи п'ять років) отримували київські монастирі від московських царів, із загальною стабілізацією після остаточного приєднання Києва до Московської держави у 1686 р., на території Гетьманщини збільшилася кількість монахів-прохачів, що збирали подаяння на утримання обителі. Вважаємо, що саме наприкінці XVII – на початку XVIII ст. збирання милостині остаточно оформлюється як окреме монастирське послушання. Однак можливість їздити на Запорозжя легально київські монахи дістали лише після 1734–1735 рр. І хоча маємо приклад збору подаянь у Січі ще у першій чверті XVII ст., цей вид послушання (збір милостині саме на території Війська Низового) став постійним за часів існування Нової Січі (1734–1775 рр.).

Влада прагнула взяти під контроль прибутки монастирів, тому в першій третині XVIII ст. склався набір офіційних документів, які необхідно було мати монаху-прохачеві для збору милостині: митрополича грамота з дозволом на збір подаяння, зашнурована книга для запису внесків, паспорт. Для отримання дозволу на збирання милостині настоятель монастиря повинен був скласти «прошення» на ім'я митрополита, у яко-

му йшлося про бідність монастиря, його потребу у грошах. Зазвичай, готівка була потрібна на ремонт церков або відновлення обителі після пожежі.

Митрополит відповідав згодою; в кафедральній канцелярії видавали благословенну грамоту, в якій вказували причину відсилки ченців на Січ (наприклад ремонт і «оскуденіє»), імена збирачів-прохачів та строк збору милостині (від кількох місяців до двох років). Грамоту підшивали до прошнурованої книги, в якій записували імена пожертвувачів та суми внесків. Після повернення з Січі до монастиря ченці мали подати звіт до митрополичої канцелярії про кількість зібраних грошей разом із благословенною грамотою. Прошнуровану книгу залишали в монастирі для поминання імен жертводавців під час служби. Отже, книги записів милостині виконували роль своєрідних поменників.

Окрім благословенної грамоти і книги, ченці мали при собі паспорт (пашпорт) і листи до кошової старшини. Людина без паспорта вважалася втікачем. У цьому документі вказували ім'я, причину і населений пункт, до якого вирушає подорожній, а інколи й спосіб пересування мандрівника – пішки чи на возі. Найпоширенішим засобом пересування був одно- чи парокінний віз, хоча інколи монахи вирушали на Січ човном униз по Дніпру. Паспорти перевірялися на численних прикордонних заставах, митницях і форпостах, про що робилися відповідні помітки. Наприклад, у паспорті мілетійського єпископа Анатолія Мелеса, який мандрував Дніпром із Києва до Запорозької Січі навесні 1759 р., є записи про те, що він із двома

служителями був пропущений через Секеряньську (28 березня), Кременчуцьку (4 квітня) і Переволочанську (12 квітня) прикордонні митниці [183].

Ченці могли їхати на Січ самостійно або в складі купецької чи чумацької валки. Подорож тривала три-чотири тижні. При собі вони зазвичай мали гроші на дорогу, які видавалися в монастирі під розписку. Під час подорожі монахи купували їжу, фураж для коней тощо. Виїжджали на Січ, як правило, навесні (щоб потрапити до Великодня), або восени (до свята Покрови). Взимку, на Різдво, на Січі збиралися монахи-прохачі, які залишилися на Запорозжі зимувати.

Пересуванню духовенства на Січ заважали війни та постійні епідемії чуми. Після подій 1709 р. у Російській імперії було заборонено їздити на Січ до 1734 р., адже запорожців вважали зрадниками. Під час російсько-турецьких воєн 1734–1739 і 1768–1774 рр. щодо пересування духовенства, особливо закордонного, діяли обмеження (ченців підозрювали в шпигунстві). Контроль за рухом населення на Запорозжя набував особливої актуальності під час епідемії чуми, які траплялися майже щороку.

Приїжджаючи на Січ, ченці отримували дозвіл кошового керівництва на збір милостині. Вони жили й харчувалися при козацьких куренях, або наймали собі окрему хату (власні двори мали тільки межигірські та софійські ченці). Начальники січових церков усіяко намагалися завадити своїм «конкурентам» збирати милостиню. Наприклад, напередодні свята Покрови у 1766 р. межигірський економ Самуїл та начальник січових церков із дозволу кошового судді, забравши зашнуровані книги, по-

виганяли з Січі усіх «чужих» ченців [184]. 1768 р. кошовий отаман П. Калнишевський вимагав від Київського митрополита не видавати грамот на збір милостині, оскільки Військо несе значні збитки. Митрополит погодився, але клопотався про залишення на Січі софійських ченців.

Для забезпечення сприятливіших умов життя на Запорозжі монахи намагалися домогтися від Київського митрополита дозволу на богослужіння в землях Війська. Загалом життя в самій Січі через несприятливі кліматичні умови було невеселим і небезпечним [185]. Ось як описував його кошовий отаман Григорій Федоров у 1758 р.: «по недостатку тамо в нынешния времена против прежних воды, за умалением оной в речке, состоящей при оном месте, и за неимением при том нимало источников криничных, зачем де принуждено войско довольствоваться водою, в ямах бываемою, неподвижною, зацвелою и измешаною с нужным всем, отчего приключаются болезненные заразы и смерти безвременно» [186]. Сучасник, монах Яценко-Зеленський, відзначав високі ціни на продукти та дрова.

Відвідавши Січ, прохачі вирушали по зимівниках та місцях риболовських угідь, збираючи гроші, подарунки, а також намагаючись обійти конкурентів. Найзаселінішими були Самарська і Кодацька паланки. Паланкова старшина мала слідкувати, щоб ченці не залишалися в землях Війська і не збирали грошей довше встановленого в грамоті строку. Були випадки, коли різного штибу авантюристи збирали милостиню або з саморобною книгою, чужою (взятою у когось на відкуп на певний строк), або не робили записів про

187 пожертви [187]. Таких прохачів намагалися виганяти за межі Війська.

Варто зазначити, що на Запорожжя за збором милостині приїжджали не тільки київські монахи, а й ченці з монастирів Гетьманщини, Правобережної України, Слобожанщини, Молдавії та Греції. Через Січ проходили ченці, які тікали з Молдавії в Російську імперію, й ті, що вирушили з Наддніпрянщини в Молдавію, Ханську Україну та Туреччину. Саме проти таких «мандрівних, бродячих» ченців та священників були спрямовані деякі положення Духовного Регламенту, численні заборонні накази російських імператорів, Синоду, київського генерал-губернатора та січової старшини. Зокрема, Анна Леопольдівна підписала доклад Синоду «О званиях, из которых дозволяется постригать в монашество», нагадавши в резолюції про заборону «бродить» і переходити з монастиря

188 в монастир [188].

Кількість зібраної милостині могла бути різною, але зазвичай вона складалася з грошей (кілька десятків-сотень рублів), худоби та речей. Подавачами виступали старшина, козаки та посполиті, які мешкали на території Війська Низового, а також приходські священники та люди, які приїжджали на Запорожжя для промислів. Суми подавань були різними, в основному 5 і 10 копійок. Полтавські монахи у 1750 р. привезли до свого монастиря «450 рублей денег, нажебранных же по большей части у *галых*

189 (курсив наш. – Авт.) козаков» [189].

Милостиню фіксували в книзі. Нам відома єдина прошнурована «Книга приємная отъ добротныхъ дателей в Сѣчи Запорожской милостинного подаянiя», що належить Кирилівському монастиреві [190]. На початку

190 вклеєно оригінал митрополичої бла-

гословенної грамоти, в кінці є переписана копія. В книзі 45 прошнурованих аркушів (оригінал грамоти не був прошнурований). Аркуші розграфлені на кілька колонок: у першій записували дату (число і місяць пожертви), в другій – імена жертводавців, у третій і четвертій – суми грошей (рублі та копійки). З лютого 1768 р. по 26 липня 1769 р. кирилівські ієромонахи Ісайа, Сосіпатр та ієродиякон Кассіан зібрали 202 крб. 66 коп. Благословенну грамоту із зазначенням зібраної «прошакками» суми мали відправити до митрополичої канцелярії, можливо, це не було зроблено через епідемію чуми в Києві або відсутність архієрея у 1770–1771 рр., а пізніше про неї могли просто забути, і вона залишилася в монастирському архіві разом із книгою.

Коли спливав термін збору милостині, ченці вирушали у зворотню дорогу. Проминувши форпости і карантини, вони приїжджали до Києва, звітували перед монастирським начальством, здавали гроші та майно до скарбниці. Вдала поїздка на Запорожжя могла означати підвищення, призначення до виконання престижніших послушань. Наприклад, софійського ієромонаха Рафаїла Крем'янського після поїздки на Січ у 1763–1765 рр. було призначено монастирським ключником, а монаха Гервасія висвячено в ієромонаха [191].

191

Вище вже наголошувалося на привілейованому становищі софійських, і особливо межигірських, ченців на Запорожжі, перебування ж решти монахів українських (в тому числі й київських) і закордонних монастирів нічим не відрізнялося. На жаль, не вдалося знайти свідчень про збір милостині на території Війська Свято-Успенським Печерським, Михайлівським Золотоверхим, Братським і

Петро-Павлівським монастирями. Києво-Печерський монастир був найбагатшим в Україні, можливо тому його архімандрити не мали особливої потреби відсилати своїх монахів за межі обителі, хоча є випадок, коли на Січ за милостинею поїхав приходський священник, церква якого перебувала у володіннях Лаври. Монахи Братського монастиря опікувалися справами Київської академії. Щодо Михайлівського Золотоверхого і Петро-Павлівського монастирів, то тут брак відомостей можна пояснити поганою збереженістю їхніх монастирських архівів.

Софійський кафедральний монастир.

Про перебування софійських ченців на Січі відомо тільки з 1760-х рр. Приводом для їх появи на Запорозжі став інцидент, пов'язаний з особою Анатолія Мелеса. Кількість софіян була незначною, вони не виконували жодних адміністративних чи керівних функцій, а основним їхнім завданням було збирання милостині на Софійський монастир.

Наприклад, 13 квітня 1761 р. на Січ відбули ієромонах Діонісій та ієродиякон Салафіїл для збору милостині на відновлення даху Софійського собору. Окрім збору подаєнь, вони служили в січовій церкві та допомагали межигірським ченцям приймати у запорожців присягу на вірність Катерині II 20 січня 1762 р. [192]. 29 травня 1762 р. їм на переміну були відправлені ієромонах Іуст та ієродиякон Нікіта з новою книгою [193].

19 травня 1763 р. на Січ відбули ієромонах Рафаїл Крем'янський і ієромонах Іафет. У вересні того ж року до них приєднався монах Гервасій, який привіз подарунок для кошового (ікону) [194]. Вони повернулися до монастиря 12 серпня 1765 р.

і привезли щедрю милостиню: 1275 крб. 73 коп., 14 червінців, 7 волів, 22 коня, 9 пудів воску, 5 четвериків солі, 5 ок ладану і пояс [195]. За це отримали нагороду: Крем'янського призначили монастирським ключником, а Гервасія – висвятили на ієромонаха.

27 травня 1765 р. на переміну вирушили ієромонахи Пріскі Фалалій Колчицький. Фалалій через хворобу повернувся до Києва, і замість нього поїхав ієромонах Гервасій [196]. У квітні 1767 р. їх змінили ієромонахи Макарій та Іоаким [197], у липні 1769 р. – ієросхимонах Онисим та монах Іонафан, «для испрошення от добротных дателей на возобновление Катедральной... обители первопрестольной каменной церкви» [198]. Пізніше вони повернулися до Києва: у травні 1770 р. їх замінили ієромонах Давид та ієродиякон Гервасій [199].

Від імені Софійського монастиря збирали милостиню його приписні обителі. Зокрема, з листопада 1763 р. по липень 1767 р. ієромонах Іуст та ієродиякон Євстратій від імені Св. Софії збирали милостиню на приписний Трьохсвятительський скиток. Митрополит Арсеній Могилянський просив суддю Павла Флоровича не залишити без «покровительства» означених монахів [200]. Це викликало нарікання мешканців Війська і невдоволення власне софійських ченців: люди відмовлялися давати милостиню, кажучи, що до них уже приходили з цього монастиря. Згодом, у нагороду, Іуст став начальником Трьохсвятительського скитка, а Євстратія висвятили на ієромонаха [201].

Софійські ченці мешкали на Січі у власному дворі з хатою. Їх не долюблювали начальники січових церков, хоча особливо впливу ті на Запорозжі не мали. Немає інформації, яка б характеризувала

поведінку кафедральних монахів під час «атакування» Січі 1775 р. Хоча своєю присутністю вони об'єктивно могли сприяти мирній ліквідації Війська.

Микола-Пустинський монастир. Намісник монастиря ієромонах Ісаак звернувся до митрополита з проханням дозволити збір милостині для ремонту у великій церкві Св. Миколая. В лютому 1764 р. митрополит видав дві грамоти і книги для збору милостині в Запорозькій Січі.

Одну грамоту і книгу отримав ієромонах Діонісій, він мав дозвіл «исповеди исповедывать» і збирати гроші «вѣдомства Сѣчи Запорожской въ Калмуѣ и в другихъ тамошнихъ к оному принадлежащих мѣстахъ чрезъ 202 годъ» [202]. Другу грамоту – ієромонах Гедеон на збір милостині протягом двох років «в Сечи Запорожской и в прочихъ к ней принадлежащих 203 мѣстахъ» [203]. З лютого 1764 р. по лютий 1766 р. Гедеон зібрав 268 крб. 204 19 коп. [204]

Михайлівський Видубицький монастир. У 1745 р. на Січ відбули ієромонах Мелетій, монах Стефан та послушник Лука. Вони мали дозвіл на збір милостині «В Малую Россію і в 205 Сѣч Запорозку» [205].

Ієромонах Іоаникій Венерацький їздив на Січ у 1748 р. (зібрав 82 крб.) 206 [206] та у 1751 р. [207]

Після пожежі 1760 р. три монастирські церкви потребували ремонту. Митрополит Арсеній видав 19 березня 1765 р. грамоту і книгу для збору пожертв на два роки. На Січ відправили ієромонаха Іполіта та ієродиякона Софронія. Видубицький архімандрит Митрофан Горленко просив у межигірського архімандрита дозволу на проживання своїх ченців у дворі Межигірського монастиря в 208 Січі, але той відмовив [208]. Вони

поїхали на Січ човном по Дніпру. Зібрали 134 крб. 28 коп., але 101 крб. і 1 коп. витратили. Восени 1765 р. здали у скарбницю 33 крб. 27 коп. Дії ченців викликали незадоволення нового архімандрита Сифа Гамалії. Він дав наказ вибрати надійніших монахів, видати їм одяг і продовольство, гроші на витрати (щоб ліквідувати поточні витрати з суми милостині, адже продукти і речі на Запорожжі коштували дорожче, ніж у Гетьманщині, оскільки були привозними). Були написані листи січовому начальникові Петру Калнишевському та судді Павлові Головатому, якому надіслали гостинець (ікону та 300 грибів) [209]. Цього разу поїхали ієромонахи Спиридон і Афанасій, ієродиякон Лаврентій і троє послухників. Скільки вони зібрали – невідомо, але в жовтні 1767 р. до Києва вислали віз риби, запряжений паркою волів [210].

Кошовий отаман Петро Калнишевський у листопаді 1768 р. разом із ієродияконом Лаврентієм відправив до монастиря двох коней [211].

Кирилівський Троїцький монастир. Близько 1766 р. на Січ для збору милостині на ремонт покрівлі в церкві Св. Трійці відправили ієромонаха Іуста (помер на Січі) та ієродиякона Кассіана, якому на допомогу взимку 1768 р. вислали ієромонаха Ісайю та ієродиякона Сосіпатра. З лютого 1768 р. по 26 липня 1769 р. вони зібрали 202 крб. 66 коп. [212] Звісно, прохачі могли записувати не всі подаяння, також до книги не вносили пожертвовані речі, свійських тварин (коней, овець).

Києво-Подільський Грецький Катерининський монастир. Митрополит Арсеній Могилянський 20 серпня 1762 р. видав паспорт і книгу для збору милостині на Січі на один рік,

але ієромонах Іаков, той, що мав їхати, захворів. Пізніше (12 жовтня 1764 р.) видали іншу грамоту. З жовтня 1764 р. по грудень 1765 р. ієромонах Іаков зібрав на Січі 162 крб. 213 15 коп. [213].

Отже, збір милостині саме на території Війська Низового еволюціонував у XVIII ст. в окремих вид монастирського послушання, яке за незначних витрат могло принести вагомий прибуток. Така поїздка була пов'язана з ризиком (відірваність від заселених місцевостей, загроза заразитися бубонною чумою тощо).

Цей вид заробітку не був новим для українського монашества – з кінця XVI ст. київські ченці активно окупували московський двір, прохаючи милостині у царів. Слід наголосити, що подавання щедрої (і не дуже) милостині було ментальною настановою усього православного населення України XVII–XVIII ст. Непомірна ж щедрість саме козацтва, запорозького зокрема, щодо православної Церкви є міфологемою, сформованою в добу романтизму української літератури та історіографії XIX ст.

12.5.

Запорозькі паломники до київських святинь

Одним із проявів релігійності віруючих є здійснення паломництва до святинь. Київ був святим місцем для усіх православних Східної Європи. Відповідно запорозькі козаки, як і решта православних, приїздили до міста на богомілья. Завдяки народним переказам та творам художньої літератури в історіографії встановився ідеалізований, схематичний погляд на прочан-запорожців. За інерцією старі міфологеми бездумно повторюють і сучасні дослідники. Наприклад, хіба міг запорожець двічі на рік їздити до Києва на прощу? Хто б тоді залишився на Січі? «Побуждаемые тем же религиозным чувством, запорожские козаки два раза в каждом году мирного времени отправлялись пешком “на прощу”... первый раз осенью... в другой раз перед постом на масленицу», – вважав Дмитро 214 Яворницький [214]. Чи багато було

справді мирних років на Запорожжі у XVII ст. або у першій половині XVIII ст.? Невже низовики двічі на рік встигали подолати пішки сотні, а то й тисячі кілометрів? Або звідки сучасному дослідникові релігійності козацтва відомо, що «є факти, коли “сірома” – найбільший і найчисельніший прошарок запорізького товариства – заповідав на користь церкви більшу частину своїх збережень, навіть якщо це було кілька карбованців», або «немало з лицарів по закінченні ратної служби приймали рішення постригтися в ченці монастирів» [215]. Звідки у сіроми карбованці, 215 хто вивертав їхні кишені та рахував гроші? «Немало» – це скільки? Десяток, сотня, тисяча козаків? Отже, з'ясування реальної картини «запорозького паломництва» дасть змогу відкинути низку хибних поглядів на релігійність низових козаків.

Під час походів козаки у своїх молитвах обіцяли відвідати Київ по поверненню з війни. Запорожець Олексій Шафран, який їхав з Дону на волость, був затриманий на кор-

доні і відправлений до Москви, 1630 р. розповідав, що ходив із товаришами на море громити міста і села, а згодом «з Дону поехали с товарищи в Киев, для того что в Киеве не бывал давно, а се они оброчники обложить в Киеве в соборной церкви образы и кадило устроить серебряно; и их отпустили войском и серебра с ними на тот оклад послали десять 216 фунтов» [216]. За часів Речі Посполитої козаки з будь-якого міста могли приїздити до Києва на богомілья без перешкод. Згодом ситуація змінилася.

У другій половині XVII ст., після смерті Б. Хмельницького, відбувається поступовий розкол Війська Запорозького на Низове та обох боків Дніпра. Запорозька Січ все частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. «Низове товариство», головною обстоюючи власні «давні» права і привілеї, своїми нерідко непередуманими діями провокувало уряди Гетьманщини, Речі Посполитої, Кримського ханства та Росії активніше застосовувати проти Січі різноманітні санкції. Існувала й об'єктивна суперечність: «хліборобській» частині населення Гетьманщини необхідні були стабільні умови життя для ведення господарства. Січ, за своєю соціально-економічною й політичною суттю, була певною мірою демократичною інституцією з анархічними тенденціями і потребою періодичних військових походів (сезонні промисли не могли повністю забезпечити повноцінне існування). Щороку запорозькі ватаги виходили на постої в українські міста Правобережної та Лівобережної України, чим були незадоволені місцеві жителі. В грудні 1677 р. кошовий отаман Іван Сірко писав гетьманові Самойловичу: «...не узнаем милости к себе, буде за все то,

что мы перемирие с ханом крымским на некоторое время учинили... у нас zde никакова никто не одевает и не кормит, не так в городех всякому всего довольно изготовлено в домех» [217]. Неодноразово кошові отамани 217 зверталися до гетьманів, московських царів про висилку на Січ зброї та продовольчих запасів. Крім того, на Запорожжя, за виробленими роками традиціями, приходили усі охочі, часто волоцюги та злодії, які грабували купців, прикривалися іменем запорожців. Гетьман Іван Мазепа так характеризував запорожців наприкінці XVII ст.: «одни такие, что никаких поместей отнюдь себе не имея, сами тем упражняются, чтоб им из войны имети свое прокормление; другие хотя и поместье себе имеют, однакож земли пахати не хотя, к тому воинскому делу прилежат; а третье с торгами з городов всегда на Запорожье приходя до них тем кормятся, а наипаче домов своих управляют не умеют, и те все по домам жить не могут, но всегда войны ищут» [218]. 218 У травні 1696 р. «в Сече и на Низу Днепра многие городовые козаки обретаются, а наипаче в Сечу идут для того слыша обещанное государское жалование тем козакам, которые пойдут на море для воинского промыслу» [219]. 219

Отже, основними засобами впливу на умонастрої запорожців у другій половині XVII ст. були ізоляція їх від міст на волості та видача жалування. Лівобережні гетьмани Іван Самойлович та Іван Мазепа намагалися підпорядкувати Запорожжя своїй владі. Самойлович узяв під свій контроль Кодак, перевози в Келеберді та Переволочній. За часів Мазепи почали будувати містечка Богородицьке та Сергіївське на Самарі, жителям яких заборонялося торгувати і спілкуватися з січовиками. Звісно, постійні

війни і політика ізоляціонізму щодо запорожців зумовили те, що останні стали рідше потрапляти до Києва взагалі та як паломники зокрема. В останній третині XVII ст. у низовиків виникали постійні проблеми з проїздом до Києва. Місто стало прикордонним (після Андрусівського перемир'я 1667 р.), у ньому розміщувався російський гарнізон. Воеводи ставилися до запорожців із підозрою. Проте майже щороку низовики їздили до Москви за жалуванням, однак їхній шлях, на відміну від XVIII ст., пролягав не через Київ, а через Переволочну та Батурин за таким маршрутом: Січ – Переволочна – Решетилівка – Гадяч – Конотоп – Батурин – Москва.

Вийшли заборонні накази і щодо проїзду на Запорожжя: у 1680 та 1688 рр. через епідемію чуми, у 1692 р. через повстання Петрика. Козаки могли здійснювати паломництва під час перемир'я з татарами, які переважно тривали з липня до жовтня (три місяці). Відповідно одні козаки вирушали на промисли, а інші на прощу та у справах до Гетьманщини. Іван Рутковський сповіщав Мазепу, що на початку липня 1689 р. на Переволочну прийшла ватага, з якої «и запорожцев в Киев по обещанию своему для поклонения местам святым едущих з двадцять человек обретається, меж которыми и знатныи суть товарищи». Паломники на чолі з суддею Яковом Крилевським сповістили, що перед їхньою поїздкою кошовий отаман і ханський ага дали взаємні присяги на тимчасове перемир'я. Тільки-но закінчився неуспішний Кримський похід князя Голіцина, і, зважаючи на «непостоянство и плутовство» запорожців, було видано універсали, «дабы как запорожцов в города, так и из городов на За-

порожье никого не пропускали» [220]. 220 Запорожців затримали у Батурині на кілька днів. Мазепа збирався відпустити паломників 17 липня у супроводі козака, «дабы от них какая лежкость не явилась, а полковнику наказному киевскому письмом приказал имети их на своих очах». Але 20 липня гетьман передумав: «меж чернью поголоски носятца опасные, того ради... чтоб плевелы меж народом не сеялись». У липні 1689 р. на Січі почалося «морвое поветрие», і гетьман видав додаткові заборонні накази щодо Запорожжя. Якова Крилевського відпустили до Києва на богомолля на початку серпня. За тими, хто їздив на Січ для торгівлі й рибного промислу, гетьман наказував пильнувати «...в городах старшине крепко, чтоб от них не было какой противности и шатости и непристойных слов». Але, попри заборони і гетьманські застави, запорожці та жителі Гетьманщини таємно переправлялися човнами (зимою по льоду) через Дніпро вище або нижче Кодака і Переволочної для взаємної торгівлі [221].

221

Після зруйнування Січі у 1708 р. проти присутності запорожців у Гетьманщині почали діяти численні заборонні накази (1709, 1715, 1716 рр.). Проте, незважаючи на штучні перепони (заборонні накази, будівництво містечок і застав на кордонах Гетьманщини), запорожці й надалі приїздили в українські міста у справах, і відповідно на богомолля в «богоспасаемий град Київ поклонитися Киево-Печерських святїих отців мошам» [222].

222

Однією з мотивацій поїздок до Києва на богомолля в часи Олешківської Січі було бажання повернутися в Гетьманщину і почати нове життя. Відомі випадки повернення в

Гетьманщину груп запорожців по кілька десятків або сотень чоловік. По приїзді до Києва прибулих допитували у губернській канцелярії, але за великими групами запорожців, що повернулися, був прискіпливий нагляд, їх не одразу відпускали на **223** місце проживання [223].

На початку XVIII ст. запорожці їздили в Гетьманщину з проїжджими листами, в яких зазначали ім'я, місце подорожі особи і прохання вільно пропускати на форпостах та переправах. Після прийняття російської протекції та запровадження російської форми документації в діловодство Коша, листи замінюють паспорти («пашпорти»). У цих документах були вказані ім'я пред'явника, пункт призначення і строк дії документа. Наявність паспорта була обов'язковою під час подорожей січовиків у Гетьманщину, Польщу, Крим тощо. Особу, яка не мала паспорта, вважали злодієм і гайдамакою. В Гетьманщині безпаспортних запорожців брали **224** під варту [224]. Зокрема, у паспорті, виданому кошовим отаманом Григорієм Федоровим 25 липня 1758 р., було зазначено: «Сего явители Войска Запорожского Низового козаки куреня Рогівського Лаврін Мякенькій да Семен Кабакомист в богоспасаемій град Киев по обещанію для поклоненія и на послушаніе в монастыр где пожелают з сроком 1759 года **225** июля по 20 день отпущены» [225].

Козаки могли добиратися до Києва самотужки (возом чи пішки) або у супроводі купецьких валок. Приміром, запорожець Нечіпор Кріпак прибув до Межигірського монастиря в складі монастирської валки 1 жовтня 1762 р. і перебував на послушанні до 19 березня 1763 р.

Прямуючи до Києва, запорожці часів Нової Січі проходили рештamenti і застави, про що в паспортах

робилися відповідні записи. Варто зазначити, що у багатьох випадках до Києва могли собі дозволити поїхати досить забезпечені запорожці – колишні кошові, судді, писарі та курінні отамани. Бідніші низовики вирушали на богомілья до рідних місць або найближчих монастирів, зокрема Самарського Миколаївського та Нехворощанського Успенського. Так, в синодику Нехворощанської обители у більшості поминань згадано саме імена січовиків [226].

226

Прибувши до монастирів Києва, козаки-запорожці інколи залишалися там для несення різних послушань на певний строк. Найбільше низові козаки шанували Межигірський та Слупський Миколаївський монастирі.

Постриг запорозьких козаків у монахи, як представників служилого стану, обмежувався у XVIII ст. духовним законодавством. Загалом, тогочасне київське чернецтво формувалося з представників нижчих соціальних верств: селянства та міщанства. Чимало було колишніх удівців-священиків, але небагато представників шляхетського і козацького станів. У 1773 р. із 43 монахів Михайлівського Золотоверхого монастиря тільки четверо були з козаків. У 1772 р. у Михайлівському Видубицькому монастирі серед 30 ченців був один козак. Того ж року серед 19 насельників Кирилівського Троїцького монастиря не було жодного козака. У 1772 р. серед 11-ти ченців Петро-Павлівського монастиря тільки один походив із козаків [227]. У «козацькому» Межигірському монастирі за дев'ять років (1765–1773 рр.) було пострижено 47 осіб. Серед них 11 «козачих синів» (10 походило з Малоросійських полків і один – з Меджибожа). Тільки один постриженник-козак, Андрій Запішний, **227**

обіймав чини у Війську Запорозькому Низовому (прийняв постриг у 55 років). З числа посполитих троє походили із запорозького села Самарі, а також двоє – Лаврентій Лавура та Андрій Чорній обіймали чини у Низовому Війську. Отже, за дев'ять років у «своєму» військовому монастирі прийняли постриг тільки троє запорожців, хоча в цьому випадку могла завадити російсько-турецька війна. В решті київських монастирів козаків було дуже мало. Це може свідчити про те, що серед запорожців, навіть старих, не було усталеної традиції йти до Межигірського монастиря доживати свого віку, як це стверджували історики козацтва у XIX ст. Прочан-низовиків у Києві було вкрай мало, на нашу думку, не більше кількох сотень протягом року. Вони губилися в загальному натовпі паломників із Гетьманщини, Слобожанщини, Польщі та Росії. Варто відзначити, що, досягши певного віку (за тридцять років), значна кількість запорожців прагнула повернутися до рідних місць у Гетьманщині, одружитися і займатися мирною працею. Можна стверджувати, що певна частина старих запорожців доживала свого віку в родинному колі на своїй «малій» батьківщині або в монастирях за місцем проживання.

Настоятелі монастирів повинні були доповідати про приїзд прочан-запорожців у Київську губернську канцелярію і слідкувати за своїми гостями. Протягом XVIII ст. київські обителі, починаючи із заборонних наказів про запорожців-зрадників, неодноразово отримували укази з Київської духовної консисторії та губернської канцелярії «о іскорене-

нії воров и разбойников» [228]. 228
Наприклад, генерал-губернатор Михайло Леонтьєв у липні 1748 р. писав до печерського намісника Йосипа Оранського: «...не изволите ль... приказать... в маестности Киево-Печерския лавры, х кому надлежит предложитъ и в селе, и в деревнях бродяг присматриват и, ежели какие-либо где подозрительные люди явятца, таковых имать и присылать в Киевскую генерал-губернаментскую канцелярию под крепким караулом, при писменных известиях» [229]. Ці укази були досить актуальними на той час. Адже практично всі прикордонні з Польщею землі належали київським монастирям. Саме з церковних угідь гайдамаки вирушали в Річ Посполиту для грабунку. В складі гайдамацьких партій інколи траплялися і запорожці-послушники київських монастирів. Проте в жодному разі не можна говорити про підтримку православним чорним духовенством гайдамацьких партій. Уже самим своїм існуванням ці озброєні ватаги створювали проблеми для ченців. Наприклад, у травні 1752 р. ватага підданих Києво-Печерської Лаври ходила для грабунку в м. Лоїв. Серед гайдамак був лаврський ключник запорожець Корній [230]. У липні 230
1760 р. в шинку Кирилівського монастиря спіймали «четырёх человек бродяг подобием запорожских казаков, а именно: Ілька Великого, Максима Мушту, Афанасия Мамаю і Кондрата Шаповала», які перед пиятикою пограбували і побили двох киян. У Київській губернській канцелярії вони сказали, що їхні паспорти зберігаються в Троїцькому Кирилівському монастирі. Отже, хлопці, якщо не збрехали, гостювали

в обителі або навіть були світськими
231 послушниками [231]. Інколи трапля-
лися випадки підтримки гайдамаць-
ких партій. Софійський намісник
Даміан восени 1750 р. переховував у
монастирському дворі Паньківщина
гайдамаків, які регулярно ходили на
232 «промисел» до Польщі [232].

Маємо відомості про затриман-
ня гайдамаків-запорожців в угіддях
Межигірського, Кирилівського, Пе-
черського, Софійського монастирів.
Звісно, тільки одиниці з загального
числа низовиків-послушників ходи-
ли разом із гайдамацькими партія-
ми у Польщу. Однак їхні дії об'єк-
тивно сприяли створенню негативно-
го образу Війська Низового в очах
імперської влади. Під час війни 1768–
1774 рр. до настоятелів київських
монастирів розсилалися накази (від
4 травня 1770 р., 11 травня 1772 р.,
8 липня 1776 р.) «учинить справки,
где без увольнення живут запорож-
ские козаки», і під караулом відсила-
ти в Київську полкову канцелярію.
В угіддях Микола-Пустинського мо-
настиря у квітні 1772 р. спіймали
двох безпаспортних запорожців –
Якіма Ілляшенка та Івана Чохлато-
233 го [233].

Загалом, у своєму ставленні до
монастирів і духовенства запорозькі
козаки нічим не вирізнялися від решти
населення Гетьманщини, Слобожан-
щини, Польської України тощо. Особ-
ливої «козацької запорозької релі-
гійності» не може бути а ргіогі. Адже
майже усі насельники Запорожжя
походили з етнічно українських зе-
мель, у більшості випадків потрапля-
ли на Січ у дорослому віці, від-
повідно вже зі сформованим сві-
тоглядом, традицією поведінки і
звичками.

Проте народна пам'ять зберегла
легенди про приїзд запорожців до
Києва. У найвідомішій із них опи-
сується прощання старого запорож-
ця зі світом перед тим, як піти «спаса-
тися» до Межигірського монастиря. Ле-
генду записав на початку 1840-х рр.
П. Куліш зі слів Т. Шевченка, який
міг її почути від селян під час поїздки
в Межигір'я в червні 1843 р. Переказ
став дуже популярним: П. Куліш ви-
користав цей сюжет у романі «Чорна
рада», Т. Шевченко – у вірші «Чер-
нець», присвяченому Семенові Па-
лію. Легенду, без жодних застере-
жень, як доконаний історичний факт,
використовували у своїх історичних
працях Феодосій Макаревський та
Дмитро Яворницький. Сучасний до-
слідник І. Лиман намагається пред-
ставити козацьке удалство з цієї
легенди як обряд (!), що нібито
дійсно побутував у середовищі сі-
човиків.

Отже, протягом XVII–XVIII ст. за-
порозькі низові козаки здійснювали
постійні благочестиві мандрівки до
київських святинь. Зовнішні фактори
(перманентні війни і блокада Запо-
рожжя) значно утруднювали поїздки
до Києва у другій половині XVII –
першій третині XVIII ст. Однак на-
віть за часів Нової Січі ніколи не
було масового напливу прочан-запо-
рожців до Києва. Через свою малу
кількість, низовики просто «тону-
ли» у загальній масі паломників із
Гетьманщини, Правобережної Украї-
ни, Білорусії та Росії. Не витри-
мує критики теза дореволюційних і
сучасних істориків про існування
серед старих запорожців традиції
доживати віку в монастирях Києва.
Ченців-запорожців у київських оби-
телях завше було небагато. Через малу

кількість прочан із Запорожжя не можна вести мову про їхню виняткову щедрість щодо православних церков. Навіть порівняно щедрі (по кілька десятків карбованців) пожертви і подарунки січової старшини та заможних козаків не могли принципово вплинути на економічне становище київських монастирів.

Зважаючи на прикордонний статус Києва, упереджене ставлення до січовиків із боку російської влади і участь деяких запорожців у гайдамацьких партіях, на чорному духовенстві лежав обов'язок нагляду за прочанами з Січі. Така ситуація могла тільки посприяти утвердженню взаємної недовіри між чернецтвом і запорожцями.

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО І СУДОЧИНСТВО

- 13.1. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва
- 13.2. Нормативно-правове регулювання козацького станового права
- 13.3. Еволюція козацького судустрою

13.1.

Звичаєво-правова культура запорозького козацтва

Найпомітніший вплив на формування козацького права ранньомодерної України, безперечно, справив історичний період існування Запорозької Січі. Правничо-судові інституції, які витворилися й функціонували у цій «християнській козацькій республіці», не лише увібрали в себе тогочасні козацькі правові норми, а й загалом стали генетичними послідовниками звичаєво-правової культури часів Київської Русі, Галицько-Волинського, Київського та інших українських князівств. З погляду історичної перспективи це мало неабияке значення, оскільки з другої половини XV ст. з остаточною ліквідацією уділь-

них князівств на території України почали утворюватися адміністративно-судові органи тих держав, до складу яких входили українські землі (Великого князівства Литовського, Королівства Польського, з 1569 р. – Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії). Попри те, що уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих, а з середини XVII ст. на Запорозжя формально поширилася влада українських гетьманів, а згодом і зверхність московського царя, в межах так званих «Вольностей» все ж були створені й функціонували своєрідні правові відносини – козацьке право, яке на загал значною мірою підпорядковувалося принципам військової демократії [1].

Теоретичну основу козацького судочинства в Запорозькій Січі становили віковічні традиції й звичаї українського народу. Досить вдало цю обставину відмічав відомий дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький: «В основі всієї козацької громади був звичай: згідно звичаю вони (козаки. – *Авт.*) не допускали в Січ жінок, згідно звичаю чинили суд і розправу, згідно звичаю ділилися на курені і паланки, згідно звичаю збиралися у відомий час на спільні ради» [2].

На світанку українського козацтва, на етапі створення ранніх протосічей та куренів козаки, спираючись на свій попередній досвід, встановлювали певні норми суспільного співжиття, виробляли відповідний обставинам правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але загалом тотожне в його основних рисах судочинства. Це перш за все було зумовлено спільністю рис правових звичаїв на тогочасних українських землях (Волинь, Берестейщина, Київщина, Поділля, Пінщина), населення яких стало основним джерелом

формування низових козацьких осередків. Документальні матеріали XVI–XVII ст. свідчать про високий рівень правової свідомості не лише зем'ян і бояр (останні вважаються основним джерелом формування козацтва у XVI ст.), а й українських селян, яких джерела переважно називали «людьми» та «мужами». Всі вони в докозацькому своєму житті брали активну участь в органах громадського самоврядування, вічових та копних зборах, розв'язували різноманітні майнові конфлікти, розслідували кримінальні справи, знали до тонкощів положення копного судочинства, використовуючи при цьому як предковічні звичаї, так і державне законодавство (судебники, статuti, магдебурзьке право) [3]. При цьому навіть за умов домінування останнього, зокрема й наприкінці XVI ст. (за чинного Третього Литовського статуту 1588 р.), територіальні громади підконтрольних польській адміністрації українських земель збиралися на віча-копи не згідно зі статутними артикулами, а «водлуг давного звичаю», «права посполитого» і «водлуг копного права» [4]. Тому в умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали чи не ідеальні умови для правотворчості з метою регулювання усіх сторін суспільного життя козацької громади та її зовнішніх зносин. Саме на цьому аспекті наголошувала більшість дослідників (починаючи з XIX ст.), підкреслюючи, що козацьке судочинство «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних... регламентацій; і вказаний sudoустрій міг задовольняти народ до тих пір поки він залишався народним; доки сам народ брав участь у його творенні, поки він брав активну участь в чиненні правосуддя... Витворений

козацтвом лад був досить примітив-но простим і, можна сказати, біль-ше годився для воєнного табору, ніж для складного громадського жит-5 тя...» [5].

Загалом козацьке право стано-вило симбіоз українського звичаєво-го права, елементів німецького маг-дебурзького (яке потрапило в Украї-ну через Польщу в модифікованому вигляді – хелминський та шведський варіанти) і положень литовських статутів. Слід також ураховувати ту-рецько-татарський, польський та ро-сійський впливи на певні сторони січового судочинства та систему по-карань. Причому всі означені запо-зичення і впливи не мали чіткого джерела, оскільки козацьке право мало усний характер і не потребувало посилань на кодифіковане писемне джерело. Як правило, січовики су-дили «стародавнім військовим зви-чаєм, словесним правом, здоровим глуздом» і умисно уникали як поси-лань на першоджерела (відомості про які, найвірогідніше, було втра-чено), так і писемної фіксації та ко-дифікації козацьких звичаїв (до сьо-годні дослідникам не вдалося від-найти кодексів козацького права). З-поміж причин такого стану речей дослідники відзначали те, що козаць-ка громада не мала достатньої часо-вої ретроспективи, щоб витворити правничі зводи (хоча задля справед-ливості слід зазначити, що столітній термін вповні достатній для створен-ня простого кримінального судєбни-ка); і те, що козаки недостатньо зо-середжувалися на проблемах само-організації через безперервні війни (але ж останні давали принаймні ма-теріал для кодексів рицарської честі); і те, що «писаних законів запорозькі козаки навіть старалися уникати, побоюючись, щоб вони не змінили

їхні вольності» [6] тощо. Головне ж, 6 певно, полягало в тому, що все козацьке право становило не стільки механічну суму обов'язкових норм, скільки варіативну та гнучку модель правової поведінки і мислення, спів-відносного з нормами моралі та ре-лігійного вірування, а тому не могло бути механічно втиснуте в прокру-стове ложе традиційного законодав-чого зводу. Звідси походила й складна поетапність та багаторічність пере-творення новоприбульців на повно-правних козаків, оскільки новобра-нець мусив призвичаїтися до січового життя, засвоїти в деталях козацьке право, мораль та світогляд, пройти певні етапи духовного вдосконален-ня, випробування й ініціації.

Січові козаки виявляли значну активність із залучення на Січ но-вобранців, якими могли стати як дорослі чоловіки й юнаки, так і діти (за згодою батьків чи хлопчики-си-роти). Самі козаки оповідали схожі історії про свій прихід на Січ. На-приклад, Іван Присліпа казав, що рідні батьки «виховували мене до 9 років – тобто навчали працювати і Богу молитися. Пізніше взяли мене на Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а в 20 літ мене взяли й записали у військо». А Микита Корж розповідав, що він «прожив при батьках до 7 літ, забраний був на виховання своїм хрещеним батьком у Січ де... був я у послуху... як в Січі при курені, так і в зимівнику по гос-подарству» [7]. 7

Вказана процедура з часом об-росла певними звичаями та обрядо-вістю. Однією із важливих передумов вступу до Січі було сповідання пре-тендентом православної християнсь-кої віри, визнання її основних догма-тів, знання молитов («Символ віри», «Господня молитва», Богородичні мо-

литви) та дотримання постів. Представники інших конфесій (католики та протестанти) зобов'язані були прийняти православ'я, або заново охреститися в Січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці, як це робили турки, татари, євреї. Важливо зазначити, що ця традиція залишалася незмінною протягом століть. Бо і в останні роки існування Коша Запорозького козаки підкреслювали у наказах, писаних для своїх депутатів до Законодавчої комісії (1767 р.), що «у Військо Запорозьке із різних націй для проживання і служби малолітніми й зрілих літ люди приходять по прийнятті ними закону греко-руського... записуються в службу й, вивчившись з усіма як слід ре-
8 гули козацької, живуть» [8].

У подальшому осягненні козацьких звичаїв молодики, джури й козачата в деталях опановували козацьке православ'я, яке пронизувало і повсякденне побутове життя, і військово-лицарську культуру, і засади самоврядування, і правничо-судову діяльність січовиків. Незмінним правилом козацької спільноти було чинення щоденних молитов (уранішніх і вечірніх, перед початком важливої справи та вживанням їжі тощо). У кожному козацькому курені обов'язково була покуть зі святими іконами й лампадкою, а січовики з благоговінням носили натільні хрестики та іконки Богородиці, святого Миколая-чудотворця, архістратига Михаїла. Найпочесніше місце в Запорозькій Січі займали майдан та січова церква, в якій правилися щоденні літургії за православним чернечим обрядом. На богослужіння зазвичай приходили старшини, старі запорожці та вільні від походів козаки. Очевидці зазначали, що «з-поміж запорозьких звичаїв були й набожні обряди, що сто-

сувалися християнського закону й чеснот, бо серед козаків багато було святобливих, співчутливих до прочан й люблячих ліпоту церковну, а особливо серед старих, які ходили до церкви майже щоденно» [9]. Загалом же у межах Запорозьких Вольностей дослідники нарахували понад 60 культових споруд (церков, монастирів, каплиць та скитів), багато з яких було освячено на честь Покрови Пресвятої Богородиці, святого Миколая (спасителя подорожніх на суходолі та воді), предводителя небесного Божого воїнства архістратига Михаїла, поширювача християнства у Подніпров'ї апостола Андрія Первозванного. А напередодні зруйнування Запорозької Січі (1775 р.) козаки надумали були збудувати кам'яну церкву із білого мармуру та каміння з розвалених мечетей, а також замовили культові речі (чаші, хрести тощо), рівні за величчю церковному начинню Києво-Печерської лаври [10].
10

Суворі умови життя на прикордонні, небезпека ворожих нападів та воєнних походів не давали можливості багатьом козакам вникати у тонкощі богослов'я та регулярно відвідувати козацькі церкви. Тому більшість релігійних відправ запорожці проводили до початку походу та по його завершенні, а в експедиціях «сповідувалися Богу, Чорному морю та своєму отаманові кошовому». Хоча в джерелах є згадки й про пересувні похідні козацькі церкви. Особливо перед далекими небезпечними походами за козацьким звичаєм слід було спокутувати й висповідати свої гріхи та усердно молитися в церкві, бо інакше на нерадивців чекала розплата. Вказану світоглядну рису зафіксували українські думи та епічні твори, в яких козаки саме гріховним

духовному зростанню козацтва, яке вже по-іншому починало дивитися на свою боротьбу, а саме як на захист християнської цивілізації. А тому, закликаючи новобранців у Січ, козаки підкреслювали саме цей аспект своєї жертвності: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий перетерпіти всілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не слід боятися смерті: від неї не вбе-
 14 режешся. Таке козацьке життя» [14]. Чимало запорожців ставало високодуховними ревнителями й подвижниками християнської віри, священнослужителями й відлюдниками в прибережних печерах і плавнях, які своїм коштом зводили храми, облаштовували каплиці та скити у козацьких зимівниках. Про таких українці говорили: «Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харомаркаем, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви, як у нас, а старинні козацькі і все про Миколу (Божого Угодника. – *Авт.*) та про
 15 Покрову» [15].

Загалом на Запорозжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю, й витворилася своєрідна козацько-православна культура. Як і решта українців, козаки постували чотири рази на рік під час основних християнських постів – Петрівського, Успенського, Пилипівського і Великого. Після останнього за козацьким звичаєм годилося розговітися пасками й крацанками, інколи й вареними раками.

Особливо благочестиві козаки перед Великим (Пасхальним) постом відправлялися на Сирному тижні на прощу до монастирів і там проводили увесь піст за черничим статутом. Цікавим є той факт, що козацька зви-

чаєво-правова культура чітко субординувалася із православним календарем, і тому запорожці під Великий піст вводили мораторій на страту злочинців.

До церкви козаки заходили зі зброєю, стаючи згідно з традиційно заведеним порядком (для старшини та осіб похилого віку було відведено спеціальні «бокуни»), чинно вислуховували богослужіння, а під час читання Євангелія стояли струнко, тримаючись за ефес шаблі, яку годилося трохи вийняти із піхов, що символізувало рішучість у захисті християнства й освячення зброї. Культове ставлення до зброї надавало козацьким церковним звичаям військового забарвлення. Зокрема, на Водохреще (19 січня, після освячення йорданських ополонки), Великдень (Паску) та Покрову (14 жовтня, січове храмове свято) у козаків було заведено стріляти з гармат і мушкетів, а під час хрещення хлопчиків у купіль додавали трохи пороху [16]. 16

За козацьким звичаєм січова церква була не лише духовним, а й самоврядним осередком, де відбувалися козацькі ради, обирали кошового отамана і старшину, приводили їх до присяги, освячували союзи козаків-побратимів, приймали високоповажних гостей, оголошували судові вироки, зберігали козацькі реліквії та військові клейноди. Ось як про козацький звичай перевиборів старшини в Січі сповіщав у 1760 р. кошовий отаман Олексій Білицький (отаманував у 1759–1760 рр.): «Після зборів у перший день січня старшини, старики й отамани курінні при розгорнутому великому знамені й бунчуках війшли до церкви перед літургією, за звичаєм нового літа, без голосів загальних, я і зі мною суддя та писар військові подякували товариству

й забажали звільнення від посад... Але старики й отамани допустили тільки подякувати військовому судді Григорію Лабуровському й звільнили, а мене і старшин військових: писаря Івана Чугуєвця й осавула Пилипа Іванова відмовитися не допустили, просили поки що при посадах зостати-
17 ся» [17].

Іншою важливою умовою перебування козаків на Січі було дотримання високоморального аскетичного життя, що загалом слугувало доповненням до козацького православ'я. І якщо городові, сільські, волосні, хутірські козаки («сидні», «гніздюки») могли заводити сім'ю, то, прибувши до Коша, вони не спілкувалися з жінками, а за спробу привести на Січ будь-яку жінку січовики своїм звичаєм могли навіть засудити винуватця на смерть. Таке суворе ставлення до цнотливості пояснювалося переважно релігійним віруванням. Цю обставину відзначив польський історик С. Любеньський (1573–1640): «Релігія безжонців одна, а саме та, яка у виокремленні від Церкви католицької і вселенської константинопольського патріарха схизматичного обряду притримується: за те своє віро-
18 визнання вони готові померти» [18].

Традиційно на Січі козаки спілкувалися українською мовою, хоча освічена старшина володіла й багатьма іншими (латиною, турецькою, татарською, польською тощо). Необхідною вимогою вступу до січового товариства іноетнічних новобранців було опанування ними місцевої мови і звичаїв. Свого часу дослідник запорозького козацтва академік Д. Яворницький так писав про цю обставину: «вимагалось, щоб прибулий на Січ... забув свою природну мову і говорив козацькою, тобто малоросійською [українською] мовою, ця умова

ніколи і ніким не порушувалася» [19].
19 Хоча надалі вчений зазначав, що ця вимога не набувала значної актуальності, оскільки переважну більшість січовиків становили «дуже сильні з гарною статурою люди, й при тім головним чином природні українці, які називалися “лицарством” або “товариством”» [20]. Швидшій адаптації новоприбульців до козацьких порядків та умов життя сприяла й зміна попереднього прізвища на нове, яке на український штиб відображало якусь зовнішню прикмету людини чи внутрішню рису характеру (Бабак, Ворона, Коза, Лисиця, Баран, Корж, Часник, Шкода, Загуби-Колесо, Сторча-Ус, Семи-Палка, Стрільяй-Баба, Неридай-мене-мати, Не-пий-вода тощо)
20 [21]. Причому новонадане прізвище ко могло з часом змінюватися іншим, як згадка про якийсь вчинок, курйоз, подію (Пересулько, Журба, Присліпа). Однак, на відміну від прізвищ, християнські імена, дані хлопчикам у дитинстві при хрещенні, залишалися незмінними, оскільки вони, як вважали козаки, зв'язували людину з ангелом-охоронителем. Ті козаки, які обирались на найвищі старшинські посади, мали звичай називати себе (або ж підписувати офіційні документи) за іменем та по-батькові, а не за прізвищем. Наприклад, кошовий отаман Григорій Лантух іменувався Григорієм Федоровим, Стефан Гладкий – Стефаном Даниловим, а товариство їх називало відповідно Федоровичем, Даниловичем тощо.

Одним із завершальних етапів визнання молодика козаком був обряд ініціації, за яким претендент мав продемонструвати засвоєні козацькі звичаї та навички. Причому перевіряли не лише військовий вишкіл, а й сміливість, розважливість, дотепність, уміння готувати їжу й пекти

хліб, знання про рослинний світ (лікарські, шкідливі властивості тощо) та тварин (звички, імітація вчинків); здатність долати високі кручі та водні перешкоди, перебувати під водою та вправно пропливати небезпечними порогами Дніпра, орієнтуватися на місцевості удень і вночі, своєчасно реагувати на несподівану небезпеку, чітко виконувати волю товариства та коритися старшині тощо. І лише після цього козака допускали до «охрещення» в бою та брали у далекий морський похід. Паралельно новобранці засвоювали козацькі релігійні звичаї та духовну спадщину, героїчний епос та різноманітні жарти, пісенно-танцювальну та музичну культуру, що особливо дивувало чужоземців. Останні уже в XVI ст. зазначали, що запорожці на Січі «невимовні штуки показували, співаючи пісні, стріляючи, на кобзах граючи» [22].

З огляду на уніфікованість та всеосяжність козацьких звичаїв запорозьку спільноту ототожнюють із ранніми військовими демократіями, в яких домінували озброєний люд і усна форма кодифікації правових норм [23]. Окрім того, звичаєво-правова культура козаків характеризувалася рівністю усіх соціальних груп при відшкодуванні збитків та визначенні міри покарань, а також значною суворістю й незворотністю останніх, аж до смертної кари. Визначаючи структурні параметри козацького права, умовно можна згуртувати такі блоки, як норми, що стосувалися основ козацького самоврядування та устрою, військово-рицарські звичаї, положення про організацію судоустрою та практики судочинства, а за галузевою ознакою – цивільні та кримінальні правовідносини [24].

Протягом існування Запорозької Січі унормувалися чіткі традиції та

механізми реалізації колективної волі козацької спільноти. Найповажніша роль у цьому контексті відводилася загальнокозацьким січовим радам, які були не лише найвищим законодавчим та адміністративним органом, а й головною інстанцією, яка розглядала найважливіші цивільні (розподіл землі, угідь, майна тощо) та кримінальні (важкі злочини та засудження важливих злочинців) справи. Періодичність зібрання січових рад чітко корелювалася із козацькою християнською обрядовістю, а тому найважливіші ради козаки приурочували до головних православних свят. Найголовнішими вважалися новорічно-різдвяна, великодня та покровська ради, коли зранку козаки, відслуживши церковні молебні та розговівшись, бралися до вирішення насущних проблем січового життя. Уся процедура січового парламентаризму була обставлена пишною козацькою обрядовістю, починаючи від шиккування на майдані, вітання, розгляду справи і до завершення ради та прийняття рішення. Останнє, до слова, відбувалося за козацьким звичаєм методом акламації (від лат. «acclamatio» – вигук), тобто не шляхом підрахунку голосів, а за вигуками та репліками учасників зборів, які таким чином схвалювали чи відхиляли оголошене рішення. При цьому не згідні з думкою переважної більшості змушені були скоритися її рішенню, бо інакше меншості загрозувало покарання, аж до страти. Найважливіші моменти ради при цьому супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм і литавр, барабанним боем, що покликане було, як зазначали дослідники, «мобілізувати чуття корпоративної рицарської ідентичності січового товариства» [25]. 25

Із правничого погляду січова рада мала повноваження верховного суду і могла проводити розслідування щодо найвищих посадовців Січі. Радою козаки могли зміщувати кошових отаманів, писарів та іншу старшину, а також своїх послів, які підозрювались у неналежному додержанні обов'язків, у неретельному виконанні січових рішень, у несвідомих помилках чи спланованій зраді інтересів Коша. Суворість судових рішень козацької ради могла сягати не лише позбавлення посад і добро-

26 го імені, а й часом і життя [26].

Загалом у межах Запорозьких Вольностей спостерігалось переплетення адміністративних та судових повноважень як колективних інституцій (січових рад), так і окремих посадовців (кошових отаманів, військових суддів, писарів, осавулів, довбишів, курінних отаманів і паланкових полковників). Обраному в Січі кошовому отаманові, за козацьким звичаєм, належала вища адміністративна, військова, духовна та судова влада. Зокрема, його судові рішення стосувалися важливих цивільних справ щодо розподілу земель та угідь за конкретними куреннями, грошового й матеріального жалування, здобичі, а також тих кримінальних справ, які не було вирішено в судах нижчих посадовців Січі. У віданні кошового також були питання остаточного прийому новобранців до складу Коша та звільнення з війська козаків, яким видавали відповідні паспорти й атестати. Цікаво відзначити, що кошові ревностежили не лише за справедливістю козацького судочинства, а й за тим, щоб ніхто ззовні не втручався в судовий процес Січі та не змінював основоположних принципів козацького права. Зокрема, навіть у середині

XVIII ст., коли російський уряд своїм наказом від 13 березня 1749 р. намагався заборонити в Січі винесення смертних вироків, кошові отамани залишали незмінними козацькі звичаї й продовжували санкціонувати страту злочинців і в наступні десятиліття. Про всевладність козацьких отаманів зазначали й іноземці. Зокрема, французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан так розповідав у своєму «Описі України» про повноваження «старшого» у Січі: «...його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився». Але, з іншого боку, «за виявлену (отаманом. – Авт.) малодушність його вбивають як зрадника» [27].

27

Суворість козацьких покарань пояснювалася військовим характером організації Запорозької Січі, що вимагало від кошових застосовувати досить радикальні заходи проти злочинців, які порушували козацькі звичаї й розхищували усталені норми січового життя. Прикметною була й незмінність системи репресивних заходів у Січі протягом XVI–XVIII ст., коли Запорозький Кіш та кошові отамани виносили або ж санкціонували смертні вирок. Зокрема, 1584 р., коли під час переговорів із татарськими посланцями під Аслан-городком один козак вистрелив у татарина, то кошовий одразу ж наказав винуватця інциденту скарати «на горло». У 1691 р. смертний вирок було винесено козакам Матвійцеві та Остапові за спробу організувати заборонений кошовим отаманом морський похід. Окрім рядових козаків, судова влада кошового поширювалася і на козацьку старшину. Приміром, у 1701 р. таким чином було заарештовано і взято від варту чотирьох курінних отаманів,

яким кошовий висунув звинувачення у неналежному керуванні своїми куреннями, відсутності дисципліни в останніх та грабунках проїжджих купців. А в 1763 р. за отаманства Григорія Федорова (Лантуха) в Січі за образу «генерала-межовщика» представником полкової старшини козаком Товстиком той «при зібранню Коша жорстоко був відчитаний і за звичаєм його тримали на базарі публічно на гарматі цілий тиж-
28 день» [28].

Прикметним було й те, що кошовий отаман у Січі оформляв юрисдикцію вироків не лише нижчих судових посадовців, а й вищих органів. Тому, коли навіть судову справу розв'язував увесь Кіш, то письмова ухвала його рішення розпочиналася словами: «З повеління пана кошового отамана...» Загалом же судові розгляди становили значний відсоток у палітрі повсякденної діяльності кошових, а тому від кваліфікованого й мудрого винесення вироку залежав і їхній авторитет поміж січовиків. Тож кошові постійно прагнули відкрито й справедливо, з погляду товариства, вирішувати судові справи і поряд із жорсткими репресивними заходами домагалися примирення сторін та полюбовного вирішення гострих суперечностей поміж січової громади. Тому досить важливим у цьому контексті видається право помилювання злочинців, яким володів лише кошовий отаман. Однак у кошового не було самостійного права екстрадиції запідозрених січовиків на вимогу інших держав (Польщі, Росії) чи гетьманського уряду. Типовою була відповідь кошового отамана Григорія Федорова (1757 р.) на запит гетьманського суду про затримання й екстрадицію гай-

дамаків: «...тих гайдамак забрати сам і відіслати по команді своїй не міг, бо ті гайдамаки за присягою прийняті, за згодою всього товариства, а без згоди спільної за тамтешнім звичаєм нічого чинити самому йому, кошовому, неможливо» [29].

Висвітлюючи територіальний аспект юрисдикції кошового, слід зазначити ту обставину, що судова влада останнього поширювалася не лише на Січ, а й на всю територію Війська Запорозького, яка у XVIII ст. сягала розмірів острівної Англії (охоплювала сучасні Дніпропетровську й Запорізьку, а також частково Херсонську, Кіровоградську, Донецьку та Луганську області). Тому типовим є випадок, коли у 1770 р. кошовий отаман Петро Калнишевський (обирався очільником Коша у 1762, 1765–1775 рр.) наказав «за спільним усіх вироком повісити у Протовчанському відомстві над Ореллю [козака Брюховецького куреня злодія Зиму], де він і кривди чинив» [30]. Тут чітко простежується
30 норма українського копного судочинства XVI–XVIII ст. про покарання злочинця у межах тієї територіальної громади (міста чи села), де було скоєно злочин [31].

Другим за значенням адміністративно-судовим посадовцем у Січі вважався військовий суддя, котрого, як і іншу старшину, обирали на військовій раді. Загалом у січовому судочинстві військовий суддя був першою правничою інстанцією, куди зверталися курінні отамани з не-
31 вирішеними справами своїх козаків, або інші сторони, між якими виникав конфлікт. Д. Яворницький так характеризував повноваження та практику судочинства: «Суддя був охоронцем тих звичаїв предків та

військових порядків, на яких тримався весь устрій козацького життя; у своїх рішеннях він керувався не писаним законом, якого зовсім не існувало у запорозьких козаків, а переказами або традиціями, очевидно, привнесеними із України в Запорожжя, які передавалися із уст в уста 32 і були освячені багатьма віками» [32].

У своїй повсякденній діяльності військовий суддя переважно розглядав кримінальні та цивільні справи, пропонував сторонам конфлікту свій варіант його розв'язання. У разі згоди сторін суддя оголошував свій вердикт, і справа припинялася. У протилежному випадку козаків, що конфліктували, відсилали до останньої інстанції – суду кошового отамана, де справа вирішувалася остаточно. Тяганина в козацьких судах засуджувалася, а тому військовий суддя мав чинити судочинство «швидко, право та нелицеприємно». За потреби суддя скріплював судові рішення чи вироки срібною печаткою, яка постійно перебувала у його руках. За своє судочинство та дозвіл на звільнення винуватців від прив'язі біля ганебного стовпа чи гармати судді отримували судові виплати («малий презент»), а також свою долю з митних зборів від купців, промислових ватаг, січових пекарів, м'ясників, шинкарів тощо. За часів підпорядкування Запорозької Січі Російській державі військові судді отримували «казенне жалування» в розмірі 70 рублів [33].

Іншою посадовою особою в Січі, яка мала певний стосунок до судочинства, був військовий писар. У його віданні знаходилося практично все січове діловодство, одержання, підготовка та пересилання офіційної кореспонденції. Писар записував та зачитував судові вироки на військових радах, сповіщав підсудних про

рішення козацьких судів, особливо у тих випадках, коли зацікавлені особи перебували у віддалених паланках. Зовнішнім атрибутом посади військового писаря була чорнильниця в срібній оправі – каламар. Як і військовий суддя, писар отримував жалування (50 рублів) та відсотки з митних і січових зборів. Загалом посада військового писаря вимагала значної освіченості, дипломатичності та високої відповідальності за доручену справу. Якщо претендент підтверджував свої високі чесноти, то козаки щорічно переобирали його на цю посаду. Наприклад, в останній період існування Запорозької Січі (за так званої Нової Січі) там протягом 40 років (1734–1775 рр.) виконували повноваження писарів лише 4 особи. Окрім того, в Січі виробилися звичаї досить суворо карати тих козаків, які наважилися замість військового писаря вести листування від імені всього Коша чи отримувати загальновійськову (часто конфіденційну) кореспонденцію. На таких зухвальців чекало покарання, аж до страти [34].

Важливим посадовцем з-поміж січової військової старшини, яка мала прямий стосунок до судочинства у Січі, був кошовий осавул. Він загалом стежив за дотриманням правопорядку та благочинною поведінкою січовиків не лише в Січі, а й в усьому Запорожжі; організовував супровід посольських місій, купецьких караванів, промислових ватаг; відповідав за доставку та розподіл жалування між січовою старшиною; у військовому поході забезпечував розвідку та вибір місця розташування табору, слідкував за порядком та охороною останнього тощо. Разом із тим, значний відсоток повноважень військового осавула становили судові справи.

Він активно виїжджав у хутори, слободи й паланки як для розгляду незначних цивільно-майнових конфліктів та скарг, так і для розслідування кримінальних злочинів. Важливою місією осавула було забезпечення реалізації судових вироків, які виносилися рішенням всього Коша чи волею кошового отамана, та контроль за правильністю їхнього виконання. Зовнішнім владним символом осавула був дерев'яний жезл, обкований із двох кінців срібними кільцями. За виконання своїх обов'язків осавул, як і інша старшина в Січі, зазвичай отримував відсотки від торгівців та промисловиків, певні судові виплати (за виїзд на місце, розгляд справи, освідчення збитків чи злочину тощо) та жалування в 40 рублів [35].

Важливу роль у вирішенні судово-адміністративних та господарських проблем Війська Запорозького Низового відігравали колективні виїзні засідання військової старшини, про які свідчать записи в похідних журналах січового архіву (1772, 1774 рр.). Зокрема, у 1772 р. у такий об'їзд виїжджали: кошовий Петро Калнишевський, військовий суддя Андрій Носач, ієрей Володимир Сокальський та похідна військова канцелярія. Маршрут січової старшини, розпочатий 23 лютого, пролягав через зимівник Пишмичева, Кодак, Попасні байраки, зимівник Стефана Васильовича, Кам'яновату і завершувався в Січі після 8 березня. Переважна більшість часу йшла у старшини на вирішення важливих справ місцевого товариства, про що свідчив лаконічний запис: «От субботы до вторника в Кодаке живя, всякие порядки обществу тамошнему полезныя учреждали». Загалом такі поїздки проходили із традиційними козацькими ритуалами, коли делегацію Коша зустрічали уро-

чистою гарматною стріляниною, виїздом святково вбраних місцевих загонів та виходом церковнослужителів. За козацьким звичаєм новоприбульці обов'язково відвідували вранішні та вечірні богослужіння в місцевих храмах та влаштовували один одному гостини, про що в похідному журналі було зазначено: «А по службе пан кошевой всех панов и священников... звал и по несколько чарок горелки трактовал... По вечерни ж к иерею Василию вечеряти и в гости до иерея Артема ходил, у коего и певчими был забавлен» [36].

36

Окрім військової старшини в судочинстві січовиків були задіяні також військові служителі. Військовий довбиш (политаврщик) відав військовими клейнодами (прапори, бунчуки, литаври, сурми) і був основним організатором усіх колективних зібрань у Січі (військових рад, зібрання із паланок військових загонів для оборони чи походу тощо). За козацьким звичаєм основні колективні дієства січовиків відбувалися саме під звуки сурми і литавр. Обов'язком довбиша був нагляд за виконанням судових вироків як у Січі, так і у віддалених паланках, а також доставка на суд Коша злочинців із поселень та хуторів Війська Запорозького Низового. З-поміж конкретних судових дій довбиш за вироком суду роздягав і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані правопорушників, допомагав осавулові під час екзекуції та оголошував судові рішення на раді чи місці покарання (страсти). Тож у плані судових повноважень довбиш був помічником осавула. Інший військовий служитель – пушкар, окрім основних своїх обов'язків (відання січовим арсеналом – гарматами, боеприпасами та іншою стрілецькою зброєю), виконував також роль

37 наглядча січової в'язниці, у якій відбували покарання засуджені козаки або чекали судового розгляду за підозрені в злочинах особи [37]. У віданні військового пушкаря перебувало, вочевидь, також виконання такого традиційного січового покарання, як прив'язування злочинця до гармати і його звільнення.

Наступними після загальносічової військової старшини та служителів носіями козацького судочинства були курінні старшини. Курені в Запорозькій Січі становили основоположну військово-організаційну одиницю, яка була і самоврядним осередком, і окремим військовим підрозділом зі своїми, часом своєрідними, звичаями й традиціями. Останні унормовувалися не лише залежно від історичних умов існування того чи іншого куреня (окремі з них виникли ще у XVI ст.: Пашківський, Татарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський), а й від того, вихідці з якої місцевості України становили його населення. У таких випадках курінь був осередком своєрідного земляцтва, яке привносило із собою попередні самоврядні звичаї свого регіону. Зокрема, наприкінці XVII ст. у Запорозькій Січі налічувалося 27, а у XVIII ст. – 38 козацьких куренів, чимало з яких мали назву українських міст: Корсунський, Уманський, Переяславський, Полтавський, Менський, Батуринський, Канівський тощо. І хоча з часом до куренів входили новобранці не лише за земляцьким принципом, а загальносічові традиції уніфікували звичаєве право окремих куренів, останні все ж залишалися своєрідними осередками із власним внутрішнім самоврядним колоритом, одягом, прапором, говіркою, кухнею тощо.

Кількість запорожців, які були вписані до курінного компуту, не бу-

ла сталою через прихід-відхід козаків, їх переселення в паланки, загибель у боях. В основному чисельність курінного складу коливалася в межах 200–400 козаків. Хоча в окремих випадках крайні чисельні параметри куреня могли опускатися до ледь більше 100 та підніматися вище 700 козаків. Навіть протягом одного десятиліття спостерігалися значні коливання наповнюваності козацьких куренів. Зокрема, в Куцівському курені у 1759 р. нараховувалося 268 січовиків, у 1765 р. – 460, а в 1769 р. – 303; в Іркліївському відповідно – 480, 482 і 738; в Переяславському – 119, 370 і 302; в Шкуринському – 338, 336 і 504 [38].

38 Враховуючи необхідність централізації влади в таких чималих козацьких колективах, курінь зазвичай на загальних зборах вибирав зі свого середовища старшого, або ж курінного отамана. Як зазначав козацький літописець Григорій Грабянка, «живе курінь під проводом старшого, чоловіка, як правило у військовій справі найвправнішого, і його шанують і коряться йому, як найстаршому після кошового отамана» [39]. Курінні, окрім 39 військово-адміністративних повноважень, часто виконували поміж козаків свого куреня і роль суддів, мали право призначати тілесні покарання, примовляючи при цьому: «А, подайте київ на сучих синів» [40]. Хоча як 40 нижча судова інстанція курінні уникали виносити смертні вироки. Вони, як правило, виконували езекуції, призначені їхнім козакам волею Коша, або разом з іншими курінними отаманами розсуджували своїх підлеглих побратимів.

Курінні отамани, яких козацьким звичаєм переобирали щороку на зібраннях, були лише першими серед рівних курінної громади, проживали спільно з рядовиками в одному ку-

рені, хоча й мали особливе місце за столом на покуті поблизу ікон. Однак за свавільство щодо свого куреня курінних, «якщо хоч чим скривдять простого, перевершивши своє право, то так як звичайну сірому, карають на смерть» [41].

Із середини XVIII ст. усе помітнішими ставали наглядові функції у діяльності кошових отаманів. Зокрема, 21 жовтня 1751 р. К. Розумовський наказував кошовому отаманові Січі, щоб той зобов'язав курінних вести чіткий облік козаків та ретельно вписувати/виписувати останніх у курінних компутах. Водночас заборонялося відпускати будь-кого із куреня без дозволу кошового і наявності паспорта. За перебування на Запорозжжі без паспорта також вводилося покарання «по тамошньому їх військовому звичаю безпоблажно, щоби й інші, бачачи таке, страх мали», за чим мали уважно стежити курінні отамани [42].

Високе місце в адміністративній ієрархії Запорозької Січі посідали старші за віком козаки – «старики», «сивовусі діди», «знатні козаки радці», які були, як правило, колишніми представниками козацької старшини. На січових військових радах та судових засіданнях вони займали поважні місця одразу після кошової чи курінної старшини, підписували листи поряд з отаманами, сиділи в куренях на почесних місцях під іконами. Дослідники перш за все акцентували на значенні січових стариків (які часто були характерниками з надзвичайними можливостями тіла й духу) як хранителів козацьких звичаїв та старовини, підкреслювали значний моральний авторитет останніх у Війська Запорозького: «Це були стовпи всього Війська Низового, носії усіх його переказів й строгі виконавці

козацьких звичаїв: вони вгамовували й утихомирювали тих, хто не знав ніяких обмежень, при повній рівності товариства, молодих козаків; вони навіть часто йшли супроти волі “владної” старшини, не виключаючи самого пана кошового, коли помічали з його боку порушення предковічних порядків запорозької громади... а після смерті користувалися такою почесною, що при їх похованні один раз стріляли з гармат, а з дрібнішої зброї більше ніж за іншими простими козаками» [43].

Про особливий статус стариків на Січі писав і класик французької літератури Проспер Меріме в своїх наукових українознавчих студіях (1854 р.): «На Січі існувала повна рівноправність козаків; певні повноваження надавали тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги» [44].

За межами Запорозької Січі на території Війська Запорозького Низового, яке мало своєрідні адміністративно-територіальні одиниці – паланки (в різні періоди їх кількість коливалася від 5 до 11), судочинство здійснював паланковий суд в особі паланкового полковника та місцевої старшини (осавула, писаря, підосавула та підписаря). Загалом паланкова старшина козацьким звичаєм обиралася в Січі (терміном від одного до кількох років) та підпорядковувалася волі Коша. За традицією, керівництво паланок обирали (а згодом і призначали) винятково із січовиків того чи іншого куреня (почергово), а не із місцевих знатних козаків-гніздюків, хоча з часом роль останніх у паланковому управлінні зростає через створення ради зі «ступенних добрих козаків» при паланковому полковнику. У зв'язку з цим для людності

паланок (а туди крім козаків входили й посполиті селяни та інші категорії) склалася багатоступенева ієрархія козацького судочинства: паланковий суд – суд відповідного курінного отамана – військовий суддя – суд кошового отамана [45]. Тому особи, невдоволені судом паланки, могли йти по інстанціях, аж поки їм не виносили остаточний вирок. Що ж до згадуваних у літературі випадків виконання смертних вироків на рівні паланки чи забиття окремих осіб символом влади паланкового полковника – металевим перначем, то тут слід зазначити, що це могло стосуватися лише запеклих злочинців, спійманих «на гарячому», або ж приведення в дію вироку суду вищої інстанції.

Характерною рисою козацького судового процесу був тотожний розгляд справ кримінального та цивільного характеру. Вагомими доказами в судочинстві визнавалися різноманітні речові й письмові джерела (знайдені крадені речі, розписки про позику грошей тощо), свідчення посадовців (що оглядали місце злочину, спірні землі й т. ін.) та очевидців, зізнання сторін (навіть здобуті під тортурами). Судовий процес проходив в усному порядку і мав змагальний характер, хоча у важливих справах та за присутності військового писаря вівся письмовий протокол допиту. Важливою процесуальною дією в козацькому праві було встановлення всіх деталей розслідуваних подій та мотивів скоєння протиправних діянь. Часто січовий суд називали «простим, швидким і правим», оскільки за першого звернення потерпілих чи спірних сторін відповідна інстанція без тяганини виносила справедливий, згідно з козацькими звичаями, вирок, і домагалася, щоб сторони процесу із

ним погодилися. У противному разі невдоволені зверталися до вищих січових інстанцій, які остаточно вирішували справу, навіть за незгоди когось із позивачів. Останніх, до речі, за їх упертість могли через покарання (биття киями) змусити визнати вирок та смиренно виконати судові рішення [46].

У випадках, коли підозрюваний не викликав довіри, намагався приховати обставини розслідуваних подій або заплутати справу, то до нього застосовували попереднє ув'язнення у військову чи паланочну в'язницю або пушкарню. Там щодо таких правопорушників застосовували тортури, й досвідчені судді чинили остаточний суд «по самій справедливості, зрілим оком». Загалом тортури були поширеною слідчою дією в українських копних судах XVI–XVIII ст., які діяли на основі усних звичаєвих норм. У джерелах згадано про «муку», «пробу», «тортуру», «квестію», «конфесан», «екзамен», і з їх допомогою злочинця примушували зізнатися у скоєнні злочинів та назвати своїх спільників [47].

Коли ж підозра падала на когось із відомих козаків, які мали чималі заслуги перед січовим товариством, то громада загалом або ж січова старшина чи духовенство зокрема брали такого козака на поруки, тобто звільняли від ув'язнення й гарантували, що до суду він поводитиметься благочинно, за першою ж вимогою постане перед суддями (не втече) й не заважатиме з'ясуванню обставин судової справи. Зокрема, 1775 р. козаки Кисляківського куреня та їхній отаман Самійло Щербина подали кошовому отаманові розписку такого змісту: «...прийняли ми козаки куреня нашого Кисляківського Кирила Письменного, якого тримали в

46

47

пушкарні під вартою як звинуваченого в гайдамацтві (розбійництві. – *Авт.*), в своє утримання на поруки і що він до вимоги поданий від нас буде, а надто, що він надалі красти не піде й ніде зі злочинцями зв'язку ніякого мати не буде; в тому й зобов'язуємося. Якщо ж всупереч сподіванням або через нашу до нього неувагу виникне якась підозра, то ми, нижче підписані, підлягаємо військовому штрафу і 48 за нього, Письменного, в одвіті» [48]. У цьому випадку побратими домоглися звільнення свого козака з-під ув'язнення, яке він відбував згідно з судовим рішенням: «Хоча за його провину належало бути під вартою в пушкарні військовій з іншими колодниками (закованими в колодки. – *Авт.*) і за військовим звичаєм штрафувати» [49]. Надалі в документі згадано й досить своєрідні мотиви звільнення злочинця: «козак Письменний багатьом козакам і стороннім людям немалу суму грошей заборгував, то козаки запорозькі за звичаєм своїм, а не по якійсь злобі, якщо він у ту пушкарню буде відданий, мають намір, зібравшись, його як злодія на смерть забити. А якщо вбитий буде, то куреню нашому платити за нього грошей немалу суму доведеться мар- 50 но» [50].

Іншого разу порука стосувалася випадку, коли за козака ручались побратими і родичі опісля його побиття киями. Так було 1759 р., коли судили козака Полтавського куреня Максима Шульгу за конокрадство, який був уже «під шибеницею перед військом та священниками виклопотаний і від- 51 пущений на поруки» [51]. Причому поручителі не лише гарантували благочестиву поведінку свого підопічного, а й його церковну покуту та перевиховання: «надалі красти не буде, ми на це зобов'язуємося й по-

винні відвезти в монастир за його обіцянкою» [52]. У протилежному разі, 52 якщо козак «Шульга і надалі крастиме і на нього претензія надійде, ми маємо скривджених вдовільнити і його відшукати для доставки в Кіш» [53]. 53

Окрім зазначених випадків, козацькому праву була відома й так звана тимчасова порука, коли за підозрених у злочинах товаришів віддавали під нагляд родичів у зв'язку з суворими приписами церковного календаря (приміром, у піст, коли не годилося чинити допит чи карати злочинця). Наприклад, у 1762 р. кошова старшина наказувала Кодацькій паланці звинувачуваних у вбивстві тамтешніх осіб «до розгляду справи батькам за розпискою віддати на поруки... а в нинішні пісні дні першої седмиці щодо того вбивства насил- 54 ля чинити не слід» [54].

Такий важливий судовий інститут, як взяття на поруки, набув значного поширення в тогочасному українському звичаєвому праві загалом і мав забезпечити територіальні громади від протиправних діянь підозрюваних осіб та гарантувати відшкодування (тими, хто брав на поруки) заподіяних останніми збитків у разі їхньої втечі [55]. 55

Важливою передумовою завершення слідства в козацькому судочинстві було не лише щиросердне зізнання підозрюваного, а і його каяття у скоєному та відмова від подібних дій у майбутньому. Січові судді навіть удавалися до умовлянь, щоб злочинці щиро покаялися, а підтвердженням їхньої подальшої благопристойної поведінки могла бути лише церковна присяга, яку давали на сакральних речах та Біблії. Означені дії в подальшому досить суттєво впливали на вироки козацьких судів. І якщо скоєний козаком злочин був

нетяжким, не мав рецидивного характеру, а сам січовик широко зізнався та каюся у гріхах, то таких винуватців прощали й звільняли від судового покарання. Те саме стосувалося тих злочинців, які добровільно приходили на Січ зізнаватися в скоєних правопорушеннях та широко каюся. Тому січова старшина неодноразово зверталася до таких ватаг, щоби «йшли на покаєння добровільно в Січ без сумніву, і в тому, що тинятися й красти не будуть, у Січовій церкві запрясягли б, після чого й будуть
56 Кошем всі прощені» [56].

У тих же випадках, коли зізнання не було щиросердним, а здобувалося через свідчення інших або тортури, то навіть подальше визнання злочинцем своєї провини не пом'якшувало кари, і вирок виносили відповідно до тяжкості скоєного злочину (від тілесної муки біля ганебного стовпа до
57 смерті на шибениці) [57].

Правові звичаї, які склалися в Запорозькій Січі й об'єднувалися поняттям «козацького права», мали досить складну й взаємоузгоджену систему трактування самого поняття злочину та цілої низки покарань за його скоєння. Важливою рисою звичаєвого січового судочинства було те, що за протиправні дії козаків призначався лише вид покарання (ув'язнення біля стовпа чи гармати, биття киями тощо), але при цьому не регламентувалась його міра. Остання могла залежати від різноманітних пом'якшувальних та обтяжувальних обставин і попереднього (благочестивого чи ні) життя засудженого. Залежно від такої репутації січовики самі визначали, скільки «всипати»
58 кив прив'язаному побратимові [58].

Під поняття злочину в Запорозькій Січі підпадали всі протиправні (аморальні) діяння, які зав-

давали шкоди запорозькій спільноті загалом чи окремій особі зокрема (її честі, здоров'ю, життю) або ж майнові збитки. У військовій сфері злочинами вважались зрада, боягузтво, дезертирство, вбивство побратима (на війні чи в розбої), заподіяння тілесних ушкоджень, пияцтво під час військового походу тощо. У повсякденні до злочинів належали розбої, грабежі, крадіжки, переховування злочинців чи неправедно набутих речей, недонесення про злочинців, несплата боргу, взаємні сварки та несправедливі грошово-майнові претензії тощо. Злочинним також вважався у січовиків зв'язок із жінкою, перелюб чи приведення жінок на Січ, оскільки на її території побутував звичай безшлюбного козацького життя. Цікаве спостереження про злочин і кару занотував Жан-Бенуа Шерер: «Запорозькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять. Вони надають такого значення цьому чубові, що коли один козак вирве його в іншого, то мусить заплатити йому п'ять карбованців» [59].

У системі вироків та покарань, що їх виносили козацькі суди, найпоширенішими були приковування до ганебного стовпа чи гармати, побиття киями чи батогом, тілесні ушкодження, грошові штрафи та конфіскація майна (товару). Виносили й смертні вирок (шибениця, залізний гак, паля, утоплення) – за особливо тяжкі злочини. Відзначаючи суворість «козацьких законів», дослідники (В. Коховський та ін.) пояснювали цю обставину, з одного боку, небезпечними військовими умовами життя січового товариства на порубіжжі, необхідністю тримати «залізну дисципліну» щодо новобранців, які не-

рідко були людьми сумнівної репутації, а також, з іншого боку, неповним соціумом, тобто відсутністю жінок, які могли б пом'якшити сувору козацьку вдачу.

Однак щодо «суворості» козацького права, то тут слід згадати кілька суттєвих моментів. Передбачені за певні види злочинів смертні вирокі були не такими вже й часто вживаними нормами, адже на Січі перебували загалом досить достойні люди. Цю обставину відзначали й козацькі літописці: «Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева». Хоча, з іншого боку, вказані літописцем незначні крадіжки (в інших гуманніших правових системах за них передбачались лише штрафи або ув'язнення) нібито не вимагали такого радикального покарання. А чужоземці уточнювали цю звичаєво-правову норму: «Якщо йшлося про велику крадіжку або коли він (козак. – *Авт.*) уже крав раніше, то після того як він вистоїть під стовпом належний час, його вішали на цьому стовпі» [60]. У цьому сенсі козацьке судочинство особливо не вирізнялось своєю суворістю з-поміж загальноукраїнських звичаїв, адже, навіть у свідомості українських селян XVI–XVIII ст. смертна кара загалом не асоціювалася із чимось екстраординарним. Тому посполиті теж вільно застосовували її на своїх вічах-копах і навіть у справах про крадіжки речей, як це було в Луцькому повіті на Волині у 1568 р., коли селяни оголосили своїм злодіям: «скажемо вас обоих на шибеницу, водлуг права нашого копного» [61].

Окрім того, слід зазначити, що навіть на Січі не всіх злодіїв одразу

страчували, а могли призначати й м'якші покарання. В одному із листів Запорозького Коша зазначалось: «Ми того чоловіка прикували були до кобилиці за свою злу справу, тобто за злодійство, що багато в курені речей покрав, а того не відаємо, хто йому замок на шиї розбив» [62]. Хоча зазвичай таке приковування злочинця мало характер попереднього досудового затримання з подальшим суворим вирокком.

Іншим полюсом були так звані м'які покарання, коли правопорушника засуджували умовно (за відшкодування ним усіх збитків та вибачення), коли не страчували годувальника сімейства, а смертний вирок замінювали киями тощо. Однак найважливішими умовами козацького права були незворотність покарання для усіх без винятку посадовців Запорозької Січі й не куларне, а публічне осудження правопорушника (що за українським звичаєвим правом позбавляло останнього «доброго імені» й репутації в товаристві та в разі повторних злочинів передбачало найсуворішу кару). Також цей аспект свідчив про високий рівень козацької правосвідомості, оскільки мета покарання переслідувала не лише «перевиховання» злочинців та відшкодування матеріальних і моральних збитків, а й привселюдну «науку» усьому співтовариству. Це теж підкреслювала січова старшина у посланні до самарського полковника, у володіннях якого була «мешканка Ганна Перехристка... козаком куреня Канівського Федором Маляром згнєблена не по пристойності». Тому Кіш наказував: «...пане полковнику зі старшиною, повеліваємо цього Маляра відшукати, і щоб інші таких непристойних гидот чинити не відважувалися, на страх

іншим публічно на базарі киями по-
 63 карати» [63]. Таке розуміння інсти-
 туту покарання в досліджуваний
 період було не козацькою особли-
 вістю, а загальноукраїнським яви-
 щем. Зокрема жителі сусідніх око-
 лиць решти українських земель на
 своїх вічах-копах чітко визначали
 загальну мету кари для злочинців:
 «Не хотечи такого злодейства меж
 собою мети и... шtbody ся десятый
 64 на то гледечи каял» [64].

Висвітлюючи конкретно-історич-
 ні прояви козацького карного права,
 зазначимо, що в практиці січового
 судочинства поступово оформилася
 чітка система покарань за основні
 види злочинів. За незначні право-
 порушення й провини винуватців
 просто приковували до ганебного
 стовпа або гармати без побиття кия-
 ми, лише для осуду співтовариства
 (за непокору чи зневагу до старшини;
 допоки не повертав борг чи відшко-
 довував завдані збитки тощо). Саме
 так було покарано козака Пашків-
 ського куреня Федора Литвина за те,
 що по-розбійницьки відібрав коня у
 свого побратима (1758 р.), а в 1770 р.
 до стовпа в Січі прив'язали дезерти-
 рів, яких попередньо висікли киями
 на базарі. Вказане покарання засто-
 совувалося переважно до незначних
 правопорушників і було швидше за-
 собом морального впливу, оскільки
 переводило підсудного в розряд не-
 благодійних осіб, щодо яких за
 повторних порушень козацьких зви-
 чаїв уже призначали більш суворі
 вироки. Схожим покаранням в укра-
 їнському звичаєвому праві було во-
 діння злодія по селу чи місту з
 повішаними на нього вкраденими
 речами чи знаряддям злочину. Цей
 звичай теж передбачав позбавлен-
 ня злочинця «доброго імені» поміж

сусідами та застереження й науку
 іншим [65].

65

Ганебний стовп, який одразу ж
 зводили в кожній новій Запорозькій
 Січі на січовому майдані, та в'язка
 готових київ біля нього, таким чином,
 були наочним застереженням для
 січовиків, навіть якщо до стовпа не
 було прив'язано злочинця. Та все ж
 головним щодо прикованих до стов-
 па правопорушників було тілесне
 покарання. Іноді кошовий отаман
 або військовий суддя чітко визначали
 кількість ударів киями (50, 100 і
 більше). Саме так 11 червня 1758 р.
 Герасим Рябий був «за побої, спри-
 чинені в пияцтві, покараний біля
 стовпа киями і там помер». У пере-
 важній же більшості випадків за
 козацькими звичаями січовики ма-
 ли право без міри «всіпати київ»
 прикованим на майдані злочинцем.
 Оскільки присуджені терміни пере-
 бування біля ганебного стовпа були
 різними (1, 3, 5 і більше днів), то
 щоденне покарання киями призво-
 дило підсудного, якому при цьому
 доводилося ще й вислуховувати до-
 кори, образи, повчання, навіть до
 смерті. Саме цю обставину відзна-
 чав Ж.-Б. Шерер: «І, коли він (зло-
 чинець. – Авт.) стояв прив'язаний,
 козаки підходили до нього юрбою,
 і кожному було дозволено бити йо-
 го та лаяти. Вони починали знуца-
 тись з нього, кожен брав кия з тих,
 що лежали під стовпом, і бив його,
 приказуючи: “А дай-но тепер себе
 покарати за безчестя, яким ти нас
 уктив”. Чимало з цих нещасних
 померло від ударів» [66]. Хоча в 66
 окремих випадках авторитетних у
 товаристві січовиків, які опинили-
 ся у такому скрутному становищі,
 не лише не били, а навпаки, їм ви-
 словлювали співчуття (годували, час-
 тували горілкою, давали кошти на

повернення боргів чи відшкодування збитків).

Позбавлення волі правопорушників у Запорозькій Січі, а саме приковування до ганебного стовпа чи гармати (що сповіщала про значні події) на майдані, а також ув'язнення під «чесний караул» до січової чи паланкової в'язниці, інколи пушкарні, застосовували переважно для попереднього досудового розслідування справи, або коли засуджений чекав виконання вироку (поки з'явиться інший злочинець, який виступить у ролі ката, або коли спливе відповідний період християнського календаря – приміром, під Великий піст злочинців не страчували). Практично ніколи ув'язнення злочинців не застосовувалося як окремий вид покарання, а лише як допоміжний черговий етап козацького судочинства.

В окремих випадках дослідники козацьких звичаїв згадують збройний двобій як засіб з'ясування відносин та доведення правоти між двома 67 козаками [67]. Хоча важко сказати, як до такого звичаю ставилася січова старшина: як до легітимного вчинку чи як до козацького самоуправства.

За певних обставин козаків не позбавляли волі (в комплексі з «киями»), а лише піддавали конкретним тілесним покаранням і відпускали. Приміром, кошовий виносив такий вирок, і тут же його охорона приносила кий, примовляючи: «Ну, лягай, братчику! Ось ми тебе проучимо, як правду робити». А на вмовляння винуватця кошовий відповідав: «Ні, братику, нема уже помилювання, коли ти такий упрямий. Козаки, на руках і на ногах станьте! Сторожа, бийте його добре киями, щоб знав, по чім 68 ківш лиха!» [68] В іншому випадку (1767 р.) козак Платнірівського куреня Іван Пастрида, який ночував у

зимівнику на річці Чорний Ташлик і так сп'яну побив господаря, що той на третю добу помер, був «жорстоко покараний киями й відпущений на покаяння» [69].

Окрему групу тілесних покарань згідно з козацьким правом становили ушкодження кінцівок. Зокрема, за п'ятий розбій та завдані ножові поранення побратимам злочинця карали «уломленням однієї ноги на сходці», а за «більші вини переламували руку й ногу» [70]. На решті території України такі тілесні покарання теж застосовували, але свідчити про їх масовість не доводиться. Зокрема, норми магдебурзького права, які діяли на українських землях у XIV–XVIII ст. і були модифіковані до місцевих умов, передбачали увіччя злочинця за незначні крадіжки: «Хто вкраде 3 і більше золотих, має бути повішений, а коли вкрав рій, який вартує менше 3 золотих, бити палками, обтяти волосся, шматок вуха або носа, а коли немає вуха роблять знак на обличчі. Злодіїв значать тільки тих, які крадуть вдень. За першу крадіжку на обличчі зробити знак, за другу – відрізати вуха, а за третю – на чолі випалити хрест» [71].

Український кодекс звичаєвих і правових норм «Права, за якими судиться малоросійський народ» (кодифікація якого тривала досить довго і була завершена 1743 р.) теж передбачав тілесні ушкодження злочинців. Їх, як власне, і смертні вироки, обов'язково мав виконувати спеціальний містр (кат), але не в кожному місті та й навіть регіоні така посада була зайнята. У 1710 р. члени магістрату м. Кременця повідомляли, що не змогли виконати визначені ними судові покарання та стратити злочинців, бо не знайшли відповідного ката в сусідніх містах: «...по того

містра до міст Бродів, Дубна, Олики та інших міст, у яких би містра можна було знайти, посилали, але в жодному місті на цілій Волині, і навіть на пограниччі, містра знайти не змогли» [72]. А згодом виконавці тілесних ушкоджень отримували «городовое жалование» з чіткою платою за конкретні дії: «...от исцев за мучение зжением или другим способом всякого злодея, також за отсечение составов, за урезание ушей или носа, и за смертную экзекуцию по 50 копеек по древнему обыкновению» [73].

Найсуворішою мірою покарання в козацькому праві була смертна кара, яку призначали за найтяжчі злочини. Залежно від моральних якостей правопорушника, такою могло стати згадуване вже биття біля ганебного стовпа (бо товариство саме визначало кількість та силу ударів), яке часто завершувалося для закоренілих злочинців смертю. Саме так було покарано козака Сухого, якого за крадіжки 74 забили киями в Самарі 1746 р. [74].

За тяжкі злочини або кілька незначних січовики застосовували повішення злочинця. Шибениці були влаштовані у кожній паланці Війська Запорозького Низового: два стовпи з поперециною згори ставились над людними шляхами. Оскільки у запорожців не було ката, то повішання винуватця здійснював наступний у черзі на покарання злочинець. Відповідно засуджений до страти ще міг тривалий час жити, чекаючи появи чергового засудженого. Інколи злочинець сам під'їжджав під шибеницю, йому накидали петлю на шию й проганяли коня. За певні злочини засуджених підвішували догори ногами або залізним гаком за ребро. Страти через повішання практикувались у січовиків практично увесь період існування Запорозької Січі.

Вже у XVIII ст. при Січі був повішений Іван Покотило (1744 р.) та інших троє злочинців, а в Самарській паланці – Павло Щербина [75].

Звільнити від смертної кари козака, засудженого до страти (і шибениці, зокрема), за звичаєм могла дівчина, яка готова була одружитися зі злочинцем. За умови взаємної згоди козака звільняли й справляли вінчання та весілля. Цей звичай був не лише загальноукраїнським, а й поширеним у Європі. Дослідники українського звичаєвого права вказували на десятки таких випадків (аж до XIX ст.), коли наречені випрошували в судах від смертної кари чоловіків і одружувалися з ними [76].

Посадження на палю як метод страти злочинців запорожці використовували не часто, бо не бажали уподібнюватися до польських старост і жовнірів, які страчували таким чином і козаків-повстанців. Січовики відзначали героїзм тих побратимів, які зазнали такої жадливої страти від ворогів, а також казали: «...так умер покійний мій батько, так і я умру потомственною стовповою смертю» [77].

Страчених козаками злочинців заборонялося під страхом смерті знімати з шибениці чи палі, і так вони залишалися висіти тривалий час для перестороги іншим, аж поки не розсипались.

Інколи в Січі допускалися страти через потоплення неугодних «агітаторів» чи злочинців. Саме так хотіли січовики стратити польського шляхтича Самуїла Заборовського, який на початку 80-х років XVI ст. прибув на Томаківську Січ і хотів тиском схилити Кіш до прийняття його пропозиції. З цього приводу шляхтич зазначав: «...вночі великий розрух стався, же не відав, що з ним чинить мав і не був

75

76

77

від них безпечний здоров'я свого». А згодом козаки «за тими словами скарати (Заборовського. – *Авт.*) хотіли згідно звичаю свого: підперезавши міцно, піску за пазуху насипати і в воду кинути» [78]. У 1700 р. запорожці теж згадували подібну кару, коли присудили злочинцеві, «насипавши за пазуху піску, посадити його в річку Чортотлик» [79]. Потопленням карали і тих, хто не дотримувався дисципліни й допускав пияцтво у морському поході. Про цей козацький звичай так писав Гійом Левассер де Боплан у середині XVII ст.: «Під час походів ці люди дотримувалися тверезості, і якщо між ними трапився п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки взяти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедиції вони високо цінують тверезість» [80].

В особливих випадках за козацьким правом злочинця за вбивство свого побратима клали в домовину й закопували разом із убитим. У XVIII ст. чужоземці так описували цей звичай: «Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай вже зник в Малоросії (Україні. – *Авт.*), але він зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування» [81]. А в іншому місці французький історик додавав: «Козак, який убив іншого козака, лягав на труну вбитого, і його ховали живого, відповідно до принципу, за яким усі козаки є брати, що повинні жити разом, не діючи шкоди один одному» [82].

Попри передбачені козацькими звичаями жорстокі покарання, сучасники все ж відзначали, що останні застосовувалися не так часто,

через миролюбиву вдачу козаків та й українців загалом.

Зокрема, Ж.-Б. Шерер писав: «Жодна нація не виявляє стільки поміркованості в незгодах, як мешканці України. Там обидва супротивники спокійно їдуть тим самим возом, п'ють, їдять і сплять разом, навіть коли треба проїхати 300 верст, щоб дістатися до судді» [83]. «Коли мешканці України б'ються, то завжди або навкулачки, або киями й майже ніколи не вживають холодної зброї» [84].

Сучасники також зазначали, що під час виконання судового рішення його іноді пом'якшували, оскільки козаки «щадили тих, кого карали за першу крадіжку, або кого дуже любили. Доходило до того, що вони навіть давали йому гроші». І навіть милували за важкі злочини: «Якщо вбивця був сміливим козаком, якого любили всі його товариші, він міг уникнути смерті за спільної згоди або ж відбутися інше покарання» [85].

Помилуванню також підлягали особи, які зізнавалися в злочинних діях, та годувальники сімейства з малолітніми дітьми. Зокрема, судовим рішенням Коша (8 серпня 1767 р.) таким чином було пом'якшено вирок Василеві Баркуту з Лебедівки (Протовчанська паланка): «...хоча за його у вбивстві чужої жінки провини мали стратити... але тому, що він має малолітніх дітей і дружину, і щоб вони не zostалися без харчів... замість належної йому за те смертної кари, жорстоко тут (у Січі. – *Авт.*) покараний киями й відпущений на колишнє місце проживання на покаяння» [86].

Цивільно-правові відносини запорозьких козаків, як, власне, й кримінальні, регулювалися за усталеними звичаями й оформлювалися у

досить досконалі юридичні поняття. До останніх належали норми про порядок володіння й користування землею та угіддями, право першого займу (займанщина) та давність володіння, кредиторсько-боргові зобов'язання та неоднаковий розподіл стягнення тощо [87]. Одними з найважливіших у запорожців були звичаї, що регулювали порядок володіння земельними ресурсами та різноманітними угіддями (сіножатями, пасовищами, лісами, ріками, гатями, ставками тощо). В основі формування січового землеволодіння лежало право першого займу – займанщина, яке давало можливість у подальшому господареві чи товариству вільно розпоряджатися набутою таким чином ділянкою. Як сповіщав козак Розсолода, «земля була в них (запорожців. – *Авт.*) вільна, степів не ділили, де хто обере собі місце; де кому охота припадає, там і сіда. Копай собі землянку, заводь худобу яку, та й кошуй» [88]. Цю ж обставину відзначала й інша козацька адміністрація у XVIII ст.: «...рядовые козаки с посполитими, от начала своего жития и по сей день заобщо имеют леси, дуброви и в оних лесех козачого звання с посполитими одни подля другого имеют займища... на разробление нив и сеножатей где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустраивали» [89].

Наступним після займанщини етапом вступу в володіння землею було отримання від Коша Запорозького відповідного підтверджувального письмового документа («білета», чи «паспорта»), який гарантував січовикам повне право власності на землю. Останню, таким чином, козаки вже могли вільно продавати, дарувати, спадкувати, здавати в оренду тощо. Окрім виділених у приватну

власність (чинним та відставним січовикам) зимівників та хуторів, решта запорозьких угідь перебувала у спільному володінні Коша: «...земля військова запорозька не в розділі, а вся громадською вважається» [90], а тому в Січі існував звичай щорічного їх перерозподілу за жеребом. Ось як описував цю процедуру Д. Яворницький, цитуючи слова кошового: «Панове молодці! Тепер у нас новий рік; належить нам за давнім нашим звичаєм, провести розподіл між товариством усіх рік, озер, урочищ, звіриних угодів та рибних ловів». На що січовики відповідали: «Так, слід, слід! Будемо ділити, як здавна у нас заведено, по лясам, по жеребку». Після чого «військовий писар, який завчасно розписував за куренями всі угіддя на маленьких ярликах, клав їх в шапку, струшував їх руками і пропонував курінним отаманам підходити до шапки й розбирати ярлики... писар зачитував і, що якому куреню діставалося, тим він і володів протягом року, до нового поділу; тут спорів і нарікань не було» [91].

За козацькою традицією лише після поділу угідь поміж основними осередками січовиків – куренями, товариство наділяло земельними, лісовими й водними ресурсами військову старшину, січове духовенство і, в останню чергу, одружених козаків, які постійно проживали на території Війська Запорозького Низового й, як правило, були приписані до конкретного куреня. Інші тимчасові категорії людності, які не записувалися до війська, не мали права на частку січових угідь. Дослідники також зазначали, що в міру ущільнення освоєні угіддя вже поділялися на розряди (від кращих до гірших), і витворювався складніший звичай

розподілу багатих і ближче розташованих угідь та далеких наділів [92].

З-поміж цивільно-правових звичаїв на Запорозжжі важливими були: право трудового принципу, коли козаки обстоювали й претендували на землі, які були освоєні (вироблені, оброблені) ними або їхніми предками, родичами; право першого займу – хто перший зайняв і обробив цілину та згодом узаконив її на рівні Коша; право давності володіння – коли дійсним вважався той власник, який багато років безперешкодно володів землею, і на неї ніхто не висував претензій. Характерний у цьому сенсі випадок наводив А. Скальковський. Вища судова січова інстанція задовольнила позов вдови Ганки Силихи із Самари (1774 р.), в якій місцева влада намагалася відібрати город. І позивачка, і урядовець обґрунтували переважне право Силихи на город саме давністю володіння ділянкою й так званим трудовим правом, бо її чоловік, маючи потребу в городі, «зайняв (першим. – *Авт.*) місце в Панчовому, де викохав чорне й родюче (фруктове. – *Авт.*) дерево, володіючи тим 13 літ вільно... досягши всього своїм трудом» [93]. Окрім цивільно-правового, січовики відзначали й моральний бік справи (що загалом часто було невіддільним у звичаєво-правовій культурі козацтва): «...якщо дійде до того, що віддалите (позивачку від города. – *Авт.*), то вельми скривдженою буде, оскільки вона вдова і немічна» [94].

Зазначені земельно-правові звичаї січовиків не були чимось особливим, а на загал становили загальноноукраїнську характерність [95].

Досить досконалою у січовиків була система цивільно-майнового регулювання угод купівлі-продажу, позики, обміну особистого найму, які

укладалися переважно в усній формі, хоча згодом усе частіше трапляються різноманітні письмові розписки. Зокрема, у 1774 р. представник козацької старшини Лук'ян Великий твердив, що дав попаді, вдові з Нового Кодака Килині значну суму грошей, щоб вона давала (позичала) їх людям під відсотки. Після походу попадя повернула гроші, але Л. Великий вимагав ще й відсотків і, не отримавши їх, забрав у жінки худобу. Килина оскаржила цю конфіскацію в Кіш і показала розписку кредитора, що віддала свій борг повністю: «...дав цю розписку... в тому, що вона винна мені була 500 крб. Тож мені все сповна віддала вищезгадана Килина» [96].⁹⁶ Оскільки в розписці про відсотки не йшлося, то Кіш постановив, що худобу і коней, забраних у вдови, Л. Великий тримає незаконно, і зобов'язав негайно їх повернути.

Про звичаї конфіскації особистого майна ми дізнаємося із багатьох судових справ низовиків. Наприклад, 1745 р. писар Кальміуської паланки Олексій Петрушка забрав із зимівника (на р. Єланчик) козака Стефана Чорного худобу і майно в покарання за його негідні вчинки. Постраждалий низовик довго не думав і, не заставши паланкову старшину, щоб оскаржити дії, «за звичаєм взаємно у його (Петрушки. – *Авт.*) житлі забрав худобу, 1 крб. 50 коп. грошей, бурку та інші речі» [97].⁹⁷ О. Петрушка, вочевидь, керуючись звичаєвим правом, не став піднімати бучу й цим побічно визнав дії С. Чорного законними. Однак через кілька років, перебуваючи в матеріальній скруті, Петрушка підсумував свої збитки і в судовому порядку зажадав матеріальної сатисфакції від Чорного. І хоча суд кошового отамана визнав Чорного невинним, все ж прохали останнього

надати позивачеві якісь кошти, зважаючи, що він перебуває «в крайніх нестатках та бідності» [98]. Отже, козацька звичаєво-правова культура досить своєрідно трактувала такі правові поняття, як термін давності та юридичне обґрунтування матеріальної претензії, схиляючись швидше не до чіткості норм, а до понять благодійності, справедливості, моральності у прийнятті судових рішень.

Досить досконалыми в козацькому цивільному праві були положення про відшкодування боргів та збитків. Зокрема, у 1772 р. після судового розгляду Кіш наказав самарському полковникові, щоб місцеві жителі Порожній та Сичок відшкодували козакові Грицьку Білому 46 крб. 67 коп. солідарною оплатою рівними долями. Причому Порожній мав здійснити виплату (23 крб. 33 коп.) негайно, а Сичу дали відстрочку до його повернення з Криму [99].

У випадках завдання колективних збитків козацька старшина могла покладати їх відшкодування на когось одного із засуджених, а вже потім той домагався рівного розподілу суми відшкодування. Наприклад, у 1774 р. козацький полковник Попович оштрафував на 16 крб. Опанаса Волошина за те, що кози завдали шкоди в лісі у байраку. Однак Опанас довів, що то були кози кількох господарів, і тому домагався рівного розподілу штрафу на всіх винуватців [100].

За звичаєм до таких козаків, які вперто не бажали відшкодувати збитки, повертати крадене або борги, застосовували досить радикальні засоби примусу. Як писав Ж.-Б. Шерер, «боржника, який відмовлявся або був неспроможний платити, прив'язували до гармати на майдані, доки він не розквітається або не

знайде викуп за себе» [101]. А про злодіїв французький історик зазначав: «Козака, який щось украв у іншого козака на Січі або поза Січчю, прив'язували на великому ринковому майдані до стовпа, поставленого для такої кари, і він лишався там, доки не віддасть украдене або не заплатить утричі більше за його вартість, а потім ще мав лишатися там три дні» [102].

Така суворість козацьких звичаїв щодо охорони майнових прав аж ніяк не свідчила про жадібність чи скнарність січовиків. Навпаки, чужоземці відзначали, що «в запорозьких козаків курені завжди стоять відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого немає вдома... але нічого не може забрати з собою, якщо не хоче наразитися на суворе покарання, бо існує священний принцип недоторканості будь-якої речі» [103].

За козацьким звичаєм січовики вважали здобуту в походах власність спільною і чесно розподіляли між собою, даючи щедрі дарунки на церкву, лікарні, шпиталі. За свідченням Проспера Меріме, запорожці також відкладали частину здобутих трофеїв у так званих козацьких кладах: «золото і срібло, здобуте у ворога, ретельно ховали. Переважно довіряли свої скарби Дніпрові: опускали їх у річку, в якій кожен козак мав потаємну, лише йому одному знану, нору» [104].

Звідси впливав і інший звичай обов'язкового негайного оприлюднення знайдених чужих речей, худоби, коней тощо. Тому сучасники писали про «обов'язок для того, хто знайде яку-небудь річ на Січі, прив'язувати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом

101

102

103

104

трьох днів, а після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не встановивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого при-
105 в'язують до високого стовпа...» [105].

Загалом досить помітною була спрямованість до справедливого вирішення будь-яких цивільно-майнових справ та виховання таким чином у січовиків і прибульців високоморальних якостей. Цікаво, що запорожці навіть унормовували правила торгівлі на своїй території. І, як писав Ж.-Б. Шерер, «дуже сурово карали тих, хто продавав що-небудь дорожче за визначену ціну. Кошовий або отамани дозволяли козакам по-
106 грабувати винного» [106].

Звичаєво-правова культура та система судочинства, що побутувала на теренах Війська Запорозького Низового, істотно впливали на формування судових органів в Українській козацькій державі, що постала в роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. Адже запорожці постійно намагалися поширити січові правовідносини не лише на все Запорозжя, а й на інші українські землі. В тогочасних документальних матеріалах містяться численні згадки про те, що козаки в містах і селах України «мають своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя» (1609 р.), що вони «не несуть відповідальності перед жодним судом, крім суду тих отаманів, яких вони самі собі встановили, обравши влас-
107 них суддів і старшин» (1613 р.) [107].

Певний вплив січового судочинства на формування правових відносин і органів суду в Українській державі позначався і в останні часи існування Запорозької Січі. Цей період характеризувався для України переплетінням чинних судових уста-

нов і рис січового судочинства. Вже з 1734 р. Запорозька Січ номінально підпорядковувалася київському генерал-губернаторові, а з 1750 р. – гетьманській адміністрації. Прерогативою гетьмана в цей час стає військовий суд із кримінальних справ. Із 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від січової старшини передання до Генерального суду (в Глухові) усіх без винятку запорожців, які брали участь у гайдамацькому русі [108].

Попри брак загального зводу законів у Запорозькій Січі та усне застосування запорожцями основних правових положень, все ж певні його аспекти поступово отримували письмове оформлення. У 1762 р. тут було «зділано писменное и круговое обя-
108 зательство впредь в Войске Запорозьком всегда содержать и сохранять ненарушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки, а именно искорененного воровства к умножению не допускать» [109]. А в 1764 р. у Січі, з метою боротьби зі злочинністю, було ухвалено інші письмові положення, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, введено заборону брати винних на поруки і навіть кошового позбавлено права помилування злочинців [110].

У практиці регулювання цивільно-правових та карних правовідносин запорожці демонстрували обізнаність із юридичними актами сусідніх держав. Зокрема, це дало підстави Ж.-Б. Шереру навіть зробити такий категоричний висновок: «Загальним і основним законом для українських козаків було магдебурзьке право» [111]. Але, тим не менше,
111 козацькі депутації на переговорах із російського стороною (1774 р.) використовували як юридичну підставу копії універсалів Б. Хмельницького

(1655 р.), грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові й усьому Війську Запорозькому, польські універсали М. Вишневецького (1670 р.), конституцію Варшавського сейму 112 (1717 р.) тощо [112]. І все ж найконкретнішим висновком щодо сутності

козацького права запорозької спільноти можуть бути спостереження сучасника – французького історика XVIII ст.: «Запорозькі козаки мали не так закони, як звичаї. Вони робили все те, що, як вони знали, робили їхні батьки» [113].

113

13.2.

Нормативно-правове регулювання козацького станового права

Козацьке право є феноменом, складним за своїм характером. І, можливо, однією з найскладніших проблем у його пізнанні є виокремлення права козацтва як стану з права козацької держави – Гетьманщини. До проголошення рівності прав та обов'язків громадян у різних країнах у XVII–XIX ст. кожний зі станів суспільства мав своє особливе право, свою особливу суму прав та обов'язків. Водночас право привілейованого прошарку великих землевласників або землекористувачів не було чітко відокремлено від державного права, адже, наприклад, участь у формуванні центральних та місцевих органів влади залишалася нерідко привілеєм саме магнатів.

У Гетьманщині шляхта не отримала особливих політичних привілеїв, а протягом кількох десятиліть взагалі практично втратила особливий становий статус. Натомість такі привілеї здобуло козацтво, а потім – козацька старшина. Тому державне право Гетьманщини міцно пов'язане з козацьким становим правом, але, звісно, не тотожне йому.

Іншою проблемою є усвідомлення того, що українське козацьке право не було цілісним феноменом. Можна виокремити право реєстрового/городового, правобережного і лівобережного, запорозького, слобідського козацтва, козацтва так званої Ханської України тощо. У кожному з випадків діяла різна система нормативно-правових актів про права і привілеї козацтва, різною була роль, яку відігравало звичаєве право.

Поки що не створено цілісної праці, в якій би було прослідковано еволюцію козацького права. Ступінь дослідження останнього на Слобожанщині або в Ханській Україні вельми незадовільний. Тому, на жаль, тут немає змоги здійснити порівняльний аналіз козацького станового права в різних регіонах України. Зважаючи на те, що його витокам присвячено підрозділ 1.7 у першому томі цієї праці, звернемо увагу насамперед на нормативно-правове регулювання козацького станового права у Правобережній, Лівобережній, Слобідській Україні та Запорозькій Січі після 1648 р.

З юридичного погляду українське козацтво можна визначити як добровільні військові наймані загони у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському з кінця

XVI ст. по 1569 р.; військовозобов'язаний стан особисто вільних людей у Речі Посполитій (1570–1714 рр.), Російській державі – (1654–1783 рр.); членів військово-територіальної автономної організації – Запорозької Січі у Південному Подніпров'ї (XVI ст. – 1775 р.) та військових організацій – січей, утворених вихідцями з неї (1775–1920 рр.); стан особисто вільних селян у Російській імперії (1783–1917 рр.); добровільні міліційно-військові формування в українських державних утвореннях 1917–1921 рр. (Вільне козацтво); членів відповідних добровільних об'єднань громадян (з 1992 р.).

До останньої чверті XVI ст. козакування залишалося лише видом діяльності представників різних станів і окремо правом не регламентувалося. У Великому князівстві Литовському українське козацтво перебувало під керівництвом воєвод і старост південно-східних (українських) воєводств і становило нестійку міжстанову групу, що її адміністрація використовувала для охорони кордону та організації походів на Кримське ханство та Османську імперію; також козаками називали приватні охоронні загони представників місцевої влади та магнатів.

У 1568 р. король і великий князь Сигізмунд II Август спробував вирішити проблему наявності некерованої козацької маси, запропонувавши козакам служити при прикордонних замках. Це було здійснено згідно з королівською грамотою від 5 червня 1572 р. На королівську службу було взято триста козаків. Очолив їх Я. Бадовський, який підпорядковувався коронному гетьманові. Завдання козацького загону полягали у виконанні прикордонної служби та поліцейських функцій.

Важливим для нас є те, що ці козаки були вилучені з-під управління та юрисдикції місцевої влади. Тобто вони (і члени їхніх родин) у визначених кількісно межах були конституйовані в окрему станово-професійну групу з особливим статусом. 1572 р. можна вважати точкою відліку розвитку козацького станового права. Згідно з «Постановою щодо низовців» Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. реєстр було збільшено до 500 осіб, визначено місце перебування козацтва – м. Трахтемирів, де мав бути створений шпиталь.

Пізніше у Речі Посполитій станове право українського козацтва розвивали насамперед конституції Вального Сейму (від 19 квітня 1590 р., 15 червня 1593 р., 7 травня 1596 р., 13 березня 1601 р., 28 травня 1607 р., 26 лютого 1609 р., 9 листопада 1611 р., 24 грудня 1613 р., 1638 р. та ін.) та угоди комісій королівських уповноважених з козацтвом (Житомирська 10 жовтня 1614 р., Вільшанська 28 листопада 1617 р., Ростаविцька у жовтні 1619 р., Куруківська 26 жовтня 1625 р., Переяславська 29 травня 1630 р.). Комісії були надзвичайними і призначалися королем для вироблення юридичних норм та вирішення інших питань щодо українського козацтва, очолювалися коронним гетьманом і складалися насамперед із представників місцевої адміністрації українських воєводств. Їх проекти узгоджувалися з представниками козацтва, підлягали ухваленню Сеймом і вносилися до його конституції.

Ці документи визначили статус частини українського козацтва, чисельно обмеженої реєстрами (1578 р. – 500 осіб; 1583 р. – 600; 1590, 1596, 1617 рр. – 1 тисяча; 1619 р. – 3 тисячі; 1625 р. – 6 тисяч; 1630 р. – 8 тисяч;

1635 р. – 7 тисяч, 1638 р. – 6 тисяч), як: а) окремої суспільної групи особисто вільних людей, що, за умови військової служби, звільнялися разом із сім'ями від податків (окрім селян приватних маєтків, яких до реєстрового козацтва не приймали); б) окремого роду військ під командою старшого (гетьмана), що підпорядковувався коронному гетьманові (до 1590 р. – черкаському старості) й отримував платню від держави, розміщувався на наданій йому території (спочатку обмежена придніпровською смугою між м. Трахтемирів (нині – село Переяслав-Хмельницького району Київської області) і м. Чигирин (нині районний центр у Черкаській області), згодом також у державних маєтностях (королівщинах) Київського воєводства (з 1619 р. [114])). Козацтво було зобов'язане нести прикордонну службу, виконувало інші військові та поліцейські завдання.

У перших десятиліттях XVII ст. розпочалося творення козацтвом на державних землях Придніпров'я територіальних адміністративних одиниць за мобілізаційним принципом – полків із власними автономними управлінням та судочинством. Це було юридично регламентовано Куруківською угодою 26 жовтня 1625 р. (шість полків: Черкаський, Канівський, Корсунський, Чигиринський, Білоцерківський – на Правобережній Україні та Переяславський – на Лівобережжі), усталилася військова організація козацтва (поділ на полки та сотні).

Під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. самовільне показачення, що полягало у відмові виконувати повинності та сплачувати податки і не обов'язково супроводжувалося військовою службою, охо-

пило значну частину населення Подніпров'я. Гетьманська влада визнала козацькі права лише за реєстровим козацтвом. Поповнення козацтва йшло з особисто вільних станів. Численні документи (зокрема, універсали Б. Хмельницького від 2 липня та 28 грудня 1648 р., 31 липня та 28 серпня 1650 р. та ін.) відмовляли повсталим приватновласницьким та монастирським селянам у козацьких станових правах та надавали їх попереднім чи новим господарям. Козацьке умовне спадкове землекористування не зазнало значної трансформації – воно залишалося неоподатковуваним на колишніх державних землях (королівщинах), що стали власністю Гетьманщини; за користування приватними та монастирськими землями сплачувалися натуральні податки. У королівщинах на утримання старшини виділялися млини.

Станові вимоги козацтва широко відбито в угодах уряду Б. Хмельницького з офіційними представниками Речі Посполитої. У перших вимогах козацтва до короля (у листопаді 1648 р.) пропонувалося відновлення миру, зокрема за умови збільшення реєстру до 12 тисяч осіб; використання надалі при охороні південно-східного прикордоння Речі Посполитої лише козацького війська; надання козацтву судових привілеїв шляхти, дозволу на вільне обрання гетьмана; пряме підпорядкування козацтва королю. Перемир'я між козацтвом та королівськими комісарами від 24 лютого 1649 р. передбачало укладення 12-тисячного реєстру, встановлювалася територія розміщення козацтва, обмежена на заході ріками Прип'ять, Горинь та м. Кам'янець-Подільський.

На переговорах Війська Запорозького з Річчю Посполитою під час скликання комісії козацькі делегації, хоча й висували вимоги, які відображали інтереси різних станів, зокрема міщанства, православної шляхти та духовенства, а також інтереси всього православного населення, проте делегації Війська Запорозького легітимно представляли лише козацький стан.

На переговорах ішлося про підтвердження козацтвом підданства королю Речі Посполитої та задоволення потреб Війська Запорозького шляхом надання спеціальних привілеїв (у складі сеймових постанов та окремо). Козацтво також вислало послів на Сейм (у 1660-х рр. – щорічно) для вирішення питань, зокрема пов'язаних із реалізацією раніше досягнутих угод.

Козацька станова програма у відносинах з Річчю Посполитою була представлена насамперед в інструкціях українським членам комісій та послам на сейми, польська – у королівських інструкціях комісарам від Речі Посполитої, узгоджені сторонами проекти рішень – у рішеннях комісій, нормативні акти – в постановках сейму.

Насамперед звернімося до козацької програми, відображеної у «Пунктах про потреби Війська Запорозького» 1649 р. [115], інструкціях козацьким послам на сейми 1659 р. [116], 9 грудня 1660 р. [117], у травні 1661 р. [118], 20 лютого 1666 р. [119], 2 жовтня 1670 р. [120], інструкції українським послам (П. Дорошенка) на Острозьку комісію від 10 травня 1670 р. [121] та пунктах, переданих королю П. Дорошенком через Й. Шумлянського у лютому 1675 р. [122].

Згідно з козацькою становою програмою територія проживання

козацтва обмежувалася Київським, Брацлавським та Чернігівським воеводствами (у 1666 та 1675 рр. вимагалася також поширення її на Побужжя та Подністров'я). У визначених межах козаки мали проживати не тільки у королівщинах, а й також у приватних маєтностях. На цій території мало бути заборонено розміщення польських військ, а під час війни всі війська Речі Посполитої, що там перебували, мали підлягати владі козацького гетьмана. Ранговою маєтністю гетьмана мало бути визначене Чигиринське староство (у 1659 р. гетьман мав отримувати також посаду Київського воеводи; у 1661 р. вимагалася також призначення рангових маєтностей та млинів для старшини).

Військо Запорозьке також вимагало надання податків від м. Лисянка на утримання козацької артилерії, розміщення козацького шпиталю у Трахтемирівському монастирі (а в 1666 р. також виділення індукти (митного збору) від Київського та Брацлавського воеводств на утримання козацького війська). Важливим є питання про реєстр: у 1649 р. фактично вимагали необмеженого реєстру, в 1659 р. питання про його чисельність передано на вирішення сейму, у 1661 р. ішлося про 70 тисяч осіб, пізніше це питання у козацьких вимогах не порушувалося. Козацтво також мало отримати права на виробництво й продаж алкогольних напоїв.

Окрім того, у деякі роки до цих вимог додавалися ще й такі: нобілітація старшини на подання гетьмана та участь козацтва у виборах короля (у 1661, 1675 рр. також козацьке представництво на сеймах); визнання козацьких прав за козацькими вдовами (у 1670 р.); передання

козацьких службових наділів у власність користувачам (у 1670 р.); визнання права гетьмана мати наймане військо (у 1670 р.); підконтрольність гетьмана лише королю (у 1670 та 1675 рр.); видача козацькому війську платні під час служби поза виділеними для його розташування воеводствами (у 1670 р.); звільнення торгової діяльності козаків від мит (у 1675 р.).

Іншою важливою складовою догвірних відносин козацтва з Річчю Посполитою як шляху формування козацького станового права є самі договори, зокрема: Зборівський від 123 8 серпня 1649 р. [123], Білоцерків-
124 ський від 18 вересня 1651 р. [124], Га-
дяцький у редакції, затвердженій сей-
125 мом 1659 р. [125], Чуднівський від
126 17 жовтня 1660 р. [126], Підгаєцький
127 від 19 жовтня 1667 р. [127] та Острозь-
128 кий від 2 вересня 1670 р. [128].

Козаки мали розмішуватися у Київському, Брацлавському та Чернігівському воеводствах – на королівських та приватних землях (у 1651 р. – лише у королівщинах Київського воеводства). Договори 1649–1660 рр. забороняли розміщення коронного війська на цій території, а також визначали кількість козаків (у 1649 р. – 40 тисяч чол., у 1651 р. – 20 тисяч, у 1659 та 1660 рр. – 30 тисяч). Зазначалося, що козаки поза реєстром мали повернутися до попереднього соціального стану.

Козацький гетьман мав призначатися королем і був підзвітний коронному гетьманові*. «На булаву» виділялося м. Чигирин з округою (з 1659 р. це вже новостворене Чигиринське староство). Козацькі господарства звільнялися від постоїв

коронних військ (1667, 1670 рр.). Договори до 1667 р. визнавали за козаками право на виробництво та гуртовий продаж алкогольних напоїв. Острозький договір 1670 р. визнав козацькі права за козацькими вдовами. У 1659 р. передбачалася нобілітація частини козацтва (по 100 від полку).

Після укладення 18 жовтня 1672 р. Бучацького договору між Річчю Посполитою та Османською імперією остання втратила Брацлавське та правобережну частину Київського воеводств, де розмішувалося козацтво. Це було підтверджено Журавницьким договором від 17 вересня 1676 р. та Константинопольським договором від 7 квітня 1678 р. Більшість правобережного козацтва у 1674–1675 рр. переселилася до Лівобережної Гетьманщини, а згідно з Бахчисарайським договором від 13 січня 1681 р. між Російською державою, Османською імперією та Кримським ханством і «Вічним миром» від 6 травня 1686 р. між Російською державою та Річчю Посполитою території традиційного розміщення козацтва на Правобережжі мали залишатися незаселеними. Попри це, Османська імперія надала згадані землі та право на формування козацьких підрозділів Молдавському князівству, господар (князь) якого з 1681 по 1683 рр. призначав наказного гетьмана козацтва.

У цей час (1679–1683) козацтво, що визнавало польську владу, очолював старший, якого призначав коронний гетьман. У 1684 р. із переходом частини козацтва, що раніше визнавало турецьку владу, до Речі Посполитої, остання визнає виборний гетьманський ранг та призначає постійного королівського комісара при ньому.

* 1659 р. це не зазначено. На нашу думку, це означало пряме підпорядкування гетьмана королю.

Універсалом короля Яна III Собеського 1684 р. та рішенням сейму від 16 лютого 1685 р. козацтву було надано всі незаселені за міжнародними договорами землі. Там було створено чотири козацькі полки. Гетьманові дозволено призначати полковників із козацького стану (у 1679–1682 рр. їх призначав із шляхтичів коронний гетьман). Визнано право власності козаків на службові земельні наділи. За службу козацтво отримувало натуральне жалування (без чіткого зазначення розміру) із земських коштів Київського воєводства, а під час воєнних походів – також грошове утримання.

За Карловицьким договором від 16 січня 1699 р. Речі Посполитої з Османською імперією перша закрипила за собою Правобережну Україну й того ж року постановою сейму ліквідувала територіальну організацію козацтва в цьому регіоні. Після тривалих воєнних дій уряду проти козацтва існування останнього було офіційно визнано королівським універсалом від 24 лютого 1703 р., яким проголошувалася амністія. Відповідно до Нарвського договору від 19 серпня 1704 р. між Річчю Посполитою та Російською державою остання зобов'язалася примусити козацтво покинути зайняті ним території на Правобережжі. Влітку 1704 р. правобережне козацтво визнано царським протекторатом і владу лівобережного гетьмана І. Мазепи. Царський уряд визнав полки найманими (охочими).

Козацтво більшості правобережних полків, що підтримало похід під керівництвом П. Орлика на Правобережну Україну взимку 1711 р., навесні того ж року було насильно виселене на Лівобережну Україну та

в Росію й частково переведено у стан приватновласницьких кріпосних селян, решту було переселено на Лівобережжя протягом 1711–1714 рр.

Отже, відправною точкою формування українського козацького права взагалі та у межах Речі Посполитої зокрема став 1572 р. Воно перестало існувати в Речі Посполитій після видання низки нормативно-правових актів на початку XVIII ст. Козацтво у Речі Посполитій юридично не перетворилося за ці 130 років на повноцінний суспільний стан через обмеження у кількості щодо території проживання; норми про повернення козаків, що опинилися поза реєстром, до попереднього стану. Зміст нормативних актів – постанов сейму, королівських грамот, договорів комісій – свідчить про визнання козацтва скоріше станово-професійною групою.

Соціально-економічні права та привілеї козацтва (звільнення від особистого та поземельного оподаткування, право на неоподатковувані виробництво та збут алкоголю та ін.) були багато в чому наближені, проте не тотожні шляхетським (землекористування замість землеволодіння та ін.). Так само загалом подібним до шляхетського був і військовий обов'язок козацтва, однак військова повинність шляхти, на відміну від козацтва, суворо обмежувалася.

Переяславсько-московський договір 1654 р. між Військом Запорозьким та царем Олексієм Михайловичем започаткував оформлення особливого станового права козацтва Гетьманщини.

Комплекс договірних документів складався з протоколів переговорів та царських привілеїв козацтву, шляхті,

міщанам, духовенству та особисто Б. Хмельницькому. Самий перелік документів, не кажучи вже про особливості переговорного процесу, вказує на те, що уряд Б. Хмельницького, хоч і ставив перед царською делегацією різностанові та надстанові вимоги, все ж усвідомлював своє право бути представником насамперед козацтва.

Тому широко популяризований текст («двадцять три статті», «одинадцять статей») разом із наступною «Жалуваною грамотою козацтву» можна розглядати як договір монарха-царя з окремим станом про права, привілеї та обов'язки козацтва, основу формування нової якості козацького станового права. У зв'язку з тим, що за цим договором козацтво стало єдиним станом, який отримав політичні права, розгляд козацького права не можна не суміщати з викладом державного права Гетьманщини.

За своїм значенням договірні документи, які регламентували відносини царського уряду з козацькою адміністрацією у другій половині XVII ст., можна поділити на дві категорії: 1) царська жалувана грамота 1654 р. козацтву, пов'язана з прийняттям Військом Запорозьким російської протекції, що підтверджувалася (з 1659 р. – у зміненому вигляді) кожного разу при обранні гетьмана; 2) інші документи – «гетьманські статті», що коментували і розкривали норми цієї грамоти (іноді суттєво змінюючи зміст), створювали абсолютно нові норми, ухвалювалися переважно на гетьманських виборах і діяли до наступних гетьманських виборів, на яких підтверджувалися, змінювалися чи цілком відкидалися.

Загалом саме питання станових прав і привілеїв залишалося найдо-

кладніше регламентовано в договірних актах 1654 р. та «гетьманських статтях». У 1654 р. цар підтвердив усі привілеї, що їх мали у Речі Посполитій стани Наддніпрянщини [129].

129

Норми, що встановлювали автономну систему влади у Війську Запорозькому, визначалися як становий привілей, який, через те, що у попередніх договорах козацтва з Річчю Посполитою про нього не йшлося, встановлювався шляхом переговорів і фіксувався у спеціальних статтях, що вважалися доповненням до жалуваної грамоти на козацькі привілеї [130]. Внутрішній територіально-адміністративний устрій Війська Запорозького зазначеним колом документів не регламентувався. 1659 р. його було залишено на розсуд українського козацького уряду [131].

130

131

Військо Запорозьке очолював гетьман, якого обирали пожиттєво [132]. Про його обрання козацький уряд мав повідомляти царю [133]. Кожний новообраний гетьман складав присягу на вірність цареві. З 1659 р. гетьман після обрання у Війську Запорозькому мав вводитися на посаду царем у Москві [134]. З 1665 р. цю посаду міг обіймати лише козак, вибори гетьмана мали відбуватися за присутності царських представників [135] (у 1674 р. останню норму, що фактично означала обов'язкове санкціонування виборів гетьмана царем, було уточнено: вибори після смерті гетьмана призначалися царським указом [136]).

134

135

136

У відставку гетьмана міг відправляти, за поданням козацького уряду, лише цар (з 1659 р.) [137]. З 1669 р. уряд Війська Запорозького позбавили права виносити таке подання,

137

відтепер окремі особи або групи осіб могли подавати скаргу царю, а він залишав за собою право на розслідування та винесення рішення; останнє мало базуватися на чинних українських конституційних актах [138].
 З 1674 р. козацькому уряду дозволялося самостійно відправляти гетьмана у відставку за державну зраду (Російської держави та Гетьманщини як її частини), що, вірогідно, мала бути доведена [139].

Гетьман у період обіймання посади отримував у користування рангові маєтності (Чигиринське староство – 140 з 1654 р. [140], Гадяцький повіт – 141 з 1659 р. [141], Шептаківську сотню – 142 з 1665 р. [142]) та грошове жалування від імені царя (з коштів, що збиралися на ім'я царя у Війську Запорозькому) 143 [143].

З 1659 р. полковників та старшину обирала та зміщувала з посади 144 військова рада [144]. Полковниками могли стати лише козаки відповідного полку. Майбутні полковники та старшина мали бути лише з православних (окрім тих, що походили з інших країн і змінили свою конфесійну належність). Новообрані полковники 145 мали присягати цареві [145].

З 1687 р. гетьманові заборонялося зміщувати з посади (а, отже, і призначати) генеральну старшину – це переходило до компетенції царя (за поданням гетьмана); затвердження на посадах та зміщення з посади старшини (вірогідно й полковників), на гетьманське подання – все це також стало царською прерогативою 146 [146].

Старшини отримували за службу грошове жалування від імені царя (з коштів, що збиралися на ім'я царя у Війську Запорозькому), рангові маєтності (з 1659 р.) та промислові об'єк-

ти (млини) у користування [147]. 147
 Нерухомі об'єкти (землі та млини) гетьман міг також надавати старшині у безстрокове спадкове користування як винагороду за заслуги перед Військом Запорозьким. З 1669 р. такі надання мав підтверджувати цар [148]. 148

З 1659 р. шляхта перейшла під гетьманську юрисдикцію [149]. У наступних договорах царя з Військом Запорозьким питання станових привілеїв шляхти не розглядалося. На наш погляд, це було пов'язане з поступовим злиттям шляхти та козацтва, про що мова піде далі. 149

Привілейований суспільний стан у Війську Запорозькому був представлений насамперед козацтвом. Головну «формулу» існування козацтва – набуття особливих станових прав та привілеїв за умови обов'язкової військової служби – було зафіксовано вже у 1654 р. [150] Козацтво було зобов'язане виступати на війну проти будь-якого ворога на вимогу царя [151]. 150
 Якщо козак (дорослого віку) не виконував служби, то (разом із родиною) переводився у міщанський стан (норма 1665 р.) [152]. 151

Дружини козаків зберігали станові права навіть після смерті своїх чоловіків (до наступного одруження). Також станові права передавалися дітям козаків – до досягнення повноліття та вирішення питання про службу [153]. 1654 р. за козаками 153 закріплено їхні службові земельні наділи [154] (у 1669 р. уточнено, що 154 козацьке умовне землекористування є спадковим та перераховано види земельних ділянок [155]). 155

У 1654 р. було підтверджено станові привілеї козацтва (тотожні тим, що існували за Речі Посполитої) [156]. Починаючи з 1654 р., договори царя з Військом Запорозьким регламентували кількість козацтва 156

(військовозобов'язаних чоловіків):
 157 1654 р. – 60 тисяч осіб [157], 1669 р. –
 30 тисяч лівобережного козацтва
 158 [158], 1674 р. – 20 тисяч правобе-
 159 режного [159]). З 1669 р. забороня-
 лося приймати до козацтва «під-
 даних» – селян із маєтків, що пере-
 160 бували у приватних власності чи ко-
 ристуванні [160]. З 1654 р. реєстр
 мав складати український козацький
 161 уряд [161], з 1659 р. – російські ко-
 162 місари [162]. Водночас інші норми
 того ж року вказують, що питання,
 хто саме належатиме до козацтва,
 має вирішувати саме Військо Запо-
 163 розьке [163].

Серед козацьких привілеїв було
 (з 1659 р.) звільнення козаків від
 постоїв та транспортного забезпе-
 чення (підводної повинності) росій-
 ських посланців, гінців, військово-
 164 службовців [164], а також від прямих
 165 податків (з 1665 р.) [165]. Козакам
 із 1659 р. дозволялося виробництво
 алкогольних напоїв та їх збут (гурто-
 вий – вина, роздрібний – пива та
 166 меду) [166]. З 1665 р. від податків
 звільнено козацький медовий про-
 167 мисел [167]. У 1669 р. козакам було
 дозволено одруження з міщанками
 168 та купівля нерухомості [168]. У 1687 р.
 встановлено, що козаки, які прожи-
 вають у маєтностях церкви, збері-
 169 гають станові права [169].

З 1654 р. окремі положення до-
 говорів присвячуються старшині.
 Кожен наступний такий документ
 розвивав їх, поступово відокрем-
 люючи наданими правами і приві-
 лєями старшину від решти козацтва
 в окрему соціальну групу. З 1669 р.
 визнається право старшини на до-
 меніальний суд над «підданими» у
 170 своїх володіннях [170]. 1665 р. були
 звільнені від державних податків
 селяни у маєтках старшини та інших
 «знатних та заслужених», а також

старшинський млинарний промисел
 [171]. 1669 р. було запроваджено
 171 нобілітацію царем старшин і затвер-
 дження їхніх земельних та інших
 нерухомих (зокрема млинів) надбань
 за гетьманським поданням [172]
 172 (вперше група старшин отримала
 дворянство 1665 р.). 1674 р. було
 затверджено право старшини на ма-
 теріальні та відробіткові повинності
 «підданих» [173]. З 1687 р. рангові та
 173 надані за заслуги землі старшини
 перейшли у повне її володіння через
 заборону гетьманові відмінити під-
 тверджену царем земельну та іншу
 нерухому власність старшини [174].
 174 Ці норми, на нашу думку, остаточно
 перетворили старшинську еліту на
 окремий стан, практично об'єднавши
 її з шляхетством.

Коломацький договір 1687 р. мі-
 стив декілька суттєвих нововведень,
 зокрема те, що генеральну та полкову
 старшину відтепер мала призначати
 не військова рада (відповідно до
 Переяславського договору 1659 р.),
 а цар за гетьманським поданням.
 Також договір непрямо ставив під
 сумнів станові права козаків, що ма-
 ли наділи у межах приватних маєт-
 175 ностей [175]. У 1692 р. гетьман та
 старшина досягли певного компро-
 місу в кадровому питанні – ані геть-
 ман, ані старшина, ані рядове ко-
 зацтво не могли бути зміщені з посад
 або засуджені за поданням до царя
 без судового розгляду справи та від-
 повідного вироку [176]. Восени 1689 р.
 176 від імені царя дяк Посольського
 приказу А. Вініус був уповноважений
 зібрати пропозиції гетьмана та стар-
 шин щодо зміни положень Коло-
 мацького договору. Гетьман І. Мазепа
 зокрема поставив питання про ре-
 візію козацького стану [177].

З 1709 р. верховне військово-
 командування над козацтвом Геть-

манщини перейшло від гетьмана до російських воєначальників. У 1767 р. відмінено право козацтва на обрання сотників, що мали призначатися 178 полковниками [178]. У 1768 р. замість комплектування козацтва з представників козацьких родин наказом президента Малоросійської колегії Румянцева запроваджено особисту 179 військову повинність козацтва [179]. У червні 1774 р. командування козацькими військами було передано до Військової колегії. У 1779–1782 рр. на Лівобережну Україну було поширено «Основний закон для адміністрації губерній Російської імперії» від 7 листопада 1775 р., що ліквідував полковий територіально-адміністративний устрій, позбавив козацьку старшину адміністративної влади та зрівняв рядове козацтво в судовому плані з державними селянами. Усі козацькі інституції та посади, пов'язані з невійськовими справами, ліквідовувалися.

Імператорським указом від 28 червня 1783 р. у Лівобережній Україні замість козацьких було створено десять регулярних кавалерійських полків, що комплектувалися та розміщувалися за територіальним принципом. Офіцерів у полки призначали зі значного військового товариства. У полки набирали не лише козаків, а й монастирських селян. Матеріально полки утримувалися за рахунок 180 подушного податку з козацтва [180].

У 1789–1791 рр. у зв'язку з реорганізацією цих підрозділів було знівлено територіальний принцип їх формування та їх становий козацький характер [181]. Імператорськими указами 1786, 1789 та 1795 рр. призов до війська поширений на всі оподатковувані стани, а його комплектування та розміщення стало загальноімперським; у 1797 р. проведено пер-

ший рекрутський набір серед козацтва [182].

182

У 1722 р. на козаків Гетьманщини було накладено постійну (постої царських військ та офіційних посланців) та підводну повинності. Погіршення економічного стану козацтва в Гетьманщині спричинило масовий перехід козаків у селянський стан, що було заборонено царськими указами у 1723 та 1728 рр.

Указом Правління гетьманського уряду 1735 р. козацтво було поділено на виборних (панцирні слуги) та підпомічників (путні слуги). Виборні відбували військову службу і зберігали попередні козацькі станові привілеї. Підпомічники сплачували податки, були зобов'язані виконувати невійськові доручення адміністрації [183], але теж могли бути мобілізовані до війська [184]. Козаки-підсідки, що втратили землю і наймалися на роботу до приватних осіб, із середині XVIII ст. платили подушний податок, зберігаючи частину козацьких привілеїв [185]. Із 1783 р. усе козацтво Лівобережної України почало платити подушний податок – нарівні з міщанами та державними селянами [186].

183

184

185

186

У 1782 р. було проведено ревізію козаків. Ті, хто не зміг довести свого козацького походження, перейшли у селянський стан. Згідно з «Грамотою для дворянства» 1785 р. частина української козацької старшини, що мала шляхетський родовід і могла його довести, або військовий чи цивільний ранг, не менший, ніж визначений, поступово отримала російське дворянство [187]. Імператорським указом у грудні 1803 р. підпомічники остаточно були переведені у селянський стан [188].

187

188

За козацтвом було визнано право на індивідуальне землеволодіння

(розпорядження Сенату 1803 р., постановою Державної ради від 14 квітня 1823 р.) і необмежений продаж алкогольних напоїв (імператорські укази від 7 серпня 1791 р., 26 жовтня 1811 р., 25 червня 1832 р.). Згідно з указом від 25 червня 1832 р. козаки мали право продавати свій наділ лише іншим козакам, могли вільно купувати та продавати іншу землю; сплачували податок нарівні з державними селянами (окрім земельної ренти); квоту набору до війська та строк служби було зменшено.

Отже, в Гетьманщині, починаючи з 1654 р., сформувався корпус правових норм, які конституювали козацтво як стан. Згідно з ним козацтво можна розглядати як напівшляхетський стан особисто вільних військовозобов'язаних спадкових землекористувачів. У другій половині XVII ст. норми козацького станового права формувалися здебільшого договірним шляхом у «гетьманських статтях».

В умовах, коли шляхетське право в Гетьманщині розвивалося слабо, козацтво стало основним привілейованим станом у суспільстві, а станове право нерозривно переплелось з правом державним, забезпечивши козацтву виняткові права на управління державою. Попри процес розшарування козацтва, право тривалий час визначало його як єдиний стан.

У XVIII ст. козацьке право в Гетьманщині суттєво трансформується: відокремлюється від державного права разом із поступовим розмиванням козацької державності; ліквідується станове самоврядування; основним джерелом цього права стають адміністративне і військово-законодавство, інші нормативно-правові акти Російської імперії; юридично закріплюється станове розшарування

козацтва, суб'єктна база козацького права суттєво звужується; з'являється й поступово зникає особливе право соціальних груп у межах козацтва – підсусідків, підпомічників, старшини, значного товариства.

Відлік формування козацького права Слобідської України можна вести з 1638 р. – від переселення гетьмана Якова Острянина з кількома тисячами козаків та селян до Російської держави. Після присяги козаків на вірність цареві було визнано їх станове самоврядування, а також виділено землі, що мали бути розпайовані на наділи в службове користування. Козацтво було підпорядковане білгородському воєводі, зобов'язане виконувати військову службу та здійснювати фортифікаційні роботи. Але перший досвід формування козацького права Слобідської України тривав лише кілька років [189].

189

Переселення українського козацтва на Слобожанщину продовжилося в 1651 р. і тривало в наступні роки. Сформувалося п'ять козацьких полків, що закріплювалося у кожному конкретному випадку царською жалувальною грамотою, яка гарантувала самоврядування та виборність адміністративних посад. Грамоти видавалися виборним отаманам-осадникам, у них давався дозвіл на те, щоби закликати й оселяти населення на певній території. Станового змішання козацького, селянського та іншого населення при цьому не відбувалося, мешканців переписували російські чиновники, вказуючи станову належність [190]. Пізніше грамоти почали видавати полкам на підтвердження наданих привілеїв.

190

Найстарішу грамоту, за даними Д. Багалія, було надано у 1659 р. Харківський, Сумський та Охтирський полки отримали жалувані грамоти у 1669 р., Острогозький – у 1670 р., Ізюм-

ський – у 1682 р. Козацькими пільгами («слободами»), що надавалися тимчасово або назавжди, були, зокрема, неоподатковувані користування землею, деякі промисли (наприклад, виробництво та продаж алкоголю), торгівля. У 1700 р. норми всіх жалуваних грамот було зведено й підтверджено указом Петра I [191].

У грамотах не конкретизувалися положення про порядок управління в межах слобідських полків, оподаткування мешканців тощо – це мало регулюватися звичаєвим правом козаків. Водночас, поряд із козацькими виборними органами, у містах Слобідської України перебували призначені царські воеводи, підпорядковані білгородському воеводі та Розрядному (з 1688 р. – Великоросійському) приказу, які віддали усім некозацьким населенням, збирали податки та мито. У другій половині XVII ст. питання про те, чия влада поширюється на некозацьке населення, було предметом серйозних конфліктів між козацькими полковниками та місцевими воеводами [192].

У XVIII ст. звичний порядок виборів полковників та старшини починає частково регулюватися царським урядом [193]. Згідно з указом Петра I 1700 р. термін перебування полковників на посадах став не обмеженим, позитивним [194].

У 1762 р. для реформи слобідського козацтва було створено комісію на чолі з Євдокимом Щербиним. Вона отримала повноваження адміністративного суду над полковниками і старшиною, призначення та відставки старшин та суддів, контролю над фіскальною системою. Фактично комісія усунула органи влади козацьких слобідських полків від збирання податків та судочинства [195]. На основі доповіді комісії

Сенат 16 грудня 1764 р. постановив позбавити козацьку військову верхівку адміністративної влади та передати останню окремій Губернській канцелярії [196].

У 1697–1700 рр. усе козацтво Слобідської України було поділено на виборних козаків (компанійців) та підпомічників, які мали частково матеріально утримувати перших. У 1732 р. указом Анни Іоанівни козацькі полки було перетворено на регулярні армійські, скасовано право займанщини нових земель, визначено кількість козаків, які мали перебувати на службі, а інші – платити податок на утримання слобідських полків. Підсусідків та підпомічників було фактично прирівняно до державних селян і оподатковано [197]. 28 листопада 1743 р. жалуваною грамотою Єлизавети Петрівни козацьку реформу 1732 р. було скасовано, натомість встановлено кількість козаків, які мали постійно відбувати службу, а підпомічники та підсусідки зобов'язувалися їх утримувати [198]. Згідно з указом Анни Іоанівни від 16 лютого 1735 р. старе заїмочне козацьке землеволодіння можна було узаконити, розпорядження ним було вільним [199]. Указами Єлизавети Петрівни 1748–1749 рр. заборонявся перехід слобідських козаків на мешкання не лише в інші регіони Російської імперії, а й навіть з одного полку до другого [200].

Згідно з маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 р. козацька служба замінювалася регулярною армійською, створювалися п'ять гусарських полків. Того ж року козаків, підпомічників та підсусідів переведено у стан військових обивателів, з яких і набирали гусарів. Військові обивателі обкладалися подушним податком, також почали оподатковувати їх господарську

196

197

198

199

200

діяльність. У 1866 р. царським указом військових обивателів було прирівняно до селян.

У 1796 р. на Слобідську Україну поширилася система рекрутських наборів, і утворені за територіальним принципом полки зникли. У 1775–1780 рр. козацтво, яке мешкало у містах Слобожанщини, було записано до міщанського стану або купецтва. У 1785 р. чинність «Жалуваної грамоти дворянству» Катерини II від 1762 р. було поширено на частину козацької старшини Слобідської України [201].

В цілому козацьке право цього регіону суттєво відрізнялося від козацького права Гетьманщини відокремленням, хоча й непослідовним, елементів станового та державного права, не передбачало прав козацтва на створення надстанових політичних структур та управління іншими станами. Так само істотно різнилися за своїм характером джерела козацького права: якщо в Гетьманщині у другій половині XVII ст. це були здебільшого договірні акти, які затверджувалися царськими жалуваними грамотами, то в Слобідській Україні – односторонні акти царського уряду. Втім, з початку XVIII ст. ця відмінність поступово нівелюється.

Особливістю козацького права Слобожанщини порівняно з Гетьманщиною була досить невелика кількість норм, натомість багато важила звичаєва практика. Ще одна відмінність полягала у значно швидшому розмиванні козацького права Слобожанщини, яке розпочалося на межі XVII – XVIII ст. через розшарування козацтва на різні станові групи та заходи царського уряду.

Про існування запорозького козацтва відомо з кінця XV ст. Воно формувалося за кордоном Речі Посполитої на землях, які вважалися

нейтральними. Згідно з нормативно-правовими актами цієї держави (наприклад конституцією вального сейму від 19 квітня 1590 р.) перебування королівських підданих на цих землях заборонялося, а саме запорозьке козацтво перебувало поза законом.

Його існування чи не вперше було юридично зафіксовано актом присяги запорожців на вірність цареві Олексію Михайловичу в 1654 р. Як організацію Запорозьку Січ вперше визнано в Андрусівському договорі Речі Посполитої з Російською державою 1667 р., як територіальний суб'єкт – у «Вічному мирі» цих держав 1686 р. Станове право запорозького козацтва залишалося практично нерозробленим.

Під час перебування Запорозької Січі у складі Кримського ханства у 1711–1733 рр. було визнано її самоврядування, недоторканність життя і власності, свободу пересування запорожців, надано привілей на безмитну торгівлю та неоподатковувані промисли. За це запорозьке козацтво зобов'язувалося виконувати військову службу. У цей час, а особливо після повернення запорозького козацтва до Російської держави, Запорозька Січ перестала бути практично одностановим суспільним утворенням, постійно зростала кількість селянства (посполитих). Становий поділ став відчутним, а право на участь в органах влади мали лише козаки. Виборні отамани селянських громад, так само, як і виборні отамани сільських козацьких громад, підлягали владі козацької адміністрації паланок [202].

Відмінність між станами полягала, зокрема, в тому, що посполиті сплачували податок за користування землею, а також виконували повинності на користь Запорозької Січі

203 [203]. Однак перехід із селян у козаки й навпаки не був обмежений, залежав від бажання та спроможності людини виконувати військову службу власним коштом [204]. Якщо козак виявляв бажання переїхати на мешкання до Гетьманщини, йому видавали посвідчення про належність до козацького стану [205]. Гетьман К. Розумовський вимагав провести перепис запорозького козацтва, що могло б зробити козацький статус спадковим, перетворити запорозьке козацтво з станово-професійної групи на окремий стан. Проте цей задум не було втілено [206].

Сучасний учений І. Грозовський вказує також на відмінності у правовому статусі більш привілейованих січовиків (постійних мешканців січових куренів) та сиднюків (козацького населення зимівників). Водночас навіть реально більш привілейований статус запорозької старшини не було закріплено правовим чином [207]. Основним джерелом станового права запорозьких козаків аж до ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. залишався звичай.

Становлення козацького судоустрою стало однією з визначальних характеристик станового розвитку українського козацтва. Одним із перших нормативно-правових актів, що регулювали козацьке станове судочинство, вважається грамота короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р., згідно з якою козаків було вилучено з-під юрисдикції місцевих судів, повноваження судити їх отримав козацький старший Я. Бадовський [211].

У межах Речі Посполитої козацтво мало окреме станове судочинство, © Кресін О. В., 2007

У 1775 р. генерал П. Текелій, який керував операцією зі скасування Запорозької Січі, від імені царського уряду запропонував запорожцям перейти до селянського стану. Проте через перехід більшості запорожців на територію Османської імперії цей задум не було реалізовано. З тих козаків, що залишилися на теренах Запорозької Січі, значна частина зберегла станову належність, окрім підсусідків, які проживали на землях старшини і були поступово закріпачені [208].

Запорозька старшина так і не перетворилася на окремий стан, юридично не відокремилася від решти козацтва [209]. Частина колишніх запорозьких старшин отримала дворянство у 1779 р. за ініціативи Г. Потьомкіна [210].

Отже, виокремлення козацького станового права в звичаєвому праві Запорозжя практично не сталося через досить нетривалий процес становлення (у період Нової Січі). Лише після ліквідації Січі відбувся чіткий становий поділ та відповідне визначення правового статусу соціальних груп на цих землях.

13.3.

Еволюція козацького судоустрою

яке здійснювалося старшим (гетьманом). Окремі правові норми для цього суду не створювалися, а отже, він мав використовувати загальноземське право (насамперед Третій Литовський статут) та некодифіковане звичаєве право, що формувалося на основі козацьких звичаїв, рішень та вироків козацького суду. Для розгляду справ між козаками та іншими

станами створювалися тимчасові судові комісії: наприклад, згідно з Ординацією 1638 р. передбачалося призначення суду в складі козацького полковника та підстарости для розгляду справ між козаками та міщанами [212].

Водночас нормативно-правові акти Речі Посполитої суттєво обмежували юрисдикцію козацького суду. Зокрема, постанова сейму 1609 р. вказує на те, що козацька «справедливість» призводить до утисків інших станів, а тому приписує козакам підлягати юрисдикції звичайних місцевих судів [213]. У постанові Житомирської комісії 1614 р. створення козацтвом власних судів суворо заборонялося [214].

В інструкціях українським членам спеціальних комісій Речі Посполитої для врегулювання козацьких питань та козацьким послам на сейми постійно вимагалася свобода козацького судочинства (гетьманський суд та принцип «два козаки судять третього»). У Гадяцькому договорі у редакції, затвердженій сеймом 1659 р. [215], Чуднівському договорі від 17 жовтня 1660 р. [216], Острозькому договорі від 2 вересня 1670 р. [217] було підтверджено чинність козацьких судів.

У період Визвольної війни стару систему земських, гродських та підкоморських судів було ліквідовано. Збереглися міські, сільські громадські (копні), церковні, а частково й домініальні суди, однак зникли надстанові. Натомість усталилася ієрархія козацьких судів (сільський козацький суд, сотенний, полковий, генеральний). Як зазначали відомі історики права Я. Падох та О. Путро, для цього судоустрою було характерним поєднання виконавчої й судової влади в руках козацької старшини та завелика кількість апеляційних інстанцій, що призводило до судової тяганини [218].

У Переяславсько-Московському договорі 1654 р., Переяславському договорі 1659 р., Московських статтях 1665 р. та інших договірних документах Війська Запорозького з царським урядом було визнано чинність норм права, що використовувалися у судах на території Війська Запорозького до входження останнього до Російської держави, збереження чинної системи станових судів та незалежність судочинства від царської влади [219]. Тому не можна погодитися з поширеною думкою про те, що козацькі суди розглядали справи усього населення [220]. Вони зберігали становий характер.

Найнижчою судовою інстанцією був сільський козацький суд. Він очолювався сільським козацьким отаманом і складався з кількох місцевих козаків за вибором останнього; розглядав справи лише козаків. Складні справи, справи про тяжкі злочини, справи сільської козацької старшини передавалися сотенним судам. Судовим виконавцем та слідчим був сільський осавул [221].

Сотенні суди склалися з сотника, городского отамана, сотенної старшини; могли також залучатися представники сотенного значного козацького товариства. Становий козацький характер сотенного суду, який поступово порушувався, призводячи до реального існування змішаних козацько-міщанських судів, було застережено універсалом гетьмана Данила Апостола в 1730 р. Сотенний суд був апеляційною інстанцією за рішеннями та вироками сільських козацьких судів на території сотні. На свій розсуд сотенний суд міг передавати справи на вирішення полковому суду [222].

Полкові суди склалися з полковника, полкового судді та іншої полкової старшини, представників

значкового знатного товариства. Вони були судами першої інстанції у справах сотенної та полкової козацької старшини, а також значкового товариства й одночасно апеляційною інстанцією для нижчих судів [223]. Уже згаданий універсал Данила Апостола підкреслив винятково становий характер полкового суду.

Генеральний військовий суд складався з двох генеральних суддів та інших генеральних старшин, членів бунчукового знатного товариства. У 1728 р. цей орган було реформовано: його очолив гетьман, працювали шість суддів – три призначені гетьманом і три царським урядом.

Згідно з Конотопськими статтями 1672 р. та Переяславськими статтями 1674 р. Генеральний військовий суд був судом першої інстанції по справах генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів [224]. До юрисдикції Генерального військового суду належали також земельні справи. Важливо, що цей орган слугував апеляційною інстанцією не лише для нижчих козацьких, а й для магістратських міщанських судів [225].

У XVIII ст. апеляційною інстанцією щодо Генерального військового суду з кримінальних та політичних справ стала Генеральна військова канцелярія. Суд Генеральної військової канцелярії складався з гетьмана та призначених ним генеральних старшин. У 1722–1727 та у 1764–1781 рр. його функції виконувала Малоросійська колегія, у 1734–1750 рр. – Правління гетьманського уряду.

Необмежені судові повноваження мав гетьман, який міг забрати справу з будь-якого суду на власний розгляд і вирішення. Його рішення чи вирок були остаточними [226]. Щоправда, згідно з Конотопськими статтями 1672 р. та Переяславськи-

ми статтями 1674 р. гетьманові заборонялося одноосібно вирішувати справи генеральної старшини та полковників [227]. Водночас, як уже зазначено, за Переяславським договором 1659 р. під гетьманську юрисдикцію перейшла шляхта [228].

Сам гетьман був підсудний військовій козацькій раді згідно з Переяславським договором 1659 р., Глухівськими статтями 1669 р., Переяславськими статтями 1674 р. по справах про державну зраду, що могли розглядатися на підставі царського дозволу [229]. Проте жодного разу такі норми реалізовано не було.

У 1760–1763 рр. гетьман К. Розумовський здійснив реформу козацьких судів, запровадивши замість розглянутої вище системи земські, гродські та підкоморські суди. Апеляційною інстанцією щодо цих судів був виборний Головний трибунальний суд. Нова судова система практично копіювала (зі зрозумілими відмінностями у назвах) судоустрій, запроваджений на українських землях Литовськими статутами.

Земський та підкоморський суди, які розглядали цивільні та земельні справи відповідно, а також Головний трибунальний суд було відокремлено від козацької адміністрації, судді у них були виборними. Прикметно, що до Головного трибунального суду мали також увійти представники духовного стану [230]. Гродський суд, який розглядав кримінальні справи, було реформовано, але, як і в Речі Посполитій, його очолював голова регіональної адміністрації (в Гетьманщині – місцевий козацький полковник) [231].

Нова судова система була практично міжстановою, а отже, окреме козацьке станове судочинство суттєво звужувалося. Лише на рівні сотні залишилися козацькі станові суди, які

згідно з ордерами К. Розумовського від 1 квітня 1752 р. та 18 квітня 1760 р. мали розглядати тільки незначні справи між козаками [232]. Під час мобілізації козаки були підсудні своїм воєначальникам. Але згідно з постановою Сенату від 20 грудня 1768 р. козацтво перейшло до юрисдикції російських військових судів [233].

3 поширенням на Лівобережну Україну «Основного закону для адміністрації губерній Російської імперії» від 7 листопада 1775 р. царськими указами від 18 вересня 1781 р. особливий судоустрій Лівобережної України було ліквідовано. На рівні повітів створювалися так звані нижні розправи, що мали розглядати справи однодворців, до яких віднесено козаків та державних селян. Підсудність козацтва, на відміну від козацької старшини, яка здобувала російське дворянство, нижнім розправам було підтверджено царським указом в 1784 р. [234]. У 1796 р. судоустрій, запроваджений реформою К. Розумовського, було відновлено, згодом кілька разів змінено, а у 1831–1834 рр. ліквідовано остаточно.

У Слобідській Україні у 1638 р. козакам надавалося право мати власний суд, що означало початок нормативного регулювання у цьому регіоні козацького судоустрою. Відомо, що сотенний суд складався з сотенного отамана та писарів, а його рішення та вироки затверджував сотник. Полковий суд складався з полкової старшини, вів засідання полковий суддя, секретарем був полковий писар. Вироки полкового суду затверджував полковник [235].

У 1762 р. Голова комісії для реформування слобідського козацтва Є. Щербинін отримав повноваження адміністративного суду над полков-

никами і старшиною, призначення та відставки суддів, що суттєво обмежило юрисдикцію козацьких судів. Постановою Сенату від 16 грудня 1764 р. у Слобідській Україні було запроваджено російські судові установи [236].

236

Загалом козацьке право в Україні сформувалося перш за все як право напівпривілейованої станово-професійної групи, соціально та організаційно відокремленої від інших суспільних страт. Процес становлення правових засад українського козацтва відбувався протягом досить тривалого часового періоду, а також асинхронно в різних регіонах України. Основу козацького станового права та пов'язаного з ним козацького судочинства становили державні пожалування українському козацтву конкретних прав та привілеїв (переважно за несення військової служби). В процесі трансформації інститутів козацького станового самоврядування в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. козацьке право стало основою формування та невід'ємною складовою державного права в Гетьманщині аж до поступової ліквідації повноважень Українського гетьманату в другій половині XVIII ст.

Протягом 1760–1780-х рр. у результаті адаптації Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі до загальноросійського суспільного ладу суттєво трансформується становий статус козацтва, а разом із ним повністю змінюється козацьке право. З цього часу і до початку XX ст. козацьке право можна визначити як систему норм та інститутів, які окреслили правовий статус козацтва як стану особисто вільних людей, близьких за правами та обов'язками до міщан та державних селян.

ГЕРАЛЬДИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

14.1. Державна геральдика

14.2. Родова геральдика

14.3. Земельна геральдика

14.4. Міська геральдика

Початки геральдики, як специфічно європейського явища, сягають епохи хрестових походів. Саме в цей період розквіту рицарських турнірів та орденів, закутої в лати важкої кавалерії та закритих рицарських шоломів геральдика формується як цілісна система своєрідних, створених за певними правилами знаків – гербів. Найгрунтовнішою відмінністю геральдики від інших символічних систем є наявність у ній не лише суто ідейно-символічної, а й – насамперед – правової та суспільно-політичної складової.

У добу середньовічної геральдики герб часто не стільки ніс певне символічне значення (скажімо, в так званих «геральдичних фігурах» – найдавніших за часом появи сюжетах геральдики – взагалі годі шукати будь-який символізм), скільки відзначав високий соціальний статус свого власника. Згодом, коли рицарські герби стали передаватися у спадок і

перетворилися на родові герби, останні стали своєрідним зовнішнім оформленням середньовічного суспільства, з його становими імунітетами, привілейованими верствами, системою землеволодіння та виконання військової служби. Герби, таким чином, вказували в першу чергу на належність до соціальної еліти, були універсальним засобом соціальної ідентифікації.

У багатьох європейських мовах назва герба є похідною від слова «зброя» («arma», «warpen» та ін.), що пов'язано з первісним виникненням гербів у рицарському середовищі, чим зумовлене також запозичення складових елементів герба (щит, шолом, намет та ін.) з військового побуту середньовіччя [1]. Також генезу цього терміна бачимо й на слов'янському ґрунті, де в значенні герба вживано слова «оружіє» та «клейнод» [2]. Втім, найпоширенішим у слов'янських мовах є саме термін «герб», який походить від німецького слова «erbe», тобто «спадщина», чим висловлено погляд на герб як на спадковий у певному роді знак, що передавався з покоління в покоління від батька до сина [3].

Початки українського (руського) герботворення, як і європейського загалом, сягають XII–XIII ст., а на XIV–XVI ст. припадає доба становлення та розквіту староукраїнської геральдики, яка в цілому розвивалася відмінно від решти європейських країн. Основу староукраїнської (руської) геральдичної системи становили родові знаки, які виникли задовго до появи самої геральдики і лише згодом були оформлені в родові герби згідно з геральдичними вимогами [4]. Подібну практику бачимо й в інших європейських країнах, однак якщо в Україні-Русі 90 % гербів було

створено на підставі старих родових знаків, то, скажімо, в Польщі подібних випадків налічувалося загалом чи 20 % [5], в Німеччині – 5 % [6], а в інших країнах – і того менше.

Нова епоха в історії української геральдики пов'язана з виходом на історичну арену козацтва і формуванням ним нових політичних організацій та нового суспільно-політичного устрою на центральноукраїнських землях. Доба козацького герботворення розпочалася від кінця XVI ст. (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII ст. (часу скасування рештків автономії козацьких державно-політичних організацій – Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запорожжя), Слобідської України) [7].

Упродовж окресленого вище часу козацька геральдика набула рис яскраво своєрідної системи, що дістало відображення як у зовнішньому оформленні козацьких гербів, так і в сфері їх суспільно-політичного значення, внутрішнього змісту та практичного застосування. Самобутність козацького герботворення впадала у вічі ще історикам XIX ст., і відтоді науковці незмінно повертаються до питання про причини самої появи такого несподіваного феномена, як козацька геральдика. Адже, на відміну від інших європейських країн, геральдика яких у ранньомодерний період, попри серйозні соціальні зрушення, увійшла в добу стагнації та занепаду, в Україні спостерігаємо бурхливий процес розквіту нових, не бачених ще досі, геральдичних форм.

Пояснення цьому можна знайти лише взявши до уваги специфіку тогочасних соціальних процесів. Якщо

в більшості країн Європи бачимо або консервацію старих соціальних форм, або зміну старої аристократичної верхівки на еліту, що мала передусім економічне походження (буржуазія), то в Україні на зміну шляхті приходить інша, значно змлітаризованіша, елітна верства – козацька старшина, для якої геральдика стала тим самим, чим вона була для середньовічного рицарства – однією з головних ознак високого соціального статусу, формою символічного висловлення власних суспільно-політичних амбіцій.

Разом із тим, варто зазначити, що козацька геральдика витворилася в умовах повної децентралізації процесу герботворення, за відсутності будь-яких регулюючих чинників, що докорінно відрізняє її від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах Європи, який перебував під ретельним наглядом відповідних державних установ [8], що позбавляло ранньомодерну геральдику інших країн динаміки розвитку, безпосереднього зв'язку з суспільно-політичним життям, свіжості ідейного наповнення та виразного політичного спрямування. На тлі застиглих форм західноєвропейського герботворення того часу ще більшої виразності набуває динамічність козацької геральдики, яка напрочуд точно відбила суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світоглядні та ідейно-політичні погляди.

Вочевидь, козацька геральдика виросла не на порожньому ґрунті, адже їй передувала півтисячолітня традиція європейського герботворення загалом і блискуча доба вітчизняної геральдики зокрема. У цьому й полягає суть феномена геральди-

ки козацької доби, яка, увібравшись у форми старої геральдичної традиції, наповнила її цілком новим змістом. Козацька геральдика взяла від попередніх геральдичних систем – руської (староукраїнської) та річпосполитської (що на той час перебувала в процесі свого остаточного формування) – в основному лише саму ідею герба (як засобу соціальної ідентифікації), до певної міри – зразки зовнішнього оформлення, і лише незначною мірою внутрішнє наповнення (певні герби, окремі гербові фігури тощо).

Звісно, деякі зразки руського герботворення дістали відображення в геральдиці козацької доби, але такі приклади знаходимо лише в ділянці родової геральдики і до того ж у доволі трансформованому вигляді [9]. Дещо більшого впливу козацька геральдика зазнала з боку річпосполитської геральдичної системи (яка почала формуватися в середині XVI ст. на основі польської геральдики з залученням численних компонентів руської, литовсько-руської, пруської та інших геральдичних традицій) [10]. Однак і ці впливи обмежувалися суто родовою геральдикою, а окрім того, почали масово з'являтися лише від середини XVIII ст., коли на зміну соціально мобільній козацькій старшині остаточно приходить нова українська шляхта як замкнена соціальна верства, що виразно звертається до суспільно-політичних ідеалів та інститутів Речі Посполитої [11], в тому числі і її геральдики у процесі легітимізації свого привілейованого стану в умовах уніфікації державного організму Російської імперії.

Першою, відомою на сьогодні, пам'яткою козацького герботворен-

ня є герб Війська Запорозького Низового, зображення якого бачимо на печатці від 1592 р. [12]. Саме від цього герба веде свій родовід козацька геральдика. Показово, що вже в цьому, першому, козацькому гербі виразно бачимо прообраз всієї системи козацької геральдики, яка з'явиться в усій своїй повноті невдовзі по тому, з усіма її характерними рисами, сюжетами та ідеями.

Варто, втім, зазначити, що окремі випадки використання характерних для майбутньої козацької геральдики сюжетів бачимо також у родовій та міській геральдиці кінця XVI – початку XVII ст.: це міські герби Корсуня від 1585 р. [13], Медведівки – 1589 р. [14], Чигирини [15], Лубен [16], Пирятина [17] та Мошнів [18] – 1592 р., Білої Церкви – 1620 р. [19] тощо, родові герби любецьких [20] та красносільських бояр [21]. Однак на той час це були радше поодинокі випадки, що мали місце на теренах козацького ареалу або в середовищі, що було соціально близьким до козацтва (покозачене міщанство, непривілейоване боярство).

Якщо до середини XVII ст. зразки козацького герботворення з'являються лише спорадично, не утворюючи певного комплексу, то з початком Національної революції починається швидкий процес формування козацької геральдичної системи, що зумовлено як виходом на історичну арену нової соціальної еліти – козацької старшини, так і докорінними суспільно-політичними зрушеннями загалом. Таким чином, революційні процеси в суспільстві супроводжувалися аналогічними процесами і в галузі геральдики.

Від самого початку ідейно-символічну основу козацької геральдики

становили сюжети мілітарного характеру, що є цілком закономірним з огляду на тогочасну крайню мілітаризацію всіх сфер життя українського суспільства. Саме життя на Великому степовому кордоні, перманентні війни проти ногайських орд, Кримського ханства та Османської імперії, участь козацьких військ у походах на Москву та Молдавію, повстання проти Речі Посполитої, а згодом і руїна громадянської війни другої половини XVII ст., – усе це диктувало військовий триб життя, а разом із тим і діставало відображення у зовнішніх формах, зокрема в геральдиці.

Серед найістотніших ознак герботворення українського козацтва, що найяскравіше вирізняє його з-поміж інших геральдичних систем, варто назвати наявність у більшості гербів козацької доби (причому як у державних і родових, так і земельних та міських) зображень зброї або символів військової доблесті, мужності, шляхетності та перемоги. Козаклицар, його звитязна зброя та рлицарські чесноти – ось центральна постать та основні сюжети козацької геральдики. Найрізноманітніші та незбагненні поєднання зброї (часто в перехрещеному вигляді, що мало символізувати перемогу), з символами шляхетності (серце) та світла і перемоги (хрест, зірка, півмісяць) можемо бачити практично на кожному козацькому гербі. Інші сюжети, якщо й були присутні в козацькому герботворенні, мали виразно другорядне значення, не раз виконуючи певні спеціальні функції, скажімо, політичної символіки.

Цю останню відображено в доволі значній кількості пам'яток козацького герботворення, особливо в

сфері державної та земельної геральдики. Намагання в символічний спосіб висловити політичні погляди або претензії суспільно-політичного характеру були тим більш легкі для виконання, що козацька геральдика не знала жодних регламентуючих перешкод. Тому не дивно, що політична символіка щільно супроводжувала козацьку геральдику протягом всього її існування, набуваючи не раз найнесподіванішого вигляду в окремих її пам'ятках.

Що ж до зовнішнього оформлення козацької геральдики, то перше, що впадає у вічі, так це широке застосування позашитових елементів повного герба. І якщо для родової геральдики така практика видається цілком закономірною, то наявність згаданих елементів у більшості міських та земельних гербів надає козацькій геральдиці своєрідності і в цій, суто

формальній, на перший погляд, площині. Звісно, не можна також оминати увагою художню стилізацію українських гербів, більшість яких виконано в блискучому стилі козацького бароко.

Козацька геральдика, як за формою, так і за змістом, поза всяким сумнівом, була чимось цілком своєрідним порівняно з попередніми та тогочасними геральдичними системами. З огляду на це можемо стверджувати, що історія української геральдичної традиції є унікальним феноменом, коли нація (без будь-якого помітного впливу центральних державних установ) витворила геральдичну систему, відмінну від традицій герботворення інших країн Європи. Ця обставина дає підстави стверджувати, що забуті світи козацької геральдики є окрасою не лише української, а й загальноєвропейської культурно-історичної спадщини.

14.1.

Державна геральдика

Коріння козацького державотворення сягає другої половини XVI ст. Кульмінацією цих процесів стало заснування Запорозької Січі як політичного та військового центру всього низового козацтва. Відтоді Запорозжя дедалі активніше набуває обрисів державного організму з власною територією, урядом, адміністративною системою, верховним державним органом (Рада), політичним центром (Січ), правовою системою, основою на звичаєвому праві, незалежною та активною зовнішньою політикою [22].

© Однороженко О. А., 2007

Своєрідність суспільно-політичної організації Запорозжя полягала в повній мілітаризації всіх сфер життя цього політичного утворення. Військо Запорозьке Низове являло собою рід військової держави, яка в своєму житті керувалася військовим правом. Запорозжя в цілому, і Січ зокрема були передусім військовою структурою. Відповідно до цього військові функції були не просто однією зі складових частин запорозького суспільно-політичного устрою, а й набували домінуючого характеру, що об'єктивно зумовлювалося постійною військовою напругою, яка існувала на кордонах Запорозької держави, особливо на їх південному відтинку. За умов, коли військовий елемент

Запорожжя або воював, або готувався до війни, колективно-військовий характер суспільно-політичного устрою був єдино можливим [23].

Усе це повною мірою дістало відображення в запорозькій державній геральдиці. Вже на першій відомій військовій печатці 1592 р. бачимо, незмінне в подальшому, зображення козака з мушкетом – символічний образ усього «Славного Запорозького Війська» та його мілітарної могутності. Запорозький герб, таким чином, репрезентував Запорожжя перед зовнішнім світом як самостійний державно-політичний організм та самодостатню військову силу, виступаючи одним із зовнішніх атрибутів запорозької державності.

Легендарна літописна традиція XVIII ст. пов'язувала факт появи у запорозького козацтва власного герба з проведеною у 1578 р. польським королем Стефаном Баторієм «реформою». Зокрема, в Літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки «Дѣйствія презѣльной... брани» зазначено таке: «А въ лѣто 1576 за Стефана Баторія Короля Полского Козаки въ лучшій еще строй учинени. Тойже Король, видя ꙗ Козаковъ мужество великое и зъ Татари на бранехъ, постави имъ Гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и бѣлаву, и на печати гербъ, рицарь зъ самопаломъ и на головеъ колпакъ перекивлен-
24 ній...» [24].

Козацька традиція, з огляду на цілу низку причин, була схильна до виразного перебільшення значення Баторієвої реформи в цілому, сприймаючи її ледве чи не як переломний момент в історії козацтва, чим вона, звісно, не була, хоч і призвела до створення реєстрового козацького війська, а також спричинила, всупереч намірам свого автора, витво-

рення у козацтва станової свідомості та швидке покозачення широких мас населення центрально-українських земель [25].

25

Надання герба верховною владою в тогочасному суспільстві сприймалося як своєрідна перепустка в лави привілейованої верхівки. А з огляду на те, що герб, за легендою, було надано всьому козацтву (показово, що в жодному з козацьких літописів не йдеться про надання герба реєстровому козацтву, а завжди про козацтво в цілому), то, зрозуміло, все воно автоматично одержувало привілейований статус. Таким чином легенда про надання герба ставала важливою складовою цілої традиції про «реформу» Баторія, на якій ґрунтувалися соціальні та політичні претензії козацтва.

Прив'язуючи появу запорозького герба саме до Баторієвої «реформи», козацька старшина намагалася в такий спосіб легітимізувати набуті силою козацької шаблі привілеї, які окреслювалися загальним поняттям «козацькі вольності». Саме герб, як зовнішній атрибут соціальної ідентифікації, як ознака привілейованого статусу, найбільше надавався до використання як засіб підтвердження цих козацьких претензій на вольності.

Баторієве надання, попри той ореол, якого воно набуло в пізнішій козацькій літописній традиції, було не більше ніж легендою. На це, зокрема, вказує ціла низка обставин джерелознавчого характеру. По-перше, в самій «Постанові щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. немає жодної згадки про надання герба [26], натомість
26 йдеться про вручення реєстровим козакам великої королівської корогви, на якій, імовірно, було зображено державний герб Речі Посполитої [27]. 27

Вочевидь, козацькі літописці просто розширили перелік наданих козакам клейнодів, оскільки крім печатки в їх описах фігурують бунчук і булава, які в «Постанові...» також не згадані.

По-друге, не може не впадати у вічі той факт, що цей «наданий» герб використовувало нереєстрове козацтво. Печатками з цим гербом скріплювали свої підписи запорозькі гетьмани, натомість реєстрове козацтво, як окрема військова структура, існувало здебільшого лише в теорії. До того ж на жодній із запорозьких печаток кінця XVI – першої половини XVII ст. немає згадки королівського титулу [28], що було б логічним у разі надання запорозького герба річпосполитським урядом і використання його реєстровим військом.

По-третє, слід мати на увазі, що польська влада в особі Стефана Баторія навряд чи мала намір підняти соціальний статус козацтва, зокрема шляхом надання йому герба. Цій владі йшлося про опанування і навіть знищення козацтва, тож на цьому тлі «гербові привілеї» виглядали б більше ніж дивними. Характерно, що в найдавнішій письмовій згадці про запорозький герб, у «Вѣршах на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевнча Сагайдачного» від 1622 р., де також згадано про надання цього герба польськими королями: «Кгда мензства запорозцовѣ кршлеве дознали тѣды за гербѣ такого имѣ рыцера дали» [29], не конкретизовано, за якого саме короля це сталося. Логічно було б припустити, що автор першої чверті XVII ст. мав би ліпше знати обставини надання, ніж літописці XVIII ст. Варто відзначити і той факт, що в найдавнішому козацькому літописі – «Літописі Самовидця» – взагалі не згадано про надання герба польською владою [30].

Походження запорозького державного герба, з огляду на все вище сказане, безперечно, слід шукати на місцевому ґрунті. За це промовляє як зміст самого герба Війська Запорозького Низового, так і історія розвитку козацької геральдики в цілому. Важливо наголосити, що практично жодний із територіальних гербів, які з'явилися в період існування козацьких державно-політичних організацій, не був наданий верховною владою. Майже всі вони, як, утім, і більшість родових гербів, виникли безпосередньо з ініціативи своїх власників, які в такий спосіб намагалися обґрунтувати власні претензії на привілейований статус.

Вочевидь, перший козацький герб також не становив у цьому ряді винятку. Формування козацької державності «за порогами» в другій половині XVI ст. вимагало, поряд з іншим, зовнішнього вираження політичних прагнень нового державного організму, який ще не здобув міжнародного визнання, але потребував цього. Впровадження практики використання державного герба, зокрема на печатці, свідчить про визнання Запорожжя як самостійної політичної сили.

Національна революція середини XVII ст. призвела до створення на більшій частині українських земель нової козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), яка перебрала від Запорожжя назву, систему державного устрою, військову організацію та державну символіку, зокрема герб. Військо Запорозьке Низове на певний час перетворилося на своєрідну автономну частину нового державного утворення, однак уже в останні роки гетьманування Богдана Хмельницького знову відіграло вповні самостійну політичну роль.

З огляду на використання старого запорозького герба новим політичним організмом, зорганізованим на «городовій» Україні, Запорожжя змушене було внести певні корективи в його зображення, щоби запобігти існуванню однакових гербів у різних державних утвореннях. Цю проблему вирішено було шляхом додавання до старого запорозького герба зображення спису, що мало символізувати прикордонне розміщення Низової держави. В одному з літописів XVIII ст., «Говраніи историческом», знову з посиланням на Баторієву реформу, так представлено відмінності в зображеннях гербів двох козацьких державних утворень: «1576 году король польскій Стефанъ Баторій, видя козаковъ противъ турковъ и татаръ толь славнѹю храбрость и отвагу, привелъ ихъ въ лучшій порядокъ: гетмана имъ и старшину опредѣлилъ, знамя, вѣлаву, вѣнчикъ и печать съ войсковимъ гербомъ пожаловалъ, то есть: стоитъ рицерь, мѣшкетъ на правомъ плечѣ держашій, лѣвою жъ рукою за бокъ свой держится, съ того жъ лѣвого боку шабля и рогъ (въ которомъ прежде козаки пороухъ огнестрѣлній бивало носятъ), на головѣ колпакъ перекривленій... Тогда жъ и запорожскимъ козакамъ учредилъ атамана, кошового и всѣхъ ихъ начали и таковне жъ войсковіе клейноти какъ и гетману пожаловалъ, токмо к печати ихъ предъ рицеромъ копье стоящее, вонна бодрствѹющаго знаменѹющее, привавилъ» [31].

Зображення спису як одного з елементів запорозького державного герба вперше з'являється на військовій печатці Запорожжя щонайраніше в 60–70-ті рр. XVII ст. і відтоді незмінно присутнє на всіх видозмінах запорозького герба аж до часу самого занепаду Низової держави у 32 1775 р. [32].

Складніші перипетії супроводжували історію розвитку державної геральдики іншого козацького політичного утворення – Війська Запорозького (Гетьманщини). Владні інститути нового державного організму, осередком якого стали наддніпрянські землі, почали оформлюватися одразу після перших переможних битв козацького війська у 1648 р. [33]. У зв'язку з цим виникла потреба в зовнішніх атрибутах державності, зокрема гербі й державній печатці. Закономірно, що новостворена держава Богдана Хмельницького запозичила всі ці атрибути від старої Низової держави, яка вирішальним чином вплинула і на всі інші сфери життя Гетьманщини.

Герб Війська Запорозького від самих початків революції бачимо в широкому практичному застосуванні. Вже навесні 1648 р. козака з самопалом було розміщено в полі військової печатки новоствореної держави Богдана Хмельницького. А невдовзі по тому державний герб оздоблює гетьманські портрети, клейноди та особисті речі. Відтоді «рицар Войска Запорожсзкого» незмінно репрезентуватиме Козацьку Україну аж до самого занепаду гетьманства.

Козацькі літописці XVIII ст. неодноразово звертали увагу на виразну політичну символіку «національного герба». Чи не найяскравіше її зміст розкрито в літописі Григорія Грабянки, що починається з «Вѣрші на гербъ Малороссійскій»:

Войска Запорожского воннъ знаменитій
вооруженъ бодрствѹетъ отчизнѹ хранити,
Аще и враговъ, конухъ не зрить предъ собою,
Обаче оружіе готово до бою.
Имать тѣмъ востающн супостати сильни,
Хотѣнія своего падоша омнани,
Ибо вѣсть сей завчасѹ предварати зломѹ,
Да въ поравощеніи не бѹдетъ нѣкому, —

34 Якоже д'яло водря пастора суща
Воспятити къ стаду волка грядуща [34].

Вочевидь, з погляду політичної символіки образ козака на державному гербі мав відбивати військовий характер Української держави XVII–XVIII ст., а також провідну роль козацтва в політичному житті країни. Разом із тим, політична символіка дістала відображення не лише в козацькому державному гербі, а й в окремих пам'ятках державної геральдики Війська Запорозького.

Зокрема, на військових печатках гетьманів Івана Брюховецького та Михайла Ханенка поруч зі звичною фігурою козака з самопалом бачимо зображення списа (елемент державного герба Низового Війська), що мало вказувати на вирішальну роль Запорожжя при обранні на гетьманство названих вище запорозьких кан-
35 дидатів [35]. Військо Запорозьке Низове в такий спосіб засвідчувало свій вагомий політичний вплив на Гетьманщину.

Іншим зразком політичної символіки є військова печатка Петра Суховієнка, який здобув гетьманську булаву за підтримки Кримського ханства, на ознаку чого хан Аділ-Гірей вручив йому дублікат ханської печатки, що мала зображення лука з двома стрілами. Вигляд нового герба був настільки незвичним, що це одразу привернуло увагу козацтва. Зокрема, дорошенківські козаки погрожували поламати суховієві лук і стріли своїми «старожитними мушкетами», на-
36 тякаючи в такий спосіб на складову частину державного герба Війська Запорозького – мушкет (самопал) [36].

У традиційний для всієї європейської геральдики спосіб представлено політичну символіку на державних печатках молдавського господаря Юрія Дуки, якого 1681 р. було

проголошено гетьманом України під турецькою зверхністю. Об'єднання правобережної частини Козацької держави з Молдавським князівством було втілено на господарсько-гетьманському гербі шляхом чотиридільного розтину щита: в першій та четвертій частинах подано геральдичні знаки Молдавії та Волощини, в другій частині – один із варіантів державно-династичного герба молдавських господарів, у третій – зображення гетьманської булави, що мала репрезентувати українські землі в з'єднаному україно-молдавському держав-
37 ному гербі [37].

Однак чи не найяскравіший вияв політичної символіки знаходимо на одній із державних печаток гетьмана Івана Скоропадського. 1714 р. частина колишніх сподвижників гетьмана Івана Мазепи, які разом з ним опинилися поза межами України після полтавської катастрофи, повернулася на Батьківщину. Зокрема й генеральний писар Максимович, який привіз із собою в Україну стару державну печатку гетьмана Мазепи [38]. Печатку, як
38 небезпечний у політичному плані клейнод, було наказано негайно відправити до Москви, але перед тим, імовірно, за таємним розпорядженням гетьмана і генеральної старшини, малюнок з неї було скопійовано і перенесено в цілості на нову державну печатку, яка мала замінити собою печатки Скоропадського 1708 р., що за своєю іконографією нічим не нагадували старої печатки доби гетьмана Мазепи.

Якщо порівняти обидві печатки (Мазепи і третю Скоропадського), можна спостерігти різочу подібність у зображенні державних гербів, які збігаються як у загальній іконографії, так і в значній кількості дрібних елементів [39]. Вертаючи до старої
39

державної печатки Мазепа, політична еліта Війська Запорозького тим самим висловлювала в прихованій формі свої політичні прагнення та сподівання, декларувала, знову ж таки, приховано, незмінність курсу на повне незалежнення Української держави, якого домагався гетьман Мазепа.

Розквіт козацького герботворення в сфері державної геральдики припадає на середину XVIII ст., коли згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського «Герб нації Малоросійской» став широко використовуватися в козацькому прапорництві. Бачимо «національний герб» також у художньому оздобленні картин, географічних карт, різноманітних коштовних предметів, сторінок козацьких літописів.

Зі скасуванням гетьманства у 1764 р. ця блискуча доба українського державного герботворення раптово припиняється, а на зміну «гербу старожитномуї Земли Українскої» – «козаку з самопалом» приходять «герби Малоросії», автором якого був малоросійський генерал-губернатор Петро Румянцев. В остаточному варіанті цей останній герб козацької України (що перебував у вжитку впродовж

1766–1782 рр., тобто до часу остаточного скасування автономії та полково-сотенного устрою) мав такий вигляд: «на золотой Императорской мантии подъ Императорскою короною щиту Россійской Императорской гербу то есть взолотомъ поле черной двоеглавной орель... на груди онаго орла в щиту подъ княжескою короною изображены гербы пяти княженіи Малую Россію составляющихъ, а именно: 1) Гербъ Киевской в голубомъ полѣ ангель въ серебряной одеждѣ въ правой рукѣ держашей серебряной мечъ, а лѣвой щить тогожъ металла. 2) Гербъ Черниговской в серебряномъ полѣ черной одноглавній орель съ золотою на головѣ короною съ носомъ и ногами золотымижъ держашей въ лѣвой ногѣ діагонально золотою крестъ. 3) Гербъ Переяславской, в красномъ полѣ серебряная башня о трехъ вверху зубцахъ на зеленой землѣ стоящая. 4) Гербъ Новагорода Сѣверскаго, в красномъ же полѣ до половини щита происходящая золотая стѣна чернымъ мурованная, о четырехъ зубцахъ; а 5) Гербъ Стародубской, в серебряномъ полѣ зеленой дубъ стоящей на зеленой же землѣ» [40].

40

Українська національна революція XVII ст. значною мірою змінила стару соціальну структуру українського суспільства і започаткувала новий суспільний поділ, який сформувався не одразу, а пройшов тривалий шлях становлення та розвитку. Протягом другої половини XVII ст. продовжувався процес кристалізації та формування панівної верстви – української козацької старшини, яка прийшла на зміну старому суспільно-

© Однороженко О. А., 2007

14.2.

Родова геральдика

му проводу. Нова еліта поступово відмежовувала себе від решти народу різноманітними привілеями і все виразніше перетворювалася на замкнену верству. В Гетьманщині та Слобідських полках цей процес тривав до середини XVIII ст. і завершився

формуванням відповідно нової української та слобідсько-української шляхти, яка частково повернулася до світогляду та політичної ідеології річчоземних часів [41].

Ця нова соціальна верхівка використала герби в той самий спосіб, що й свого часу велика магнатурія середньовічної Європи, – як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї належності до панівної суспільної верстви. Процес становлення геральдичної системи в козацьку добу супроводжувався такими ж явищами, що й розвиток європейської геральдичної системи в XII–XIV ст. Приміром, яскраво простежується певна довільність у виборі гербових зображень, брак будь-якої регламентації як у законодавчій та організаційній, так і в образотворчій та структурній сферах. У той час, як у більшості країн Європи XVII ст. надання та використання гербів суворо регламентувалося, козацька верхівка, так само, як і середньовічне рицарство, добирала герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала їх від покоління до покоління (лише з кінця XVII – початку XVIII ст. розпочинається процес закріплення особистих гербів як родових).

Призначення гербів з погляду соціальної ідентифікації зумовило також наявність значної кількості гербів, зовнішньо подібних між собою, але належних різним старшинським родам, що, тим не менше, не викликало жодних правових колізій чи суперечок, адже важливим був не зміст зображення чи його подібність до герба іншого роду, а наявність самого герба як свідчення високого соціального статусу. Ця обставина сприяла вибору в якості гербових

зображень найпростіших та найпоширеніших у суспільній свідомості символів, що могли бути легко «впізнані» як геральдичні.

Родова геральдика є найчисельнішим за своїм складом комплексом гербів козацької геральдики, яка почала формуватися невдовзі після створення держави Богдана Хмельницького. Крім того, пам'ятки родової геральдики представлені, хоча й нерівномірно, всіма козацькими регіонами (Правобережжя, Лівобережжя, Запорожжя, Слобідська Україна). Це дає поважні підстави вважати саме родову геральдику найрепрезентативнішою групою серед пам'яток козацького герботворення як у кількісному та якісному (ідейно-символічному), так і в територіальному і хронологічному аспектах.

Традиційно почет родової геральдики козацької доби відкривають гетьманські герби як найповажніший геральдичний комплекс, що репрезентує керівників Козацької держави. Зазвичай, до цього комплексу відносять геральдичні знаки всіх тих діячів, які в різні часи користувалися званням козацького гетьмана, незалежно від того, чи були вони гетьманами реєстрового або нереєстрового козацтва дохмельницьких часів, чи були «гетьманами» лише в уяві літописної традиції XVIII ст., чи належали до керівників держави, створеної Богданом Хмельницьким [42].

Вочевидь, до переліку справжніх гетьманських гербів варто віднести лише ті, що належали особам, які «Божню милостию» були правителями Української козацької держави («Войска Запорозкого обонх сторони Дніпра»). На відміну від них, гетьмани до Хмельницького виступали

радше в ранзі воєначальників, аніж правителів держави. Навіть якщо візьмемо до уваги державотворчі процеси на Запорожжі, то мусимо визнати, що запорозькі гетьмани кінця XVI – першої половини XVII ст., як і пізніші кошові отамани, через особливості суспільно-політичного устрою Низового Війська ніяк не можуть претендувати на роль володарів. До того ж типологічно герби цих гетьманів (чи то реєстрових, чи то нереєстрових) важко віднести до козацької геральдики, яка на той час лише зароджувалася, натомість вони легко вписуються в тогочасні руську або річпосполитську геральдичні системи.

Першим і найшанованішим геральдичним знаком козацької родової геральдики був герб «Божою милостию великого государя Богдана Хмельницького, гетмана Войска Запорозького». Його вперше бачимо на титульному аркуші Реєстру 1649 р. Герб має вигляд знаку, що нагадує літеру W під хрестиком, над щитом зображено шолом під короною, в нашоломнику п'ять страусових пер, які обтяжено знаком, аналогічним до зображеного в щиті, навколо щита намет. Супроводжують герб вірші «На Старожитній Клейнот П: Хмельницьких» [43].

Інший варіант гетьманського герба вміщено на сторінках літопису Самійла Величка [44]. Автор зображує його в облямівку розкішної декоративної праворуч щит із гербом оточують гетьманський значок, три козацькі корогви з зображенням хрестів, сурма, три гармати, кулі та литаври, ліворуч – шість турецьких прапорів із зображенням півмісяців, спис, лук, алебарда, дві гармати, литаври. Супроводжує герб напис: «БСХГВЄЦТВЗ», тобто: «Богдан Синовий Хмельницький

Гетман Войска Его Царского Турского Величества Запорозького». Таке химерне поєднання козацьких і турецьких клейнодів та зброї мало, на думку Я. Дашкевича [45], символізувати протекцію Османської імперії над державою Богдана Хмельницького, а також свідчити про сподівання автора літопису на відновлення козацько-турецького союзу, що робить це зображення яскравим зразком політичної символіки.

У науковій літературі не раз точилася дискусія з приводу походження герба Хмельницьких. Серед сучасних дослідників панує переконання, що Хмельницькі користувалися польським гербом Сирокомля (Syrokomla – на червоному полі срібний утятий ламаний пояс під срібним хрестиком), який зовнішньо є дійсно найбільш подібним до гетьманського герба [46]. Разом із тим, сучасники чітко визначали герб Хмельницького як Абданк (Abdank – на червоному полі срібний утятий ламаний пояс), про що свідчать вірші з Реєстру 1649 р.:

Старожитность, то тилко якъ бы обновила
же вѣкопомность авѣно знову сѣ одкрыла
КЛЕИНОТЪ котрый Хмельницкихъ дом
пришодобламет
в Мужности, в Правдѣ, в вѣрѣ мощно
утверждает,
Недивь; во АБДАНКЪ знакъ ест
щодрой Поволности
Крестъ за фѣрѣмаментъ вѣры,
Хмельницкихъ мужности
Незвѣтажоный Кролю в Христианскомъ
Панствѣ!
Кгда Поволность Хмельницкихъ маешъ
Ѹ подданствѣ [47]. 47

Усе це може вказувати лише на те, що герб Хмельницьких не був ані Абданком (який ніколи не мав хреста, що його незмінно бачимо на гербі Хмельницьких), ані Сирокомлею,

а лише подібним до них знаком (особливо помітна різниця між Сирокомлею і гербом Хмельницького в літописі Величка, в якому герб гетьмана подано як цільний знак, в той час як герб Сирокомля виразно складається з двох окремих частин – ламаного пояса і хрестика). Показово, що в гербовниках Кояловича «Compendium» 48 [48] та Несецького «Korona Polska» 49 [49] герб Хмельницьких взагалі вміщено під назвою «Massalski» (знак у вигляді літери М під хрестом).

Вочевидь, герб Хмельницьких мав певну подібність до всіх вище названих гербів, що й зумовило намагання окреслити його як Абданк, Сирокомля чи Масальський, для чого, втім, не було жодних поважних підстав, окрім зовнішньої схожості. Напевно, герб Хмельницьких мав самотутнє походження, як і більшість тогочасних гербів руської шляхти, і лише оформлення в цей час річпосполитської геральдики, що намагалася пристосувати зразки староукраїнського герботворення до норм польської геральдики, зумовило спроби окреслити герб Хмельницьких як видозміну одного з польських.

На те, що така практика не була поодинокую, вказує герб наступного українського гетьмана – Івана Виговського. На двох його печатках від 1652 та 1655 рр. бачимо родовий герб Виговських, який є класичним зразком руської геральдики і містить в щиті зображення знаку у вигляді 50 з'єднаних між собою літер Т і W [50]. Натомість у королівському привілеї від 13 листопада 1658 р., а також на гетьманській печатці 1659 р. герб гетьмана подано у вигляді польсько-51 го герба Абданк [51].

Герби більшості наступних гетьманів уже мали безпосередньо козацьке походження і містили характер-

ні для козацької геральдики символи. Зокрема, на печатці Якіма Сомка вміщено повний герб, у щиті якого зображено руку, яка тримає меч [52]. 52 Подібний сюжет має гетьманський герб Івана Брюховецького: на блакитному полі рука в червоному вбранні, яка тримає дві перехрещені стріли вістрями дотолу, згори п'ять восьмипроменевих зірок [53]. На гербі 53 Петра Дорошенка зображено хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, здолу козацька шабля вістрям уліво [54]. Перехрещені стрілу та 54 шаблю мав на своєму гербі Дем'ян Многогрішний [55]. Зображення вежі 55 містилося на гербі Михайла Ханенка [56]. Три хрести зображено на 56 гербі Івана Самойловича [57]. Три 57 стріли – на гербі Івана Скоропадського [58]. Хрест над серцем, яке 58 пронизують навхрест дві стріли, – на гербі Павла Полуботка [59]. Панцир, який пронизують шість стріл, – на гербі Кирила Розумовського [60]. 60

Річпосполитське походження мали герби гетьманів Павла Тетері – Радван (Radwan) [61], і Пилипа Орлика – Новина (Nowina) [62]. Староукраїнське (руське) коріння бачимо в гетьманських гербах Івана Мазепи та Данила Апостола. Якщо герб останнього (знак у вигляді двічі перехрещеної та роздвоєної здолу стріли, в нашоломнику рука, яка тримає шаблю) має більш-менш стабільний вигляд [63], то герб Мазепи, що в річпосполитській традиції одержав назву Курч (Kurcz) [64], мав численні 64 видозміни [65]. Перший варіант гетьманського герба бачимо на молитовнику 1692 р., виданому архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем: на червоному полі знак у вигляді срібних перехрещених вил, які поставлено на брус із загнутими догори кінцями, праворуч золота 65

шестипроменева зірка, ліворуч – золотий півмісяць, що лежить рогами вправо [66]. Подібне зображення вміщено на срібних воротах Борисоглібського собору в Чернігові, в оздобленні різноманітних церков, відновлених або побудованих гетьманом, на різноманітному посуді та особистій бандурі гетьмана [67], на кількох його портретах, на гравюрі, виконаній І. Мигурою у 1706 р. [68], та водяному знакові на аркушах книги «Зерцало» від 1705 р. [69].

Зображення повного гетьманського герба подано на зворотньому боці восьмикутного санктуріуму гетьмана. Герб складається з щита німецької геральдичної форми, на якому зображено герб Курч, над щитом – срібний шолом під золотою шоломовою короною, навколо щита червоно-срібний намет [70]. Інші видозмінені гетьманського герба вміщено на гравюрі Данила Галяховського 1708 р. (навколо знака – два золоті півмісяці, обернені рогами один до одного) [71], в літописі Самійла Величка [72], а також на арабському Євангелії, виданому у 1708 р. в Алепо на кошти гетьмана (в цьому разі герб має зворотнє, ніж у варіанті 1692 р., розташування місяця та зірки) [73].

1 вересня 1707 р. з'являється новий варіант герба Івана Мазепи, який пов'язаний із наданням гетьманові титулу князя Священної Римської імперії. В дипломі імператора він має такий вигляд: на червоному полі срібні перекрещені вила, які поставлено на брус, праворуч – золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч – золота шестипроменева зірка, згори – срібний панцир, над щитом – золота шоломова корона, за щитом – пурпурова мантія з горностаєвим підбоем, із золотим оздобленням і золотими шнурами, під золотою кня-

зівською короною з червоною підкладкою і горностаєвим низом [74]. 74

Родова геральдика Лівобережжя має серед інших козацьких територій найтривалішу історію розвитку і представлена багатьма пам'ятками. Перші козацькі родові герби бачимо вже на печатках часів гетьманування Хмельницького [75]. А найбільше зразків лівобережного герботворення походить від середини XVIII ст., часу формування на основі козацької старшини нової замкненої привілейованої соціальної верстви – нової української шляхти, що виразно повертається до політичних традицій та соціальних ідеалів річпосполитської доби [76]. Це дістало вияв у масовому використанні новою шляхтою гербів річпосполитського походження, чого не було на початкових етапах формування геральдики Лівобережжя. 75

Якщо візьмемо комплекс родових гербів Лівобережної України, який було створено впродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст., то незаперечним виявиться чисельне домінування геральдичних пам'яток суто козацького походження: з 273 родових гербів цього періоду [77] 240 (тобто майже 88 %) було новотворами козацької доби, 21 герб мав староукраїнське (руське) походження і лише 12 – польське. Щодо останніх двох груп, то це герби, які належали в основному представникам старої руської (в окремих випадках – польської) шляхти, які свого часу долучилися до повстання Хмельницького. 76

Геральдичний матеріал, як бачимо, не дає підстав вести мову про масовість такого долучення, на чому наполягали представники державницької школи в українській історіографії [78]. Вочевидь, основу нової 78

соціальної еліти центрально-українських земель, що увійшли до складу новоствореної Козацької держави, становили представники старих козацьких родів або вихідці з простолюду, що і зумовило відсутність у них гербів у попередні (руський та польсько-литовський) періоди та необхідність їх витворення, щойно новостворена козацька еліта посіла чільне місце в соціальній структурі українського суспільства.

Старими руськими гербами користувалися, зокрема, такі козацькі роди: Вуяхевичі [79] та Косачі [80] – гербом Корчак, Топольницькі – Сас [81], Корниловичі – Корнич [82], Зіневичі – Зенович [83], Лопати – Лопот [84], Мазепи – Курч [85], а Биковські [86], Валькевичі [87], Голуби [88], Журахівські [89], Лазаревичі [90], Ломиковські [91], Мануйловичі [92], Силичі [93], Тарасевичі [94], Терещенки [95], Турковські [96], Якимовичі [97] та інші використовували руські герби, для яких річпосполитська геральдична традиція не виробила певних назв, оскільки, на відміну від тих руських гербів, які було названо на початку переліку, останні не потрапили до зведених річпосполитських гербовників.

Варто зазначити, що руські герби, за поодинокими винятками, не мали власних автентичних назв, як польські, адже руська геральдика розвинулася на зовсім інших засадах. В її основі, як згодом і козацької геральдичної системи, був принцип герба як певного знаку родини або особи, що характерно й для інших країн Європи, а не роду, який об'єднував у собі велику кількість родин, як це бачимо в польській геральдиці [98]. На назвах руських гербів позначився пізній вплив поль-

ської [99], а згодом – річпосполитської геральдики [100], яка в такий спосіб намагалася звести всі свої різноетнічні елементи до спільного знаменника, даючи всім без винятку річпосполитським гербам власні назви, часто штучні та поверхові.

Гербами польського походження користувалися як старі шляхетські, так і певна частина козацьких родів: Боровські – гербом Топор (Торуг) [101], Буйкевичі – Люба (Luba) [102], Копцевичі [103] та Грембецькі [104] – Яструбець (Jastrzębiec), Дуїніни-Борковські – Лебідь (Łabędź) [105], Забіли – Остоя (Ostoją) [106], Завадовські – Рава (Rawa) [107], Малишевські – Годаба (Godziemba) [108], Мокрієвичі – Богорія (Bogoria) [109], Тризни – Гоздава (Gozdawa) [110], Сулими – однойменним гербом (Sulima) [111].

Як бачимо, слушним є твердження О. Лазаревського, що «козацька старшина до польських гербовників не заглядала». Принаймні, так було до часу формування нової української шляхти, як привілейованої групи, відокремленої від решти суспільства чіткими становими межами. Від середини XVIII ст. ситуація в родовій геральдиці Лівобережжя почала докорінно змінюватися внаслідок поширення практики масового використання козацькою старшиною річпосполитських гербів [112].

Першим, хто замінив козацький родовий герб на річпосполитський, як це не дивно, був ушлявлений автор «Дѣйствій презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалою врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки» гадяцький полковник Григорій Грабянка. Упродовж 1717–1719 рр. він користувався печаткою із зображенням серця під хрестиком і короною в оточенні двох пальмових

113 галузок [113]. Але вже 1730 р. на його наступній печатці бачимо польський герб Ласка (Laska) – на червоному полі золотий навіс на чотирьох

114 золотих стовпах [114].

1728 р. у Львові вийшов перший том монументальної праці польсько-го вченого Каспера Несецького «Копія гона Polska» [115], в якій було вміщено інформацію про використання герба Ласка руським шляхетським родом Грабинок (який, вочевидь, не мав жодного стосунку до козацького роду Грабянок, крім співзвучності прізвищ) [116]. Григорій Грабянка був, імовірно, отим першим козацьким старшиною, який «заглянув» до польського гербовника і зробив зі здобутих в ньому відомостей практичні висновки.

Надалі така практика набуває значного розмаху. Частина представників української шляхти, витвореної з козацької старшини Гетьманщини, прагне змінити власні самобутні герби на польські, що мало надати їхнім родам додаткових ознак «старожитності» та «шляхетності». Приміром, Велинські змінюють козацький герб на польський Дуборог (Dęborog), Гамалії – на Дрию (Dryja), Довголевські – на Задору (Zadora), Долинські – Побог (Pobog), Жукови – Прус III (Prus III), Імшенецькі – Среняву (Śrzeniawa), Лісовські та Соболевські – Сліповрон (Ślepowron), Лободи – Кораб (Korab) та Лис (Lis), Маковські – Еліту (Jelita), Мартоси – Осорию (Ossoria), Миклашевські та Спащенки-Кичі – Остою (Ostoja), Молявки-Помян (Pomian), Немировичі-Данченки – Гоздаву (Gozdawa), Омелянковичі – Колону (Kolumna), Рухлядки – Долегу (Dołęga), Салогуби – Правду (Prawda), Сахновські – Наленч (Nałęcz), Семеновичі – Радван (Radwan), Соколовські – Соколю

(Sokola) та Помян, Сороки та Судієнки – Ковнати (Kownaty), Уманці – Холеву (Cholewa), Харченки – Яструбець (Jastrzębiec), Хоменки – Дуброву (Dąbrowa), Чернолузькі – Телок (Ciołek), Шихуцькі – Пораї (Poraj), Шкляревичі – Костешу (Kościesz), а Галагани – на герб Китаврус (Hircosentaur), що мав литовське походження [117].

117

З-посеред близько тисячі родових гербів Лівобережжя козацької доби, які відомі нам на сьогодні, майже 300 гербів мали польське походження. Найчастіше бачимо такі герби: Яструбець, яким користувалося 22 роди нової української шляхти, Остоя – 14 родів, Сліповрон та Наленч – по 11 родів кожний, Гоздава – 10 родів, Радван – 8, Побог, Люба, Дуброва, Яніна, Рава – 7, Долега, Заглоба, Кораб, Лис, Огон, Полукоза – 6, Леліва, Гриф, Топор, Правда, Помян, Прус I, Лодя – 5, Абданк, Бонча, Долива, Костеша, Лебідь, Нечуя, Холева – 4 та ін. [118]. Ха- 118

Дещо в менших обсягах у другій половині XVIII ст. використовували герби руського походження. Всього бачимо майже 80 таких прикладів. Найстарішими руськими гербами Сас, Салава і Корчак послуговувалися відповідно 8, 2 та 11 козацьких родів. Причому, щодо Корчака, то ще в шести випадках бачимо використання його фігури (трьох зрубів) як складової частини інших козацьких родових гербів. Крім того, в ужитку були інші руські герби: П'ятирог, Повня,

Набрами, Покора, Полота, Сенюта, Рубіж, Приятель, Ілговський, Калинова, Кисіль, Кричевський, Халецький, Линецький, Микулинський, Ольшевський, Обухович, Позняк, Яцина тощо. Також герби ще 27 козацьких родів, які були руського походження, не мали річпосполитських назв, а саме: Гаєвських, Галенковських, Довбнів, Занкевичів, Кривицьких-Тимченків, Онопрієнків-Шелкових, Паскевичів, Симоновських, Спо-
119 латбогів, Тризн, Ходьків та ін. [119].

Ще кілька гербів козацької старшини були іноетнічного походження: пруськими гербами Дубровський, Їжак та Леський користувалися відповідно Юзефовичі, Лісовські та Лазаревські з Лазкевичами, інфлянтським гербом Фаренсбах – Федоровські, литовським гербом Китаврус –
120 Галагани [120]. Ілрійське походження мав герб Милорадовичів, який їхні предки уживали ще за доби
121 середньовіччя [121], а в останній чверті XVIII ст. знову повернулися до нього, дещо видозмінивши, хоча ще на початку цього сторіччя в їхньому гербі були присутні фігури, які більше пасували до козацького
122 герботворення [122].

Вплив польської геральдики на пізніє козацьке герботворення, як бачимо, був доволі суттєвим, але не таким всеосяжним, як це нерідко подається в науковій літературі. Як правило, ступінь цього впливу перебільшують з кількох причин. По-перше, через ототожнення польської геральдики з річпосполитською, що є неправомірним, адже остання, на відміну від першої, була, так би мовити, «поліетнічною» за походженням, оскільки склалася з елементів власне польської, а також руської, литовської та інших геральдичних систем, що й було зафіксовано в річ-

посполитських геральдичних творах середини XVII – першої половини XVIII ст. (зокрема, в фундаментальних гербовниках Окольського, Кояловича та Несецького). Тому зарахування, скажімо, руських гербів (особливо таких поширених, як Корчак, Сас, Салава, Палаш, Лук та Куша) до числа польських штучно збільшувало відсоток останніх, а разом з тим і ступінь уявного впливу «польської» геральдики на козацьку.

По-друге, до «польських» неправомірно зараховували значну кількість суто козацьких гербів, які мали певну зовнішню подібність із першими. Зокрема, практично всі козацькі герби, які містили в своєму полі зображення хреста і півмісяця або зірки і півмісяця, автоматично ототожнювали з польськими гербами Шеліга (Szeliga) та Леліва (Leliwa) відповідно, незважаючи на суттєві відмінності в іконографії (скажімо, іншу форму хреста, іншу кількість променів у зірки, наявність додаткових фігур, у тому числі кількох хрестів чи кількох зірок, відмінність у зображенні нашоломників) і ту очевидну обставину, що хрест, зірка, півмісяць та їх найрізноманітніші поєднання були найпоширенішими сюжетами козацької геральдики, що не дає підстав стверджувати про походження певного козацького герба від Шеліга чи Леліва навіть у разі повної іконографічної тотожності між ними, якщо таке походження не зафіксовано іншими, в першу чергу генеалогічними та актовими, джерелами.

Щодо тих гербів малоросійської шляхти, які мали суто козацьке походження (а таких налічується близько 600, тобто 60 % загальної кількості родових гербів Гетьманщини), то насамперед впадає у вічі цілковите кількісне домінування серед них кіль-

кох сюжетів, пов'язаних із зображенням зброї, серця, хреста, зірок та півмісяця в найрізноманітніших комбінаціях. Та чи інша фігура з цього переліку присутня практично в кожному козацькому родовому гербі. Зокрема, в разі зі зброєю, зображення стріли бачимо в 180 гербах, шаблі – 103, напнутого луку зі стрілою – 42, меча – 17, списа – 14, крім того, в різних гербах присутні численні види холодної та вогнепальної зброї та різноманітні військові клейноди, оборонні споруди, віськове спорядження та прилади: шпаги, сокири, алебарди, луки, гармати, кулі, рушниці, пірначі, бунчуки, булави, хоругви, прапори, вежі, замки, твердині, ключі, панцирі, кольчуги, щити, шоломи, сагайдаки, нагайки, стремена, остроги, підкови, сурми, литаври з паличками, човни, кітви. Особливо частим було зображення підков (у 39 гербах), веж та кітв (кожна фігура наявна в 14 гербах). У дев'яти випадках зустрічаємо зображення козака-рицаря, а ще в 32 гербах – закуту в лати руку, озброєну шаблею, мечем чи стрілами.

Доволі рідкісним було використання в козацьких гербах геральдичних фігур (таких прикладів заведе 10), а також тварин, які становили основу сюжетного ряду західно-європейської геральдики. Звірів зображено на менше ніж 30 гербах, а птахів – менше ніж 40, рослини – на 45 гербах. Тобто, разом усіх цих сюжетів було на родових гербах Гетьманщини менше, ніж, скажімо, зображень серця, що символізувало військову доблесть і містилося на 135 гербах [123].

Однак незаперечною є кількісна перевага в козацькій родовій геральдиці символів вічності та світла. Зображення хреста (який доволі часто має

виразну солярну символіку), зірок та півмісяця присутнє в більшості козацьких гербів (в 196, 164 та 144 відповідно), що зумовлено кількома причинами, насамперед їх очевидним зв'язком із мілітарною символікою. Небесні тіла в символіці індо-європейських народів були універсальними символами світла, вічності, оновлення, безсмертя та перемоги [124]. Особливо виразною була символіка перемоги (світла над темрявою, сил добра над силами зла та ін.), що закономірно асоціювалося з суто військовою перемогою. В козацьких гербах символи небесних світил в основному супроводжують зображення козацької зброї, що прямо підтверджує наявність смислового зв'язку між цими сюжетами.

Показовими в цьому плані є витоки символіки сонця та місяця. Фази останнього (прибування та убування) асоціювалися з вічністю та безсмертям, вічним оновленням, перенародженням. Аналогічною була і символіка сонця (щоденний схід сонця – як символ вічного торжества світла). Традиція зображувати сонце у вигляді хреста з чотирма кінцями – за напрямками поширення сонячного світла – губиться в старожитних часах і наявна у багатьох народів [125].¹²⁵ Форми хреста, якими передавали умовне зображення сонця, є доволі різноманітними. Найчастіше використовувано прямий або розширений (для позначення всебічності розсіяння сонячного світла) хрести.

Частим було застосування також зображення прямого хреста із загнутими кінцями – свастики, для позначення вічності руху сонця та безкінечності [126].¹²⁶ Хрест із колом всередині використовувався для позначення сили та величі сонця, безмежності його енергії [127]. Традиція¹²⁷

арійських (індо-європейських) народів прив'язувала зображення сонця у вигляді хреста до символіки світла, безсмертя, вічності, безкінечності, динамічності, сили, незнищенності, перемоги, вічного розвитку та руху. В скіфські, давньослов'янські та киево-руські часи легко простежується щільний зв'язок між солярною символікою та культом воїнів [128]. Традиція такого символічного зв'язку зберігалася, вочевидь, і в наступні часи, що дістало своє відображення в козацькій геральдиці.

Тяглість традиції зображувати сонце у вигляді хреста широко простежується в козацькій геральдиці, де хрест є найбільш вживаною фігурою. Те, що в цьому разі маємо справу саме з символічним зображенням сонця, підтверджує наявність у герботворенні козацької доби цілої низки перехідних форм між природним зображенням сонця та геральдичними різновидами хреста. Зокрема, зустрічаємо малюнок прямого хреста з колом усередині, що мало символізувати сонячний диск із чотирма променями, які розходяться в різні боки. На багатьох козацьких гербах бачимо свастикоподібне зображення солярного знаку. Необхідно також відзначити факт неодноразового зображення хрестів в оточенні променів, що також підкреслює солярну символіку фігури хреста [129].

Певних пояснень потребує доволі поширена практика зображувати хрест над півмісяцем або зіркою. В науковій та науково-популярній літературі, присвяченій українській геральдиці, часто можна зустріти спроби розтлумачити сюжет домінування хреста над півмісяцем як символ перемоги християнства

над ісламом (або над мусульманськими народами – татарами, турками). Вочевидь, такий погляд є малообгрунтованим, зважаючи на цілу низку обставин.

По-перше, в багатьох козацьких гербах ці фігури (хрест та півмісяць) використовуються як цілком рівнорядні – не один над одним, а поруч, а на деяких (скажімо, на гербі Сироватської сотні Сумського полку [130], а також на родових гербах Величковських [131], Дорошенків [132], Лузанових [133], Мисаковських [134], Порохонських [135], Смиречанських [136], Хильчевських [137] та ін.) домінує півмісяць. По-друге, в багатьох випадках зображення півмісяця поруч із зірками не супроводжується зображенням хреста. По-третє, на жодному з запорозьких територіальних гербів (де, здавалося б, цей сюжет, в силу неприяних стосунків запорожців з турками і татарами, мав бути найпоширенішим) такого зображення жодного разу не зустрічаємо [138].

Усе це вказує на недоцільність прив'язки вище згаданого сюжету виключно до християнської символіки. Втім, такий висновок був би дивним і з огляду на практично повну відсутність в козацьких гербах інших християнських сюжетів (християнських святих, їхніх атрибутів, церковних споруд та предметів побуту, які в інших геральдичних системах були рідчю звичною і доволі поширеною).

Окремо необхідно згадати, що за всієї різноманітності форм хрестів, які присутні в козацькій геральдиці, ми практично не зустрічаємо зображень тих чи інших різновидів церковного хреста (скажімо, трираменного з навскісною попе-

130

131
132
133
134
135
136
137

138

речиною). Зі всього вище наведеного можна зробити висновок про зв'язок зображення хреста в козацьких гербах винятково з солярною та мілітарною символікою. А останню, безперечно, визнати за основу козацького герботворення, в тому числі й родового.

Правобережна Україна, герботворення на теренах якої було започатковано ще в другій половині 139 XIV ст. [139], зберегла чи не найбільше, з-посеред інших козацьких регіонів, традицій староукраїнської геральдичної системи. Використання гербів, створених на основі старих родових знаків, не було для правобережної козацької старшини рідкістю. Наприклад, герб канівського 140 полковника Юрія Голуба [140] в точності повторює старий родовий герб київського землянського роду Голубів – знак у вигляді літери W під пів- 141 вістрям стріли [141]. На печатці турівського полковника Костянтина Виговського від 1659 р. зображено герб у вигляді з'єднаних між собою 142 літер T і W [142]. Козак Михайлівської сотні Канівського полку Василь Вальченко використовував в якості герба знак у вигляді перехрещеної стріли з дугоподібним відгалужен- 143 ням ліворуч [143]. А на гербі ігумена Межигірського монастиря Федора Васьковського було вміщено знак у вигляді літери W під перехре- 144 шеним вістрям стріли [144].

Втім, більшість гербів правобережної старшини було створено вже в козацьку добу, без огляду на зразки руської геральдики, вони мали самотутнє козацьке походження. Ця обставина видається цілком закономірною, адже Правобережжя, особливо південне, тривалий час відіграло провідну роль, принаймні до

часів «Руїни», серед інших козацьких регіонів, тож не дивно, що найдавніші зразки козацької родової геральдики знаходимо саме на правобережних теренах. Сюжети, що присутні на родових гербах правого боку Дніпра, є класичними для всієї козацької геральдики.

Приміром, на гербі корсунського полковника Федора Кандиби зображено серце, яке пронизують навхрест дві шаблі [145], на гербі гене- 145 рального осавула Якова Лизогуба – руку, що тримає шаблю [146], на гер- 146 бі паволоцького полковника Андрія Дорошенка – хрест над півмісяцем, а здолу перехрещено стрілу та шаблю [147], на гербі канівського пол- 147 ковника Матвія Павловича – напнутий лук зі стрілою [148]. Меч в ото- 148 ченні двох мисливських ріжків вміщено на печатці корсунського полкового писаря Романа Сешневського [149]. А на печатках корсунських 149 городових отаманів Прокопа Чертеченка та Івана Стасенка зображено стрілу над підковою [150] та 150 дві перехрещені шаблі відповідно [151]. Нарешті, на гербі найвідомі- 151 шого діяча Правобережної України післяруїнної доби полковника фастівського і білоцерківського Семена Палія зображено хрест над шаблями та напнутим луком зі стрілою [152]. 152

Польська геральдика не справила помітного впливу на герботворення козацького Правобережжя. Лише перед остаточним скасуванням у 1714 р. козацького устрою на території Правобережної України з'явилися перші старшинські печатки з використанням гербів річпосполитського походження. Такою, скажімо, є печатка білоцерківського полковника Антона Танського від 1711 р.,

в полі якої вміщено зображення герба Наленч (Nałęcz) [153].

Порівняно швидким був процес витворення привілейованої верстви на теренах Слобідської України [154]. Місцева еліта, яка мала найрізноманітніше соціальне походження, прагнула будь-що легітимізувати своє провідне становище шляхом набуття зовнішніх ознак шляхетності. Це виявилось, зокрема, в зміні прізвищ на «шляхетні» із закінченнями на -ський або -цький, створенні легендарних родоводів, і, звісно, використанні родових гербів [155]. Все це мало підкреслити окремішність новоствореної слобідської шляхти, неподібність до простолюду, вищість власного походження, взаємозв'язок зі шляхтою Речі Посполитої [156].

Певна частина родових гербів слобідської шляхти була новотворами козацьких часів. Наприклад, на гербі сумського полковника Герасима Кондратьєва, який вміщено на його портреті, зображено хрест в оточенні півмісяця та восьмипроменевої зірки, здолу перехрещено дві булави [157]. Остання деталь є виявом політичної символіки і вказує на претензії Кондратьєва на гетьманську булаву Війська Запорозького, які той висловив у 1669 р. в часи боротьби за Лівобережну Україну між гетьманом Петром Дорошенком та Москвою. Характерним є підпис, який супроводжує портрет і зображений на ньому герб: «Портретъ гетмана Кондратьєва». Нащадки Герасима Кондратовича користувалися суттєво видозміненим гербом, що мав три частини, які містили в своїх полях: на блакитному полі золотий хрест над золотим півмісяцем, на чорному полі три срібні восьмипроменеві зір-

ки, на червоному полі перехрещені срібні шаблю та стрілу [158].

Засновник роду Перехрестових охтирський полковник Іван Перехрест мав герб із зображенням хреста над серцем, яке пронизують навхрест дві стріли і супроводжують три зірки [159]. Рід охтирських полковників Осипових користувався схожим гербом: серцем, яке пронизують у зірку три стріли [160]. Їхні нащадки зі шляхетського роду Перехрестових-Осипових поєднали в своєму гербі обидва родових: на блакитному полі срібне серце, пронизане навхрест двома золотими стрілами, з серця виникає рука в золотих латах, яка тримає стрілу [161]. Острогоський рід Тевяшових мав складний за своєю конструкцією родовий герб: срібна стріла на срібному мурі, вгорі на червоному полі золотий хрест у супроводі двох золотих зірок, здолу на блакитному полі срібний півмісяць [162].

Переважає більшість гербів слобідсько-української козацької старшини мала польське походження, що слугувало додатковим свідченням старожитності та знатності останньої. Зокрема, охтирський полковницький рід Лесевицьких козацького походження користувався річпосполитським гербом Стрім'я (Strzemię) [163]. Рід Ковалевських як родовий використовував герб Долега (Dołęga) [164]. Складну структуру мав родовий герб Квіток, що складався з шести річпосполитських гербів: Погоня (Pogonia), Стрім'я (Strzemię), Радван (Radwan), Бонча (Bończa), Шеліга (Szeliga), Роголя (Rogala) [165]. На печатці лебединського сотника Тимофія Красовського вміщено герб Яструбець (Jastrzębiec) [166].

Іноді родові герби деяких старшинських родів зазнавали певної еволюції. Наприклад, у Куликовських певний час родовим гербом був Дрогомір (Drogomir) [167], а Шидловських – Люба (Luba) [168]. Згодом обидва герби було частково змінено на складніші конструкції з використанням як інших річпосполитських гербів, так і символів, характерних для козацького герботворення [169]. Це мало надати ще більшої помпезності, а разом з тим і суспільного престижу, гербам цих родів, які насправді були далеко не шляхетського походження.

Втім, найвиразнішим з погляду соціальної ідентифікації був родовий герб старшинського роду Донців-Захаржевських, який упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. відіграв провідну роль у суспільно-політичному житті Слобідської України. Представники цього роду в різні роки обіймали полковницькі уряди відразу трьох слобідських полків [170]. Засновником роду був Григорій Донець, що походив із козаків. Утім, уже його нащадки виводили свій рід від шляхетського роду Захаржевських, називаючи себе не інакше як Донцями-Захаржевськими. Цілком природно, що за родовий герб вони обрали собі Долива (Doliwa), яким користувався річпосполитський рід Захаржевських [171].

Уперше герб Донців-Захаржевських бачимо в панегірику І. Орновського «Bodaty wirydarz» [172], який було видано на їхню честь у 1705 р. в Києві [173]. На сторінках книги знаходимо кілька варіантів родового герба Донців-Захаржевських, в тому числі й зі чотиридільним щитом. У його першій частині вміщено герб

Ружа (Ryža) – на золотому полі червона троянда, в другій – герб Колона (Kolumna) – на червоному полі вежа під шоломом з короною (очевидно, в цій частині мав би бути герб Колюмни (Kolumny), про що скажемо нижче), в третій – герб Китаврус (Kitawrus) – на червоному полі китаврус, який влучає стрілою з напруженого луку у власний хвіст у вигляді змії, в четвертій – герб Урсин (Urseyn) – на зеленому полі чорний ведмідь, у середньому щитку – герб Долива (Doliwa) [174].

174

Поєднання перших чотирьох гербів в одному щиті не є випадковим. У цьому разі маємо справу з чотирма найдавнішими родовими гербами Східної Європи, які широко використовували князівські та шляхетські родини Великого князівства Литовського [175]. Походження цих гербів пов'язане з легендою про переселення предків литовського народу з території Римської імперії до Прибалтики за часів імператора Нерона [176]. Литовсько-руські літописи, зокрема літопис Рачинського, говорять про це так: «А с тыми шляхты чотыры рожан, навышнне имень, именем с Китаврүс Довспрүнкк, а с Колюмнов Прешпор, а з Рүси Ульянүс, а з Рож Екътор» [177].

177

Вочевидь, Донці-Захаржевські не мали жодного стосунку до княжих та панських родів Великого князівства Литовського, і тим більше не мали підстав використовувати в своєму родовому гербі відразу всі чотири найдавніші литовські герби. Втім, слобідський рід найменше переймався такими формальними моментами. Донцям-Захаржевським ішлося про легітимність власного провідного становища на землях Слобідської України, і тому для підтвердження

своєї виняткової суспільно-політичної ваги ними було використано не просто герб як засіб соціальної ідентифікації, а герби провідних родів Східної Європи, відомості про які вони могли почерпнути з тих же літописів, або з праць польських істориків – М. Бельського [178], А. Гваньїні [179] та ін.

Останній варіант менш вірогідний з огляду на те, що в другій частині герба Донців-Захаржевських І. Орновський вмістив замість герба Колюмни (Kolumny) (на червоному полі срібний знак у вигляді трьох стовпів на спільній основі, середній з яких має прямокутне розширення здолу), який, власне, і є одним з чотирьох найдавніших литовських гербів, згаданих у літописах [180], – близький за назвою, але відмінний за змістом герб Колона (Kolumna) (на червоному полі вежа) [181]. Тобто він, імовірно, мав справу лише з назвами (або принаймні описами) гербів (як це бачимо в літописах), через що і переплутав їх.

Отже, можемо констатувати, що в такий геральдичний спосіб Донці-Захаржевські намагалися не просто вирізнити себе в середовищі слобідського населення (для цього цілком достатнім було використання звичайного герба, хоч би тієї ж Доливи), а й підкреслити власну винятковість навіть у рамках слобідської козацької старшини, свою провідну роль, заманіфестувати претензію на максимально широкі владні повноваження, що мало бути підтверджено як шляхетським походженням, так і старожитністю та почесністю гербів, використаних при конструюванні легендарної генеалогії та родового герба.

На відміну від попередніх груп, запорозька родова геральдика представлена порівняно незначною кількістю пам'яток, що й не дивно з огляду на доволі незначне соціальне розшарування в запорозькому суспільстві [182]. Втім, і на Запорожжі прагнення військово-політичного проводу виокремити себе із маси місцевого населення дістало відображення в геральдиці. Прикметно, що запорозька старшина, користуючись гербами, зовсім не апелювала до шляхетських традицій – руських, річпосполитських чи російських. Серед запорозьких родових гербів зовсім не бачимо геральдичних знаків руського чи річпосполитського походження, що особливо контрастує з геральдикою сусідньої Слобідської України та пізнім герботворенням Гетьманщини.

На родових гербах низового козацтва бачимо ті самі, звичні для козацького герботворення зображення зброї, серця, символів світла. Наприклад, на печатці військового осавула Сидора Білого – серце, на якому перехрещено шаблю і стрілу [183], на гербі перевізького полковника Якима Лелеки – підкова під шестипроменевою зіркою [184]. А військовий старшина Андрій Порохня мав у своєму розпорядженні дві печатки: одну з зображенням вершника-козака [185], іншу – з перехрещеними шаблею та стрілою [186].

Чи не єдиним відомим на сьогодні гербом запорозького кошового отамана є герб Костя Гордієнка, який зображено на його намогильному хресті [187]. Оформлено герб у бароковому стилі, з характерним для козацької геральдики бароковим картушем, який супроводжують клейно-

ди та зброя: булава, пірначі, шаблі, списи, прапори та гармати. Певні питання виникають щодо зображення в щиті, яке часто інтерпретують як видозміну польського герба Несоба (Niesobia – на перетятому полі в срібній горішній частині золоте вістря стріли, яке з'єднано золотим перстнем із золотим орлиним хвостом 188 у чорній долішній частині) [188].

Вочевидь, зображення на гербі кошового є мало подібним до герба Несоба, оскільки, на відміну від останнього, не має поземого перетину щита, сумнівною є також наявність у гербі Гордієнка малюнку стріли, і, врешті, головна фігура мало чим нагадує орлиний хвіст, радше вона є подібною до паростку, що як архаїчний символ вічного життя та

перенародження часто зустрічається на запорозьких гербах, як родових, так і паланкових [189]. На таке символічне значення фігури в щиті може вказувати також зображене здолу концентричне коло, яке в більшості символічних систем світу було універсальним символом вічності. Показовим є також те, що герб Несоба є порівняно мало поширеним польським гербом, яким користувалося всього кілька десятків великопольських родин і який був майже не уживаний поза межами північно-західної Польщі [190]. Крім того, джерелами не зафіксовано жодної видозміни герба Несоба, тож мало ймовірним є припущення, що один із його варіантів зображено на гербі Костя Гордієнка. 189 190

Комплекс земельних гербів можна по праву вважати окрасою всієї козацької геральдики, адже подібний феномен важко знайти в будь-якій іншій геральдичній системі. Для європейської геральдики характерною була наявність земельних гербів лише у великих регіонів, які склалися на основі державних утворень середньовічної доби. Натомість у козацьких державно-політичних утвореннях бачимо цілу систему гербів не лише для територіально-адміністративних одиниць першого порядку (паланки, полки, повіти), а й для таких дрібних територіальних комплексів, як сотні, на які ділилася територія Гетьманщини та Слобідської України. На всій території Європи не знаходимо таких прикладів, коли територіально-адміністративна одиниця нижчого порядку, що містила в

14.3.

Земельна геральдика

своєму складі одне містечко і кілька сіл, могла розпоряджатися власним гербом. Причому варто наголосити, що подібна практика була не поодиноким винятком, а загальним правилом: власний геральдичний знак мала практично кожна сотня.

Козацька земельна геральдика як комплекс склалася порівняно пізно – в першій половині XVIII ст., до цього трапляються хіба що поодинокі зразки земельного герботворення, такі, скажімо, як полкові герби Корсунського полку, що походять із третьої чверті XVII ст. [191], і, можливо, окремі паланкові герби Запорожжя та полкові герби Слобідської України [192], що мали з'явитися наприкінці

XVII – на початку XVIII ст. Що ж до Гетьманщини, то процес набуття полками та сотнями власних гербів і використання їх на полкових та сотенних печатках, а згодом і знаменах, безпосередньо пов'язаний з утворенням наприкінці першої чверті XVIII ст. нових органів місцевого управління – полкових і сотенних канцелярій [193].

До цього часу управління відповідною територією було зосереджено в руках полковника, владу якого обмежувала загальнополкова козацька рада, а рада полкової старшини виконувала функції дорадчого органу. Ці два колегіальних управлінських органи не мали постійного характеру і сталих компетенцій, через що всі важелі управління мав безпосередньо сам полковник. Під його ж безпосереднім керівництвом перебував і полковий писар, фактично особистий писар полковника, і полкова канцелярія, що, як правило, розміщувалася в будинку полковника [194]. Подібну ситуацію спостерігаємо і в разі з сотнями.

Цілком закономірно, що за таких умов не виникало якоїсь нагальної потреби у використанні осібних полкових і сотенних печаток, оскільки їх фактично заступали собою приватні або приватно-посадові печатки відповідних полковників і сотників. Така практика усталася ще за часів Визвольної війни [195] і тривала впродовж усієї другої половини XVII – початку XVIII ст. [196]. Разом із тим, доволі часто в офіційних документах полкових і сотенних урядів бачимо відбитки міських печаток відповідних полкових та сотенних осередків. Цей факт пов'язаний із тим, що тривалий час діяльність полкових і сотенних урядів не потребувала

певного спеціального діловодства з дотриманням різних формальностей та великим листуванням, в тих же випадках, коли справа вимагала спеціальних записів, то зверталися до тих установ, де діловодство вже було на належному рівні – ратушей та магістрів [197]. Доволі часто і сам розгляд таких справ проходив безпосередньо в самих будинках ратуш або магістратів.

Початково козацька старшина зверталася за допомогою в судових справах до ратуш через небажання розширювати штат службовців і заводити окремі судові книги, тим більше, що ратуші завжди були до послуг козацької старшини. Однак від кінця XVII ст. козацтво поступово опановує ратуші та магістрати, перетворюючи їх на місце полкових і сотенних судів [198]. Внаслідок цього в суто полковій та сотенній документації все частіше починають з'являтися акти, завірені міськими печатками [199].

Ситуація докорінно змінюється від 1722 р., коли з'являється розгалужена система місцевого управління – полкові та сотенні канцелярії, з чітко визначеним колом компетенцій і значним штатом службовців. Діяльність таких установ вимагала використання урядових печаток, тож постає необхідність у створенні системи земельних гербів – атрибутів на означення місцевого самоврядування і повноважень місцевих органів влади. На це вказує, зокрема, законодавчий кодекс «Права по которым сѹдитса малороссійській народѹ»: «При всякихѹ канцеляріяхѹ и сѹдахѹ обыкновенная печать имѣетѹ быть, с прилчнымѹ надписаніемѹ около герба того, какій где издавна содержитса и изображаетса» [200].

Уже від 1723–1724 рр. маємо перші приклади використання урядових печаток (печатки Батуринської сотні та Чернігівського полку) із зображенням відповідних земельних гербів [201]. Нагальна потреба зумовила швидкий процес набуття територіально-адміністративними одиницями власних гербів, зображення яких розміщують на урядових печатках і військових прапорах бойових одиниць козацького війська.

Звісно, не скрізь і не завжди цей процес проходив синхронно та злагоджено. Непоодинокими є приклади, коли ще довгий час після 1722 р., а то й до самого кінця існування Української козацької держави, в практичному вжитку полкових і сотенних урядів зберігалися печатки відповідних посадових осіб або міські печатки відповідних полкових та сотенних осередків. Приміром, як полкові печатки Полтавського і Прилуцького полків полкові канцелярії використовували приватно-посадові печатки відповідних полковників – Андрія Горленка [202] і Гната Галагана [203].

Дівицька сотенна канцелярія доволі тривалий час затверджувала власні офіційні документи приватними печатками своїх сотників із родини Селецьких [204], Хмелівська сотня користувалася печаткою сотника Андрія Шкляревича [205], а Пирятинська сотня ще в 70-х рр. XVIII ст. застосовувала в своєму діловодстві міську печатку сотенного осередку [206]. Такій ситуації сприяли дві обставини: по-перше – тривале перебування на посаді полковника або сотника однієї особи, або й утворення цілих полковницьких чи сотницьких династій на тому чи іншому уря-

ді, через що приватні або навіть родові герби відігравали фактично роль земельних (полкових і сотенних) гербів; по-друге – поступове підпорядкування міського управління козацькій старшині.

Остання з названих обставин, окрім того, впливала й на земельне герботворення. Тож варто принаймні коротко зупинитися на відносинах між територією та містом у Гетьманщині. Від кінця XVII ст. присутність козацької старшини в ратушних судах набуває постійного характеру, і невдовзі ми все частіше бачимо козацькі чини на посадах голів ратушних судів, а останні перетворюються на козацькі суди [207]. За таких умов діяльність козацьких та міських органів влади йде практично паралельно, і у XVIII ст. ми вже фактично спостерігаємо наявність козацько-міщанських урядів, які розглядають справи козацтва і міщанства без певного поділу.

У таких мішаних урядах вела перед козацька старшина, яка переймала під свою владу міщанство та їхні органи самоврядування. Особливо помітно це було в менших, непривілейованих містечках, які не мали змоги чинити більш-менш організований спротив наступу козацької старшини. Закономірним у такому разі ставало використання сотенними урядами міських печаток в якості сотенних урядових, оскільки сотенні канцелярії не бачили потреби у виготовленні окремих печаток, які б фактично дублювали наявні міські, що й так були в повному розпорядженні козацької старшини.

Найпомітнішим це явище було на теренах Полтавського і Гадяцького полків, де ми практично не знаходимо сотенних печаток, натомість бачимо

широке використання міських у документах сотенних канцелярій. Поширеною є й зворотна ситуація, тобто, коли сотенні печатки заступають собою міські печатки відповідних сотенних осередків. Це особливо характерно для Чернігівського полку, де лише кілька сотенних осередків використовували власні міські печатки, в той час як переважна більшість містечок послуговувалася в своєму діловодстві відповідними сотенними.

Такий симбіоз земельної (полкової, і особливо сотенної) та міської сфрагістики, а разом з тим і геральдики, було зумовлено тими соціальними процесами, які відбувалися в українському суспільстві у XVIII ст. (особливо починаючи з другої чверті) і характеризувалися обмеженням міського самоврядування з боку козацької старшини та його частковим розчиненням у козацькому устрої. Звісно, таку практику не можна вважати загальною – в більшості випадків міські та сотенні уряди користувалися в своєму діловодстві окремими урядовими печатками, але соціальні умови та суспільно-політичний розвиток, без сумніву, впливали на взаємини між територією та містом, на їх діловодство, на сфрагістичну практику, а разом з тим і на герботворення козацьких міст та земель.

Взаємовплив між земельною та міською геральдикою Гетьманщини зумовив поширення практики запозичення земельними гербами сюжетів із міських гербів відповідних полкових та сотенних осередків. Очевидною є подібність між, скажімо, стародубськими, миргородськими або переяславськими полковими та міськими гербами. Не менш промовисті

факти знаходимо при порівнянні окремих сотенних і міських гербів. Приміром, герби Лохвицької, Роменської, Пирятинської, Хорольської, Баришівської, Новгородської та інших сотень, без сумніву, походять від міських гербів відповідних сотенних осередків [208].

208

Втім, і в цьому разі не варто переоцінювати ступінь впливу міської геральдики на земельну, адже за детального зіставлення цих груп гербів стає очевидним, що вони належать до окремих геральдичних комплексів, що різняться як за своїм практичним застосуванням, так і за змістом. В останньому випадку маємо на увазі, що при порівнянні всіх відомих на сьогодні міських і земельних гербів Війська Запорозького, беззаперечним стає той факт, що в більшості випадків полкові та сотенні герби мають відмінне від міських гербів походження.

На сьогодні відомі герби 111 полків, повітів (територіально-адміністративні одиниці, що з'явилися в 1763 р. внаслідок судової реформи гетьмана Кирила Розумовського) та сотень Гетьманщини і 92 міст, полкових та сотенних осередків. У 61 випадку зафіксовано одночасне використання гербів полком чи сотнею і відповідним полковим чи сотенним осередком (в інших випадках або міста не мали власних гербів, або сотенні канцелярії користувалися печатками сотенних осередків чи сотенної старшини). З наявної 61 пари земельних та міських гербів, на прикладі яких ми можемо реально простежити ступінь впливу міської геральдики козацької доби на полкові та сотенні герби, в 37 випадках бачимо абсолютно різні сюжети. Лише в семи випадках герби полків чи сотень пов-

ністю збігаються зі змістом гербів власних осередків. А ще в 17 випадках подібність між відповідними земельними та міськими гербами є частковою.

50-ті роки XVIII ст. – час розквіту земельного герботворення Гетьманщини. Практично всі полки та сотні Війська Запорозького вже мали власні герби, що дістали широке застосування не лише в урядовій сфратистиці, а й у козацькому прапорництві 209 [209]. Згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського від 8 березня 1755 р., на сотенних прапорах мали використовуватися, поряд із державним, відповідні сотенні герби: «на оннх Знаменах велеть быть Гербу нації і зъ другої сторони тон Сотнѣ в которю оноє Знамено ісправляемо вѣдетъ» 210 [210]. В окремих випадках на зворотньому боці сотенного прапору могли вміщувати герб полку, до якого належала відповідна сотня 211 [211].

Утім, далі цих загальних настанов щодо використання полкових та сотенних гербів регламентація земельної геральдики з боку центральних установ Гетьманщини не пішла. А переважна більшість аспектів функціонування земельної геральдики і надалі належала до компетенції місцевих органів влади [212]. Саме полкові та сотенні канцелярії визначали зміст відповідних земельних гербів, що давало змогу відображати в них суспільні та політичні погляди, а також світогляд козацької старшини певної місцевості. Ця обставина робить комплекс земельних гербів козацької доби першорядним джерелом як при дослідженні козацького світогляду загалом, так і при розгляді політичної символіки.

З огляду на децентралізованість процесу герботворення варто було б сподіватися, що земельна геральдика міститиме найрізноманітніший і не пов'язаний поміж собою комплекс сюжетів та фігур. Натомість вона вирізняється цільністю, як у своєму смислому наповненні, так і в зовнішньому оформленні (що втілювалося, скажімо, в широкому використанні в полкових та сотенних гербах позашитових елементів повного герба – шолом, клейнод, намет тощо), якої не завжди вдавалося досягати навіть у тих державах, які мали централізовану систему герботворення.

У земельній геральдиці Гетьманщини цілковито переважала, і навіть домінувала, військова тематика. З відомих на сьогодні 156 полкових та сотенних гербів зображення зброї міститься на 51 зразку. В 71 випадку на гербах присутні символи світла – півмісяць, зірки, хрест, які мають виразний зв'язок з мілітарною символікою, репрезентуючи звитязність та лицарські чесноти козацтва. Ще на 11 гербах бачимо зображення різноманітних архітектурних споруд, що виконували оборонну військову функцію (твердині, замки, вежі, мури, брами та ін.). Отже, сюжети, які так чи інакше пов'язані з військовою тематикою, відтворено на 112 полкових та сотенних гербах, або на 72 відсотках усіх земельних гербів [213].

Виразним зразком політичної символіки є герб Сенчанської другої сотні Лубенського полку на її сотенній печатці від 1760 р. [214]. Він за своїм виглядом є цілком тотожним зображенню родового герба Курч, єдиним носієм якого на Лівобережжі був гетьман обох боків Дніпра Іван

Мазепа. Після смерті гетьмана герб Курч на лівому боці Дніпра повністю вийшов з ужитку [215]. Той факт, що на сотенній печатці, більше ніж через п'ятдесят років після смерті гетьмана, з'являється його родовий герб, може свідчити лише про одне – популярність серед козацтва постаті Івана Мазепа та його політичного курсу на досягнення державної незалежності Війська Запорозького. Такий приклад політичної символіки справді є подиву гідним з огляду на всі ті ризики, на які наражали себе автори сотенного герба. Але ще більше вражає, що подібна політична декларація не була поодиноким. На міській печатці Чорнух від 1759 р. не лише подано родовий герб Мазепа, а ще й оточено його лавровим вінком як символом перемоги [216].

Не менш яскраві зразки політичної символіки бачимо також на земельних (паланкових) гербах Запорозжя (Війська Запорозького Низового). Паланкову організацію Запорозьких Вольностей було остаточно сформовано в першій чверті XVIII ст. (перші відомості про існування територіально-адміністративного поділу на паланки походять від другої половини XVII ст.) [217]. Саме на цей час припадає, вочевидь, і становлення земельної геральдики Запорозжя, яка відзначається своєю виразною своєрідністю навіть у межах козацької геральдики.

У паланковій геральдиці, як і в козацькій загалом, домінувала мілітарна символіка. Однак, поряд із тим, широко представлені сюжети, які, поза всяким сумнівом, мають доволі архаїчне походження, сягаючи своїм корінням ледве чи не дохристиянських часів. Наприклад, на пер-

шому гербі Самарської і третьому гербі Інгульської паланок бачимо стилізоване зображення паростку та пагонів, які нагадують аналогічні стилізації киево-руських часів, що добре відомі за археологічними пам'ятками XI–XII ст. [218] – періоду, що в науковій літературі дістав назву «доби двоєвір'я», коли поруч із християнською надзвичайно відчутним був вплив символіки, яку окреслюють терміном «язичницька».

Зазвичай цей символ мав вигляд кола з трьома відгалуженнями в середині, які символізують тріснуте сім'я з брунькою, і двома відгалуженнями з боків. Таким чином зображено початкову фазу росту рослини – символ життя, що зароджується [219]. Про невипадковість використання цього символу в запорозькій геральдиці свідчить приватно-посадова печатка протовчанського полковника Осипа Рубана, на якій у центрі зображено молодий паросток серцеподібної форми, який виходить з насіння, що луснуло [220].

Від паростку на самарському гербі відгалужуються два пагони, які також символізують життя, але вже не в початковій формі, а в повному розквіті. Іноді це зображення трактують як пагони хмелю – рослини, що сама по собі є символом життя та життєвої сили. Стилізований образ хмелю бачимо й на інших земельних гербах козацької доби, наприклад Хмельівської сотні [221].

Своєю чергою, на інгульському гербі, а також першій печатці Бугогардівської паланки вміщено стилізоване зображення галузок – це ті самі символи життя, його буяння та розквіту. Особливістю зображення на бугогардівському та інгульському гербах є форма окремих листочків на

цих галузках – у вигляді замкненого кола, власне овалу, з загостренням на долішньому краї, й до того ж пусте всередині. Галузки чи листочки не мають такої форми в природі, натомість на гербі вони нагадують насіння, яке, починаючи з киево-руських часів, мало саме таку стилізацію – з зовнішньою облямівкою іншого кольору (в основному облямівка жовта, середина блакитна). Доволі незвичним є також спосіб поєднання пагона з насінням – воно начебто прищеплене до галузки. Таким чином у XI–XII ст. зображували процес запилення рослин – символ продовження 222 життя [222].

Привертає увагу широке використання в паланкових гербах фігури дикої кози, а також пов'язаної з нею символіки. Поява цього зображення на земельних гербах Запорожжя (Протовчанської та другої і третьої видозмін Бугогардівської паланок) зумовлена впливом народної етимології, яка, зважаючи на подібність між словами «коза» і «козак», виводила походження останнього слова від першого. Таке тлумачення зустрічаємо вже в працях польських істориків 223 XVII ст. [223]. Зважаючи на цю обставину, можемо з великою часткою вірогідності стверджувати, що зображення кози є збірним образом запорозького козацтва.

Особливо цікавим є зображення на гербах Бугогардівської паланки – дикої кози зі списом, що підкреслює військовий аспект символіки. В цьому випадку алегоричне зображення козацтва можна інтерпретувати як символ оборони українських земель, за прямою аналогією з державним гербом Війська Запорозького Низового. Разом із тим іконографія зображень на бугогардівських печатках дає

підстави стверджувати, що запорожці вважали цей символ священним. На це може вказувати разюча подібність між фігурою, яку бачимо на третій видозміні герба Бугогардівської паланки, та традиційним християнським символом «ягня з прапорцем», що від давніх часів був алегоричним зображенням Ісуса [224]. 224 Щоправда, в разі з бугогардівським гербом маємо докорінне переосмислення символіки прототипу – замість ягня, як символу смирення, бачимо дику козу – символ свободолюбності, швидкості та непереможності, а замість довгого хреста з прапорцем – зображення зброї – спису.

Іншим зразком політичної символіки в паланкових гербах є зображення князівських корон на печатках Самарської, Кодацької та Орільської паланок. У такий символічний спосіб запорожці намагалися підкреслити автономний статус Вольностей Війська Запорозького, які дедалі більше потрапляли під нищівний імперський тиск, що загрожував самому існуванню Запорожжя.

Найпізніше комплекс земельних гербів сформувався на теренах Слобідської України (хоча перша печатка одного зі слобідських полків походить ще від 1691 р. [225]), що й не 225 дивно з огляду на вторинність процесу герботворення на слобідських землях порівняно з аналогічним у Гетьманщині. Слобідська геральдика, що перебувала на перехресті впливів запорозької, наддніпрянської (Лівобережжя) та московської геральдики, увібрала в себе різною мірою окремі елементи кожної.

Визначальним був, і залишався до самого часу скасування автономії

слобідських полків, вплив геральдичної традиції Війська Запорозького. Пам'ятки земельного герботворення Слобідської України, які відомі нам за зображеннями на урядових (полкових та сотенних) печатках і козацьких прапорах, як за зовнішнім оформленням, так і за внутрішнім змістом, мало чим різнилися від аналогічних зразків земельної геральдики Гетьманщини. На слобідських гербах бачимо ті самі сюжети – козацьку зброю, символи світла, частим є також використання позащитових елементів повного герба [226].

Вплив московської геральдики на герботворення слобідських земель пов'язаний насамперед із заходами імперського уряду щодо реорганізації слобідських козацьких полків, які було розпочато в 1732 р. князем О. Шаховським [227]. Вони, окрім іншого, зачепили також сферу місцевої земельної геральдики та прапорництва. Якщо до цього часу на полкових та сотенних прапорах і печатках використовувалися емблеми та герби, які було розроблено безпосередньо на місці, то відтепер, за задумом князя Шаховського, їх мали замінити герби, створені централізовано. Зокрема, в імператорському указі про це зазначено: «...князю Шаховському... велено в Слобоцкня полки і в регулярные роты здѣлать по представленію ево генерала и ковалера знамена а какимъ гербамъ быть сочинить в Военной Колегіи и Герольдмейстеру и для того в тѣ мѣста ежели какня вѣдомости потребны будутъ тѣ сообщить ему обстоятельно» [228].

Перед цим, на початку 1734 р., князь Шаховський збирав дані про наявність та зовнішній вигляд пол-

кових і сотенних знамен Слобідської України [229]. Всю віднайдену інформацію було переадресовано до Академії наук з вимогою підготувати необхідні проекти гербів: «Тогожъ Сентября 12 дня по опредѣленію Военной Колегии велена присланныя прі той промееморіи вѣдомости и рисунки отослать в Деснансъ Академію и велеть онымъ полкамъ по правиламъ герольдическимъ здѣлать новыя гербы по состоянію тамошнихъ мѣстъ и для разсмотрѣнія прислать рисунки съясными о всемъ написаннемъ в Военную Колегію немедленно» [230].

Виконувати поставлене завдання доручили професору Академії наук Іогану Симону Бекенштайну. Невдовзі він подав на розгляд Військовій колегії проект 41 полкового герба, в яких було відображено особливості ландшафту відповідних полкових осередків, історичні події та етнополітичну ситуацію в регіоні, військове мистецтво слобідського козацтва тощо [231].

Крім розроблених в Академії наук, було створено ще декілька проектів полкових гербів Слобідської України, невідомий автор яких спирався винятково на геральдичне опрацювання назв головних її міст, тобто запропонував для всіх полків власні герби: «для Сумського – на червоному тлі патронна сума по м. Сумах, а на ній лебідь за головним містечком Лебединим. Для Охтирського полку – на зеленому тлі фортеця по головному містечку Городні. Для Харківського на червоному тлі звір харь по назві м. Харкова. Для Ізюмського – на білому тлі виноградне гроно по м. Ізюму. Для Острогозького цолку – на жовтому тлі – риба кит з острогою над головою за

назвою м. Острогозька, він-таки Риб-
232 ний» [232].

Усі ці проекти так і не дістали офіційного затвердження, про що свідчить наступний запис: «1781 года Марта 15 дня. Въ журналѣ Герольдмейстерской Конторы статья 8, записано: по промеморіи Военной Коллегіи о учиненіи въ Слободскіе полки и въ регулярныя роты на знамена гербовъ. Определено: Какъ сіе дѣло производствомъ началось съ 1734 года, а потомъ въ 1751 году тревовано Герольдмейстерскою Конторою было отъ Военной Коллегіи о присылкѣ гербамъ рисунковъ, конхъ и по нынѣ еще не прислано, изъ

чего видно, что оныя ей ненадобны, чего для сіе дѣло и отдать въ архивъ» [233]. 233

Тож, власне, заходи центральних імперських установ щодо регламентації слобідського герботворення не мали жодних практичних наслідків – слобідські полки та сотні й надалі користувалися старою символікою, яку бачимо на урядових печатках ще в 1765 р. [234]. Цей 234 останній рік існування автономії Слобожанщини став також датою створення першого спільного для всієї Слобідської України герба: «на тучной пажити конь, легкихъ, красивыхъ статей, свободно гуляющей» [235]. 235

Традиції міського самоврядування, а разом з тим і геральдики, на землях Війська Запорозького склалися ще в докозацьку добу. Національно-визвольна війна, яка призвела до суттєвих змін у суспільно-політичному устрої центральноукраїнських земель, надала можливість усім станам українського суспільства, в тому числі й міщанству, організувати своє суспільне життя на власний розсуд. Міста, які вже в часи Речі Посполитої мали цілком вироблені суспільні форми, в козацьку добу змін не зазнали. Сприяла цьому й сама природа дотеперішнього міського устрою, так званого «магдебурзького права», який через цілу низку причин не потребував докорінної направи.

Розвиток міського устрою за магдебурьським правом розпочався на українських землях ще за галицько-волинських часів, а остаточно викристалізовується в добу литовсько-

14.4.

Міська геральдика

польську. Слід зазначити, що німецьке муніципальне право мало доволі багато спільних рис із місцевим українським (руським), на суто ж українському ґрунті воно значною мірою модифікувалося, тож, врешті-решт, у XIV–XVII ст. під назвою «магдебурзьке право» витворився своєрідний синтез зі справді німецького права і права руського [236]. 236

Магдебурзьке право українських міст литовсько-польської доби – це вже не німецьке, а своєрідне українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетення українського звичаєвого права з видозміненими та пристосованими до місцевих умов елементами різних правових систем, у тому числі й німецької. Міський устрій міст Речі Посполитої,

що користувалися магдебурзьким правом, був магдебурзьким лише за назвою, за своєю ж суттю залишався самотутнім слов'янським.

Ще виразніше українські риси міського устрою окреслюються в козацьку добу. Зумовлено це було кількома причинами: по-перше, зміною суспільно-політичних умов розвитку, по-друге, певним впливом козацького устрою на міську організацією, по-третє, тим, що абсолютна більшість міст Української козацької держави або ніколи не мала жодних привілеїв, і тому їхнє самоврядування мало під собою лише фактичні, але аж ніяк не юридичні підстави, або одержала такі привілеї (як, приміром, Батурин, Гадяч, Новгород-Сіверський та ін.) лише в козацьку добу, через що самоврядування цих міст практично зовсім не спиралося на юридичні норми іноземного походження. Значний вплив на міську організацію та судову практику чинили норми звичаєвого права. В багатьох містах обов'язковими до відома були місцеві статuti – «Вільчури». Характерно, що в 26-й главі законодавчого збірника 1743 р., який підготувала правнича комісія на основі чинних на Лівобережжі юридичних норм, ідеться про організацію міської самоуправи на основі звичаєвого права [237].

Принципів самоорганізації дотримувалися як у привілейованих (магістратських) містах, тобто тих, які мали привілеї на самоврядування від верховної влади – гетьманів, королів або царів (такі міста (а їх було 18) становили абсолютну меншість: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Кролевець, Новгород-Сіверський, Полтава, Почеп, Мена, Короп, Березна,

Гадяч і Батурин [238], причому останні вісім здобули відповідні привілеї вже в козацьку добу), так і в непривілейованих (ратушних) містах і містечках. Формальної різниці між цими двома категоріями міських поселень не було, і магістратське, і ратушне управління однаково вважалося урядом «права майдеворського» (хіба що магістратські міста, завдяки привілеям, не несли загальних повинностей і мали право вільної безмитної торгівлі) [239].

Міське самоврядування ратушних міст, яке вони здобули в ході Визвольної війни, існувало, отже, *de facto*, однак не було окреслене *de jure*. За таких умов особливо важливим стає зовнішнє оформлення міського самоврядування непривілейованих міст через різні атрибути, серед яких не останню роль відігравали міські герби. Наявність герба, що в тогочасній суспільній свідомості дорівнювало наявності певних привілеїв, було якнайкращим засобом підкреслити власне привілейоване становище, а разом з тим право на самоврядування відповідної міської громади. Тож цілком зрозумілим є той факт, що вже в другій половині XVII ст. значна частина міст, які ніколи не мали жодних привілеїв і не користувалися в добу Речі Посполитої власними гербами, набуває ці герби, так би мовити, явочним порядком.

За нормами магдебурзького права, міський герб вважався невід'ємним атрибутом міського самоврядування. Його використання на міській печатці регламентувала ціла низка приписів у законодавчих збірниках («Статут Великого Княства Литовського», «Права по котрым судитса малороссійській народъ»), якими корис-

238

239

тувалися в повсякденній практиці магістратські та ратушні суди [240]. З огляду на це міська влада непривілейованих містечок, які, так само як і привілейовані, вважалися урядами магдебурзького права, не бачила потреби у додаткових санкціях на користування гербом. Таке право закономірно впливало вже з самої наявності фактичного міського самоврядування.

Це визнавалося всіма суспільними станами Козацької держави як цілковита норма, а тому юридична сила міських печаток із зображеннями на них міськими гербами ні в кого не викликала сумніву, в тому числі й у гетьманської влади. В такий спосіб наявна фактична ситуація діставала юридичне визнання, а разом з тим і санкцію верховної влади. Схожим був розвиток міського герботворення в XIII–XV ст., коли значна частина міст витворювала собі герби на власний розсуд і лише згодом здобувала підтвердження від верховної влади на право їх використання.

Уживання міських гербів у Гетьманщині не було унормовано навіть на тому рівні, як у разі з земельними гербами, порядок розміщення яких на полкових та сотенних прапорах регулювався ордером гетьмана Кирила Розумовського. Зумовлено це було тією обставиною, що міста цікавили гетьманську адміністрацію де-що менше порівняно з козацьким станом – соціальною основою тогочасної Української держави. До того ж міста мали вже цілком сформовану систему своєї організації, яка не вимагала систематичного втручання з боку центральних державних установ, а визнавалася центральною вла-

дою в тому вигляді, в якому вона існувала фактично на основі звичаєвих норм і приписів українського муніципального права.

Система міської геральдики Української козацької держави почала формуватися одразу після початку Національно-визвольної війни. Переважна більшість міських гербів козацьких часів була новотворами, і лише незначна частина міст Гетьманщини користувалася в своїй практиці старими гербами, які з'явилися в литовсько-польську добу. Приміром Лубни [241], Кролевець [242], Баришівка [243] тощо залишили в ужитку на весь час існування козацької держави свої старі печатки з латиномовними довколаовими написами, а також і старі герби, в яких виразно простежується вплив річпосполитської геральдичної традиції. Деякі міста, змінивши власні печатки, залишили на них зображення гербів, що походили з попередньої доби (Київ [244], Стародуб [245], Ніжин [246], Пирятин [247], Полтава [248], Прилуки [249], Остер [250], Переяслав [251]). В окремих випадках відбувалося переосмислення символіки (характерним прикладом є міський герб Чернігова, в якому зображення св. Володислава замінила постать козака або повна заміна старого герба (приміром, герби Мглина та Пога-ра [255]).

На сьогодні відомі 168 міських гербів, що складають комплекс міської геральдики козацької доби (в тому числі три міських герби з теренів Слобідської України, яка не мала такої розгалуженої системи герботворення, як на території Гетьманщини). Мілітарна символіка, як і варто було очікувати, становить сюжетну

основу більшості міських гербів. На 50 із них зображено зброю (в основному перехрещену, що мало символізувати перемогу), на 7 – оборонні споруди, на 19 – серце (символ рицарських чеснот – шляхетності, мужності, хоробрості), як правило, в супроводі тієї ж таки зброї, на 102 гербах є символи світла (півмісяць, зірки, солярні знаки), які мають незаперечний зв'язок із військовою сим-
256 волюкою [256].

В окремих випадках символи світла в міській геральдиці мають виразно архаїчний характер. Приміром, зображення хреста на деяких міських гербах тяжіє до свастики-подібних форм, що підкреслює його солярну символіку. На гербі міста Городища Лубенського полку солярний знак зображено як трираменний
257 хрестик із загнутими кінцями [257]. На першому міському гербі Нехворощі хрест зображено з хвилясти-
258 ми загнутими вліво кінцями [258]. Аналогічний знак присутній на пер-
259 шому чорнухівському гербі [259]. На третьому нехворощанському гербі бачимо зображення зсунутого
260 хреста, який створює враження руху [260].

Подібні зображення на козацьких гербах мають широкі паралелі з іншими геральдичними комплексами української геральдики (старі родові герби Борейків, Гричин, Єльців, Проскур-Сущанських, Сошко-
261 вичів, Ставецьких [261], печатка київського райці Григорія Яцковича від 1627 р. [262] та ін.). Необхідно
262 також відзначити факт неодноразового зображення хрестів в оточенні променів (приміром, герби Комишні
263 [263], Яблуніва [264], Борзни [265],
264 Решетилівки [266], Середини Буди
265 [267] та ін.), що також підкреслює
267

солярну символіку фігури хреста. Цікавий варіант солярного символу (зображення якого є одним з найархаїчніших способів умовного зображення сонця, що сягає часів старожитності) присутній на четвертій видозміні герба міста Нехворощі: сонячний диск із чотирма променями, що розходяться в різні боки й утворюють в такий спосіб прямий хрест із колом усередині [268].

268

Інший архаїчний сюжет міської геральдики Гетьманщини XVII ст. виразно перегукується із запорозькими паланковими гербами. На печатці міста Чигирин-Діброви від 1687 р. бачимо паросток [269], що в точ-
269 ності відповідає його давньому стилізованому зображенню на ритуальних та побутових предметах киево-руської доби (подвійне пагоноподібне розгалуження, між яким насіння) [270].
270 На чигирин-дібровському гербі паросток як символ життя і відродження супроводжує зображення військового поховання (могила під хрестом), чим виражено ідею вічності життя (перенародження) полеглих у битві воїнів.

Цей, дуалістичний за своїм смисловим наповненням, сюжет, в якому поєднано символи життя і смерті, вічності (безсмертя) та плинності земного життя, відображає прадавній культ воїна, який побутував на землях Північного Причорномор'я принаймні від часів арійської (індо-європейської) мовної спільноти, а також віру у вічне життя та перенародження воїнів, які загинули на полі бою (тобто принесли в жертву власне життя) [271]. Варто зазначити, 271 що символ військового поховання (могили) був доволі поширеним сюжетом у козацькому герботворенні.

Як правило, зображення могили бачимо в супроводі козацької зброї (міські герби Ромнів) [272], символів вічності (герб Роменської сотні [273]) та світла (герби Горошинської [274], Снітинської [275], Чигирин-Дібровської [276] сотень та міст Веприк [277] і Седнів [278]). На гербі Сенчанської сотні могила супроводжує зображення сокола [279].

Зовнішнє оформлення міських гербів Гетьманщини також має певні особливості, а саме широке використання позаштитових елементів повного герба в половині всіх міських гербів козацької доби (у 84 випадках зі 168) [280]. Нічого подібного не зустрічаємо в жодній іншій геральдичній системі. Для порівняння можемо взяти міську геральдику сусідніх країн: у польській міській геральдиці кількість використання позаштитових елементів дорівнює 8% [281], в білоруській [282] та угорській – 20% [283], чеській – 15% [284].

Наявність у міському герботворенні Війська Запорозького великої кількості повних гербів пов'язана насамперед із функціональним значенням міських гербів як зовнішніх атрибутів міського самоврядування, за допомогою яких відбувалася соціальна ідентифікація міщанства як привілейованої верстви суспільства. Останнє сприймало герб як символ привілейованості. Тому вже саме його використання було певною декларацією, претензією на високий соціальний статус.

Закономірно, що міста, використовуючи власні герби, скажімо, на міських печатках, намагалися надати їм максимально «геральдичного» вигляду. Звідси й широке використан-

ня позаштитових елементів повного герба. Більше того, в міських гербах Війська Запорозького, так само як і в родових та земельних, часто форма домінує над змістом, зовнішньому оформленню приділяється головна увага, натомість символіка зображених у щиті фігур часто є доволі невиразною (непоодиноким випадком є використання в якості міського герба сиглу чи вензеля) [285].

285

У міській геральдиці Гетьманщини геральдичній стилізації підлягали всі без винятку складові елементи герба. Наприклад, у зображенні щитів впадає у вічі та обставина, що в більшості випадків вони мають форму так званих геральдичних щитів, і лише деякі оздоблено картушами або наближеними до картушних форм візерунками. Досить дивно, що в епоху бароко, яке було панівним стилем у тогочасному українському мистецтві та геральдиці, барокові форми щитів в міських гербах становлять меншість. Причому вони присутні в основному в гербах великих міст, в той час як сотенні містечка використовували здебільшого щити простих геральдичних форм.

У козацьку добу, коли не існувало чітких соціальних меж, а окремі суспільні групи вели наполегливу боротьбу за власний привілейований статус, роль герба як соціально-правового інституту була насамперед соціально-ідентифікуючою. В такій ситуації мистецькі форми могли відігравати лише підпорядковану допоміжну роль, а не бути самоціллю. В зв'язку з цим варто наголосити на тому, що соціально-ідентифікуюче призначення герба, необхідність репрезентувати привілейований статус

відповідного міста диктували, до певної міри, як лаконічність змісту, так і специфічність форми козацьких гербів. Разом із тим, об'єктивно зумовлена лаконічність змісту і форми вирішальним чином вплинула на

формування одноцільної символічно-знакової системи козацької геральдики, а також на витворення спеціальних прийомів композиційного вирішення зовнішнього вигляду козацьких гербів.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ТА ЗАХІДНО- ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ

- 15.1. *Зародження на Заході інтересу до України як історичної реальності*
- 15.2. *Рецепція Заходу на козацько-турецько-татарські війни останньої третини XVI – першої половини XVII ст.*
- 15.3. *Західна рефлексія щодо участі козаків у боротьбі з католицькою та польсько-шляхетською експансією*

15.1.

Зародження на Заході інтересу до України як історичної реальності

Перші відомості про українське козацтво з'явилися в Західній Європі на межі XV–XVI ст. Наскільки відомо, найраніша згадка про козаків зустрічається у генуезькій хроніці кінця XV ст., де йдеться про події у Кафі 1474 р., але зі змісту фрагменту не зрозуміло, були то козаки татарські чи українські [1]. Докладніше і з більшою ясністю розповідає про козаків польський гуманіст Мацей Меховіта у знаменитому латиномовному «Трактаті про дві Сарматії» (1518), дуже відомому й шанованому на Заході у XVI й на початку XVII ст. Багато разів перевиданий, перекла-

дений італійською й німецькою мовами, цей твір у той час був на Заході одним з основних джерел відомостей про Східну Європу. І те, що Меховіта у своєму трактаті звернув увагу на козаків, засвідчує, що вже на початку XVI ст. вони стали помітним явищем у Польсько-Литовській державі. Та найприкметнішим є те, що автор цієї пам'ятки розрізняв «казаків» і «козаків», причому в перших убачав татарський феномен, а в других – слов'янський, «рутенських» селян-втікачів у південні степи. «Казак, – пояснює він, – татарське слово, а козак – рутенське, ним називають хлопа, підданого, бродягу, пішого або кінного» [2].

Про українських козаків йдеться і в «Нотатках про Московію» (1549) С. Герберштейна, які є другою після трактату Меховіти епохальною пам'яткою в історії ознайомлення Західної Європи зі Східною. Твір, створений на основі подорожей автора, посла австрійського імператора до Москви у 1517 і 1526 рр., і тоді ж в основному й написаний, було видано 1549 р. Попри назву «Нотатки про Московію», автор не обмежився описом Московської держави, а розповів і про сусідні з нею народи і країни, в тому числі й про українські землі. Для нас становлять інтерес сторінки про козаків і їхнього воєначальника Остапа Дашковича. Українських козаків Герберштейн називає «черкасами» – як було прийнято в Московському князівстві в XVI–XVII ст. При цьому він застерігає: «Черкаси» (Circassi), які живуть по Бористену – русичі і відрізняються від тих, про яких я вище сказав, що вони живуть у горах біля Понту (тобто від черкесів. – *Авт.*)» [3]. У науковій літературі є твердження, нібито Герберштейн називав черкасами взагалі

українців, але вони не відповідають дійсності. В його творі описані також Сіверщина, Волинь і Київ, але піде їхнє населення він не називає черкасами, воно для нього просто русичі. Отже, черкаси у Герберштейна – це козацькі поселення на Дніпрі південніше Києва, центром яких у той час, у 10–20-х рр. XVI ст., були Черкаси. Тут само він зазначає, що «південніше Черкас більше християнських поселень немає». Про те, що під «черкасами» Герберштейн розумів лише козаків, свідчать наступні рядки його книжки: «В наш час над ними начальник Остап Дашкович... муж дуже досвідчений у військовій справі й виняткової хитрості. Хоч він неодноразово вступав у зносини з татарами, але ще частіше бив їх; мало того, не раз він являв неабияку небезпеку і для самого московита, в якого він колись побував у полоні» [4].

Інформація про українських козаків швидко поширювалася на Заході в другій половині XVI – на початку XVII ст., у міру зростання їхньої військової активності, яка неминуче переключувалася й у воєнно-політичну сферу. При цьому відомості стають розмаїтими за змістом і формою, чи, точніше, за жанровою структурою. Маємо такі жанрові форми, як хроніки, етнографічно-історичні трактати й нариси, історії – «всесвітні» чи певних державних утворень, зокрема Османської імперії та Речі Посполитої, різні типи й види «літератури факту» – реляції, описи подорожей, посольств тощо, листи, мемуари, щоденники та ін.; певний їх відгомін проникає і в художню літературу.

У цілому в зазначений період починають превалювати західноєвропейські пам'ятки, в яких йдеться про українські землі загалом і про козаків

зокрема, котрі поступово висувають ся їх авторами на перший план. Одні пам'ятки за їхніми семантико-структурними особливостями тяжіють до ренесансно-гуманістичної традиції, означеної людинознавчо-етнографічними інтересами, і продовжують традицію історико-етнографічних описів українських земель як частини «Сарматії», до якої у той час відносили всю Східну Європу; «козацька тема» з'являється в них лише спорадично. Поряд із тим на Заході виникає інший тип історико-літературних пам'яток і джерел, де в центрі уваги – воєнна активність козацтва, його боротьба проти турецько-татарської агресії і польсько-католицької експансії, тобто на передній план висувається воєнно-політична, а згодом і суспільно-політична та віросповідальна проблематика. Важливо зазначити, що з цим зосередженням уваги на козацтві пов'язане зародження інтересу до України, «землі козаків», як до етноісторичної, а з часом і суспільно-історичної реальності.

До першого, «традиційного» типу західних пам'яток належить твір Яна Красінського «Полонія», який 1574 р. вийшов латинською мовою у Болоньї і продовжив характерний для доби Відродження тип описів Східної Європи, що поєднував у собі географічні, етнографічні й історичні елементи. Його автор, поляк, здобув освіту в Італії і був учнем відомого вченого-гуманіста К. Сигонія, який і спонукав його написати названий твір. Більше того, Сигоній брав участь і у створенні праці, зокрема, деякі сучасники, як-от відомий французький історик Жак де Ту, саме його вважали автором цього твору. Скоріше за все, Сигоній приклав руку до літературного оформлення багатого й

розмаїтого матеріалу, що його зібрав і обробив Красінський.

Значне місце у цьому творі відведено українським землям, які тоді (крім Сіверщини) входили до Речі Посполитої. При цьому автор не обмежується географічно-етнографічним описом, а й робить екскурс в їхнє минуле, зокрема в історію Київської Русі. Цікаво зазначити, що, слідом за М. Кромером, він вважав українські землі, означаючи їх як Русь, правітчиною всіх слов'ян, звідки вони «прийшли не тільки в Мідію, Дакію, Паннонію і всю Іллірію, але і в Польщу й майже одночасно в Чехію» [5]. З відомостей про Україну 5 другої половини XVI ст. найцікавіша для нас його розповідь про козаків – колоритна й динамічна замальовка їхнього способу життя і ведення воєнних дій. Хоч автор і не уникнув деяких неточностей, озброївши козаків луками й приписавши їм дещо від татарської воєнної тактики, в цілому його розповідь близька до дійсності [6]. 6

Твір Красінського мав успіх на Заході й певний час правив за джерело інформації як про Польщу, так і про Україну й Білорусь. Широко ним скористався згаданий французький історик Жак де Ту в своїй «Історії всього світу»: її 56-та книга (розділ), присвячена Польсько-Литовській державі, – це, власне, скорочений вибірко-вий виклад «Полонії» Красінського. Однак у потрактуванні українських козаків французький історик не пішов за «Полонією», а дав їм різко негативну характеристику [7]. Вочевидь, через те, що для де Ту, поборника державного порядку і дисципліни, була неприйнятною волелюбна козацька стихія, її своєрідний демократизм. 7

За своїм змістом і структурою до пам'яток «традиційного типу» належить і «Опис Європейської Сарматії» (1578) Алессандро Гваньїні, який дістав значний розголос у Польсько-Литовській державі й на Заході, що правда, з різних причин. Написаний латинською мовою і видрукуваний у Кракові, він кілька разів перевидався в різних країнах, був перекладений італійською, німецькою й чеською мовами. Окремо слід сказати про польськомовне видання 1611 р., яке вийшло під зміненою назвою «Хроніка Європейської Сарматії» і за своїм змістом і характером істотно відрізняється від попередніх латиномовних видань і перекладів на живі європейські мови. Воно значно перероблене і доповнене новими матеріалами, головним чином історичного змісту, тож зміну назви можна вважати певною мірою виправданою, оскільки в польськомовному виданні 1611 р. маємо, власне, переростання «опису» в «хроніку».

Відразу по виході в світ «Опису Європейської Сарматії» польський історик і письменник М. Стрийковський звинуватив його автора, італійця на польській службі, в плагіаті. Цей позов більш ніж чотирьохсотлітньої давності пройшов багато етапів «розгляду», були періоди, коли, здавалося, його вже вирішено на користь позивача, головним чином зусиллями польських дослідників, але для остаточного рішення бракувало аргументів. Природно, що італійські дослідники були більше схильні «довіряти» Гваньїні, і, наприклад, А. Кронія вбачає в «Описі Європейської Сарматії» одне з найвидатніших, поряд з «Історією Богемії» Енея Сільвія, явищ італійської славістики XV–XVI ст. [8]. За своєю структурою твір тяжіє до ренесансних пам'яток,

однак разом із тим відбиває й сучасні події та процеси в житті українського народу. Знаходимо в ньому не лише географічно-етнографічні описи Волині, Галичини, Поділля й Київщини, а й нарис з історії України (за ономастикою автора – Русі) від часів Київської держави до середини XVI ст. Важливо зазначити, що Гваньїні чітко відрізняє Русь (Україну) як від Польщі, так і від Московії і подає історію Київської Русі та Галицько-Волинського князівства саме як історію України. Прикметно, що Придніпров'ю з Києвом приділено в його творі більше уваги, ніж іншим українським землям, ніж будь-якій провінції Польсько-Литовської держави. До слова, ця тенденція виявляється і в інших західноєвропейських пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. Це був закономірний наслідок того, що в цей час, і передусім завдяки активності козацтва, центр історичного життя українського народу знову змістився на береги Дніпра: тут бурхливо зростала національна військово-політична сила, тут визрівали суспільно-історичні процеси, які визначали основний зміст і вектори наступних епох української історії.

Звернувшись до опису козаків, Гваньїні передусім уточнює, що «вони належать до руського народу (sopra per natione rutheni)». «На південь від Києва, – пише він, – є місто Черкаси (Circasci); вони живуть також вздовж Бористену і розсіялись далеко по навколишніх місцях; вони належать до руського народу і відрізняються від тих (тобто черкесів. – *Авт.*), що живуть в горах біля великого моря. Це хоробрі й войовничі люди, майже безперервно вони воюють з перекопськими татарами, роблять

напади на їхні землі, забирають у них табуни і все те, що можна знайти в тому краю» [9]. Цікаво зазначити: якщо в західних пам'ятках попереднього періоду йшлося лише про спустошливі напади татар на українські землі, то тут маємо істотне зміщення акценту: Гваньїні говорить передусім про козацькі походи на мусульманських сусідів. Мовиться також про зростання козацтва і його поширення на українських землях: «Останнім часом, – повідомляє автор в описі Поділля, –

тут з'явилися черкаси, що живуть по Бористену» [10]. Зазначимо також, що матеріали про Україну загалом і козаків зокрема істотно розширено, доповнено в «Хроніці Європейської Сарматії»; в основному їх запозичено у польських істориків і хроністів, але є й відомості самого Гваньїні, з досвіду його служби в польському війську. Однак «Хроніка...» не була перекладена латиною чи західноєвропейськими мовами і не стала фактом рецепції України й козацтва на Заході.

15.2.

Рецепція Заходу на козацько-турецько- татарські війни останньої третини XVI – першої половини XVII ст.

II Пропонована розвідка не є аналітичним описом західноєвропейських джерел та пам'яток про Україну й козаків в їхньому історичному континуумі, що було зроблено автором у книжках «Козацька християнська республіка» й «Очима Заходу» [11]. Ця праця є спробою висвітлення рефлексії українського козацтва в Західній Європі останньої третини XVI – першої половини XVII ст., явищ і процесів його історії, що мали контекстуальну пов'язаність із рухом європейської історії.

Розгляд окресленої проблеми починаємо з останньої третини XVI ст., тобто з періоду, коли завершується процес формування українського козацтва як воєнно-політичної сили в

Східній Європі й воно потрапляє в поле зору тогочасного Заходу. Історичною передумовою цього процесу послужило те, що у попередні століття українські й білоруські землі ввійшли до Польського королівства й Великого князівства Литовського, розвиток яких відбувався у напрямі дедалі глибшого входження в «латинську Європу» й залучення до її культури. В XVI–XVII ст. виникає специфічна конситуація «України між Заходом і Сходом», яка останнім часом привертає все більшу увагу нашої історичної науки.

До тих континуальних явищ історії українського козацтва, що пробуджували на Заході зацікавленість ним і ставали предметом рефлексії, належать козацькі війни з турками й татарами. У сприйнятті тогочасного Заходу вони вписувалися в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманським Сходом, яка залишалася гострою і в XVI–XVII ст., і цим немалою мірою пояснюється характер рецепції названих війн і їхня переважно схвальна інтерпретація. Іншою, набагато склад-

нішою була на Заході реакція на другий із основних аспектів історії України в європейському контексті – на боротьбу українського народу з польсько-католицькою експансією, в якій козацтву належала найактивніша роль. Цей аспект близько пов'язаний із рухом європейської Реформації, а ще більше зі спричиненим нею розколом Заходу на ворогуючі католицький і протестантський табори, в яких по-різному ставилися до названої боротьби українського народу і до козацтва. Слід також з'ясувати етнонаціональну ідентичність козаків у західних пам'ятках зазначених періодів і їхній суспільний статус та устрій.

Важко піддати сумніву давню концепцію формування козацтва із українських селян та міщан, які втікали від феодального гніту й сваволі на незаселені землі лісостепової та степової смуги, родючі, але небезпечні через близьке татарсько-турецьке сусідство. Польський хроніст С. Грондський писав у XVII ст.: «Ті з руського (тобто українського. – *Авт.*) народу, хто... не хотів ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, й здобували собі право на свободу, засновували нові селища і, щоб відрізнитися від селян, які належали панам, ¹² стали називати себе козаками» [12]. Цю концепцію походження козацтва сприйняла більшість істориків XIX ст., а свій завершений вияв вона дістала вже в XX ст. у М. Грушевського й Д. Яворницького. Не зупиняючись на цьому питанні, наголосимо, що як спонтанно, «з глибин народності», козацтво виникало й виростало у велику військову силу, так само спонтанно, самопливом, брало воно на себе завдання й функції великого історичного змісту і

виступило організуючим первнем у їх здійснюванні. На межі XVI–XVII ст. козацтво, за словами Грушевського, «не тільки скристалізувалося вповні, набуло незвичайної екстенсивної сили, стало великою і впливовою суспільною верствою, а й покрило собою інші суспільні верстви, стало репрезентатном української народності *par excellence*, подібно як “народ шляхетський” репрезентував сучасну народність польську» [13]. ¹³

Українське козацтво склалося й почало виходити на історичну арену саме тоді, коли в північному Причорномор'ї створилася ситуація, небезпечна для України й інших східноєвропейських країн. Тут у другій половині XV ст. стверджується Османська імперія, в 1478 р. її васалом стає Кримське ханство. Це об'єднання мусульманських держав призводить до різкої активізації їх експансії, їх нападів на сусідні християнські країни; першою їх жертвою ставала Україна, найближча до Кримського ханства й турецьких володінь (Єдисану). В 20–30-х рр. XVI ст. дійшло до того, що й року не минало без спустошливих татарських нападів на Україну. «Русь уся спустошена огнем і мечем, – читаємо в листі очевидця, – бо і земля перемиська, що досі була незачеплена, другим сим татарським наїздом оберенена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше укріплених містах або фортецях» [14]. Власне, ¹⁴ йшло до повного сплюндрування й обезлюдення ще заселених на той час українських земель. Польсько-литовські правителі виявилися нездатними захистити їх від татарсько-турецької навали. Закриваючи очі на ці спустошливі напади, вони воліли жити в мирі

з Османською імперією, яка гіпнотизувала їх своєю військовою могутністю.

Унаслідок означеної експансії наприкінці XV – першій половині XVI ст. межа поселень, зона осідлості на Україні відсунулася, як ніколи досі, далеко на північ та північний захід. У той час кордон проходив приблизно по лінії Брацлав – Житомир – Київ – Чернігів – Путивль, південніше починались незалюднені простори, що тяглися до чорноморських берегів, на яких осідле життя було практично неможливим. Венеціанський посол до Персії Амброджо Контаріні, який відвідав Київ 1475 р., описує його як прикордонне місто, за яким розпочинаються безмежні ¹⁵ степи Татарії [15]. Приблизно через сімдесят років те саме стверджував Герберштейн, про що вже згадано вище. А ще десь за півстоліття, на початку XVII ст., коли на історичній арені заявило про себе козацтво, Гваньїні вже констатує в Україні поширення зони осідлості далеко на південь і південний схід по обох берегах Дніпра.

Словом, козацтво виникло в екстремальній історичній ситуації в Україні й *de facto* було самозахистом народу, якому загрожувала повна руйнація і фізичне винищення. Під кінець XVI ст. козацькі поселення простяглися від Дністра до кордонів з Російською державою, створюючи своєрідний оборонний бар'єр від татарсько-турецької агресії. З появою козацтва, в міру зростання його військової потуги, все активніше розгортається заселення лісостепової і частки степової смуги, яка перед тим лежала пустою. Можна сказати, що в цей тривалий історичний період на Україні теж відбувалася реконкіста, тобто відвоювання втрачених раніше земель, їх заселення та осво-

ення, авангардом і визначальною воєнною силою якої в XVI–XVII ст. виступало козацтво. Козацькі поселення просуваються все далі на південь та південний схід і на початок XVII ст. виходять на лінію Умань – Чигирин – Полтава. З другої половини XVI ст. форпостом цієї козацької реконкісти стає Запорозька Січ, яка розмістилася біля самого кордону з Кримським ханством.

На тому широкому життєвому просторі, що створився завдяки військовій активності козацтва, формуються національні сили, здатні протистояти і татарсько-турецькій агресії, і польсько-шляхетській експансії. Придніпров'я і вся лісостепова смуга від Дністра до Орелі вкривалася селами і містами, розгорнулося цивілізування ще донедавна запустілого й дико-го краю, однак це аж ніяк не було заслугою польських магнатів і шляхти, як це намагалися довести польські історики. І найпереконливішим доказом є те, що на означеному просторі, на вільних незаселених землях складається інший соціально-економічний устрій, інший тип цивілізації, ніж у шляхетській Речі Посполитій.

Про українських козаків і їхню цивілізацію, яка не змогла набути завершеного розвитку, слушно писав А. Тойнбі: «Подібно тому, як сучасні західні “будівничі імперії” подавили своїх примітивних супротивників переважаючою індустріальною могутністю, козаки подавили кочовників, спираючись на розвинену культуру землеробства». В господарчій діяльності козаків Тойнбі побачив «деякі ознаки, що скоріше належать майбутньому, ніж минулому», і цей «прорив у майбутнє» був нічим іншим, як появою певних елементів буржуазної цивілізації: від шляхетських маєтків

козацькі господарства, часом значні, відрізнялися передовсім тим, що в них використовувалася наймана праця [16].

Доречно тут згадати й про те, що саме наполегливі намагання шляхетської Польщі закріпачити (феодалізувати) козацьку Україну, цей глибокий соціальний конфлікт, що сягає рівня конфлікту різних цивілізацій, міститься в основі козацьких повстань та війн, що розпочалися повстанням 1594–1595 рр. під проводом Северина Наливайка й завершилися Хмельниччиною, яка завдала неоправданого удару Речі Посполитій і дала початок її занепаду. Козацтво несло із собою особливий суспільний устрій, невіддільність і свободу, що різко контрастувало з покріпаченням селян на обжитих землях України. Воно мало величезну принадну силу для народних мас, втілювало народний ідеал вільного життя, чим і зумовлено масову підтримку козаків у їхніх визвольних змаганнях. Однак внаслідок української несприятливої геополітичної обставини козацька Україна була приречена стати, за класифікацією Тойнбі, «затриманою цивілізацією».

Українське козацтво і створюваний ним суспільний устрій належать до специфічних явищ «пограниччя» (Grenze, Frontier), вивчення яких розпочав у 50-х рр. минулого століття німецький історик Г. Штекль у монографії «Утворення козацтва» [17]; з того часу воно набуло значного розвитку. Це «пограниччя», що утворилося в XVI–XVIII ст. на межі з турецько-татарським світом від Істрії до Уралу, є суспільно-історичним феноменом міжнаціонального характеру (українські й російські козаки, південнослов'янські, угорські й румунські гайдуки та усюки тощо). Нині

активізувалося його вивчення, що проводиться головним чином у порівняльному аспекті [18].

18

В основі феномена козацтва – специфічні умови життя фронтіру, в постійній непевності й небезпеці, під неухильною загрозою нападу, що унеможливило існування стабільних державних інституцій. Водночас це життя на свободі, поза офіційним суспільством, яке покладає на особистість тягар пригноблення, особливо на нижчі його верстви. «Пограниччя» створює специфічні форми й структури життя на різних рівнях – економічному, соціальному, політичному, культурному – і витворює свій тип людини, що починає домінувати. Засадничий риса цього типу – поєднання в одній особі виробника і воїна, трудової та військової діяльності, які в стабільному суспільстві закріплювалися за різними класами й верствами. Мандруючи 1594 р. по «козацькій землі», Еріх Ляссота бачив «дуже гарні великі родючі поля і ґрунти, по яких тут і там видно багато дивних будиночків з бійницями, куди втікають селяни, коли на них раптово нападають татари і там обороняються; тому кожен селянин, йдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак» [19]. Те, що побачив посол австрійського імператора на шляху до Січі, було живим втіленням українського «пограниччя» і його поселення-козаків, у яких поєдналися хлібороб і воїн.

19

Слід зазначити, що в усталених уявленнях про козака перша його іпостась, виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з рицарством, невиправдане з суспільно-історичного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва, його

соціально-історичної типології (до речі, це не минули увагою прискіпливі західні спостерігачі, зокрема Г. Боплан, про що далі). Навіть у Запорозькій республіці в Січі перебував, власне, лише військовий гарнізон, тоді як основна маса козаків жила в передмістях і паланках, займалася трудовою діяльністю і за умовленим сигналом стікалася до Січі, щоб узяти участь у поході чи вирішенні важливих справ. Як відомо, Національно-визвольна війна середини XVII ст. супроводжувалася масовим показанням українських селян, що означало передусім їх перетворення із кріпаків на дрібних вільних господарів.

Наступна фундаментальна риса «пограниччя» – військова демократія як форма суспільно-політичної організації та правління, виборність всіх органів і виконавців, визначальна роль громади у вирішенні всіх важливих справ. Для військової демократії притаманне поєднання військової й адміністративної організації, що створюються за одними принципами, військових і адміністративних функцій. Ця форма устрою властива всім «пограниччям», вона, сказати б, самопороджується цими своєрідними суспільними утвореннями. Це стосується повною мірою й українського козацтва, особливо Запорозької Січі.

Такий висновок, як побачимо далі, впливає й із багатьох описів та аналізів її внутрішнього устрою західно-європейськими авторами, від Лясоти до Лезюра, автора пізнішої двотомної «Історії козаків» (1814).

Певна річ, близькість або й гомогенність українського козацтва та інших «пограничних утворень» аж ніяк не знімає питання про його своєрідність у найширшому значенні слова. Маємо на увазі не етнографічну своєрідність у побуті, звичаях, життєвої тощо, а своєрідність його історичної діяльності, його місця й ролі в національній історії. І тут з усією певністю можна сказати, що в цих аспектах роль українського козацтва цілком особлива, унікальна, що не має аналогів в історії інших народів, які у відповідні періоди теж перебували в «ситуації пограниччя». Воно піднялося на незрівнянно вищий націо- й державотворчий рівень, виступило головною опорою в організації захисту народу від чужоземного поневолення й нищення. За словами М. Драгоманова, «як прийняттям до себе всієї маси українського народу козацтво українське в свою кращу пору розширило свої змагання, так прийняттям до себе культурних верств людності воно досягло свідомості своїх змагань...» [20].

20

* * *

Невипадково перші згадки й відомості про українських козаків, перші екскурси в їхню історію та діяльність з'являються у Західній Європі в зв'язку з їхньою боротьбою проти турецько-татарської агресії. Звісно, цьому неабиякою мірою сприяла та обставина, що боротьба з названою агресією набула в той час великої актуальності й для самої Західної Європи, стала для неї нагальною

проблемою. Склалося так, що на межі XV–XVI ст. вона, особливо Німеччина й Італія, опинилася в ситуації, досить схожій на ту, в якій перебували Україна й інші східноєвропейські країни. Закріпившись у XV ст. на Балканському півострові, турки на початку XVI ст. висуваються на середній Дунай, завоюють Угорщиною і впритул підходять до Відня, нависають над Італією, розширюють

воєнні дії по всьому Середземномор'ю аж до Іспанії. Словом, турецький натиск переріс у небезпеку, котра, за визначенням К. Маркса, «загрозувала всьому європейському розвитку» 21 [21]. Навіть після поразки, якої завдали туркам об'єднані сили Іспанії та Італії у морській битві при Лепанто (1571), могутність та агресивність Османської імперії не зменшилися. Впродовж XVI й почасті XVII ст. без краю, в різних комбінаціях європейських держав, створювалися антитурецькі коаліції, тривали нескінченні війни, котрі, однак, не мали на меті «посоромлення півмісяця», відвернення невідступної турецької загрози.

Зазначимо, що ця загроза непокоїла й гуманістів Відродження, особливо італійських та німецьких, і вони виступали за організацію відсічі туркам. До цього закликали Е. Сільвій і М. Боярдо, С. Брант і У. фон Гуттен, М. Сервантес (він був тяжко поранений у битві при Лепанто), Л. Камоенс, Ф. Бекон та інші письменники й мислителі європейського Відродження. Вони також осуджували правителів та феодальну верхівку за байдужість до турецької небезпеки й бездіяльність. Наприклад, С. Брант у відомій сатиричній поемі «Корабель дурнів» (1494) викривав німецьких князів, які не зважали на турецьку загрозу й займалися лише поборами з селян та городян. Про невдалий похід турків на Галичину в 1497–1498 рр., який завершився загибеллю їхнього війська, розповів М. Монтьєнь у своїх «Ессе» [22]. В Європі XVI ст. існувала численна література з турецької проблеми; її бібліографія, складена німецькими й румунськими вченими, налічує близько 23 2500 позицій [23].

Ситуація, що склалася з «турецькою проблемою» на Заході в XVI –

першій половині XVII ст., стимулювала інтерес до козаків і їхніх війн із «невірними». Потік інформації на цю тему неухильно зростав у зв'язку з активізацією цих козацьких війн. Надходили на Захід звістки про походи Дмитра Вишневецького, засновника Запорозької Січі, на кримських татар, про його втручання у молдавський заколот 1563 р. і про його страту в Стамбулі за наказом султана [24]. Значніший розголос мала на Заході «волоська війна» 1574 р., коли молдавський воєвода Іон Хоробрий зробив відчайдушну спробу звільнитися від турецького протекторату і закликав на допомогу запорозьких козаків. Йому вдалося кілька разів розбити турків, причому вирішальну роль у цих битвах відіграли запорожці на чолі з гетьманом Іваном Свірчевським. Про всі ці події розповів Європі польський історик і письменник Леонард Горецький у своєму «Описі війн Іонії, волоського воєводи», який 1578 р. надруковано латинською мовою у Франкфурті-на-Майні; згодом він увійшов до збірника «*Regum polonicarum tomi tres*», що побачив світ там само. Н. Генігер переклав твір німецькою мовою й опублікував 1578 р. у Базелі. Від себе Генігер вніс до тексту узагальнюючі назви епізодів, серед них чимало таких, що підкреслюють визначну роль запорожців у битвах із турками, як-от: «Ворог падає під ударами козаків», «Битва між турками й козаками», «Козацька перемога й четверта поразка турків» тощо [25]. 24

Пізніша участь козаків у «волоській війні» відгукнулася у «Всесвітній історії» (1612) Агріппи д'Обін'є, видатного французького поета пізнього Відродження, гуманіста й сподвижника короля Генріха IV. Цю війну в творі згадано через те, що королем 25

Польщі на той час був Генріх Валуа (до якого Іон Хоробрий даремно звертався по допомогу), а козаки вважалися підданими польської корони. Хід подій описано за тією ж книжкою Горецького, однак витлумачив їх д'Обіньє довільно. На перший план він рішуче висунув козаків, і «волоська війна» під його пером набула вигляду їхнього нерівного поєдинку з величезною турецькою армією в 26 150 тисяч чоловік [26]. Слід тут згадати й «Загальну історію турків» (1603) Р. Кноллеза, в якій ту війну подано в аналогічному «козакоцентричному» висвітленні. Хоч Англія була віддаленою від Османської імперії острівною країною, в цьому творі теж відчувається занепокоєння турецькою експансією. Кнолез козаків також висуває на передній план, відводить їм першу роль у цій війні, в здобутті перемог над турками. Розповідаючи про останню битву, в якій Іон Хоробрий зазнав поразки від величезного турецького війська, автор пише: «Не бачивши ніякого виходу, козаки кинулися в гущу ворогів і, мужньо борючись, всі загинули, за винятком небагатьох, яких турки зберегли для викупу; між ними був і Свірчевський з небагатьма отаманами» [27].

Не пройшла непоміченою на Заході й спроба Івана Підкови за допомогою козаків захопити трон молдавського господаря. При цьому західні автори дружно повідомляють про «загальне обурення» підступністю й віроломством Стефана Баторія, який заманив Підкову в пастку і стратив його на угоду турецькому султанові. Наприклад, як вчинок, що накликає «ганьбу на Польське королівство», тлумачить цю подію Ф. Тальдуччі, агент тосканського герцога, в своєму донесенні зі Львова, де від-

булася страта. Опис страти Підкови, очевидцем якої був Тальдуччі, – справжня монументальна сцена, гідна класичної трагедії; відчувається, що автор був уражений непохитною мужністю козацького ватажка [28]. 28

Боротьба українського козацтва з турками й татарами посилюється під кінець XVI ст., відповідно зростає її відгомін у Західній Європі. Численнішою й докладнішою стає інформація про козацькі походи в реляціях західних послів зі Стамбула, зокрема венецьких баїло. Приміром, Л. Бернардо лише за весну й літо 1597 р. кілька разів доповідав про напади козаків на турецькі володіння: 12 травня – про те, що вони з суші та з моря атакували Варну, 23 червня – про взяття козаками турецької фортеці Усіани, 5 липня – що козаки напали на Бендери і розорили передмістя; тут же він зазначав, що в Стамбулі побоюються подальших успіхів козаків [29]. 29

Помітне місце відомості про козаків та їхні війни з турками й татарами починають посідати також у реляціях західних послів і папських нунціїв із Варшави. Серед них особливий інтерес становить «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною», яку подав дожу в липні 1587 р. Карло Гамберіні, секретар папського нунція в Польщі, кардинала Болоньєтті. Ця записка збереглася в «*Commemoriali*», тобто в пам'ятних книгах венецького сенату, в їхньому 24 томі, що містить документи за 1573–1594 рр. У своїй «Записці...» Гамберіні наполегливо радив дожу й сенату укласти союз із козаками, які, всупереч забороні польського уряду, готові завжди великими силами виступити проти турків. Виявляється, що такого висновку він дійшов після

переговорів із козацьким гетьманом, з яким зазнайомився у Вільні, де в той час перебував королівський двір. Імені гетьмана Гамберіні не назвав, однак час і обставини переговорів наводять на думку, що це був Орішовський. Перед самим від'їздом із Варшави Гамберіні зустрівся з двоюрідним братом гетьмана й отримав від нього підписаний керманічем документ, в якому йшлося про готовність вступити у війну з турками. «Козаки, – заявлено в цьому документі, – в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому дожу, куди він накаже, і я сам поведу на поле битви 30 десять тисяч хоробрих вояків» [30]. Реляція Гамберіні привернула увагу венеціанського сенату, який і до того вже стежив за діями козаків, і настановила його на думку шукати ефективніших контактів із ними.

Загалом під кінець XVI ст. західноєвропейські держави починають вбачати в українських козаках серйозну військову силу і роблять спроби встановити з ними зв'язки й залучити до антитурецьких коаліцій. Найраніше цей курс намітився у Венеції, але перші практичні кроки в цьому напрямі зробили Австрія і папський Рим у 1593–1594 рр. Після підписання у 1590 р. миру з Персією турки почали активну підготовку до вторгнення в Австрію. Не маючи достатніх сил для відсічі, імперія Габсбургів вдалася до гарячкових пошуків союзників, але в Західній Європі склалася на той час така політична ситуація, що на серйозну допомогу звідти розраховувати не доводилося. Єдиним виходом лишилося створення коаліції східноєвропейських країн, до якої мали ввійти Польща, Росія, придунайські князівства й українські козаки. Проте ні Польща, ні Росія не виявляли намірів устрівати у війну з

турками, а щодо козаків, то Австрія спершу не наважувалася вступати з ними в прямі стосунки, остереігаючись дратувати польський уряд. Однак у цей час її послам у Польщі та Москві було доручено збирати інформацію про козаків і готувати ґрунт для прямих контактів з ними.

Хоча Польща й не збиралася міняти свого ставлення до безпосередніх контактів Австрії з козаками, Рудольф II у лютому 1594 р. направив до Січі посольство Еріха Ляссоти, мета якого полягала в тому, щоб спонукати козаків вторгнутися в межі Османської імперії й Кримського ханства і не допустити походу татарської орди на Угорщину. На Січі Ляссота вів тривалі переговори з козаками, які в принципі згодилися виступити проти турків, але разом із тим висунули низку вимог до австрійського імператора.

Наслідком цієї дипломатичної місії став «Щоденник» Ляссоти – перші за часом, місцями ґрунтовні й колоритні замальовки з життя України й особливо запорозьких козаків наприкінці XVI ст. Писаний на жаргоні з німецьких, латинських і слов'янських слів, що, вочевидь, був тоді у вжитку серед сілезької шляхти, до якої належав автор, цей щоденник для друку не призначався; це є, так би мовити, «інтимний документ», відшуканий у середині XIX ст. і опублікований Р. Шоттінгом [31]. Але саме в цьому й полягають його безперечні переваги, його достовірність не викривлена політичною, віросповідальною чи іншою ангажованістю. В ньому маємо немов би вихоплені з життя тогочасної України окремі «кадри», передусім з побутування запорозьких козаків, передані з неупередженістю й фрагментарністю своєрідного «кінооб'єктива». Засновувався Ляссота на власних 31

враженнях, а також на відомостях, зачерпнутих від козаків та різних осіб, з якими він контактував під час виконання дипломатичної місії.

На Січі Ляссота провів близько місяця, що дало йому змогу досить ґрунтовно ознайомитися з цією козацькою республікою і зафіксувати свої спостереження та враження. Найдокладніше він інформує про суспільно-політичний устрій Січі та її військову організацію, цікаві також окремі замальовки способу життя запорожців, їхнього побуту і звичаїв. Розповідаючи про те, як козаки обговорювали пропозиції австрійського імператора й приймали рішення, Ляссота конкретно й досить докладно зафіксував протікання козацької ради, процес ухвалення рішення, відобразив її своєрідний демократичний характер. Після того, розповідається в щоденнику, як старшинам передали письмові пропозиції імператора, ті «попросили нас знову відійти і прочитали переданий нами лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділилися (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидали вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола, і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не могла противитися черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити наші умови» [32].

Цікавою є мотивація тієї наполегливості, яку виявив Ляссота у виконанні цієї дипломатичної місії: «По-перше, я гадав, що ця війна з турками не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які з молодих років вправляються у військовому мистецтві і добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). По-друге, це військо утримувати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів... Крім того, вони мають власну зброю і боеприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися» [33].

Слід зазначити, що ця мотивація Ляссоти легко вписується в загальний контекст рецепції українських козаків, який на той час визначився на Заході.

Одночасно з імператором Рудольфом II встановленням відносин із козаками й залученням їх до антитурецької коаліції переймався папа Климент VIII. Непримиренний ворог турків-мусульман, він, посівши папський престол у 1592 р., одразу ж енергійно взявся за організацію відсічі їх експансії. У його планах значне місце відводилося козакам через те, що раніше він був нунцієм у Варшаві, і, як сам говорив, «знав ліпше відносини й потреби Речі Посполитої, ніж будь-хто з шляхтичів» [34]. Знав він і про те, що козаки, і передусім Запорозька Січ, фактично перетворилися на військово-політичну силу, скоріше номінально підлеглу польському уряду. В листопаді 1593 р. папа Климент VIII направив до Східної Європи дипломатичну місію О. Комуловича

з метою залучення Польщі, Росії, волоських князів та українських козаків до антитурецького блоку. Її не випадково було доручено хорвату Комуловичу: нащадок старовинного далматинського роду, він ненавидів турків, поневолювачів його батьківщини, і мріяв про її звільнення. Цікаво, що, будучи ортодоксальним католиком, він вірив у те, що вигнання турків з Балкан відбудеться тоді, коли там з'явиться військо з православної Русі [35]. Папа вручив послові інструкцію, в якій наполегливо радив домогтися приєднання до коаліції козаків. Водночас він застерігав, що переговори з ними необхідно проводити таємно від поляків, яким спілкування з козаками видається

в іншому світлі, ніж усьому християнському світу. Разом з інструкціями Климент VIII надіслав булли до козаків і їхнього гетьмана, в яких заявляв, що знає про їхню «випробовану хоробрість», і палко закликав їх виступити проти турків [36].

Комулович зі своєю місією прибув до України навесні 1594 р. і з кінця квітня до червня вів переговори з козаками. Звісно, їх не вдалося приховати від поляків, і папський нунцій доповідав у Ватикан із Варшави, що тут дуже невдоволені тими переговорами. Проте вони відбулися, і козаки вирішили згодитися на пропозиції папських посланців та виступити в похід проти татар під проводом кошового Богдана Микешинського.

* * *

Козацькі війни з турками й татарами сягають апогею в першій третині XVII ст. Це був час, коли, за словами старого українського літопису, «вся земля агарянська стогнала тоді від меча козацького й палала вогнем козацьким» [37]. Численні джерела, вітчизняні й зарубіжні, засвідчують, що в цей період відбувається перелом у військовій боротьбі, козаки перехоплюють ініціативу й переходять від оборони до наступальних дій. Усе це мало відгомін на Заході й відбилося в різних джерелах та пам'ятках. Із тогочасних західноєвропейських джерел, зокрема, випливає, що десь із 1608 по 1629 р. козаки панували майже скрізь на Чорному морі, наводячи страх на прибережні міста й провінції Османської імперії. У 1608 р. вони зруйнували фортецю на Перекопському перешийку, через два роки напали на турецькі придунайські фортеці Акерман, Кілію та

Ізмаїл. У 1614 р. запорожці атакували Трапезунд і захопили Синоп, а через рік з'явилися перед турецькою столицею і спалили її портові причали на очах у султана та його двору. Ще за рік гетьман Сагайдачний здійснив зухвалий похід на Кафу, центр торгівлі невільниками у Криму, і багато їх визволив. У 1618 р. султан зібрав спеціальну нараду, на якій обговорювалося питання захисту від нападів козаків, причому було запрошено послів від Венеції, Франції, Англії та інших європейських держав. Венеціанський посол Х. Вальєр доповідав, що «турки доведені до відчаю нападами козаків, які стали для них надто болючими», і тепер вони готуються до великої війни з Польським королівством, головна мета якої – «знищити козацькі гнізда» [38]. Це була підготовка до Хотинської війни, яка безславно завершилася для турків. Наступний венеціанський посол

у Стамбулі С. Контаріні свою розповідь про козацькі походи на Туреччину завершив таким висновком: «І недалеко вже той день, коли всюду будуть поважати країну і хоробрість цього народу» [39].

Із тогочасних західних держав звернемося до реляцій Томаса Ро, англійського посла в Туреччині, які відзначаються високою фактографічною точністю і виваженістю узагальнень. Розповідь про напади козаків на турецьке узбережжя Чорного моря він починає з 1622 р., а в реляції від 30 червня 1623 р. доповідає: «Козаки для них (турків. – *Авт.*) небезпечніші за наймогутніших ворогів, тому що вони перешкоджають завезенню провіанту в Константинополь» [40]. Як очевидець Ро згадує атаку козаків на турецьку столицю 9 червня 1624 р., подаючи такий цікавий висновок: «Цілий день до заходу сонця сміливо стояли вони і загрожували великій, але стривоженій столиці світу й усій її могутності. Нарешті, зі своєю здобиччю, з розгорнутими прапорами козаки відійшли, правда, без перемоги, але й без відсічі турків. Ця не така вже й значна обставина, ця дерзновенна акція розкрила дивовижну істину про цю велику державу – що вона, здаючись такою грізною і могутньою, насправді слабка й беззахисна» [41]. Через кілька днів Ро повідомляв, що козаки знову напали на Стамбул і громили його околиці, а в травні 1626 р. він дав таку інформацію (підтверджену й іншими джерелами) про ситуацію в столиці Османської імперії, спричинену атаками козаків: «Вони загрожують вступити в бій з усім турецьким флотом і дали клятву, що візьмуть корабель адмірала. Всі міста і села на Босфорі до самого Константинополя охоплені великим жахом, тим більше, що існує

пророкування, нібито турецька держава буде знищена північним народом» [42].

У дещо іншому ракурсі козацькі атаки на Туреччину й Кримське ханство постають в «Описі Чорного моря й Татарії» Е. Дортеллі д'Асколі, італійського місіонера в Криму. Цей опис було складено в 1634 р. на основі особистих вражень і спостережень автора, зібраних за його десятирічну місіонерську діяльність. «Якщо Чорне море, – пише д'Асколі, – ніби з турецько-татарської сторони, було таким (тобто «чорним», «злим». – *Авт.*) і в давні віки, то в наш час воно найчорніше й найстрашніше через численні чайки (*saiche*), на яких кожного літа [козаки] спустошують море і землю» [43]. Таку славу в татар і турків, каже далі автор, воно здобуло через козаків і їхні постійні напади. Пояснюючи, хто вони такі, д'Асколі пише, що живуть вони «на крайніх межах Русі, на островах ріки Дніпро, яка по-турецьки називається Оса; це русичі (*rossi*), яких по-іншому називають козаками».

Спершу козаки, розповідає Дортеллі д'Асколі, помщаючись тата-рам, час від часу робили свої походи, нападаючи на невеликі судна. З кожним роком ці їхні виправи ставали дедалі масштабнішими й грізнішими, і тепер «козаки стали такими відважними, що не тільки за рівних сил, а й з двадцятьма чайками не бояться тридцяти галер падишаха, як це видно щороку на ділі» [44]. Особливо цікаве повідомлення д'Асколі про те, що «десять років тому (тобто 1624 р. – *Авт.*) козаки вийшли в море на трьохстах чайках і вступили в бій з усім флотом султана. За словами всіх, хто там був, якби в той день була тиха погода, жодна галера не повернулася б, тому що козаки вже заволодили капі-

танською рубкою адміральського корабля; але знялася справжня буря, галери змогли рушити на ворога й 45 потопити кілька чайок» [45]. Отже, йдеться тут про велику морську битву, зафіксовану також турецькими джерелами, але майже невідому в нашій історичній науці.

Серед західноєвропейських пам'яток «літератури факту» на цю тему слід згадати «Подорож до Леванту» Гайє де Курменена, який 1621 р. відвідав Стамбул зі спеціальною місією Луї XIII і вів там переговори про встановлення французького протекторату над святими місцями в Палестині. Перебування автора в турецькій столиці збіглося з розпалом козацьких походів на Османську імперію, тож не дивно, що їм приділено значну увагу в цій пам'ятці. Маємо в ній відомості про окремі козацькі походи, про оборонні заходи турків, зокрема про будівництво укріплення на берегах Босфору, про паніку в причорноморських містах і в самій столиці Османської імперії, про підготовку до війни, з тим, щоб знищити «козацькі гнізда», тощо. «Кілька разів, – розповідає Курменен, – козаки спустошували місця за п'ять чи шість миль від Константинополя, і якби не було двох замків, які охороняють протоку, вони б увірвалися в порт і віддали б вогню арсенал і галери. Досить, щоб їм трохи пощастило, і одного чудового дня вони візьмуть місто; турки не вважають це неможливим після того, як пережили стільки страху за останні 46 роки» [46].

Наведемо ще один цікавий і вельми промовистий факт. Резонанс війни козаків із «невірними», їхня репутація хороборих і витривалих вояків, що звикли воювати з турками й татарами, спонукала П'єтро делла Вал-

ле, видатного італійського мандрівника, вченого й письменника, до спроб організувати спільний виступ Персії та запорозьких козаків проти Туреччини.

Нащадок старовинного римського роду, П'єтро делла Валле 1614 р. вирушив на Схід, де провів 12 років, присвятивши їх вивченню Туреччини, арабських країн, Персії та Індії. Наслідок цього подвигу – його тритомні «Подорожі, описані в 54 листах» – мають велику пізнавальну цінність і до того ж іще високі літературні якості. «В його розумних і влучних спостереженнях, – пише італійський учений Д. Кокк'яра, – ми бачимо вченого-гуманіста, який відчуває дух свого часу й виявляє жвавий науковий інтерес до етнографії» [47].

Та П'єтро делла Валле був не тільки вченим і мандрівником, а й політиком, який відзначався великою енергією і пристрастю у підході до певних проблем політичного життя тогочасної Європи і передусім – до турецького питання. За його словами, він відчував «святу ненависть до турків», які загрожували Італії й усій Європі, і тому під час тривалого перебування у Персії докладав зусиль до того, щоб утримати її в стані війни з Туреччиною. Водночас він виношував широкі плани розгрому турків та їх вигнання з Європи. Це ті чинники, які зумовили його активний інтерес до українських козаків; за його зізнанням, він «почав уважно стежити за ними ще на батьківщині, а ближче познайомився з ними в Константинополі» [48]. Напружено розміркуючи над шляхами подолання турецької загрози, розчарований у можливостях Західної Європи, Валле «дійшов висновку, що найкращий засіб досягнення цієї мети – це союз 48

Персії з одним християнським народом, який називається козаками й живе біля Чорного моря, в низах 49 Дніпра» [49].

Убачаючи в козаках велику й мобільну антитурецьку силу, Валле в 1618–1620 рр. переконавав перського шаха Аббаса Великого в необхідності союзу з ними і висував різні плани щодо його реалізації, в тому числі й пропонуючи свої послуги як посла Персії до Запорозької Січі. Спершу ніби йшло до такого союзу, особливо з появою в Ісфагані «козака Степана», посланця Запорозької Січі, але далі виникли непоборні перешкоди і досить-таки утопічні про- 50 екти Валле зазнали невдачі [50].

Однак найбільший резонанс в Європі дістала Хотинська битва 1621 р. і велика, якщо не вирішальна, роль у ній 42-тисячного запорозького війська, очолюваного гетьманом Петром Сагайдачним. За її ходом уважно стежили в усіх європейських країнах, що зрозуміло, адже від її розв'язки залежала доля багатьох держав і народів. Хоч і не доведена до повного розгрому турків, ця битва була їхньою першою великою поразкою на суходолі, рівнозначною за масштабами і значенням їхній першій великій невдачі на морі в битві при Лепанто.

Хотинська війна спричинилася до появи на Заході численних брошур і «летючих листків», цих попередників преси, в яких майже постійно відзначалася активна роль козаків. Звісно, ці видання не можна розглядати як достовірні документальні джерела, однак у плані вивчення резонансу згаданої події в Західній Європі вони становлять безперечний інтерес. Написані по гарячих слідах битви, часто на основі усних розпові-

дей і чуток, вони нерідко висвітлювали її довільно й гіперболізовано, але саме спрямування їхніх перебільшень і домислів досить симптоматичне. Наприклад, в одній французькій брошурі 1621 р. повідомляється, що козаки атакували 150-тисячну армію турків і знищили 40 тисяч її воєнків [51]. 51

Через деякий час почали з'являтися писані латинською мовою польські щоденники і хроніки, повністю чи частково присвячені Хотинській війні; вони діставалися також Західній Європі й знаходили там своїх читачів. Це, зокрема, хроніка Й. І. Петриція «*Rerum in Polonia ac proecipue belli cum Osmano Turcurum Imperatore...*» (Краків, 1637). Також Я. Собеський, автор найгрунтовнішого й об'єктивного щоденника про Хотинську епопею, незадовго до смерті переробив його відповідно до канону хроніки й видав 1646 р. («*Commentarium Chotinensis belli...*», Данціг), бо ця подія, як він писав, «заслужує на те, щоб про неї знали у віддалених країнах і щоб пам'ять про неї зберіглася у віддалених нащадків» [52]. 52

Найбільшу цінність для вивчення резонансу Хотинської війни мають праці тогочасних західних істориків, які спиралися на достовірну інформацію і відбивали узагальнене її сприймання, її рефлексію в Західній Європі. Показовою в цьому плані є «Загальна історія турків» Мішеля Бодье, відомого в ті часи французького історика й вченого-орієнталіста, в третьому доповненому виданні якої Хотинській війні відведено окре- 53 мий розділ [53]. В центрі історичного наративу цього розділу – козацьке військо, отже основну силу, яка протистояла туркам під Хотиною, Бодье вбачав у козаках, що, слід сказати, в загальному обрисі не суперечить

історичній дійсності. Як відомо, найнебезпечнішим ворогом, якого необхідно знищити, султан Осман III вважав козаків, й одразу ж основні удари своєї величезної армії спрямував на них. Однак козаки їх стійко витримали, завдавши ворогові великих втрат і похитнувши його впевненість у швидкій перемозі. Коли ж 5 вересня турки перенесли удар на поляків, козаки прийшли їм на допомогу, і цей наступ теж було відбито; через чотири дні козаки ввірвалися в турецький табір, спричинивши у ньому паніку, і якби польський гетьман Г. Хоткевич кинув у бій своє військо, турки, швидше за все, не уникнули б розгрому.

Таким є загальний перебіг першого, основного етапу Хотинської битви, й Бодье досить точно його відтворює: «6 вересня султан з гарматами атакував козаків, ті ж, підтримані німецькими мушкетерами, вступили в бій з такою рішучістю і відвагою, що відкинули турків і завдали їм великих втрат. Роздратований цими втратами, Осман вирішив назавтра вдруге атакувати козаків і зломити їх. Козаки вчинили туркам не менш рішучий і ще сильніший опір, тому що їм на допомогу прийшли поляки, і змусили ворогів відступити, знищивши їх ще більше, ніж це було напередодні. Султан спалахнув таким гнівом, що, подвоївши сили, втретє кинув їх на козаків; але тим самим він лише подвоїв свої втрати, його людей загинуло стільки, що все поле було всіяно трупами, два його паші потрапили в полон... Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися до наметів і павільйонів султана. В цій битві вони розгромили б турецьку армію, якби принц (майбут-

ній король Владислав IV. – *Авт.*) і польський генерал (гетьман Хоткевич. – *Авт.*) не наказали їм відійти, а приєдналися б до них» [54]. 54

Близьку до наведеної й досить стійку рефлексію Хотинської битви знаходимо також і в інших західноєвропейських пам'ятках XVII ст. Вирішальну роль козацького війська в цій битві відзначав Жан де Лабурер у своєму «Трактаті про Польське королівство» (1648), написаному з приводу одруження Владислава IV з принцесою Марією-Луїзою Гонзага [55]. В цьому творі козакам відведено окремий розділ за прикметною назвою «Про запорозьких козаків, військо Русі» (тобто України); і ця назва, і зміст розділу свідчать, що в козацтві автор вбачав окрему військову силу України, котру він, за усталеною на Заході ономастичною традицією, називав Руссю, або «руськими провінціями Польського королівства»). При цьому де Лабурер слушно зазначав, що завдяки козацтву, яке заступило шлях постійним татарським нападам, розквітли раніше не заселені багаті землі південніше Києва та Брацлава; коли ж татари прориваються, то «їм рідко вдається уникнути козаків, які звичайно атакують їх при поверненні й відбирають здобич» [56]. В аспекті, близькому до наративу Бодье, потрактовані Хотинська битва і роль у ній козаків у знаменитій свого часу «Турецькій історії» (1668) П. Рікоута, яку було шість разів видано в Англії й перекладено кількома мовами, в тому числі польською (1678) і російською (1771) [57]. А молодий Лейбніц, розробляючи в трактаті «Про єгипетський похід короля Франції» (1672) план розгрому турків об'єднаними силами Європи на чолі з французьким 57

королем, згадав українських козаків, які раніше «в битві під Хотиним перемогли турків», і пошкодував, що нині вони за основного свого ворога 58 мають поляків [58]. А все це, зреш-

тою, свідчить про те, що в Європі протягом XVII ст. пам'ятали вирішальну роль козаків у епохальній Хотинській битві, яка мала важливе значення для всього континенту.

* * *

Отже, можемо з певністю констатувати, що козацькі війни з турками й татарами діставали на Заході, за поодинокими винятками, цілком прихильне ставлення, часто справжнє захоплення, що обумовлено означеними геополітичними й віросповідальними причинами. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. там складається уявлення про українських козаків як про своєрідну пограничну міліцію на крайній межі з мусульманським світом, котра веде з ним безперервні війни, як про перший заслін від його експансії в християнську Європу. Однак загальне потрактування цих війн, їхній засадничий ідеологічний дискурс і стратегічні цілі у самого козацтва і його європейських інтерпретаторів істотно відрізнялися. Звісно, на найвищому ідеологічному рівні козаки сприймали ці свої війни і як виконання християнського обов'язку, що давали їм підстави вважати себе «рицарями Христовими». Але насамперед це була для них жорстока життєва необхідність, самооборона від постійних нападів агресивних мусульманських сусідів і відвоювання прабатьківських земель, що ставали вільним козацьким тереном, Україною, яку потрібно було постійно захищати – і не тільки від «басурманів».

У Західній Європі ці національні аспекти й завдання боротьби з «невірними» помічалися порівняно слабше, на перший план виходили аспекти глобальні, пов'язані із загально-

європейською ситуацією, сучасною турецькою загрозою і з багатівковим контекстом протиборства християнської Європи з мусульманським Сходом. І з цим глобальним контекстом, з цим багатівковим протиборством тісно пов'язане історичне життя українського народу від часів Київської Русі.

Протиборство християнського і мусульманського світів на Заході виникло ще за раннього середньовіччя, в епоху завоювання Іспанії арабами-мусульманами у VIII ст., їх проникнення у Південну Францію та Італію. Ця боротьба з мусульманським світом тривала і в наступні періоди, вилившись у XI–XIII ст. у хрестові походи, які в певному розумінні були невдалим контрнаступом християнського Заходу на мусульманський Схід. Ідеологічний дискурс цього протистояння, різні його аспекти дістали вияв у духовній (церковній) літературі Західної Європи і в героїчному епосі, переважно її романського Півдня. Радикальні зміни в цьому протистоянні і, відповідно, в його дискурсі, відбуваються у XIII–XV ст., коли внаслідок татарського завоювання Русі й утвердження турків на Балканах епіцентр боротьби християнського й мусульманського світів переноситься на схід континенту. Наочне хрестоматійне втілення це переміщення дістало в епічній поемі Матео Боярдо «Закоханий Орlando» (1487–1495), де палadini Карла Великого на чолі з Роландом (Орlando)

прибувають до Східної Європи воювати з татарським ханом Агріканом, і там, до речі, їхнім союзником стає «імператор Русі Агранте»*.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., коли розгорнулася активна боротьба українського козацтва з турками й татарами, в імажінерії Західної Європи вона вводиться в багатовіковий контекст боротьби християнського світу з «невірними». Звідси наголошення в тогочасних західних джерелах та історико-літературних пам'ятках того, що козаки – це християни, «християнський народ», за висловом Валле, який мужньо бореться зі спільним ворогом, сміливо атакує його і здобуває перемоги. Наприклад, Н. Бартемон, характеризуючи запорожців у своїй «Загальній історії турецьких війн», наділяє їх усіма найвищими воїнськими якостями, що ними нарізно володіли давні народи, і цей кадастр акцентовано завершує констатацію того, що «вони християни за своєю вірою» [59]. Цікаво зазначити, що коли йшлося про козацькі війни з турками й татарами, в західних пам'ятках забувався віросповідальний принцип, який виходив на перший план в інтерпретаціях участі козаків у боротьбі з польсько-католицькою експансією, що розгорталася паралельно. Характеризуючи сукупність видань, що з'явилися в тогочасній Італії, про згадані війни, А. Кронія пише: «Ця література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був відкриттям століт-

* З'являється в поемі також «володар великої Москви, що далеко на Півночі», але як васал татарського хана (*Boiardo M. Orlando innamorato. – Venetia, 1602, p. 41*). Щодо Русі та її «імператора», то це у поемі Боярдо історична алюзія Київської Русі й великих київських князів.

тя. Але полонофільська інформація призводила нерідко до того, що сприймали все це в пропольському аспекті» [60].

Слід відзначити й те, що схарактеризована рефлексія козацьких війн із турками й татарами відповідала духові часу на Заході доби бароко, коли актуалізуються рицарські традиції боротьби з ісламською загрозою, коли знаменням часу стає популярність поеми Тассо «Звільнений Єрусалим». Усе це сприяло тому, що козацькі війни сприймалися як справа рицарська й християнська. На цьому ґрунті стають можливими такі явища, як, скажімо, поетизація героїки козацьких війн із турками в єзуїтській шкільній драмі, котру в другій половині XVII ст. розігрували у містах Австрії та Чехії [61].

Із «глобальним» аспектом рефлексії боротьби козацтва з мусульманським світом пов'язано поширення у Західній Європі специфічної профетичної версії, за якою воно свою головну мету, більше того – своє провіденційне покликання, вбачає у зруйнуванні імперії турків і визволенні поневолених християнських народів. Генеза цього «пророцтва» досить складна й недостатньо вивчена, та з певністю можна сказати, що прийшло воно на Захід із Балканського півострова, його витоки – в тих надіях та інспіраціях, що їх почали плекати греки після падіння Візантії і захоплення турками Константинополя. Вони наполегливо «розносили чутки про десятки тисяч сербів, болгар, албанців та греків, готових до повстання, як тільки цар перейде Дунай» [62]. Цим переслідувалася подвійна мета: активізація визвольних інтенцій балканських народів і спонукання московських царів до

походу на Константинополь. Так у ментальності балканських народів, особливо південнослов'янських, зароджувалася надія на визволення від турецького ярма за допомогою одновірної Русі.

Проте московські царі не поспішали з наданням останньої і до середини XVII ст. «вперто трималися осторонь будь-яких антитурецьких 63 акцій» [63]. А тим часом наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. українське козацтво різко активізує боротьбу з турками й татарами, як уже згадано, переходить у контрнатуп і переносить основну арену бойових дій на території Турецької імперії й Кримського ханства. Ця воєнна активність призводить до того, що згадані надії та пророцтва південних слов'ян зміщаються на козаків, і тепер вони уособлюють для них «одновірну Русь», «північний народ», що має повалити імперію турків. Як зазначалося, у це вірив хорват Комулович, посол Папи Климента VIII до козаків, що й спонукало його очолити цю місію. До речі, таке пророцтво на початку XVII ст. поширилося й серед турків, зокрема в Стамбулі, що фіксує в одній із своїх реляцій англійський посол Томас Ро: «Всі міста і села на Босфорі до самого Константинополя охоплені великим жахом, тим більше, що існує пророцтво, нібито турецька держава буде знищена північним 64 родом» [64].

Та основним «транслятором» цього «пророцтва» на Захід були козаки, і йдеться про нього головним чином у західних джерелах про козацькі війни з турками. Слід тут зазначити, що їхні автори не тільки інформували про віру козаків у їхню провіденційну місію, а й самі, принаймні деякі, поділяли ці їхні надії, бо вони, зреш-

тою, були суголосними з постійними сподіваннями європейських народів на відвернення турецької загрози. Згадуваний К. Гамберіні в своїй реляції сенату Венеції про переговори з гетьманом Орішовським висловлював упевненість у тому, що, тільки-но козацьке військо з'явиться на Балканах, серби й болгары, волохи й молдавани, яким більше несила терпіти гноблення турків, піднімуть повстання і приєднаються до козаків, що призведе до краху Турецької імперії [65]. Про такі самі настрої й очікування балканських народів повідомляв відомого полководця Хуана Австрійського, переможця у битві при Лепанто, його емісар у Туреччині Д. Соранцо [66]. Аналогічні 66 враження виніс із перебування на Балканах єпископ Г. Чедуліні, про що доповідав Папі Климентові VIII [67]. І вже як про відомий факт 67 П'єтро делла Валле пише у своїх «Подорожах» про провіденційну віру козаків у те, що вони візьмуть Константинополь і зруйнують імперію турків [68]. 68

Історичним ґрунтом, на якому в XVI–XVII ст. виникали ці профетичні твердження, були поширені у південних слов'ян та інших балканських народів сподівання на те, що звільнитися від турецького поневолення їм допоможуть одновірні східні слов'яни, а точніше українське козацтво. Як слушно узагальнив російський історик В. Макушев, у той час цю надію їм давали козаки: «Якщо наші одноплемінники й одновірці у XVI ст. сподівалися звільнитися від турецького іґа при нашій допомозі, то за таке їх довір'я ми зобов'язані головним чином козакам, які безперервно воювали з турками “во славу Божу і на вічну пам'ять козацького

імені» [69]. Наявність спільної для всієї Європи турецької загрози і бажання позбутися її сприяло тому, що

це явище привернуло увагу на Заході й ввійшло в «глобальний» дискурс рефлексії козацтва.

Інший зміст і характер мала західна рефлексія участі козаків у другому з великих процесів української історії XVI–XVII ст. – боротьбі з католицькою і польсько-шляхетською експансією, теж пов'язаному з європейською історією. Однак ця пов'язаність не була такою однозначною, як у разі козацьких війн. Тут маємо справу з комплексом різнорівневих і різноаспектних явищ та процесів тогочасного суспільно-історичного життя Європи, як-от рух Реформації, віросповідальний розкол Заходу на католиків та протестантів і боротьба між ними, активізація контрреформаційного католицизму в Речі Посполитій і боротьба навколо унії в Україні й Білорусі; всі ці процеси й конфлікти по-різному сприймалися в Україні й по-різному відбивалися в рефлексії Заходу. На відміну від козацьких війн із турками й татарами, до боротьби з католицькою і польсько-шляхетською експансією, що розгорнулася в Україні з кінця XVI ст., ставилися в Західній Європі по-різному: здебільшого з настороженістю, а то й ворожістю в католицьких країнах і зі співчутливим зацікавленням у країнах протестантських. Та інакше й бути не могло, оскільки ця боротьба очевидно чи приховано була пов'язана з релігійно-конфесійною та суспільно-політичною боротьбою у Європі, і до того ж відбувалася нерідко в близьких або й однотипних формах. З останніх десятиліть XVI ст. основною формою ідеологічного двобою в Україні стала боротьба між католи-

15.3.

Західна рефлексія щодо участі козаків у боротьбі з католицькою та польсько-шляхетською експансією

цизмом та уніатами, з одного боку, і православ'ям – з іншого; за цими гострими й драматичними віросповідальними боріннями стояли певні суспільно-політичні сили, їхні суперечності й конфлікти. Це було явище, яким означена також ціла епоха європейської історії, як-от гугенотські війни у Франції, Тридцятилітня війна в Німеччині чи англійська революція середини XVII ст. Отже, зрештою, ця буремна й драматична епоха історії України за своїми парадигматичними ознаками й інтенціями вписується в загальний контекст і структуру тогочасної європейської історії. Оскільки чільними структурами ідеологічного життя наразі лишалися структури релігійно-конфесійні, на Заході виявляли інтерес насамперед до релігійно-віросповідальних протистоянь в Україні. Тамтешніх джерел, в яких висвітлено козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., є небагато. Але ми надміру спростили б проблему, якби висновували про їхній відгомін на основі цих прямих свідчень. Річ у тім, що в умовах наступу контрреформації і розколу Європи на два політично-конфесійні табори найбільшу реакцію

викликала боротьба українського й білоруського народів проти цього наступу. Тому й козацькі повстання 1592–1598 рр. сприймали на Заході в специфічному ракурсі, вбачаючи в них насамперед крайні прояви релігійно-політичної боротьби. Для багатьох західноєвропейських реципієнтів вони були передусім свідченням того, що «руський народ» виступає проти експансії католицизму.

Центральна подія, якою започатковувався цей період в історії України, його магістральні колізії й конфлікти, – це Берестейська унія 1596 р. Вона не була породженням якогось масового руху в Україні, її ініціювала й організувала група православних єпископів, але за ними стояли *de facto* вся католицька церква від польських церковних ієрархів до самого Папи Римського, а також польський король, магнати й шляхта. І цілком слушно І. Шевченко кваліфікує її як «найвагоміший і найтриваліший здобуток пострєформаційної католицької церкви» [70]. Унія розв'язала назрілі пристрасті, загострила ситуацію в Україні, дала інтенсивний поштовх процесам, які мали далекосяжні неоднозначні наслідки.

У плані нашого дослідження важливо заакцентувати її інтернаціональний сенс і характер. Берестейська унія була акцією, ідеологічна парадигма якої виходила за межі України й Речі Посполитої й ширилася на європейський простір. Ішлося, власне, про нову спробу об'єднання християнських церков, яке мало багатовікову передісторію. В підготовці й здійсненні цієї акції активну участь брав папський Рим, схвалював і підтримував всеєвропейський табір контрреформації, зокрема іспансь-

кий король Філіпп II. На думку німецького вченого Е. Вінтера, «Берестейська унія була утворенням того напрямку в ідеології польського феодалізму, який виник на ґрунті його тісного зв'язку з контрреформацією 70–80-х рр. XVI ст.» [71]. Винятково в справах унії до Польщі ще у 80-х рр. прибув папський ємісар А. Поссевіно, один із керівних діячів єзуїтського ордену, який подав розроблений план об'єднання церков у тій «частині Русі», що належала до цієї католицької держави. При цьому він заявляв упевненість у тому, що навірнена Русь (тобто Україна й Білорусь) «стане тією потужною машиною, за допомогою якої можна буде подолати схизму і в Московії» [72]. У володіннях австрійських Габсбургів, у Празі й Олмоуці, було створено єзуїтські колонії, які мали виховувати поборників унії з молодих українців, білорусів і росіян.

Слід сказати, що в цій справі церковно-конфесійні інтереси Ватикану збігалися з економічними й політичними інтересами польської магнатерії і шляхти, які державно-політичну Люблінську унію 1569 р. прагнули доповнити унією релігійно-конфесійною з тим, щоб на різних рівнях підпорядкувати собі українські й білоруські землі. До того ж унія мала остаточно відмежувати ці землі від одновірної Росії. Як вважав М. Возняк, мета Берестейської унії «була чисто політична... Польща так довго була непевна українських і білоруських земель, поки православний вузол в'язав їх з Московщиною», і тому її уряд, зрозумівши це, «задумав при помочі релігійної унії скріпити на них політичну силу Польщі» [73]. До речі, в розпалі боротьби навколо унії в Україні й Білорусі її прихильники

на Заході поширювали чутки, нібито Москва готова до неї пристати, і це не на жарт стривожило противників контрреформаційного католицизму, зокрема французького короля Генріха IV, який у листі до пруського герцога висловлював занепокоєння успіхами контрреформації на європейському сході [74].

У Західній Європі з ідеологічним та історичним обґрунтуванням унії наприкінці XVI ст. виступили відомі політичні письменники контрреформації Джованні Ботеро і Цезар Бароній. Восени 1595 р. єпископи Потій і Терлецький вирушили до Риму, де 25 грудня з великою помпезністю відбулося проголошення унії, і згадані священники цілували папську пантофлю на знак визнання українсько-білоруською церквою верховенства Папи Римського. Цю подію Рим оцінив як свій великий тріумф, було опубліковано папську енцикліку «Magnus Dominus», яка урочисто сповіщала Європі про досягнутий успіх. Так само її сприйняв увесь католицький Захід, зокрема кардинал Бароній, відомий німецький історик та ідеолог контрреформації, вніс до 7-го тому своїх «Церковних анналів» спеціальний додаток, де згадану акцію було потрактовано як «провіденційне навернення народу Русі в істинну віру», як велику перемогу останньої. Цей додаток, у перекладі Лескарбо французькою мовою, було видано окремою книжкою за промовистою назвою «Дискурсія про походження русів і про їхнє чудесне навернення». Під «русами» Бароній мав на увазі, згідно з усталеною на Заході традицією, українців, і заявляв, що оскільки Московія споріднена з Руссю, то це «дозволяє плекати велику надію, що московіти, у яких

та ж мова і релігія, у близькому майбутньому вирішать наслідувати приклад русів» [75]. 75

Щодо Джованні Ботеро, то він приділив значну увагу підготовці й поширенню унії в Україні у своїх «Всесвітніх відомостях», творі енциклопедичного характеру, який свого часу мав велику популярність у Європі. Вперше виданий 1595 р., він за десять років сімнадцять разів перевидавався італійською мовою, був перекладений латиною й живими мовами – іспанською, німецькою та ін. Протягом XVII ст. цей твір виходив тричі у польському перекладі, збереглися три списки його перекладів білоруською й російською мовами, зроблені на замовлення російського уряду з польських видань [76]. Ботеро належав до відомих ідеологів контрреформації в Італії, особливо уславився полемікою з Макіавеллі, яку проводив із позицій ортодоксальної християнської моралі [77]. Як ідеолог контрреформації, він беззастережно симпатизував шляхетській Польщі й вітав розширення її експансії в Україні й Білорусі. 76
77
 Із його твору можна зробити висновок, що відповідні успіхи Речі Посполитої на межі XVI–XVII ст. табір контрреформації на Заході сприймав як власні успіхи й досягнення. Це, зокрема, стосується рецепції поширення унії в Україні, що у Ботеро виглядає як тріумфальний хід істинної віри, світла котрої не сприймає поки що тільки темний простолюду. Наприклад, в описі Поділля він заявляє: «Тепер тут шляхта й городяни в переважній більшості перейшли в римську віру, і тільки плебс, мужлаї дотримуються грецької» [78]. В різних варіаціях це твердження Ботеро повторює, пишучи про Волинь і 78

Галичину. Головну перешкоду повному торжеству унії на Русі він вбачає в позиції князя Острозького, «такого могутнього герцога, що в нього, кажуть, чотири тисячі васалів», але тут же оптимістично повідомляє, що сини князя «готові перейти в католицьку віру, і коли це станеться, їхній приклад буде мати важливі наслідки 79 для цього народу» [79].

Слід зауважити, що видання «Всесвітніх відомостей» Ботеро, на яке ми посилаємося (в пізніші він вносив корективи), відбиває стан речей на ранній стадії поширення унії в Україні, коли вона, завдяки підтримці чужої держави й панівної католицької Церкви, справді тріумфувала, як на перший погляд: православна Церква формально припинила існувати, Польсько-Литовська держава офіційно визнавала лише уніатську і постійно ставала на її бік. Однак насправді ситуація залишалася хиткою й уже у другій декаді XVII ст. почала неухильно змінюватися. І визначальна роль у цьому, безперечно, належала козацтву.

На першому етапі боротьби навколо унії козацтво не брало в ній активної участі, однак це не свідчить про його нейтральне ставлення. Справді, спершу козаки ще не мали виробленої антиуніатської настанови, але неприйняття унії проявлялося у них стихійно, як, приміром, під час повстання 1594–1595 рр. Відомо, що у 1595 р. козаки Наливайка вчинили розправу над прибічниками унії на Волині та в Білорусі. Зокрема, у Луцьку «найбільше дісталось від Наливайка прибічникам і слугам єпископа Кирила (Терлецького), а в Пінську він захопив ризницю цього відступника і здобув, нібито, важливі пергаментні документи з підписами

духовних і світських осіб, котрі згодилися на унію» [80]. Цікавим є той 80 факт, що, за свідченням Захарії Копистенського, під час повстання 1594–1695 рр. до козаків приєднувалися православні священники [81]. 81 Досить симптоматичним є те, що після цього повстання в католицько-уніатських колах противників унії почали називати «наливайківською сектою» або й просто «наливайками», звісно, з провокаційною метою, щоби дискредитувати ворогів унії серед православної шляхти й духовенства.

На початку XVII ст. визначальна роль у звільненні від католицької експансії та унії переходить до козацтва, яке у 1610 р. проголошує себе оборонцем православної віри. Це надало боротьбі іншого характеру та спрямування і, зрештою, зумовило її розв'язку. Адже завдання оборони православної Церкви, а разом з тим, у тій історичній конситуації, і народності, взяла на себе фактично неспідлегла військово-політична сила, здатна боронити їх збройною рукою. Як писав М. Грушевський, «козащина прийняла на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те, що не вдалося досягнути заходами публіцистів, політичних дискусій і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України і Білорусі, було здобуте завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі “низове рицарство“» [82]. З цього часу, за 82 висновком видатного історика, «козащина стала загальноновизнаним офіційним сторожем і протектором українського церковного, а з ним

культурного й національного жит-
83 ття» [83].

Апогей боротьби козаків із католицькою експансією та унією збігся з черговим загостренням конфесійно-політичного протистояння в Західній Європі під час Тридцятилітньої війни (1618–1648), що сприяло зростанню зацікавленості козацтвом як у католицьких, так і в протестантських країнах. Як констатує А. Кронія, це історичне явище на сході Європи в той час привертало най-
84 більшу увагу в Італії [84]. Те саме можна сказати й про інші західноєвропейські країни, причому держави протестантські, зокрема Англія і Голландія в українському козацтві починають убачати потенціального спільника в боротьбі з «папістами»
85 [85]. Наприкінці 1620-х рр., коли сягала кульмінації Тридцятилітня війна, з ініціативи шведського короля Густава-Адольфа було розроблено план, який жваво обговорювався в політичних колах протестантського блоку: йшлося про те, щоб повністю відколоти козаків від Польщі, розгромити за їх допомогою цей «східний бастион католицизму» і тим самим оголити східний фланг Като-
86 лиської ліги [86].

Якщо на межі XVI–XVII ст. римська курія недооцінювала козаків як антиуніатську й антикатолицьку силу, то вже у 20-х рр. XVII ст. вона вбачає в них головну перешкоду на шляху «подолання схизми» в Речі Посполитій. Нунцій Торрес писав у реляції з Варшави в 1622 р., що здійснити це дуже важко, бо за православному Церкву тримається простолюди і на її захист піднімаються козаки. «До того ж, – скаржився нунцій, – не можна вдатися до насильницьких засобів, бо oprіч свободи

віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, людина войовничий і сміливий, які стають на оборону її (православної церкви. – *Лвт.*) часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках» [87]. Цих козаків,
87 вів далі Торрес, тисяч шістдесят, від погроз вони щомиті готові перейти до дії, розпочати війну, а «козацькі війни – то найжахливіша річ». Не розраховуючи на подолання козаків силою, нунцій радив обрати проти них тактику хитрощів і обману: «...Потрібно вжити дійових засобів, але зовні лагідних і так прихованих, щоб вони й додуматися не могли, інакше вони будуть насторожені й можуть вдатися до насилля й
88 натворити багато зла» [88].

Проте й ця тактика не мала успіху, і в другій половині 1620-х рр. папський Рим почав наполягати на тому, щоб польський уряд застосував силу проти «ворогів релігії і поляків», як стали називати козаків у офіційних документах Ватикану, вимагати від Сигізмунда III найрішучіших дій проти козаків, «скрутити зухвалі прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів», як було сказано в посланні Папи Григорія X польському королю від 23 січня 1623 р. [89].
89

На цей час у Західній Європі склалися досить високі, але специфічні уявлення про козаків як вояків. З початком Тридцятилітньої війни обидві воюючі сторони виявляють до них інтерес і вдаються до їх наймання (тут варто нагадати, що то була епоха найманих військ). Внаслідок цього значна кількість козаків бере участь у війні, і на певних її етапах та в певних кампаніях вони відіграють досить значну роль [90]. 90

Дещо парадоксально, але послугами найманих козацьких загонів більше користувалася Католицька ліга. Загалом же, наймаючи козаків, і Католицька ліга, і протестантський блок не брали до уваги конфесійний фактор, не зважали на нього й козаки, оскільки належали до іншої, православної конфесії. Вони були «чужі» як католикам, так і протестантам, так само як і навпаки.

Ситуація на початку 30-х рр. XVII ст. в Україні була вкрай несприятливою для Речі Посполитої. Повстання 1630 р. засвідчило силу козаків, їхню спроможність поставити шляхетську республіку під велику загрозу. Особливо лякала польський уряд перспектива союзу козаків із Росією на випадок війни з останньою. Тож «заспокоєння України» шляхом відновлення православної Церкви стало для Польсько-Литовської держави проблемою першорядного значення, і на елекційному сеймі 1632 р. було ухвалено статті про «поновлення грецької релігії». Цьому відчайдушно опирався Ватикан, проте новий король Владислав IV рішуче заявив, що цей акт – справа нагальної необхідності, і Папа повинен його затвердити, «якщо він не бажає бачити руїни королівства, а можливо, й християнської (тобто католицької) церкви» [91]. Це був провал наступу контрреформації в Україні й Білорусі, і хоч найближчими роками шляхетській Польщі й вдалося досягти успіхів у війні з козаками (розгром повстання 1638 р.), акт 1632 р. в широкій історичній перспективі означав початок переходу контрреформації до оборони в Східній Європі.

Той факт, що саме козацтво відіграло вирішальну роль щодо зірвання

планів контрреформаційного католицизму на православно-слов'янському сході, визнають і католицькі історики церкви. Наприклад, єзуїт П. Пірлінг образно узагальнював: «Ця подія (Берестейська унія. – *Авт.*) була спершу лише пролиттям чорнила, а обернулася вона трагічними наслідками й ріками крові. Після запеклої і гострої полеміки розгорнулися фатальні козацькі війни з їх надміром жорстокості та люті, а після них розпочалася й агонія польської державності...» [92].

92

Уже десь із 20–30-х рр. XVII ст. у західних спостерігачів, які переймаються релігійно-політичною боротьбою в Україні та козацькими війнами, складається враження, що Річ Посполита внутрішньо розкололася на два релігійно-національні табори і це загрожує їй великими ускладненнями. До таких уважних спостерігачів належав відомий італійський мислитель і письменник, автор утопії «Місто сонця» Томазо Кампанелла. Аналізуючи в трактаті «Про іспанську монархію» (1636) державно-політичний стан тогочасної Європи з погляду релігійної боротьби та можливості створення антитурецької коаліції, він характеризував Польщу як опору католицького табору на сході континенту і разом з тим зазначав, маючи на увазі означені процеси і події в Україні, що це королівство фактично поділялося на дві ворожі частини, і це ослаблює його потугу. «Польське королівство в наш час наймогутніше серед королівств Півночі, – писав Кампанелла, – і якби через різницю релігій не було внутрішнього розділення та було королівством спадковим і не запрошувало правителів із-за кордону, то могло б наганяти великий страх на турецько-

го султана, особливо в союзі з великим князем Московським» [93]. Цей трактат призначався для короля Іспанії, одного з опорних стовпів контрреформації, тож Кампанелла вказував йому на ослабленість «східного муру» католицького табору і радив пильнувати, щоб на польський трон не сів протестант.

Неухильне зростання козацтва та його військово-політичної активності дістає відбиття в західній «літературі факту» й «історіях» цього періоду. Зокрема, венеціанець Ф. Ольмо, який відвідав Польське королівство в другій половині 1620-х рр., пише про відважні морські походи козаків, «які завдають великої шкоди туркам», і про те, що вони є тією військовою силою, що протистоїть татарам і стримує їхні напади. Він характеризує козаків як «військо малоорганізоване й таке, що не любить підкорятися, зате стійке й витривале, численне й швидке, незамінне у відкритій для нападів країні, де мало фортець» [94]. Цікавим є зауваження Ольмо про те, що козаки «ледве визнають вищу владу його королівської величності і служать ще йому під час війни; так, вони відзначилися в останній війні у Волощині, де показали себе добрими вояками (мається на увазі Хотинська війна 1621 р. – Авт.)» [95].

Якщо Ольмо щодо українських козаків традиційно йшлося про їхні війни з турками й татарами, то у книжці А. Дзіліоло «Про достопамятні події наших часів» (1642) увага автора зміщується на їхні повстання і війни з поляками, їхнє перетворення на грізну військовою силу. «Спершу вони, – розповідає автор, – домоглися того, щоб отримати власного гетьмана (uno Generale proprio) та

інші привілеї, а далі це привело до того, що вони перетворилися на майже окремий народ (quasi in natione separata) і стали, разом з селянами свого краю, не менш грізними ворогами для поляків, ніж сусідні держави. Багато разів виникала необхідність виступати проти них з військом...» [96]. Далі Дзіліоло згадує дії Івана Підкови, страченого за наказом Стефана Баторія, керівників повстання 1594–1595 рр. Наливайка і Бородавку, яких спіткала та сама доля, «кампанію Конецпольського» 1630 р., який «змусив козаків повернутися додому (на Січ. – Авт.) і забезпечив колишній порядок» [97]. Наскільки нам відомо, в західній історіографії це є перша спроба окреслення загального перебігу козацьких повстань до Хмельниччини.

Слід тут ще раз звернутися до «Трактату про Польське королівство» Ж. де Лабурера, який належить до кращих зразків західної політичної літератури XVII ст. про Річ Посполиту. Як уже згадано, в ньому велику увагу приділено козацтву як одному з найважливіших явищ і проблем цієї держави. Точніше й повніше, з інтенцією вникнення в суть явища, йдеться в трактаті про козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., що, на думку автора, були відповіддю козаків на прагнення польського уряду встановити над ними свій контроль. Про повстання 1594–1595 рр. де Лабурер пише: «Король Сигізмунд III хотів підпорядкувати козаків своїй владі і з цією метою послав проти них Жолкевського; той завдав поразки їхньому гетьману Наливайку, який походив із простих воїнів; Наливайко був захоплений в полон разом з іншими керівниками і страчений у Варшаві» [98]. Автор 98

несхвально відгукується про жорстокі репресії, яким після поразки повстання 1637–1638 рр. було піддано козаків. Польський король, розповідається у трактаті, після останнього повстання козаків вирішив їх придушити та створити замість них прикордонне військо і доручив цю справу гетьманові Потоцькому; щодо козаків, то частина їх пішла в Московську державу, інша – до Кримського ханства. Ці дії де Лабурер оцінив як грубу помилку, що призведе до ослаблення військової міці й слави королівства: «Таким чином ця військова сила, яка принесла так багато слави королівству, яка нічого йому не коштувала й обороняла його від татар, майже зовсім знищена, а нове військо, яким її замінили, нескоро ⁹⁹ стане справжніми козаками» [99].

Трактат Лабурера ґрунтувався на письмових джерелах про Україну й козаків першої половини XVII ст. і був певним їх узагальненням; цілком іншого змісту й структури знаменитий «Опис України» Г. Левассера де Боплана, який став наслідком 17-літнього перебування автора на українській землі (1631–1648) і всебічного вивчення її. Цей твір з'явився друком у 1650 р. уже під час Національно-визвольної війни українського народу, але його доцільно розглянути тут в аспекті нашої проблематики, оскільки описується в ньому Україна і, зокрема, козацтво другої чверті XVII ст., перед вибухом «великої козацької війни».

Написаний після повернення до Франції, твір Боплана базується на ґрунтовній і всебічній обізнаності з Україною і є ніби своєрідною енциклопедією тогочасного українознавства. Автор сумлінно ознайомлювався з географією і топографією краю,

його флорою і фауною, вивчав різні сфери життя українського народу, його суспільний устрій і соціальну структуру, його матеріальну й духовну культуру, аналізував також історію України. Особливу увагу він приділив козакам і Запорозькій Січі. У творі теж трапляються певні неточності й відомості сумнівної вартості, практично неминучі в публікаціях такого типу, але вони порівняно незначні й не вносять істотної деформації в загальну картину. Можна сказати, що своє завдання Боплан виконав з об'єктивністю й сумлінністю справжнього вченого, який над усе ставить достовірність і точність інформації. Віросповідальна ворожнеча, ненависть до козацтва польського шляхетського середовища, в якому він перебував, лишилися йому чужими, прокатолицька й пропольська тенденційність суттєво не позначилися на його праці.

Характерно, що свій опис України Боплан починає з Києва, її давнього етнічного й історичного центру. Подібно до Лясоти, він описує його як очевидець, за своїми спостереженнями і враженнями. Боплан відвідав Київ десь через півстоліття після австрійського посла, і його опис об'єктивно зафіксував ті зміни, що за цей час відбулися з містом. Насамперед, воно розширилося й розрослося, це вже справжній центр обширної й густо залюдненої країни, що було наслідком інтенсивної колонізації Подніпров'я наприкінці XVI ст. і в першій половині XVII ст., яка відбулася завдяки козацтву, його заслону від спустошливих нападів мусульманських сусідів. Київ уже має гарні вулиці в центрі, проводить широку торгівлю з сусідніми країнами, в ньому є «університет або ака-

демія, що знаходиться при Братській церкві», побільшало соборів і церков, головним чином православних.

Наголосимо, що давній Київ у праці Боплана – не історична декорація до опису сучасної козацької України. Автор протягує нитку зв'язку між ними, козаки у нього – прямі спадкоємці давнього Києва й Київської Русі, їхні нащадки. «Однак саме звідсіль, – пише Боплан, – пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і який протягом стількох уже літ заселяє різні місця уздовж Дніпра і в суміжних землях» [100]. Можна стверджувати, що в питанні походження українських козаків Боплан робить принципово важливе доповнення (і не тільки в континуумі західноєвропейської україніки): не обмежуючись констатацією того факту, що козацтво формувалося з утікачів із обжитих українських земель, він вказує на їхню спадкоємну пов'язаність з Київською Руссю. Звідки могли прийти до нього ці історичні уявлення? Вочевидь, маємо тут відгомін того дискурсу пов'язаності сучасної України і, зокрема, козацтва зі славною Київською Руссю, який виник серед українських церковно-політичних діячів під час боротьби за поновлення православної Церкви в 20–30 рр. XVII ст. «Нова вченість і полеміка щодо церковної унії спричинили жваве зацікавлення історією, а надто історією Київської Русі. На початку XVII ст. старі київські літописи не лише переписувалися, а й були продовжені в нових історичних творах, в яких ішлося про події вже не таких віддалених часів. Полемічна література про Берестейську унію містила посилки на приклади з минулого Русі» [101]. Щодо козацтва най-

чіткіше цей дискурс висловив митрополит Іов Борецький у «Протестації» з приводу поновлення православної метрополії (1621): «Це ж бо, – говорить він тут про козаків, – те плем'я славного руського народу, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке цісарство Чорним морем і сухопуттю. Це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моносілах по морі й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало» [102]. 102

Із усіх верств населення тогочасної України найбільший інтерес у Боплана викликали козаки, яким відведено два розділи його книги. Він описує їх всебічно, в різних аспектах, у тому числі й таких, в яких вони перед західноєвропейськими читачами ще не поставали, і які є принципово важливими для розуміння етнонаціональної та соціальної природи цього історичного феномена. У книзі Боплан розповідає не тільки про війни й походи козаків, їхню відвагу й витривалість, що ними він теж захоплювався, а й про їхнє мирне життя, його спосіб і устрій, заняття хліборобством і ремеслами. «Оповівши про доблесть козаків, – пише Боплан, – доречно буде сказати про їхні звичаї і заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці всіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші... Всі вони вміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо» [103]. 103

Узагальнюючи розповідь про заняття козаків різними ремеслами й справами, Боплан констатує: «Справедливо

буде сказати, що всі вони здатні до різних ремесел, хоч деякі бувають гарними майстрами в одному якомусь ремеслі. Серед них зустрічаються люди з вищим ніж уся маса інтелектуальним розвитком, але й усі вони досить розвинені, хоч їхня діяльність головним чином спрямована на те, що корисне й необхідне в сільському житті» [104].

Зафіксуємо, що в цьому переліку занять козаків Боплан окремо ставить хліборобство і зазначає, що всі їхні заняття підпорядковуються тому, що «корисне й необхідне в сільському житті», основу якого становить «вміння обробляти землю».

Отже, у Боплана козаки виступають не лише як вояки, військо, а і як соціальний стан чи верства зі своїми характерними структурними рисами й функціями. Безперечно, їх опис в органічній єдності цих іпостасей був свідомою настановою автора, якщо хочете – науковим завданням, яке він ставив перед собою поміж іншими. Цим його книга виділяється серед інших джерел і пам'яток тогочасної західноєвропейської україніки, це те, що робить її унікальним джерелом про козацтво. Але слід сказати, що деякі його аспекти й дискурси донині залишаються непрочитаними дослідниками, і серед них найістотніший є той, про який тут ідеться.

Суть його в тому, що Боплан у своїй книзі описує саме «козацьку Україну», специфічне «пограничне утворення», що виникло на землі, відвойованій козаками у Дикого Поля і, сказати б, прикритій їхнім щитом від руйнівних татарських наїздів. Це підтверджують і складені ним карти України, на яких не охоплюються інші українські (за тогочасною ономастиккою «руські») землі Речі

Посполитої – Поділля, Волинь і Галичина, заселені тим самим народом, що було добре відомо Бопланові. І саме як характерне породження пограниччя, фронтіру описує він козаків, які постають в його книзі не окремим народом (що було досить поширеним у тогочасних західних пам'ятках), а ким вони були насправді – суспільним станом чи верствою. Як зазначалося, козаки в слушному потрактуванні Боплана поєднують у собі вояків і вільних виробників, яким доводилося обстоювати цей свій другий статус від натиску польських (і ополячених) магнатів та шляхти, які прагнули феодалізувати фронтір. Характеризуючи козаків із соціально-психологічного погляду, Боплан пише: «Вони дотепні й спритні, винахідливі й з широкою душею, не прагнуть до великого багатства, а понад усе цінують волю, без якої жити не можуть. Саме в цьому й полягає основна причина їхніх бунтів і повстань проти шляхти, так що рідко проходить більше семи чи восьми років без їхніх повстань» [105]. З цього контексту випливає, що їхня найвища життєва цінність – це воля, але не в абстрактно-романтичному сенсі, а саме в конкретному сенсі непідлеглості феодальній системі.

У різкому контрасті з козаками зображає Боплан селянство, перетворене на напіврабів. Розповівши в спеціальному розділі про повинності селян на користь панів та жорстокий гніт, якому їх піддають, він робить висновок: «...Селяни змушені віддавати панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах нічого не залишається для себе. Але це ще не все: пани мають таку безмежну владу не тільки над селянським майном,

а й над їхнім життям.., що коли селяни потрапляють у ярмо до пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжник на галері» [106]. Слід зазначити, що козаки й селяни у Боплана – це дві близькі верстви українського народу, що перебувають у різному соціальному становищі. Фіксує він і те, що у відповідь на кріпосницький гніт, що дедалі посилювався, селяни масово втікали на незаселені землі, до козаків, внаслідок чого «за рахунок таких селян-утікачів козацькі легіони вельми зростають». Цілком слушно Боплан вказував, що українське селянство є величезним резервом козацьких повстань, що робить їх особливо масовими й небезпечними. З приголомшливою переконливістю це підтвердила велика Визвольна війна, яка вибухнула в рік, коли автор «Опису України» повернувся на батьківщину.

У підсумку зазначимо, що українське козацтво наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., у період свого піднесення, викликало значну зацікавленість у Західній Європі, що зумовлено глибинними історичними причинами. Як відомо, основний зміст суспільно-політичної історії України на цьому етапі творили два її процеси: боротьба з турецько-татарською агресією, що набирала дедалі більшого розмаху, досягнувши перелому, і опір наступу контрреформаційному католицизму, що поєднувався з польсько-шляхетською експансією. Ці явища актуалізувалися на Заході тим, що обидва вони були пов'язані з конвергентними процесами в цьому регіоні й впліталися у спільний європейський метаконтекст. Та, як свідчать тогочасні західноєвропейські дежерела, рефлексія цих двох процесів, війн козаків із

турками й татарами і їхньої ролі в боротьбі з католицько-шляхетською експансією, була там дуже різною. Щодо їхніх війн із «невірними» – повсюдно й однозначно позитивною, в цій перспективі вони – «християнські рицарі», захисники релігії тощо, як на католицькому півдні Західної Європи, так і на її протестантській півночі. Ця єдність рефлексії зникає у сприйнятті й потрактуванні боротьби козацтва з католицькою та польсько-шляхетською експансією. На католицькому півдні домінує негативна рефлексія, тон якої, слід сказати, задавався папським Римом; тут, в цьому аспекті, «християнські рицарі» перетворювалися на «ворогів релігії і поляків». Утім, існували й певні відмінності, зокрема у Франції, яка у XVII ст. відмовляється керуватися конфесійним принципом у своїх відносинах із зовнішнім світом.

Протягом першої половини XVII ст. на Заході відбувається зміщення інтересу з віросповідальної боротьби в Україні на козацькі війни проти польсько-шляхетської експансії. Цьому неабияк сприяло крайнє загострення конфлікту між католицьким і протестантським таборами, що вилилося у європейську Тридцятилітню війну, яка точилася на території Німеччини (точніше, Священної Римської імперії германської нації), але в неї були втягнуті майже всі держави Центральної і Західної Європи, якоюсь мірою і Польща, яка підтримувала Католицьку лігу. Як не раз зазначалося в науковій літературі, ця підтримка була б набагато більшою, якби не «козацька проблема», козацькі війни в самому Польському королівстві. Звідси рефлексія України як «ахілесової п'яти» Речі Посполитої,

яка в 1630–1640-х рр. з'являється в Західній Європі й інспірує в протестантському таборі погляди на козаків як на потенційну союзницьку силу у боротьбі з католицьким табором.

Окреслені процеси і тенденції в рефлексії України й козацтва на

Заході ще з більшою визначеністю проявилися під час Національно-визвольної війни, давалися взнаки і в наступні десятиліття, до кінця XVII ст., а це означає, що тут маємо справу зі стійкою константою в історії українсько-західноєвропейських відносин.

КОЗАЦЬКЕ ІСТОРІО- ПИСАННЯ

- 16.1. *Українська історія у візії Романа Ракушки-Романовського (Самовидця) та Самійла Величка*
- 16.2. *«Літопис Грабянки» та питання реконструкції «достовірного рукопису»*
- 16.3. *Регіональне історіописання Лівобережної України*
- 16.4. *Тема автономії Гетьманщини у творах Семена Дідовича та Петра Симоновського*
- 16.5. *Рукописні історичні збірники*

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Українська козацька держава, переживши добу становлення і катаклізмів, вступає у порівняно стабільний період свого існування, що позначився утвердженням державних інституцій, виробленням оригінальних ознак культури, національної ідентичності та певної політичної ідеології, яка значною мірою базувалась на історичній пам'яті, комплексі національних міфів, пантеоні історичних героїв тощо.

На очах покоління, що жило на межі означених століть, минала ціла героїчна епоха, що асоціювалася з інтенсивним розвитком історичних подій, постановням нових суспільних станів, нової держави. Багато важливих історичних фактів потребувало фіксації, систематизації, зрештою, їм необхідно було надати певного лоску, аби легітимізувати історію своєї новонародженої батьківщини,

виникнення якої стало несподіванкою для багатьох сусідніх народів, вписати її в загальний плін історичного процесу.

Атрибуція власного історичного минулого була актуальною передусім для старшинського прошарку – еліти козацької держави. Її представники в переважній більшості свої права та привілеї здобули «через шаблю», а тому для них важливим було утвердити своє нинішнє становище через ідеологізацію і героїзацію історичного минулого, події якого уможливили їхній статус. Забуття чи дискредитація цього минулого відповідно ставили під сумнів і сам привілейований статус. Особливо актуальним це стало на початку XVIII ст. у період реформ Петра I, імперський характер яких загрожував автономному існуванню Гетьманщини та традиційних прав і вольностей її еліти. Натиск на автономні інституції посилювався після полтавської катастрофи. Втім, як це не парадоксально, поразка під Полтавою спричинилась значною мірою до піднесення вітчизняного історіописання, оскільки автори козацьких літописів у своїх творах обстоювали самобутність Гетьманщини, тяглість її державотворчої традиції від давньоруських і навіть античних часів. На противагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани до Мазепи включно іменувались зрадниками, тексти літописів подають альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму й героїки, а не суцільної смуги зрад, як це трактувалося у візії російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією, звитягою не поступається іншим етносам, а його

автономні права і привілеї є непорушними і їх неприпустимо зліквідувати, попри відкритий збройний виступ Мазепи.

Однак творцям козацько-старшинської історіографії при обстоюванні власних прав доводилося виявляти абсолютну лояльність до російського правління. Таким чином сформувався особливий тип політичної ментальності, відомої як малоросійська. Попри нинішнє негативне наповнення цього означення, в ті часи малоросійська ідентичність не передбачала критеріїв неповноцінності, а була часто єдиною можливою формою ментальності, що в умовах напівдержавного існування сприяла консолідації етносу і виробленню в подальшому нових ментальних настанов, притаманних модерній нації.

Окрім політичних та соціокультурних мотивів постановня нового типу історіописання – козацького, у ньому присутній суто історіографічний чинник. Один із його аспектів розкрив Самійло Величко, що нарікав на брак вітчизняних історичних творів, які б могли гідно представити козацьку минувшину. Натомість, вказував він, інформацію про власну історію змушені були брати в іноземних авторів або ж вітчизняних «реестриков бардзо шуплих» [1], що хибують на фрагментарність. Зважаючи на це, автори нового напрямку історіописання поставили собі за мету написати історію, в центрі якої перебувало козацтво як її рушій і творець. Попередня ж історіографія, репрезентована монастирськими хроніками, цілком ігнорувала козацьку тематику або ж розглядала її як маргінальну, надаючи перевагу локальній історії, або ж вибудовувала династичну

модель історичного розвитку. Її суть полягає в уявленні історичного процесу як поступової зміни правлячих династій: Рюриковичі – Гедиміновичі – польські королівські династії – Романови. Козацтво залишалося за межами цієї схеми. Це, звісно, не могла сприйняти козацька еліта. Вона потребувала іншої інтелектуальної продукції, де б возвеличувався її соціальний стан, що мало не лише підтримувати власну самооцінку, а й слугувати додатковим аргументом у протистоянні імперській інтеграції.

Виникненню нового за тематикою і більш досконалого за методом висвітлення подій напряму історіописання сприяла також культурна ситуація на Лівобережній Україні в XVIII ст. Ідеться насамперед про діяльність Києво-Могилянської академії, з її передовими на той час методами викладання риторики, філософії, історії. Цей заклад був своєрідним посередником між культурними впливами католицько-протестанського Заходу й православними традиціями Східної та Центрально-Східної Європи. Академія майже повністю забезпечувала управлінськими та службовими кадрами державні установи Гетьманщини, від сотенних і полкових органів управління до Генеральної військової канцелярії та гетьманської адміністрації. Саме із середовища військових канцеляристів походили ті, зусиллями яких у більшості творились пам'ятки нового світського історіописання. Свого часу Михайло Грушевський навіть назвав його зразки «літературою канцеляристів» [2]. Перші твори історичного письменства нового типу – літописи Самовидця, Грабянки, Величка, так само як і пізніші його зразки,

належать перу представників цього прошарку, які володіли мовами, могли читати твори тогочасної польської, пімецької історіографії, розумілися на праві, мали доступ до документальних матеріалів, які використовували як джерела для написання власних історико-нарративних текстів.

Отже, на період кінця XVII – початку і всього XVIII ст. припадає достатньо чинників, аби з'явився новий напрям історіописання, що був спочатку представлений трьома творами: Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Цим нарративам упродовж наступного століття судилося стати не лише основним джерелом інформації із вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності, а й каталізатором усього історіографічного процесу у XVIII ст. Адже на їх основі витворився цілий пласт продукції історіописання, що охоплює численні регіонально-історичні хроніки, літописці, основним джерелом для яких слугували означені козацькі літописи. Важливим явищем вітчизняного історіописання були зразки так званої компілятивної історіографії, до якої слід насамперед віднести праці Петра Симоновського, Петра Лукомського, а також численні історичні хроніки регіонального масштабу. Ці автори мали за взірць також козацькі літописи і на їх основі створили власні тексти, аналогічні їм за ідеологією та певними методологічними прийомами.

Тепер варто дещо зупинитися на термінології. Твори Самовидця, Грабянки та Величка за традицією, започаткованою ще в позаминулому столітті, називають козацькими літописами. Ця назва нині усталилась як у науково-популярній літературі, так

і в суто наукових розвідках. Однак вона не достатньо коректна для їх означення. Ці твори не можна вважати літописами в класичному розумінні цього терміна. Адже він передбачає текст, в основу якого покладено хронологічний принцип подання матеріалу, опис подій нагромаджено безсистемно без наскрізного сюжету. Вищеозначеним же творам притаманна певна композиція із рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиланнями на підставові джерела і критична оцінка цих джерел та історичних подій. Водночас у них присутні елементи літописного сти-

лю, що виявляється у відповідній структурі окремих частин текстів, а також апеляція до біблійної або глобальної історії при висвітленні певних тем.

Для загального означення пам'яток вітчизняної історичної думки XVIII ст. та в цілому історіографічного процесу цього періоду пропонуємо термін козацьке історіописання, який, хоч і не є універсальним і не охоплює абсолютну кількість текстів, утім, як видається, є найбільш відповідним за тематикою тогочасних творів, специфікою інтелектуального середовища, в якому вони поставали і знаходили свого читача.

«Літопис Самовидця» серед

козацьких літописів створено найраніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Твір вирізняється з-поміж решти пам'яток «літератури канцеляристів» своєю джерельною основою, в якій домінують власні авторські спостереження. Це робить «Літопис Самовидця» цінною історіографічною, з огляду на авторську рецепцію історичних подій, а також, в окремих випадках, джерелознавчою пам'яткою. Твір охоплює період від початку Хмельниччини до 1702 р., однак основну увагу сконцентровано на подіях 1648–1657 рр., що і відобразилось у первинній назві – «История о войнах Хмельницкого». У рукописних списках «Літопис Самовидця» представлений не вельми широко. Загалом налічується сім списків цього твору. Три із них – це так звані списки-монтажі, де підставовий текст «Літопису Самовидця» доповнено двома блоками описів подій – за період від 1340 р. до початку Хмельниччини та від початку XVIII ст. до 1734 р. [3].

16.1.

Українська історія у візії Романа Ракушки-Романовського (Самовидця) та Самійла Величка

Інші чотири списки мало чим різняться в текстологічному аспекті. В історіографії вони відомі за іменами їхніх попередніх власників – представників української старшини XVIII ст. Якова Козельського [4], Петра Іскрицького [5], Івана Ананієвича [6] та історика Миколи Костомарова [7].

Питання авторства було найважливішим у студіях над «Літописом Самовидця». Пошуки автора твору велись із часу видання пам'ятки у 1846 р. О. Бодянським [8]. Основою для цієї публікації став список П. Куліша, який і дав твору відому нині назву «Літопис Самовидця», зважаючи на автобіографічні мотиви, що прослідковуються в

його тексті. Публікація О. Бодяньського сприяла посиленню інтересу до цього твору в середовищі істориків. З'явилися перші розвідки стосовно структури, джерел, авторства літопису. Втім, щодо останнього, більшість дослідників обмежувалася лише припущеннями про соціальне походження автора, його політичні симпатії. Зокрема, М. Максимович убачав в авторові козака, оскільки в тексті помітна симпатія до козацької верстви [9]. Натомість Г. Карпов припускав, що автором могла бути особа міщанського або духовного походження [10]. М. Костомаров висловив припущення про Федора Коробку, наказного гетьмана та обозного, як автора, проте ця версія не дістала подальшої підтримки [11].

О. Левицький, який у 1878 р. підготував нове видання «Літопису Самовидця», детально дослідив твір на предмет його структури, місця написання та походження автора [12]. Проте спроби будь-якої персоналізації автора пам'ятки вчений вважав марними. «Мы считаем бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним» [13], – такий категоричний висновок О. Левицький обґрунтував відсутністю «руководящей идеи», від якої можна було б відштовхуватись у пошуках автора [14].

Попри такий невтішний вирок О. Левицького, у 1925 р. вийшла стаття історика В. Романовського, де вперше аргументовано доводиться, що автором пам'ятки був генеральний підскарбій, а згодом стародубський священик Роман Онисимович Ракушка-Романовський [15]. Що ж у цьому випадку стало для дослідника «руководящей идеей» у пошуках авторства «Літопису Самовидця»,

на необхідності якої наголошував О. Левицький? Як зазначив сам В. Романовський, «рішення питання про авторство Самовидця було цілком підготоване публікаціями Володимира Модзалевського, який незадовго до смерті говорив своїм приятелям, що хоче прочитати доповідь про авторство «літопису Самовидця» в Науковому товаристві, але передчасна смерть не дала йому цього зробити. Шануючи пам'ять покійного, я виконую за нього цю працю» [16]. Слід зазначити, що В. Романовський виводить авторство твору шляхом компаративного аналізу біографії Романа Ракушки, ґрунтовно дослідженої В. Модзалевським [17], та автобіографічних фрагментів самого тексту «Літопису Самовидця». Було з'ясовано, що відомості з тексту та біографії Романа Ракушки цілком збігаються й узгоджуються. Це прямо свідчить на користь його (Ракушки) авторства літопису, що згодом остаточно було підтверджено працями М. Петровського [18]. Зокрема, вчений наголошував, що «встановити авторство Романа Ракушки в дуже великий мірі допомогли докладні студії про життя і діяльність Ракушки, складені В. Модзалевським» [19].

Отже, маємо два свідчення про те, що саме праці Модзалевського щодо біографії Ракушки стали підставою для подальших обґрунтувань версії про авторство останнього. Як впливає з вищенаведеної цитати історика В. Романовського, свої розвідки про Ракушку Модзалевський підпорядковував певній меті – доведення авторства «Літопису Самовидця». М. Грушевський припускав мотиви зацікавленості Модзалевського особою Ракушки. На його думку,

цьому посприяв «вымысел Сердюкова» [20]. У чому ж полягав цей «вымысел»?

У жовтні 1846 р., уже після того, як О. Бодяньський отримав для публікації від П. Куліша список «Літопису Самовидця», останній пише йому листа, в якому зазначає про давнього знайомого Сердюкова, котрий доводив, що автором «Літопису Самовидця» був Ракушка-Романовський [21]. Однак єдиним свідченням, на підставі якого той зробив своє відкриття, був його лист до О. Бодяньського від 27 липня 1847 р., знайдений М. Петровським, де зазначалося: «У меня есть целая тетрадь выписок из Кониского, Бантыш-Каменского, Самовидца, Грабянки. Пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также в Летописце Малыя России, – с той единственной разницей, что здесь язык их как и везде в этом летописце гораздо свежее. Впрочем, известия о павлолчском попovice, о котором так разпространяется Грабянка, нет у Туманского и про конотопский колодец упомянуто мельком без приписки “судія Романовскій написа сіє” (курсив наш. – Авт.) [22]. Під «конотопським колодцем» автор має на увазі сюжет, зафіксований у «Літописі Самовидця», звідки згодом він був дослівно переписаний до «Літопису Грабянки». У ньому йдеться про події 1652 р. у місті Конотоп, де було вбито сім'ю місцевого польського урядовця. Тіла загиблих кинули до криниці, звідки через декілька місяців їх неушкодженими підняла на поверхню кринична вода. Очевидці сприйняли це як велике чудо, саме його і зафіксував автор «Літопису Самовидця». Відтак, можна зробити висновок, що Павло Сердюков мав список «Літо-

пису Грабянки», в якому при описі так званого «конотопського чуда» додано наведену примітку. Це не справило жодного враження на дослідників «Літопису Самовидця». На думку М. Грушевського, «открытие Сердюкова не обратило на себя внимание исследователей потому, что совершенно не известны были факты из которых он исходил в том числе и упомянутая приписка о Романовском» [23]. Попри це, знахідка маловідомого вченого надала студіям про авторство «Літопису Самовидця» «керуючої ідеї», сприяла їх чіткому окресленню.

Знахідку Павла Сердюкова можна було б вважати авторською вигадкою. Проте в одному з рукописних збірників другої половини XVIII ст., що зберігається нині у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [24], вдалося знайти підтвердження «домысла Сердюкова». Книга розміром у чверть аркуша, обсягом 296 сторінок, написана одним почерком, містить список повної редакції «Літопису Грабянки» і виписки з друкованого видання «Краткого описания всех случаев касающихся Азова». На перших сторінках рукопису є напис: «Из библиотеки Семена Капниста» [25]. Збірник належав Семенові Васильовичу Капністу (1791–1843) – синові відомого поета і суспільного діяча Василя Капніста. На початку тексту «Літопису Грабянки» зазначено час і місце створення збірника: «местечко Сорочинцы 1756 року» [26] (тому цей рукописний кодекс ще називають сорочинським). Опис під 1652 р. «конотопського чуда» у «Літописі Грабянки» за сюжетом і змістом збігається з аналогічним описом у «Літописі Самовидця» [27]. 27

Також у «Літописі Грабянки» є напис: «Самовидець Романовській судія 28 стародубовській написа сіє» [28] – тим самим почерком і чорнилами, що і весь збірник. Подібна ж примітка міститься на полях ще одного зі списків «Літопису Грабянки» 60-х рр. 29 XVIII ст. [29], що не є копією із сорочинського списку. Вочевидь, ці примітки потрапили на аркуші рукопису незалежно одна від іншої.

Напевно, упорядники обох збірників мали у своєму розпорядженні список «Літопису Самовидця», де згадувалося ім'я автора твору. У такому разі не зовсім слушним є твердження, що Ракушка-Романовський свідомо зробив свій твір анонімним. Імовірнішим видається припущення, що в усіх відомих списках «Літопису Самовидця» не було згадано про автора.

Важливим є той факт, що у примітці зі збірника Капніста Романовського названо «самовидцем». Це свідчить про те, що в списку, яким користувався укладач збірника, автор літопису був означений як «самовидець», або ж про розуміння укладачем збірника специфіки тексту «літопису», писаного очевидцем історичних подій. Відтак, Пантелеймон Куліш не був оригінальним, вигадавши усталену нині назву «Літопис Самовидця». Це було зроблено щонайменше за сто років до нього.

Отже, знахідка у 1840-х рр. мало відомого вченого щодо авторства «Літопису Самовидця» слугувала підставою для подальших спроб персоналізації особи автора твору. Напис зі збірника Капніста переконує не лише в існуванні примітки, знайденої Павлом Сердюковим, до чого свого часу скептично поставилися дослідники, а й в істинності твердження

про Романа Онисимовича Ракушку-Романовського як автора «Літопису Самовидця».

З-посеред усіх представників козацької старшини про Романа Ракушку зберіглося чи не найбільше біографічних даних. Він народився близько 1622 р., батько Онисько мав у власності село Романівку Брацлавського воєводства, звідси й подвійне прізвище – Ракушка-Романовський. У документах воно часто фіксується в різних варіаціях: Ракушка, Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Рокушко тощо. Уперше ім'я автора літопису згадано в козацькому реєстрі 1649 р.: козак однієї із сотень Ніжинського полку. Про його дитинство і освіту нічого не відомо. Певно, він не одержав доброї освіти, на кшталт тієї, яку давала Києво-Могилянська академія. До того ж у самому творі Ракушки відчувається неприхильне ставлення до освітніх закладів. У 1654–1655 рр. він обіймає посади в установах Військового скарбу Ніжинського полку. 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський сотник бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише в 1659 р. він з'являється як полковий суддя. В 1660 р. Роман Ракушка – сотник у ніжинському полку, а незабаром – ніжинський наказний полковник. Ракушка з групою значних військових товаришів Якіма Сомка та Івана Золотаренка був на ніжинській раді. Пізніше, дещо несподівано, він стає прибічником гетьмана Івана Брюховецького та обіймає посаду генерального підскарбія. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається і

політична кар'єра Ракушки-Романовського. Незадовго по цьому, наприкінці 1668 р. Ракушка стає на Правобережжі в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Многогрішного, який заохпив його майно в Ніжині. Йому навіть вдалося виклопотати в константинопольського патріарха церковне прокляття на свого ворога-гетьмана. Після цих подій слід Романа Ракушки на деякий час знову губиться. Лише 1676 р. ми знову його бачимо на Лівобережній Україні в м. Стародуб як духовну особу. Тут він прожив з родиною до самої смерті в 1703 р. [30].

У праці Ракушки важко вловити сліди використання документальних матеріалів або ж наративних текстів, які фіксуються в інших літописах. Постає питання джерельної основи твору. Автор в окремих місцях визнає себе очевидцем конкретних подій. Це, зокрема, стосується обставин поховання наказного гетьмана В. Золотаренка в Корсуні 1655 р., під час якого загорілася церква, де правилася заупокійна служба: «Сам там был и набрался страху немалого, бо сам на тоє смотрѣл» [31]. Також на власні очі автор «смотрѣл» і на облогу Риги козацько-московськими військами 1656 р. [32]. Вважається також, що з позиції безпосереднього очевидця написані сюжети про облогу і здобуття Смоленська в 1654 р., похід лівобережних козаків проти гетьмана Юрія Хмельницького 1662 р., обставини двох кримських походів, бій між військами Брюховецького та польською армією під Білою Церквою тощо [33].

О. Левицький висловив цілком слушне твердження, підтримане пізніше іншими дослідниками, щодо поділу тексту «Літопису Самовидця» на дві хронологічно майже рівні части-

ни – історичну та літописну. В першій частині переважає історична форма викладу, вона має характер своєрідних мемуарів і охоплює 1648–1672 рр. Події описано в логічній послідовності в окремих сюжетно-цілісних оповіданнях, деякі з них мають назву, наприклад – «Война самая», «О началѣ войны Хмельнического», «Починається війна Збаражская». Більшість розділів назв не мають, а позначаються лише відповідним роком. Кожна така структурна частина охоплює опис подій за один рік. Іноді в тексті згадано події, що відбувалися у більш пізній час. Наприклад, в оповіданні про похід козацького війська в 1650 р. до Молдавії є звітка про дворічне ув'язнення Юрія Хмельницького 1664 р. У 1648 р. згадано правління Михайла Вишневецького, що став королем лише в 1667 р. Тож можна зробити висновок, що твір від 1648 по 1670-ті рр. XVII ст., точніше 1672 р., за спостереженнями О. Левицького [34], чи 1677 р. – згідно з аналізом, проведеним М. Петровським, писався в один час [35].

Друга частина наративу, із продовженням до 1702 р., має форму літопису. Головним принципом її структури і сюжетної побудови є хронологія. Події та явища відібрано не за ступенем важливості, а за хронологічною послідовністю. Внаслідок до тексту поряд із подіями загальнодержавного значення потрапляють повідомлення локального масштабу про різноманітні стихійні лиха або природні явища. Це, зрештою, є традиційною рисою літописної форми викладу матеріалу і зокрема українського регіонального історіописання XVIII ст., мова про яке йтиме в наступних розділах.

Втім, на відміну від першої частини твору, в другій значно менше хронологічних чи фактичних помилок, що свідчить про відносну хронологічну близькість до автора описуваних ним подій. Чимало сторінок тексту пам'ятки в цій частині нагадують щоденникові записи.

Отже, Роман Ракушка-Романовський, перебуваючи у вирі політичних подій XVII ст., почав писати свій твір у 1670-х рр. Події з 1648 р. до означеного часу, очевидно, описував під впливом спогадів, а ймовірно, використовуючи власні записи чи нотатки інших очевидців. Від 1672 або 1677 р. текст укладався як літопис у хронологічній послідовності. Цей процес припинився за неповних два роки до смерті автора.

Центральною темою «Літопису Самовидця», як і інших творів козацько-старшинського історіописання, є Національно-визвольна війна середини XVII ст. Головну її причину автор убачав в утисках православ'я, порушенні традиційних прав козацького стану з боку поляків: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщины робити, на службу замковую обернено, которых з листами и в городѣ до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, то ест печи палити, псов хандожити, дворѣ мѣтати и до иных незносных дѣл приставляли» [36]. Серед причин також згадано скорочення козацького реєстру до шести тисяч, збільшення податків із посполитих.

На відміну від інших так званих козацьких літописів, «Літопису Самовидця» не властиві пафос та надмірна героїзація при висвітленні подій Хмельниччини. Автор із дещо холод-

ним об'єктивізмом описує сцени насильств, спустошень, грабежів, що супроводжували цю війну. Головну провину за безчинства Роман Ракушка передусім покладав на простолюду – «чернь», від яких потерпали «значні»: «Рѣдкій в той крѣви на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наруганія от посполитих людей а найбільше от гультьяйства, тоест от броваров, вынников, могилников...» [37]. При цьому вказано про примусове залучення «значних» до козацького війська.

Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, більше симпатизує елітним прошаркам, про що свідчить увесь текст його твору. До кола антигероїв, наприклад, потрапила Запорозька Січ, як деструктивний елемент. Особливо виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, що його пізніше П. Куліш використав для свого відомого роману. В конфлікті між представниками еліти (Сомком і Золотаренком) та «голотами» (Брюховецьким) Романовський на боці перших. Він засуджує чернь, «яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и казаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновие на сермяги мѣняли» [38]. Хоча пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто – за часів його гетьманування Ракушка досяг вершини службової кар'єри, обійнявши посаду генерального підскарбія.

Рецепція історичних діячів у «Літописі Самовидця» є доволі суб'єктивною. Наприклад, діяння гетьмана Дем'яна Многогрішного, за якого фактично обірвалась кар'єра Романа

Ракушки, у творі оцінено вельми негативно. Як зауважує Я. Дзира, автор повизбирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав [39]. Такої ж негачії удостоївся і наступник Многогрішного – Іван Самойлович, котрого автор звинувачує в пихатості, жадібності та владолюбстві. До того ж останній був «поповичем», тобто некозацького походження, що, звісно, нівелювало його честь в очах козацького літописця. Слід зазначити, що така характеристика Самойловича перейшла і в пізніші наративні тексти вітчизняного походження.

Загалом, на думку М. Грушевського, Самовидець у негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не становили для нього реальної загрози [40]. Показовими у такому контексті є сюжети досить позитивного спрямування щодо гетьмана Івана Мазепи, в яких акцент зроблено на шляхетному походженні зі «старої рожитної шляхти української» [41].

Досить суперечливою є оцінка Ракушкою-Романовським особи Богдана Хмельницького. В «Літописі Самовидця» він аж ніяк не «Мойсей» і «визволитель», як його традиційно зображує українська історіографія XVIII ст. Тут він радше успішний полководець, який розгорнув війну на знак помсти за особисті кривди. Хмельницькому закидаються надмірні гордощі за відмову, наприклад, вести переговори з королем Владиславом IV, засуджується його союз із кримським ханом. Навіть смерть гетьмана, що її інші представники козацько-старшинського історіописання вважали кінцем героїчної епохи і провісником усіх можливих потрясінь, у візії Самовидця – звичайна буденна подія. Така стримана харак-

теристика Хмельницького, вочевидь, пов'язана з тим, що він був сучасником Романа Ракушки, і ще не минуло достатньо часу для конструювання міфологізованого образу гетьмана.

Унікальність «Літопису Самовидця», що різнить його від інших зразків козацького історіописання, полягає в способі подання історичних подій. Адже в тексті твору презентовано рецепцію політичних і соціокультурних реалій XVII ст. представником цього ж часу, людиною, діяльність і життя якої були безпосередньо пов'язані з перипетіями історичного буття Гетьманщини та його персоналіями. З огляду на це твір є не лише пам'яткою історичного письменства чи джерелом, а й своєрідним відбитком ментальності представника елітного прошарку українського суспільства. Подальші твори козацького літописання будуть значно меншою мірою ґрунтуватися на свідченнях очевидця, це вже, власне, переробки підставових текстів вітчизняного та зарубіжного походження.

Яскравим прикладом цього є «Літопис Величка», що без перебільшення вважається наймасштабнішим твором козацького історіописання за обсягом, кількістю залучених джерел, методологічним інструментарієм, пишністю стилю, красномовством та ступенем використання різноманітних риторичних прийомів. З усього переліку історичних наративів козацької доби саме цей твір мав найбільший резонанс у наукових колах, викликавши численні дискусії щодо стилю, оригінальності окремих фрагментів чи сюжетів. Утім, в інтелектуальному середовищі XVIII ст. «Літопис Величка» був майже невідомий. Він не дістав такого поширення в списках, як, скажімо, «Літопис Грабянки». Причиною

цього, можливо, є ідеологія твору Величка, який симпатизував більше запорозькому козацтву, протиставляючи його козацтву городовому. Це, звісно, не було прийнятним для еліти Гетьманщини, що виступала основним реципієнтом історико-нарративної продукції. Однак брак списків-копій «Літопису Величка», вочевидь, пов'язаний і зі значним обсягом твору (785 сторінок), що унеможлилював тиражування.

Нині відомі лише два списки літопису, один з яких, найімовірніше, є оригіналом, а інший – пізніша копія, до створення якої, як вважають, при-
42 четний Григорій Полетика [42].

Оригінал рукопису придбав на аукціоні в 1846 р. Михайло Погодін у відомого пошанувача та колекціонера старовини Лаптева. Нині цей рукопис зберігається в Санкт-Петербурзі в Російській національній бібліотеці [43]. Саме за цим списком Київська Археографічна комісія вперше опублікувала «Літопис Величка»
44 [44]. Друга публікація, щоправда, лише першого тому, побачила світ у 1926 р. завдяки зусиллям тієї ж комісії. Це видання є досконалішим, оскільки було враховано всі попередні помилки [45]. В 1991 р. здійснено третю публікацію пам'ятки в перекладі українською мовою за видан-
46 ням XIX ст. [46].

Видавці дещо змінили авторську структуру тексту, яка є доволі чіткою й логічною. Увесь твір поділено на три томи. Перші два мають назви та авторські передмови. Власне, перший том – це окрема сюжетно цілісна історична повість, що має розгорнуту, в стилі історіюписання тієї доби, назву-анотацію: «Сказаніє о войнѣ козацкой с поляками чрез Зѣновія Богдана Хмельницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми лѣтех точив-

шойся, а в дванадцяти лѣт у поляков з іншими панствами провлекшойся. Якого он Хмельницкій при всесилной помощи Божественной, с казаками и татарми от тяжкого ига лядского вибился и под высокодержавное пресветлѣйшого монархи Россійского Алексія Михайловича владѣніе добровольнѣ поддался. От авторов: немецкого – Самуила Пуфендорфія, Козацкого Самуила Зорки, и полско-го – Самуила Твардовського, войну тую в книзі “Война Домова” назван-ной, вѣршом полским описавшего. Ниже вкратце стилем гисторичным и нарѣчіем малороссійским справ-ленное и написанное тщаніем Само-ила Величка канцеляристи негдись войска Запорожского. В селѣ Жуках, уезду полтавского. Року 1720» [47].
47 Назва відповідає сюжету цієї частини твору, що присвячена опису подій Національно-визвольної війни та перших років після смерті Б. Хмельницького до Оливського миру між Швецією та Річчю Посполитою 1659 р. Цим же самим роком закінчується віршований твір С. Твардовського «Війна домовая», що став основним джерелом для першого тому літопису. Ми ще повернемося до специфіки хронологічних рамок першого тому «Літопису Величка», наразі звернемо увагу на другий та третій томи твору. Вони хоч і розділені, проте мають спільну назву: «Повѣствованіє лѣтописное о мало-россійских и инних поведеніях, собранное и zde описанное». Слід зазначити, що всі томи величкової праці мають спільну пагінацію аркушів. Текст оригінального списку супроводжують ілюстрації, зокрема десять гетьманських портретів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи та мапа-схема оборони Чигирина 1687 р. Про оригінальність погодінського

списку додатково свідчить датування філіграней паперу, з якого виготовлено рукопис. Майже всі вони належать до 1719 р., тобто на рік раніше завершення роботи над текстом 48 рукопису [48].

Другий том «Літопису Величка» охоплює 1660–1686 рр. Третій розпочинається 1687 р. – початком першого Кримського походу, а завершується 1700 р., хоча ця дата не є остаточною, оскільки Величко писав свій твір у 1720 р. і, напевно, не міг обійти увагою драматичних подій початку століття, свідком яких він був. До того ж у тексті літопису є посилання на події 1700–1721 рр. і навіть 1723 р. Цілком можливо, що автор свідомо зігнував події цього періоду, пов'язані з трагічними сторінками його біографії, окремі сюжети якої помітив у тексті літопису. З нього ми дізнаємося, що Самійло Величко, маючи «килконадцать лет», у 1690 р. почав свою кар'єру службовцем при тодішньому генеральному писареві Василі Кочубеї, якого мав собі за покровителя, і був посвячений у «секретнейшие дѣла» свого патрона. В 1705 р. Величко пішов угору по службі, обійнявши посаду в Генеральній військовій канцелярії, де, як він зауважує, «былем не послѣдним 48 в делех писарских» [49]. Успішна кар'єра несподівано обірвалася в 1708 р., Величка заарештували. В історіографії немає єдиної позиції щодо причин такого повороту подій. Висловлювали думку про участь Величка у виступі гетьмана Мазепи, за іншою версією причиною арешту стала наближеність автора літопису до Василя Кочубея, страченого за неправдивий донос на гетьмана. Останнє є вірогіднішим, оскільки участь у «справі Мазепи» потягла б значно серйозніші наслідки, аніж ув'язнення.

Через сім років, проведених за ґратами, Величко, який майже втрапив зір, поселяється в селі Жуки, що належало родині Кочубеїв. Саме тут і було написано знаменитий твір, що прославив ім'я Самійла Величка. Помер козацький літописець наприкінці 20-х рр. XVIII ст. [50]. Його перу належить також переклад із німецької «Космографії» – своерідної енциклопедії, що містила інформацію про культуру, географію та історію різних народів [51]. Під цією 51 працею, а також на початку кожного тому свого «Літопису» Величко залишав підписи, зокрема й такий: «Самуил Величко – істиннія Малія Россії син з племени хазарского, и слуг Войска Запорожского найменший слуга» [52]. Зміст цього підпису певним 52 чином сприяє реконструкції етнополітичної ідентичності його власника та відбиває властивий йому патріотизм.

Саме патріотизм спонукав Величка до написання історії «козакоруської нації». Поштовхом до цього стала подорож автора Правобережною Україною у 1703 р. у складі військового корпусу, що рухався до Польщі на допомогу королю Августу, який боровся за престол зі шведським ставлеником. Величка вразила руйна краю: «...видѣх многія гради и замки безлюднія и пустіи, валы негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіім прибрищем и водвореніем суще... Видѣх же к тому на розніх там мѣстцах много костей человеческих сухих и нагих... и рекох в умѣ, кто сіе...» Як так сталося, ставить автор собі риторичне запитання, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» занедбана, а славні діяння предків забуто? Аби дошукатися причин, Величко, не покладаючись

на розповіді ще живих очевидців, «бо не мощно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. У вступі до нього – «Зверненні до чителника», традиційному елементі барокового письменства, – Величко додатково пояснює, чому зайнявся історіюписанням. Бракувало достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких предков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж є недоступними в Україні. Натомість вітчизняних авторів звинувачено в лінощах, бо не спромоглися витворити чогось гідного, окрім «реестриков бардзо щуплых жадних з яких причин що повстало, як ся отправовало и як кончило, не виразивши околнностей» [53]. Отже, перед автором постала і до сьогодні актуальна історіографічна проблема – недостовірність або не презентабельність джерельної бази. Аби її подолати, Величко залучає відомості з тогочасних історичних творів, передусім європейських. Взагалі тема джерел у «Літописі Величка», їх походження, оригінальності є найбільш дискусійною. Система і принцип їх використання у Величка є доволі традиційними для свого часу і разом з тим мають певні оригінальні риси.

Перший том літопису Величко написав на основі творів «трьох Самуїлів» – віршованої історичної поеми «Wojna domowa» польського письменника, учасника війн епохи Хмельниччини С. Твардовського (1600–1660), «Вступу до європейської історії» німецького історика С. Пуфендорфа (1632–1694), опублікованого в Санкт-Петербурзі в 1718 р., та діаріушу «на той войнѣ писаном» С. Зорки – секретаря Богдана Хмельницького. Останнє джерело є найзагадковішим,

оскільки написане в добу війни безпосереднім її очевидцем, до того ж людиною, наближеною до гетьмана. Як пояснює сам Величко, цей діаріуш, а точніше його копію, він отримав від Сильвестра Биховця, військового канцеляриста, батько якого перебував на службі в «чигиринских гетманов» [54]. Твір Самійла Зорки є доволі контраверсійним елементом «Літопису Величка», що розділив науковців на прихильників автентичності діаріушу та його противників. На думку представника другого табору, Миколи Петровського, Величко сам міг вигадати діаріуш Зорки, аби урівноважити джерельну базу і поряд з іноземними подати й вітчизняне авторитетне джерело. За його змістом Величко приховав власні автономістичні принципи, вклавши їх в уста неіснуючого Зорки [55]. Така версія є цілком вірогідною, враховуючи сумний «досвід» Величка, який провів сім років в ув'язненні, та той факт, що ім'я Самійла Зорки не зустрічається в жодному з документів тієї доби. Зрештою, такий прийом трансляції авторських ідей на персонажа свого твору можна знайти не лише у Величка. Наприклад, у «Літописі Самовидця» міститься скомпонований автором сюжет про церковну анафему від константинопольського патріарха на гетьмана Многогрішного – особистого ворога Ракушки-Романовського. В «Літописі Грабянки» вустами гетьмана Дорошенка проголошено цілий трактат на захист традиційних автономних прав українців.

Самійло Величко, розпочинаючи перший том свого твору, присвячений Визвольній війні, вирішив ознайомити читача з подіями, що їй передували. Однак він відмовився від написання власної їх візії, а довірився

інформації, яку містять інші історичні нарративи XVII ст. Тож літопис розпочинає текст щоденника Матвія Титловського про Хотинську війну 1620 р., далі йде універсал гетьмана Острянина 1638 р., потім переклад діаріуша Окозького – безпосереднього учасника польсько-козацьких конфліктів початку XVII ст., який було надруковано в Кракові 1639 р. Завершує цю вступну частину біографія Богдана Хмельницького, виписана з вищезгаданого твору Самійла Пуфендорфа.

Основним джерелом для написання першого тому стала «*Wojna domowa*» С. Твардовського. Величко потрапив під вплив сюжетної лінії, фактографії цього джерела та певних елементів барокової образності польського поета, що позначилося не лише на першій частині, а й на усьому творі. Втім, Величко пристосовує використані Твардовським прийоми до власної національної традиції, привносячи в текст елементи усної народної творчості – перекази, легенди, думи тощо [56].

Величко критично підходить до свого основного джерела, уникаючи тенденційності польського автора, лайливих виразів та дефініцій на адресу козаків, приділяючи увагу фактичному викладу [57], «минаючи всь непотребности панегеричние» [58]. Подекуди підставовий текст змінюється: «сене Твардовского в некоторых местах перемѣнил». І навіть зав'язується полеміка з польським автором, зокрема щодо причин польсько-козацького протистояння, яке у «Війні домовій» описано «кроткими і скритними словками», або коментуються окремі пасажі Твардовського виразами на кшталт «не так тое делалось як он написал», «не так как Твардовский пишет, разнствуя от

правди» [59]. Проте багато свідощв Величко просто транслює із підставового тексту, не коментуючи їх, покладаючись на сумління та об'єктивність автора. При цьому він дуже влучно зауважує: «помиляются вони, помиляюсь я сам, всяк человек – ложь».

Твір Самійла Пуфендорфа «Вступ до Європейської історії» для Величка був цікавий не лише як джерело (за підрахунками В. Іконнікова, він посиляється на нього лише 13 разів [60]), а передусім як візія іноземцем подій, що точилися на українських теренах.

На відміну від першої частини «Літопису Величка», друга, поділена на два томи, є більш суб'єктивною, оскільки, автор сам був очевидцем більшості подій другої половини XVII ст., а описуючи інші, залучав свідчення сучасників. Коло використаних джерел у другому й третьому томах є ширшим, тут більше представлено актові матеріали. Якщо в першому томі документів налічується 19, то в другому і третьому – відповідно 37 і 50. Крім цього, широко залучено нарративні тексти, зокрема вітчизняного походження – «Синопис», твори церковних діячів Іоанікія Галатовського, Дмитра Ростовського, Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, іноземні – уривки з праці польського астронома Орлінського, історична поема Олександра Бучинського, звідки Величко запозичив відомості про Чигиринську війну. Принцип використання цих джерел, як, зрештою, і всіх, сам Величко означив доволі просто: «що в одному джерелі не знайшов – доповнив з іншого». В окремих випадках міг сам конструювати чи змінювати джерела, аби підтвердити певну свою думку чи концепцію. Йдеться хоча б про відомий «Білоцерківський універсал» 1648 р., яким Богдан

Хмельницький закликав посполите населення вступати у лави козацького війська. Цей документ, на думку М. Петровського, сфальшував або Величко, або хтось із його попередників [61].

Як зауважував Д. Багалій, Величко не любив і не хотів складати своє історичне оповідання на основі джерел і тому вносив до тексту цілі документи, які йому траплялися [62]. Деякі подано без перекладу мовою оригіналу – польською, латиною. В окремих випадках до рукопису поміщено офіційні друківані копії оригінальних документів і навіть самі оригінали. Таким, наприклад, є лист короля Михайла Вишневецького до гетьмана Ханенка, під яким поставлено державну печать та королівський автограф «Mihał krol» [63].

Варто зазначити, що весь нарративний текст «Літопису Величка» написано однотипним почерком з ідентичним оформленням заголовних літер, назв розділів, на папері з однаковим датуванням філіграней усіх аркушів – 1719 рік. Однак документальні вставки написані іншим почерком і датовані значно раніше – 90-ми роками XVII ст. [64]. Вочевидь, рукописні та друківані копії документів, а також оригінали Самійло Величко придбав, перебуваючи на службі в генерального писаря Василя Кочубея, а згодом і в Генеральній військовій канцелярії.

Іноді Величко так захоплюється документалізацією свого твору, що його структура нагадує історичний збірник, традиція укладання яких існувала на Лівобережжі в XVIII ст. Багатство документів у «Літописі Величка» мало не лише підтвердити істинність та об'єктивність його нарративної частини, а й легалізувати історію козацтва, Гетьманщини, спря-

мувати її в правове русло та засвідчити правомірність традиційних вольностей, привілеїв та існування державних автономних інституцій.

Ідеологією автономізму проїнятий увесь твір Величка. Це стосується передусім рецепції автором етногенезу «козакорусской нації», заснованої на концепціях сарматизму, та хозаризму – походження українців від стародавніх сарматів та хозар [65]. Цікаво, що, на відміну від польської концепції сарматизму, за якою нащадками сарматів вважали лише елітні стани, Величко виводить від сарматів увесь народ. На його думку, поляки та українці – єдинокровні брати і походять від спільного предка – сарматів. Однак поляки зрадили своїх побратимів, що врешті-решт призвело до кривавого протистояння між ними [66]. В своєму творі Величко часто вживає дефініції «народ савроматийський козакорусский» або «сармато-козацкие наши предки», «козари».

Основну причину історичних невдач українського народу Величко вбачає в існуванні своєрідної дихотомії – з одного боку, героїзм українців, його істинність і простодушність, славне, сповнене подвигами минуле, з іншого – брак внутрішньої згоди. Цей образ історичної долі українства та пороків, які перешкоджають йому, Величко реконструє в алегорії – сатиричній повісті, написаній за зразком поеми «Звільнений Єрусалим» італійського поета XVI ст. Торквато Тассо. (Поема (1575 р.) була відома в Україні через польський переклад П. Кохановського (1566–1620). Її текст у XVII ст. пережив три видання. Існував і український переклад цього твору. На думку В. Соболя, Величко користувався польським перекладом поеми [67].) Вона, зокрема, містить сюжет про виступ Люцифера перед

нечистою силою, де викладено план знищення українського народу, що набрид йому більше за інші своїм благочестям і лицарством. «Нехай одні по світу волочатся яко заблудшіє без пастора овци, другіє затягаються на службу розним посторонним монархам и там за денги гинут, третіє в пянствѣ утопають, четвертіє в світових розкошах, яко вепрові нехай утопають, п'яти в сладострастіях плотских нехай гнусніють и Бога на ся ображають, шести на своїх гетманов и начальников нехай бунтують, а роздвоеніями и незгодами внутрними и междуособіями своїми сами себе нехай викореняють, нехай військо згине, нех му ся то станет, же козаров па-
68 мять не зостанет» [68].

Відповідальність за долю держави та народу лежить, на переконання Величка, на державних лідерах – гетьманах. Характеристика історичних персоналій у «Літописі» є в окремих випадках доволі суб'єктивною. При-
міром, зразком добродчинності, мудрості та професіоналізму є Василь Кочубей – особистий патрон і покровитель автора, йому Величко присвятив цілий панегірик. Натомість Мазепа, через якого Кочубея було страчено, у Величка «хитрій лис», «ва-
69 лелчній навистюх и Махиавель» [69]. Оцінка інших діячів за тональністю багато в чому збігається із тенденцією творів козацько-старшинського історіописання. Богдан Хмельницький у Величка – Месія, збавитель від тяжкого людського ярма, якому Господь дав силу й розум для визволення українського народу [70]. Цілком за традицією зображено і Петра Сагайдачного – як оборонця православної віри, покровителя мистецтв, хороброго воїна і талановитого полководця. Добі правління Івана Виговського, як початку драматичного

періоду «Руїни», в «Літописі Величка» присвячено цілий розділ «Изъявление о Выговском» [71]. Це, власне, 71 життєпис гетьмана, написаний досить яскраво і не без гумору. Величко засуджує Виговського за авантюрну політику, що призвела до кровопролиття. Негація також домінує в характеристиках Юрія Хмельницького, «двуличного» Івана Брюховецького, Івана Самойловича, засудженого за пиху й гордоші. За джерело до життєпису останнього послужив анонімний глузливий вірш на адресу Самойловича, поміщений Величком до свого твору. Натомість яскраво позитивним персонажем «Літопису» виступає Іван Сірко, що також є певною тенденцією. Однак у Величка цей позитивний образ підкріплено ще й загальною симпатією до запорозького козацтва як джерела зв'язки, носія кращих військових та моральних традицій.

За версією Величка, український народ двічі повставав за свої права. Вперше за Богдана Хмельницького, вдруге – за правління гетьмана Брюховецького, за якого «всенародное негодование разширилося за уничтоженіє древних прав и волностей малоросійских», і який «древніє волности Малоросійскіи бездумно уничтоживши, позволил непредусмотрително біти воеводам московским по всѣх городам малоросійским, которіи з тѣм позволенієм по указу монаршім поіхали и господствовать почали з великим... з всенароднім малоросійским отягощенієм» [72]. Негативно в контексті 72 української автономії Величко також оцінює Андрусівську угоду 1678 р., яка відбулася з «великою кривдою козацкой» [73].

Загалом для Величка не властиво задовольнятися голими фактами

при висвітленні історичних подій. Власне, за це він і засуджував вітчизняних авторів «реестриков бардзо куцких». Аби не повторювати їхні помилки, Величко намагається віднайти у фактах та подіях їхні причини і взаємозв'язок. Зокрема, значну увагу приділено причинам Національно-визвольної війни, при цьому зроблено навіть своєрідний історіографічний огляд творів польських істориків [74]. У літописі автор розкриває мотиви незгоди між гетьманами Са-
75 мойловичем і Дорошенком [75], об-
76 ґрунтовує причини й наслідки Крим-ських походів кінця XVII ст. [76].

«Літопис Величка» позначений оригінальною концепцією історії України. Останню розглянуто не лише як складову європейської історії, а як один з активних її чинників. Такий підхід прослідковується вже в назві першого тому літопису, за якою Визвольна війна закінчилася не традиційним 1657 р. – датою смерті Хмельницького, а 1659 р. – Оливським ми-

ром між Швецією та Річчю Посполитою, оскільки, на переконання Величка, ця війна збурила всю християнську Європу і викликала ланцюгову реакцію європейських війн: «Мало не всю християнскую Європу (з не меншою бусурманам потъхою) білі запалили и димами военніми затмили, почавши от Хмелницкого року 1648 аж до року 1659» [77].

77

Таке розуміння історичного процесу, а також залучення великої кількості актового та наративного матеріалу, їх аналіз та спроба інтерпретації дають підстави вважати «Літопис Величка» першим зразком написання критичної праці з вітчизняної історії. Авторів, подібно до Самовидця, властивий суб'єктивізм у ставленні до окремих подій чи персоналій. Однак для Величка вивчення історії – це перш за все пошуки істини, яку він намагається віднайти в суперечливих і часто тенденційних свідченнях текстів іноземного походження або вітчизняних авторів.

16.2.

«Літопис Грабянки» та питання реконструкції «достовірного літопису»

Твір, відомий нині як «Літопис Грабянки», був найпопулярнішим історичним наративом XVIII ст. Написаний, як гадається, на початку цього ж століття, він увібрив у себе традиції літописного стилю, маючи водночас риси історичного літературно обробленого оповідання. Першу частину твору розбито на декілька структурних одиниць – «сказа-

ній», кожне з яких описує певний хронологічний проміжок від найдавніших часів до початку XVIII ст. і має свою назву відповідно до відтворених подій. Власне літописом, а радше хронікою можна назвати прикінцеву частину тексту (1664–1709 рр.) – це короткі повідомлення, розміщені у хронологічному порядку.

Основна тема твору, що найповніше висвітлена, – події Національно-визвольної війни. Опис інших подій слугує своєрідним вступом та післямовою до основної сюжетної лінії. За джерельною основою «Літопис Грабянки» є компіляцією з історичних творів XVI–XVIII ст. Їх перелік пода-

но в авторській передмові до «Літопису»: це праці європейських істориків XVI–XVII ст. – Кромера, Ковховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера, а також, як тут же зазначено, «Диариуша наших воинов, в обозѣ писаного, духовных и мирских лѣтописцѣвъ, Синопсис Гизеля...» [78].

Початок твору традиційно присвячено етногенетичним пошукам. На відміну від сарматської або сармато-козарської етногенетичної версії у Величка, у «Літописі Грабянки» вибудовується скіфо-козарська концепція. За версією автора, козаки походять від скіфського племені козар, що колись навіювали страх на всю Європу. Після низки військових поразок цей войовничий народ розділився, давши початок іншим етносам, в тому числі й українському. Хозарський/козарський міф був привабливішим, аніж сарматизм, сильно пов'язаний із національною самоідентичністю польської шляхти, що не завжди однозначно сприймалось новою українською елітою [79]. Хозаризм же давав право козакам/українцям на власну давню, міфологізовану історію і міфологічні витоки. Українці-хозари мали значно давнішу власну династію каганів, а християнство перейняли у Візантії задовго до литовців, поляків та московитів. Звідси й висновок – нова Українська козацька держава має повне право на політичну автономію та власну автокефальну церкву. До того ж етимологія слова «козак» легко виводиться від «козар», про що згадано в «Літописі Грабянки»: «...а козаров нарицаніє малороссіистіи вои пременившє мало. Козари козаки именуются посем» [80].

Ранню історію козацтва в рецепції автора «Літопису Грабянки» відтворено у сюжетах про поступове

поневолення поляками козаків та всього «малоросійського» народу, що вилось згодом у перші козацькі повстання, зокрема Косинського та Наливайка. Причому на перше місце серед причин їх розгортання автор ставить порушення традиційних вольностей та релігійний чинник – запровадження унії. Тему ж Визвольної війни представлено якнайповніше. Головним її рушійним фактором виступає козацтво на чолі з Богданом Хмельницьким. Гетьман у творі постає не лише як «Мойсей» і визволитель, а й як суверенний монарх, що має реальну владу на визначені території, приймає іноземних послів, укладає угоди тощо: «Понеже токмо короны и берла ему не доставало» [81].

Добу «Руїни» та подальшу історію України до 1709 р. у творі репрезентовано доволі коротко, авторові вдалося лише контурно означити основні події та персоналії, опис яких здебільшого обмежено рамками літописної форми викладу.

Попри позірну дослідженість та хрестоматійність «Літопису Грабянки», існує низка аспектів, залишених на маргінесах наукових студій. Зокрема, це стосується з'ясування джерельної основи твору та співвідношення його редакцій, що тягне за собою порушення такого важливого питання, як первинне походження та авторство цього популярного нарративу. Їх неможливо дослідити без активного залучення численних рукописних копій твору, що переважно є складовими рукописних історичних збірників XVIII ст.

Питання авторства «Літопису Грабянки» ще й досі є недослідженим, адже з виявлених на сьогодні близько 60 списків цього твору лише окремі означені ім'ям імовірного

автора – гадяцького полковника Григорія Грабянки. Ця обставина суттєво вплинула на процес встановлення авторства твору. Вперше «Літопис Грабянки» видав у 1793 р. Федір Туманський за анонімним списком. Його широко використовували автор «Історії Русів», Дмитро Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, при цьому кожен давав іншу назву. «Малороссийский летописец» – так назвав «Літопис Грабянки» перший видавець Федір Туманський, чие прізвище надалі слугувало для означення цього твору. Назва «Летописец Туманского» закріпилась за ним не на одне десятиліття. Микола Маркевич, автор п'ятитомної «Истории Малороссии», іменував твір «Писаревскою летописью» за прізвищем власника одного зі списків – Ераста Писарева [82].

Ніхто зі згаданих істориків не знав достеменно, кому належить авторство «Літопису...», і не чинив спроб його дослідження. Лише в 30-х рр. XIX ст. П. Куліш спробував пролити світло на це питання, приписуючи авторство, щоправда, не наводячи жодних доказів, священникові Максиму Плисі [83]. Ім'я ж Григорія Грабянки як автора однойменного твору почало фігурувати з часу його опублікування Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів у 1854 р. Перед цим було виявлено так званий список Григорія Полетики 60-х рр. XVIII ст., переписаний його рукою, у назві якого було зазначено про Грабянку як автора твору. Це дало підстави видавцям назвати твір за списком Полетики «Літописом Грабянки». Проте невдовзі таке твердження піддали сумнівам. О. Лазаревський вважав недостатнім повідомлення зі списку Полетики. На його думку, це могла бути версія самого укладача списку [84].

Однак невдовзі було знайдено так званий сорочинський список «Літопису Грабянки», датований 1756 р., тобто давніший за список Полетики, тож Лазаревський мусив погодитися з висновками комісії про авторство «Літопису...» [85].

Втім, на цьому питанні «Літопису Грабянки» не вичерпалось. Воно перейшло в іншу площину і набуло іншого акценту. Дослідники намагались з'ясувати, чи Грабянка сам опрацював підставові тексти, чи користувався готовою компіляцією, укладеною на основі цих самих текстів. Саме так це питання постало у праці історика С. Наріжного, присвяченій аналізу «Літопису...» [86]. Дослідник заперечує авторство Григорія Грабянки. За його спостереженнями, списки, в яких зазначено ім'я Грабянки-автора, «були генетично пов'язані» з списком (не з твором, а з списком!), що належав полковникові Грабянці. Цей список був ним переписаний, можливо зредагований та доповнений. Наслідки «“трудюбія”, – підсумовує Наріжний, – зводяться до звичайного редагування» [87]. Симон Наріжний не був поодиноким у своїх здогадах про існування якогось підставового твору, що став для Грабянки основою для його власної компіляції. Сумніви щодо авторства Григорія Грабянки висловив М. Грушевський, вважаючи його недостатньо доведеним [88]. У цьому контексті цікавим є рукопис магістерської дисертації М. Зерова. Поряд із джерельним аналізом «Літопису Грабянки», визначенням усіх його ймовірних джерел, він також висунув припущення про можливість використання Грабянкою готового твору [89]. На таку ідею автора наштовхнув запис у щоденнику генерального підскарб'я Якова Марковича

(1717–1749) за 1 липня 1725 р.: «Сего дня были у Горленков, где взял рукописную книгу почитать» [90]. Далі Маркович наводить досить розлогий 90 огляд змісту рукописної книги [91]. М. Зеров детально порівняв зміст «рукопису Горленка» і «Літопису Грабянки». Виявилось, що цитований Марковичем рукопис за своєю загальною структурою тотожний останньому, втім, містить і низку особливостей. Тож М. Зеров зробив припущення, що «Літопис Грабянки» та «книга Горленка» – два різних твори 92 [92]. Головним доказом цього він вважав анонімність останньої. Адже сумнівним видається те, що «Літопис Грабянки», написаний, як зазначено в його назві, в 1710 р., встиг поширитись у своїх списках до 1725 р. настільки, що втратив ім'я свого творця. Крім того, на думку М. Зерова, в старшинському середовищі надто добре знали один одного й були пов'язані родинними зв'язками, аби не помітити літературний доробок 93 людини зі свого оточення [93]. До того ж, гіпотетичний автор твору Григорій Грабянка на 1725 рік був ще живий. Загинув він лише в 1737 р. під час чергової російсько-турецької війни.

Сучасні дослідники відкидають усі сумніви щодо авторства Григорія Грабянки, а особливо припущення про ймовірність існування якоїсь підставової первинної компіляції. Авторство Григорія Грабянки або беззастережно приймають як аксіому, або ж роблять спроби його обґрунтувати на основі, знову ж таки, аксіоматичного твердження, яке будується за такою схемою: в «Літописі...» прослідковуються автономістичні мотиви; Грабянка був їх прихильником і виразником, бо брав участь у відомій депутації 1721 р. гетьмана Полуботка

до Петра I і був заарештований у числі інших учасників, а отже, саме він і написав «Літопис...». Проте ніщо в цьому творі, окрім самої назви, не свідчить на користь авторства гадяцького полковника. Ті небагаті відомості з його біографії абсолютно неможливо підтвердити текстом літопису, як це робилось у випадку атрибуції авторства «Літопису Самовидця». Радше біографічні дані про Грабянку та його ідеологічні уподобання припасовувались до ідеології і змісту твору. Однак таким же чином авторство можна приписати будь-кому із середовища тогочасної козацької старшини.

Щоб з'ясувати питання авторства та першооснови «Літопису Грабянки», звернемося до аналізу численних списків цієї пам'ятки, що їх загалом понад 60. О. Апанович дійшла висновку, що вони поділяються на списки короткої та повної редакції. За її спостереженнями, списки короткої редакції різняться на тлі повної версії твору тим, що охоплюють події до 60-х рр. XVII ст., немає також вступної частини з передмовою до читача, віршів про «герб малоросійский» та на похвалу Богдана Хмельницького. Натомість коротка редакція у рукописних збірниках майже завжди супроводжується документальним компактом, що є своєрідним продовженням твору [94]. 94

Найраннішим списком короткої редакції є рукопис із фондів Державного історичного музею (Москва) [95], який, згідно з датуванням філіграней, належить до 1685 р. [96]. Отже, 95 96 неможливо ототожнювати цей рукопис із «Літописом Грабянки», оскільки останній був, як відомо, укладений лише в 1710 р. Слід додати, що всі

списки короткої редакції є анонімними, на відміну від списків повної, де зазначено ім'я автора твору. Останніх серед загального числа списків пам'ятки налічується лише дев'ять. Найраніший із них датовано 60-ми рр. XVIII ст.

Проведене текстологічне порівняння списків «Літопису Грабянки» засвідчило значно глибші розбіжності між обома редакціями твору, на основі яких можна зробити певні висновки про первинність однієї з них.

Для аналізу короткої редакції твору було залучено дванадцять рукописних списків, в тому числі й нещодавно опублікований список 1739 р., що зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею [97]. Посилатимемося ж на список 50-х років XVIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, визнаний типовим для списків короткої редакції. Його детально порівняно з іншими рукописними списками цієї ж редакції, які у цитованих фрагментах виявилися майже ідентичними списку 50-х рр. Для порівняльного аналізу використано текст повної редакції «Літопису Грабянки» за виданням 1854 р. [98], який, попри незначні розбіжності, на загал тотожний рукописним спискам повної версії твору [99]. Звісно, ми наводитимемо не усі відмінності, хоча їх чимало, а лише суттєві, які найвиразніше відображають різницю між списками обох редакцій і дозволяють зробити певні висновки щодо первинності однієї з них.

Порівняння текстів обох редакцій засвідчило доволі цікаву тенденцію щодо наявності певних сюжетів у текстах усіх відомих списків лише короткої редакції. Йдеться передусім про фрагменти релігійного змісту. Наприклад, у першому розді-

лі, де йдеться про етногенез «казачого малоросійського народу», в повній редакції випущено текст про захист Богородицею християнського Костантинополя від поган-козарів, які у візії текстів обох редакцій є предками українців [100]. На початку розділу «Откуда и чего ради восташа козаки на поляков» у тексті короткої редакції читаємо епізод, насичений топікою релігійно-апокаліптичного характеру, якого немає в усіх списках повної редакції. Він є своєрідним вступом до опису обставин укладення Берестейської унії 1596 р.: «Егда змий вселукавый отторг третью часть звезд из церкви православной аки из тверди небесной и восхоті вринуті во адову пропасть, тогда смути...» [101]. Далі текст обох редакцій продовжується таким чином: «некия архиереи в литовской стороне не боящеся Бога ни откуду не имущих нужды...» [102].

На схожий прийом натрапляємо знову за декілька аркушів. Після розповіді про обставини укладання унії, у короткій редакції вміщено релігійно-полемічний епізод: «Тогда издавши благочестиве сыновѣ сію химеру новоявищуюся, ужасахуся и отыдоша себѣ от единости тех наемников, а не истинных пастырей и отсюду раздрася облюбленницы Христовой единоклассная риза и смутилась смущением неутешным православная церковь бе бо видѣти на ней одѣяние разодрано и душею боляще зело, яко синовѣ ея вшедше в чертога внутренея умроша. Змий же, убивший их, начат облюбленницу Христову церковь гонить. Обаче дано бе женѣ двѣ крыли орла небесного и полете аки в пустыню в простый род российский» [103]. Зміст цих фрагментів, яких бракує в усіх списках повної редакції, можна трактувати

як вияв антиунійних настроїв православного духовенства, що особливо посилились на межі XVI–XVII ст. Можливо, саме у той час їх створено, а пізніше вони стали складовою історичного твору. Проте цілком очевидно, що фрагменти не було дописано до короткої редакції в процесі переробки тексту повної. Радше навпаки – їх було вилучено при укладанні повної редакції «Літопису Грабянки».

У списках короткої редакції такі сюжети релігійного змісту, відсутні в списках повної редакції, трапляються часто. Це, наприклад, повідомлення про смерть київських митрополитів Іова Борецького [104] та Петра Могили [105], характеристика діянь митрополита Сильвестра Косова, обставини і місце поховання гетьмана Сагайдачного [106], епізод перебування в Києві Єрусалимського патріарха Феофана [107]. Слід додати, що у тексті короткої редакції за церковною традицією проставлено дати з церковного календаря, які у повній редакції опускаються.

Текст короткої редакції загалом часто збагачується релігійною риторикою. У повній редакції ці фрагменти переважно не фіксуються або подані в скороченому вигляді. Зокрема, після опису утисків українців з боку поляків у обох редакціях, у короткій наведено сентенцію про покарання Всевишнім ляхів за всі кривди проти православних [108]. Подібний приклад помсти полякам фіксуємо в оповіді про весілля у Ясах Тимоша Хмельницького і Розанди Лупул – доньки молдавського господаря. Одруження відбувалося після битви на Батозі. В обох редакціях спочатку описано приїзд Тимоша з поштом до столиці князівства, їх урочисту зустріч молдавським господарем та боярами, саме весілля, на якому «воєводянка

панна, показуючи свою волную охоту з Хмельниченком до малженства, казала русские пѣсни на своим весиллю дружкам пети» [109]. Далі текст повної редакції раптово переривається зауваженням такого змісту: «На полскую землю всѣя вышеописанными бѣдами обдержащими и еще сыновѣ на мать свою полскую землю восташа...» [110]. Під «вышеописанными бѣдами» можна розуміти події Хмельниччини в цілому. Втім, у списках короткої редакції знаходимо конкретніше означення цих «бід» у вигляді розлогого (на сторінку рукописного тексту) змалювання катаклізмів і потрясінь, що спіткали Річ Посполиту як відплата за утиски православних [111].

Наявність у тексті короткої редакції сюжетів з яскраво вираженим релігійним змістом, з акцентуванням у них уваги саме на релігійному аспекті подій може свідчити про духовний сан його автора. Ці фрагменти органічно вплітаються в сюжетну канву твору, створюючи іноді ефект залучення читача до процесу розгортання змісту – за допомогою вже згаданих риторичних зворотів на кшталт: «При кончинѣ сія глави приводим хотящим знати...», або: «достойно твоей памяти и сіе...»; «зри благочестивый читателю». У такому контексті цікавим є уривок із короткої редакції, яким розпочинається розділ «Сказаніе что ся потом дѣяло и о победѣ над поляками под Пилявцами»: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай» [112]. Автор, звертаючись до читача, проводить паралелі між українською та біблійною історією, порівнюючи українців

з юдеями, а Україну – з Землею Обітованою. Такий прийом є типовим для творів української історіографії XVIII ст., творці якої, крім іншого, вбачали у Богдані Хмельницькому старозавітного Мойсея, що вивів свій народ із неволі.

У короткій редакції міститься також розлога оповідь про події, які сталися у Львові під час облоги міста козацько-татарськими військами. Львівські монахи-бернардинці приготували у монастирі суботню трапезу «от рыбы и мяса», запросивши на неї жителів міста, щоб виявити православних, оскільки істинний католик не доторкнеться в суботу до м'ясних страв. Монахи уважно стежили за тими, хто споживав скромне, потім виводили їх на монастирське подвір'я, вбивали, а тіла кидали до криниці. «Такову трапезу бѣдной Руси римлянѣ всѣгда готуют» [113], – підсумував автор свою оповідь. Цей сюжет із його легендарним підтекстом вочевидь побутував в усній традиції. Автор вніс його до короткої редакції, а пізніше вилучено при підготовці повної редакції твору.

Спостерігаючи подальші різночитання списків обох редакцій, натрапляємо також на численні фрагменти світського змісту, яких немає в тексті повної редакції. Не можна оминати увагою дещо курйозний і напівжартівливий епізод зі списків короткої редакції: «В Немировѣ во градѣ живущіе люди, избравши себе некоего Куйка старшиною града, совѣтаху с ним како имуг впрעדѣ чинити со своим паном и на то сложили дати ему плуг, волов и чтыри мѣры солоду дабы не умер их пан с голоду. Также усовѣтоваша дати ему к поклону нечто, работы же ему никакой не давати» [114]. Йдеться про повернення польської шляхти до своїх маєтків

після ратифікації польським сеймом Зборівського миру 1649 р.

У текстах обох редакцій перелічено знатних поляків, захоплених татарами у полон після другої польсько-козацької битви під Корсунем. У повній редакції згадано дев'ять шляхетних бранців, у короткій – п'ятнадцять, ще й такі прізвища: «Хоментовский, Кгдешинский, Бедзынский, Тышинский, Орачковский, Кучковский и иных многих полководцев и капитанов» [115].

Варто відзначити, що повна редакція «Літопису Грабянки» також містить фрагменти, відсутні у списках короткої редакції. Йдеться не лише про хронологічний відрізок тексту від 50-х рр. XVII ст. до 1709 р. Більшість таких доповнень має дві характерні риси. По-перше, вони запозичені з «Літопису Самовидця», до того ж позбавлені впливу церковнослов'янської мови, якою переважно написаний текст «Літопису Грабянки». Серед них уже згаданий вище епізод про так зване «конотопське диво». В окремих випадках помітні риси механічного включення епізодів до початкового тексту. Наведемо епізод, в якому йдеться про збільшення армії Хмельницького напередодні війни за рахунок людей, які «стѣкались к Хмельницкому в днепровские луги». Уривок цитуємо за текстом повної редакції, напівжирним шрифтом виділено зміст короткої редакції: «...люди к Хмельницкому стекались в днепровые луги на Запорожье не могли войска собирать за залогою, которая з полковниками лядскими и жолнерами посполу между запорожцами заставляли, а ще видил яко добре промысел строится, однак до гетмана килка разов отписал... но ответу от гетмана не получил. Потом мусил удатися до татар. Видя же он яко добре помыс-

лы его начинатися, умысли еще и 116 татар в помощь призвати» [116].

Якщо порівняти виділені фрагменти, можна помітити виразну тавтологію у змісті повної редакції, зумовлену тим, що невідредаговану частину було внесено в текст короткої редакції, що свідчить на користь первинності останньої.

Обидві редакції ризняться також кількістю перерахованих полків. У повній їх зазначено 15 із загальною кількістю 33 989 козаків, хоча у підсумку йдеться про 35 080. Коротка редакція згадує 16 полків – додано ще Брацлавський. Загальне число козаків тут збігається із заявленим під 117 сумком і становить 36 789 [117]. Цей факт не додає аргументів на користь того твердження, що коротка редакція є скороченою копією повної.

Якщо порівняти тепер два тексти: «рукопис Горленка» зі щоденника Якова Марковича і текст короткої редакції, то побачимо, що загальна сюжетна канва обох є ідентичною. З великою часткою ймовірності можна припустити, що Маркович опрацював саме текст короткої редакції «Літопису Грабянки».

Отже, так званий текст короткої редакції «Літопису...» виник значно раніше за сам твір Грабянки. Такий парадокс пояснюється доволі просто – упорядник «Літопису...» включив початковий текст (короткої редакції) до свого твору, дещо підкорегувавши його зміст та доповнивши хронологічно (50-ті рр. XVII ст. – 1709 р.). Про це свідчать текстологічні, мовні та історіографічні факти. У короткій редакції містяться численні фрагменти, що доповнюють текст «Літопису Грабянки». Вони різного характеру – від містично-релігійного і легендарного до історичного. Їх наявність не можна пояснити фактом пізнішого

включення до тексту на основі «Літопису Грабянки», бо при порівнянні змісту двох творів виокремлюються риси текстової залежності «Літопису...» від тексту короткої редакції. У «Літописі Грабянки» є чимало фрагментів, що відсутні у тексті короткої редакції: початок твору з його зверненням до читачів, віршами на похвалу Хмельницького та «герб малоросійський», закінчення, численні фрагменти усередині тексту включно з цитуванням окремих документів. Також є мовні відмінності від загальної церковнослов'янської мовної стилістики твору короткої редакції. Згадані фрагменти писані українською книжною мовою XVIII ст. без архаїчних словесних форм. Це може свідчити про їхнє незалежне походження: вони вносились до тексту на основі сформованого твору. Автор останнього, на жаль, невідомий, втім, зважаючи на церковнослов'янську мову твору та його релігійний підтекст, можна припустити, що він належав до духовного сану.

Грабянка не був плагіатором у сучасному розумінні цього поняття. Для історіописання тієї доби факт запозичення відомостей із інших джерел, чи навіть цілковите їх переписування і привласнення авторства було традицією і не засуджувалося. У XVIII ст. не було авторського права, через те, що інтелектуальна продукція побутувала переважно в рукописній формі і ще не стала предметом комерції.

Григорію Грабянці, можливо, належить авторство текстів, якими охоплюється хронологічний період від 50-х рр. XVII ст. (цим часом закінчується опис подій у текстах списків короткої редакції) до 1709 р. Ця частина, за спостереженнями М. Зерова, написана на основі «Літопису Самовидця»

118 та особистих вражень автора [118]. Грабянка спочатку зробив спробу продовжувати твір на зразок свого основного підставового джерела, навіть збережено поділ на розділи – «сказанія», однак вони вже не мають форми цілісних оповідань і події викладено на кшталт літопису – в хронологічному порядку, часто без сюжетного зв'язку між окремими повідомленнями.

Про популярність того чи іншого твору в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. можна висновувати за кількістю копій (списків) із нього. Чим їх більше, тим частіше його переписували, а отже, і читали. Зміст та ідеологія «Літопису Грабянки» цілком відповідали помірковано-автономістським настроям у середовищі української старшини, яка була основним, так би мовити, споживачем цього інтелектуального продукту. Адже більшість збережених власницьких записів з іменами відомих старшинських родів на рукописних книгах свідчить саме про це. На сьогодні, як уже зазначено, відомі 62 списки «Літопису Грабянки» (обох редакцій), проте це число є не остаточним. Із них близько 20 відсотків становлять тексти власне «Літопису», решта належить його безпосередньому джерелу – так званому тексту короткої редакції, його ж можна умовно означити «История о действиях презельной брани». Така відносна непопулярність першого твору вочевидь пов'язана зі значним обсягом рукопису, який змушував копіїстів користуватися компактнішим 119 варіантом [119].

Деякі списки «Літопису Грабянки» мають хронологічне продовження від 1709 р. Серед них варто відзначити список 1763 р., який належав священникові Флорівського монасти-

ря Максимові Плисці [120]. Він доповнив наявний текст описом подій за період 1710–1713 рр. Саме на такий літопис посилався у своїй праці М. Маркевич, часто називаючи його «Флоровская летопись», вочевидь, за місцем написання – Флорівський монастир [121]. Цей самий список мав у своєму розпорядженні П. Куліш, на чому й ґрунтував своє твердження про належність авторства «Літопису Грабянки» Максимові Плисці [122]. Останній звернув передусім увагу на події, що відбувалися в Києві та його околицях. Це зокрема опис пошесті, що охопила місто в 1710 р., спалення татарами сіл навколо Києва, обставини ліквідації Вознесенського монастиря у зв'язку з будівництвом печерських фортифікаційних укріплень та ін. Крім того, Плиска склав на основі «Літопису Грабянки» віршовану історію України «Сказаніє о Малороссіи и о бѣдах ее бывших». Її зміст цілком повторює схему підставового твору, згадується рання історія козацтва, етимологія назви, перші козацькі повстання. Центральною постаттю вірша є Богдан Хмельницький – «второй Мойсей», який визволив Україну з неволі. Специфікою відзначається ставлення автора твору до євреїв. Плиска використовує архетипічний сюжет українських історичних наративів XVIII ст. про «ключі від церкви», за яким євреям належали ключі від православних храмів, що видавались парафіянам лише за встановлену плату для виконання обрядів [123]. Юдофобія автора навіть переважає неґацію стосовно поляків, хоч і тих, і інших він вважає за родичів і побратимів, що об'єдналися задля знищення православної віри. Саме утиски православ'я іудеями, поляками та уніатами стали, за текстом «Сказанія...», основним фактором розгор-

тання Хмельниччини. За таким контекстом віршованої стилізації історичного нарративу текстам Плиски відповідає віршована історія «Героїчні вірші о славных действиях запорожцев», написана у 80-х роках XVIII ст. 124 [124]. Цей твір складено таким само віршованим розміром, за джерельну основу взято «Літопис Грабянки». Більше того, автор «Героїчних віршів» – також православний священник, і вони входять до рукописного збірника, що за складом близький до твору 125 Плиски [125].

«Літопис Грабянки» та «История о действиях презельной брани» справили потужний вплив на подальший розвиток вітчизняного історіописання та формування національної ідентичності. Величезна кількість списків, що дійшла до наших днів, свідчить про значну популярність цих нарративів. Фактично у XVIII ст. ці тексти відігравали роль своєрідного підручника з вітчизняної історії. Крім цього, на їх основі поставали інші зразки історичного письменства – численні хроніки, місцеві літописці, різноманітні реєстри історичних подій, більш монументальні твори Стефана Лукомського, Петра Симоновського, Олександра Рігельмана.

«Літопис Грабянки» спричинився також до появи історичного нарративу, що його вважають першою спробою написання прагматичної історії 126 України [126]. Йдеться про «Короткий опис Малоросії». Анонімний автор починає виклад подій з XIV ст., тобто з початку литовського панування, намагаючись генетично пов'язати цей період із подальшою українською історією. Власне, опис подій до 1648 р., що є фактично розширеним реєстром гетьманів, посідає у творі незначне місце і слугує вступом до головної теми – Визвольної війни. Загальна

схема викладу матеріалу аналогічна «Літопису Грабянки», за винятком хронологічного продовження до 1734 р. – кінця правління гетьмана Данила Апостола. Загалом це вдала переробка «Літопису Грабянки», зведена в єдиний систематичний твір і пронизана тією ж ідеологією автономізму, що й першоджерело. Втім, на відміну від останнього, «Короткий опис Малоросії» позбавлений пафосності, церковнослов'янської риторичності. Простий та доступний стиль написання, виклад у хронологічній послідовності сприяли популяризації цього твору, як у рукописних списках, так і в друкованих варіантах. Вперше його опублікував Василь Рубан у 1777 р. в Петербурзі за редакцією канцлера Олександра Безбородька, президента Колегії іноземних справ, який розширив готовий текст описом подій 1735–1776 рр., додавши до нього «Изъявление настоящего образа правления в Малой Россіи» [127]. Видання 127 Рубана–Безбородька пізніше стало об'єктом для копіювання, увійшовши до складу рукописних збірок [128]. Ще однією спробою видання 128 «Короткого опису Малоросії» є його переклад французькою мовою, який здійснив і опублікував у Парижі в 1788 р. Жан-Бенуа Шерер за назвою «Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques» [129]. Пізніше, через 129 два десятиліття, цей твір знову переклав російською мовою історик початку XIX ст. Василь Ломиковський і включив його до складу власноруч упорядкованого рукописного збірника [130]. Наукове видання твору здійснив О. Левицький, помістивши його як додаток до «Літопису Самовидця», але це відбулося вже у другій половині XIX ст. Читацькі ж потреби XVIII ст. забезпечували рукописні списки «Короткого опису...». На сучасному 130

етапі дослідження їх налічується 28, але, знову ж таки, це число є далеко не остаточним. Більшість із них мало різняться у текстологічному плані. Втім, окремі списки, завдяки доповненням, що їх здійснили представники козацької старшини Григорій Покас, Теодор Маньківський, Онисим Білогруд, Іван Миревич та ін., стали справжніми пам'ятками історичної думки.

Вищеокреслену проблему першооснови «Літопису Грабянки» доцільно розглядати в контексті реконструкції «достовірного руського літопису» – гіпотетичного нарративу XVII ст., який, імовірно, ліг в основу більшості творів козацького історіописання.

У 1770 р. абшитований обозний Лубенського полку Стефан Лукомський завершив написання «Собрания исторического» [131] – твору, що за ідеологією та структурою цілком відповідав традиціям історіописання тієї доби. Героїзація козацької історії поєднується тут із компілятивним методом укладання тексту. Основними джерелами для Лукомського стали «Хроніка Європейської Сарматії» італійського історика Алессандро Гваньїні та тексти вітчизняного походження – виписки із невідомого «достовірного руського літопису», як його означив сам автор. Достатньо чітка структурованість твору дає змогу без особливих труднощів визначити складові елементи тексту та їх джерельне походження, адже в кожному разі автор робить посилання на підставові нарративи. «Собрание историческое» майже на чверть складається з виписок із «достовірного руського літопису». Вони охоплюють період 1506–1599 рр. і особливо детально відтворюють події церковно-релігійного життя, зокрема обста-

вини укладення Берестейської унії 1596 р.

Значно більше посилань на «достовірний руський літопис» міститься в інших творах, упорядником яких також був Лукомський. Ідеться про його доповнення до «Записок про два походи султана Османа» Тимофія Титловського [132] та щоденникових записів Станіслава Околюшко-го [133].

Якщо скомпонувати виписки із «достовірного руського літопису», на який посилається С. Лукомський, отримаємо літописний текст від початку XVI до кінця XVII ст., у центрі уваги якого рання історія козацтва та події Хмельниччини.

Отже, в текстах, упорядником яких був Стефан Лукомський, вперше вживається назва «достовірний руський літопис» для означення невідомого донині історичного твору, де описано вітчизняні події XVI–XVII ст. Через століття на проблему «достовірного руського літопису» звернули увагу науковці, розпочавши дискусію навколо існування і можливості його реконструкції, що залишається відкритою і до сьогодні.

Вперше у вітчизняній історіографії це питання окреслив О. Левицький, який опублікував у 1878 р. «Собрание историческое». У передмові до видання вчений цілком погоджувався з тим, що Лукомський при укладанні своїх творів посилався на втрачений текст «достовірного руського літопису» [134]. О. Левицький висловив припущення, що автор «Густинського літопису» і Лукомський використовували спільне джерело, відкинувши можливість ототожнення Лукомським «Густинського літопису» і «достовірного руського літопису». Адже перший закінчується 20-ми рр. XVII ст., а Лукомський продовжував

135 посилатися на «достовірний руський літопис» до середини цього ж століття. Подібним чином це питання висвітлено в праці К. Заклінського, присвяченій українському літописанню XVII ст. Згідно з його студіями, хронологічні рамки гіпотетичного «достовірного руського літопису» окреслювалися 1512–1648 рр. [135].

Гіпотези О. Левицького і К. Заклінського підтримав Іван Франко, який визнав існування «достовірного руського літопису» як незаперечний факт, відзначив оригінальність більшості його повідомлень та значний вплив на подальше становлення українського історіописання [136]. Зокрема, на його думку, козацькі літописці Григорій Грабянка та Самійло Величко значною мірою користувалися текстом «достовірного руського літопису» [137]. І. Франко навіть припускав, що автором цього твору був письменний козак, знайомий із козацькими традиціями від початку 138 XVIII ст. [138].

В. Іконніков у своєму фундаментальному дослідженні історіописання на східнослов'янських теренах певним чином підсумував наявні на початок ХХ ст. відомості та студії щодо «достовірного руського літопису». В цілому він підтримує гіпотезу про існування такого твору [139].

У такому ж контексті, вже в 20-х рр. ХХ ст., «достовірний руський літопис» трактувався у статті І. Клепацького [140]. Він проаналізував складові гіпотетичного твору, дійшовши висновку, що частину за 1582–1599 рр., де найбільше згадано події церковного життя і детально описано передумови й обставини Берестейської унії, створив очевидець – людина з дубовними інтересами [141]. Клепацький також підтримує твердження попередніх дослідників, доводячи, що

низка пам'яток української історичної думки XVIII ст. походить від єдиного тексту, яким і був нині втрачений твір за умовною назвою «достовірний руський літопис». Реконструювати останній, на думку вченого, цілком можливо, якщо провести детальний аналіз рукопису українського походження із московської колекції О. Вахрамеева [142] та цитат із історичного нарративу, що їх помістив до свого щоденника генеральний підскарбій Яків Маркович [143].

Різким контрастом на тлі вищезазначених досліджень, в яких тією чи іншою мірою визнавався факт існування «достовірного руського літопису», є праця А. Єршова. Він заперечує існування такого тексту, а припущення Клепацького щодо рукописів Горленка та Вахрамеева спростовує, вважаючи що це списки «Літопису Грабянки» [144]. На думку А. Єршова, сама назва – «достовірний руський літопис», – яку застосовано в «Собрании историческом», не є унікальною. Автори численних козацьких хронік могли так називати будь-який нарративний твір вітчизняного походження, тим більше зважаючи на анонімність переважної більшості з них [145]. Утім, Єршов визнає наявність окремих сюжетів нез'ясованого джерельного походження із праць Лукомського, зокрема, про смерть митрополита Іова Борецького, вбивство Іпатія Потія, окремі події 1631–1637 рр., припускаючи існування одного чи двох поки що невідомих літописів [146].

Таким невідомим твором, спорідненим або тотожним із «достовірним руським літописом», може бути, за текстологічними спостереженнями Ю. Мицика, нині втрачений «Уманський літопис» [147], який використовувався при укладанні «Густинського

літопису», а також «Хроніки Софо-
148 новича» [148], літописів Самовидця,
149 Грабянки [149], Величка. Зокрема,
С. Величко зауважив, що стосовно
подій Хотинської війни, окрім урив-
частих відомостей у Пуфендорфа,
нічого знайти не вдалося. Натомість
ця інформація найбільш широко, за
його словами, представлена в «козар-
150 ских летописях» [150].

Отже, підсумовуючи, варто зазна-
чити, що більшість істориків схили-
лась до гіпотези існування «достовір-
ного руського літопису». При цьому
висувались різні версії щодо його
хронологічних рамок, впливу на по-
дальше історіописання. Синтезом цих
гіпотез і тверджень можна вважа-
ти таке: 1) «достовірний руський лі-
топис» дійсно існував, але не дійшов
до наших днів; 2) його зміст охоплю-
вав опис подій від початку XVI ст. до
середини або 70-х рр. XVII ст.; 3) на
основі цього твору постали окремі
сюжети в «козацьких літописах» Са-
мовидця, Грабянки, Величка, «Хроніці
Софоновича», «Густинському літопи-
сі» та інших наративах, що є похід-
ними від них.

Ми спробували «віднайти» «до-
стовірний руський літопис» серед
хрестоматійних нині пам'яток укра-
їнської історіографії XVII–XVIII ст.,
адже дійсно, це міг бути відомий на
сьогодні текст, зважаючи на аноні-
мну традицію, що панувала у вітчизня-
ному історіописанні XVIII ст. Спочат-
ку звернемося до джерелознавчого
аналізу історичної монографії М. Ко-
стомарова «Богдан Хмельницький».

Серед численних джерел, що ни-
ми користувався М. Костомаров для
написання цієї праці, особливий ін-
терес становить часто цитований ав-
тором твір «История о действиях пре-
зельной брани». Ця назва, як ві-
домо, є оригінальною для «Літопису

Грабянки», хоча Костомаров вважає,
що йшлося про два різних твори.
Один із рецензентів монографії «Бо-
дан Хмельницький» Г. Карпов, після
виходу у світ третього видання цієї
праці, помітивши у ній таку джерель-
ну дихотомію, поклав відповідаль-
ність на автора за неправомірне ви-
користання одного й того самого
джерела під двома різними назва-
ми [151]. Втім, чи справді М. Ко-
стомаров не розумів зв'язку між тек-
стами «Літопису Грабянки» та «Исто-
рии о действиях презельной брани»?

Дійсно, у чотирьох перших при-
життєвих виданнях «Богдана Хмель-
ницького» історик робить численні
посилання на «Историю о действиях
презельной брани», яку визнавав
оригінальним і вартим уваги джере-
лом [152]. Натомість «Літопис Гра-
бянки» означено як другорядну ком-
піляцію, написану у XVIII ст. Втім,
уже в четвертому виданні історичної
монографії 1884 р., тобто після критич-
них зауважень Г. Карпова, М. Косто-
маров чітко проводить зв'язок між
цими двома джерелами. На думку істо-
рика, «История о действиях презель-
ной брани» стала основою для пізні-
шого «Літопису Грабянки», написано-
го в 1709 р. [153].

У подальших дослідженнях, при-
свячених «Літописові...», зауваження
Костомарова, так само як і цитова-
на ним «История о действиях пре-
зельной брани», залишились поза
увагою. Спробуємо по можливості
реконструювати цей твір на основі
цитат із «Богдана Хмельницького»,
бо, на жаль, оригінал, що був у розпо-
рядженні М. Костомарова, не зберіг-
ся. Така реконструкція дасть змогу
визначити місце твору серед відомих
на сьогодні історіографічних пам'я-
ток, а також прослідкувати їх тексто-
логічні паралелі.

151

152

153

Перша частина «Богдана Хмельницького» містить близько 50 посилань на «Історію о действиях презельной брани», на основі яких можна зробити певні висновки про оригінальність останньої та належність перу сучасника. Зрештою, М. Костомаров сам часто вживає синонімічні вирази «український летописец», «летописец тех времен», «современник» для означення самого твору та його автора. Варто зазначити, що більшість повідомлень з «Истории...» не знайдемо в жодному відомому на сьогодні історичному творі XVII–XVIII ст., в тому числі й «Літописі Грабянки», тож одразу можна відкинути закиди Г. Карпова на адресу М. Костомарова щодо подвійного використання назв однакових джерел. Візьмемо для прикладу хоча б окремі з 50-ти повідомлень-цитат із тексту першої частини «Богдана Хмельницького»: детальна інформація про обставини викрадення королівської 154 грамоти у Барабаша [154], переговори Хмельницького з кримським ханом про спільні військові дії проти Речі Посполитої, при цьому Костомаров цитує за текстом «Истории...» 155 діалоги між двома зверхниками [155]. Докладно описано битву при Жовтих Водах та захоплену козаками військову здобич, наступну битву під Корсунем. Уміщено епізод про козака Микиту Галагана, який навмисно здався в польський полон, аби дезінформувати ворога про чисельність і стратегію козацько-татарського війська, а потім ще й вивів польський авангард на козацьку засідку 156 [156].

Приблизно таку саму кількість повідомлень із «Истории...» містить друга частина праці М. Костомарова. Вони стосуються періоду від облоги Хмельницьким Львова до Берестець-

кої битви включно. І знову ж таки, ця інформація не зустрічається в будь-якому іншому історичному творі. Зокрема, йдеться про знищення монахами-бенедиктинцями православних жителів Львова, яких хитрощами заманювали до монастиря, вбивали, а тіла кидали до криниці [157]; 157 в'їзд Хмельницького до Києва, «где он лежа пред гробами святыми заливался слезами благодарности» [158], 158 Зборівську битву, розповідь гетьмана Потоцького про свої поневіряння в козацькому й татарському полоні, якого Хмельницький наказав роздягнути й прив'язати на декілька днів до жерла гармати, а потім віддав татарам [159]. Костомаров цитує промову коринфського митрополита Іосаафа до козаків із закликом стати на захист православної віри [160]. 160 Автор монографії докладно описує Берестецьку битву, увесь час посилаючись на текст «Истории о действиях презельной брани». Наприкінці Костомаров цитує оптимістичний висновок її автора: «Плодовитая матка Украина виродила козачество ніби й не було Берестечка» [161]. 161

Остання частина «Богдана Хмельницького» містить цитати з «Истории...», що описують події від Білоцерківського трактату до смерті гетьмана. Серед них слід виділити опис весільного бенкету в Яссах, де захмелілий гетьманіч Тиміш вихвалється перед тестем, молдавським правителем, що завоює Волощину та Семиграддя [162]. Привертає також увагу опис сплюндрованих польсько-татарськими військами Поділля й Брацлавщини та цитування розмови між Іслам-Гіреєм та Хмельницьким після укладення Переяславської угоди, що зводилася до взаємних звинувачень у зраді й підступності [163]. 163

Окремо варто наголосити на мовному аспекті «Истории о действиях презельной брани». Масив цитат, який подає Костомаров у своїй монографії, дає змогу висловити припущення про тримовність твору. Цитати з першоджерела часто рясніють старослов'янізмами із архаїчними дієслівними закінченнями («прийдоша», «убиша», «отходяху», «изгребяху» тощо). Поряд уживається книжна українська мова, притаманна більшості текстів українського походження періоду XVIII ст. М. Костомаров також часто наводить цілі уривки, писані мовою, близькою до сучасної української. Наприклад, повідомлення про ситуацію на Україні після початку повстання й укладення Зборівського перемир'я, що позбавило поляків контролю над більшістю території України, закінчується таким фрагментом: «Колли ж ви, панове, чинш на Вкраїні одбиратимете? От уже рік тому есть як ми вже вам нічого не платим. А може чи не згадаете ще якоїсь панщини? От із бидла досі не брали десятини, коні ржуть, бидло на ярмарок до Вроцлава хоче». В такому ж контексті можна навести декілька цитат, що стосуються опису Зборівської битви, зокрема заклики козаків до гетьмана напередодні битви: «Пане Хмельницький! Веди нас на ляхів! Кінчай ляхів!» Або зловтішний висновок літописця після завершення опису битви: «Добре ляхи памятатимуть весілля Зборове!», чи примітку автора літопису, що характеризувала моральний дух поляків після численних поразок: «...поляки утікли під Варшаву і думали йти далі в Прусію і пішли б ще далі, як би плавати 164 уміли» [164]. На основі таких мовних особливостей можна зробити припущення, що «История о действиях презельной брани» – це компілятивний твір, що склався з різних час-

тин, кожна з яких у минулому становила самостійний текст. Попри те, що цей твір дійшов до наших часів не в оригінальному вигляді, а лише у формі окремих цитат, певні уявлення про нього можна доповнити на основі іншого твору – так званої короткої редакції «Літопису Грабянки».

Варто зазначити, що відомості з тексту «достовірного руського літопису», який цитує С. Лукомський і джерельне походження котрих довгий час залишалося невідомим, фіксуються в вищезазначених списках короткої редакції. Йдеться, зокрема, про обставини смерті та поховання гетьмана Петра Сагайдачного, смерть митрополитів Іова Борецького та Петра Могили. В більшості фрагментів є дослівний збіг [165].

165

Тексти «Истории о действиях презельной брани» і короткої редакції збігаються у певних фрагментах, які не фіксуються в жодному іншому творі. Це, зокрема, епізод про обрання жителями Немирова «некогого Куйка» собі в поводири: «совѣтоваху с ним како имут впрѣдъ чинити со своим паном и на то сложили дати ему плуг, волов и чѣтырѣ мѣры солоду дабы не умер их пан с голоду...» Щоправда, у Костомарова цей сюжет має продовження: автор розповідає про поневір'яння власників маєтків, що мусили тепер самі замість селян працювати у полі, «и жены их преждѣ боящеся выйти на солнце, дабы не загореть, теперь вязали снопы в июльський полдень». До таких епізодів також належить опис уже згаданого винищення православних львів'ян монахами-бенедиктинцями та ін. [166].

166

Наявність спільних сюжетів у текстах «Истории о действиях презельной брани» і короткої редакції «Літопису Грабянки», які ніде більше не трапляються, дає змогу висунути припущення про їх спорідненість і

тракувати другий твір як видозмінену редакцію «Истории...», що заперечує усталену думку про її залежність від «Літопису Грабянки». Щодо останньо-

**«История о действиях
презельной брани»**

История о дѣйствиях презельной брани и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки за найяснѣйших королей полских Владислава потом Яна Казимира отправоватися начатой в року 1648 и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных лѣтописцев и диариуша на той войне писаного и самобытных старожиллов свидетельств
167 ви утвержденная [167].

Як бачимо, цілком очевидним видається механічне включення відомостей про гадяцького полковника Григорія Грабянку як автора твору. Отже, враховуючи оригінальність повідомлень із тексту рукопису, що належав М. Костомарову, його тематику та хронологічні рамки (до середини XVII ст.), його можна розглядати в контексті дискусії навколо так званого «достовірного руського літопису», що дістала відображення в історичних нарративах XVIII ст. і науко-

Поряд з історичними творами, де здебільшого представлена візія подій загальноукраїнського значення, які, попри назву «літописи», можна віднести до критичної історіографії, у XVIII ст. на українських теренах побутували найпростіші зразки історичного письменства. Йдеться про різноманітні хронологічні реєстри історичних подій, які пізніше в сфері наукового побутування почали іменувати літописами, літописцями, хроніками, подібно до їхніх середньо-

© Бовгиря А. М., 2007

го, то достатньо порівняти оригінальні назви «Літопису Грабянки» та «Истории о действиях презельной брани», аби виявити первинність одного з них.

«Літопис Грабянки»

Дѣйствия презельной брани от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского за найяснѣйших королей полских Владислава потом и Казимира в року 1648 отправоватися начатой и за десят лет по смерти Хмельницкого неоконченной з разных лѣтописцев и диариуша на той войне писаного в граду Гадячу трудом Григория Грабянки собраная и самобытных старожиллов утвержденная в 1710 году (курсив наш. – Авт.) [168].

168

вих розвідках кінця XIX – 20-х р. XX ст. Більшість «текстів-кандидатів» на звання «достовірного руського літопису» споріднена з текстом так званої короткої редакції «Літопису Грабянки» [169]. Остання ж виявляє риси скороченої версії «Истории о действиях презельной брани». Тож чи не є «рукопис М. Костомарова» тим самим «достовірним руським літописом», про ймовірність існування якого висловлювалися покоління дослідників?

169

16.3.

Регіональне історіописання Лівобережної України

вічних попередників. Втім, на відміну від останніх, українські хроніки XVIII ст. є локальнішими, – їх зміст прив'язаний до конкретної місцевості, а описи подій загальноісторичного значення чергуються з суто

місцевими повідомленнями. Такі хроніки, як правило, містяться в рукописних збірниках поряд із «класичними» «козацькими літописами» й історичними документами. Хроніки уклали упорядники та власники рукописних книг шляхом компіляції або ж за власними спостереженнями. Часто два означені методи поєднуються, в такому разі рання частина хроніки є компіляцією, а пізніша, хронологічно ближча до автора, – самостійним історичним твором. В окремих випадках хроніку згодом продовжували й інші автори. Пізніми українськими хроніками, що укладались на Лівобережжі, можна вважати «Переяславський літопис» (1693–1751) [170], «Кройничку» (1640–1762) [171], «Літопис Квітки» (1719–1780) [172], «Летописные заметки о разных отменах в Малороссии» (1783–1811) [173], «Летописные заметки о событиях в Новороссии» (1740–1806) [174], хроніку Юрія Биковського, [175] хроніку Гадяцького монастиря [176], записки про події в Києві (1746–1756) [177], хроніку «Краткая записка годов прежде бывших и по наше время» (1581–1789) [178]. До цього переліку можна також додати понад п'ятдесят історичних хронік, що велись у Галичині в XVIII – на початку XIX ст., зокрема «Перемишльський літопис» (1711–1794), «Городенківський літопис» (1648–1768) та ін. [179]. Про зміст цих творів свідчать їхні назви, що вказують на певний регіон і стосуються передусім локальної історії за одночасного висвітлення деяких подій загальнодержавного значення. Не вдаючись до аналізу цих творів, проведемо деякі аналогії з історіографічною традицією написання пізніх хронік на сусідніх з Україною теренах.

Схоже явище «пізнього літописання» [180] побутувало і в Російській імперії. Зокрема, в Сибіру у період другої половини XVIII – початку XIX ст. постають численні історичні хроніки, зміст яких більше тяжіє до опису місцевих подій. Ще наприкінці XVIII ст. тут було створено десятки списків різноманітних місцевих «літописців» [181]. Серед них «Сибирський летописец» (1589–1745), «Літопис Черепанова», що охоплює події від завоювання Єрмаком Сибіру до 1769 р. [182], «Тобольський літопис» (1621–1743), «Єсіповський літопис», доведений до 1790 р. [183]. Ще одним осередком пізнього російського літописання є північ європейської частини Росії, звідки походять Двинський, Устюзький та Холмогорський «літописи», що відомі нині у багатьох списках та продовжуваних редакціях [184]. На думку низки російських учених, такий сплеск місцевих хронік саме у другій половині XVIII ст. пов'язаний насамперед із кампанією з укладання статистично-топографічних описів окраїн, що проводилась в Російській імперії. З цією метою по провінціях розсилали спеціальні анкети, заготовлені Академією наук, питання яких стосувалися, зокрема, й історичного минулого краю. Такі анкетування, а також необхідність укладання описів, сприяли стимуляції місцевих краєзнавчих студій, пошуків історичних джерел, давніх літописів, хронік, що ставали основою для написання місцевих хронік [185].

Центрами регіонального історіописання на білоруських теренах XVIII ст. були Могилів та Вітебськ. У Могилеві укладено так звану хроніку Сурти й Трубницьких, названу за прізвищами її упорядників (1526–1810) [186]. В іншій польськомовній білоруській хроніці приблизно цього ж періоду, що писалась у Вітебську, охоплено події з X ст. по 1768 рік [187].

181

182

183

184

185

186

187

Нами виявлено й окремі зразки пізніх польських хронік. Одна з таких дуже стисло описує події, які сталися на території Речі Посполитої, а також Росії за період 1550–1763 рр. 188 [188]. Інша польська хроніка, подібно до популярних у XVII–XVIII ст. «Хронографів», висвітлює події від біблійних часів і до 1805 р., акцентуючи увагу на тих, що стосувалися міста Вільно. Отже, українські пізні хроніки не є винятковим явищем в історіографічних традиціях тієї доби. В кожному разі мотивація при укладанні хронік була не однаковою в різних регіонах і у різних авторів. Однак усі вони є відгомонам давніх літописних традицій і мають схожі риси у структурі та манері викладу матеріалу не лише зі своїми давніми попередниками, а й між собою.

Найвідомішим і поширеним історичним нарративом вказаного типу є «Чернігівський літопис». Наукові студії над пам'яткою розпочалися з часу, коли дослідник української старовини М. Білозерський виявив рукописи невідомого походження. Це, як згодом виявилось, були два списки невідомої доти хроніки, котру Білозерський пізніше назвав «Чернігівським літописом», через наявність у тексті численних згадок з історії Чернігова. Перший зі списків відтворював події 1587–1652 рр., кінцева дата іншого – 1750 р., проте опис подій 1704–1750 рр. мав характер поодиноких записів, що стосувалися переважно церковних справ та метеорологічних спостережень. М. Білозерський об'єднав ці два списки, отримавши тим самим варіант літопису від 1587 до 1750 р. [189]. 189

У 1890 р. О. Лазаревський здійснив нове видання «Чернігівського літопису» за так званим списком Персидського [190], що його отримав

із Москви в складі рукописного збірника 60-х років XVIII ст. Наприкінці XIX ст. на замовлення Лазаревського з цього твору було зроблено копію, що тепер зберігається в фондах Інституту рукопису НБУ [191]. 191

Список «Чернігівського літопису», опублікований Лазаревським, є більш повним і детальним, на відміну від двох попередніх. Опис подій у ньому доведений до 1725 р. Враховуючи зміст твору, особливо частину за 1703–1725 рр., можна зробити певні припущення щодо його авторства. Знання офіційних документів, широка обізнаність із подіями української історії першої половини XVIII ст., картинність опису сцени арешту в 1723 р. у Москві представників української старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком дають підстави вважати, що автор був представником тогочасної еліти Гетьманщини, очевидцем і учасником описуваних подій. Автор третього списку «Чернігівського літопису», створюючи свій варіант, користувався також списками, надрукованими Білозерським. Це підтверджує порівняння двох редакцій.

Довгий час три вищезгадані списки вважали завершеною версією «Чернігівського літопису» [192]. Проте в 192 1970-х рр. історики О. Апанович та Ю. Мицик, незалежно один від одного, виявили в одному з рукописних збірників 80-х рр. XVIII ст. ще один, четвертий список, доведений до 1764 р., який одночасно є четвертою редакцією твору [193]. Звісно, новий 193 список було опубліковано й досліджено [194]. 194

Характеризуючи загалом список четвертої редакції, слід зазначити декілька важливих моментів. По-перше, «Чернігівський літопис» продовжено з 1726 до 1764 р. По-друге, автор не

обмежився описом подій 1726–1764 рр., внівши відповідні зміни до тексту підставового твору 1587–1725 рр. за третім списком (Лазаревського). По-третє, на одному з аркушів рукопису згадано ім'я ймовірного автора літопису цієї редакції – чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича, учасника сумнозвісної депутації наказного гетьмана Полуботка в 1723 р. Його авторство додатково підтверджується аналізом тексту пам'ятки [195].

У «Чернігівському літописі», зокрема його четвертій редакції, помітним є вплив популярного «Короткого опису Малоросії», однак більшість повідомлень є оригінальними, базуються на свідченнях очевидця або ж на документальних джерелах, майстерно екстрапольованих автором у наративний текст.

Відображення у творі історичних подій охоплює «козацький» період XVI–XVIII ст. Їх опис доволі фрагментарний і має характер хронологічних заміток. Тракткування подій, у більшості випадків, позбавлене особистого авторського ставлення. Проте в окремих повідомленнях, які стосуються пізнішого часу і часто є автобіографічними, – про скасування Малоросійської колегії, діяльності гетьманів Данила Апостола, Павла Полуботка, князя Олександра Меншикова – прослідковується чітка позиція автора, яка збігається з автономістськими настроями української старшини 60-х рр. XVIII ст. Це була не лише епоха ліквідації гетьманської форми правління, а й часи відомої Глухівської ради 1763 р., підготовки виборів до комісії з укладання «Нового уложення» та пов'язаної з цим політичної активності української політичної верхівки.

Одну з пізніх українських хронік містить рукописний історичний збірник 60-х рр. XVIII ст., що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУ. Хронологічні рамки пам'ятки охоплюють 1452–1811 рр. [196]. Оскільки текст містить численні відомості з історії Ніжина, Михайло Сперанський, який описував цю хроніку, дав їй умовну назву «Ніжинський літопис» [197].

Хроніку поділено на дві частини, які, відповідно, охоплюють два часові проміжки: 1425–1765 та 1766–1811 рр. Такий поділ зумовлено специфікою укладання твору. Першу його частину написано тим самим почерком, що й попередній текст збірника. Отже, укладала або переписувала хроніку одночасно зі збірником одна людина. Характер укладання другої частини «Ніжинського літопису», як і двох вищезгаданих білоруських хронік, дає змогу припустити участь у цьому процесі декількох осіб. Текст за 1766–1811 рр. писано 16 різними почерками, що належали власникам або читачам збірника, котрі послідовно вносили на його вільні аркуші епізодичні повідомлення сучасного їм періоду.

Першу частину «Ніжинського літопису» також поділено на складові, кожна з яких має свої особливості. Зі свого початку (1452 р.) й до кінця XVII ст. хроніка становить набір фрагментарних поодиноких історичних повідомлень, з багатьма хронологічними та фактологічними хибами. Характерним є змішування фактів і персоналій, що призводить до казусів на кшталт вбивства гетьмана Бородавки і поставлення на гетьманство Івана Самойловича, в іншому сюжеті гетьманом стає вже Богдан Хмельницький. Останньому приписана перемога над поляками при Кумейках у 1637 р., коли «гетман

Богдан все войско лядское разбил и всех ляхов за Случ выгнал и границу устрои и укрипи от Гетманщини з ляхом и написа на границе: “Смотри ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже пановати тут не сподѣвайся” [198]. За твердженням укладача хроніки, Переяславська рада відбулася в 1648 р., а 1661 р. Хмельницький «со всеми козаками татарского хана в полон взял и ко царю Алексею Михайловичу привел» [199]. Помер гетьман, згідно з текстом хроніки, лише 1663 р., після чого «порядком козацким наставлен Иван Брюховецкий гетманом» [200].

Складається враження, що джерелом для хроніки слугували історичні перекази [201]. Втім, можна припустити, що автор користувався певними історичними записками, що велись на Правобережній Україні. Про це свідчать такі фрагменти з тексту: «Тогож года Казимир крол воевал за Днепр аж до Глухова, а з-под Глухова ледве сам втік в Польшу от тих козаков задніпрянских» [202]; «По Задніпру к Московщині в Гетманщині не було врожая на всяк хліб» [203]. Цілком очевидно, що ці рядки належать людині, яка жила на правому березі, бо Гетьманщина й Глухів для неї по той берег Дніпра. Вживання назви «Гетьманщина», що тричі зустрічається на початку хроніки для означення території Лівобережної України, може свідчити про відносно пізні походження цих записів, оскільки ця назва за Лівобережжям закріпилась лише у XVIII ст. До того ж наведені фрагменти яскраво свідчать, що цей термін не є науковим неологізмом, вигаданим істориками, а побутовав уже в XVIII ст. як самоназва певної української території.

Можливо, автор «Ніжинського літопису», описуючи місцеві та близькі

йому за часом події, використав як вступ «правобережну хроніку», присвячену давнішим подіям. При цьому додав один фрагмент до підставової хроніки щодо заснування міста Ніжин у 1610 р.: «Того ж году Ніжину зачатіе было. Первый полковник тогда был Ляховченко» [204].

Починаючи з XVIII ст., повідомлення «Ніжинського літопису» більш інформаційно розширені, майже без помилок, хіба що датування окремих подій зміщено на 1–2 роки. Загальний же масив повідомлень можна поділити на такі, що описують російські та загальноукраїнські, а також місцеві ніжинські події. Укладач хроніки також багато уваги приділяє військово-політичним подіям [205]. Досить докладно описані обставини російсько-турецької війни 1735–1739 рр., зокрема зазначено її згубні наслідки для господарства України [206].

У загальному контексті подій у пам’ятці згадано про українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, при цьому автор уникає характеристики й оцінок їхньої діяльності. Йдеться, зокрема, про амністію, даровану запорожцям, і їх повернення на Запорожжя [207], запровадження в Україні Першої та Другої Малоросійських колегій [208]. Останнім повідомленням закінчується частина «Ніжинського літопису», написана однотипним почерком. Надалі, як уже зазначено вище, хроніка набуває вигляду сукупності окремих блоків повідомлень, писаних різними почерками і розміщених у хронологічному порядку. Причому кожен наступний дописувач продовжував хроніку від того року, яким завершувався попередній блок. На загал, ця частина хроніки (1766–1811 рр.) за структурою схожа на першу частину. У ній

також є повідомлення про військово-політичні акції, події при російському дворі, загальноукраїнські акції та, найчастіше, про місцеві ніжинські події й стихійні лиха. Трапляються записи про пожежі, бурі, пошесті, нашестя сарани, а також про комети, затемнення сонця й місяця. Деякі з них супроводжуються додатковою інформацією про завдані стихією збитки, детальним поіменним переліком постраждалих осіб, а також короткими ремарками про початок сівби, поточні ціни на збіжжя. Повідомлення такого характеру записували, вочевидь, мешканці Ніжина, оскільки кожне з них так чи інакше стосується цього міста. Зокрема, анонімні автори зафіксували такі важливі для провінційного міста події, як поїзд у 1776 р. турецького посла через Ніжин [209], відвідання міста членом «Святійшого Правительствующего Синода» митрополитом Самуїлом [210], візит до Ніжина останнього кримського хана під час його поїздки з Калуги до Києва [211], детально описано перебування тут імператриці Катерини II.

Зразком локально-компілятивного го історіописання є хроніка, присвячена іншому місту північної Гетьманщини – Новгород-Сіверському. Вона охоплює досить широкий часовий проміжок – більше тисячі років, фіксуючи першу подію під 706 р., яким датовано заснування Києва [212].

Для укладання хроніки її автор мав у своєму розпорядженні й рукописи з української історії, оскільки переважна частина твору – це перероблений текст популярного у XVIII ст. на Україні «Короткого опису Малоросії». У певних фрагментах два твори збігаються дослівно, але у більшості випадків автор хроніки відтворює лише інформаційну суть

повідомлень підставового твору. Зокрема, на сторінку рукописного тексту помістився опис періоду 1574–1648 рр., а основні події висвітлено лише кількома словами: «1574. Козаки имели себе гетмана Сверговского», «Был гетман Кушка» [213]. Причому текст хроніки містить низку хронологічних помилок. Наприклад, битву при Цецорі 1620 р. зміщено в часі на 12 років раніше й описано під 1608 р. Натомість у повному обсязі й майже дослівно передано сюжет про наїзд Д. Чаплинського на Суботів та обставини викрадення королівської грамоти у Барабаша, запозичений із «Короткого опису Малоросії». Щодо ж подій самої Національно-визвольної війни, які в підставовому творі займають більше десятка сторінок, у «Новгород-Сіверському літописі» є лише побіжні зауваження: «Так зараз с козаками на запороги побыл и собрав козаков немало, також татар в помощь, пошел на поляков войною» [214]. Далі натрапляємо ще на декілька уривчастих повідомлень про події 1651–1654 рр.: згадку про мор на Україні 1651 р. та підданство Хмельницького московському цареві, що помилково датовано 1653 р. Таким же чином описано дуже насичені з фактологічного погляду часи «Руїни».

Починаючи з 1685 р., опис подій «Новгород-Сіверського літопису» стає докладнішим за рахунок включення до його тексту витягів із документів, їх детальних переказів, а то й цілих документів. Особливу увагу приділено аналізу документальних джерел періоду гетьманування І. Мазепи, зокрема гетьманських статей. Автора найбільше цікавить фінансовий бік обрання Мазепи на гетьманство, тому він прискіпливо занотує суми, що були пожалувані старшині та козакам після гетьманської елек-

ції. На продовження сюжету про Мазепу автор хроніки наводить маніфест Петра I про зраду Мазепи та вибори нового гетьмана І. Скоропадського [215]. Досить уважно проаналізовано статті гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. При цьому, серед іншого, автор найретельніше аналізує один їх аспект – умови переходу міщан до козацького звання, часто посилаючись на конкретні пункти з гетьманських статей. Можливо, такий інтерес до трансформації міщанського стану мотивовано певним особистим життєвим досвідом чи потребами автора.

У частині «Новгород-Сіверського літопису», що описує події після 1734 р., тобто дати, якою завершується основне його джерело – «Короткий опис Малоросії», документи використовуються ширше. В основному це реляції з театрів військових дій російсько-турецької війни 1734–1739 рр., якої не оминав жоден історичний твір того періоду, адже ця війна мала безпосередній стосунок до українських теренів, враховуючи значне залучення матеріальних та людських ресурсів Гетьманщини на її проведення.

Частину хроніки, що описує події 1735–1760 рр., можна вважати за самостійну складову твору, принаймні в тому сенсі, що автор уже не мав можливості використовувати текст «Короткого опису Малоросії», перероблений варіант якого було покладено в основу частини «Новгород-Сіверського літопису». Натомість широко залучено документальні джерела, а також, імовірно, власні авторські спостереження. Перші цілком заповнюють сюжет про обставини обрання гетьмана К. Розумовського. Йдеться про описи під 1751 р. урочистого в'їзду новообраного гетьмана в столицю

Глухів, де його зустрічали війська і вся старшина [216]; візиту гетьмана в 1752 р. до Новгород-Сіверського, де, за словами автора, він «квартиру ім'ял под монастирем в саду подлѣ благовещенія». Сюди ж, до цієї квартири мешканці містечка приносили йому свою скарги та побажання, зокрема згадано про клопотання про влаштування в Новгород-Сіверському магістрату, яке підтримала також мати гетьмана.

Автор хроніки задля більшої достовірності часто доповнює свої повідомлення підбірками виписок із документів – так званими «екстрактами», що, зрештою, є прикметною рисою багатьох історіографічних пам'яток такого типу.

Поряд із місцевими хроніками, на Україні впродовж другої половини XVIII ст. популярними залишаються так звані родинні хроніки, що укладались з метою фіксації найзначніших подій з історії родини, а також мали довести її давність та шляхетний стан. Окрім уже згаданого «Літопису Квітки», це родинні хроніки Лісовських, Кіндратьєвих, Тевляшевських, Лизогубів [217]. Остання 217 є найбільш фактологічно багатою і не лише містить суто родинні відомості з життя сім'ї Лизогубів, а й, власне, є коротким описом історії України 1506–1737 рр. Вперше цей твір опублікував В. Антонович. Завдяки йому хроніка дістала назву «Лизогубівський літопис» через наявність у її змісті численних повідомлень, дійовими особами яких виступали представники відомої старшинської родини Лизогубів [218]. Біографічні дані про них не становлять загальноісторичного інтересу і могли бути написані членами цього ж сімейства або особою з їхнього оточення [219]. 219

Основним джерелом цієї хроніки є «Короткий опис Малоросії» 220 [220]. Це твердження, по суті, визначило наступну долю джерелознавчих студій над «Лизогубівським літописом», які провадилися в руслі запропонованої Антоновичем теорії 221 [221].

«Лизогубівський літопис»

Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малоросской и около Украины и кто именно когда был гетманом козацким

Цей твір, що надалі його називатимемо «Описание кратчайшее», міститься у рукописному збірнику 222 50-х рр. XVIII ст. [222], відомому в історіографії як збірник гетьмана Розумовського. Хроніка являє собою короткий хронологічний перелік історичних подій від 1506 до 1734 р. Текст є своєрідним конспективним скороченим викладом змісту «Короткого опису Малоросії», уже без деталізованих нашарувань.

Після ж 1734 р., тобто останнього запису в «Короткому описі Малоросії» і в його скороченому варіанті «Описании кратчайшем», текст «Лизогубівського літопису» до 1737 р. є самостійним твором і описує переважно військові події турецької військової кампанії, в контексті участі в ній останніх членів родини Лизогубів. Крім того, інформація про цю родину інтерполюється і в текст хроніки до 1734 р. Вперше про неї згадано у повідомленні 1650 р. про облогу міста Львова військами Богдана Хмельницького. Автор «Лизогубівського літопису» переписує його дослівно з «Описания кратчайшего» і додає: «Там и Клима Лизогуба забито на

Дійсно, при порівнянні «Лизогубівського літопису» і «Короткого опису Малоросії» прослідковується їх текстологічна подібність. Втім, звернемо увагу на ще одну компілятивну хроніку XVIII ст., яка має майже ідентичну назву з оригінальною назвою «Лизогубівського літопису».

Хроніка XVIII століття

Описание кратчайшее знаменитых действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малоросской обеих сторон Днепра и кто именно когда был гетманом козацким

герцу» [223]. Під 1665 р. в «Описании 223 кратчайшем» повідомлено про військову акцію, проведену гетьманом Брюховецьким під Білою Церквою проти поляків, та участь у ній генерального обозного Якова Лизогуба [224]. З початку XVIII ст. у хроніці 224 згадки стосовно родини Лизогубів фіксуються дедалі частіше і стосуються вони в основному обставин життя чернігівського полковника Єфима Лизогуба та генерального обозного Якова Лизогуба.

«Лизогубівський літопис» є не лише копією «Описания кратчайшего», доповненою родинними записами. В його тексті наявні численні повідомлення про стихійні явища, церковні справи, запозичені з інших джерел. Трапляються виписки і більшого обсягу. Зокрема, після 1647 р., перед описом подій Хмельниччини, в хроніці міститься обширний епізод – переписаний дослівно розділ «Літопису Самовидця» «О началі войны Хмельницкого» [225].

Особливу увагу слід приділити висвітленню в «Лизогубівському літописі» подій доби «Руїни». Автор іноді звертається до додаткових джерел та

вдається до власної інтерпретації подій. Приміром, повідомлення про спільний похід військ Юрія Хмельницького та боярина «Шеремета» на Польщу в 1657 р., дослівно переписане з «Описания кратчайшего», містить негативну характеристику Юрія Хмельницького, через недбалі дії якого похід завершився катастрофою. Однак тут само автор подає інформацію, яка, навпаки, виправдовує Хмельницького і наділяє його рисами талановитого полководця. Останнє повідомлення, за словами автора, виписано з «латинской книжици печатной» [226], його він завершує філософським висновком «Penes autores fides sit»*.

226

Деякі повідомлення з «Описания кратчайшего» в «Лизогубівському літописі» збагачені емоційною авторською характеристикою. Наприклад, опис подій на Україні, що сталися після Чорної ради та обрання гетьманом Брюховецького: «тогда запорожци великую беду людям чинили» [227]. Цю коротку згадку автор розширив наступним епізодом, зміст якого відрізняється від пафосних характеристик запорозького козацтва, притаманних більшості українських історичних творів XVIII ст.: «Обезчестило себя людославное низовое войско запорожское христианское. Не меньше татар знушались всячески, глумили честь девичью и жоночую... доставалось от них як от ненависних ляхов православію; но запорожци своя рідна кров малоросійська одной віри православной благочестивой! А сколько забиили они людей, застоючих честь сімейную, 228 страшно и вспомянуть!» [228]. Так само емоційно сприйнято «барбарский» вчинок Януша Чарнецького, який

сплюндрував могилу Богдана Хмельницького [229].

229

Особливої трансформації зазнали запозичені з «Описания кратчайшего» епізоди стосовно гетьмана Петра Дорошенка. Автор «Лизогубівського літопису» намагається пом'якшити той негативний образ гетьмана, що сформувався в підставовому тексті, тож відсутні вже надто «чорні» характеристики. Наприклад, повідомлено про захоплення турками Кам'янця не без участі Дорошенка, але при цьому випущено наступний епізод, що є в «Описании кратчайшем»: «...где в присутствии Дорошенка для въезду султанского мертвецов из гробов выбрашивано и иконами улицы мощено» [230]. Так само замовчено, на відміну від «Описания кратчайшего», участь Дорошенка у розправі турків над жителями Умані [231]. Таке «обілення» гетьмана у тексті «Лизогубівського літопису» пояснює наступна цитата хроніки: «Того ж году Евфим Лизогуб з женою и детьми ездил в гостину к Дорошенку – тестю своему» [232]. Отже, цілком очевидно видається мотивація автора, що не бажав дискредитації Лизогубів через зображення в темних фарбах представника їхньої родини [233].

230

231

232

233

Цікаві авторські повідомлення, що не простежуються в жодному відомому на сьогодні творі, знаходимо в «Лизогубівському літописі» під 1706 р., де детально описано обставини походу російсько-українського війська на Польщу. Також слід згадати епізод про будівництво Печерської фортеці, що спричинило багато бід місцевим жителям, «понеже двори разметали, сады прекрасные вырубали и жильцам велено где хотя жить». Постраждала від цього, як зауважує автор, й мати гетьмана Мазепи, яка була ігуменею ліквідованого у зв'язку з будівництвом Вознесенського

* «Істина в руках авторів» (лат.).

- 234 монастиря [234]. Далі з особливим трагізмом автор хроніки передає картини руйнації Батурина, масових розправ над міщанами після захоплення міста військами Меншикова, сентиментально зазначаючи про єдину дивом збережену в пожежі «хатинку около городской стены, где уцелела некаясь старушка» [235]. Згодом у хроніці автор із сарказмом повідомляє про фінал життя головного винуватця батуринської трагедії князя Меншикова: «...ненасытный был, однако халуною, сказуют, в холодном Березові житіє скончил и сажень земли толко тілу своему занял. Да и 236 то вглубь» [236]. Так само охарактеризовано в хроніці й діяльність Першої Малоросійської колегії, запроваджені після смерті гетьмана Скоропадського: «Коллегія сія была до 1738 года, много людей значных помордовано, звірства всяким образом вымишляно, кабалы взымано... 237 Выдоили добре Малоросію!» [237]. Можливо, джерелом для цих описів стали авторські свідчення. Це цілком ймовірно з огляду на дату написання хроніки, яку автор сам зазначив у її тексті: «...продолжалось моровое поветрие до 1742 года в котором я писал 238 сію гисторію» [238]. Спираючись на це, дату написання «Описания кратчайшего» можна приблизно визначити між 1734 і 1742 роками. Першою хронологічною межею є рік останнього повідомлення з «Короткого опису Малоросії», скороченим варіантом якого є «Описание кратчайшее».

Продовжуючи аналіз українських історичних хронік середини – другої половини XVIII ст. – складових рукописних кодексів, слід зупинитися на творі, відомому на сьогодні у трьох списках, повна назва якого «Летописец краткий от початку великороссийских и прочих князей и монархов хто в котором году имел

при титле великороссийской княжити и что в тех годах деялося, выписано в лето от создания мира 7248, а от рождества Христова 1740» (далі – «Літописець короткий»). Списки хроніки зберігаються у Москві [239], Житомирі [240] й Києві [241]. Наш аналіз спиратиметься на київський список, який є другим за давністю після московського.

«Літописець короткий» за київським списком входить до складу так званого збірника Козельського, який належав представникові козацької старшини, двоюрідному брату відомого українського філософа XVIII ст. Якова Козельського. Це підтверджує і власницький надпис на аркушах рукописної книги: «З числа книг ясаула полкового Якова Козельского» [242]. 242

Пам'ятка охоплює досить об'ємний часовий проміжок з 862 по 1739 рр., і це різнить її від інших історичних творів подібного типу, які в переважній більшості починаються з XVI ст. Такий хронологічний розмах праця отримала за рахунок включення до її тексту описів подій давньоруської та московської історії IX–XV ст. Серед них найбільше повідомлень про зміни на великокнязівському престолі у Києві, Суздалі, а згодом Москві. Вочевидь, автор мав у своєму розпорядженні джерело з давньоруської та московської історії. Цілком ймовірно, що це був «Синопис». З нього на сторінки хроніки, крім повідомлень щодо престолонаслідування, перенесено сюжети про події московської історії XIV–XV ст., як-от: царські шлюби, війни Москви з Литвою, Лівонією, татарами. Автор хроніки часто звертається до опису подій, що стосувалися суто історії Росії. Втім, повідомлення такого змісту стають дедалі рідкісними по мірі «старіння» хроніки і

вже з початку XVIII ст. мають характер коротких інформаційних рема-рок про народження та смерть російських монархів. З повідомлення під 1506 р. у «Літописці короткому» розпочинається висвітлення подій власне української історії: «Гетман был войск запорожских Предслав Лянцукоронский. Сей с козаками землю 243 турецкую счастливо воевал» [243]. Далі йде низка коротких інформаційних записів про перших запорозьких предводителів – Богдана Ружинського, Свірговського, Кушку. Їх зміст і хронологічний порядок дає змогу припустити, що вони походять із тексту «Короткого опису Малоросії», де ці події висвітлено за схожою схемою. Основна ж відмінність «Короткого опису Малоросії» від «Літописця короткого» полягає в більшій скороченості змісту останнього. Опущено всі додаткові подробиці, що супроводжують окремі повідомлення з «Короткого опису...». Можна було б припустити, що «Літописець короткий» є скороченим варіантом цього твору, але насправді між двома цими пам'ятками був текст-посередник. Ним, як і у випадку з «Літописом Лизогуба», була вже згадана хроніка «Описание кратчайшее». «Літописець короткий» і «Описание кратчайшее» від 1506 р. до початку XVII ст. цілковито збігаються як за загальною структурою, так і за змістом.

«Літописець короткий» щодо його джерел можна поділити на частини. Перша охоплює події за 862–1506 рр., що в основному стосуються давньоруської та московської історії, опис яких запозичено з «Синопису». Друга частина має хронологічні рамки 1506–1734 рр., і для її написання широко залучено інші твори: «Описание кратчайшее», «Чернігівський літопис», «Літопис Грблянки», «Літопис Самовидця». Автор дуже рідко відходить від змісту своїх джерел і переписує з них цілі фрагменти. При цьому він часто подає ті самі сюжети у версії різних джерел, надаючи читачеві можливість самостійно зіставити інформацію і зробити висновки про її достовірність.

Остання частина за 1735–1739 рр. є самостійним історичним твором. Тут міститься 25 повідомлень, що в переважній більшості стосуються військових справ. Перше повідомлення цієї частини твору інформує про повернення військ із польської кампанії. Наступні описують обставини військових дій часів російсько-турецької війни 1734–1739 рр. При цьому зачіпаються як зовнішні аспекти війни – події на полях битв, так і внутрішні, щодо наслідків військових дій для соціально-економічного життя Гетьманщини. В основному це інформація про військові податки, їх розміри, набори до армії вояків із середовища місцевого населення [244]. 244

* * *

Написання історичних хронік як форми відображення історичної дійсності видається дещо архаїчним на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки періоду другої половини XVIII – початку XIX ст. Однак у цей період на теренах України, Польщі, Росії та Білорусі тривало продукування саме такого виду історичних творів, які в давній лі-

тописній формі висвітлювали події як місцевого, так і загальнодержавного масштабу. Головною характеристичною особливістю так званого «пізнього літописання» є його «провінційність» [245]. Тобто він не потребував ні наявності університетських центрів з їх історичними школами, ні професійних істориків. Такі історичні твори писали винятково 245

аматори, укладаючи свої хроніки на основі власних спостережень поточних подій і спогадів про минулі, використовуючи також ранніші тексти. У цьому контексті прикметним є й ареал поширення пізніх хронік, що, окрім України й Білорусі, представлений також районами Сибіру та європейської півночі Росії. Ці регіони на той час не мали значних наукових, культурно-освітніх центрів, що і спонукало займатись історичними студіями самотужки, використовуючи наявні джерела та інтелектуальні ресурси. Додатковим стимулом до цього, як уже зазначено, стали імперські заходи другої половини XVIII ст. з розроблення історико-статистичних описів окраїн. На Україні цей процес підсилювався ще й своєрідною дихотомією, яка полягала у відсутності повноцінної системи нагромадження, передачі та популяризації історичних знань, упорядкованої архівної інфраструктури, через що врешті було втрачено переважну більшість джерел історичної інформації. Фактично одним із небагатьох засобів її збереження та популяризації залишалась рукописна книга. Нечисленні осередки її накопичення – приватні бібліотеки – існували надто ізольовано одна від одної, аби стати

опорними пунктами історіографічного процесу. Ті поодинокі ентузіасти, що намагалися писати історичні твори, робили це відособлено, не знаючи про існування одне одного, й часто не мали доступу не лише до праць своїх колег-попередників, а й сучасників. Водночас в українському інтелектуальному просторі XVII–XVIII ст. існував великий попит на історичні твори, які не лише романтизували українське минуле, а й виступали засобом для легітимізації української еліти в імперському середовищі, що невпинно поглинало рештки української самобутності. На очах сучасників минала ціла історична епоха, яку, за браком інших можливостей, намагалися зафіксувати й зберегти пам'ять про неї хоча б на сторінках коротких історичних хронік. Позитивним фактором для цього була поява наприкінці 30-х рр. XVIII ст. «Короткого опису Малоросії» – першого синтезованого твору з історії України, що відповідав її культурно-духовним запитам як за фактологічним, так і за ідеологічним аспектами. Саме цей твір-компіляція на основі «Літопису Грабянки» став підставним текстом для багатьох творів української історіографії до початку XIX ст.

16.4.

Тема автономії Гетьманщини у творах Семена Дівовича та Петра Симоновського

60-ті роки XVIII ст. – доволі складний період в історії Гетьманщини. У 1764 р. було ліквідовано, тепер уже остаточно, гетьманську

форму правління, що стало наслідком зусиль нової імператриці Катерини II, спрямованих на створення «добре регульованої держави» [246].²⁴⁶ Цей процес вимагав уніфікації політичного устрою на всій території імперії та максимального обмеження, а то й цілковитого скасування, автономних прав окремих територій, передусім Гетьманщини, Лівонії та Фінляндії. Ці провінції, за висловом самої імператриці, повинні

були «обрусьть и перестать глядеть
247 как волки к лѣсу» [247]. Щодо України окремо наголошувалося: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться чтоб вѣк и имя гетманов исчезло» [248]. Така політика в колах козацької еліти закономірно викликала протест, що втілювався в петиціях та наказах, складених з нагоди скликання Законодавчої комісії 1767–1768 рр., а також в історико-нарративних творах. У цей період написано історичні твори, які є спробою узагальнення історії козацької держави, що невпинно наближалася до остаточного занепаду. Їх виникнення частково зумовлювалося тими самими мотивами, що дещо раніше обумовили появу й так званих козацьких літописів, – реальною загрозою автономному існуванню Гетьманщини. Якщо на початку століття вона була уособлена петровськими реформами, то нині опосередковувалась діяльністю Катерини II.

Найяскравішим з історичних нарративів доби «згасання» Гетьманщини, в якому ідея автономізму та протистояння імперській інтеграції постала настільки відверто, що цей твір цензура заборонила до друку в 40-х рр. XIX ст., є знаменитий віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією», написаний у 1764 р. [249].

250 Твір було опубліковано в 1882 р. за шістьма списками, наявність яких свідчить про значну популярність, адже його читали й переписували. Авторство належить Семену Дівовичу – перекладачеві, а згодом і головному архіваріусу при Генеральній військовій канцелярії [250]. Як зазначено на одному зі списків пам'ятки, Дівович написав свій твір «в честь, славу и захищення всей Малороссии». З цією метою автор обрав форму віршованого діалогу на історичну тематику, в якому персоніфікована Ма-

лоросія відповідає на запитання Великої Росії щодо своєї історії, державницьких традицій, прав та привілеїв.

Джерельна основа та фактологічне тло «Розмови Малоросії з Великої Росією» базуються на «Літописі Грабянки» та «Короткому описі Малоросії», зокрема на тій його редакції, авторство якої належить Григорію Покасу. Про це свідчить наявність у віршованому творі сюжетів, що фіксуються лише у тексті Покаса.

Головна ідея твору Дівовича полягає у спростуванні імперської візії української історії як суцільної смуги зрад та пошуку протекції сильного монарха, обстоюванні тези про рівноправність двох державних утворень – Малоросії та Великої Росії, що ґрунтується на суверенітеті спільного монарха:

...Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих
и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой
властитель,
Но государь твой и мой общий
повелитель.
А разность наша есть в приложенных
именах.
Ты Великая, а я Мала... [251].

251

На закид про зрадницький характер українського вищого політикуму, Дівович устами Малоросії гнівно застерігає від неправдивих звинувачень та узагальнень, вказуючи на цілий шерег зрадників, діяннями яких переповнена російська історія: «Мазепу только твердишь, а своих забыла». Натомість автор згадує про братів Розумовських, наслідками діяльності яких Велика Росія має завдячувати Малоросії:

Знаешь ли Разумовских, родившихся
во мне, –
Как Елисавете один из тех услужил,
Как и Екатерине другой верность
открыл?..

Останній сюжет додає аргументів на користь припущення М. Петрова щодо Кирила Розумовського як ймовірного замовника цієї політичної поеми. Втім, Дівович міг сам бути безпосереднім ініціатором написання цього твору, оскільки для нього, як і для багатьох представників української еліти, нівеляція автономних прав Гетьманщини становила загрозу їх статусу і, природно, сприяла утвердженню переконаності в самотунності і самодостатності розвитку вітчизняної історії. З огляду на це актуально для автора поеми, так само як і всього елітного прошарку Гетьманщини, залишалася проблема зрівняння прав українського шляхетства з російським дворянством, яка в «Розмові...» посідає центральне місце. Малоросія твердить своїй опонентці: «Как бы ни тщилась чины мои ненави-
252 деть» [252], вони мають давню традицію і не поступаються в значущості російським, а різняться лише назвами. Зверхньому та зневажливому ставленню Великої Росії до козацької старшини протиставляється позиція інших народів, зокрема французів, вочевидь, проілюстрована автором поеми за допомогою твору П'єра Шевальє про козаків, опублікованого в Пари-
253 жі [253]:

Смотри, что иностранной народ
французы,
С монархией нашей имеющий союзы,
Публикуют про генеральных старшин
моих.
Они с ними равняют генералов твоих,
Генерального ж писаря так
представляют,
Что великим канцлером моим
называют [254].

254

Аби показати несправедливість російської політики щодо української еліти, Дівович наводить епізод, свідком якого він був, про ганебний вчинок російського офіцера під час

церковної служби, що виявив відкрити зневагу до старшини. Для автора цей офіцер – уособлення всієї Великої Росії та її політики. В творі з ностальгією згадано часи, коли «государствовала кротка Елисавет», яка з особливою урочистістю приймала українську депутацію на чолі з генеральним хорунжим Миколою Ханенком, якого було прирівняно до генерала.

Справжній панегірик залишив Дівович Богданові Хмельницькому, перевершивши, здається, у піїтеті до гетьмана інших представників козацького історіописання. Вселюбезный отче наш, отче наш любезный!» – так декілька разів у творі автор звертається до Хмельницького, описуючи його похорон. Цю подію в «Розмові...» зображено з особливим драматизмом, емоційністю, оскільки, на переконання Дівовича, зі смертю засновника козацької держави саме її існування приречене на занепад.

Приблизно в один час із «Разговором Малороссии с Великороссией» бунчужий товариш Петро Симоновський написав інший історичний твір – «Краткое описание о казацком малороссийском народе» [255]. Останній відрізняється від твору Дівовича обсягом, жанром та композицією, однак їх об'єднує спільна ідеологія, базована на автономізмі. Обидва автори мали подібний кар'єрний ріст – закінчили у свій час Києво-Могилянську академію, навчалися за межами України: Дівович у Петербурзі, Симоновський – в університетах Галле, Віттенберга та Кенігсберга [256]. Обидва
256 ж в різні часи обіймали посади перекладачів при Генеральній військовій канцелярії. Дівович помер надто рано, у 30 років, Симоновському, навпаки, судилося прожити довге життя – він помер у 1809 р., у майже столітньому віці.

Головна праця Симоновського охоплює опис історії України від найдавніших часів до 1764 року [257]. Відповідно до усталеної історіографічної традиції, автор означив свій текст розгорнутою назвою-анотацією, що відбиває хронологію твору, тематику, авторство та джерельну основу. До останньої увійшли праці німецького історика Бішінга, французького Шевальє та «русские рукописи» – так ідентифікував Симоновський різні списки «Літопису Грабянки», які він широко використовував у своїй праці. Окрім цих джерел також представлено праці античних і ранньосередньовічних авторів – Плінія, Костянтина Багрянородного, польського історика Окольського. Симоновський також залучив багато документальних джерел, які органічно вплетено в наративний текст. Їх набір доволі традиційний – від апокрифічних Білоцерківського універсалу й листа Івана Сірка до кримського хана до цілком реальних гетьманських статей, доносу старшини на гетьмана Івана Самойловича та опису церемонії обрання останнього гетьмана Кирила Розумовського.

«Краткое описание о козацком малороссийском народе» традиційно розпочинається з'ясуванням витоків та етимології слова «козак». Така назва, згідно з однією із версій Симоновського, походила від місцевості Касахія, території між Чорним і Каспійським морем, за іншою – «козаки есть род скифославенски, живший в Гиркании». Звідси: *hirkus* – козел – козак, бо у творах польських істориків М. Стрийковського, А. Гваньїні, за спостереженнями автора, «козак» виводиться від «козел», оскільки козаки носили козині хутра й були такими ж спритними, як ці тварини. Після литовського завоювання біль-

шість народу переселилася в пониззя Дніпра. Тут переселенці змішалися з козаками, давніми мешканцями цих теренів, і дали початок малоросіянам [258].

258

Далі у творі йде короткий огляд вітчизняної історії до початку перших козацьких повстань. На відміну від перших козацьких літописів та й взагалі козацької історіографії, Симоновський порівняно докладно зупиняється на періоді Київської Русі та навіть не оминає увагою Галицько-Волинську державу, існування якої взагалі не помічали вітчизняні автори XVIII ст. та козацькі літописці.

Втім, означені теми для Симоновського слугували лише епілогом до опису основних подій, пов'язаних з епохою козаччини. Для висвітлення ранньої історії козацтва автор обрав персоналогічний принцип, присвячуючи по окремому розділу кожному з гетьманів: «О Ружинском», «О Подкове» тощо. Події Національно-визвольної війни поділено на два періоди, названі відповідно першою (1648–1651) і другою (1651–1657) козацькими війнами.

Період до Хмельниччини та наступної «Руїни» Симоновський описує доволі відсторонено. Автора здебільшого цікавили факти без певного ідеологічного навантаження. Він намагається уникати власних коментарів і характеристик. Втім, наприкінці праці простежується дещо акцентованіша позиція. Симоновському, як представникові української еліти, не байдужа була руйнація автономних підвалів Гетьманщини. З неприхованим роздратуванням він описує запровадження Першої Малоросійської колегії, за сприяння якої «наложены несносные малороссийскому народу поборы». Засуджуються також інші заходи центральної влади, зокрема,

перський похід, будівництво Ладозького каналу, оборонної лінії на Кубані, до яких масово залучалися українці.

У контексті захисту автономних прав Гетьманщини Симоновський відкрито симпатизує наказному гетьманові Павлові Полуботку та його однодумцям, як «ищущим пользы своему отечеству».

Петро Симоновський, проживши до 1809 р., не захотів продовжувати свій твір далі 1764 р. Фактично текст закінчується згадкою про обрання

гетьмана Розумовського. Про саме його десятирічне правління не подано бодай короткої інформації. У Симоновського було достатньо підстав критично висловлюватися щодо цього періоду, втім, громадський такт та почуття історика не дозволили йому цього зробити з поваги до державних традицій Гетьманщини, що вже згасали. Він лише назвав скасування гетьманату «не полезным для Малороссии», залишивши для нащадків справу написання її подальшої історії.

16.5.

Рукописні історичні збірники

Століття доволі бурхливого розвитку вітчизняного історіописання сприяло появі десятків різноманітних за структурою, методом написання, змістом та ідеологією історичних творів. Писані передусім представниками старшинського середовища та канцеляристів – тогочасної української еліти, ці наративи відображали й їхню рецепцію історичного процесу, базовану на героїзації козацької історії, творенні власного національного міфу. Відтак у тогочасному інтелектуальному середовищі існував значний попит на такі історичні твори. Природно, що інтерес до історії, потреба в історико-наративних текстах мали б зумовлювати їх поширення, передусім засобами друку. Тим більше, що технічних можливостей для цього було достатньо: друкарні в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському цілком задовольнили би потреби в друкованій продукції відповідної те-

матики. Адже значно менші за потужністю друкарні Москви і Петербурга лише за першу чверть XVIII ст. випустили сотні найменувань друкованої продукції, накладі окремих книг досягали 20 тисяч примірників, а у другій половині XVIII ст. значно збільшилися [259]. Однак українські тогочасні реалії були дещо відмінні. Йдеться передусім про указ Петра I від 5 жовтня 1720 р., за яким українським друкарням фактично заборонявся випуск іншої книжкової продукції, окрім церковно-літургійної [260]. Для поширення й популяризації сюжетів на світську тематику, передусім історичну, залишалась рукописна традиція, адже ті поодинокі публікації творів вітчизняної історії, здійснені, наприклад, Федором Туманським та Василем Рубаном, для переважної більшості були недоступними. Появі ж рукописної продукції, по суті, не могли перешкодити зовнішні та внутрішні чинники, оскільки рукописну сферу, фактично чи не єдину царину для розповсюдження історичної інформації, досить пробле-

матично було будь-яким чином обмежити.

Основним репрезентантом рукописної традиції в Лівобережній Україні-Гетьманщині у XVIII ст. були рукописні збірники, або кодекси. Їх аналогії можна знайти в середньовічній Європі, де поширення набули так звані *silva rerum* – рукописні книги, що містили найрізноманітнішу інформацію – від анекдотів і кулінарних рецептів до історичних і філософських трактатів.

На українських теренах традицію збірників можна прослідкувати з давньоруських часів, коли було укладено відомий «Ізборник Святослава». Пізніше популярності набувають полеміко-догматичні збірки, виникненню яких сприяла релігійна полеміка на землях Великого князівства Литовського часів Реформації та Контрреформації. Українські рукописні збірники XVIII ст. суттєво різняться від своїх попередників за тематикою і відповідно читацькою аудиторією.

261 В сусідніх Росії [261] та Польщі, наприклад, збірники мали здебільшого характер приватних нотатників і наповнювались матеріалами, що передусім цікавили самого упорядника. Сюди потрапляли різноманітні оди, п'єси, інформація про членів родини, повісті побутового характеру, вірші, анекдоти, а в поодиноких випадках історичні твори – хроніки, літописи, історичні документи, що домінують в українських збірниках.

Щодо останніх, то окремо слід наголосити на сталості складу більшості з них, що об'єднує в собі списки одного або ж декількох «хрестоматійних» козацьких літописів: Грабянки, Самовидця, «Короткого опису Малоросії», компакт історичних

документів [262] та в окремих випадках історичну хроніку локально-копільятивного типу [263]. Українським збірникам, на відміну від російських, фактично не властиве жанрове розмаїття. Натомість їм притаманна «класичність» складу, що повторюється з різними варіаціями в десятках рукописних книг та їх копій. Отже, рукопис був засобом не лише збереження, а й поширення інформації, через брак інших шляхів для таких цілей.

Рукописні збірники творились переважно зусиллями канцеляристів – рядових службовців державних установ Гетьманщини. Більшість із них навчалася в Києво-Могилянській академії, володіла іноземними мовами, була знайома зі зразками європейської історіографії. Крім того, вони мали доступ до документальних матеріалів, а отже і можливість копіювати необхідні документи для комплектації збірників або на їх основі самостійно конструювати наративний текст. Окремі збірники написані представниками духовенства, що свідчить про існування в цьому середовищі інтересу до світської тематики, зокрема історичної.

Часто в укладанні збірника брало участь декілька осіб, іноді більше десяти, про що свідчить декілька почерків, якими написана їх значна кількість. Окремі збірники належать перу однієї людини. Втім, досить рідкісним є явище, коли на сторінках збірника міститься бодай незначна інформація про автора чи упорядника. Анонімність – характерна риса рукописної традиції, для якої був важливим сам текст, а не його автор чи тим паче переписувач [264]. А тому атрибутовані збірники серед великої маси анонімних трапляються не-

часто, і виявлення кожного з них є рідкістю.

Технологія виготовлення рукописної книги залежала від конкретних умов. Упорядник міг просто скопіювати підставовий рукопис з усіма матеріалами, вміщеними в ньому. Втім, такі збірники-дублі фіксуються нечасто. Адже кожний новий упорядник прагнув скомпонувати зміст рукописної книги відповідно до своїх потреб та інтересів, або ж згідно з побажаннями замовника.

Збірники виготовляли, як правило, на замовлення для представників українського шляхетства, управлінської еліти сотенного, полкового і вищих рівнів – генеральної військової старшини і навіть гетьмана. На сьогодні відомі рукописні збірники, що належали родині Апостолів, зокрема синові гетьмана Данила Апостола Петрові (так званий Сорочинський збірник), а також Кирилові Розумовському.

Загалом рукописні збірники історичного змісту набули значного поширення в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. і входили до складу численних приватних книгозбірень козацької старшини, духовенства, монастирських книжкових колекцій. Це були книги для повсякденного читання, зміст яких певною мірою задовольняв інтерес читачів до вітчизняної історії, інформація про яку була відсутня в друкованих працях, або ж трактувалась викривлено.

Зміст і структура рукописних збірників історичного змісту, що уклалися на території Гетьманщини протягом XVIII і навіть до початку XIX ст., відзначається доволі помітною сталістю, що простежується на десятках прикладів. В основі майже

кожного збірника – один із вищезгаданих козацьких літописів. Найчастіше переписували «Літопис Грablyнки» та «Короткий опис Малоросії», нині відомо понад тридцять списків останнього та більше шестидесяти списків першого. До цього центрального елементу збірника упорядник/переписувач додавав документальні матеріали, що характеризували передусім давність і легітимність прав козацького стану, а також гетьманські статті та універсали, інші історичні наративи меншого обсягу – різноманітні хроніки, літописці регіонального характеру. Тексти історичних творів зазнавали змін відповідно до суб'єктивного сприйняття історичних подій чи рівня освіти упорядника рукописної книги, звідси й причини різночитань в окремих списках. Часто збірник ставав своєрідним засобом для прояву історіографічної активності численних читачів. Вони могли хронологічно продовжити твір, додаючи до нього нові сюжети та факти, свідками яких самі були.

Варто зазначити, що у збірниках документи втрачають своє офіційне наповнення, трансформуючись за своїм функціональним призначенням у наратив, носій історичної інформації, хоч при цьому і зберігається уся повнота форми офіційного документа включно із занотуванням вихідних даних, датуванням та прорисом печатки, інколи навіть номером, під яким документ було зареєстровано.

Найчастіше докуметальні комплекти містять ті збірники, у складі яких є «История о действиях предельной брани» або «Короткий опис Малоросії». Причому у більшості випадків означені наративи визнача-

ють склад наступного документального компакт. Як правило, рукописи з «Историею о действиях презельной брани» містять гетьманські статті від Богдана Хмельницького до «Рішительних пунктів», що були надані Данилу Апостолу при його вступі на гетьманство. В іншому випадку «Короткий опис Малоросії» продовжувався компактом документів періоду міжгетьманства 1734–1750 рр., від маніфесту Анни Іоанівни про тимчасове припинення гетьманської форми правління і запровадження гетьманського уряду до маніфестів Єлизавети щодо обрання гетьмана Розумовського. Отже, якщо скласти збірники обох типів, отримаємо документально-нарративний текст від найдавніших часів до середини XVIII ст. Звісно, вказані типи збірників могли бути продовженими іншими документами відповідно до уподобань

265 упорядника [265]. Причини залежності нарративу від змісту документального компакт напевно слід вбачати у прагненні упорядників до створення єдиного сюжетного тла збірника. Адже «История о действиях презельной брани», що закінчується 1654/1657 р., дістає продовження у гетьманських статтях з 1654 р., так само як і «Короткий опис Малоросії» (1340–1734) у більшості випадків має документальне продовження з 1734 р.

Упорядники рукописних кодексів часто наповнювали їх зміст тематичними підбірками документів. Останні могли мати родинний характер і містити документальну інформацію щодо походження родини, гетьманські універсали на маєтності тощо.

266 Такими є збірник Якубовичів [266],

267 рукописні книги родин Забіл [267],

Мовчанів [268], Чеп [269], Чернолуських [270].

268
269
270

Дотичними до такого типу документів є матеріали, що фіксуються в багатьох рукописних книгах, щодо прав та привілеїв козацької старшини, або ж української держави в цілому. До таких належить, наприклад, збірник 70-х рр. XVIII ст. Його анонімний упорядник за допомогою документів відобразив історію надання цих прав від часів Казимира Великого до маніфестів Катерини II. З цією метою він зробив так звані екстракти (від лат. *extractum* – вилучення, витяг), тобто виписки з королівських указів, сеймових постанов, гетьманських універсалів, царських указів, в яких зафіксовано статус інформації з конкретного питання [271]. За

271 таким самим принципом побудовано рукописний збірник 80-х рр., упорядкований Андрієм Леванідовим – відомим меценатом, генерал-губернатором Харківського намісництва [272].

272 Він містить «Экстрат или краткую выписку с начала проименования княженія Киевского на воеводство и разделение Малой Россіи на полки. Сколко и кто были малороссійские гетманы прежде подданства Зиновия Богдана Хмелницкого под всероссійскую державу под королями полскими. Как они служили Россіи следует под сим» [273]. Це набір виписок

273 із королівських указів, Литовського статуту, які стосуються Запорозького Війська та влади гетьманів зокрема. За цим слідує інший екстрат із виписками з гетьманських універсалів, статей, царських та імператорських указів, що стосуються гетьманів, які управляли після Б. Хмельницького. Виписки чергуються з літописними повідомленнями про зміни гетьманів, записаними із рукописного реєстру

гетьманів, тим самим виникає враження єдиної сюжетної побудови тексту. Типовими є рукописні підбірки документів, об'єднаних спільною назвою, на кшталт: «Собраніе извѣстій об Малой Россіи на коим основаніи оная состоит с начала подданства под всероссійским самодержавіем с 274 1654 года» [274].

Серед тематики документальних компактів в упорядників і читацького кола доволі популярними були сюжети про елекцію гетьмана Розумовського, правління Єлизавети, діяльність Комісії з укладання проекта «Нового уложення» 1767 р. тощо. Побутування таких сюжетів, як і в цілому «рукописної археографії», було зумовлено, з одного боку, певним інтересом до вітчизняної історії, з іншого – доволі практичними мотивами, що полягали в боротьбі української еліти спочатку за збереження старих своїх шляхетських прав, а згодом за їх зрівняння зі статусом російського дворянства. Документи в цій боротьбі відігравали для козацької еліти роль своєрідного фактора легітимізації їхнього становища передусім з позиції самосприйняття.

Майже кожна рукописна книга-збірник містить записи, які не є органічною частиною основного рукописного тексту, а належать до так званих мікротекстових джерел [275]. Вони зроблені переважно переписувачами, читачами, власниками рукописних книг. Як правило, такі записи вносились на аркуші рукопису уже після його створення. Це так звані маргінальні записи (від лат. *margi-nus* – крайній), що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, найчастіше на форзацах, краях, або берегах. Звідси походить ще одна часто вживана назва –

записи на берегах, або ж покрайні записи.

Джерельне значення покрайніх записів є надзвичайно важливим. Такі матеріали прямо або опосередковано вказують на місце написання книги, ім'я її автора/переписувача, власника чи власників, дають змогу прослідкувати читацькі інтереси, мотивацію до переписання книги. Окрім цього, вони є живим свідченням сприйняття читачами змісту тексту, присутніх у ньому ідей.

Для українських рукописних книг та збірок історичного змісту XVIII ст. найтипівішими є маргіналії таких видів: власницькі записи, нотатки, що повідомляють про час, місце укладання книги, ім'я автора/переписувача, читацькі записи та різноманітного типу примітки, що не мають стосунку до змісту рукопису (проби пера, господарські записи, дати народження членів родини тощо). До окремої групи записів можна віднести пізні примітки другої половини XIX ст., які належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям і містять цінну інформацію про походження рукопису, його наукову вартість.

Найчисленнішою групою маргінальних записів є, звісно, інформація про належність книги певному власникові. Її містить більшість аналізованих рукописів. Через високу вартість книги кожен новий її власник намагався зафіксувати своє ім'я на її сторінках, аби забезпечити своє майно від можливих матеріальних претензій. Форма таких маргіналій переважно обмежується констатацією права власності на зразок: «Сія книга канцеляриста Івана» [276], «Сія книга 276 есть собственность принадлежащая диякону Федору Чартинскому» [277], 277

278 «Сія книга полкового асаула полтав-
ського Якова Козельського» [278], «Кни-
га належить Якову Лепиковско-
му настоятелю Новгород-Съверской
279 соборной Успенской церкви» та ін.
[279].

Прикметною рисою по крайніх записів рукописних книг зі світським, зокрема історичним змістом є наявність серед них читацьких приміток, що відображають ставлення до написаного тексту. Такі записи містить майже кожна зі згаданих рукописних книг. Переважна частина з них дуже лаконічна, на кшталт: «Зачалась война Хмельницького», «Мазепа змінив», «Коллегія малоросійська зосталась», «Так слѣдует разумѣть имя “казак”», і супроводжує більшість наративів у рукописних збірниках. Іноді примітки не такі нейтральні за змістом і свідчать про певну рецепцію прочитаного: «Начало бунта Хмельницького», «Брюховецькій от черни убит», «И тогда было различие между сословиями». Примітки конспективного типу розміщуються навпроти частин тексту з відповідним сюжетом. Читачі, що їх лишали, намагалися таким чином зрозуміти написане та пристосовували рукопис до своїх читацьких пріоритетів. Записи читачів також іноді відображають критичне ставлення до тексту. Приміром, один з таких читачів XVIII ст. неохотно відгукнувся про вибори «вольними голосами» гетьмана Розумовського в 1751 р., зауваживши: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать 280 Разумовского» [280]. За характером по крайніх записів можна зробити певні висновки щодо ерудиції читачів. Деякі визначали на берегах рукопису джерельну основу того чи іншого епізоду: «Сіє взято из Кохов-

ського» [281]. Інший читач також помітив спільність між прочитаним «Літописом Грабянки» та працею польського історика Веспасіана Коховського, але він не просто констатує це, а висловлює свою позицію: «Сам польскій летописец подчекривает об изуверстве и варварствѣ поляков» [282]. Представники читацької аудиторії були також обізнані й у фактологічних питаннях, про що свідчать численні слушні виправлення власних назв, дат на берегах рукопису.

Маргінальні записи на сторінках разом із рукописами є своєрідним рудиментом рукописної культури, традиції якої ще існували на українських теренах у XVIII – на початку XIX ст. Вони не є органічною частиною текстів, проте їх зміст дає змогу розкрити датування рукопису, місце його написання, власників, сприйняття змісту збірників сучасниками. Загалом, згідно з аналізом записів власницького типу, можна констатувати, що сфера поширення рукописних книг охоплювала два прошарки тогочасного суспільства – козацьку старшину та духовенство. Це цілком зрозуміло, оскільки означені категорії українського суспільства були найосвіченішими, до того ж, як уже згадано, найзацікавленішими у продуванні історичних наративів. Вони ж були основними читачами і власниками рукописних книг, про що свідчать численні примітки. Час виготовлення рукописів, що також фіксується у маргінальних записах, здебільшого припадає на середину – другу половину XVIII ст. Очевидно, це пов'язане зі специфікою означеного періоду – відновленням гетьманства, а згодом боротьбою за збереження автономного статусу Гетьманщини,

прав її шляхетства, зрівняння його з російським дворянством. Все це вимагало певного ідеологічного підґрунтя, яким, серед іншого, стали рукописні збірники історичного змісту.

У цілому ж рукописні збірники, через брак світського книгодрукування, були єдиною формою рефлексії історичної думки, зберегли тяглість і

традицію історіописання на теренах Лівобережної України-Гетьманщини. Окрім того, вони сприяли утвердженню національної ідентичності й започаткували якісно новий напрям української історіографії, представлений творами істориків початку ХІХ ст. О. Маркевича, Д. Бантиша-Камєнського, М. Маркевича й ін.

КОЗАЦТВО В СИСТЕМАХ РОСІЙСЬКОЇ І ТУРЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЙ

- 17.1. Спроби адаптації
козацької верстви
до реалій 70–90-х рр. XVIII ст.
- 17.2. Задунайське козацтво
- 17.3. Козацький стан
та одиночні козацькі формування
у першій половині XIX ст.
- 17.4. Зміни в козацькому середовищі
в другій половині XIX ст.

17.1.

Спроби адаптації козацької верстви до реалій 70–90-х рр. XVIII ст.

Більшість досліджень історії українського козацтва завершуються на періоді ліквідації Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі, віддаючи належне лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям як продовжувачам козацьких традицій. Не заперечуючи такого підходу, зазначимо, що крім чорноморців і задунайців в українських землях мешкало багато населення, яке пов'язувало своє існування з козацькими традиціями, як у господарюванні, світогляді, побуті, так і в інших галузях життя. Вивчення носіїв цих традицій

активно розпочалося вже з 90-х рр. ХХ ст., тож маємо чимало наукових статей, популярних публікацій і монографій. Враховуючи попередній досвід, на сьогодні можна визначити (умовно) певні періоди в історії українського козацтва останньої чверті XVIII–XIX ст. Вони насамперед пов'язані з тими перетвореннями, що їх зазнавала власне козацька верства внаслідок політичних і соціально-економічних трансформацій в українському суспільстві в цілому. Перший період – «діти без гнізда», або спроби адаптації козацької верстви до нових політичних і соціально-економічних реалій 70–90-х рр. XVIII ст. – характеризується прагненням відновити козацьку Січ в Османській імперії і виникненням штучних іррегулярних козацьких формувань. Останні мали, з одного боку, допомогти Російській імперії взяти під контроль настрої «неспокійного» козацького населення українських територій, а з іншого – зберегти (інколи лише ззовні) традиції колишніх запорожців. Другий період – «залишки колишньої слави», або становище козацького стану та одиничних козацьких формувань у першій половині XIX ст. Його можна охарактеризувати як перехідний – від спроб зберегти козацький спосіб життя до перетворення козацтва на звичайну верству російського суспільства. В цей період спостерігаємо остаточну ліквідацію державотворчих козацьких традицій у формі Січі, структурні зміни всередині козацького середовища через поповнення селянськими представниками, трансформацію основних завдань козацтва через те, що українським землям не загрожували такі супротивники, як турки і татари, втрату актуальності козацьких засобів ведення військових дій. Третій період – 60-ті XIX – початок ХХ ст. – «затишша

перед бурею», або трансформації в козацькому середовищі в другій половині XIX ст. Він пов'язаний із ліквідацією останніх козацьких іррегулярних формувань на Півдні України, поступовим злиттям козацтва з іншими верствами суспільства, частковим збереженням козацького світогляду та звичаїв на території Наддніпрянської України і за межами сучасних українських територій у вигляді Кубанського козацького війська.

Далі розглянемо послідовно вищевизначені періоди, з єдиним винятком для історії задунайського козацтва, що сприятиме ціліснішому сприйняттю матеріалу.

Через політичні та соціально-економічні перетворення в українських землях останньої чверті XVIII ст. (ліквідація Гетьманщини, Запорозької Січі, введення загальноросійського управління та устрою, проведення централізаторської політики російського уряду тощо) значна козацька маса втратила традиції попереднього способу життя. Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70–80-х рр. XVIII ст. дало змогу Російській імперії створити централізований механізм контролю за українськими козаками, які втрачали особисту свободу, право на володіння землею та інші права, ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами, почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії. Це їх не влаштовувало, козаки до останнього трималися за традиційні способи життя. Через це російська адміністрація постійно очікувала на повстання колишніх запорожців і, щоб зменшити цей ризик, намагалася проводити зважену політику щодо них, тим більше, що в разі примусової та швидкої руйнації їхніх традиційних

способів життя і господарювання вони могли вдатися до активних форм протесту або емігрувати до сусідніх держав – Польщі та Туреччини. Щодо останньої, то там можна було б відновити звичайний режим козацького життя і створити Січ. Уже у 1778 р. російські розвідники, які побували в турецьких землях, повідомляючи про місця зосередження козаків, зазначали, що число їх «збільшується, більшою частиною з російської території, з колишнього Запорозжя, що зараз Слов'янська і Херсонська провінції, також і з того боку Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла». Вихід запорожців за кордон неабияк стурбував російський уряд, особливо зважаючи на подальше загострення відносин з Османською імперією. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до тих запорожців, що відбилось і в назві – в російських документах таких козаків названо «невірними» турецькими або задунайськими запорожцями (про них йтиметься нижче). Існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і сприймалося російською адміністрацією як ворожий акт.

Водночас необхідність заселення приєднаних до Російської імперії південних територій, розподіл цих значних земельних масивів серед російського дворянства, місцевої старшини, створення міцної економічної бази для реалізації планів щодо подальшого розширення імперських територій на південь і на захід (т. зв. «Грецький» та «Польський» проекти), вимагали від влади виваженої політики щодо місцевого населення, тобто і козацтва.

Вихід до Чорного моря, який Росія дістала в результаті Кючук-Кай-

нарджийського миру 1774 р., виявився могутнім поштовхом для заселення й освоєння степового Дніпро-Бузького межиріччя. Уряд Катерини II, зацікавлений у закріпленні досягнутих успіхів, усіляко сприяв масовому переселенському рухові. «Всякого звання людям», за винятком кріпаків, надавалося право одержання земельних ділянок на пільгових умовах. Селянам-утікачам, запорожцям, нижчим військовим чинам, українським посполитим оголошувалися амністії, пільги і різні привілеї за умови повернення їх із-за кордону і поселення на нових землях. Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, російська адміністрація разом із тим розуміла, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Для розв'язання цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти провокаціям Туреччини у прикордонних районах (зауважимо, що війна 1768–1774 рр. засвідчила значну перевагу турецько-татарської кінноти над російською). Утримання ж тут значної кількості регулярних військ з огляду на розрізнені комунікації та загальний неблагоустрій краю було пов'язане з великими труднощами і вимагало величезних витрат.

Отже, російська адміністрація мала виробити такі форми взаємовідносин із козацьким населенням українських територій, які б задовольнили обидві сторони.

Одним із виходів з такої ситуації могло стати залучення козаків до військової служби і, зокрема, створення іррегулярних формувань. Таким чином, поява штучних іррегулярних «козацьких військ» з українського населення, а саме таку назву дістали вони в історичних джерелах та літе-

ратурі, стало наслідком збігу інтересів різних соціально-політичних сил. З одного боку, колишні запорожці та задунайці, які перебували на землях півдня, намагалися відтворити якщо не Січ, то подібну організацію, що могла б забезпечити їм сприятливі умови для господарювання, звільнити від феодалного гноблення, надати пільги, реалізувати їхнє бажання «козакувати». За це вони згодні були відбувати військову службу, брати участь у бойових діях. З іншого боку, російський уряд, зацікавлений у скорішому освоєнні регіону, охороні кордонів, поповненні військових контингентів напередодні російсько-турецьких війн, схвально сприймав бажання самих козаків. Крім того, він сам виявляв ініціативу у створенні козацьких формувань, враховуючи те, що перебування в регіоні значної кількості неорганізованого населення зі споконвічним прагненням до козацької волі могло стати небезпечним для держави, і цю «козацьку» енергію населення потрібно було спрямувати в контрольоване русло.

Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Г. Потьомкін – генерал-губернатор Новоросійського краю і Президент Військової колегії, а з січня 1790 р. ще й «Великий гетьман».

За його ініціативи активно розгорнулося формування іррегулярних козацьких частин. Уже 18 липня 1775 р., тобто через півтора місяці після зруйнування Запорозької Січі, князь Г. Потьомкін дав указівки підлеглим йому губернаторам про вишукування засобів для утримання дев'яти гусарських і шести пікінерських поселених полків, а 24 грудня 1776 р. з'явився указ про їх влаштування.

Проте укомплектувати їх як слід так і не вдалося. Через поширення на військових поселенців податкової системи (поземельного та подушного податків) ці полки були вкрай непопулярними, і Г. Потьомкін був змушений у 1783 р. замінити їх регулярними частинами. Зазнавши невдачі, він не відмовився від своїх намірів. Невдовзі на Півдні сформували Бузьке, Катеринославське, Чорноморське козацькі війська, основу яких становили колишні козаки, організовано ще декілька формувань із греків, албанців, татар, росіян – Грецьке (Албанське) і Таврійські національні дивізіони (Кримське татарське) війська, що також існували на правах і становищі козацьких військ, і паралельно розпочато організацію іррегулярних козацьких частин на Слобідській та Лівобережній Україні.

Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ загалом було пов'язано з підготовкою російсько-турецької війни 1787–1791 рр., однак кожне з них пройшло попередній період становлення й оформлення. Насамперед, Бузьке військо безпосередньо походило з Нововербованого козацького полку, сформованого у 1769 р. генералом О. Прозоровським з населення Правобережної України, що потерпало від турецько-татарських нападів і тиску Польщі. Полк зберігав військову самостійність і козацький устрій, беручи активну участь у бойових діях протягом усієї російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Одночасно, із просуванням російських військ територією Дунайських князівств, з місцевого населення – молдаван, валахів, а також болгарів і сербів – створювалися загони добровольців, так звані волонтерські або арнаутські команди, які також

брали участь у військових діях. Після закінчення війни, прагнучи залюднити й укріпити звільнений район, російський уряд поселив козаків Нововербованого полку й арнаутів у Херсонській (Миколаївській) губернії в межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу. Поселенцям було виділено 109 407 десятин землі для зайняття хліборобством, виноградарством, садівництвом та скотарством. 1775 р. козаки й арнаути заселили населені пункти Соколи (з 1789 р. – м. Вознесенськ), Раковицю, Новогригоріївське, Арнаутівку, Михайлівку, Троїцьке, Федорівське, Скаржинку (з 1803 р. – Білоусівка), Касперівку, Новопетрівське, Себино, Гур'єво, Костянтинове, Баловневе, Матвіївку. Освоєння земель Побужжя відбувалося за важких умов, з великими труднощами, надзвичайно повільно, частина поселенців не витримала таких умов і повернулася за кордон [1].

12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів було сформовано 1500-й козацький полк, який протягом 1785–1786 рр. офіційно дістав назву Бузького. Полк одержав печатку за зразком старих козацьких: у центрі воїн, який тримав списа з прапором, по краях напис «Печать Бугского казацького войска» [2].

Створення Катеринославського козацького війська також пов'язано із загостренням відносин Російської імперії з Туреччиною. В цей час усі поселення між Бугом та Інгульцем, частково по Дніпру призначалися для поповнення вже утвореного Бузького війська та створення нових частин. Наказом від 3 липня 1787 р. однодворцям, поселеним у Катеринославській губернії по колишній

Українській лінії, було надано козацьке звання і створено з них особливий козацький корпус за зразком Війська Донського. 12 листопада корпус дістав назву Катеринославського козацького війська, або війська «Новодонських козаків». Очолив його полковник Війська Донського М. Платов разом із донською старшиною (своя старшина з'явиться лише 1788 р.). З лютого 1788 по липень 1789 рр. військо йменувалось також «Корпусом передової варті Катеринославських регулярних козаків», і в ньому налічувалось 3684 козаки. Спочатку основу війська становили козаки та однодворці. Згодом нове військо стало поповнюватися за рахунок розкольників, міщан, купців, козаків колишньої Гетьманщини та особисто вільних селян Катеринославського та Харківського намісництва. Формування війська з цих категорій населення проходило дуже повільно, і Г.Потьомкін вирішив комплектувати частини з кріпаків. Враховувалось те, що ліквідація особистої залежності та перспектива 15-річної (замість 25-річної рекрутської) служби зацікавить осіб, які вступають до війська козацького, і це підвищить його боєздатність. Такі дії зустріли осуд місцевого дворянства і чиновників, деякі вважали, що вони посилюють «прокозацькі» настрої серед селян та їх боротьбу з поміщиками [3]. Ці настрої адміністрації в подальшому негативно вплинули на існування війська і, врешті-решт, відіграли свою негативну роль у справі його розформування.

Бузьке і Катеринославське військо довго не мали чіткого внутрішнього управління. Уряд тривалий час зволікав із вирішенням цього питання, що призводило до зловживань старшини.

Чорноморське козацьке військо серед усіх створених в останній чверті XVIII ст. посідало особливе місце, адже формувалось із колишніх запорозьких козаків, а отже, мало значний бойовий досвід.

На початку 1780-х рр. в оточенні князя Г. Потьомкіна виникає думка створити волонтерські відділи з колишніх січовиків. Запрошення козаків до вступу було оголошено 1 липня 1783 р. За планом Потьомкіна колишні запорозькі старшини – Сидір Білий та Захарій Чепіга – мали сформувати з числа козаків кінний та піший полки, кожен по 500 чоловік, неподалік від російської фортеці Кінбурн і турецької – Очакова. Наприкінці жовтня 1783 р. у розпорядженні С. Білого вже перебувало 4 800 запорожців [4]. Втім, до початку російсько-турецької війни кількість козаків у командах була незначною через невизначеність статусу нового формування, небажання запорожців нести службу як волонтери і погане фінансування.

Слід зазначити, що адміністрація Потьомкіна ще не дійшла остаточного рішення щодо форми організації та можливого використання цього формування. Щоб реалізувати ідею, яка передбачала поставити козаків під контроль російської військової та цивільної адміністрацій і посилити російську армію за рахунок добре обізнаних із майбутнім театром бойових дій вояків, уряд мав піти на певні поступки ліквідованому на Півдні України устрою, а саме – створити козацьке військо із колишніх запорожців. Тому, добре усвідомлюючи небезпеку цього кроку для російської влади у регіоні, уряд зволікав із прийняттям рішення. Лише на початку російсько-турецької війни у 1787 р. було створено нове козацьке

військо, і таке рішення дійсно виправдало себе вже одразу під час бойових дій. Як зазначив одеський історик початку ХХ ст. Є. Загоровський, військо «виправдало надії, що на нього покладались і виявилось досить живучим через те, що матеріал, з якого воно створювалося, повністю відповідав тим вимогам, що до нього ставилися» [5]. 5

Одним із цікавих моментів процесу формування нового війська, на який звернув увагу сучасний дослідник історії козацтва Т. Гончарук, були вимоги Катерини II про те, щоб козаки обов'язково були одружені та мали родини. З цього приводу вона писала Г. Потьомкіну: «щоб з вашого боку були вжити необхідні запобіжні заходи, аби зі згаданих колишніх запорожців не було заведено товариство неодружених людей ще й на їхньому старому підґрунті». У відповідь князь засвідчував, що козаки вже «вірні», сімейні та покірні. Він схилив тих, що колись служив у Коші, негайно шукати наречених та поспішати записуватися до чорноморців. Кожному такому козакові та його нареченій Потьомкін надсилав від себе подарунок [6]. Намагання одружити якомога більше козаків не є випадковим, адже вояк, який має родину, менш мобільний та схильний до різноманітних мандрів. Також іще були сподівання, що сімейні чорноморці не зможуть за нагоди приєднатися до задунайських запорожців. Такі вимоги місцеве керівництво висувало і в майбутньому під час утворення інших козацьких військ. Зокрема, формуючи у 1828 р. Дунайське козацьке військо, полковник С. Чолобітчиков вважав за потрібне одружити значну кількість козаків «бурлак», пояснюючи це тим, що людина, яка 6

не має дружини, дітей і оселі, не може 7 бути корисною для суспільства [7].

Обрати назву для нового війська виявилось справою набагато складнішою, ніж для попередньо створених, яких називали за географічним принципом. У маніфесті від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі знищувалась сама назва запорозьких козаків, а її відновлення могло призвести до «всіляких мрій та думок, ніби виявилось за необхідне відновити чи саму Січ, чи її назву...» – 8 писала Катерина II [8]. Врешті-решт, наказ про створення «Війська вірних козаків» (на противагу «невірним» турецьким запорожцям), яке з квітня 1788 р. дістало офіційну назву «Чорноморське козацьке військо», було підписано Катериною II 14 січня 1788 р. Козакам передали військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана – головні атрибути утвореного козацького війська. Після цього наказу значно збільшився вплив колишніх запорожців та інших, хто бажав приєднатися до нового війська й отримати обіцяні урядом пільги – звільнення від податків, постойв, службу під проводом колишніх запорозьких старшин, право покращити своє соціальне становище, навіть одержати дворянство, грошове та харчове утримання від уряду тощо. Якщо за станом на 12 лютого 1788 р. до складу війська входило 944 козаки, то на 22 червня 1788 р. – вже 2436, на 30 листопада 1791 р. – 12 620, з них на дійсній службі – 9 7500 [9].

Протягом існування структури всіх перелічених вище козацьких військ зазнали низки реорганізацій. Зокрема, 6 червня 1786 р. Бузький полк було поділено на два – 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки. Командиром 1-го призначався підполковник І. Кас-

перов, 2-го – майор П. Скаржинський. Полки зайняли кордонну лінію по Бугу: від Мертвоводу до Інгулу. Для збільшення військових контингентів на Півдні бузькі козацькі полки було приєднано до складу Катеринославського козацького війська, де вони зберігали військову самостійність (їх штаб-квартира містилась у ст. Новопетрівській). Два полки з'єднали в один під командуванням полковника П. Скаржинського, з осені 1789 р. – підполковника В. Орлова. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. полк було поділено на сотні, до складу яких входив сотник, поручик та 120 козаків. За штатним розкладом чисельність полку становила 1500 козаків [10].

10 На січень 1792 р. до Катеринославського війська входили різні регулярні й іррегулярні частини, крім Бузьких полків – Чугуївський і Конвойний козацькі полки князя Г. Потьомкіна (переформовані з Корпусу передової варти), Малоросійський регулярний полк, полк полковника Мартинова, полк підполковника Бузіна, полки прем'єр-майорів Родіонова, Гловайського, Платова, Денисова, піхотна козацька команда прем'єр-майора князя Трубецького [11]. За 11 списками на цей рік у полках налічувалось 11 196 осіб. 135 козаків Катеринославської та 256 – Чугуївської команд, серед інших, входили до особистого конвою князя Г. Потьомкіна. У 1793 р. до Чугуївського та Конвойного полків було приєднано Малоросійський кінний козацький полк (про нього йтиметься нижче) армії князя Г. Потьомкіна, які перейменовано в 1, 2, 3-й Чугуївські кінні козацькі полки [12].

12 За дещо іншими принципами будувалась структура Чорноморського війська. Воно складалося з двох ос-

новних частин – кінних загонів та піших козаків на човнах – і поділялось на 38 куренів, які у разі необхідності об'єднувались у полки (від 4 до 6).

У 1790 р. з чорноморців створили кінний полк «Булави Великого Гетьмана», зарахувавши до нього «достатню кількість старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Наказано було також «обрати гідних бунчукових товаришів дванадцять чоловік». За функціями полк нагадував особисту гвардію українських гетьманів – сердюків або компанійців. Першим керівником полку був призначений полковник армії капітан Семен Письменний [13]. Відновлення бунчукових товаришів (скасованих, як відомо, після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р.) мало за мету утримувати їх при Г. Потьомкіні для виконання доручень, що було характерним за гетьманів першої половини XVIII ст.

Озброєні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку, у бузьких і катеринославських козаків пістолів не було. Піші чорноморці отримували спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці, які вже наприкінці 1790-х рр. мали військо і власну артилерію.

Бузькі козаки були обмундировані в білі куртки й зелені штани, катеринославські – у форму блакитного кольору за зразком донців, крім козаків Чугуївського і Конвойного полків, які носили червоні мундири з блакитними кантами, білі жилети та сині штани. Одяг чорноморців не був уніфікований. Основна маса зберігала в цьому плані запорозькі традиції, але за часів війни, щоб відрізнити їх від турецьких запорожців, чорномор-

цям пов'язували на праву руку білу хустку.

Полки усіх козацьких формувань брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Чорноморські козаки разом із бузькими та катеринославськими становили авангард армії під час підходу до турецької фортеці Очаків, здобуття Кінбурнської фортеці, брали участь у штурмі фортець Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачіне тощо. Козаки склали особисту охорону князя Г. Потьомкіна та його канцелярії, супроводжували транспорт, забезпечували кур'єрський зв'язок, перевозили пошту, охороняли кордони держави. Чорноморські й Бузькі полки також брали участь в облозі та штурмі Аккермана, Кілії, разом із частинами Донського війська полковника Ісаєва та чорноморцями отамана З. Чепіги воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею та в інших бойових операціях. Поміж козацьких військ, які було створено Г. Потьомкіним на Півдні України, як зазначає Р. Шиян, саме військо чорноморських козаків було найбільш організованим та боездатним і зберегло багаті військові традиції запорозького війська. Не випадково в офіційних документах і приватних листах вищого командування російської армії до назви Чорноморського війська вживався епітет «безцінне» [14].

Під час війни російський уряд і Кіш Чорноморського війська проводили політику, спрямовану на повернення задунайських козаків під протекторат Росії. З російського боку надходили фінансування, гарантії нагород і пільг, у той час як емісари від Чорноморського війська проводили переговори з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість

турецько-татарських військ тощо. Втім, попри всі спроби уряду і Коша, вивести основну масу «турецьких» запорожців до Росії під час війни 15 1787–1791 рр. не вдалося [15].

По закінченні війни козаки виконували службу прикордонної варти. Бузький полк стояв у Молдавії на р. Серет, у вересні 1792 р. був переведений у Польщу. Згідно з затвердженим у листопаді 1793 р. штатом, козакам наказано було нести митну службу на нових кордонах Російської імперії, тому вони зайняли прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика 16 до Очакова [16].

Території військ не становили окремих адміністративних одиниць і відповідно не мали чітко визначених кордонів. Це створювало низку незручностей у землекористуванні козаків і веденні господарства, призводило до соціальної напруги через знущання місцевих поміщиків і чиновників. Крім того, це вказувало на невизначеність питань з організації та статусу подібних формувань. Зокрема, до території, де оселили Нововербований полк і арнаутів, у 1790 р. зарахували 3179 українських селян із красносільських маєтків Єлісаветградського повіту, що їх Г. Потьомкін купив у поміщиків для збільшення кількості військ [17]. Це, безперечно, посилювало військо українським елементом із давніми козацькими традиціями. За наказом Г. Потьомкіна населення цих територій розподіляли таким чином: «Українців – у козаки, приєднавши їх до бузьких, а великоросіян приписати до адміралтейства, 18 у теслярі» [18]. Новим місцем проживання бузьких козаків адміністрація обрала Красносілля, куди їх, незважаючи на опір, почали переселяти восени 1787 р. На 1792 р. вже у

27 селищах, приписаних до полку бузьких козаків, мешкало 3495 осіб. Зауважимо, що прийом до бузького козацтва був дуже обмежений, а зарахування селян категорично заборонено. Приймати до війська дозволялось лише осіб іноземного походження. Тому значна частина селян-утікачів змушена була найматися до старшин і заможних козаків, інша ж подавалась за кордон і, повертаючись, приписувалась до війська під виглядом чужинців. Під час оселення рядові козаки одержали лише 37 405 десятин землі, тоді як старшини й офіцери – 72 тисячі десятин [19]. Часто старшина не лише використовувала працю найманих селян-утікачів, а й удавалась до прямого тиску, примушуючи рядових козаків працювати в її господарствах.

Окремої території для поселення Катеринославського війська також не надавалось. Приписані до війська міста, містечка та селища ставали станицями; чотири господарства повинні були утримувати на військовій службі одного козака та комплектувати полки. Якщо ж якийсь полк не мав приписаних за ним поселень, він не міг утримуватися належним чином. Серед населених пунктів, у яких комплектувалися полки, були: м. Чугуїв, села Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове, П'ятницьке, Базалервка, Мохначиха, Шелудонівка, Терново-Краснополяна, Запорожне, Веденське, Злинки, Рівне, Покровське, Привольське, Красноярьське, Калинівське, Нікольське та ін. На 1794 р. таких було 115 міст, містечок, селищ і 7 фортець із загальною кількістю населення у 1795 р. близько 50562 особи обох статей. Наприклад, Чугуївський полк комплектувався в м. Чугуїв, його округи та російських губерніях із козаків, колишніх

однодворців, міщан і казенних поселенців: на 1792 р. – 22 174 особи, а на травень 1792 р. в 11 полках та двох командах – 14 445 чоловік. Конвойний полк (князя Г. Потьомкіна) комплектувався у селищах і слободах козаків Слободжанщини – Печенігівка, Мартове, Хотомле, Куцовка, Молодове та інших, де мешкало 20 11 247 осіб [20].

Склад населення зазначених військ був поліетнічним: українці, росіяни, поляки, молдаване, болгары та інші, але основу їх становили українці. Різнилось населення й за вірою.

Попри те, що Чорноморське військо було, безперечно, «улюбленим дитям» князя Г. Потьомкіна, питання з його оселенням вирішувалось довго. На час створення війська Потьомкін мав проект переселення цього формування з території Південної України і влаштування козаків на новому російсько-турецькому кордоні біля Дунаю або на Кубані. Протягом 1790–1792 рр. близько 1759 родин (9482 особи) чорноморських козаків та понад 2 тисячі родин молдаван і волохів почали осідати на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у селі 21 Слободзеї [21] та ще два правління – Березанське та Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені Кошем старшини і полковники. Чорноморці заселили села Тернівка, Сугаклея, Карагач, Чеборці, Глинне, Коротне, Яски, Калаглія, Біляївка та ін. [22].

Повертаючись до плану Потьомкіна, слід зазначити, що, ймовірно, про новий кордон по Дунаю ще не йшлося, але території рибних ловів на Дунаї на час війни чорноморцям були надані. Свідченням того може

бути відведення чорноморцям чотирьох гардів вище і одного гарда нижче міста Кілія, з яких вони віддавали п'яту частину наловленого «чи нам гребного флоту». Наглядав за гардами хорунжий Григорій Дубчак [23].

Основою господарства військового населення залишалось землеробство і скотарство. У бузьців господарство складалось під впливом національних особливостей, традиційних виробничих навичок і потреб. Зокрема, у нововербованих козаків переважало характерне для України хліборобство з плугом і ралом, в арнаутській частині – городництво, садівництво і виноградарство. Однак із часом зі зростанням економічних зв'язків, зближенням укладу життя й побуту бузьких козаків господарська діяльність стає різноманітнішою і продуктивнішою. У катеринославських козаків переважало скотарство і похідні від нього промисли, дрібна торгівля [24].

Традиційне господарство зберігали чорноморські козаки – скотарство, рибальство, соляний промисел, бджільництво тощо. Водночас збільшилась роль землеробства, розвивалось виноградарство, городництво. Козаки-чорноморці та члени їхніх родин залежали від постачання продуктів.

Перед створеними військовими формуваннями постала ще низка проблем, які прямо не стосувались питань організаційного характеру, але так чи інакше були з ними пов'язані. Серед інших, це втечі через тривалу службу, занепад господарства, зловживання офіцерів владою, крадіжки, затримання виплати козакам грошей за службу тощо. Зокрема, чорноморці скаржилися на російських офіцерів, які примушували

козаків копати траншеї, завантажувати та розвантажувати кораблі, заготовляти ліс. Часто траплялися випадки, коли козаки вмирили від голоду та виснаження. Наприклад, із команди майора Євстафія Дошова 45 чоловік дезертирувало, 25 померло і залишилась усього 261 особа. Майор вимагав негайної сплати жалування й надання провіанту. Про таке ж незадоволення козаків у січні 1790 р. у різкій формі доносив полковий осавул Осанчук. Він повідомляв, що у чорноморців немає провіанту, «лише одна мука надто гнила (а круп немає)», від чого «значна кількість козаків померла і захворіла, а той і розбіглася», підкреслюючи, що «якщо такий негодний провіант відпущено буде, чекати потрібно від козаків загибелі і немалої кількості втеч, і нарешті, все військо розійтися може». Полк М. Костенка, чисельністю 6500 чоловік, розташований у Яссах, залишили 190 козаків, тривали втечі з табору чорноморців під Бендерами. Кошовий осавул Л. Бардін доповідав про втечі козаків Величківського куреня з-під Бендер, полковий осавул Неживий рапортував А. Головатому про такі випадки у таборі під Тульчею на Дунаї. Протягом літа 1791 р. в Кіш надійшли рапорти старшин про втечі чорноморців із команд О. Секунди і С. Білого, розташованих під Галацем, Щирова із табору на р. Серет, «великої частини» Корсунського куреня в районі Ізмаїла й Ісакчі, піших полків С. Білого і К. Кордовського з-під Тульчі. Останні «пішли до задунайських запорожців». Втечі чорноморців до задунайських козаків набували таких значних розмірів, що у серпні 1791 р. Антон Головатий видав спеціальний наказ, в якому козаків попереджали: «від приїжджаючих у міркуванні теперішнього замирення, ту-

рецьких запорожців віроломів, пустих їхніх тлумачень і самохвальств не слухали, себе не лестили, тому що вони при укладанні миру, як дезертири російські, будуть вислані на батьківщину» [25].

25

Частими були випадки втеч чорноморських козаків, зайнятих на тяжких роботах із заготівлі лісу і в побудові військових кораблів у Сороцькому та Орґеєвському повітах Молдавського князівства. Ці роботи проводило з 1790 по 1793 рр. Чорноморське адміралтейство. Влітку 1791 р. з «робіт на човнах, що будувалися, втекла група, яка нараховувала 210 чоловік», а у квітні 1792 р. – понад 140 козаків [26].

26

Під час війни бузькі козаки потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней; унаслідок бойових дій, хвороб, втеч скорочувалася кількість працездатного населення, що призводило до занепаду господарства козаків.

Підписавши мирну Яську угоду 1791 р. із Туреччиною, російський уряд уже не потребував значної кількості кінноти і війська, як бойової сили. Окрім іншого, численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багато з установлених у регіоні податків, а «показані» селяни були носієм небезпечних для стабільності чинників.

Щоб вирішити свою подальшу долю, після завершення війни і смерті князя Г. Потьомкіна, чорноморці просили дозволу переселитися на Кубань, підтвердити старі та надати їм нові пільги. Це зумовило відрядження військового судді А. Головатого до Петербурга, а внаслідок нього наказ Катерини II від 30 червня 1792 р., який закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані («в області Таврійській острів Фанагорію з усіма землями, що зна-

ходяться по правій стороні річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського реду, таким чином, щоб з одного боку річка Кубань, з другого – Азовське море до Єйського городка 27 були кордоном військової землі» [27]), підпорядковував військо Кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони між Чорноморським та Донським військами, підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання тощо. Як зазначав В. Голобуцький, цей захід диктувався, крім усього іншого, близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що її займало військо, стала начебто своєрідним мостом для утікачів українських селян, 28 які йшли за Дністер [28]. Переселяючи козаків, уряд переслідував ще одну мету, а саме замінити регулярні військові частини, що там служили і важко переносили важкі умови тамтешнього життя, вояками, які могли б ефективніше охороняти кордо- 29 ни від черкеських племен [29].

Щодо кількості переселених і тих, хто залишився, є різні відомості. Зокрема, А. Скальковський зазначав, що 3,5–4 тисячі козаків бажали переселитися. Сучасні дослідники також називають таку кількість переселених лише протягом 1792 р. Однак 3141 чоловік і жінка одразу відмовились від переселення, серед них, зокрема, було 2523 волохи. Перехід на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст., і загальна кількість переселених не перевищувала 8 тисяч козаків. За іншими підрахунками, протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселилось від 18170 до 25 тисяч

осіб обох статей. Проте досить значна кількість чорноморців бажала залишитися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром. У цьому контексті можна цілком погодитися з підрахунками В. Голобуцького, що козаки, які не бажали переселитися на Кубань, становили лише 10 % від загальної маси козацтва. Інших осіб було автоматично занесено до козацьких списків при переселенні, це були, головним чином, молдаване, які проживали за Бугом ще до війни [30].

Частина чорноморців оселилася на околицях Одеси і близьких до неї хуторах. Осавул Федір Черненко, направлений за Буг спеціально для набору козаків, уже після основного переселення, зібрав близько 700 чорноморців. Проте, оскільки в них не було коштів для переселення на Кубань, то вони були приписані до Чорноморської гребної флотилії і використовувались «для улаштування Хаджибею». Між тим, козаки втікали й звідси, зокрема, лише за період 1795–1797 рр. із флотилії – 357 чоловік. Частина козаків шукала долі за Дністром. У липні 1794 р. адмірал де Рібас повідомляв військового старшину Ф. Черненка про те, що частина чорноморців «на правому березі Дністра роботи шукають» [31].

Досить чітко уявлення про тих чорноморських козаків, які шукали щастя за Дністром і Дунаєм, дають їхні свідчення. Дунайський запорожець Дмитро Капінос розповідав, що він разом із батьком і братом вступив до Чорноморського війська, де «кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій Глубененко». Батька і двох братів відправили служити у флотилію. При штурмі

30

31

Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. «По взяттю Очакова частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай». В той час Дмитрові було 20 років, а його братові – 16 [32]. Запорожець Йосип Білий народився в 1759 р. у Харкові. У 1771 р. він із чумаками-запорожцями поїхав на Січ. Після її зруйнування втік до «Херсона і вправлявся там у роботі два роки», а потім перейшов у Станіслав. У 1787 р. «записався до їхнього (запорожців. – Авт.) числа при кошовому Сидорі Білому і служив до закінчення війни». Брав участь у штурмі Очакова, де був поранений, а коли чорноморці відправилися на Кубань, він залишився в Галаці й займався рибальством поблизу Аккермана й Ізмаїла з багатьма іншими чорноморцями. Козак Олексій Самар розповідав, що «народився він в Чорноморії від батька Григорія колишнього чорноморця» у 1792 р., який у 1804 р. «зайшов зі мною за Дунай, де помер», а Олексій продовжував займатися рибальством [33].

У червні 1796 р. уряд ліквідував Катеринославське козацьке військо під приводом створення нового Вознесенського козацького війська (до слова, так і не сформованого). Всі колишні військові міста, містечка, селища разом з їхніми мешканцями переводились до їх попередніх соціальних станів, що збіглося з введенням в той самий час заборони на селянські переходи на півдні України. З відділів Катеринославського війська залишились бузькі полки; частини Чугуївського регулярного козацького полку і Конвойного полку

увійшли до Лейб-Гусарського та Лейб-Козацького полків [34].

34

Бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а в 1797 р. за наказом Павла I розформовані. Козаків переводили на стан державних селян із наступним переданням під юрисдикцію місцевої адміністрації. Слід зауважити, що дві сотні бузьців, які охороняли кордон по Дністру, були замінені трьома козацькими полками Війська Донського лише у 1800 р.

Внаслідок ліквідації Гетьманщини, козацькі полки Слобідської України було розформовано у 1765 р., а замість них створено регулярні – Харківський уланський, Сумський, Охтирський, Острозький (існував до 1796 р.) та Ізюмський гусарські полки. Козацьке населення перетворювалось на одну з груп державних селян. Козаки, які утримували гусарські полки, дістали назву «військові поселенці», а їх поселення – «державні військові слободи». Вони володіли своїми землями на правах особистої свободи, але протягом другої половини XVIII ст. це право вільно розпоряджатися спадковими козацькими землями поступово обмежується. У 1783 р. їх, як і козаків Лівобережної України, обклали оброком.

Частина колишньої слобідської козацької старшини могла вийти у відставку або перейти на службу до гусарських полків і замінити свої чини на армійські з пониженням на один чи два чини. У 1785 р. старшину було зрівняно в правах з російським дворянством. Козаки і помічники, перетворені на військових обивателів, мали сплачувати подушний податок, нести рекрутську повинність.

На лівобережній частині українських земель у 1781 р. внаслідок запровадження нового адміністративного поділу на три намісництва – Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське – полково-сотенний устрій припинив існувати, козаки перетворювались на окрему групу державних селян. Маніфестом від 3 травня 1783 р. оголошувалась заборона вільного переходу із стану в стан і вводився подушний податок, що узаконювало кріпацтво. За цим документом право особистої свободи мали лише колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в «списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.» [35]. Одночасно 28 червня 1783 р. затверджувалось «Положення про регулярну кінноту», за яким із представників лівобережного козацтва створювались 10 регулярних кавалерійських полків, утримання яких ішло за рахунок оброчних платежів, що їх сплачували козаки, і які замінювали «не зрівняльні збори» [36]. У 1784 р. полки дістали назву карабінерних і увійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались у селах і містах за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називались: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський.

Крім зазначених козацьких полків існували Бахмутський, Херсонський кінні козацькі полки та тимчасові, на час війн створені частини на козацькому положенні майорів Лаші, Левізи, Фризе, Шенка (1764–1774 рр. з українських і південнослов'янських вихідців), волонтерські команди, «Бузька спіра», Смілянський і Шполянські полки (1788 р., з арна-

утів, волохів, греків, болгар та ін.), корпус малоросійських піших стрільців (1790 р. з козаків Лівобережної України, проіснував до 1796 р.) та ін. [37].

Уже протягом 1790–1791 рр. князь Г. Потьомкін взявся за формування козацьких частин на Лівобережній та Слобідській Україні, обґрунтовуючи це загрозою війни з боку західних сусідів, а також тим, що зазначені території утримували мало військ порівняно з іншими. Зокрема, до ліквідації малоросійських полків Лівобережжя мало 17 тисяч виборних козаків і компанійців, а у 1790 р. – всього 10500 солдатів регулярної армії [38]. Цей дисонанс Г. Потьомкін мав намір виправити за рахунок створення на Лівобережжі іррегулярних військових формувань. На думку історика Т. Гончарука, князь розпочав реалізацію за змістом схожого проекту реорганізації лівобережного козацтва, запропонованого у 1788 р. маршалком Київського намісництва В. Капністом [39].

Зауважимо, що на усі такі заходи князя уряд дивився як на тимчасові, розуміючи серйозність загрози повернення «старих часів». У цьому контексті досить характерною є відповідь князя О. Безбородька на пропозицію губернатора М. Репніна у 1794 р. «сформувати запорожців з колишніх Уманських, Білоцерківських та Побережних козаків, зробивши загальний виклик, а потім напустити їх на Польщу»: «...він пропонує підбурювати власний народ, який ще пам'ятає часи Хмельницького та схильний до козацтва. Тут би (на зазначених вище територіях. – *Авт.*) створилась військова нація і це тим більш небезпечно, що і Малоросія заразилося б відразу тим самим духом, а за нею і Правобережжя... Від чого б

трапилась революція нового роду, через яку, ми принаймні будемо змушені відновляти гетьманство, дозволяти численні безглузді свободи і загалом, втрачати те, чим ми тихо і спокійно володіли протягом століть» [40].

Так чи інакше, але вже навесні 1790 р. наказом князя Г. Потьомкіна міщан Катеринославської та Харківської губерній перетворили на піших козаків. Повернення до козацького стану відроджувало в них надію на відновлення старої автономії та пільг, тож вони звернулися до влади з вимогою повернути старі права. Вони мали увійти під управління отамана Платова як поповнення до Катеринославського козацького війська. Загальна кількість таких піших козаків мала становити 1900 чоловік: 1000 з лівого берегу Дніпра, 500 – з правого, 400 – з поселень Харківської губернії. Останні зараховані до Конвойного полку. Цей підрозділ доповнювали два полки «Булави Великого гетьмана», що склалися з колишніх січовиків і козаків Лівобережжя [41].

Не лише міщани, а й дворяни Лівобережжя мали сформувати іррегулярні козацькі частини. З території Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва мав бути виставлений козацький кінний полк з 500 дворян, поділений на сотні. Допомогати в збиранні нових козацьких полків призначили І. Максимовича – нащадка знатного старшинського роду. При цьому зазначалось, що слід «уникати вигляду регулярності» [42]. Дворянам (так само, як і українським міщанам) було дозволено самим обирати собі полковників та офіцерів. У липні налічувалось 1500 вояків від дворянства, керівником їх був призначений генерал-

майор Неплюєв. Одяг цих козацьких частин складався з мундирів і штанів синього кольору, без відповідних кольорів їх територій [43]. 43

На території Лівобережної України сформували новий корпус «піших легких стрільків, обмундирування їм буде за козацьким зразком». Цей корпус мав складатися з 5600 чоловік рядових і нижніх чинів та поділятися на сотні. В травні 1790 р. князь Г. Потьомкін наказав створити ще іррегулярні загони самооборони з міщан Києва та Переяслава – Київський егерський полк. Останній об'єднав десять ескадронів, що залишилися від карабінерних малоросійських полків.

20 липня Г. Потьомкін повідомляв Безбородька, що іррегулярні військові частини, розташовані на землях Гетьманщини для захисту її від Польщі, вже налічували 11 тисяч бійців [44]. Таким чином, у 1790 р. козацькі війська, підпорядковані «Великому гетьману», розташовувались уже не лише на Півдні, а й на Лівобережній Україні, у Києві та Слобожанщині. 44

З вересня по листопад 1790 р. на стан іррегулярних було переведено також деякі регулярні частини, зокрема Малоросійський козацький полк (сформований із рекрутів); Херсонський та Олександрівський легкі кінні полки переформовані в Херсонський козацький полк; Полтавський полк легкої кінноти – в козацький полк «Булави Великого гетьмана».

Звернемо увагу, що в планах Г. Потьомкіна було відновити козацький устрій і на Правобережній Україні та згодом іменуватися «Гетьманом обох сторін Дніпра». Однак його смерть стала на заваді цим задумам [45]. 45
Уже в грудні 1796 р. у південноукраїнських землях оформлювалось прикріплення селян до землі, а отже

закріпачувались таким чином не лише селяни на поміщицьких землях, а іноді й навіть жителі казенних поселень. У 1797 р. було проведено перший рекрутський набір лівобережних козаків (по три рекрути від 500 чоловіків). Одночасно вийшов наказ про відновлення в лівобережній Україні устрою та судочинства згідно з попередніми звичаями і правом, що дещо затримав уведення нових загальноросійських адміністративно-судових структур.

До слова, розпочате з кінця XVIII ст. переселення козаків Лівобережної України на південні землі мало сприяти не лише залюдненню цих територій, вирішенню питання про визнання їх повноправними володарями їхньої земельної власності та збільшенню кількості земель у них, а й зменшити соціальну напругу. Зокрема, лише в 1796 р. переселено з Чернігівщини на Південь 479 родин (2394 особи) козаків (85 % з яких мали всього 2 десятини землі або були зовсім безземельні). Набагато чисельніші переселення розпочинаються вже у XIX ст.

Отже, відновлення штучних козацьких військ і частин не є випадковим. Вони стали формою організації населення українських територій у складі Російської імперії, що сприяла установам контролю над козацьким населенням (і не лише його, а й представників стихійної народної колонізації на українському півдні), передбачала створення боєздатної сили для подальших територіальних надбань, захисту й освоєння новоприєднаних районів, була альтернативою Задунайської Січі. Враховуючи це, запорізькі історики Р. Шиян і Л. Маленко вважають, що причиною створення цих військових одиниць був збіг об'єктивних і

суб'єктивних (роль в організації військ князя Г. Потьомкіна) чинників [46], які визначили виважену і добре продуману політику високопоставлених осіб й урядової адміністрації [47]. Погоджуючись із цим, зауважимо, що слід врахувати ще один чинник, а саме бажання самого козацтва зберегти залишки власних традицій у нових умовах (а представників стихійної народної колонізації, які приєднувалися до козацького населення, – ще й легалізувати своє становище). Сподівання їх, здебільшого, не справилися. Козацьким військам і населенню надавались лише зовнішні атрибути колишніх традицій, відновлення останніх у повному обсязі було неприйнятним для держави. Досить часто адміністрація не визнавала права козаків на пільги, заперечувала належність до козацького стану. Але важливим у цьому контексті є вже той факт, що і далі вживалися в офіційних документах назва козак (заборонена маніфестом 3 серпня 1775 р.), поняття козацьких привілеїв та козацького стану, що впливало на світогляд місцевого населення.

Спробами трансформації козацьких військ російська держава намагалася виробити нові форми організації населення, на що вказують численні реорганізації козацьких частин. Прагнення отримати, в першу чергу, дієздатні бойові частини, залишало поза увагою влади інші аспекти існування козацького населення, в тому числі визначення окремої території поселення, організації громадського управління, системи господарювання тощо. Брак чіткого юридичного статусу спричинявся до зловживань офіцерів своєю владою, крадіжок і втеч із полків.

Козацтво брало активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., нагадавши про славу козака-воїна, і разом з тим відіграло значну роль у заселенні та економічному освоєнні південноукраїнських територій. Створення козацьких військ призводило до зростання соціального напруження в регіонах їх формування, значного «покозачення селян» сусідніх територій, що, своєю чергою, викликало постійні скарги поміщиків і чиновників, на які феодальна держава не могла не реагувати. Уряд дивився на козацькі формування як

на тимчасові, і підписання Ясського миру з Османською імперією, смерть князя Г. Потьомкіна, який «захищав» їх від негативного ставлення урядовців, вирішило їхню долю. Практично усі створені іррегулярні козацькі частини (як українські в основі, так і сформовані з інших етносів) було переформовано, ліквідовано або ж переселено з території України, тож зведено нанівець навіть незначні спроби відновлення або трансформації традиційної військової козацької організації в останній чверті XVIII ст.

17.2.

Задунайське козацтво

Через зруйнування Запорозької Січі у червні 1775 р. частина запорозького козацтва перейшла у кордони Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю – території, що належали на той час Туреччині. Вже 18 червня 1775 р. Г. Потьомкін повідомляв генерал-поручика П. Текелія, що «запорожці почали селитися і на землі, що належали за трактатом 48 татарам» [48]. Кількість запорозької сіроми, яка пішла в турецькі території, дослідники визначають по-різному. Зокрема, А. Бачинський вважав, що їх було від 7 до 10 тисяч. Інші автори подають менші цифри – п'ять тисяч, зазначаючи, що компактно організованого виходу запорожців не сталося, і лише протягом 1777–1778 рр. кількість запорожців в Османській імперії збільшується і сягає 49 вже 7–8 тисяч [49]. А от очаківський паша, якому в цей час підпорядкову-

вались козаки, стверджував, що наприкінці 1778 р. їх було 12 тисяч [50].⁵⁰ Отже, саме тепер степи межиріччя Дністра і Дунаю (Південна Бессарабія, Придунайські землі) давали запорожцям можливість продовжити жорстко не регламентовані державою способи життя.

Зазначимо, що з цієї території запорожці були знайомі вже з кінця XVII ст. Протягом XVI–XVII ст. запорозькі козаки, іноді разом із молдавськими загонами, здійснювали часті походи проти турецьких укріплень у пониззях Дністра і Дунаю, билися з турецько-татарськими загонами на території Запрутьської Молдавії та Буджацького степу, біля Кілії й Ізмаїла. Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. гетьманський уряд звертає увагу на цей регіон з низки воєнно-політичних, дипломатичних і частково економічних міркувань. Уже восени 1689 р., готуючись до війни з турками і татарами, сюди відрядили спеціальних лазутчиків із козаків, які повинні були скласти опис шляхів і сполучень від

гирла Дністра і Дунаю. Зв'язки козаків із турецькими територіями використовувала також Запорозька Січ, як нагоду розвідати різні військові турецькі справи, тому купці та наймити із запорожців водночас були й розвідниками. На це звертала увагу і О. Дружиніна, зазначаючи, що російський уряд легко міг знайти серед запорозьких козаків перекладачів для переговорів із татарами і турками. Саме вони, проникаючи за різних приводів до Криму, довідувались про військову підготовку турків і татар та про внутрішній стан держави [51]. Зокрема, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. граф Х. Мініх повідомив, що відомості про шляхи сполучення він одержав від тих, «хто знав місцевість – козаків і тутешніх обивателів, а особливо через запорозьких рибалок і стрільців» [52]. Активізації процесу проникнення козацького населення в Буджацький степ сприяли значною мірою зв'язки з Придунайськими землями, але ще більше – можливість використання багатих природних ресурсів краю.

Поява запорожців на території Придунав'я на початку XVIII ст. була пов'язана перш за все з внутрішньополітичними подіями на території самих українських земель. Поразка повстання С. Палія зумовила вихід повстанців-козаків, які часто разом із родинами йшли за Дністер, в Молдавію і Бессарабію, знаходячи там притулок. Іншими подіями, що призвели до виходу запорожців у Придунайські степи, стали: погром 1709 р. російськими військами Запорозької Січі, поразка І. Мазепи під Полтавою і походи на Правобережну Україну П. Орлика, а також перехід запорожців на територію Кримського ханства (1709). Невідомий автор

середини XVIII ст. зазначав, що запорожці «служували поденниками для жителів Очакова, Аккермана, Бендер та Кілії» і тому отримали назву «тероглу» (спітнілі хлопці)» [53]. 53

Розміщення на початку XVIII ст. Олешківської Січі на території, підвладній Криму, призвело до того, що виходи козаків на заробітки – «аргатування» – в пониззя Дністра і Дунаю стали звичайним явищем, що, безперечно, сприяло детальному знайомству і переходу українців на територію нижнього Подністров'я і Придунайських степів. Запорозька сірома і надалі великими ватагами виходила на промисли у турецькі володіння й під час існування вже Нової Січі. Київський генерал-губернатор, вимагаючи від кошового припинити аргатування козаків, підкреслював у квітні 1755 р., що «по розкритті води значна кількість запорозьких козаків пішли і водним шляхом поплили в турецькі землі для рибного лову» [54]. 54

Подальшому оселенню запорожців у Придунайських землях сприяла як політика самої Туреччини на цих територіях [55], так і подальші російсько-турецькі війни. З початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у складі Дунайської флотилії діяла спеціальна запорозька експедиція, яка, знаючи територію нижнього Подунав'я, допомагала російському флоту. Після підписання Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. запорожці перебували на Дунаї до вересня місяця, і лише у листопаді 1774 – січні 1775 рр. повернулися на Січ [56], 56 причому частина флотилії у 1774 р. залишилась у Задністров'ї й оселилась у гирлі Дунаю [57]. Під час перебування запорожців на території пониззя Дунаю у 1771–1774 рр., а також на самій Січі через різні причини сталася низка повстань, внаслідок

яких частина запорожців втекла до Туреччини. Під час цих повстань, як зазначає низка авторів, лунали прямі пропозиції шукати кращої долі під владою султана. Причому, ймовірно, що такі думки висловлювала не лише запорозька сірома, а й козацька старшина, зокрема, кошовий отаман Петро Калнишевський. Отже, козаки були добре обізнані з придунайськими територіями, оселями, плавнями, рибними ловами, очеретами, оскільки забезпечували себе харчами під час війни та перемир'я. Вони також усвідомлювали можливість спокійного життя на території Дунаю через неспроможність Туреччини повністю контролювати цей регіон. За твердженням Аполлона Скальковського, на Січі був навіть негласний кандидат – Пилип Федоров, якого хотіли обрати кошовим, щоб із ним утекти до Туреччини. Тож ідея про перехід до Туреччини та створення Січі на Придунайських землях зародилась ще до ліквідації Запорозької Січі 58 [58].

Вихід запорожців у Туреччину стурбував російський уряд, який розпорядився вжити всіх заходів для повернення їх до Росії та категорично заборонити вихід із Запорожжя на рибні лови за російські кордони. Щоб виявити місця зосередження утікачів в Очаківській області й на Дністрі, почали засилати групи розвідників. У листопаді 1776 р. підпоручик Ачкасов, який побував у Очакові, повідомляв кінбурнського коменданта про те, що «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю [знаходиться] 59 до 10 000» [59]. Першими тут оселилися запорозькі рибалки, а потім уже до них приєдналися козаки, які прагнули зберегти свій традиційний спосіб життя, що ототожнювався зі степом та волею.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці, ймовірно, ще не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції задля відновлення Січі на території Туреччини. Окрім того, у 1777–1778 рр. до турецького султана і константинопольського патріарха відряджались делегації з проханням прийняти у підданство і надати землі під заснування Січі [60].

Російська адміністрація намагалась вжити усіх заходів, щоб заборонити подальший вихід козаків за кордон і повернути запорожців. Особливе занепокоєння викликала реакція Туреччини на перебування козаків на її території. За відомостями прикордонної адміністрації, турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином Туреччина чинила тиск на Росію. Російська імперія застосовувала до козаків, здебільшого, тактику «приватних запрошень», не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли, проте реальних наслідків ці пропозиції не мали [61]. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон із Російською імперією й агітували селян, колишніх козаків, солдатів приєднуватися до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які йшли в Молдавське князівство до монасти-

рів та потім «повертались» до Росії, начебто для збирання милостині, а насправді – для «підмови» до втеч за Дунай [62]. Задунаець Ананій Коломієць таких емісарів називає «вожаями». Агітація «вожаїв» знаходила сприятливе підґрунтя в селянському середовищі, враховуючи цілком природне прагнення селянства до позбавлення від кріпацької неволі. Задунайські агітатори підсилювали прагнення до відходу за Дністер і Дунай, де можна було досить вільно розпоряджатися своєю долею. Обидві ці обставини сприяли вельми значній еміграції селянства у Придунайські землі.

Тим часом у серпні 1778 р. питання про їхнє політичне становище було вирішено: султанський уряд, попри протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник Репнінський повідомляв, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», а саме у Кучурганах, козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната, який отримав звання бунчужного паші [63], але до реального заснування Січі як автономної організації справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Катерини II передав послу в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких вимагав у султана видачі запорожців як утікачів – російських підданих. У разі відмови О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду, в обмін на визнання за Туреччиною Очаківської області, переселити за-
64 порожців за Дунай [64]. Російську пропозицію було прийнято Туреччиною.

За п'ятим пунктом Айналі-Каваської конвенції від березня 1779 р.

султанський уряд зобов'язувався «запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести і оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря» [65]. За рішенням турецької адміністрації, запорожці повинні були оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Виконання рішення почалось із середини 1779 р. [66], однак до кінця цієї заходи втілено не було. Хоча значну частину запорожців було переселено за Дунай, численні групи козаків на початку 80-х рр. XVIII ст. і далі перебували на Очаківщині, в нижньому Подністров'ї та Буджаку. Російська прикордонна адміністрація протягом 1781–1782 рр. мала цілком достовірні відомості про те, що близько 8 тисяч запорожців «проживають у пороблених землянках», «починаючи від турецького міста Білгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимою і по Бугу до Очакова». Питання про переселення запорожців за Дунай російський уряд ставив неодноразово і надалі, аж до початку війни 1787–1791 рр. У 1786–1787 рр. Г. Потьомкін через російського посла Я. Булгакова нагально вимагав від султана виселення запорожців із Очаківської області за Дунай, оскільки перебування їх поблизу російських кордонів створює сприятливі умови для втеч із Росії («викрадають людей»). Слід зазначити, що турецький уряд, як правило, йшов назустріч цим вимогам Росії [67].

Переселення запорожців у віддалені райони відволікало їх від традиційних господарських занять (зокрема рибальства), вони потрапляли під повний контроль турецької адміністрації.

65

66

67

Це викликало різке невдоволення серед значної частини козаків. Уже в липні 1782 р. Я. Булгаков повідомляв Колегію іноземних справ про те, що запорожці просили у султана дозволити їм жити в дунайських гирлах, однак отримали категоричну відмову. Тяжкі умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі (протягом 1783–1784 рр. – понад 200 чоловік) 68 [68]. Вплинуло на вихід козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків».

Події 1783–1785 рр. істотно змінили ставлення султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Туреччини було вкрай небажаним. Запорожцям дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію – Січ, яка мала певну автономію. Задунайський Кіш мав розміститися у Катирлезі на річці Дунаєвець. Турецька адміністрація також дивилася крізь пальці на промисли і поселення запорожців у пониззях Дунаю і Буджака, що сприяло поповненню задунайців селянами і козаками з українських та російських територій. Російський уряд вживав рішучих заходів для боротьби з втечами селян і козаків у Задунайську Січ. У вересні 1787 р. Державна рада прийняла навіть спеціальне рішення про вербування козаків серед населення Правобережної України, «щоб не приєднувались до 69 очаківських запорожців» [69]. Проте

ці заходи були малоефективними. Надто привабливою була для закріпачених селян «козацька воля» порівняно з поміщицьким ярмом.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайські запорожці та чорноморці брали участь у військових діях на боці різних сторін. У жовтні 1787 р. султан оголосив мобілізацію задунайців. До кінця 1787 р. значні їх контингенти було зосереджено під Очаковим і на острові Березань (близько 700 козаків піхоти і 300 – кінноти). Активної участі у військових діях запорожці не брали, обмежуючись дрібними сутичками з загонами російських військ і чорноморцями [70]. 70

Російський уряд був стурбований можливою участю задунайців у війні на боці Туреччини. Підставою для занепокоєння було те, що турецький уряд мобілізував запорожців і вже 30 вересня 1787 р. задунайці наблизилися і вступили в бій із російськими військами поблизу фортеці Кінбурн. У зв'язку з цим російське командування використовувало чорноморців як «агентів», щоб повернути колишніх запорожців. Їх агітація мала певні наслідки. Зокрема, Г. Чорний повідомляв про делегацію козаків, що представляла інтереси 250 інших запорожців, які бажали повернутися на російську службу [71]. Останні після повернення отримували різні нагороди, привілеї та пільги. Проте вже в перші роки існування чорноморці зіткнулися з серйозними проблемами, через які багато хто втік із військових команд, у тому числі й до задунайських козаків. Козацький елемент у Задністров'ї та Подунав'ї поповнювали козаки Бузького війська. Однак вони також були невдоволені свавіллям з боку адміністрації і матеріальними збитками, 71

розформуванням війська, тож втікали, як і чорноморці, до задунайських 72 козаків [72].

Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайці й далі перебували в Катирлезі. Проте тут вони зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у війні на боці Туреччини. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями; після поразки повстання Кіндрата Булавіна вони на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, у 40–70-х рр. XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х рр. кількість некрасівців збільшується, і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось і російське, переважно селянське старообрядницьке населення, так зване липованське або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний із цим перерозподіл земель, як засіб існування, неминуче вели до конфлікту з некрасівцями. Значення мала не лише вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, а й різні релігійні конфесії запорозьких та некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між ними, стосунки дійшли до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була втрутитися і наказала задунайцям перейти в район Сеймен-Ісакчинської округи (в 50 верстах вище Гірсова по Сухому 73 Дунаю) [73]. Січі з відповідним устроєм в Сейменах не було, бо задунайці вважали своє перебування у цій місцевості тимчасовим.

У цей час спостерігається значний приплив утікачів до задунайського козацтва. У 1791 р. задунаець Байда

згадував, що наприкінці 80-х років XVIII ст. «знаходився він для чумацького промислу в Молдавії», а потім «з іншими польськими українцями влаштувався в запорожці, з якими знаходився і понині». Інший задунайський виходець Степан Губа, розповідаючи у січні 1791 р. про зосередження запорозців в Ісакчинській окрузі, підкреслював, що із 900 чоловік «старих козаків – до ста, інші – зібрані із різних людей» [74]. Уже у 1797 р. російський агент у Галаці П. Ренський повідомив генерального консула в Яссах І. Северина про те, що «турецьких запорозьких військ кошовий» приїжджав до нього і під час цієї таємної зустрічі розповів, що задунайських козаків уже є близько 20 тисяч, а внаслідок розпочатих військових дій проти заколотників Пазванд-оглу був надісланий один зі старшин ще збирати козаків униз по Дунаю [75]. 75 (Пазванд-оглу – турецький феодал, який очолив заколот проти султана Селіма III і його реформ. Після кількох невдалих військових операцій турецький уряд затвердив його в званні паші й визнав правителем Відинського пашалику (Відин – місто в Болгарії). Задунайські запорожці діяли в складі турецьких урядових військ і воювали проти Пазванд-оглу більше п'яти років.)

У квітні – травні 1804 р. російська прикордонна влада була вельми занепокоєна появою в дністровському прикордонні значної кількості задунайських запорозців. Як свідчать донесення російської адміністрації, задунайці зосереджувались у Буджаку, прагнучи поповнити свої лави за рахунок утікачів із Росії. Херсонський губернатор А. Окулов підкреслював, що з появою поблизу Дністра задунайських запорозців почали збільшуватися втечі,

особливо дворових людей – утікачі, «обласкані» задунайцями, «залишаються на проживанні в Молдавії та інших турецького володіння місцях». На думку губернатора, запорожці «задуми свої здійснюють, як думати належить, через приятелів своїх, які знаходяться в межах російських» [76].

Проте вжиті А. Окуловим заходи не дали відчутних наслідків. 12 травня 1804 р. він змушений був повідомити в Петербург, що за даними, які одержав від російського драгомана в Галаці П. Ренського, «кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15 000 чоловік», «нові утікачі із російських кордонів і, що навіть дівки, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених». «Як тих, так і інших, які втекли із Росії з дружинами, – писав далі Ренський, – поселяють в особливих місцях, недалеко від Коша. Більш того, начебто кошовий їхній дав звістку в Молдавію і в Буджак російським й із колишньої Польщі людям, які сюди зайшли, щоб переходили до них, обця-
77 ючи різні вигоди» [77].

Один російський розвідник, який повернувся із вилазки у серпні 1804 р., доповів, що каушанський воєвода Мемет-ага, «збираючи в окрузі Каушанській російських дезертирів й утікачів відсилає їх в Татар-Бунар до кошового, а звідти в Кіш Запорозький». Своєю чергою, запорожці «по кордонах російських роз'їжджаючи, також не залишають підмовляти дезертирів, зваблюючи їх нагородою, через те в короткий час збільшився Кіш їхній більше 200 чоловік, крім тих, які живуть вже в інших слободах», а задунайський кошовий «завжди хвалиться, що Кіш їхній час від часу
78 збільшується на багато тисяч» [78]. Звивистий, але разом з тим уторова-

ний шлях наймита, бродячого робітника, який вів з України в Задунайську Січ, яскраво відбиває розповідь, що її подає дослідник історії Запорозької Січі В. Голобуцький, арештованого у 1790 р. задунайця Леонтія Скіка. Народився Скік близько 1755 р. у Чернігові «від батька компанійця». Після смерті батька він, восьмирічний, з матір'ю і сестрами пішов до містечка Лохвиця Лубенського полку, а звідти через п'ять років зі своїм дядьком – «для заробітків у донські станиці, звідти в Кримську область». Через три роки, після смерті дядька, Скік із Михайлом Щербиною, жителем села Осокорівки Олександрівського повіту, «таємно пішли в Очаків», за два роки Скік поїхав на Дністер до білгородського неводничого єврея Гершки Кривого, там провів «на заробітках один рік». Потім, «погодившись з іншими лямчиками, пішов для продовження служби до турецьких запорожців у місто Білгород». Звідси він попав на Дунай у м. Кілію. Після довгих блукань був завербований у задунайські запорожці і Семен Дубина, уродженець Чигирини, підданий поміщика Савицького. 1795 р. він відправився «на заробітки в різні місця, записався у бузькі козаки, після знищення їх прийшов в Одесу і найнявся у греків на судно». Зустрів в одному із портів задунайського отамана Гната Ковалю і «вступив за його пропозицією в ці ж козаки» [79].

У 1803–1804 рр., поповнивши свої лави утікачами з України, задунайці витіснили некрасівців і заклали Січ у Катирлезі. Рапорти російської прикордонної адміністрації і донесення російських консулів також зазначають про появу в цей період у Придунайських степах значних груп задунайських запорожців. Предводитель дворянства Тираспольського повіту

Туманов 10 квітня 1804 р. повідомляв херсонського військового губернатора О. Розенберга про те, що задунайські запорожці, які брали участь у боротьбі турецьких урядових військ із заколотниками Пазванд-оглу, одержали дозвіл султанського двору селитися «по ордах татарських» в Аккерманському і Кілійському округах та в пониззі Дунаю. Ці самі дані повторювались декілька разів у донесеннях інших представників російської адміністрації прикордонних районів Дністра, які зазначали, що «запорожці роблять свої роз'їзди на правому боці річки Дністер і всій Бессарабії». Крім того, яський консул Андрій Жерве, посилаючись на повідомлення російського драгомана в Галаці, звертав увагу військового губернатора на ті обставини, що «згадані запорожці почали надто збільшуватися» й активізувати свої дії у Буджаку та Молдавії. Заслані у серпні 1804 р. за Дністер російські розвідники підтвердили, що у Буджаку гуртуються багато запорожців і що кошовий Задунайської Січі тимчасово переніс свою резиденцію в Татарбунари [80]. Січ у Катирлезі було зруйновано турецьким феодалом Пехлеван-оглу і некрасівцями на початку нової російсько-турецької війни 1806–1812 рр., а задунайці змушені були перебратися до Браїлова під захист тамтешнього паші.

Нова російсько-турецька війна, що розпочалась у листопаді 1806 р. за землі за Дністром, знов поставила перед військовим керівництвом Росії завдання залучити задунайців на свій бік. У листопаді – грудні 1806 р. російські війська оволоділи Бессарабією (за винятком Ізмаїла).

За даними російської розвідки, мобілізовані частини задунайців перебували в браїлівській окрузі під

загальним керівництвом назиря Ахмет-паші, безпосередньо розміщувались у Браїлові, Рушуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, входили до турецької річкової флотилії. Вже у листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла було переведено до Браїлова. За наказом браїловського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, зокрема, з Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. Задунайці відрізнялись високою боєздатністю і, що особливо важливо, знанням зручних таємних переходів через Дунай.

Керував мобілізованими частинами козаків згаданий вище кошовий отаман Гнат Коваль. 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е. Рішельє звертався до нього з закликом перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв «на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому» присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура (Майдабура) [81].

Разом із кошовим отаманом в Браїлові перебувала старшина, зокрема писар Данило Білий і духівництво. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура, поділи на курені та інші атрибути січового козацького устрою [82]. Можна припустити, що в Браїлові розміщувався задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну.

Із початком війни в лавах задунайців стався розкол на дві партії – одна трималась турецької, інша – російської орієнтації. Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, вдаючись як до таємного листування, так і до офіційних закликів.

81

82

Прикладом першого може бути згадане вище листування і діяльність дучівництва. Зокрема, за свідченням задунайця Дмитра Капіноса, на Січ пришли три ченці, відправили в січовій церкві службу та оголосили, що «Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий», після чого він з 300 запорожцями наступного дня на човнах прибув до Херсона, «інші запорожці залишились за Дунаєм та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії» [83].

За підрахунками О. Ланжерона, який командував корпусом російських військ на Дунаї, у фортеці Браїлів перебувало до трьох тисяч задунайців, які могли «завдавати шкоду більш ніж турки і татари», він також наголошував на тому, що лише запорожці знали зручні місця плавання по Дунаю, що особливо стало в нагоді під час взяття Ізмаїла в 1790 р. російськими військами [84]. Тому російське командування вжило всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані.

Одним із дієвих засобів російського командування в цьому напрямі стало штучне формування волонтерських команд у складі армії. Ще до війни з молдавського і волоського населення пониззя Дунаю за двома засадами було сформовано волонтерські частини. Ті добровольці, які отримували російське підданство, після війни одержували землю та звільнялися від земських повинностей. Вони зараховувались до складу російської армії на положенні коза-

ків та офіцерів Бузького козацького війська. Інші, які не прийняли підданство Росії, отримували лише платню в розмірі штату «арнаутських» (волонтерських) команд.

Зі вступом у 1806 р. російських військ у Бессарабію та Дунайські князівства з молдавсько-волоського населення було створено корпус під командуванням наказного отамана Бузького козацького війська, херсонського поміщика полковника М. Кантакузіна. Багато волонтерів з цих полків пізніше опинилися в складі Дунайського козацького війська.

Щодо частин добровольців українсько-російського населення в грудні 1806 р. кілійський комендант інженер-полковник В. Ферстер уже доповідав, що в нього зібрано «шістдесят задунайських запорожців, в тому числі одинадцять козаків, які втекли з турецького гарнізону Ізмаїла». Важливе значення для формування з запорожців спеціальної частини мав перехід на російський бік 23 грудня 1806 р. задунайського отамана Трохима Гайдабури (Майдабури) зі 103 козаками. За наказом Е. Рішельє йому було надано звання хорунжого. І вже 10 січня 1807 р. у Кілії загін складав 250 «чорноморських піших волонтерів» [85].

Враховуючи успіхи у формуванні волонтерського полку із задунайських запорожців і забіглого українського населення, командувач Молдавської армії І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. Рішельє вирішили створити на Дунаї козацьке військо, «дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може одержати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, це заслужить». 18 січня 1807 р. І. Міхельсон видав оголошення, в якому від імені російського уряду звертався до задунайських запорожців із закли-

ком вступити до Усть-Дунайського Буджацького козацького війська із центрами у Кілії та Галаці. В оголошенні зазначалося, що воно буде створене «за прикладом війська колишнього Запорозького». Утримання війська визначалося за зразком Чорноморського. 20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджено указом Олександра I [86].

Створюючи це військо, царська адміністрація передбачала взяти під свій контроль місцеве українське населення, одержати додатковий військовий контингент і, спираючись на нього, завдати рішучого удару задунайському козацтву. Зовнішній устрій війська нагадував Запорозьке. Управління здійснював Кіш на чолі з кошовим отаманом. Старшина мала традиційні найменування. Куренів на чолі з курінними отаманами налічувалося 40, 38 з яких мали такі самі назви, як у Новій Січі, а ще – Болгарський і Сербський. Кошовому отаману надавався пернач, а війську – прапор і військова печатка. На цьому, власне, і закінчувалась подібність між Усть-Дунайським Буджацьким і Запорозьким військами. Натомість відмінності між ними були досить суттєвими, а головне, мали принциповий характер. Військо цілком і повністю підлягало російському командуванню. Нагляд за ним здійснював начальник Галацького військового загону генерал-майор П. Колубакін. Кошового отамана і всю іншу старшину призначала царська адміністрація, а не обирали козаки. Керівні посади обіймали ті, хто зміг заслужити протекцію командування. Зокрема першим кошовим отаманом було призначено елизаветградського поміщика Івана Підлесецького, який зневажав козацтво і зловживав хабар-

ництвом. Другий кошовий отаман Хома Бучинський, виходець із чиновницьких кіл, провадив у війську кріпосну політику, привласнював військовій гроші.

До війська дозволялося набирати задунайських запорожців, колишніх чорноморських козаків та інші категорії українського й російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії та Волощині до 1806 р. Заборона стосувалася лише підданих Росії, які перейшли кордон після початку війни. Однак запобігти проникненню у військо утікачів з 1806 р. було неможливо. Одеський комендант генерал-майор Кобле з обуренням писав, що «в цьому війську різного звання людям чиниться набір на службу не вимагаючи про їх стан документів, що дають змогу обрати службу. Це тим, які шукають порятунку від повинностей, а також від регулярної служби і не виплачених боргів, дуже сприяє». За браком документів власті змушені були використовувати традиційний інститут присяги. Згідно з ним для встановлення особи цілком досить було взятих під присягою свідок людей, які могли підтвердити її походження. Про це саме свідчив і сам кошовий отаман І. Підлесецький, стверджуючи, що ті, які «приходять записуватися на службу в запорожці оголошують себе завжди вихідцями з-за Дунаю або тими, що вийшли в останню війну (російсько-турецьку 1787–1791 рр. – Авт.) російськими підданими, чому й важко і неможливо без вірних доказів дійти до істини».

Досить чітко уявлення про категорії населення, що формували Усть-Дунайське Буджацьке військо, його чисельний, національний склад дає «Список учиненный в Коше Усть-Дунайского Буджацького войска о

состоящих в оном на службе казаках. Август 1807 г.» За цим документом усть-дунайців можна поділити за походженням: із турецьких запорожців – 354 особи (25,5 %); колишніх чорноморців – 279 (20,1 %); російських підданих, що зайшли за Дністер, – 399 (28,8 %); козаків, які народилися в Туреччині, – 114 (8,2 %); австрійських підданих – 90 (6,5 %); підданих Польського королівства – 53 (3,8 %); сербів – 26 (1,9 %); болгар – 32 (2,3 %), інших – 29 (2,9 %).

За національним складом козак-українці становили 73 % війська, 10,5 % – росіяни, 6 % – поляки, 4,3 % – молдавани і волохи, 2,3 % – болгари, 1,9 % – серби, 2 % – угорці, греки та інші. На середину липня 1807 р. у війську налічувалося понад дві тисячі козаків.

Усть-Дунайське козацьке військо мало 15 військових старшин, 13 значкових товаришів, 40 курінних отаманів; 748 козаків (67 %) служило в піхоті, 216 (21 %) – на Дунайській військовій флотилії та 120 (12 %) – у кінноті. (Звернемо увагу на те, що відновлювалось звання значкового товариша, яке вважалось скасованим після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р. Це звання мали Іван Бучинський, Григорій Звурський, Андрій Мирза, Гаврило Вареник, Климент Домбровський, Данило Базилевський, Ксавелій Чернявський, Сидір Долгорук, Дмитро Потилица, Григорій Остроух, Дем'ян Чорнобай.) Для ведення бойових дій військо було поділено на три частини: перша на чолі з хорунжими Т. Гайдабурою і Д. Половим розташовувалася в районі Кілії, друга з хорунжим І. Губою – на флотилії і третя на чолі з І. Підлесецьким – в районі Галаца, вела бої під Браїловим. Більшість зарахованих до війська вже мала певний бо-

йовий досвід, деякі були потомственими козаками.

Найактивнішу участь у бойових діях брала кілійська група війська, що налічувала до 700 козаків. Входила вона у корпус генерала О. Ланжерона, основним завданням якого було здійснення облоги Ізмаїла. Усть-дунайські козаки несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях у Тульчі та Ісакчі, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах.

Складне проведення кораблів російської Дунайської військової флотилії через Кілійський рукав наприкінці лютого – на початку березня 1807 р. здійснили козаки на чолі з Т. Гайдабурою. Під проводом отамана І. Губи вони брали участь у бомбардуванні Ізмаїла, десантних операціях у Сулінському гирлі, бойових діях проти турецьких військ у Тульчі, перехоплювали ворожі суда на Дунаї. Частина козаків, що «сведущие художество мастеровые», використовували для ремонту військових кораблів.

Командувач 2-го армійського корпусу генерал К. Мейендорф неодноразово відзначав «відмінну, хоробру та мужню» службу козаків флотилії.

Галацька група козаків діяла по р. Серет і біля Браїлова. Вони несли розвідувальну і форпостну службу, вчиняли вилазки в тил ворога. Проте головним їхнім завданням була ліквідація залоги браїлівських запорожців. Тут перебувало близько 1,5 тисячі задунайських козаків на чолі з кошовим Г. Ковалем. Використовуючи усть-дунайців, командування досягло в цій справі успіху. В травні 1807 р. генерал-майор П. Колюбакін повідомляв: «щоденно з Браїлова, протягом восьми днів прибуло до 50 осіб».

Зі створенням на Дунаї «Нової Січі», про що пішли чутки в Україні, відновилася надія селянства на відродження козацтва, почалися масові втечі населення до «Дунайської Січі». Новоросійський генерал-губернатор Е. Рішельє 14 червня 1807 р. писав головнокомандувачу Молдавської армії І. Міхельсону, що селянський рух за переселення в Подунав'я набрав гострих форм і нерідко переходить у збройні сутички між утікачами і земською поліцією.

Масовий рух селян за «козацькою волею» викликав тривогу уряду. За висловом нового головнокомандувача Молдавської армії О. Прозоровського, вони «бажали перейти в цю Нову Січ, щоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись на Дніпрі було» (тобто Запорозьку Січ. – *Авт.*). Це питання розглядали на засіданні Комітету міністрів, де підкреслювалося, що втечі «особливо збільшилися після проголошення в 1807 р. про вільний вступ до Буджацького запорозького війська». 20 липня 1807 р. Олександр I у рескрипті на ім'я І. Міхельсона видав наказ припинити подальше формування війська і вжити всіх заходів щодо повернення утікачів до Росії.

Для ліквідації війська на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. Нікорицею. Вона повинна була заарештувати всіх утікачів та повернути їх до Росії, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Після того, як із війська було вилучено утікачів, 15 вересня 1807 р. І. Нікориця доповідав, що він затримав усть-дунайців 1397 чоловіків, 778 жінок і 458 дітей з майном і худобою. Всіх їх, а також

155 козаків Дунайської флотилії було відправлено до Одеси. Втім, значна частина усть-дунайців почала тікати від царських урядовців. Деякі перейшли за Дунай до запорожців, решта лишилася в Бессарабії.

12 серпня 1807 р. між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я, під час якого запорожці Браїлова займалися рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників.

Після відновлення бойових дій у березні 1809 р. російські війська взяли Ісакчу, Тульчу, Бабадаг, Мачин, Ізмаїл, а запорожці з цих фортець разом із турецькими військами переходили до Браїлова. 9–10 квітня 1809 р. російські війська під керівництвом князя О. Прозоровського розпочали облогу Браїлова. У фортеці перебувало до 5 тисяч осіб, у тому числі озброєні місцеві жителі, яничари, жителі Хотина, Бендер, Кілії, запорожці, некрасівці та до 500 російських дезертирів. Штурм виявився досить невдалим, і російські війська відступили [87].

87

Після цих подій чимало задунайців Браїлова протягом квітня–червня 1809 р. почали переходити на бік росіян. Це було спричинено: небажанням битися з останніми; незадоволенням турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу; свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. У листопаді взяти Браїлів вирішив князь П. Багратіон, який змінив на посаді головнокомандувача Молдавської армії О. Прозоровського. Корпус Ессена розпочав повторну облогу фортеці, кожного вечора Браїлів обстрілювала російська флотилія [88].

88

21 листопада 1809 р. турецькі війська Браїлова капітулювали. Командувач

військ паша Абдул-Какман підписав капітуляцію. Разом із назирем пішло 1100 вершників, 4100 піхоти, 89 11 300 мусульманських жителів [89]. 55 задунайців перейшли на російській бік, попри те, що могли піти разом із турецькими частинами. Їх відправили спочатку до Одеси, 90 а потім на Кубань [90]. Задунайські запорожці, які залишились у турецькій армії з Браїлова, перейшли до Рушука.

У липні 1810 р. становище залози Рушука стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило взяти Рушук. До фортеці підійшов загін генерала О. Засса, на протилежному березі росіяни встановили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Розуміючи, що на них чекає неминуча смерть під час виконання цього завдання, козаки, за свідченням задунайця Ананія Коломійця, домовилися з росіянами стріляти один в одного холостими набоями. Повірити в це важко, адже 26–29 серпня полковник Берлір, який командував батареєю та однією з частин російської флотилії, атакував і потопив декілька турецьких човнів із Рушука, а екіпаж полонив. Становище залози Рушука ще більш ускладнилося тим, що майже одночасно 26–27 серпня в битві під Батином (Батинулою) було розгромлено 50-тисячний корпус турецьких військ. У полон потрапив трибунчужний паша Ахмет та близько 5 тисяч чоловік, захоплено 176 прапорів, одна 91 булава, 14 гармат тощо [91]. 15 вересня 1810 р. Рушук було взято російською армією.

Унаслідок перемир'я 1811 р., а потім підписання Бухарестської угоди 1812 р., Бессарабію було приєднано

до Російської імперії. За Бухарестським миром кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Туреччиною – по Сулінському, острова Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Зауважимо, що встановлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з російського, так і з турецького боку. Зокрема, некрасівські козаки й турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового, з «криками, лайками і глузуваннями» ламали установлені прикордонні межі [92].

92

По закінченні війни задунайські запорожці отримали поповнення з України і в 1812 р. вирушили на некрасівські поселення. Вони захопили Катирлез, але Січ там не поновили, хоча вже й почали будувати нову церкву, а вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – селище Великий Дунавець на Георгіївському гирлі, там і заклали Січ.

З 1814 по 1828 рр. саме тут існувала так звана Дунавецька Січ. Об'єднаним центром її стали «старі» запорозькі січовики, які прагнули зберегти традиції та право, виконували розпорядження турецької адміністрації й були основним військовим контингентом Січі. Окрім них велику групу задунайців становили рибалки, котрі визнавали владу кошової старшини і, таким чином, отримували певний козацький статус у межах Османської імперії.

Нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. Зокрема,

не було кріпацтва, що стало однією з головних причин частих втеч на Січ селян-кріпаків з України та Росії, солдат, чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань, та інших. Основну масу населення Січі становили середні й бідні козаки. За різними даними, юрисдикції Дунавецької Січі підлягало від 15 до 20 тисяч осіб на межі XVIII–XIX ст. [93].

Поблизу Дунавецької Січі розташовувалися селища, де оселялися одружені запорожці та інші сімейні люди, які юридично не належали до козацтва. Вони дістали назву райят, подібно до християнського населення Туреччини, яке сплачувало податки. Тому і населені пункти в Січі звалися запорозькою, або козацькою райею. До неї входили селища – Райя (Жозацька), Караорман, Саранасув, Катирлез (Сфінту Георге), Озаклія, Іглица, Нижній Дунавець, Горга, Муругіль та інші, всього близько 150 дворів.

Дунавецька Січ мала досить значну автономію. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків із господарства. Козаки займалися землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею, не сплачували жодних податків і не виконували жодних повинностей, окрім військової. Остання була досить обтяжливою: задунайці зобов'язані були брати участь у походах турецьких військ, у тому числі каральних експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролися за свою незалежність; воювали на боці Туреччини проти Російської імперії у російсько-турецьких війнах кінця XVIII – початку XIX ст. Турецький уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що склалися з платні та продовольства. В Січ приймали будь-яку людину, незважаючи

на колишні провини, соціальний стан, релігію. Проте щодо останньої були певні обмеження. Турецький уряд забороняв приймати лише турків, татар і мусульман. Національний склад Січі був дуже строкатим: українці, росіяни, болгары, молдавани, волохи, греки, серби та інші. Більшість становили українці та росіяни.

Дунавецька Січ зберігала особливості Запорожжя в управлінні, військовому та соціальному побуті. Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина, до якої належали кошовий отаман, писар, осавул, драгоман (перекладач). За турецьким регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного паші. Писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турецькими чиновниками кошовий мав вести переговори лише через драгомана. При кошовій старшині перебував турецький «повірений у справах» для повідомлення про рішення турецького уряду, нагляду за політичною ситуацією в Січі та збору податків (харачу), якщо задунайці займалися господарством за межами козацької території. Кошовий отаман був під наглядом у ізмаїльського, браїлівського, сілістрійського або тутьчинського пашів, останній навіть одержав звання козак-баші. Курінна старшина складалася з курінного отамана, значкового товариша або хорунжого й обиралась на курінних радах. Кожен курінь мав свій прапор (байрак-значок червоного сукна з білим півмісяцем і шістьма зірками).

Постійних посад, як-от військових старшин, полковників тощо, як і в Новій Січі, в задунайців не було. Під час походу або відрядження, за потреби, когось із курінних отаманів обирали полковником, він одержував

наказ від кошового і пернач як ознаку влади. Після виконання доручення він складав свої повноваження і знов ставав курінним.

Незначні порушення січового порядку і козацьких звичаїв розглядались у куренях отаманами, в районах – зібранням громади. У серйозніших справах рішення виносилося на розгляд кошового отамана, зібрання отаманів або навіть усього січового товариства. Звичайним покаранням був штраф – «джереме» – і покарання бичами – важкими кизиловими палицями. Ними карали за крадіжки або незаконне ходіння на здобич. За великі крадіжки, тяжкі кримінальні злочини, вбивства загрожувала смертна кара, інколи за такі провини відправляли до суду в Браїлів або Галац.

Клейноди Січі становили прапор, бунчук, пернач, топуз (вид кинджала). Печатка, яка зберігалась у писаря, мала напис «Начальник Буткальських козаків, кошовий» («буткали», «поткали» – холості козаки, бурлаки).

Російська імперія постійно намагалася позбавитися Дунавецької Січі, вимагаючи від Туреччини переселити задунайців подалі від кордонів, надаючи пільги, оголошуючи амністію тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Водночас війна 1812 р. із Францією покликала в російських колах до життя проект відновлення «Вільного Дунайського козацького війська» в Бессарабії, автором якого був штабс-капітан Шостак. За цим проектом передбачалося зараховувати до складу війська колишніх козаків, вихідців із-за Дунаю, вільних іноземних і російських підданих, та передати землі між Дунаєм і Дністром. За організаційними засадами військо будувалося на зразок Чорноморського козацького. Внутрішній устрій

базувався на козацькому самоврядуванні. Козаки мали на власному спорядженні нести кордонну службу на Дунаї й уздовж Чорноморського узбережжя.

Цей проект було подано командувачу Дунайської армії адміралові П. Чичагову. Він загалом схвалив проект, зважаючи, перш за все, на військові потреби. Однак проти відновлення в краї козацтва рішуче виступила місцева адміністрація на чолі з бессарабським цивільним губернатором С. Стурзою. Врешті, Чичагов категорично відхилив проект, посиляючись на досвід утворення Усть-Дунайського війська, що призвело до активізації селянського руху [94]. 94

Втім, зацікавлений у швидкому заселенні новоприєданого району межиріччя Дністра та Дунаю, уряд офіційно дозволив козакам осідати в Придунайських степах. За деякими відомостями, в Бессарабії вже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків. Організацію їх оселення було покладено на колишніх старшин усть-дунайців полкового осавула Р. Согутчевського і значкового товариша Г. Вареника, які одержали право збирати козаків з усього краю. Цим заходом урядова адміністрація розраховувала залучити на бік Росії задунайських запорожців. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія і дозволялося селитися разом із колишніми усть-дунайськими козаками. У липні 1816 р. його дію, по суті, було продовжено. Намагаючись надалі стимулювати вихід задунайців у Росію, їм із 1817 р. надавались права іноземних колоністів [95]. 95

Усі ці заходи істотно вплинули на задунайських запорожців. Тим більше, що уряд досить активно використовував для цього усть-дунайську

старшину. Протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію вийшли декілька груп запорожців, у тому числі 70 козаків на чолі з Данилом Добровольським, а за ними незабаром ще 600 чоловік. Частина козаків, що вийшла з Січі й не бажала увійти до складу Чорноморського війська, одержала землю в Ізмаїльському повіті, де разом з усть-дунайцями в 1818 р. оселилася в селі Дракуля. Незабаром тут налічувалось уже 96 45 козацьких родин [96].

У 1820 р. інша група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, незважаючи на опір земської поліції, оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт.

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За проектом його території мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш та Січ розташовувались в селі Акмангіт. Козаки вимагали виняткових прав на землекористування й рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести на власному кошти прикордонну службу на Дунаї й Чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ. Підставою для створення війська новопоселенців мав бути перехід до Росії 1200 задунайських запорожців і 200 колишніх усть-дунайських козаків. Саме через те, що акмангітці протягом 20-х рр. XIX ст. наполегливо домагалися відновлення козацького війська, село стало тим центром у Бессарабії, куди продовжували виходити задунайські запорожці. В тогочасних документах вони дістали назву акмангітських, або мангітських козаків, яка увійшла й в історичну літературу.

Місцева влада не вважала можливим створити з козаків, які оселилися в Дунайських степах, окремого війська, окрім іншого, ще й тому, що вони «не благонадійні для кордонної варти», оскільки «єдиноземці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону» [97].

97

Царська адміністрація, розраховуючи подолати опір козацтва, поділила його на дві категорії. За наказом намісника Бессарабії генерала І. Інзова усть-дунайців було зараховано до державних селян із підпорядкуванням їх земській владі та відбуванням відповідних повинностей. Щодо задунайських запорожців, то, сподіваючись привернути їх на свій бік, привабити тих, які залишалися за Дунаєм, уряд підтвердив їм права іноземних колоністів, але з обов'язковим переселенням у колоністські округи. У зв'язку з цим у 1822 р. частина задунайців оселилася в Ізмаїльській колоністській окрузі в селі Ново-Покровка.

Основна частина козаків категорично відмовлялася перейти в колонії іноземних поселенців. Вони вимагали або створення козацького війська, або переселення на Кубань. У листі до О. Аракчеєва від 1822 р. козаки писали: «Ми не іноземні поселенці, не бажемо цим правом користуватися. Ми природні руські і бажемо, як і наші предки, нести військову службу на воді і на суші під ім'ям Усть-Дунайського Буджацького війська» [98].

98

Розглядаючи ці вимоги, міністр внутрішніх справ В. Ланський підкреслював, що козаки, «виключаючи себе з колоніального відомства намагаються зберегти у своєму внутрішньому правлінні певну незалежність, властиву їм з попередніх способів життя». В усіх вимогах козакам було рішуче відмовлено і вони підпорядковувались Комісії казенного поселення в Бессарабії.

У середині 20-х рр. ставлення царської адміністрації до козаків у Бессарабії помітно змінюється. Із Задунайської Січі в 1824 р. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було зумовлено спробами Туреччини використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Далася взнаки й агітація усть-дунайців, зокрема значкового товариша Ксавелія Чернявського. Переважна більшість вихідців селилася в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній.

Це створило в прикордонні певну напругу. Прагнучи стимулювати подальший вихід задунайців і враховуючи підготовку до війни з Туреччиною, уряд у лютому 1827 р. дозволив задунайським запорожцям селитися разом з усть-дунайцями. Задунайці звільнялися на 10 років від податків, військового постюю та інших повинностей; переселення до колоній іноземних поселень було не обов'язковим, їм надавалось 30 десятин землі на родину. Усть-дунайці звільнялись на 3 роки від сплати податків і на 10 років від військового постюю.

Перехід запорожців тривав до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. У зв'язку зі збільшенням населення в Акмангіті, частина задунайських запорожців і усть-дунайців перейшла на нове місце в Аккерманському повіті, де в 1827 р. заснувала село Старокозаче.

Напередодні нової війни дві держави – Росія та Туреччина – намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С. Тучкова розпочалися таємні переговори з кошо-

вим отаманом В. Незамаївським і далі з новим кошовим Й. Гладким про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переходити на інше місце в Туреччині.

Уже в травні 1828 р. відбувся остаточний перехід козаків Дунавецької Січі на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким. Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, атрибути влади – бунчук та булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу на чолі з Й. Гладким, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, поклала край небезпечній з усіх поглядів для імперії Дунавецької Січі й водночас наразила на смертельну небезпеку українське населення, що залишилося в Подунав'ї.

Головні причини переходу задунайського населення в межі Російської імперії мали соціально-економічний характер, вони визначили кризу Дунавецької Січі, що позначилося на еволюції козацьких традицій та звичаїв. Майнове розшарування задунайського населення сприяло соціальній диференціації козацького товариства та мирного населення. Саме тому на початку 20-х рр. XIX ст. на Січі чітко простежуються дві непримиренні групи задунайців, інтереси яких розбігаються як в економічному, так і в політичному плані. З одного боку, це заможна верхівка козацтва та райї – «дуки», «срібляники», з іншого – старі козаки-бурлаки та сірома – «голоколінчики», «безштаньки». Перші мріяли повернутися на батьківщину та скористатися правами і привілеями, що їх обіцяв

російський уряд, а голота та старе козацтво бажали залишитися за Дунаєм, бо не вірили обіцянкам російських чиновників і боялися втратити єдине, що мали, – волю. Зауважимо, що за період свого існування Дунавецька Січ поповнювалась, здебільшого, за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії та інших. Поступово козацький елемент, який дотримувався запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до відповідних змін і суперечок усередині Січі й до трансформації самої мети та завдань існування козацтва [99].

Частина задунайців ще до переходу Й. Гладкого до Росії була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістрії. Цих козаків, після переходу Й. Гладкого, турецька влада роззброїла і відправила у в'язницю до Константинополя, згодом звільнила, і вони повернулися в Дунайську дельту на землі колишньої Січі. Частину Задунайської Січі вирізали турки після переходу Й. Гладкого, частина, яка врятувалась, оселилася в різних місцях і селищах Добруджі.

Отже, після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. степи межиріччя

Дністра і Дунаю дали можливість запорожцям заснувати Дунавецьку Січ, в якій відновити господарські й державотворчі традиції. Ця Січ відіграла одне з провідних ролей у процесі колонізації і залучення українського елемента на зазначені території в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Водночас, запорожці і далі становили політичну силу, на яку мали зважати як Турецька, так і Російська імперії. Політика останньої щодо задунайського козацтва мала стратегічну мету – припинити перебування запорожців на території Туреччини. Різноманітні заходи, що використовувались для її вирішення («приватні запрошення», оголошення амністій, надання пільг і привілеїв тим, хто погоджувався повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовнішньо нагадували Запорозьке Військо), можна визнати мало ефективними. Реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі й перехід козаків у російські межі уряд зміг лише через 50 років після зруйнування Січі Запорозької внаслідок соціально-економічних змін у самій Дунавецькій Січі та зміни ставлення самих задунайців до політики Росії.

У першій половині XIX ст. сталися значні зміни у становищі українського козацтва. По-перше, змінилася власне структура козацького середовища, а саме природно зменшилася кількість представників – носіїв старих козацьких традицій – і механічно поповнилася козацька верства за рахунок представників інших соціальних груп – селян, солдатів, іноземних поселенців. Це призводило до зміни

17.3.

Козацький стан та одиночні козацькі формування у першій половині XIX ст.

стратегічної мети та завдань існування козацтва, трансформації культурно-побутових традицій за збереження традиційного стереотипу наявної

необхідності «козацької волі», хоча б у межах дозволених державою прав та привілеїв. Крім того, козацькі звичаї залишалися тепер лише в усній традиції і не підкріплювалися безпосереднім досвідом «козакування», що впливало на свідомість та виховання дітей козацького походження. По-друге, змінилося ставлення Російської держави до козацького населення. Ліквідація Задунайської Січі завершила перебування компактно розміщених груп козаків за межами Росії, знявши одну з головних проблем уряду останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Тепер стратегічним завданням його стало поступове й обережне вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи ілюзорне поняття вольності, козацького устрою і традицій, контролюючи козацький «войовничий дух», який за нагоди можна було б використати в чергових воєнних операціях. Питання заселення та економічного освоєння територій у південноукраїнських землях для держави відходили на другий план, тим часом першочерговими стають потреби нової організації військової справи та утримання армії. Тож можна визначити дві основні форми організаційних засад існування українського козацтва: окремі військово-господарські формування та поселення на становищі державних селян.

Перша форма представлена іррегулярними військами, уніфікованими на зразок Війська Донського, та військовими поселеннями кавалерії, – це чорноморці Кубані, південноукраїнське та слобідське козацтво. Друга ж форма є характерною для козацтва Лівобережної України. Отже, розглянемо детальніше, як саме виглядало

життя козацького населення в першій половині XIX ст.

На порубіжжі XVIII і XIX ст. чорноморці ще зберігали традиційний устрій та управління. На кубанських землях вони заклали 40 курінних адміністративних і територіальних одиниць, з центральним поселенням у м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за старим козацьким звичаєвим правом. Найвищою владою залишалась військова рада, військовий уряд складався з військових отамана, судді й писаря. На зборах курінної ради обирали курінний уряд і вирішували найважливіші справи куреня [100].¹⁰⁰ Однак уже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів було переведено на загальні засади, що їх було визначено для інших козацьких військ імперії. Головні юридичні зміни у стані Чорноморського війська вірних козаків пов'язані з наказом імператора Павла I від 19 лютого 1801 р. Створювалась Військова канцелярія, до якої входили командир війська, чиновники з козаків і призначені урядом. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії.

Козацьку раду було позбавлено права обирати військового отамана – його призначав імператор із запропонованих кандидатів. Отаман мав бути лише «наказним». Сама козацька рада поступово припиняє своє функціонування. Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення дістають назву станиць. Участь козаків у загальних для держави військових операціях (експедиції проти народів Кавказу, участь у придушенні польського повстання 1793–1794 рр., Каспійському поході 1796 р.) свідчила про пере-

творення його на структуру, подібну до Війська Донського.

Життя козаків на Кубані підлягало ще суворішій регламентації з боку уряду. Кіш мав постійно звітувати про ситуацію у війську і розробляти нові статuti громадського й військового врядування. За новим «Положенням про військовий та громадський устрій», затвердженим у листопаді 1802 р., Чорноморське військо складало 10 кінних і 10 піших п'ятитисячних полків, на останніх покладалась служба при «орудіях» і у флотилії, а у 1810 р. служба у флотилії припинялась. У липні 1842 р. територію війська було поділено на Таманський, Катеринославський та Єйський округи, в складі 12 кінних полків, 9 піхотних батальйонів, 3 кінно-артилерійських батерей. З 40-х рр. XIX ст. внаслідок захоплення російською армією значної території по р. Кубань поряд із назвами «запорозькі», «чорноморські» та «донські» козаки починали побувати назва «кубанці», яка автоматично переноситься на все козацтво кавказького краю. У 1859 р. відбулося ще одне переформування структури Чорноморського війська, а саме змінилася кількість стройових частин на 9 кінних полків, 12 піших батальйонів і 3 артилерійські дивізіони, й всі розподілені на три черги відповідно по 3 кінні полки та 4 піші батальйони.

Регламентація позначилась і на введенні загальної для козаків форми, яка поширювалась із 1820-х рр.: кіннота мала бути обмундирована у кунтуші блакитного кольору з довгими рукавами та червоний спідній каптан, піхота – у кунтуші темно-зеленого кольору та білі каптани [101].

З початку свого існування на Кубані чорноморці мали постійний обов'язок з охорони кордону вздовж

р. Кубань. На противагу військовій структурі Чорноморського війська у період 80–90-х рр. XVIII ст., на початку XIX ст. скоротилась кількість стройових козаків і козаків флотилії. До середини першого десятиліття XIX ст. закубанські горці не виявляли значної активності, й адміністрація змогла покластися на прикордонну варту, кількість якої подвоювалася. Таким чином змінився характер служби чорноморців. Уже у 1802 р. 22 % боекдатних козаків перебувало на службі, на кордоні служили 2212 (64 %), флоті – 409 (12 %), у внутрішньому управлінні було задіяно – 815 (24 %) осіб [102]. Весь тягар охорони кубанського кордону лягав на піхоту, і тут, як правило, служили найбідніші козаки, на відміну від Лінійного війська, яке спеціалізувалося, внаслідок географічного розміщення, переважно на службі в кінноті й мало першокласних вершників. Чорноморці, які в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горян, згодом дістали назву пластунів. Перші штатні команди пластунів було утворено у 1842 р., а у 1870 р. піхотні батальйони перейменовано в пластунські.

Досить влучно схарактеризував пластуна-чорноморця В. Голобуцький: «Чорноморський пластун, що змінив у свій час запорозький жупан на черкеску і що збрив у свій час по велінню начальства запорізьку чуприну, сприйняв, зберігав і в нових військових умовах культивував видатні бойові якості запорізького сіромахи. Найманий робітник на козацькому хуторі або рибальському заводі і найманець у полках, він був творцем і носієм бойової слави козацтва. У ньому, представника трудового козацтва, таїлася не вичерпна сила мужності і бойової відваги. За його спиною,

за цією живою загородою кубансько-го кордону проходило мирне господарське життя краю: поширювалось скотарство, розвивалося землеробство, рибальство».

Перейшовши на Кубань, чорноморці опинилися в скрутному становищі. Природні умови були для них новими і дуже несприятливими для оселення, а тим більш для економічного освоєння. Намагаючись колонізувати ці райони і посилити Чорноморське військо здатними і звичними до військової служби людьми («вели уже колись рід життя» схожий із чорноморцями), уряд вдався до переселення на його землі козаків і селян зі слобідських та лівобережних районів України. Це давало також можливість зменшити земельний голод в українських губерніях, вирішити питання про визнання українських козаків повноправними володарями їхньої земельної власності. Ще одну досить важливу причину подібних заходів відзначив уже наприкінці XIX ст. М. Стороженко. Він писав, що переселенням козаків на Кубань уряд намагався, «зменшуючи чисельність козацької верстви (в українських землях. – *Авт.*), сприяти його становому “знеособленню” й “асиміляції”... з іншими податними верствами імперії» [103].

Малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський наголошував, що слід обирати для переселення ті козацькі родини, де «більше дівчат і вдів, які здатні вступати до шлюбу, в наслідок малої кількості жіночої статі в чорноморських військах» [104]. Дійсно, у 1801 р. жінки становили трохи більше чверті всіх жителів війська – 28 % [105]. Протягом першої половини XIX ст. на Кубань організовано переселено за розпорядженням уряду майже 120 тисяч

козаків і селян із Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній, задунайців і азовських козаків: протягом 1801–1808 рр. – 5 тисяч, 1809–1811 рр. – 42 258 (724 задунайців), 1820–1825 рр. – 53 072, 1834–1845 рр. – 185, 1848–1849 рр. – 14 218 осіб обох статей. Одночасно з офіційним відбувалось і стихійне народне переселення на Кубань, куди тікали від кріпацтва і рекрутчини поміщицькі та казенні селяни, військові поселенці [106]. Уряд знав, що чорноморці приймають таких утікачів, і у 1847 р. дозволив зараховувати їх до війська, як чоловіків, так і жінок. До 1850 р. було прийнято до 15 тисяч таких людей [107]. Переселенців з України, поки землі не було розмежовано на нові курені, розміщували в північній і центральній частинах Чорномор'я, здебільшого, у старих куренях [108].

З початком заселення Кубані у Чорноморському війську виникає й розвивається військове і козацьке приватне господарство [109]. До військового належали рибальські заводи, солепромисловість, згодом поставили цегляний, кінний заводи, суконна фабрика та військова друкарня. Між галузями приватного господарства протягом усього дореформеного періоду перше місце посідало тваринництво – скотарство, конярство, вівчарство й рибальство. Скотарство ще й досі вели у «прадідівський спосіб»: тварин утримували на підніжному кормі, а взимку часто обмежувалися незначною кількістю заготованого сіна, тож багато худоби гинуло. Переважала худоба чорноморської породи, перевезеної на Кубань із півдня. Скотарство і конярство мали торговий характер і відповідно були пов'язані з ринком.

Землеробство виконувало допоміжну функцію і мало суто споживчий характер. У 1830 р. орні землі разом із садибами і вигонами становили лише 6,2 % загальної площі землі. На 60-ті рр. ХІХ ст. козак орав старим дідівським плугом, запрягаючи в нього чотири і навіть шість пар биків. Однак зазвичай один господар мав лише одну пару і змушений був об'єднуватися («спрягатися») з іншими. За такою системою кожен отримував відповідно і свою частку врожаю. Але ж козак-господар мав іще відбувати служби, тож наприклад у період збирання врожаю наймали робітників із внутрішніх губерній або ж один господар сів, а збирала або дружина, або інший господар за частину врожаю [110]. До 50-х рр. ХІХ ст. у війську припадало на одну людину в середньому 2,23 чверті зернових культур, що вважалось межею прожиткового рівня. З перших років поселення чорноморців на Кубані розвивалась торгівля з горцями, зокрема в 40-х рр. ХІХ ст. щорічно відбувалося близько 30 ярмарок.

Протягом першої половини ХІХ ст. спостерігається процес майнового та соціального розшарування, свідченням чого є розвиток і зростання кількості хуторських господарств. У Чорноморському війську ще й досі діяв принцип заміни відбування козаками служби, що склався ще в Новій Січі, однак протягом першої половини він змінює свої форми. В той самий час військовий найом залишався досить поширеним явищем.

Складні умови економічного освоєння нових територій, численні повинності, утиски на службі та поза службою з боку офіцерів викликали відкриті (збройний опір) та пасивні (втечі) форми протесту в козацькому

середовищі, зокрема в 1797–1799 і 1848–1849 рр.

Поповнення станиць українськими вихідцями посилювало зв'язок чорноморських козаків із батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. Представники українського суспільства, зокрема Т. Шевченко, М. Костомаров, підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Т. Шевченко листувався з кубанським письменником, істориком, етнографом, наказним отаманом Азовського і Чорноморського козацьких військ Яковом Кухаренком. Останній був автором п'єси «Чорноморський побит на Кубані» (на її основі М. Старицький та М. Лисенко створили оперу «Чорноморці»), низки етнографічних нарисів та історичних записок про Чорноморське військо, в яких показав життя, характер і звичаї козацького населення Кубані. В середовищі чорноморців народжуються талановиті архітектори Іван і Єлисей Черніки, живописець Павло Шамрай [111].

На початку ХІХ ст. через нове ускладнення російсько-турецьких відносин російських уряд звертає увагу на укріплення південних кордонів. Зокрема, було відновлено Бузьке військо, Кримсько-татарські кінні полки (військо) та Грецьке (Албанське) військо, створено нові козацькі війська – Усть-Дунайське Буджацьке, Азовське, Дунайське і частини на станицях козацьких – Ногайські кінні полки (військо) [112]. Майже усі війська, основу яких становило українське козацтво, мали загальні риси свого розвитку з незначними регіональними особливостями. Зазначимо також, що на території сучасних українських земель у межиріччі Дунаю і Дністра компактно проживали

111

112

нащадки однієї з груп російського донського козацтва – некрасівські козаки-старообрядці. Протягом першої половини XIX ст. вони, інтегруючись з іншими групами сільського старообрядницького населення Подунав'я (липованами), створили замкнуту групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні (навіть архаїчні) елементи у внутрішньому управлінні, побуті й світогляді [113].

«Знаючи схильність південноруського народу до козацтва, – відзначав історик другої половини XIX ст. О. Рудковський, – уряд в годину зовнішньої війни неодноразово вдавався до виклику козаків з населення південних губерній... Одним з таких явищ є, мабуть, і так звані бузькі козаки, що колись існували в сучасній Херсонській губернії» [114]. Ці плани збіглися з вимогами самих козаків про відновлення війська, що їх обстоювала делегація козацької старшини в Петербурзі у 1801 р. Указом від 8 травня 1803 р. Бузьке військо було відновлено на засадах Війська Донського на повному власному утриманні. На той момент бузькі козаки мали 27 селищ, 2322 двори (бузькі, красносільські та новоприєдані болгарські села Щербані й Димовське), в яких проживало понад 12 тисяч осіб. Територія поділялась на три округи: два бузьких і один красносільський [115]. Населені пункти в усіх козацьких військах дістали назви станиць і хуторів.

Одночасно у 1803 р. Чугуївський козацький полк (або військо) став козацьким регулярним полком, до якого було приписано до 22 тисяч осіб. Дещо інакше склалась доля колишніх козаків Катеринославського війська. Протягом 1801–1804 рр. із Слобідсько-Української губернії на

Кубань, на Кавказьку лінію, було переселено 3655 колишніх катеринославських козаків, які заснували 5 станиць і склали 2-й Кавказький козацький полк Кавказького Лінійного війська (створене в 1832 р.).

Із початком нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. пов'язано виникнення ще двох козацьких військ із колишніх запорожців. У травні 1828 р. частина козаків Дунавецької Січі на чолі з отаманом Й. Гладким перейшла на бік російської армії. З них сформували Окреме Запорозьке військо, котре відрізнялося від решти військових формувань Російської імперії тим, що зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятисотенний піший Дунайський полк, прикомандирований до Дунайської флотилії. Неслужиле задунайське населення Окремого Запорозького війська після карантинного терміну було підпорядковано відомству Головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І. Інзова, проживало спочатку в Добруджі, а згодом було переведено на тимчасові військові квартири у Таврійську та Катеринославську губернії. На 1830 р. Окреме Запорозьке військо – Дунайський козацький полк – і неслужиле задунайське населення налічувало 2306 осіб обох статей [116].

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо залишалось без конкретного місця поселення, чітко визначених військових функцій і статусу. Тривалий пошук місцевості для поселення задунайців увінчався успіхом лише у 1831 р. Їм було запропоновано осісти на Бердянській пусто-

ші, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Саме сюди на початку 1832 р. було переведене Окреме Запорозьке військо і згідно з «Положенням про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» реорганізовано за зразком інших іррегулярних козацьких формувань Російської імперії. З оселенням на узбережжі Азовського моря воно дістало й назву Азовського.

Майже одночасно з переходом задунайців Й. Гладкого в липні 1828 р. колишні чорноморські, усть-дунайські та задунайські козаки, які оселилися в межиріччі Дністра і Дунаю після російсько-турецької війни 1806–1812 р., знов подали пропозиції щодо створення з них козацького війська. За допомогою начальника Бабадазької області генерал-майора С. Тучкова вони отримали дозвіл на формування двох Дунайських п'ятисотенних полків. Зараховувати до війська можна було лише тих зазначених козаків і волонтерів із греків, сербів, болгар, албанців, молдаван, волохів (служили в добровольчих частинах російської армії), які оселилися в краї до початку російсько-турецької війни 1828 р. Дунайські козацькі полки разом з неслужилим населенням у кількості 2912 осіб обох статей розмістили в Аккерманському повіті Південної Бессарабії.

Кількість населення в обох військових формуваннях була надто малою, щоб вони могли і надалі існувати як окремі військові з'єднання. Саме тому уряд протягом 1830–1840-х рр. поповнював їх за рахунок інших категорій. Зокрема, до Азовського війська приєднали петровських міщан, новоспаських державних селян, липовансько-некрасівців із турецьких земель, колишніх запорозьких коза-

ків із Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, малоросійських козаків із Чернігівської губернії. До Дунайського протягом 1830-х рр. приєднали дітей дворян і обер-офіцерських дітей Бессарабії й Херсонської губернії, різні категорії державних селян – переселенців із Курської губернії, відставних солдатів, коронних циган Бессарабії (останніх із досить цікавою аргументацією: «цигани за природою прихильні до коней і найкращі коновали й ковали»). За ці роки Азовське військо збільшилося вдвічі й у 1849 р. налічувало 8748 осіб обох статей, а Дунайське – майже вчетверо і у 1840 р. становило 8213 осіб обох статей. У подальшому населення збільшувалось переважно шляхом природного приросту, чому сприяв рівень добробуту, зокрема в азовських козаків. На кінець 50-х рр. землі азовців були найзаселенішими у Катеринославській губернії. Попри зростання населення, обидва війська і надалі залишалися найменшими козацькими формуваннями Російської імперії. На кінець їхнього існування азовців було 10 911, дунайців – 13 151 особа.

Разом із жителями приєднувалися і населені пункти, де вони проживали, тим самим уряд заощаджував державні кошти на створення нових адміністративних центрів. На середину 40-х рр. XIX ст. територія Дунайського війська складалась із 10 станиць і хуторів, загальною площею майже 64 тисячі десятин, а для забезпечення необхідними ділянками офіцерів і козаків необхідно було не менше 105 тисяч десятин. На території Азовського війська було 5 станиць і 60 хуторів із площею понад 74 тисячі десятин, за необхідної кількості у 97 тисяч.

В адміністративному та військовому плані усі згадані війська повторювали устрій Донського та Чорноморського військ, незначні відмінності були пов'язані з меншими масштабами в привілеях і чисельністю. Спочатку вони мали керуватися статутами та положеннями вже існуючих козацьких військ, а згодом їм було надано окремі «Положення», що регулювали військове управління, службу й різні сфери життя [117]. За встановленою в Російській імперії системою управління Азовське та Дунайське формування безпосередньо підпорядковувалися Новоросійському генерал-губернаторові, як у цивільних справах, так і у військових, а через нього підлягали Військовому міністерству. Питання, які не могло вирішити Військове міністерство, передавалися до Сенату, а його рішення, апробовані імператором, набували сили закону.

Для внутрішнього цивільного та господарського управління у бузьців, чугуївців і азовців було запроваджено Військову канцелярію, а у дунайців – Військове правління під головуванням наказного отамана. Відповідно ці органи відали військовими, цивільними та військово-судовими справами. Штати Військових канцелярій і правління відрізнялись лише своєю кількістю. До складу мали обов'язково входити асесори, секретарі, канцелярські службовці. Цивільні судові справи розглядали місцеві повітові суди на загальних підставах. Для розгляду військових порушень скликалася спеціальна Комісія Військового суду з керівників війська. Канцеляріям підпорядковувались виборні станичні та хутірські правління військ [118], медичний персонал, штат військових священиків, парафіяльні школи та училища. Щоб установити конт-

роль над Азовським і Дунайським формуваннями, до військ були направлені офіцери регулярної армії.

Для підтвердження законності своєї влади наказні отамани, Військові канцелярії, керівництво кожної станиці одержували уніфіковані з іншими козацькими військами печатки. В Дунайському війську була ще й насека (булава), запозичена «зі старовинних козацьких звичаїв, і тепер вводилася як знак, що зобов'язує людей поважати суд і порядок», як зазначалось у примітках до «Положення про Дунайське козацьке військо».

Військове керівництво опікувалось усіма сторонами військового життя: виконанням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна, побутом, сімейно-шлюбними відносинами, чергами на службу, військовими підрозділами тощо.

Цікаво, що навіть за значної військової муштри до козацьких військ намагались записатися державні й поміщицькі селян. Причини такого прагнення чітко висловив один з утікачів. Записавшись до Дунайського війська під чужим прізвиськом, житель селища Дальник під Одесою Лаврентій Соколовський вважав, що «навіки залишиться вільним в козацькому званні і відведуть йому землю з усіма вигодами». На думку Бессарабської казенної палати, «з однієї лише уявної вільності пристати і записатися до козаків» вирішив у серпні 1828 р. селянин Іван Тищенко з села Гасан-Аспага Ізмайльського повіту. Проте незабаром палата уточнила, що суть цієї «вільності» полягала насамперед у переконанні: «як пристав вже до козаків, то використовувати його в громадських повинностях і вимагати казенних податків не мають права» [119].

Військовий устрій Бузького, Чугуївського, Азовського та Дунайського козацьких військ визначався за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Вони утворювались як збройна допомога армії, і значна кількість козаків у них вже мала військову підготовку та бойовий досвід. Військова служба поділялася на внутрішню та польову. Остання полягала переважно в охороні кордонів держави.

Бузьке військо виставляло протягом свого існування три п'ятисотених полки. Структура інших козацьких формувань не була такою сталою і змінювалась залежно від завдань служби. Розташування Азовського формування на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями такого роду служби.

У 1837 р. із азовських козаків було сформовано 10 патрульних команд по 20 чоловік кожна – для охорони східного узбережжя Чорного моря, з метою припинення зв'язків турецьких контрабандистів із гірськими народами Кавказу. Для патрулювання чорноморського узбережжя було збудовано баркаси особливої конструкції – на зразок мальтійських човнів. У 1845 р. азовські морські команди поділялись на два відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. Для несення служби у військових установах та в армії азовці сформували окрему команду, а також у 1862 р. ще одну, поромну, – для служби на переправі через гирло Берди.

Дунайське військо складалося з двох шестисотених кінних полків. На діючу службу мали притягати одночасно не більше третини служилих козаків, однак у бойовій готовності весь час перебувало близько половини. Полки мали нести внут-

рішню і кордонну службу на території Бессарабії та Херсонської губернії, тримати залоги в містах Одеса, Ізмаїл, Аккерман. У 1856 р. у зв'язку з втратою Росією придунайської частини Бессарабії Дунайське військо несло кордонну службу на лінії Болград – Татарбунари і далі по чорноморському узбережжю й було перейменовано в Новоросійське.

Козаки отримали форму за зразком донців, лише інших кольорів. Бузькі козаки мали темно-сині куртки з білими облямітками та поясами (кушаками), темно-сині шаровари з білою тасьмою; азовські – куртки темно-сині з малиною обляміткою і темно-сині шаровари, літні куртки – малинового кольору; дунайські – куртки та шаровари темно-сині зі світло-синіми облямітками і лампасами.

Рівень економічного розвитку особливо Азовського й незначною мірою Бузького та Дунайського військ, форми і методи господарювання продовжували історичні традиції козацтва Півдня України. Приєднання до військ нових земель і жителів сусідніх населених пунктів стимулювало розвиток козацьких господарств, звертало увагу задунайців на переваги місцевості та окремих галузей виробництва. Наближеність військових земель до морських портів, особливо азовських, жвава торгівля навколишнього населення переконали козаків у перевагах відведеної їм під поселення території. Господарство козацьких військ було поділено, як і в інших, на військове та власне козацьке. Основними галузями стали землеробство, тваринництво й суміжні з ними сфери. У кожному з військ ці напрями господарської діяльності визначались особливостями територій і традицій регіону оселення. Зокрема, саме бузькі козаки поширили

в цьому регіоні відому породу української (черкаської) рогатої худоби. Азовці вівчарством не займалися, натомість у дунайців вівці становили 25,5 % від усього поголів'я худоби. Це було пов'язане передусім з обмеженою кількістю пасовищ в Азовському війську. І навпаки, успіхи азовців у хліборобстві було визнано не лише місцевими жителями, а й на найвищому рівні (Радою Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії) і навіть за кордоном – на Лондонській Всесвітній виставці виробів сільського господарства та промисловості в 1851 р. В той час у дунайців розвиток хліборобства можна визнати за посередній через загальний низький рівень агрокультури, адже давалися взнаки стихійні лиха та довготривала війська служба козака-господаря.

У бузьців, азовців, дунайців були поширені найрізноманітніші промисли – рибальство, виготовлення черепиці та цегли, ремонт сільськогосподарських знарядь праці тощо; вони були зорієнтовані на задоволення потреб козаків і війська, а не на продаж. Особливе значення для економічного розвитку промислів мала торгівля – періодична, стаціонарна та відкупна.

У процесі господарювання козаків не тільки засвідчили свою економічну життєздатність, а й створили господарства, які сміливо могли конкурувати з господарствами державних селян та іноземних колоністів.

Соціальний склад військ протягом усього періоду їхнього існування був досить неоднорідним, його формували представники майже всіх суспільних станів Російської імперії: офіцери дворянського походження, особи духовного звання, козаки, селяни та міщани. Різні соціальні кате-

горії населення визначали мету перебування у війську відповідно до власного бачення своїх перспектив. Безперечно, мав значення і традиційний психологічний стереотип прагнення до «козацької волі», що звільняла від феодально-бюрократичного гноблення місцевої адміністрації, але це був не єдиний і не головний чинник. Далеко не всім судилося втілити свої надії. З перших років існування козацького формування в Приазов'ї задунайська старшина, діставши офіцерські звання, зосередила в своїх руках значну кількість майна та нерухомості, отримала значно більші, ніж козаки, земельні ділянки. Зокрема, рядові козаки мали дістати по 30 десятин, а реально їх ділянки становили від 10 до 7 десятин землі, що визначалось як «пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокосу». Однак значна частина бузького та дунайського козацтва не могла скористатися навіть цією землею через брак робочої худоби та реманенту.

Військова адміністрація постійно зверталася до урядових установ з проектами збільшення військового земельного юрту, але не завжди адміністрація йшла їм на зустріч. Разом із тим, незможним козацьким родинам військова адміністрація надавала матеріальну і грошову допомогу й таким чином сприяла поліпшенню становища збіднілих родин. Однак не в усіх формуваннях це вдавалося зробити. Наприклад, постійне піклування наказного отамана Азовського війська про такі родини мало позитивні наслідки – розорених козацьких господарств у війську не було. А от у Дунайському війську у 1855 р. наказний отаман І. Гангардт писав, що козаки «ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак ця бідність перетворюється у справжні злидні,

коли трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі». Таких козацьких господарств налічувалося майже 12 %. Додаткові стягнення з боку військової канцелярії на утримання поштових станцій, обмундирування й утримання вщент спустошували козацькі господарства. Внаслідок цього військова адміністрація Бузького війська змушена була створювати спеціальні «військові хутори», де велося хліборобство лише для «користі війська і продажу неімущим козакам» [120].

Основу військ становили козаки із середніми статками. Їх господарства і визначали рівень розвитку життя козацького формування. Саме вони забезпечували загальновійськовий добробут, влаштовували станичне життя, вели прибуткове господарство і були тим середньостатистичним козацтвом, яке й уособлювало сутність та інтереси війська.

Заможна верхівка використовувала в своїх господарствах найману працю сіроми, орендувала ділянки у козаків, неспроможних їх обробити. Проте не було змоги залучити до праці всю кількість вільної робочої сили. Частина збіднілих верств козацтва наймалась у вільний від служби час у господарства поміщиків і заможних колоністів.

Невиправдання сподівань значної кількості населення завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба спричинялися до невдоволення своїм становищем незаможної частини козацтва. Найхарактернішими для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, але інколи мали місце і відкриті форми опору, зокрема в Азовському, Дунайському і Бузькому військах. У Дунайському війську особливо стурбувала адмініст-

рацію втеча за Дунай в 1844 р. 38 козаків, спричинена перевіркою їхніх прізвищ, бо багато з них (переважно селяни-утікачі) потрапили до війська під чужим ім'ям. Для сприяння видачі утікачів Міністерство іноземних справ Росії навіть звернулось до турецької влади. На кінець 1860-х рр. з усіх полків, станиць і хуторів війська втекло 255 осіб. У 40-х рр. XIX ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід із Дунайського війська. Особливої гостроти він набрав у 1842–1844 рр., коли козацька сірома відмовилася коритися військової адміністрації, нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способу життя і традицій циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську й у 1849, 1855 рр.

Один із перших масових виступів бузьких козаків відбувся восени 1803 р. – через те, що отаман війська І. Краснов таємно привласнив 63 тисячі руб., що належали бузьким полкам. Отаман звернувся по допомогу, і до повсталих станиць було введено роту Сибірського гренадерського полку. Вже у 1807 р. козаки скаржились на утиски й сваволю військового отамана головнокомандувачеві молдавської армії О. Прозоровському, внаслідок чого розпочалося слідство з приводу зловживань М. Кантакузіна [121].

Ще гостріший конфлікт, що перетворився на тривале збройне повстання, вибухнув у війську 1817 р. Поштовхом до повстання були чутки про ліквідацію Бузького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Це загрожувало козакам найтяжчими формами військово-кріпосницького гніту. Передбачаючи

негативну реакцію козаків, у січні 1817 р. військова адміністрація намагалась зберегти Бузьке військо і, разом з тим, пристосуватися до планів О. Аракчєєва щодо реформування козацтва на зразок військових поселень. Наказний отаман М. Кантакузін подав записку «Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки», де пропонувався збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів, однак цю пропозицію не було реалізовано.

21 липня 1817 р. генерал І. Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, доносив, що жителі бузьких станиць, «які звикли здавен до вольності та життя без устрою, і бачачи, що нова їх організація мала тепер інші правила та нові порядки, відкрили зухвалість і непослух». Майже три місяці палало полум'я боротьби в станицях Бузького війська, на придушення його направили чотири полки уланів, що мали на озброєнні гармати. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, захищаючи своїх чоловіків. Військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат: «Нещасні (козаки. – *Авт.*) бачачи запалені гноти й увесь убивчий снаряд, готовий гримнути в них – присягну-
122 ли» [122]. До військового суду було притягнуто 93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу.

Запровадження військових поселень на території України не було випадковим. Зокрема, улаштування поселеної кавалерії саме в південноукраїнських землях і на Слобожанщині обґрунтовували тим, що в регіонах мешкали представники колиш-

нього військового стану – козаки. Їхній досвід військової служби та ведення господарства уряд планував покласти в основу системи військових поселень. Кавалерійські поселення почали влаштовувати в 1817 р. На початку квітня цього року було видано наказ про призначення окремих казенних сіл Слобідсько-Української губернії для військового поселення кавалерії й розпочалося влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. На 1817 р. військо перебувало у дуже скрутному становищі й постійно отримувало допомогу й кошти від казни, що і визначило його подальшу долю [123]. Імператор Олександр I
123 планував поселення таким чином, щоб вони створили єдиний пояс від Чугуєва (Слобідсько-Українське) до Південного Бугу (Херсонське (Новоросійське) військово поселення) [124].
124

Наказом від 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо ліквідувалось, а козаки переводились на військових поселенців. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії [125].
125 Остаточного придушити опір козаків уряду не вдалося. В травні 1818 р. під час проїзду Олександра I через поселення Бузької уланської дивізії знов спалахнуло заворушення, яке було жорстко придушено. Подальше життя бузьких і чугуївських козаків було чітко регламентовано, і їх спіткала доля військових поселенців.

Козацькі війська було сформовано з досить різних елементів, як в етнічному, так і в побутовому плані. Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвищах, домобудівництві, надмогильних хрестах. Пов'язували з козацьким минулим і запорозькі зачіски, довгі вуса та зов-

нішній вигляд. Небажання станичників позбутися цих звичок дуже непокоїло військову адміністрацію. Отаман Дунайського війська навіть видав спеціальний наказ про зобов'язання підстригати волосся за «русским простонародным обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта» і заборону

126 «палити люльки на вулицях» [126]. Важливим моментом дотримання традиційної козацької культури був поділ часу на пори року, буденні й святкові дні. Збереглися деякі ритуали, пов'язані з польовими роботами, а також звичаї сімейно-шлюбних відносин, характерні для козацтва. Цікавим є захист традиції «не видачі з Січі» у азовців, на що звернула увагу Л. Маленко [127]. Дунайські козаки вчиняли так само і під час запису в полки, і в період так званої «перебірки» 30-х рр. XIX ст. Унаслідок того, що «багато козаків поступили під чужими прізвиськами та ім'ям», перевіряли і відновлювали їхні справжні прізвища. У багатьох козаків і у нелегального елемента, який ховався в станицях і сусідніх селищах, ця перевірка викликала цілком зрозуміле занепокоєння. Серед них поповзли чутки про те, що утікачів повертають колишнім господарям або на старе місце проживання, але жодного з 77 виявлених козаків така участь

128 не спіткала [128].

Поповнення козацьких військ різними в соціальному, етнічному і побутовому плані елементами, їх сумісне проживання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті, звичаях, культурних традиціях. З'явилися й нові традиції, пов'язані із загальновійськовим життям і службою: регламентація внутрішнього життя козаків, планова забудова станиць, поши-

рення нових форм землекористування, нові військові свята, уніфікація одягу й зовнішнього вигляду тощо.

На початку XIX ст. у Лівобережній Україні існували також державні селяни, які в документах іменувались як «малоросійське козацтво», і козацька старшина, яка намагалась увійти до верстви дворян.

У 1801 р. імператор Олександр I своїм наказом, підтверджуючи пільги козацтву, водночас ліквідував «устрій та судочинство згідно з попередніми звичаями і правом» й увів корпоративні дворянські установи, що викликало небезпідставне занепокоєння у козацької старшини. Річ у тім, що дворянські зібрання губерній мали право надавати представникам старшинських дрібних родів дворянство, однак протягом першої третини XIX ст. більшість із представлених старшин його не отримала (йдеться про тих, які служили в адміністративних установах колишньої Гетьманщини). Серед них роди сотників Віленських, Круковських, Бачинських та багатьох інших. Вищі геральдичні установи, які мали підтвердити надання дворянства, відмовили їм у цьому, аргументуючи тим, що у відповідних документах немає положення про те, що «малоросійські чини прирівнювались до офіцерів, які служили на дійсній военній службі і яким лише надавалось право користуватися дворянством». Однак ті зі старшин, які отримали офіцерські звання після ліквідації «малоросійських» полків у 80-х рр. XVIII ст., теж не могли скористатися правом отримати дворянство через те, що точно не було регламентовано, які саме «малоросійські чини відповідають яким табельним офіцерським». Ця невизначеність завдавала тяжкого удару значній кількості лівобережної старшини,

яка не мала інших доказів свого благородного походження, окрім «своїх і предків своїх служби в козацьких старшинських чинах» і позбавляла можливості не лише отримати матеріальні привілеї, а й право служити в державних установах, відповідно виховувати дітей тощо. Вважаючи в цьому зневагу до власних патріотичних почуттів, дворянські установи Чернігівщини і Полтавщини звернулися до уряду зі скаргою про «приниження національних чинів». Рішення щодо цього питання було прийнято лише у 1835 р. У наказі точно роз'яснювалось, які саме чини «старої малоросійської служби» могли отримувати спадкове й особисте дворянство; ті ж зі старшинських родів, що не змогли надати відповідних документів, переводились до козацької верстви (державних селян) [129].

Поряд із козацькою старшиною роз'яснення свого становища потребувала ще одна група козацького населення Лівобережної України. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. правом особистої свободи користувалися лише так звані реєстрові козаки, а ті, що не були записані до списків реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р., мали стати поміщицькими підданими. Саме останні, з наказом 1801 р. діставши надію переглянути своє становище, почали масово подавати клопотання про повернення в козацтво («иски о казачестве») до відповідних установ. Ця ситуація змусила звернутися малоросійського генерал-губернатора князя О. Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити, кого вважати козаком. Надії було перекреслено сенатським наказом 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких числились у реєстрі та випад-

ково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати писемні докази, а якщо таких не було – звернутися до свідків із дворян, або козаків, або міщан [130]. За даними ревізії 1816 р. кріпосні козаки і селяни в Чернігівській губернії становили 38 %, в Полтавській – 44 % від усього населення [131].

Одночасно цим наказом надавалось право на володіння, набування і продаж козацьких земель за умови збереження мінімальної земельної ділянки 8 десятин. Останнє пояснювалось необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, чим намагались зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. Переселяти мали на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора і передусім ті родини, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від інших козацтво переселялось за власний рахунок, а кошти мало отримати, продавши свою ділянку землі [132]. Внаслідок такої політики на землі Півдня України переселилось близько 7 тисяч козаків [133].

Період війн із Наполеоном на початку XIX ст. змінив ставлення урядових структур до козацтва й одночасно поживав надії на формування нових військових одиниць. За наказом 30 листопада 1806 р. розпочалась організація так званого «земського війська». На території Малоросійського генерал-губернаторства усіма верствами було зібрано 26 тисяч ополченців, активно надходили продукти до армійських магазинів. Потреби в додаткових коштах змусили уряд поширити на Лівобережну Україну систему відкупів і збільшити акцизи на горілку, що викликало значний протест з боку козацтва [134].

130

131

132

133

134

Таблиця 1

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у ХІХ ст. *

Губернії	1813 р.	1850 р.	1862 р.
Чернігівська	166 396	199 168	210 478
Полтавська	294 509	350 030	385 137
Всього	460 905	549 198	595 615

* Складено на основі: *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. – К., 1989. – С. 12; Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 81–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – С. 125–126.

Під час Вітчизняної війни 1812 р. з'явилося декілька проектів створення нових козацьких військ. Зокрема планувалося організувати з козацького населення Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська і Кам'янець-Подільська губернії) кінне козацьке військо на правах ополчення. Під час набору до війська передбачалося надання пільг, а саме – один козак зараховувався за двох рекрутів під час наступного набору [135]. Врешті, було сформовано чотири Українські кінно-козацькі полки. Вони суттєво відрізнялися від іррегулярних п'ятисотенних донських полків як за штатом (1200 козаків у восьми ескадронах), так і за характером служби, наближаючись до регулярних полків легкої кавалерії.

Зважаючи на швидкість формування козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві, їх чудовий стан, ентузіазм населення, викликаний їх створенням, російське військове командування спробувало повторити експеримент, тепер уже на території колишньої Гетьманщини, а саме в Малоросійському генерал-губернаторстві (Полтавська і Чернігівська губернії), де проживало на 1813 р. 460 905 осіб козацького походження (які належали до категорії державних селян, див. табл. 1). В Полтавській губернії вони становили 83 %, у Чернігівській – 71 % від загальної чисельності державних селян [136]. У лютому 1812 р. козаків було зрівняно у виконанні повинностей з іншими категоріями державних селян.

З початком Вітчизняної війни 1812 р. малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський, сподіваючись на підтримку Олександра І, оголосив проєкт створення Малоросійського козацького війська, пообіцявши значні пільги та привілеї, зок-

рема відновити колишнє становище козаків [137]. Однак у Петербурзі вирішили, що Я. Лобанов-Ростовський перевищив свої повноваження, через що Кабінет міністрів збирався скасувати проєкт, а генерал-губернатора – усунути з посади. Просто в умовах війни і надзвичайного стану уряд не наважився на такий крок, побоюючись хвилювань серед козаків, тому було ухвалено рішення зберегти чинність проєкту лише на період війни [138]. Внаслідок цього в Полтавській і Чернігівській губерніях не лише було сформовано 15 іррегулярних козацьких полків, а й розпочато створення земського ополчення, попри те, що ці губернії не входили до переліку адміністративних одиниць, де формували ополчення. «Малоросійські кінно-козацькі полки» – таку офіційну назву дістали новоутворені полки, чисельність яких становила 18 тисяч вершників. Вони озброювались, обмундировувались і утримувались власним коштом. Після завершення війни козацькі полки у червні 1816 р. розпустили і мали намір переселити в повному складі на Кавказ, однак ці плани наштовхнулися

на значний супротив козаків, і у переселенні взяла участь формально лише незначна частина на добровільній
139 основі [139]. За декілька місяців уряд реорганізував й чотири Українські кінно-козацькі полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську
140 дивізію [140]. Трохи пізніше частину дивізії об'єднали з Бузьким козацьким військом і разом вони утворили Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

Враховуючи значні витрати козацьких господарств Полтавської та Чернігівської губерній під час війни, уряд зменшив їм податки. Ця ідея належала малоросійському генерал-губернаторові князю М. Репніну. Він розумів, що запорукою процвітання і стабільності у ввіреному йому регіоні є збереження традиційного укладу життя й господарства провідної верстви місцевого населення і козацтва. М. Репніну довелося вступити в гостру полеміку з міністром фінансів Російської імперії Д. Гур'євим, який не бачив місця українського козацтва в політичній і соціальній структурі Росії. Д. Гур'єв поставив під сумнів право козаків на володіння землею та пільги на несплату податків, через які не можна було перевести їх на стан державних селян. У 1821 р. Репнін опротестував правомірність заборони міністром фінансів права козаків продавати свої спадкові землі, вбачаючи в цьому порушення їхніх
141 природних прав [141].

Князь продовжував традицію використання козацтва як військової сили, вважаючи, що таким чином це регіональне соціальне середовище можна зберегти в інтересах Російської імперії. Під його безпосереднім керівництвом у 1831 р. було оперативно сформовано вісім «Малоросійських кінно-козацьких полків»

для участі у придушенні польського повстання. Ці полки легкої кавалерії увійшли до резервної армії, яка мала прикривати тил основних сил, охороняти шляхи сполучення та в разі появи повстанців ліквідувати їхні загони. Спочатку всі вісім козацьких полків було направлено до Мінська у розпорядження головнокомандувача резервної армії генерала від інфантерії графа П. Толстого, згодом два з них передислоковано на Кавказ, ще два, на прохання міністра фінансів, тримали відомчу варту, інші чотири в січні 1832 р. було розформовано.

Готовність козаків служити престолу відзначив імператор Микола I. Козакам після завершення служби було надано пільги: скасовано недоїмки, зменшився оброчний податок, земля закріплювалася довічно з правом продажу, узаконювалось право торгівлі спиртними напоями, військова служба обмежувалась 15 роками. Генерал-губернатор намагався закріпити цей успіх, створивши постійні козацькі військові формування, і навіть звернувся до уряду з проектом відродження українського козацтва, детально обґрунтовуючи його корисність для держави. Однак Репніна звинуватили у надмірних симпатіях до козаків, службових зловживаннях і звільнили з посади в 1834 р. [142].
142 Втративши впливового заступника, незабаром козаки були зрівняні у правовому й економічному становищі з іншими категоріями державних селян. У 1834 р. безпосереднє управління козаками було покладено на «попечительные конторы». Сучасник зазначав, що «...у них тепер не має числа начальників: члени земського суду, члени контор, волосні урядники усі один перед іншим притісняють та кривдять козаків».

У цілому з 14 тисяч козаків, які проживали в Попеченській та Мглинській сотнях Мглинського повіту, було незаконно стягнуто понад 10 тисяч руб. [143] Звісно, українське козацтво було невдоволене своїм становищем, в його середовищі назрівав колективний протест, відчувалася гордість за своє минуле. У 1835 р. козацтво Лівобережної України рішуче виступило проти формування з їхніх представників солдатських, а не козацьких полків. Однак повстання було жорстко придушено, а керівників – забито шпіцрутенами [144].

Саме це відчуття спільного козацького походження і станової особливості, посилене давніми бойовими традиціями, створювало неабияку небезпеку для російської влади. Посилювало соціальну напругу й незадоволення тим, що влада не відзначила як слід заслуг козацтва перед державою, зокрема і в земельному питанні. Наприклад, земельна ділянка козаків Чернігівської губернії на 40-ві рр. XIX ст. сягала від 1 до 4,3 десятини, тобто менше мінімальної норми. При цьому слід зважати і те, що в губернії лише $\frac{1}{3}$ орних земель були родючими, $\frac{2}{3}$ – з низькою урожайністю, а доходність землі в середньому забезпечувала витрати лише на 60 %. Уряд бачив розв'язання такої ситуації у переселенні козаків та селян до інших губерній, зокрема південних. У 1844 р. для того, щоб забезпечити мінімальною 5-десятинною ділянкою землі, потрібно було виселити 159 тисяч козаків та 25 600 селян Полтавської і 92 857 осіб Чернігівської губернії. Загалом протягом 1839–1859 рр. з цих двох губерній переселилось 145 28 тисяч осіб [145]. Якщо врахувати, що у 1850 р. козаки становили 82,9 % у Полтавській і 64,9 % у Чернігівській губерніях від усіх інших груп держав-

них селян [146], то переселення зачепило більшість козацьких родин (дані за 1850 р. див. вище в табл. 1).

Щоб дати вихід войовничому козацькому духу та енергії народних низів, російська влада спрямовувала козацтво не лише на переселення, а й на боротьбу з зовнішніми ворогами, виступаючи співучасником і керівником цього процесу. Вже під час Кримської війни 1853–1855 рр., виконуючи положення про державне ополчення від 7 травня 1855 р. щодо формування козацьких кавалерійських полків, малоросійський генерал-губернатор С. Кокошкін мав сформувати шість (два – з козаків Чернігівської губернії і чотири – з Полтавської) кінних семисотенних козацьких полків. Вони одержали загальну назву Малоросійські. Полкових командирів призначав імператор за поданням генерал-губернатора, а останній набував звання корпусного командира і «главнозаведующего» полками. Одна тисяча козаків виставляла до полків 12 осіб. Їхнє обмундирування та утримання здійснювалось за кошти громади. На час служби козаки звільнялись від сплати податків. Крім козаків до полків залучали державних і поміщицьких селян, з яких формували ополчення ратників. В суспільній думці по-різному трактувалось бажання населення вступати до полків, деякі звертали увагу на активну участь козаків і селян та «зростання патріотизму», а деякі, навпаки, не вбачали у населення особливого натхнення [147]. Так чи інакше, Малоросійські полки проіснували майже рік і розформовані були 5 квітня 1856 р.

Одночасно скористатися «схильністю» козацтва до військової служби вирішив один із супротивників Росії в Кримській війні – Османська імперія. Польський суспільний діяч,

який проживав із 1841 р. у Стамбулі, Михайло Чайковський, відомий ще під ім'ям Садик-паші, спрямував свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання і відновлення Гетьманщини. Після початку Кримської війни він сформував козацький полк із колишніх задунайських і некрасівських козаків, які залишилися проживати в турецьких землях після ліквідації Дунавецької Січі та переселення в Росію. Полк мав також назву Оттоманського козацького війська і нараховував 1400 воєнків. Службовою мовою у війську була українська. Офіцерський склад очолювали поляки – ветерани повстання 1831 р. і друзі М. Чайковського з України. Військо воювало на території Подунав'я й увійшло до Бухаресту, коли його залишили російські війська. Цей козацький підрозділ проіснував ще декілька років після завершення Кримської війни і був переведений до складу регулярної 148 турецької армії [148].

Усі вищезазначені українські козацькі формування виникали під час назрівання чергового військово-політичного конфлікту і брали активну участь в усіх війнах, які проводила Російська імперія протягом першої половини XIX ст., як на європейському, так і на кавказькому театрі бойових дій. Офіцерів і нижніх чинів було нагороджено орденами й медалями, підвищено в званнях, зрівняно в правах і привілеях з армійськими чинами; як загальновійськові нагороди полки отримували георгіївські та прості штандарти, срібні труби тощо.

Отже, в першій половині XIX ст. українське козацтво становило значний прошарок українського суспільства, мало власні особливі права та привілеї. Виникнення більшості вищезазначених козацьких формувань,

як і в останню чверть XVIII ст., стало можливим внаслідок збігу інтересів, з одного боку, влади, яка в такий спосіб збільшувала військові контингенти й знімала соціальну напругу в регіонах проживання козацтва, з іншого – інтересів самих козаків, адже за військову службу вони сподівались отримати певні привілеї та пільги.

Створення південноукраїнських іррегулярних військових козацьких частин відбувалось на дещо інших засадах, ніж у XVIII ст., і кожне з них – Бузьке, Чугуївське, Азовське, і Дунайське (Новоросійське) – пройшло два етапи в своєму розвитку. На першому – козацьке населення військ зберігало традиції управління і життя попередніх часів, що може свідчити про невизначеність політики російського уряду щодо цих формувань. Створювались вони передусім з політичних і воєнних міркувань, а згодом починався розгляд їх використання і влаштування, через те, що об'єктивно військова структура Росії потребувала подібних формувань лише тимчасово, а не на постійній основі. На цьому ж етапі війська штучно поповнювались за рахунок некозацького населення, що було пов'язане з необхідністю збільшення служилого складу, зменшення й поступового «розмивання» козацького елементу. На другому етапі усі козацькі війська отримували спеціальні «Положення», які узаконювали їх існування і регламентували усі сфери життя та діяльності козацького населення і в більшості брали за зразок організаційні засади Війська Донського та Чорноморського. Створювались окремі адміністративно-територіальні одиниці, проводилась уніфікація військової та управлінської структур, обмундирування та озброєння, системи повинностей й організації госпо-

дарства, змінювались системи ціннісних орієнтацій, світогляду населення, вироблялись спільні загально-військові традиції життя.

Лівобережне козацтво проживало в дещо інших правових і юридичних умовах, ніж козацьке населення півдня. Це дало змогу зберегти рештки побутових традицій козацького життя, проте організація управління, судочинства, військової організації, повинностей і податків (навіть пільг і привілеїв) поступово зрівнювала їх з іншими верстами населення імперії. Політику російського уряду щодо цієї групи козацтва в цей період можна характеризувати як нестійку – урядові структури постійно змінювали їх систему повинностей й оподаткування залежно від державних потреб,

зокрема у поповненні армії боєздатними контингентами напередодні й під час проведення численних війн.

У 50–60-рр. XIX ст. російська влада зрозуміла, що козацьке населення достатньо підконтрольне, а широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до змін у соціально-політичній системі держави і які не можна було б придушити, більше не загрожують. Унаслідок цього козацтво було поступово «вписане» в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими верстами населення. Разом з ними козацтво в першій половині XIX ст., як і в попередні часи, відзначилось своїми бойовими якостями і зробило вагомий внесок в економічне освоєння українських земель.

У другій половині XIX ст. на території всієї Російської імперії відбувалися реформаційні процеси, що мали перетворити суспільство на безстанове і зачепили усі сфери життя усіх верств населення і, звісно, не минули й українське козацтво. Особливого значення для останнього набула підготовка і проведення двох реформ – селянської 1861–1866 рр. і військової 1874 р.

Маніфест і «Положення про селян, які перебували в кріпацтві» від 19 лютого 1861 р. звільняли їх від особистої залежності та мали регулювати подальші поземельні відносини. За поміщиками закріплювалось право власності на всі належні їм землі. Селянам виділялись садиби й польові ділянки, за які вони повинні були внести викуп. Норми ділянок установлювались залежно від місцевості й якості землі. Там, де земля давала низькі прибутки, розміри діля-

17.4.

Зміни в козацькому середовищі в другій половині XIX ст.

нок були вищі. До переходу селян на викуп вони перебували в тимчасово зобов'язаному стані, виконували повинності на користь поміщика.

В губерніях Лівобережної України діяло спеціально розроблене «Малоросійське положення», за яким земля надавалась усій громаді та потім закріплювалась у сімейне спадкове користування. Було встановлено три види ділянок: піші, садибні й додаткові, за кожний з яких селяни повинні були нести особливу повинність. Пішими наділялись усі селяни відповідно до встановлених для кожної місцевості розмірів. Складаючи «Малоросійське положення», редакційні

комісії змушені були зважати на значну кількість малоземельних і безземельних селян, що дещо збільшувало обсяг ділянок, якими наділялись усі селяни. Однак це не вирішило складну ситуацію, і питома вага безземельних селян і козаків зроста протягом упровадження реформи з 17,6 до 20,8 %. Наприклад, у Полтавській губернії за визначеним положенням вищий розмір пішої ділянки визначався чотирма десятинами, але реально більшість колишніх кріпаків одержала в середньому лише 1,7 десятини; в деяких поміщицьких маєтках губернії селяни втратили понад 47 % землі, якою вони користувались раніше. В середньому ж селяни Лівобережної України втратили до 28 % їх дореформеного надільного землеволодіння.

Невпровадження умов реформи призвело до селянського супротиву і заворушень. Наприклад, у 1861 р. у Полтавській губернії вони охопили поміщицькі маєтки в 11 повітах, а в 1863 р. у Чернігівській – 44 маєтки [149].

Дещо в іншому становищі перебували козаки, які належали до групи державних селян. На основі «Загального положення» для поміщицьких селян наказом від 24 листопада 1866 р. установлювались загальні основи поземельного устрою державних селян. Відповідно усі землі та угіддя державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювались за громадами в безстрокове общинне чи подвірне користування, за що селяни повинні були вносити до казни щорічний платіж – державну оброчну податъ. Наказ передбачав перегляд через 20 років (у 1886 р.) розмірів у бік їх збільшення в міру зростання доходів земельних ділянок. Громадам або окремим господарям надавалось право звільнитися від оброчної податі або її частини,

для чого вони повинні були внести до казни капітал, відсотки з якого дорівнювали б сумі оброчної податі.

Внаслідок проведення селянської реформи становище козаків – державних селян виявилось кращим за становище козаків – колишніх кріпаків. Державні селяни отримали майже вдвічі більшу ділянку землі, ніж колишні кріпаки, і сплачували меншу кількість платежів. Зокрема, в Чернігівській губернії платежі з колишніх кріпаків перевищували платежі з колишніх державних селян на 10 %, в Полтавській – на 45–47 % [150]. Селянська реформа на території Лівобережної України сприяла так званому аграрному перенаселенню. Надлишок сільського населення, яке розорялось і убожіло, ставав зайвим на селі, але водночас досить слабо вбирався промисловістю. Надлишок робочої сили на селі серед дорослого чоловічого населення в Полтавській губернії становив 28,8 %, в Чернігівській – 34,5 %.

Для того, щоб зменшити соціальну напругу, що склалась внаслідок такої ситуації, уряд вдався знов до переселенської політики. Переселення, як і раніше, проходило як офіційно, тобто централізовано, так і самовільно. Селяни виїжджали на Кубань, в Сибір, Середню Азію. Протягом 1861–1902 рр. лише з Полтавської губернії виїхало 350 тисяч осіб, а за 20 років (1886–1905 рр.) з Лівобережної України до Сибіру – 77,35 % усіх переселенців з України; деяка частина, не влаштувавшись на цих землях, поверталась назад [151].

Попри значну кількість переселенців, у лівобережних губерніях залишалась численна група колишніх державних селян, яких у документах і далі називали «малоросійськими козаками». У 1862 р. вони становили 33 % від усіх жителів Чернігівської

губернії і 65 % від державних селян губернії, у Полтавській – відповідно 46 % і 88 %. Працевдатного, активно у соціально-господарському плані населення з 18 до 60 років у цій групі налічувалось 48,7 %. Характерною

особливістю козацького населення було також те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків – 51,8 % і 48,2 % відповідно [152] 152 (детальніше див. табл. 2; зростання чисельності групи «малоросійського

Таблиця 2

Козацьке населення Чернігівської і Полтавської губерній *.
Друга половина XIX ст.

№ пор.	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
<i>Чернігівська губернія, 1862 р.</i>					
1.	Борзенький	26 823	29 163	55 986	12,8
2.	Глухівський	12 175	13 188	25 363	5,8
3.	Городницький	7981	8696	16 677	3,8
4.	Козелецький	19 229	21 189	40 418	9,3
5.	Конотопський	19 866	21 375	41 241	9,4
6.	Кролевецький	18 447	20 083	38 530	8,8
7.	Мглинський	15 045	15 802	30 847	7,1
8.	Ніжинський	22 048	24 043	46 091	10,6
9.	Новгород-Сіверський	6785	7424	14 209	3,3
10.	Новозибківський	3528	3558	7086	1,6
11.	Остерський	10 551	11 436	21 987	5,0
12.	Сосницький	18 433	19 390	37 823	8,7
13.	Стародубський	12 298	13 148	25 446	5,8
14.	Суразький	2069	2184	4253	0,9
15.	Чернігівський	15 133	15 689	30 822	7,1
	Всього	210 411	226 368	436 779	100
<i>Полтавська губернія, 1873 р.</i>					
1.	Полтавський	40 546	41 857	82 403	8,0
2.	Гадяцький	40 836	42 134	82 970	8,1
3.	Зіньківський	36 307	36 398	72 705	7,1
4.	Золотоношенський	53 580	54 462	108 042	10,5
5.	Кобелякський	11 874	13 236	25 110	2,5
6.	Костянтиноградський	3967	4244	8211	0,8
7.	Кременчуцький	37 610	40 214	77 824	7,6
8.	Лохвицький	27 521	28 606	56 127	5,5
9.	Лубенський	24 208	23 556	47 764	4,7
10.	Миргородський	33 583	35 242	68 825	6,7
11.	Переяславський	45 094	47 129	92 223	9,0
12.	Пирятинський	34 360	34 224	68 584	6,7
13.	Прилуцький	46 660	47 104	93 764	9,1
14.	Роменський	36 165	36 955	73 120	7,1
15.	Хорольський	33 417	34 326	67 743	6,6
	Всього **	505 728	519 687	1 025 415	100

* Враховано козаків, які належали до категорії державних селян.

** Враховано козацьке населення заштатних міст Градижськ і Глинськ.

Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 409–410; Памятная книжка Полтавской губернии за 1874 г. – Полтава, 1875. – С. 209–210.

козацтва» – у табл. 1). Цей факт можна пояснити лише відходом значної кількості чоловічого населення на заробітки до інших губерній внаслідок малоземелля і неприбутковості господарства (про що йшлося вище). Один із сучасників залишив досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел – це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без введення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення... Крім того жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волових підводах своєї і чужої поклажі» [153].

153 Населення переважно проживало в пунктах, які визначались як козацькі, або козацько-селянські: Гусавка, Боромики, Стасі, Жуковка, Овдіївка, Салтиковка, Стасі Чернігівського повіту, Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Щодо останньої, то Носівка була сотенним містечком, і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, а скоріше відбивають історію заселення цих районів [154]. На 60-ті рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3 %) були само-

стійними, 452 (31 %) – середняками, 601 (41,2 %) – бідняками і 225 (15,4 %) – «бездомними» [155]. Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без назви «курені» – Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка, – що походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони (Романки, Колодки, Гузи, Соломки) [156].

156

Проживаючи разом із селянами, козацьке населення чітко відрізнялось від них, у тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священник с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть, деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самова-ра, цигарок та ін.» [157].

157

Саме цих козаків останній раз уряд закликав на військову службу під час польського повстання 1863–1864 рр., коли було організовано три Малоросійські кінні козацькі полки – 1-й і 2-й Полтавські та 3-й Чернігівський, однак після придушення повстання їх спіткала така сама доля, як і всіх попередніх, – розформування.

Зауважимо, що серед лівобережного козацтва траплялися й найза-

можніші представники. Згадаймо відому родину Терещенків, які походили з козаків-торговців м. Глухова. На початок ХХ ст. у шістьох із дев'яти українських губерній їм належало понад 150 тисяч десятин, цукрові й лісопильні заводи, суконна фабрика, гуральні.

Необхідність проведення військової реформи стала наслідком поразки Російської імперії в Кримській війні 1853–1856 рр., переходом на нові форми комплектування армії в зв'язку з проведенням селянської реформи, а також процесом набору селян в армію так званого «буржуазного типу». Воєнний міністр Росії Д. Мілютін підготував військову реформу 1874 р., за якою запроваджувалася загальна військова повинність усього чоловічого населення країни віком від 20-ти років для всіх станів. Низку попередніх заходів було вжито ще в 60-х рр., зокрема фактично скорочено термін служби, переглянуто рекрутський статут, визначено нову структуру військового міністерства, створено нові військові округи тощо. Звісно, ці заходи стосувалися й іррегулярних козацьких формувань, що й далі існували на південноукраїнських землях. На початок 60-х рр. ХІХ ст. у лавах Азовського війська перебувало 36 офіцерів і 1569 нижніх чинів (14,7 % від усього населення, 35 % від осіб чоловічої статі), з них на дійсній службі 38 % і 62 % – у відпустках. У Дунайському (Новоросійському) – 33 офіцери і 2169 нижніх чинів (17 % від усього населення, 31 % від осіб чоловічої статі), з них на дійсній службі 32 %, а решта у відпусках [158]. Порівняно з іншими іррегулярними формуваннями, вони вважались нечисельними.

Тривале перебування козаків на службі (25 років внутрішня і 5 польова) ускладнювало ефективне господарювання і призводило до значних збитків як у військовому, так і в козацькому господарстві. Крім того, кошти на утримання війська слід було виділяти з державної казни. Досить чітко визначав це наказний отаман Новоросійського війська генерал-майор І. Гангардт: «Взагалі одна третина війська повинна була бути на службі, а дві третини в своїх домах. Але військо майже ніколи не могло відпускати і половини своїх людей для улаштування їхнього господарства, знаходячись в постійних від'їздах, так що сільська власність їх, незважаючи на обіцяні пільги, була завжди в самому бідному становищі», тому «прибутки війська мізерні, відкуп у чужих руках, промислів не може бути за родом служби та нестатком козаків, – одне джерело підтримки – казна» [159].

159

Ситуація загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням козацьких військ на сусідніх із ними територіях Катеринославської губернії та Бессарабської області. Масові козацькі рухи на південь також переконували в необхідності ліквідувати козацькі з'єднання або переселити до регіонів, де можна було б використати військовий і господарський досвід (зокрема азовців). Відповідними «Положеннями» протягом 60-х рр. ХІХ ст. Азовське (1862 р.) і Дунайське (Новоросійське) (1868 р.) війська було ліквідовано. Вони стали останніми козацькими формуваннями на території України. Козацьке населення, яке залишалось на місцях, переводилось до цивільних відомств: рядові –

до категорії державних селян (азовці) і селян-власників (дунайці), а офіцери – до дворянства. При ліквідації Дунайського війська нижні чини отримали значно менші ділянки, ніж ті, що мали раніше, а деякі навіть залишилися без землі, що в подальшому вельми негативно позначилося на землеволодінні колишніх козаків [160].

160 Офіцерів було наділено, крім належних ділянок на військовій землі (від 100 до 200 десятин), ще й 41 ділянкою на території колишнього Азовського війська [161]. До слова, зазначимо, що колишні дунайці зберігали в пам'яті своє козацьке минуле протягом усієї другої половини XIX ст., використовуючи назву «колишні козаки Новоросійського війська» в офіційних заявах, скаргах, клопотаннях [162].

На відміну від Дунайського війська, Азовське в обов'язковому порядку, перш ніж ліквідувати, мали переселити в Кубанську область до чорноморців, зокрема в повному складі жителів тих станиць, які були засновані вихідцями з-за Дунаю. Із переходом на Кубань задунайці та їхні нащадки пов'язували надії зберегти право та привілеї козацького стану. Протягом 1862–1866 рр. фактично переселилося 1088 родин, або 48 % населення Азовського війська [163], а також, за участі уряду, ще понад дві тисячі державних козаків і селян з Лівобережної України. Це стало останньою хвилею ініційованого державою руху козаків з України на кубанські землі Чорноморського війська. Між іншим, саме Чорноморське військо на цей час було також реорганізовано. З наближенням до завершення військової кампанії на Кавказі 19 листопада 1860 р. вийшов

наказ про утворення на основі Чорноморського та Кавказького лінійного військ нового формування – Кубанського козацького війська (фактично наказ набував чинності з 16 вересня 1861 р.), головне завдання якого полягало в колонізації краю та охороні внутрішнього порядку. Військове управління й несення служби в Кубанському війську визначалось за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Об'єднане військо мало у своєму складі 22 кінні полки, 3 ескадрони, 13 піших батальйонів і 5 батарей, однак протягом другої половини XIX ст. його військова структура змінювалась. У 1882 р. вийшло нове положення про військову службу кубанців, за яким військо виставляло на службу в мирний час два ескадрони конвою Його Величності, 10 кінних полків і один дивізіон, два пластунських батальйони, п'ять кінно-артилерійських батарей, у воєнний час крім цих ще 20 кінних і чотири пластунських батальйони [164].

164 Особливістю його залишалась досить висока чисельність піших частин.

Хоча обидва згадані війська було злито в одне козацьке формування, вони й надалі зберігали свої особливості й навіть поглиблювати їх. Як наслідок, на початку XX ст. існувало чотири частини Кубанського війська: Чорноморія, Стара Лінія, Лабінська (Нова) лінія та Закубання.

Із ліквідацією кріпацтва й розвитком капіталістичних відносин в українських землях спостерігається скорочення земельних ділянок землі, які не відповідали потребам козацьких і селянських родин, зменшуються території пасовиськ за рахунок збільшення орних земель; через зростання цін на землю більшість насе-

лення не мала змоги її купувати, заробітки вже не давали значної підтримки господарствам. Усе це підштовхувало козаків і селян з України переселятися до інших губерній Російської імперії, зокрема в Кубанську і Чорноморську області. В закубанських станицях Західного Кавказу швидке заселення розпочалось у 1862 р., було дозволено приватну власність на землю і поселення осіб некозацького стану на військових землях. Це дало поштовх для масового переселення на Кубань. Протягом 1876–1893 рр. лише з Полтавської губернії перейшло близько 28 тисяч осіб обох статей, з яких більше половини були козаками, а за переписом 1897 р. в Кубанській області з усіх переселенців з України 36 % склали жителі Лівобережної України [165].

165

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. типові загальновійськові статuti сприяли кращому усвідомленню козацьким населенням державних юридичних норм, адже раніше їхні правовідносини ґрунтувались на звичаєвому праві. Цьому сприяла і поява у козацького населення таких форм соціальних, суспільних і господарських організацій, як товариства, кооперативи, громадські об'єднання, в яких основну роль відігравали загальнодержавні закони [166].

166

Переселення українських козаків і селян на землі Кубанського війська сприяло розвитку в регіоні сільського господарства, переробної промисловості й торгівлі. Водночас наявність значної кількості переселенців загострювала соціально-економічні суперечності між ними і місцевим козацьким населенням та

зумовила поступове формування відмінностей в їх політичних орієнтаціях на початку XX ст.: переселенці підтримували соціалістів, які ставили вирішення аграрного питання на перше місце, а козаки – партію кадетів і вимагали надати землю іногороднім за межами Кубані з загальнодержавного фонду. Це протистояння заважало національному об'єднанню українців і гостро вибухнуло під час революції 1917 р. [167].

167

Протягом XVIII – на початку XX ст. чорноморці, а згодом і кубанці, всупереч заходам уряду зберігали свої традиції, звичаї, козацькі реліквії (ризицю з Покровської церкви Нової Січі, Євангеліє 1759 р., іконостас, бібліотеку Межигірського монастиря та ін.), українську мову. У 50-х рр. XIX ст. у Чорноморії вже з'являється своя інтелігенція козацького походження, представники якої вивчали історію України та українського козацтва – П. Короленко, Ф. Щербина, талановитий організатор освітньої та виховної справи на Кубані М. Поночовний. Населення Кубані підтримувало активні зв'язки з Україною: на початку XX ст. там було започатковано товариство «Просвіта», розпочинає викладацьку діяльність і одночасно збирає народні пісні, які ще залишились у пам'яті козацтва, вчений-етнограф, видатний український диригент О. Кошиць, організовують свою роботу члени Революційної української партії – С. Ерастов, С. Петлюра, І. Ротар.

Отже, в другій половині XIX ст. було ліквідовано останні козацькі іррегулярні формування на Півдні України, спостерігалось поступове

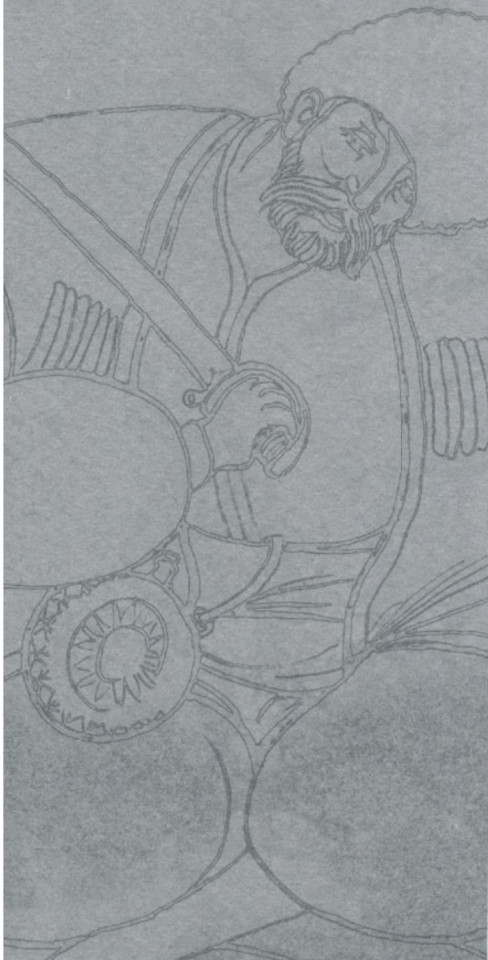
злиття козацтва з іншими верствами суспільства, як на території Наддніпрянської України, так і на Кубані, що сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, збиранню сімейних докумен-

тів, архівів тощо. Однак, попри всі соціально-економічні трансформації, українське козацтво зуміло зберегти в пам'яті власні традиції, які стали «в нагоді» вже в бурхливих подіях першої чверті ХХ ст.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА КУБАНІ

- 18.1. Утворення
Чорноморського
козацького війська
і його переселення на Кубань
- 18.2. Державна служба
кубанського козацтва
- 18.3. Кубанське козацтво
в Російській імперії
- 18.4. Козаки за радянської влади.
Відродження козацтва
в новій Росії

18.1.

Утворення Чорноморського козацького війська і його переселення на Кубань

Російська імператриця Катерина II здійснила 1787 р. свою знамениту подорож по південній території Російської імперії. За свідченням перших істориків чорноморського козацтва Я. Кухаренка та О. Туренка, у Кременчуці князь Г. Потьомкін представив їй ряд колишніх запорозьких старшин, котрі й подали государині клопотання про відновлення війська Запорозького [1]. Звичайно, не йшлося про відтворення ліквідованої 1775 р. Запорозької Січі. Судячи з непрямих ознак, просили дозволу на формування війська з колишніх запорожців на зразок Війська

© Аврамченко А. М., Фрилов Б. Є., Чумаченко В. К., 2007

Донського. Момент для звернення з таким проханням виявився цілком сприятливим – у повітрі вже добряче пахло порохом, і напередодні майбутньої війни з Туреччиною влада вдавалася до різноманітних заходів для посилення військового потенціалу. Одним із них стало створення кількох козацьких військ.

20 серпня 1787 р. Г. Потьомкін видав таке розпорядження: «Щоб мати в намісництві Катеринославському військові команди волонтерів, доручив я секунд-майорам Сидорові Білому й Антонові Головатому зібрати охочих, і кінних і піших, для човнів, із Запорозьких козаків, що служили в колишній Січі й оселилися в цьому намісництві» [2]. До цього призначення С. Білий служив предводителем Херсонського дворянства, а А. Головатий – капітан-справником (капітаном земської поліції) у Новомосковську.

Перші набори колишніх запорожців виявилися явно невітшними, і вже 12 жовтня Г. Потьомкін дозволив набирати «охочих з вільних людей». Незабаром почалося зарахування в козаки і державних селян. До кінця 1787 р. вдалося набрати близько 600 осіб. Керівництво волонтерською командою з перших днів було доручено С. Білому. В документах осені 1787 р. трапляється ще кілька назв цього невеликого військового контингенту: «вірна запорозька команда», «когорта кінних і піших волонтерів», «вільна запорозька команда», «команда кінних і піших волонтерів» та ін. Сам князь Потьомкін уже з жовтня 1787 р. почав уживати вираз «військо вірних козаків». Надання командам волонтерів статусу «війська» (що на той момент було надто претензійним за такої невеликої кількості) породило й інші наймену-

вання: «Кіш вірного війська Запорозького», «козаки вірного Запорозького війська». Однак незабаром усіх їх витіснено формулюванням Г. Потьомкіна, який у січні 1788 р. призначив підполковника С. Білого «Військовим отаманом вірних козаків». Козаки прямо підпорядковувалися Головному чергуванню 3-ї, а потім 2-ї дивізії Катеринославської армії.

Сам Кіш початком фактичної служби козаків вважав листопад 1787 р. Однак вдалося розшукати документ про виплату платні козакам за вересень. За наказом Г. Потьомкіна курінним отаманам призначили по 30, а рядовим козакам – по 12 карбованців на рік. 30 карбованців виплачували довбишу і пушкарському отаманові (він же «канонерний», або «артилерійський отаман»). Початкова платня військового отамана, що становила 300 карбованців на рік, з липня 1788 р. зросла до 500. Військовий суддя почав одержувати 400, а військовий писар, осавул і полковники – по 300 карбованців на рік.

В ієрархічній структурі молодого «вірного війська» у перші місяці його існування подибуємо чини і звання з не зовсім визначеним статусом: військові товариші, малоросійські військові товариші, бунчукові товариші, курінні хорунжі, почесні козаки та ін. [3]. У військових рапортах початку 1788 р. поняттям «військова старшина», «полкова старшина» і «курінна старшина» повсякчас надається різний зміст. У кінцевому підсумку чиновники війська були представлені військовими (кошовими) отаманами, військовими суддею, писарем і осавулом, полковниками, бунчуковими товаришами, полковими старшинами, полковими осавулами, полковими хорунжими і «понадкомплектними старшинами» [4].

17 листопада 1788 р. у реляції князя Потьомкіна з'являється нове найменування «вірних козаків» – «чорноморські вірні козаки». У грудневих документах ідеться вже про «військо Чорноморське». Повна назва, що її використовували вкрай рідко, була такою: «Її Імператорської Величності військо вірних козаків Чорноморських». У переважній більшості джерел вживалося формулювання «військо вірних козаків Чорноморських». В історіографії утвердилася назва, що з'явилася набагато пізніше – «Чорноморське козацьке військо».

1791 р. закінчилася чергова російсько-турецька війна. І цього ж року помер покровитель чорноморських козаків князь Г. Потьомкін. По його смерті чорноморці опинилися у скрутному становищі: територію між Бугом і Дністром, виділену їм у 1790 р. для поселення війська, так і не було юридично закріплено за козаками.

Уже з листопада 1791 р. військово-керівництво починає активно клопотатися про виділення війську нових земель для поселення [5]. Річ у тім, що ще 14 січня 1788 р. Катерина II дозволила Потьомкіну відвести козакам землі у Керченському куті або на Тамані, віддавши вирішення цього питання на розсуд «ясновельможного» [6]. Крім того, 1790 р. князь подарував чорноморцям свої рибні лови на Тамані. І ось тепер козаки просили виділити їм уже «асигновані» землі.

Бажання козаків збіглося із задумами російського уряду, що збирався вдатися до практичної реалізації плану військово-козацької колонізації кубанських земель. На початку лютого 1792 р. в Чорноморському війську одержують наказ направити до столиці депутатів за царською гра-

мотою на «новожалувані землі». На ім'я імператора готується спеціальне клопотання, а керівникові делегації військовому судді А. Головатому вручається спеціальна інструкція з 11 пунктів.

Дипломатична місія А. Головатого увінчалася повним успіхом, і всі головні прохання козаків було задоволено (задля справедливості слід зауважити, що військовий суддя діяв через досвідченого царедворця В. Попова – колишнього управителя канцелярії князя Потьомкіна). 30 червня 1792 р. вийшли іменний указ Сенату і майже ідентичного змісту Височайша Грамота, у якій, зокрема, йшлося: «...Бажаючи вшанувати заслуги війська Чорноморського... Всемилоствійше подарували оному у вічне володіння острови Фанагорію, що в області Таврійській, зі всією землею, яка лежить на правому боці річки Кубані від гирла її до Усть-Лабинського Редуту – так щоб з одного річка Кубань, з іншого ж Азовське море до Єйського містечка були кордоном військової землі» [7].

Варто зауважити, що переселення чорноморських козаків на Тамань планувалося набагато раніше від видання указу Сенату і грамоти від 30 червня. Перші накази про пересування козацької флотилії до Тамані з'явилися ще ранньої весни 1792 р., але переселення призупинили до одержання належних відомостей про кубанську землю. На початку травня бригадир російського флоту П. Пустошкін одержав повторний наказ «перепроводити козацьку флотилію до Тамані». «Проза життя» зірвала негайне виконання найвищого веління – до цього часу козацька голода, залишившись майже зовсім без «одягу і взуття», розійшлася із суден на заробітки.

20 липня 1792 р. П. Пустошкін разом з командиром козацької флотилії Савою Білим оглянули всі судна і з 54 човнів виявили тільки 26, «здатних дійти до Таману» [8]. До цих 26 човнів старої будови вони додали 24 нових і одну яхту, побудовані козаками при урочищі Фальче на річці Прут. 16 серпня з Очаківського лиману (де майже місяць лагодили й оснащували судна) до берегів Тамані рушила величезна ескадра: козацька флотилія з 50 човнів і однієї яхти, бригантина «Благовіщення», на якій ніс свій вимпел П. Пустошкін, 11 транспортних суден (перевозили частину людей і важкі гармати) і трохи «корсерських суден», завданням яких було охороняти флотилію. Обережно рухаючись уздовж берегів Криму (канонерські човни не призначалися для плавання у відкритому морі), флотилія 25 серпня 1792 р. благополучно досягла берегів Тамані. У цьому десанті брало участь приблизно 3247 осіб.

2 вересня 1792 р. зі Слободзеї з командою в 2063 особи виступив кошовий отаман З. Чепіга. Його загін ішов на Кубань довгим «північним шляхом» через Соколи, Берислав і землі війська Донського. 23 жовтня З. Чепіга досяг кордону подарованої землі – річки Єї.

На зимівлю козаки зупинилися в Ханському містечку на Єйській косі (нині місто Єйськ). 10 травня 1793 р. частина загону Чепіги виступила до південних рубежів військових земель на прикордонну річку Кубань. 19 травня козаки досягли споруджуваної фортеці Усть-Лабинської, звідки за кілька днів рушили вниз по Кубані, розставляючи кордони. 12 червня 1793 р. отаман З. Чепіга повідомив військового суддю А. Головатого: «...повідомляю, що я, розставивши по річці Кубані прикордонну варту, перебуваю

з урядом над оною при урочищі Карасунському Куті, де й місце підшукав під військово місто» [9]. Саме в другій половині 1793 р. відбулася фактичне і юридичне заснування міста Катеринодар.

Третій потік переселенців склався із 600 козаків під командуванням полковника Кордовського. 4 вересня вони вийшли зі Слободзеї і наприкінці жовтня досягли Керчі, звідки на військових човнах їх перевезли на північно-східну косу Тамані.

26 квітня 1793 р. вирушила в похід 20 колонами інша частина війська на чолі з А. Головатим. Військовий суддя пройшов маршрутом Чепіги до Берислава, де розділив свій загін. Загін І. Юзбаші, що склався з трьох колон піхоти і легкого обозу, попрямував через Таврійську область на Керч і Тамань. Інші колони очолив військовий полковник Л. Тиховський, котрий пішов і далі шляхом З. Чепіги.

Маршрутом Тиховського рушила потім на Кубань колона А. Шульги. 6 червня 1793 р. виступив на Кубань невеликий загін полкового хорунжого Орлова, утворений зі старшин і козаків, що проживали в різних місцях Таврійської області. У січні 1794 р. на Тамань з 142 козаками прибув військовий осавул Сутика.

Надалі на Кубань ідуть козаки-одинаки, невеликі групи, окремі сім'ї з України. Для перепроведення їх до Берислава було організовано пересильний пункт під командою Т. Рахмановського. Незабаром розпочалася масова втеча на Кубань кріпаків, що набувала часом, за словами історика В. Голобуцького, «риси організованого переселення».

Точної кількості переселенців за 1792–1793 рр. вказати неможливо – джерела вкрай суперечливі, та й хто міг порахувати козаків, що приходили

на Кубань у різний час із різних місць. У рапорті «про стан війська» від 1 грудня 1793 р. зафіксовано 11 677 козаків 10 у пішій і кінній командах [10]. Перепис, проведений наприкінці 1793 – на початку 1794 р. поручиком Миргородським і корнетом Демидовичем, засвідчив 12 645 козаків і 5526 жінок 11 [11].

Розселення колишніх запорожців по кубанській землі проходило спочатку стихійно й неорганізовано. Козацька сірома поступово розбрідалася по рибних косах, частина сімейних і «хазяйновитих» козаків осіла на берегах різних річок, інші заснували тимчасові селища, які дореволюційні кубанські історики називали «таборами», а в тогочасних документах поймаються «слободами». Вдалося виявити такі селища: Захарівка, Тимофіївка, Андріївка, Костянтинівка, Олексіївка, Киргизівка, Велика Киргизівка, Черноліска, Журавлівка, Ангелінка, Видна, Мала Андріївка, Верхня Тернівка, Шелестівка, Васюринська, слобода «Бурлацького броду» 12 [12]. Можна виокремити і групу приватних слобод (як-от слобода отамана З. Чепіги).

Військовий уряд розумів небезпеку безконтрольного розселення козаків. Ще в жовтні 1793 р. він не мав чіткого уявлення ні про кількість переселенців, ні про всі місця їхнього проживання. Як уже згадано, 28 жовтня 1793 р. полковому осавулові Миргородському і корнетові Демидовичу уряд доручив зробити «найточніший» перепис населення. 13 Підсумки його дуже цікаві [13]. Крім міст Катеринодара і Тамані козаки проживали «у місті Чебаклії», при Албаському, Солодкому, Чорному, Гіркому та інших лиманах, «у Фонталі», на рибних заводах, кордонах, «футорах» і просто «у різних місцях».

Ще до закінчення перепису військовий уряд прийняв рішення розмістити козаків курінними поселеннями, що уперше юридично зафіксовано в «Порядку загальної користі», ухваленому 1 січня 1794 р. У пункті 3-му «Порядку» йшлося про спорудження в Катеринодарі 40 куренів і про розселення «війська при кордоні... курінними поселеннями в тих місцях, де якому куреню за жеребом належатиме» 14 [14].

15 лютого 1794 р. на зборах старшин і курінних отаманів було ухвалено рішення розташувати 40 курінних поселень (однойменних із куренями) таким чином: «...починаючи від Єйського містечка вгору по річці Єї... по куту Єйку, від гирла Єї за п'ятдесят верст, десять, а відтіля прямою межею до Усть-Лабинської фортеці дванадцять, та по Кубані до Чорного моря вісімнадцять» 15 [15]. На цих же зборах відбулося і жеребкування місць поселення.

Наприкінці лютого – на початку березня отаман З. Чепіга з невеликим загоном об'їхав місця, де планувалося заснувати курінні поселення. 20 березня 1794 р. відбулося засідання військового уряду, яке ухвалило скласти відомість про місця поселення. Важливо зазначити, що зовсім не йшлося про якесь певне місце, уряд давав відносну топографічну прив'язку: «Переяславське й Уманське поселення оселити від гирла Сасик Єї вгору за 70 верст...» [16]. Насправді 16 Уманське поселення розташувалося при «впаданні у Сасик малої річки здорової води», а Переяславське – за 20 верст від нього. Лише в лютому 1795 р. уряд розташував Переяславське курінне поселення, як і задумувалося, напроти Уманського.

У кубанській історіографії ось уже добрих сто років дотримуються

думки про заснування всіх 40 курінних поселень улітку 1794 р. Виявлені нами документи дають підстави висловити іншу думку. Курінні поселення північної – «Єйської» – лінії було засновано (принаймні більшість із них) глибокої осені 1794 р. Ніяк не міг військовий уряд оселити влітку 1794 р. і поселення східної лінії, оскільки ще не було встановлено кордону з Кавказьким намісництвом. За розпорядженням уряду ці землі зайняли «тільки хуторами для одних видів, щоб у разі чого не шкода було... і знести». Наприкінці жовтня 1794 р. командири округів, розташованих при цьому кордоні, ще нічого не знали не тільки про курінні поселення на довірених їм території, а й навіть про місця, «призначені» під поселення [17]. Малоймовірно, щоб декілька курінних поселень вдалося заснувати за два останні місяці 1794 р.

Що ж до курінних поселень по південному кордону з черкесами, то можна припустити (прямих документальних свідчень відшукати не вдалося), що їх було засновано 1794 р., оскільки на початку 1795 р. частину з них уже переводять на нові місця.

І ще про один аспект «заснування». Низка курінних поселень дістала для проживання вже існуючі слободи. Люди просто переселялися в селище, засноване рік-два тому, а воно змінювало свою назву (та й навіть не завжди одразу). Куреню Роговському «визначили місце в слободі Видній», Некрасовське селище Фанагорійської округи «призначили куреню Титарівському», Полтавське курінне поселення перевели в Андріївку, Васюринському куреню дісталася Онофріївка, Пашковському курінному поселенню «місце призначили у слободі Захарівці». Пам'ять про старі назви зберігалася довго. Топонім «село За-

харівка» знайдено, наприклад, у документах 1807 р.

Підсумки початкового розміщення чорноморців у курінних поселеннях кубанський історик Ф. Щербина прокоментував так: «Дуже багато куренів опинилися в багнистих і незручних для господарювання місцях. Потрібно було негайно переселити цілі курінні поселення в інші місця. Почалося те нескінченно довге безладдя пересувань населення з місця на місце цілими поселеннями, на яке справедливо потім скаржився Котляревський...» [18].

38 куренів і відповідно 38 курінних поселень дістали назви колишніх запорізьких куренів, а два, створені «по Височайшій волі», поійменовано Катерининським (на честь Катерини II) і Березанським (у пам'ять про взяття штурмом чорноморськими козаками острова Березань 7 листопада 1788 р.).

Першими адміністративно-територіальними утвореннями в Чорноморії (так згодом почали називати «землю війська Чорноморського») стали Фанагорійська та Єйська паланки. Перша розташовувалася в Тамані, й очолював її полковник Сава Білий. Другою – у карантинній будівлі на річці Єї – керував полковник Семен Письменний.

Найважливішим кроком на шляху створення чіткої адміністративно-територіальної структури Чорноморії стало прийняття, про що вже згадано, 1 січня 1794 р. «Порядку загальної користі» – документа, що регламентував урядування, розселення і землекористування в Чорноморському війську [19]. Першим його пунктом засновувався Військовий уряд, «що керує військом на точній і непохитній підставі всеросійських законів». До його складу входили кошовий

18

19

отаман, військовий суддя і військовий писар. У куренях обиралися курінні отамани терміном на один рік, зобов'язані при курені мати «невідступне перебування».

Для «запровадження і утвердження благоустройного порядку» військову землю було поділено на п'ять округів, очолюваних такими окружними правліннями: Катеринодарське, Фанагорійське, Бейсузьке, Єйське, Григорівське. Окружні правління Чорноморії являли собою, власне, земську поліцію. До складу окружних правлінь входили полковник, писар, осавул, хорунжий. Усіх цих осіб призначав Військовий уряд.

До «Порядку загальної користі» було розроблено спеціальний «Штат за посадою кошового отамана і військового уряду», що передбачав створення таких експедицій і відділень: паспортів і білетів, військових, казенних і цивільних справ, справ за різними публікаціями [20].

Загалом адміністративний апарат Чорноморії (без м. Катеринодара) наприкінці XVIII ст. був представлений Військовим урядом, військовим осавулом, окружними правліннями, курінними і сільськими отаманами, сільськими доглядачами, приставами і десяцькими селищ та різними чиновниками, що відповідали за якусь вузьку ділянку роботи (наприклад «береговий старшина»).

Адміністративна структура військового міста Катеринодара була такою: Чорноморський військовий уряд, городничий, помічник городничого, писар і його помічник, квартальний наглядач, десяцькі, варта. Відзначимо одну міську особливість – козак, що проживав у Катеринодарі, але був приписаний до свого куреня, підпорядковувався і міській владі, і курінному отаманові.

Початок XIX ст. ознаменувався кардинальними змінами керівного апарату Чорноморського війська. 16 лютого 1801 р. грамотою Павла I замість Військового уряду запроваджувалася Військова канцелярія. До її складу входили отаман, два члени, «особа», призначена імператором. Засновувалося 6 експедицій: «перша для справ кримінальних, друга для цивільних і позовних, третя для казенних, четверта для межових, п'ята для поліції і шоста розшукне начальство, що відповідає земському суду...». Для «охорони правосуддя» при канцелярії мав бути прокурор.

Отже, в апараті військової влади з'явилися два представники «центру» – «довірена від імператора особа» і прокурор. Їхня роль є досить очевидною: посилення контролю за діяльністю військової адміністрації, оперативна і, по можливості, об'єктивна інформація про події в Чорноморії.

4 квітня 1801 р. Канцелярія ухвалила окружні правління іменувати земськими розшукними начальствами. 5 квітня взялися до роботи експедиції.

Реформам Павла I судилося недовге життя. Іменним указом Олександра I від 25 лютого 1802 р. у Чорноморському війську запроваджувався Військовий уряд (однак назва «Військова канцелярія» збереглася) на зразок Війська Донського [21]. У військових справах Чорноморське військо підпорядковувалося Кримській інспекції, у цивільних – знову таврійському губернаторові (з 1796 р. Чорноморія входила до Ростовського повіту Новоросійської губернії і підпорядковувалася новоросійському губернатору).

На підставі штатів, розроблених генералом Дашковим, у Чорноморії створювалися чотири земських роз-

шукних начальства – Катеринодарське, Бейсузьке, Єйське й Таманське. У кожному з них передбачалося по окружному начальнику і два члени. Земські розшукні начальства, що мали «необмежену у своєму окрузі владу щодо повсюдного запровадження благочинія порядку», підпорядковувалися безпосередньо Військовій канцелярії; вони розсилали накази й приписи сільським поліціям, сільським доглядачам і збірням.

1802 р. курінних отаманів перевели з Катеринодара до курінних поселень, і в них виник своєрідний триумвірат в особі курінного отамана, сільського отамана і сільського доглядача. Чільну роль у ньому відігравав курінний отаман. Того ж року в результаті поділу Новоросійської губернії на три нових – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську – земля війська Чорноморського знову ввійшла до складу останньої як Фанагорійський повіт, перетворений потім на Тмутараканський. У військовому плані військо підпорядковувалося Херсонському військовому губернатору. 17 квітня 1820 р. Чорноморське військо передали в підпорядкування начальнику Окремого Грузинського корпусу, а його землі увійшли до Кавказької губернії.

Під керівництвом командира Окремого Кавказького корпусу генерала О. Єрмолова в 1823 р. було розроблено «Пропозиції щодо поліпшення управління Чорноморським козацьким військом» [22]. Вони й лягли в основу «Положення про управління Чорноморського війська», височайше затвердженого 26 квітня 1827 р. [23]. При військовому отамані запроваджувалася Військова канцелярія з чотирма земськими начальствами і поліцією в Катеринодарі. До складу Канцелярії входили: голова (військо-

вий отаман), два обов'язкових члени, три асесори, два секретарі, сім столоначальників, журналіст, скарбник, ексекутор і канцелярські чини, визначені штатом. Канцелярія поділялася на дві експедиції – військову й економічну – і діяла через земські розшукні (окружні) начальства й виборних курінних отаманів та суддів.

Наступний важливий етап адміністративно-територіальних перетворень припадає на 1842 р. [24]. Згідно з височайше затвердженням 1 липня «Положенням про Чорноморське козацьке військо» воно підпорядковувалося, як по військовому, так і по цивільному управлінню, департаменту Військових поселень Військового міністерства. Військове управління перебувало у віданні командира Окремого Кавказького корпусу і командувача військ на Кавказькій лінії й у Чорноморії; останньому безпосередньо підпорядковувалося і цивільне управління військом.

Землю війська, як у військовому, так і в цивільному плані, було поділено на три округи: Таманський, Катеринодарський і Єйський. На чолі округних управлінь стояли округні земські начальники. Для військового управління створювалися округні чергування. Загалом військове управління складалося з військового чергування (отаман, начальник штабу, черговий штаб-офіцер, старший ад'ютант, обер-аудитор), комісії військового суду, округних і станичних начальств.

Цивільне управління в Чорноморії було триступеневим: військове, округне і станичне. Військове цивільне управління утворювали: військове правління, військова лікарська управа, військова поштова контора, військовий прокурор, торговий

словесний суд і поліція м. Катеринодара.

Кардинальні зміни відбуваються 1860 р. 8 лютого праве крило Кавказької лінії було названо Кубанською областю, ліве – Терською, а весь простір, що охоплював Кубанську, Терську області та Ставропольську губернію – Північним Кавказом. 19 листопада Чорноморське козацьке військо перейменовано на Кубанське козацьке, до нього також приєднали частини Кавказького Лінійного козацького війська.

До кінця 1787 р. чисельність «Війська вірних козаків» досягла 600 осіб. У лютому 1788 р. у ньому перебувало 732 козаки, у березні – 25 1343, у червні – 2095 [25]. Потрібно наголосити, що будь-яка статистика щодо козацького війська у цей час є вельми відносною. Значна кількість козаків постійно – на законних підставах чи нелегально – була відсутня. Одні просто тікали, інші йшли на заробітки. Чимало поверталось до «домівок» господарювати, багато перебувало у «домових відпустках» з різних причин. У серпні 1788 р. за гребною флотилією рахувалося 2245 осіб, а в наявності було тільки 1621.

За вересневими відомостями на одержання платні, чисельність війська досягла 4014 осіб. До кінця 1789 р. військо мало вже понад 7 тисяч осіб, у тому числі близько 2300 кінних. У відомості від 30 листопада 1791 р. 26 вказано 12 620 чорноморців [26]. Сюди входили 4 військових старшини (отаман, суддя, писар, осавул), 27 полковників, 12 бунчукових товаришів, 15 полкових старшин, 205 полкових осавулів, 321 полковий хорунжий, 148 старшин без армійських чинів і 11 888 отаманів, канонірів і козаків. На службі дійсно перебувало 335 старшин і 7165 козаків.

Дозвіл князя Г. Потьомкіна приймати в козаки не тільки колишніх запорожців, а й усіх охочих вільних людей з України, різко змінює соціальний склад війська (не слід забувати, що і запорозьке козацтво було дуже строкатим у соціальному плані). За словами В. Голобуцького, у війську ринулися дрібнопомісні й безпомісні українські дворяни, торговці й дворяни, що промишляли торгівлею, однодворці, різночинці та ін. [27]. 27 Вступали до Чорноморського війська і представники інших козацьких військ. В іменному списку козаків 1793 р. ми практично в кожному курені подибуємо вислови: «з гетьманських козаків», «з малоросійських козаків» [28]. 28 Тут само – донські й чугуєвські козаки.

Чимало серед чорноморців траплялося й «жовнірів з польської служби». Непоодинокими були випадки зарахування до війська відставних солдатів і офіцерів російської армії. У списках козаків часто згадуються «казенного відомства поселяни», люди «мужицького звання» і «невідомо якого звання». Самих лише поселян Катеринославського намісництва було зараховано в чорноморські козаки 4569 душ чоловічої статі [29]. 29 До Чорноморського війська записалося багато різноманітних утікачів, переважно кріпаків, крім них – злочинці й дезертири. Доречно запитати: скільки записалося до Чорноморського війська колишніх запорожців? На думку І. Бентковського, 1795 р. «справжніх січовиків» налічувалося тільки 30 %, «охочих» із вільних людей – 40 %, інших – 30 % [30]. 30 Методика одержання цих цифр є не зовсім зрозуміла і, можливо, не цілком коректна. Ф. Щербина просто констатував: «...до Чорноморського війська записалося багато осіб, що не мали жодного зв'язку з Січчю».

Певну допомогу у вирішенні цього питання можуть надати матеріали вже згаданого перепису кінця 1793 – початку 1794 рр. З 12 645 козаків колишніми запорожцями назвали себе 5503 особи, тобто приблизно 43 %. Ці цифри відносні, бо серед «запорожців» було чимало утікачів, котрі вигадали собі більш-менш переконливі легенди.

Практика комплектування війська вихідцями з різних станів і маргінальними елементами почасти збереглася і після переселення на Кубань. Наведемо лише кілька прикладів. 1798 р. вийшов «всемилостивіший дозвіл» приймати до війська російських дворян. 1799 р. на клопотання отамана Т. Котляревського до війська зарахували різного роду бурлак [31]. У 1817 р. дозволили залишити у війську всіх утікачів, що ввійшли в козацькі списки 1816 р. У 1834 р. видано іменний указ «Про дозвіл приймати до Чорноморського козацького війська людей невідомого звання» [32]. У 1842 р. імператор дозволив зараховувати в козаки відставних нижніх чинів регулярних військ [33]. У 1857 р. було затверджено Положення Військової ради «Про дозвіл зараховувати до Чорноморського козацького війська людей старшого звання» [34].

Висновок В. Голобуцького про глибоке соціальне й майнове розшарування чорноморського козацтва є, безперечно, справедливим. Верхівку цієї соціальної піраміди посідала козацька старшина (втім, аж ніяк не монолітна), чорноморські пани з їхніми величезними статками і десятками кріпаків (у деяких з них в Україні залишилися цілі села з «підданими»), підніжжя – козацька сірома, що не мала нічого за душею. За браком місця ми не можемо проаналізу-

вати ці полярні групи, а вони були неоднорідними: ту ж сірому представляли і голота, і наймані робітники чи найманці, котрі служили за хазяїна. З роками прошарок сіроми неухильно зменшувався, але повністю не зник ніколи.

Між панями і сіромою розташовувалася основна маса козацтва, що за градацією 1830-х рр. поділялася на козаків «станудостатнього», «посереднього», «бідного» і «найбіднішого».

Збільшення чисельності населення Чорноморії в ХІХ ст. було спочатку зумовлено не природним приростом, а могутнім потоком утікачів, а потім масовими переселеннями українських козаків (фактично селян). Таких офіційних організованих переселень з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній було три: у 1809–1811-х, у 1820–1825-х і в 1848–1849 рр. Усього переселилося понад 100 тисяч осіб. Динаміка зростання населення Чорноморії була такою: 1798 р. – 18 618 чоловіків і 7988 жінок, 1800 р. – 23 474 і 9135 відповідно, 1825 р. – 56 134 і 45 418, 1837 р. – 63 674 і 51 929, 1845 р. – 132 865 жителів обох статей, 1850 р. – 81 514 і 69 177, 1856 р. – 85 399 і 79 788. До 1860 р. у Чорноморії числилося 177 424 особи обох статей.

Джерела комплектування і поповнення війська від початку визначили його багатонаціональний склад. Ф. Щербина характеризував Чорноморське військо як «зібране з різних місць, розрізнене і, почасти, різноплемінне...» [35]. Він вказував на те, що до складу козаків увійшли малороси (українці), поляки, молдавани, великороси, литовці, татари, греки, німці, євреї, турки та ін. Цю думку кубанського історика підтверджує велика кількість документів, що вийшли з козацького середовища. Ми легко

знайдемо серед козаків ще й болгар, сербів, албанців, вірменів та ін. Збереглося чимало свідчень про вступ до Чорноморського війська адигів. Один із документів містить таке примітне формулювання: «Черкеський володар Мурадин Оугли, котрий зробився чорноморським козаком...» [36].

Однак, визнаючи поліетнічний склад війська, ми цілком солідарні з тим же Ф. Щербіною, який стверджував, що представники інших національностей просто «тонули» серед малоросійського населення. У переважній більшості джерел ми подибуємо ту саму стандартну фразу: «...він породи малоросійської, звання козацького». Триетапне переселення в Чорноморію понад ста тисяч українських козаків остаточно, на наш погляд, визначило етнічне обличчя чорноморського козацтва. В умовах Кубані відбулася уніфікація локальних варіантів загальноукраїнської традиційної культури.

Сучасники і дослідники не мали сумнівів щодо етнічної ідентифікації чорноморців. Один із перших істориків Кубані І. Попко в 1858 р. писав: «Весь військовий склад чорноморського народонаселення має одну фізіономію, втілений однією народністю – малоросійською... Чорноморці говорять малоросійською мовою, що добре збереглося. Так само збереглися, під їхньою військовою кавказькою оболонкою, риси малоросійської народності у манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському» [37].

Утворення Кубанського козацького війська (1860 р.) покликала до життя нові етностимулюючі фактори, нові інтеграційні процеси, що завершилися, на думку деяких дослідників, виникненням етносоціальної

спільноти – кубанського козацтва [38]. Низка кубанських учених вважає кубанське козацтво біетнічним утворенням, що об'єднує дві національні гілки – чорноморців (українців) і лінійців (росіян). Справді, факти наполегливого і тривалого збереження попередньої самосвідомості й самоназви доволі численні та вагомі. Революція та громадянська війна реанімували й загострили ці приховані суперечності.

Кубанський історик Ф. Щербина зазначав: «Чорноморські козаки, зайнявши край, принесли з собою християнську релігію і звичаї та мали заново будувати храми, обителі й обзаводитися духівництвом» [39].

Перше урочисте богослужіння відбулося в Тамані 12 вересня 1792 р. з нагоди одержання від військового судді А. Головатого копій двох царських грамот і розпису про жалування військовим старшинам і козакам дарованих імператрицею хліба й солі та 200 карбованців для влаштування святкового обіду. Подячний молебень у присутності всіх козаків флотилії відслужив ієромонах Герасим, котрий прибув з першою партією переселенців [40].

Уже 1793 р. за розпорядженням Антона Головатого тут само, у Тамані, було закладено кам'яний храм в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Дах його був покритий залізом, а маківки – білою жерстю. Спочатку в храмі використовували святий антимінс і церковне начиння з похідної церкви, що містилася на підпорядкованій судді козацькій флотилії. Однак дуже швидко він отримав власне оздоблення. Особливо вирізнявся іконостас, прикрашений дерев'яним різьбленням і позолотою. Головатий подбав, щоб у храмі з'явилися дорогий посуд і багато оформлені книги, оскільки

перший чорноморський храм став усипальницею його дружини Уляни, що померла під час пологів [41].

Восени 1793 р. Захарій Чепіга відшукав місце під військове місто Катеринодар. Незабаром сюди доставили військову похідну церкву в ім'я живоначальної і нероздільної Трійці – білий парусиновий намет. Іконостас церкви також був написаний на полотні. Над церквою козаки спорудили від негоди дерев'яний навіс, критий очеретом. 29 серпня 1800 р. на її місці було закладено дерев'яний Воскресенський собор – майже точну копію запорозького Самарського собору – п'ятиглавий, хрестоподібний, на міцній дубовій основі, трипрестольний (у центрі – Воскресіння Господнє, праворуч – Покрова Пресвятої Богородиці, ліворуч – Святителя Миколая). Заввишки собор був у 50 аршинів. Спорудили його донські майстри Федір Гусельщиков і Степан Ніколаєв, чудовий іконостас виготовили тесля Планкевич, різьбяр Семен Селезньов і позолотник Федір Федоров. Розписала головний собор війська артіль московських живописців на чолі з художником Никифором Чеусовим. Освячення собору відбулося 5 жовтня 1802 р., однак виготовлення іконостаса було завершено лише в жовтні 1804 р. Похідну Свято-Троїцьку церкву, котра вичерпала свою історичну місію, встановили у притворі нового храму «до потрібного похідного випадку». Дерев'яний собор служив чорноморцям 70 років. Будівництво нового, кам'яного, військового собору на честь Св. Олександра Невського тривало понад 20 років за проектом кубанських козаків, академіків архітектури Івана та Єлисея Черніків, а остаточно завершено в 1872 р. 1875 р. до нього перенесли всі церковні речі й військові

реліквії зі старого храму, який мали повністю розібрати, після чого білокам'яний собор, зведений у центрі міста, став осередком православного життя війська.

Третю, дерев'яну, церкву в ім'я Преображення Господнього було побудовано в курінному поселенні Щербинівському (колишнє Ханське містечко) з матеріалів розібраного за наказом А. Головатого ханського палацу, а четверту, в ім'я Архістратиґа Михаїла, небесних сил воеводи, спорудили в Костянтинівці (колишній Копил, заснований козаками-некрасовцями). В інших курінних поселеннях церкви й молитовні будинки споруджували на добровільні пожертви чорноморців [42]. У 1799 р. у війську вже налічувалося 16 церков, 9 будувалося, а 2 призначено побудувати. Духівництво складалося з 1 протоієрея, 1 диякона, 22 священників і 43 ламарів.

У перші роки облаштування на новій землі чорноморцям гостро бракувало священників для споруджуваних храмів. Ієромонах Антоній Донашевський, священник військової похідної Свято-Троїцької церкви, що брав участь у всіх великих битвах російсько-турецької війни 1790–1791 рр., а потім керував церковним життям козаків у Наддністрянщині, переселятися на Тамань відмовився через свою старість. Молоді священники, не загартовані в боях, під різними приводами відмовлялися їхати в суворий, необжитий край. Чорноморцям довелося за зразком Запорожжя висувати духівництво із середовища козацтва. Шукачів духовного звання з молодих грамотних козаків (віком від 27 до 30 років) обирали на загальному сході парафіян. Потім їх відряджали до військової Свято-Троїцької церкви, а звідти з рекомендацією

протопопа направляли до владики єпархії, де випробовували на читання, письмо, церковний спів і знання правил богослужіння. Тих, що склали іспит, зводили в сан і з відповідною грамотою відправляли у військо, де їх виключали з військового звання і курінних списків та зараховували в духівництво. Такий порядок зберігався піввіку, його було скасовано у зв'язку з утвердженням Положення про Чорноморське козацьке військо 43 від 1 липня 1842 р. [43].

Перший кубанський монастир – Чорноморську військову Катерино-Лебязьку Свято-Миколаївську «общезительну» чоловічу пустинь із 41 особою у штаті – було засновано у серпні 1794 р. на північному березі Лебязького лиману на двох невеликих півостровах. У ньому «старі й поранені на війні козаки по богоугодному бажанню своєму могли скористатися 44 спокійним у чернецтві життям» [44]. Свою назву обитель дістала на честь Спасо-Преображенського Києво-Межигірського монастиря св. Миколая. На чолі будівництва першої козацької обители став настоятель Запорозького Самарського Миколаївського монастиря ієромонах Феофан, пострижений у ченці ще в Києво-Межигірському монастирі. Багаті духовні традиції цих двох запорозьких обителей і успадкувала Катерино-Лебязька пустинь. Саме сюди на наполегливе прохання чорноморців було перевезено спеціально розшукані реліквії ліквідованого після руйнування Запорозької Січі Межигірського монастиря: ризницю і частину його безцінної бібліотеки (1798 р.). Згодом до кожної нової споруджуваної в Чорноморії церкви передавали на збереження одну з межигірських реліквій як нагадування козакам про славне запорозьке минуле. 1803 р. було закладе-

но перший монастирський собор на честь Святителя Миколая, 1806-го – церкву в ім'я всіх святих і розпочато будівництво дзвіниці. З часом у монастирському господарстві з'явилися вітряний і водяний млини, цегельний і три рибних заводи, пасіки, орні землі, поля й городи, кілька виноградників, сади, отара овець, табун коней, пташник. При монастирі діяла «школа грамоти» для хлопчиків із бідних сімей, де викладали літні ченці [45]. У 1872 р. Катерино-Лебязьку 45 пустинь було передано з відання Кубанського козацького війська в повне управління єпархії.

Другий чорноморський монастир – жіночу чернечу пустинь в ім'я Св. Марії Магдалини – було засновано, на численні прохання жінок-козачок, на березі річки Кирпилі в юрті станиці Роговської у 1849 р. за активної підтримки отамана Г. Рашпіля. У центрі монастиря здіймався великий кам'яний трьохпрестольний собор, а праворуч від нього – побудована ще в 1849 р. церква в ім'я Пресвятої Богородиці та зимова церква в ім'я Св. Марії Магдалини. Монастир славився зразковим господарством, рукоділлям. Тут навчалися ремесла і грамоти дівчата з навколишніх станиць. Першою ігуменею монастиря стала близька родичка Г. Рашпіля черниця Полтавського Ладинського монастиря Митрофанія Золотаревська. Це був єдиний на Кубані монастир, який щороку отримував субсидії з державної скарбниці.

«Процес створення монастирів у Кубанській області був припинений у 1850–1870-х роках, що пов'язано з подіями Кримської і Кавказької війн. По закінченні воєнних дій обстановка в регіоні стабілізувалася. За період з кінця 1870-х до 1890-х рр. у Кубанській області було засновано п'ять

монастирів, а на самому початку ХХ ст. ще дві обителі» [46]. Найбільшим і найкраще впорядкованим монастирем була Свято-Михайло-Афонська Закубанська «общежительна» чоловіча пустинь за 45 верст на південний схід від м. Майкоп біля підосви гори Фізіабхо, побудована в 1877 р.

Церкви Чорноморського козацького війська в різні роки належали до відання різних епархій. У період формування Чорноморії за Бугом вони перебували у віданні Катеринославської епархії. 7 березня 1787 р. з її складу виокремилася кафедра єпископа Феодосійського і Маріупольського. За указом Катерини II від 12 січня 1794 р. Святійший Синод ухвалив зарахувати Чорноморію до цієї нової епархії, оскільки «зазначеному війську відведена земля Таврійської області в острові Фанагорія» і територіально феодосійська кафедра була найближчою до неї.

Першим військовим протоієреєм було призначено священника Романа Порохню, який раніше служив у побудованій під наглядом А. Головатого і З. Чепіги козацькій Свято-Троїцькій церкві в Самарі. Головатому Порохня доводився тестем. Фактично він уже виконував обов'язки військового священника ще під час другої російсько-турецької війни (не раніше січня 1789 р. до лютого–березня 1790 р.), за що в лютому 1794 р. був нагороджений Катериною II наперсним хрестом на володимирській орденській стрічці [47].

У 1799 р., після ліквідації Феодосійської епархії, землі чорноморських козаків увійшли до складу епархії Новоросійської. Для практичного керівництва церковним життям у Чорноморії відповідно до іменного указу Святійшого Синоду від 30 квітня 1800 р. у Катеринодарі було засновано духовне управління, «первопри-

сутствующий» якого одночасно був і протоієреєм військової соборної церкви. Цього ж року померлого в березні військового протоієрея Романа Порохню замінив Петро Куницький. А в 1803 р. військовим протоієреєм на два десятиліття став вихованець Катеринославської семінарії Кирило Васильович Росинський (1774–1825), який заслужив вдячну пам'ять нащадків. За його активної участі було побудовано понад 25 храмів, у тому числі Катерининська церква в Катеринодарі (1813), організовано військовий співочий хор (1811), що від нього веде свою історію Кубанський козацький хор, відкрито Катеринодарське парафіяльне духовне училище (1818), у якому навчалися діти місцевого духівництва і мирян. 3 серпня 1857 р. в Катеринодарі для дітей духівництва замість парафіяльного було відкрито Чорноморське військово-духовне училище. З 1896 р. в Катеринодарі діяло єпархіальне жіноче училище (останній випуск у 1917 р.). Пріснувало Катеринодарське духовне управління до 28 вересня 1870 р., відігравши особливо значну роль в організації церковного життя Кубані на початковій стадії заселення краю [48].

Вища духовна влада, як і раніше, перебувала в руках владики й консисторії. 1820 р. Чорноморія в церковному плані підпорядковувалася астраханському єпископові, 1829 р. її включено до складу новоутвореної Новочеркаської епархії, аж поки в 1843 р. не було засновано самостійної Кавказької епархії на чолі з єпископом Кавказьким і Катеринодарським.

На початку ХХ ст. у Кубанській області налічувалося вже 363 храми, кожен четвертий із них був кам'яним або цегляним. Це дало можливість порушити питання про надання самостійності

Кубанській єпархії. Воно вирішувалося поетапно. 21 грудня 1907 р. було засновано кафедру вікарного єпископа Єйського (з резиденцією у м. Катеринодарі) у складі Ставропольської єпархії. 5 жовтня 1916 р. за височайше затвердженою доповіддю Священного Синоду єпископ Єйський став іменуватися єпископом Кубанським і Катеринодарським. Остаточо ж «багатолюдна, багата Кубань з її 450 парафіями, 5 монастирями, найбагатшими храмами і споконвічним православним населенням» змогла домогтися церковної самостійності лише на Ставропольському помісному соборі в травні 1919 р., «коли напівсамостійне Катеринодарське вікаріатство було остаточно виділене в самостійну єпархію з єпископом Кубанським і Катеринодарським Іоанном на чолі» [49].

Упродовж перших десяти років шкіль у Чорноморії не було, хоча потреба в них була великою, так само як і потяг козаків до знань. Ф. Щербині під час підбору матеріалів для написання «Історії Кубанського козацького війська» трапився документ, який свідчить, що в першій же побудованій хаті в курені Пластунівському було організовано школу [50]. Ще дивовижніший документ латинською мовою було виявлено у Празі. З нього «можна бачити, що Карловий Університет у 1795–1796 р. мав листування з “гувернером” Чорноморських військ про можливість відкриття на Чорноморії Академії» [51].

Вочевидь, під «гувернером» чорноморських козаків мається на увазі А. Головатий, відомий ревнитель освіти, який уже з перших років життя на новій землі запрошував для навчання дітей козацької старшини вчителів зі сторони. Після його передчасної смерті місцеві чиновники від-

правляли своїх дітей вчитися за межі війська. Двоє синів військового отамана Т. Котляревського навчалися в Криму, сини протоієрея Р. Порохні – в Харківському колегіумі, спадкоємці отамана Ф. Бурсака – у Черкаській гімназії. Однак дозволити собі таку розкіш могли лише найбагатші представники козацтва, тоді як зі збільшенням чисельності війська потреба у грамотних чиновниках також зростала.

Задовольнити її могла лише місцева школа, яка відкрилася в козацькій столиці 1 серпня 1803 р. Для викладання в ній виписали студента Московського університету Омеляна Іваненка і гімназиста Полякова, що поклали «початок довільному, а згодом, у 1806 році, систематичному навчанню». З перших днів існування школи нею турботливо й дбайливо опікувався військовий протоієрей К. Росинський, прозваний згодом козацьким просвітителем. З 1805 р. на утримання школи за вказівкою отамана Федора Яковича Бурсака виділяли з військових сум щороку 1500 карбованців. 14 грудня 1806 р. школу було перетворено на училище, після чого для нього розпочали споруджувати спеціальний будинок з бельведером і дерев'яними підлогами за надісланим із Харківського університету і розробленим для повітових училищ планом.

Для того, щоб залучити до класів більше учнів, з ініціативи Росинського було видано розпорядження відтепер дітей чиновників без атестатів на службу у військову канцелярію й у земські начальства не приймати. Однак чорноморці й надалі неохоче віддавали своїх чад до училища, воліючи наймати приватних учителів, які за три роки ледве могли навчити своїх вихованців читати

церковні книги. На пропозицію Росинського 1814 р. військова канцелярія наказала всі самодіяльні школи закрити, а козакам віддавати своїх дітей тільки до училищ.

У 1811 р. училищу було дозволено «понад повітово-училищні предмети додати гімназійний клас для викладання зростаючим юнакам математики і фізики». А 15 травня 1812 р. герцог Рішельє розпорядився перетворити училище на гімназію, але спочатку (1813 р.) було лише відкрито при ньому гімназійний клас словесних наук.

1812 р. з'явилося парафіяльне училище в місті Тамань, у містечку Щербинівка й у поселенні Брюховецьке, а 1815 р. – і в містечку Гривине. Майже через два роки – а саме в 1817 – знаходимо їх у поселенні Роговське і в містечку Темрюк; а в 1819 р. – товариства Медведівське, Куцівське, Леушківське, Пластунівське і деякі інші ознаменувалися «ревністю, засновуючи в себе такі якнайкорисніші заклади і розпалюючи тим заздрість інших поселень» [52]. Утримувалися парафіяльні училища «коштом сільських громад мірою можливих до того способів» і на пожертви доброзичливців. Зокрема, купецький син Сергій Васильович Антиномов, «сприяючи вихованню юнацтва, приніс у дарунок чотирьом парафіяльним училищам 6500 карбованців готівкою». Військо передало у власність Таманському парафіяльному училищу будинок.

1 жовтня 1819 р. у приміщенні Катеринодарського училища відкрилася повноцінна гімназія. Для її облаштування збиралися пожертви по всій Чорноморії. Найщедріший благодійник полковий осавул Бондаревський подарував свій будинок вартістю 4 тисячі карбованців з комо-

рою, садом і всіма будівлями. Будинок було розіграно у лотерею, щоб спорудити просторіше кам'яне приміщення «у вигідному місці». У рік відкриття гімназії в ній утримувалося понад 160 учнів, а в підвідомчих їй парафіяльних училищах – понад 200, «а всіх до 400».

Оскільки в першому навчальному закладі Чорноморії зовсім не було навчальних книг, 1806 р. О. Іваненко звернувся до військової канцелярії з проханням передати училищу цивільні й слов'янські книги перевезеної на Кубань бібліотеки Межигірського монастиря. Усього було отримано 116 праць з історії, фізики, математики, геометрії. У 1807 р. бібліотека стараннями благодійників досягла 210 томів, а у рік відкриття гімназії їх налічувалося вже 700. З них 15 томів пожертвував отаман Бурсак, чотири томи журналу «Друга юношества и всяких лет» подарував його видавець Максим Іванович Невзоров, 15 томів було отримано від засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна.

У першій військовій гімназії викладалися такі предмети: Закон Божий, логіка, російська словесність, математика, фізика, природнича історія, російська і загальна політична географія, російська й загальна політична історія, артилерія і фортифікація, малювання, слов'янська, латинська, німецька і французька мови. Цьому вогнищу знань серед козацтва в 1829 р. «за браком учнів» і коштів було повернуто колишній статус Катеринодарського повітового училища.

17 квітня 1851 р. в Катеринодарі «в отаманському палаці» було знову відкрито військову семикласну гімназію із благородним пансіоном при ній. «Понад загальнозстановлений курс запроваджено у старші класи

військової гімназії військової науки, фехтування, маршування, стрільбу, верхової їзди і плавання» [53]. Гімназія і підлегли їй училища, що утримувалися за рахунок казни з додаванням необхідних сум зі станичних доходів, перебували у віданні Дирекції училищ Чорноморського козацького війська, підвідомчої попечителю Кавказького навчального округу. Крім того, з військової казни військо утримувало з числа дворянських дітей «10 вихованців у відділенні східних мов при Новоросійській гімназії, 5 у Харківській гімназії і тамтешньому університеті, 2 в одній із с.-петербурзьких гімназій, 14 у військово-навчальних закладах, 1 в інженерному училищі, 2 у лісовому інституті, 1 у гірничому і 1 в інституті корпусу шляхів сполучення. Всіх учнів у закладах – як у війську, так і на стороні – середнім числом 600 власне козацького стану. По числу жителів чоловічої статі того ж стану припадає 54 один учень на 141 особу» [54]. Ці цифри, що відбивали стан на початок 50-х рр. XIX ст., з часом змінювалися у бік збільшення.

Із травня 1853 р. 25 казеннокоштных місць у військовій гімназії призначалося для дітей горців, із березня 1857 р. цю квоту було збільшено ще на 10 місць. Спільне навчання сприяло освоєнню козачатами на слух надзвичайно складної черкеської (адизької) мови, введеної до програми гімназійного навчання у старших класах.

У 1861 р. через згубний клімат і брак у Катеринодарі належного приміщення гімназію перевели до Єйська. Назад вона повернулася лише в 1876 р., коли для неї відбудували просторе приміщення на вулиці Красній напроти військового Олександроневського собору, яке збереглося до наших днів.

Освіті козачок у війську належну увагу було приділено не одразу. Чорноморське, у масі своєї безпомісне, дворянство довгі роки мало власним коштом навчати своїх доньок у Донському інституті для виховання благородних дівичь або відправляти їх щедалі – до Керченського, Одеського, Ставропольського, Харківського, Петербурзького інститутів. «Так, у Павловському інституті благородних дівичь навчалися: дочка осавула Меланія Лозінська, дочка військового старшини Олександра Орел, дочки генерала Віташевського Віра, Надія, Катерина й Ольга. У Виховному товаристві благородних дівичь навчалися Ганна і Текля Семенкіни, в Єлизаветинському училищі – Віра Соломка, у Патріотичному інституті – Ольга Чумаченко і багато інших» [55]. Дочки українського письменника отамана Я. Кухаренка виховувалися в Україні: Ганна, про яку тепло згадував у своїх листах на Кубань Т. Шевченко, навчалася в Харківському, а Лідія, Марія, Лариса – в Одеському інститутах. Нарешті, навесні 1861 р. генеральша П. Іваніна відкрила в Катеринодарі однокласну жіночу школу, у якій спочатку 15 пансіонерок і щедалі більшу кількість прихожих дівчаток навчали російської мови і Закону Божому [56]. У 1863 р. у Катеринодарі в урочистій обстановці відбулося відкриття Кубанського Маріїнського училища (згодом інституту), програма якого відповідала жіночій гімназії [57]. 57

У 1862 р. у Чорноморському війську були такі навчальні заклади: «а) чоловічі: військова гімназія із благородним при ній пансіоном – 1, окружні училища із благородними при них пансіонами – 2, повітове училище – 1, парафіяльні училища – 6;

б) жіноче дівоче училище, утримуване коштами дохідних пожертвувань – 1», а навчалося в них 1059 осіб, що на 58 136 учнів більше, ніж 1861 р. [58]. У 1867 р. в Кубанській області було 209 полкових і станичних шкіл із 339 учителями (з них 197 священників), 6183 хлопчиками і 136 дівчатками 59 [59]. Це були переважно представники заможних верств населення. Діти бідних козаків училися у відставних військових писарів, унтер-офіцерів і станичних дячків. Така «народна» школа протрималася на Кубані серед найбіднішої частини іногороднього населення довго, аж до революції.

У 1871 р. було запроваджено посаду інспектора станичних шкіл, і всі сільські школи, а саме 179, було передано до його відання. Ці школи не були забезпечені постійними й міцними засобами існування. Громади надавали їм тільки приміщення, прислугу й опалення. Платню учителям виплачували батьки. Велика частина шкільних приміщень не відпові- 60 дала належним вимогам [60]. Однак це були труднощі зростання. Економічний бум на Кубані кінця XIX – початку XX ст. дав потрібні засоби для повсюдного розвитку школи і зміцнення її матеріальної бази. Природно, що й у цей час «шкільна справа на Кубані гарно впорядкована тільки в козаків. У їх шкіл багато, школи дуже гарні, просторні, ясні; в кожній школі свій книгозбір (бібліотека), малюнки та інші речі, що треба до науки; коло школи город та садок. З усіх 660 міністерських шкіл на Кубанщині щось більше 140 двокласових, де вчать не тільки читати та писати, а й таких наук як от географія (про всі краї), історія (як жила держава), геометрія (як міряти землю), то що. Як би по школах учено

рідною українською мовою, то школа справді могла б бути доброю школою» [61].

61

Справді, одна з головних проблем, з якою стикалася козацька освіта на Кубані, – навчання нерідною для переважної більшості населення російською мовою. Але вже в 60-ті рр. XIX ст. на Кубані з'являються люди, «у котрих серце тьохкає, як почують от любої “Основи” нашої – за граматики й інші для люду українського книжки, об котрих почали пильнувати; та за працю ватажків наших письменних – помай боже!» [62]. Звичайно ж, тогочасні кубанські навчальні заклади не мали, та й не могли мати за мету виховання в учнів поваги до рідної мови. За вирішення цього нелегкого завдання взялася нечисленна тоді ще місцева інтелігенція. На початку 60-х рр. кращі її представники усвідомили необхідність створення на Кубані національної школи і вдалися до певних заходів. Цікаві відомості подибуємо в листі Олександра Кухаренка (сина письменника) членові Петербурзької Громади З. Недоборовському: «Приїхавши з хутора, застав я книги, що висилали з Петербурга, книги дійшли дуже добре. У мене з рук розійшлося близько сотні, а як віддам решту купцеві, то маю надію, що менше ніж за тиждень розійдуться. Скажіть, будьте ласкаві, Громаді, нехай поквартиться вислати “Грамотки”, які є підручники і книги... Зять мій (тут край листа відірвано. – *Авт.*)... у його розпорядженні школи, він усе зробить, щоб учили на нашій мові» [63]. 63

Завдяки цим зусиллям у приватному навчанні широко використовувалася українська арифметика Мороза, «Грамотка» Куліша і «Буквар» Шевченка.

Закріпитися першим успіхам не судилося. Переслідування українського слова посилювалися, особливо після заяви міністра внутрішніх справ П. Валуєва про те, що «никакого особенного малорусского языка не было, нет и не будет». А 1876 р. Олександр II видав указ, яким взагалі заборонялося друкування українських художніх книг і діяльність українського театру. У таких умовах підсумок історичної взаємодії двох споріднених мов, поставлених у нерівноправні умови, багато хто бачив у темному світі. Ну а ті, хто не склав зброї і в роки реакції, зосередили свою діяльність у двох напрямках: вивчення і всебічний розвиток рідної мови та використання всіх можливостей для його друкованого закріплення.

Дбати про життєздатність рідної мови можна різними способами. Простий народ «голосував» за неї щоденним використанням у побуті, співаючи на вечорницях, складаючи козацькі думи, лукаві побрехеньки й веселі «нісенітници». Перші кубанські письменники училися цього мистецтва в народі, записували й обробляли кращі зразки колективної творчості. Пишучи свої твори, вони сприяли становленню української літературної мови, займалися її систематизацією і вивченням. Зокрема, Я. Кухаренко ще в 40-ві рр. порушив питання про розробку нормативної української граматики (нарис «Сиротлива мова»). А його учень В. Мова, «маючи зовсім мало вільного часу, почав працювати над практичним навчальним російсько-українським словником, що, охоплюючи той ступінь розвиненості, якого мова наша досягла у нинішній час, давав би спосіб українцю, котрий викладав свої думки московською говіркою, перекладати їх якнайлегше і якнай-

вірніше рідною мовою, одне слово, такий словник, що містив у собі не тільки слова, але і вирази, і “вигинаси” чи звороти, відповідні московським» [64]. До самої смерті збирав на Кубані матеріали для українського словника учень О. Потєбні Митрофан Дикарьов.

Пізніше проблемою переведення викладання в кубанських школах на українську мову переймалися кубанські просвітяни, члени Чорноморської філії Революційної Української Партії, місцеві українські літератори і журналісти. Серед них С. Петлюра, що починав на Кубані педагогічну кар'єру, журналіст і книжковий видавець С. Ерастов, козацький драматург Г. Доброскок, драматург і режисер В. Потапенко, фольклорист О. Півень, поетеса Є. Біла. На початку 1917 р. журнал «Кубанська школа» розповів про народну вчительку, яка спробувала кілька днів навчати учня українською, давши йому замість «Родного Слова» великоросійського «Рідне Слово» українське. Учень, що раніше не міг висловити російською простенької думки, так до ладу викладав зміст байок Глібова – українського байкаря! До цього він не бачив жодної української книжки, а сама вчителька лише напередодні довідалася про існування національної шкільної літератури. Відомий кубанський педагог В. Чепелянський, який розповів цю історію, закликав своїх колег «сприяти якнайшвидшому проведенню в життя українізації школи» [65].

Коли лютнева революція змела перепони, що заважали широкому українському культурному будівництву, першими зібралися на свій про-

фесійний з'їзд саме кубанські педагоги. Він проходив у Катеринодарі 13–14 травня 1917 р. У резолюції педагогічної секції з'їзду йшлося про таке: «1. Принципово погодитися з необхідністю негайного запровадження в Кубанському Краї навчання рідною мовою, але російська мова залишається державною. Примітка. У населених пунктах краю, де крім українського є і великоросійське населення, має бути і російська школа. Взагалі, у кожному населеному пункті число шкіл українських і російських має бути пропорційним числу людей, що говорять тією чи тією мовою». Резолюція просила дирекцію народних шкіл за допомогою Кубанської Української Ради, товариств «Прогрес» і «Шкільна освіта» організувати влітку того ж року курси для підготовки необхідної кількості вчителів і з осені 1917 р. запровадити в перших

класах навчання українською мовою, а до цього часу підготувати і видати масовим тиражем підручник. Перший і другий рік пропонувалося навчати лише українською, а російську мову як державну вивчати з третього року, причому всі предмети викладати тільки українською. Десятий пункт резолюції пропонував негайно взятися до якнайширшого видання української дитячої літератури [66]. Незабаром вийшов і перший на Кубані «Український буквар», що витримав два видання (1917, 1918 рр.). Знайомство з букварем завершувалося фіксацією на останній сторінці національної ідентичності кубанських козаків, зокрема зазначалося: «На Україні головний город Київ. У нас на Кубані головний город Катеринодар. На Україні найбільша річка Дніпро, а у нас Кубань. Наші діди жили на Україні» [67].

Порядок проходження служби чорноморськими козаками спочатку не регламентувався якимись законодавчими актами. Всі офіцери й козаки, здатні носити зброю, зобов'язані були служити мало не до самої смерті. Про старих, покалічених чи хворих козаків піклувалися рідні, або ж вони вступали до Катерино-Лебязької Миколаївської пустині.

Термін дійсної служби на прикордонні становив один рік. Після цього козак мав два роки пільги і займався своїм господарством (це положення не завжди виконувалося внаслідок військово-політичної обстановки). Загальна тривалість служби не обмежувалася певною кількістю років.

18.2.

Державна служба кубанського козацтва

Козак, котрий відчув себе нездатним до служби, подавав спеціальні клопотання до Пошукового відомства. Більшість таких звернень закінчувалася стандартно: «...ныне же пришел до такой старости лет и изнеможения здоровья, что более службу продолжать не в силах» [68]. Іноді вказувалася конкретніша причина: «...по приключившейся в голове и ногах ломной болезни в сем войске службы продолжать совершенно состоит неспособным».

У разі позитивного вирішення питання про відставку в уряді наклали резолюцію про звільнення «на власний харч». Свавільля і суб'єктивізм були невід'ємною частиною цієї процедури. Щоб досягти бажаного результату, людям доводилося вдаватися до різних хитрощів: не голитися й не стригтися місяцями, приходити на огляд у драному старечому одязі – і все для того, щоб більше скидатися на хворого і старого.

Спочатку строїві частини війська комплектувалися безладно, поповнювалися козаками різних куренів. Наряд на службу давали курінні отамани, часто чинячи самоправство й беззаконня. Тогочасні документи аж рясніють скаргами окремих козаків і курінних товариств на своїх курінних отаманів. Відомий кубанський історик П. Короленко відзначав і такий нюанс: «Вербували в службу зазвичай тих, хто був під рукою, тому що багато чорноморців, ховаючись в артілях по рибних заводах чи у степах за отарами і табунами, зовсім не служили» [69]. Ф. Щербина з цього ж приводу писав: «Населення неохоче відбувало службу, як непосильний тягар, і частина козаків або невчасно з'являлися в полки, ігноруючи службу, чи просто тікали від неї» 70 [70].

Однією з форм ухилення від військового обов'язку стала стара запорозька практика відправлення замість себе на службу найманця. Найманство в Чорноморському козацькому війську – поширене й цілком ординарне явище. «Домовленого» на кордон найманця вносили до військового реєстру. Чорноморський уряд лише намагався втримати процес «купівлі-продажу» у прийнятних межах. У вересні 1793 р. отаман З. Чепіга наказав «виставляти від кожного гос-

подаря-козака не старого, але й не малолітнього чи покаліченого, а найбільш здорових і надійних» [71]. 71 Потім було заборонено кільком господарям «об'єднуватися разом на одного козака».

Утім, у червні 1798 р. отаман Т. Котляревський констатував: «...на кордон поставлено козаків тільки тисячу п'ятсот, та й ті майже всі наймані, нездорові й малолітні... до військової справи незвичні... завжди бувають показані хижакам (адигам. – *Авт.*) смішною забавою в жертву» [72]. За нашими підрахунками, у 1800 р. 72 найманці серед піших козаків становили від 25 до 50 %, а серед кінних їх кількість просто вражала [73]. Лише на початку 30-х рр. XIX ст. у зв'язку зі стрімким розширенням воєнних дій на Кавказі практику заміни особистої служби постачанням найманця або відкупом було категорично заборонено.

1818 р. для козаків Чорноморського війська було встановлено певний термін служби: 25 років у мирний час, 30 років – під час війни. Час дійсної служби, як і раніше, становив один рік через два роки пільги. Козаки, звільнені від військової служби, переводилися на службу внутрішню по війську, яку й несли до повної фізичної нездатності. 6 листопада 1827 р. отаман О. Безкровний підтвердив можливість одержання відставки тільки тими, хто через старість і каліцтво вже не міг служити. Довести свою хворобу і навіть старість, як і раніше, було складно, чітких критеріїв не існувало. Комісії, які проводилися при військовій канцелярії, нерідко повертали на службу більше ніж 50 % направлених до них козаків.

З 1823 р. змінився порядок комплектування полків. Якщо раніше до полку потрапляли козаки з 20–30 ку-

ренів, то тепер він мав поповнювати-ся людьми із шести сусідніх станиць (на практиці це найчастіше не вдавалося).

Наступна зміна в умовах виконання військової повинності козака-ми відбулася 1842 р. [74] За Положенням про військо всі діти нижніх чинів, яким виповнилося 17 років, записувалися для виконання станичних повинностей. У 20 років цих так званих малоліток зараховували в козаки і приводили до присяги. З настанням 21 року вони переходили на польову службу (поділялася на лінійну, чи кордонну і зовнішню – експедиції поза межами Чорноморії). Нездатні за станом здоров'я відбували внутрішню службу по війську. Дітей дворян війська приймали на службу в полки і батальйони по досягненні 16 років. Офіцери зобов'язані були відслужити 25 років, козаки – 30 (з них 25 років польової і 5 років внутрішньої служби). Для козаків-гвардійців термін служби в Чорноморському дивізіоні становив 22 роки, внутрішньої – 3. Зміна на кордонах відбувалася щороку наприкінці травня. У лейб-гвардії козаки мінялися через 3 роки і стільки ж мали пільги.

У 1856 р. наказом військового міністра було встановлено нові терміни служби: офіцери – 22 роки, козаки – 25 років (22 роки польової та 3 внутрішньої).

У Височайшій грамоті від 30 липня 1792 р. було визначено військово-завдання Чорноморського козацького війська, що переселяється на Кубань: «Війську Чорноморському належить пильнування і варта прикордонна від набігів народів закубанських». Влаштування прикордонної лінії по річці Кубань стало одним із першочергових завдань військового керівництва.

23 травня 1793 р. козаки із загону З. Чепіги рушили від Усть-Лабинської фортеці вниз по Кубані й почали розставляти кордони від Воронезького редуту. 6 червня полковник К. Білий рапортував про влаштування 10 кордонів до Козацького ерика [75]. Сам він із командою в 170 козаків розташувався в Главно-ореховатому кордоні (нині початок вулиці Ставропольської у м. Краснодар). Пости другої частини вниз від Копила встановив поручик З. Малий. 3 весни 1794 р. основу прикордонної лінії утворили 20 кордонів. У наступні роки їхня кількість змінювалася. Між кордонами (з другого десятиліття XIX ст. їх частіше називали постами) розташовувалися дрібніші укріплення – батареї й пікети.

До 1797 р. набіги на Чорноморію стали такими масовими, що лінія кордону буквально тріщала по швах. Командування змушене було кидати на допомогу козакам егерські, піхотні й гарнізонні полки регулярної армії.

Протистояти відпрацьованій і вивірній тактиці черкеського набігу могла тільки ретельно організована система вартової служби. Досвід прикордонної боротьби з адигами був узагальнений на початку XIX ст. і дістав відбиття у спеціальних інструкціях кордонним начальникам [76]. 76
Ланцюг пікетів наказувалося розмістити біля самої Кубані. Удень козаки несли службу в так званих відкритих пікетах, з яких їх знімали після заходу сонця. Кількість людей змінювалася від 4 до 5 у різних дистанціях. Нічні, чи секретні, пікети, що мали не менше ніж 8 козаків, заступали на варту в сутінки, «щоб черкеси зі своєї сторони бачити того ніяк не могли». Ці пікети козаки залишали зі сходом

сонця, попередньо зійшовшись з кінним роз'їздом.

У найнебезпечніших місцях дистанції, приблизно за 600 метрів від Кубані, напроти пікетів розташовували кінні застави з 6 осіб. Крім того, уздовж Кубані несли варту регулярні кінні роз'їзди. Перший, з восьми осіб, вирушав після заходу сонця, другий (10 осіб) – опівночі, третій (12 осіб) – на світанку. Вечірній і світловий роз'їзди очолював офіцер, а опівнічний – сотенний осавул (урядник). Роз'їзні козаки йшли один за одним на відстані прямої видимості. Командири перебували в середині. В особливо небезпечний час роз'їзди наказувалося «чинити» безперервно.

Про появу ворога сусідній пікет сповіщали пострілом, той подавав сигнал наступному, і так по всій дистанції кордону. На місце тривоги першими поспішали козаки кінної застави. Сусідні пікети приєднувалися тільки за наказом і таким чином, щоб адиги не могли цього помітити.

Природно, що порядок прикордонної служби постійно удосконалювався й остаточно склався на початку 20-х рр. ХХ ст. Збір полку на службу здійснювався за допомогою спеціальних «бланкет відкритого розпорядження». До своєї штаб-квартири полк рухався на значній відстані від кордону; протягом 5–6 днів старий і новий полки несли службу спільно.

Усі варту поділялися на денні й нічні. Денну службу несли пікети й вартівні на вежах. Вночі в охороні перебували секретні варту (які на Кубані називали заставами), роз'їзди й резерви. Застави ставилися та знімалися тільки в темряві. Відгуки на них заборонялися, а вживалися особливі умовні знаки.

Роз'їзди, своєю чергою, поділялися на нічні й денні. Нічні (не менше

5 осіб) відбувалися чотири рази. Час відправлення і маршрут руху постійно змінювалися. Роз'їзди сусідніх постів зустрічалися в обумовленому місці та обмінювалися спеціальними дерев'яними ярликами (запровадженими для контролю за козаками, що часто не доїжджали до «з'їздного» місця).

Для підтримки секретних варт і роз'їздів від кожного поста в обидва боки виділяли по кінному резерву.

Найважливіше значення на кордоні мали чітко налагоджений зв'язок і сигналізація. Усі засоби сповіщення, застосовувані на Чорноморській лінії кордону, можна поділити на три групи: нарочні, звукові сигнали та маяки. Останні поділялися на денні й нічні. На денному у разі тривоги піднімали сплетені з вербових лозин величезні кулі, що й сповіщали сусідів про небезпеку. Зразковий нічний маяк являв собою 9-метровий дубовий стовп, обмотаний знизу догори «конопляним клоччям», вимазаний дьогтем, зі смоляною напівбочкою нагорі [77]. Назва «нічний» є умовною, бо ці маяки запалювали й удень, і вони сповіщали про небезпеку густим стовпом диму.

Як бачимо, прикордонна служба в Чорноморії була добре продуманою й організованою (в її основі лежали загальні принципи для всіх кордонів), кордон міг стати нездоланною перешкодою на шляху черкеських загонів. Цього не відбулося через низку обставин. Зазначимо тільки про дві. Впадає в око висока бойова підготовка адигів, безперечна перевага їхньої кінноти. З іншого боку, низька дисципліна козаків зводила нанівець усі ретельно розроблені інструкції. Жодні грізні накази не могли викоринити звичку козаків вистилати застави сіном. По ньому

черкеси вдень визначали місцезнаходження «секретних» застав, а вночі знищували їх. Нерідко застави й резерви безтурботно спали в повному складі, роздягнувшись, і навіть без зброї [78]. Часом вони просто ховалися і від своїх, і від чужих. Документально зафіксовано й чимало інших порушень: розведення вогню, рубання дров, паління, носіння незарядженої зброї (!), відсутність на посту та ін.

Прикордонна лінія по річці Кубань стала подальшим розвитком кордонної системи, що широко застосовувалася для охорони рубежів у багатьох країнах світу. Виходячи з топографічних умов, військового потенціалу супротивника і розмаїтості його тактичних дій, чорноморські козаки зуміли створити свою, досить ефективну систему прикордонної охорони. Разом з тим численні відхилення від статутних вимог знижували обороноздатність кордону.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. військо вірних чорноморських козаків поділялося на пішу й кінну команди. У низці документів раннього періоду окремо згадано «канонірну команду». Судячи з усього, першим її отаманом став 79 Петро Лях [79]. Пішу команду очолював військовий отаман С. Білий, кінну – секунд-майор З. Чепіга. Піші козаки несли службу на гребній флотилії та при гарматах.

1789 р. військовий суддя А. Головатий розділив піших козаків на десять полків п'ятисотенного складу. У полках було запроваджено посади начальників сотень і десятків.

Після переселення на Кубань полки комплектувалися по мірі необхідності. Вони отримували назву на честь свого командира і, як і раніше, не мали штатного розпису (за винят-

ком полків, що брали участь у «зовнішніх» походах 1794 і 1796 рр.).

За перші вісім років життя на «новоподарованих землях» чисельність війська внаслідок потужного припливу переселенців збільшилася удвічі, що дало змогу провести реформу стройового складу. 13 листопада 1802 р. «височайше» затверджується доповідь Військової колегії «Про устрій Чорноморського війська» [80]. 80 У війську наказувалося сформувати 10 кінних і 10 піших полків. Штат полку встановлювався на зразок Війська Донського: один полковник, 5 полкових осавулів, 5 сотників, 5 хорунжих, 1 квартирмейстер, 1 писар і 483 козаки, тобто всього 501 особа.

Військові старшини й полковники прирівнювалися до майорів регулярних військ, полкові осавули – до ротмістрів, сотники – до поручиків, хорунжі – до корнетів. Вивищення в офіцерські чини по війську надалі заборонялося.

20 п'ятисотенних полків становили 10 тисяч осіб. Тим часом у відомості від 1 вересня 1802 р., надісланій з Чорноморії до Військової колегії, йшлося про 15 479 придатних до служби козаків. Військова колегія залишила такий великий резерв, «поважаючи всемілостивіший дозвіл козакам записуватися в купці і міщани, домашні роботи у відроджуваному господарстві...» та ін. Незабаром, щоправда, прийшов наказ імператора додати в кожен полк по 77 нижніх чинів.

У Чорноморському війську діяв тричерговий порядок відбування прикордонної служби: рік на кордоні, два роки – на пільгах. Новосформовані полки вирішено було поділити також на три черги, але одного полку за такого розкладу бракувало. У війську з'явилися не передбачені

Положенням 11-й і 12-й кінні полки та 11-й піший. Але незабаром чорноморці повернулися до затвердженого штату, продовжуючи нишком формувати ще один піший полк для урівноваження черг служби.

Важливо підкреслити одну обставину. Поділ на кінні й піші полки мав для війська значною мірою номінальний характер. Безперечно, «майнових» козаків намагалися відправити в кінні полки, а бідних – у піші. Однак у кінних полках служило чимало безкінних людей, а в піших були й кінні.

Навесні 1819 р. відповідно до розпорядження херсонського військового губернатора у війську формується 11-й кінний полк із незаможних і безсімейних козаків для відправлення на службу до Польщі. Кордон у Чорномор'ї продовжували охороняти в три черги: два роки по 7 полків, третій – 6 полків.

1 липня 1842 р. було затверджено нове Положення про Чорноморське козацьке військо [81]. Тепер військо зобов'язане було виставляти 12 кінних полків, 9 піших батальйонів, 3 кінно-артилерійські батареї. У тому числі: від Таманського округу – 1-й, 4-й, 7-й, 10-й полки, 1-й, 4-й, 7-й батальйони і батарею номера 10-го; від Катеринодарського – 2-й, 5-й, 8-й, 11-й полки, 2-й, 5-й, 8-й батальйони, батарею номера 11-го; від Єйського – 3-й, 6-й, 9-й, 12-й полки, 3-й, 6-й, 9-й батальйони, батарею номера 12-го. Від усього війська – лейб-гвардії Чорноморський козацький дивізіон і гарнізонну артилерійську роту. За штатами 1842 р. кінний полк складався з полковника, військового старшини, 5 осавулів, 6 сотників, 7 хорунжих, 25 старших урядників, 25 молодших, 48 приказних, 750 козаків, штаб-сурмача і 12 сотенних сурмачів (зазначено стройові чини).

До 1847 р. Чорноморське військо набрало повний комплект, і в ньому було 22 280 осіб.

Згідно з наказом військового міністра від 21 серпня 1859 р. Чорноморському війську наказувалося мати 9 кінних полків і 12 піших батальйонів; причому полки і батальйони поділили на три черги – по 3 кінних полки і 4 піших батальйони.

Кінні полки 10-го, 11-го і 12-го номерів перетворювалися на піші батальйони тих самих номерів. Нижні чини цих полків, що мали коней, розподілялися по інших кінних полках. Замість цього в 10-й, 11-й і 12-й батальйони з усіх 9 кінних полків передали безкінних козаків.

У кожному полку і батальйоні були штатні пластунські команди з 96 осіб.

Перші спроби одягти козаків чорноморців в однаковий одяг були ще під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. На думку О. Висковатого, 18 листопада 1787 р. «загону козаків... що послужив основою війська Чорноморського, дано: каптани сині, шапки червоні, по карабину і пістолету» [82]. Аналіз архівних матеріалів не підтверджує реалізації цього положення на практиці [83]. Сукно війську видавали різних кольорів, а його кількість не задовольняла потреб козаків. За три роки війни вдалося пошити трохи більше двох тисяч каптанів. Частина козаків була одягнена абияк – від турецьких курток до старих солдатських мундирів; нерідко траплявся на козаках татарський і ногайський одяг. Велика частина козаків мала звичайний східнослов'янський народний одяг: свити, «штани портні», сіряки, кожухи нагольні й різноманітні шапки.

У своєму звичайному повсякденному одязі чорноморці продовжували нести службу на Кубані. У 1814 р.

отаман Ф. Бурсак, бажаючи надати козакам вигляду людей військових, клопотався перед херсонським військовим губернатором де Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Форму розробили у війську надзвичайно швидко, і губернатор наказав вимагати її від козаків, що приходили на службу в 1815 р. Через два роки – на початку 1816-го – новий військовий губернатор Ланжерон, а разом з ним і Військова канцелярія зі здивуванням виявили, що наказ де Рішельє практично ніхто в полках не виконав.

11 лютого 1816 р. височайше затверджуються виготовлені в Петербурзі зразкові мундири для козаків Чорноморського війська. Наведемо дуже стислий опис мундира полкових козаків. Коротка куртка приталеного силуету з центральною застібною на 22 залізних гачках шилася з темно-синього сукна. Прямий комірстійку заввишки 8 см оформлено по зовнішньому контуру окремим кантом червоного кольору. По центру коміра були петлиці («котушки») завширшки 3 см. Мундир мав чотири рукави. Два довгих, двошовних, вшитих, прямих, зі зборками по окату. Низ рукавів закінчувався відлітною манжетою (обшлагом). Друга пара відлітних рукавів, що закидалися за спину, була декоративним елементом.

Мундир зразка 1816 р., що коштував, за підрахунками полкових командирів, разом з амуніцією близько ста карбованців, виявився для більшості козаків розкішшю, якої вони не могли собі дозволити. Значна кількість козаків і навіть офіцерів не справили статутних мундирів, а повний комплект обмундирування, спорядження й озброєння мали одиниці. Підсумовуючи багаторічні марні спроби обмундирувати козаків, Військова

канцелярія 1830 р. констатувала: «Строкатість, розмаїтість і взагалі бідність в одязі тоді тільки може бути згладжена, коли благодійна рука вищого начальства подасть допомогу таку необхідну». Військові отамани, розуміючи нереальність вимог суворої відповідності зразку, своїми наказами дозволяли численні відхилення від нього.

Мундир 1816 р. з невеликими змінами проіснував понад два десятиліття. 1 листопада 1840 р. височайше затверджується нова форма обмундирування для Чорноморського козацького війська на взір лінійних козаків [84]. Як мундир кінних полків ввводився каптан темно-синього сукна, без коміра, який застібався гачками від нагрудного патронника до пояса. Його виготовляли приталеним за рахунок спинки з підкрійними бочками (рельєфом), відрізним по лінії талії, сильно розкльошеним до низу.

Офіцерський нагрудний патронник виготовляли з чорного оксамиту з 12 гніздами (по 6 з кожного боку). Напатронники (газирі) наказувалося виготовляти з карельської берези зі срібними кришками-ковпачками, що кріпилися до мундира ланцюжками. У козаків нагрудний патронник робили з чорної шкіри з 16 гніздами, напатронники – з білої жерсті з кріпленням на синіх шнурках.

Шапка була круглої форми з околицем з чорного кошлатого курпея й червоним, підбитим ватою верхом.

В офіцерів – срібні лускоподібні еполети, у козаків – погони червоного сукна з пробитим і підкладеним жовтим сукном номером полку.

Шаровари були з темно-синього сукна. Під каптан одягався червоний архалук («ахалук» в орфографії першоджерел) з коміром. Як віцмундир офіцери використовували чекминь (від тюрк. «чепкен» – «черкеска»).

Його головна відмінність від каптана полягала у відсутності вирізу на грудях і наявності коміра-стійки.

Піші батальйони одержали мундир у вигляді короткої куртки темно-синього сукна, він використовувався зовсім недовго. У 1848 р. їх замінили напівкаптанами з вилогами приблизно до середини стегна. У 1858 р. із напівкаптанів забрали нагрудні патронники, і так вони використовувалися пішими козаками до 1873 р.

Каптан і архалук, одягнуті разом, утворювали парадний мундир (за пізнішою термінологією це черкеска і бешмет). Чекмінь призначався для напівформи і походів. У побуті його називали «каптан щоденний» («каптан вседневый»). Напівкаптан, що замінив у піших батальйонах куртку, являв собою каптан донського покрою.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Чорноморському війську відпускалася зброя з російських арсеналів. Козакам видавали гладкоствольні й «гвинтувальні» рушниці, карабіни і пістолети. Вогнепальна зброя надходила як нова, так і живана; пістолети переважно «збірні», тобто зібрані зі старих частин різних років виробництва. З холодної зброї козаки мали піки й російські військові ножі, насаджені на ратища. Оскільки зброї не вистачало, чорноморці, зазвичай, мали лише один із названих видів, у кращому разі два: рушницю і піку або пістолет і піку тощо. За відомістю 1789 р. 4355 стройових козаків 38 куренів мали 2086 рушниць казенних, 151 рушницю власних; пістолетів відповідно – 509 і 127, пік – 1636 і 205 [85].

Шабель на озброєнні козаків у цей період і наступні два десятиліття не зафіксовано. За штатом вони в козаків і не передбачалися. Мізерна кількість шабел, які були в частини

старшин і окремих козаків, не змінює загальної картини.

З переселенням на Кубань головним постачальником вогнепальної зброї для чорноморців стає Тула (про холодну клинкову зброю, як і раніше, не згадано в жодному з документів, що стосуються озброєння козаків). Зброю продають у крамницях Катеринодара і на ярмарках. Крім того, військо укладає підряди з тульськими майстрами. У 1811 р. останні вготували для Чорноморської гвардійської сотні пістолети «на турецький манер», рушниці «на манер черкеський» і російські легкі кавалерійські шаблі [86]. У травні 1813 р. військо уклало контракт із тульським зброярем І. Бривініним на постачання 2034 довгоствольних «гвинтових» рушниць [87].

11 лютого 1816 р. затверджено зразки обмундирування та зброї для Чорноморського війська. Козакам призначалася легкокавалерійська шабля зразка 1809 р. Формені шаблі чорноморці купували неохоче. Серед них, на відміну від лінійних козаків, шабля – а потім і шашка – не мала якогось практичного застосування.

З вогнепальної зброї на озброєння козаків надійшов солдатський пістолет з ударно-кремінним замком зразка 1809 р.

Твердження у зброєзнавчій літературі про надходження в 1816 р. на озброєння чорноморців уланських карабінів не відповідає дійсності [88]. Ні карабінів, ні якихось рушниць взагалі немає в жодному з описів доставлених до Катеринодара зразкових речей.

Офіційний контракт на постачання десятьом кінним полкам Чорноморського війська 2500 карабінів було укладено з тульським зброярем Лентяєвим тільки 24 травня 1820 р.

До того ж його карабіни виявилися не уланського зразка, а «невизначеного», оскільки збиралися з різних деталей і не були подібні до жодних рушниць Тульського заводу. Крім того, карабіни виявилися неефективними в умовах служби на кордоні, і козаки купували їх неохоче; більшість і далі користувалася тульськими довгоствольними рушницями.

Наприкінці 1821 р. командир Окремого Кавказького корпусу генерал О. Єрмолов домогся дозволу на скасування шабелі і карабінів. Останні було замінено на довгоствольні рушниці з чорним шкіряним ремнем. Говорити про однаковість рушниць і високу їх якість не випадає. Від козаків і купців вимагали лише (втім, не дуже наполегливо), щоб рушниці були не коротші від «зразкових».

Замінити шаблї шашками Єрмолову не вдалося через протидію чиновників Чорноморської військової канцелярії (на це вони мали причини, зовсім не пов'язані з бойовою доцільністю).

1 листопада 1840 р. було затверджено нові зразки одягу та озброєння. Для Чорноморського козацького війська характерною стала різюча відмінність зброї кінних і піших козаків. Якщо першим призначалися рушниця, пістолет, піка, шашка, кинджал, то другим – тільки піхотні рушниці з багнетом. Усі зразки (крім піки й кинджала) були статутними, вони використовувалися в російській армії. Загальнокозацьку шашку зразка 1838 р. в Чорноморії називали «донською». Кинджал передбачався «черкеський»: клинок прямий, дволезний, ромбоподібного перерізу. Руків'я офіцерського кинджала за формою нагадувало римську одиницю. Кинджали козаків мали трохи іншу голівку

руків'я. У 1847 р. для нижніх чинів встановили новий зразок.

Піші козаки (8154 особи) були озброєні кремінними рушницями, частина яких відслужила термін у регулярних військах. Через кілька років вони стали «повністю непридатними». Тому на початку 1850 р. війську знову відпустили 8154 піхотні рушниці зразка 1844 р. Для пластунів і застрільників виділили 864 літтиських штуцери.

Кінним козакам видали 10 176 рушниць зразка 1832 р. Трохи пізніше пластуни і застрільники кінних полків одержали штуцери системи Гартунга.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. на озброєння чорноморців починають надходити невеликі партії високоякісної зброї, що її виготовляв «ганноверський підданий» Герман Таннер: шестилінійні козацькі гвинтівки, пістолети, шашки, кинджали.

Молоде Чорноморське козацьке військо, що фактично перебувало у стані постійного комплектування, взяло активну участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Кінна команда виконувала функції, притаманні іррегулярній кавалерії взагалі: утримувала пости охорони основної армії, розвозила повідомлення, здійснювала роз'їзди і рекогносцировки, «відкривала» дороги, у сутичках намагалася стріляниною внести сум'яття в лави супротивника, а потім переслідувала його. Самостійного тактичного значення козацька команда не мала.

Спочатку козаки-піхотинці утворювали окрему команду, пізніше з них почали формувати полки, частина з котрих розміщалися на судах гребної флотилії – канонерських човнах, виданих російським урядом.

Піші козаки активно брали участь і в морських боях, і в облозі турецьких фортець.

Варто відзначити морські бої з турецьким флотом під Очаковом 7, 17 і 18 червня 1788 р., морську блокаду Очакова, взяття острова Березані 7 листопада 1788 р., участь у взятті Гаджибея, Аккермана, Болграда, Бендер у 1789 р., участь у штурмі Ізмаїла 11 грудня 1790 р.

«Війську Чорноморському належить пильнування і варта прикордонна від набігів народів закубанських», – так у височайшій грамоті Катерини II визначалося головне завдання колишнім запорожцям, поселеним на правобережній Кубані. Почалася довга й виснажлива боротьба з горцями. У ній не було грандіозних і навіть просто великих боїв, що входять до світової історії, не було блискучих перемог і принизливих поразок, та, власне, не було і великої крові. Для чорноморців, на відміну від лінійців, головне полягало не в тому, щоб «покарати», розгромити супротивника, а в тому, щоб не пропустити його на свою територію.

Відомий чорноморський історик І. Попко так визначав розбіжності в утриманні прикордонної лінії кавказькими і чорноморськими козаками: «У перших стислість, рухливість і наліт, і звідси сила удару, якщо супротивник під нього потрапив, якщо ж вивернувся – промах, в останніх – розтягнутість, роздроблене і нерухоме очікування ворожого нападу на всіх пунктах, де тільки воно визнається можливим і ймовірним [...]. У кавказців вхід черкесу часом широкий, та вихід тісний, у чорноморців – навпаки [...]. З двох горців, що повернулися в один час з Кавказької і Чорноморської лінії, один говорить: “Дякувати аллаху: ледве втік”, а інший: 89 “Не вдалося – треба ще піти» [89].

Багаторічна й безперервна Кавказька війна завершилася 1864 року.

Крім лінійної або кордонної служби чорноморські козаки перебували і на службі зовнішній, тобто брали участь у війнах, які вела Російська імперія у цей період. Зазвичай у такі «командирації» споряджали один-два полки від війська.

Уже 22 квітня 1794 р. Катерина II наказала відрядити з війська Чорноморського два кінних полки на чолі з кошовим отаманом до Польщі [90]. Один полк очолив прем'єр-майор армії Височин, другий – поручик армії Малий. 14 червня полки вирушили в похід на з'єднання з військами О. Суворова. У діючій армії чорноморці разом з донцями несли розвідувальну й дозорну службу, брали участь у ряді невеликих боїв: при Брестовицях, Соколках, Попівці та ін. У жовтневому штурмі «Праги» – передмістя Варшави – брало участь 200 чорноморських козаків, інші перекривали ворогові шляхи до відходу. По закінченні воєнних дій козаки кілька місяців залишалися на пруському кордоні. Наприкінці 1795 р. полки повернулися до Чорномор'я.

У 1795 р. у Закавказзя вдерлися перські війська; вони дощенту розорили Тифліс. Розгром шахською армією Східної Грузії, що перебувала під заступництвом Російської імперії, став прямим викликом їй. Рішення про вступ у війну з Персією Катерина II прийняла одразу і безповоротно. На початку січня 1796 р. військовий уряд одержав наказ відправити в похід два полки «найдобірніших молодців з добрими старшинами». Тисячу піших козаків передбачалося використовувати на човнах, а в разі потреби і кінними, для чого військовий уряд видав їм піки. Очолив загін військовий суддя А. Головатий.

26 лютого полки виступили в похід, маючи у своїх лавах рівно половину від встановленого комплекту. 10 квітня чорноморці досягли Астрахані й протягом травня були перевезені суднами Каспійської флотилії в Баку. Перський похід був украй невдалим для козаків. У воєнних діях вони практично не брали участі, а піднімали з води затонулі судна, будували укріплення, заготовлювали будівельні матеріали, переносили вантажі. Люди зазнавали голоду й поневірянь, почалися повальні хвороби. Масового характеру набуло дезертирство. Тільки в ніч з 19 на 20 серпня 1796 р. 91 втекло 39 козаків [91]. Щоб запобігти втечам, у полках за наказом А. Головатого запровадили чергування старшин, але це мало допомогло. Суддя був змушений видати спеціальний наказ із метою припинити махінації і свавілля старшин, які безсоромно обирали простих козаків.

28 січня 1797 р. від хвороби помер командир козацького загону А. Головатий. У травні чорноморських 92 козаків відправили на Кубань [92]. Назад вони поверталися окремими партіями. 22 липня 1797 р. до Катеринодару прибула частина козаків під командуванням полковника Чернишова. Виснажені, обкрадені, пригноблені сваволею старшин козаки підняли повстання, що ввійшло в історію під назвою «Перський бунт».

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. у Крим було відправлено 7-й кінний полк полковника Ляха, що перебував у розпорядженні поліцмейстера Карасу 93 Базара [93]. У лютому 1807 р. на Дунай вирушив збірний полк підполковника Паливоди, що дістав назву «3-го приморського козацького полку». Він надійшов у розпорядження командира Дунайської гребної фло-

тилії і ніс службу на баркасах. Після смерті Паливоди 12 травня 1807 р. полк очолювали різні люди, а з 19 вересня – військовий старшина Матвеев. Змінилася і назва – він став «9-м пішим полком» [94]. 94

У зв'язку зі вторгненням у Російську імперію військ Наполеона 9-й піший полк було передано корпусу генерал-лейтенанта Мусіна-Пушкіна. 21 листопада командиром полку було призначено П. Бурсака. За його рапортом від 3 лютого 1814 р. полк брав участь у бойових діях по 1 лютого 1813 р., маючи у своєму складі 272 особи [95]. У січні 1813 р. М. Ку- 95 тузов наказав відправити 9-й піший полк (становище козаків якого було просто жалюгідним) на Кубань.

Крім 9-го пішого полку у війні з Наполеоном брали участь лейб-гвардії Чорноморська кінна сотня під командуванням А. Бурсака і 1-й збірний кінний полк осавула Д. Плохого [96]. 96

У російсько-іранській війні 1826–1828 рр. брали участь два кінних чорноморських полки і кінно-артилерійська рота війська [97]. 97

Для участі в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. з Чорноморського війська в Дунайську армію відрядили 1-й піший полк осавула Животовського [98]. У лютому почалося 98 комплектування з «прикордонних і загонних козаків» двох добірних кінних полків, які одержали номери 5-й і 6-й. 31 серпня вони вирушили в похід через Крим на європейський театр воєнних дій. Чотири піших полки і кінно-артилерійська рота війська брали участь у взятті Анапи в 1828 р. Загальні втрати чорноморців у війні становили всього троє убитих і 24 поранених [99]. 99

Чорноморські козаки взяли активну участь у Кримській війні 1853–

1856 р. При захисті Севастополя відзначилися 2-й і 8-й піші батальйони під командуванням полковників В. Головинського та І. Беднягіна. 13 вересня 1854 р. козаки надійшли до складу авангарду, а 15-го вже брали участь у рекогносцировці ворожих військ біля села Чорне. 22 вересня частину козаків перевели до складу гарнізону і розмістили в 4-му батальйоні [100].

З перших же днів козаки змусили говорити про себе, адже за плечима в них був багаторічний бойовий досвід. Чорноморці відзначалися винятковою витривалістю, витримкою, влучністю стрільби, умінням непомітно підкрадатися до супротивника. Вирізнялися своїми бойовими навичками пластуни – «особливий розряд стрільців-розвідників», – яких в обох батальйонах було більше від передбаченого комплекту (96 осіб). Саме на валах Севастополя пластуни здобули всеросійську славу.

Після важких багатомісячних боїв у травні 1855 р. козаків вивели із Севастополя. Втрати в батальйонах

були дуже значними – до третини особового складу.

Під час Кримської війни строюві частини Чорноморського війська брали участь в обороні Чорноморського й Азовського узбережжя. У розпорядженні до виконувача обов'язків («исправляющего должность») наказного отамана Чорноморського війська Я. Кухаренка підкреслювалося, що його завданням на узбережжі Азовського моря є захист коси Тузла, Тамані, Фанагорії і Темрюка. 12 вересня 1855 р. героїчну спробу опору ворожим військам, що висаджувалися в Тамані, здійснив загін пластунів під командою сотника Дудника. 14 вересня козаки сотника Чернишова відкинули десант супротивника біля Голубицьких хуторів. Серйозні бої відбулися біля Варениківського укріплення і Джигинської батареї. У кінцевому підсумку Таманська експедиція союзників, що успішно почалася із захоплення 12 вересня фортеці Фанагорія, перетворилася на безрезультатну збройну демонстрацію, що завершилася спільною евакуацією військ.

18.3.

Кубанське козацтво в Російській імперії

Закінчення воєнних дій на Північно-Східному Кавказі в 1859 р. дало змогу взятися до завершення Кавказької війни в Закубанні та Причорномор'ї. Це вимагало реорганізації управління військами й адміністративно-територіальних змін. Указом від 8 лютого 1860 р. праве крило Кавказької лінії було перетворено на Кубанську область, а ліве – на Терську.

Басейн р. Кубань належав до Кубанської області, у тому числі землі, населені ворожими племенами горців, які ще потрібно було завойовувати. Начальник Головного штабу Кавказької армії Г. Філіпсон розробив план витіснення цих племен і заселення їхніх земель козацькими станицями. Для цієї мети передбачалося використовувати як чорноморських козаків, так і козаків-лінійців. Здійснювати план довелося генералові М. Євдокимову, який командував військами на Північному Кавказі. Наказом головнокомандувача Кавказької армії

О. Барятинського від 13 жовтня того ж року з Чорноморського козацького війська і шести бригад Кавказького лінійного козацького війська було створене Кубанське козацьке військо, решта 4 бригади утворили Терське козацьке військо. Цей наказ 19 листопада 1860 р. затвердив Олександр II, і він набув сили закону [101]. Таким чином, Кавказька, Лабинська, Кубанська, Ставропольська, Хоперська й Урупська бригади увійшли до складу Кубанського козацького війська. Начальник Кубанської області був одночасно командувачем усіх військ на її території, а також наказним отаманом Кубанського козацького війська.

Зі створенням Кубанської області й нового козацького війська генерала М. Євдокимова було призначено начальником області, командувачем військ Кубанської області, а з 19 листопада 1860 р. також і наказним отаманом Кубанського козацького війська, при цьому він обіймав посади начальника Терської області й командувача військ у цій області.

Керуючи такою великою територією, М. Євдокимов тримав свій штаб у Ставрополі (лише в 1865 р. штаб командувача військ Кубанської області було переведено до Катеринодара). Виконувачем обов'язків наказного отамана Чорноморського козацького війська аж до 5 травня 1861 р. був генерал-майор Л. Кусаков (затверджений на посаді тільки 1 жовтня 1860 р.). Не маючи часу докладно заглиблюватися в суто козацькі проблеми, М. Євдокимов незабаром отримав нового помічника з управління військами в Кубанській області – генерал-майора М. Іванова, який із 31 серпня 1861 року став також наказним отаманом Кубанського козацького війська (до 1863 р.). М. Іванов і «виніс

на своїх плечах, так би мовити, чорну роботу з організації військового управління й упорядкування різного роду деталей» [102]. Козацькі історики, що непрямо ставилися до М. Євдокимова (Є. Феліцин, Ф. Щербина, П. Короленко), саме М. Іванова називали першим отаманом Кубанського війська, хоча це і неправильно.

Створення нових станиць у Закубанні під час завершення Кавказької війни супроводжувалося постійними реорганізаціями в управлінні: з'являлися нові полки й бригади, змінювалися межі між ними. Напередодні докорінної реорганізації війська (1 серпня 1870 р.) і реформи адміністративно-територіального поділу Кубанської області, здійсненого протягом 1870 р., території області й війська не збігалися, в Чорноморії зберігалися колишні округи (Єйський, Катеринодарський і Таманський), інша частина області розподілялася між 6-ю бригадою і 6-м самостійним полком. При цьому деякі станиці 3-ї і 4-ї бригад перебували на території Ставропольської губернії, а територію Шапсузького берегового пішого батальйону в 1868 р. було включено до складу Чорноморського округу, створеного указом від 10 березня 1866 р. на Чорноморському узбережжі; він не входив у Кубанську область. Однак козаки батальйону, як і раніше, числилися у складі Кубанського козацького війська, що створювало подвійне підпорядкування. Це спричинилося до плутанини в управлінні – потрібно було нове рішення.

Місцеве військово начальство, обсіпане нагородами за успішне закінчення Кавказької війни, було не в змозі організувати нормальне цивільне управління. Для забезпечення економічного піднесення в козацьких

областях потрібно було створити умови для масового переселення сюди «іногороднього» населення, оскільки козацтво було занадто обтяжене військовою службою. До того ж управління Кавказом обходилося надзвичайно дорого, козацтво ж було звільнене від сплати прямих податків. Значне збільшення числа «іногородніх» (а також, відповідно, промислових підприємств, ремісничих майстерень, торгівлі тощо) створило б у регіоні базу оподаткування, що відповідало інтересам адміністрації. Тому указом від 29 квітня 1868 р. було дозволено «особам невійськового стану» селитися і купувати нерухому власність на козацьких землях [103]. Ще раніше, 1 травня 1867 р., було затверджено положення «Про заселення і управління м. Катеринодара», що дозволяло селитися в адміністративному центрі Кубанської області всім охочим.

Скасування кріпосного права значно збільшило приплив селян, які приходили на заробітки, а потім і осідали на Кубані. У цих умовах ставало неминучим поширення на Кубань загальноімперської системи цивільного управління, що зумовило радикальну реформу адміністративно-територіального поділу. Влаштування «цивільного побуту населення», його практичне втілення покладалося на козацтво, що мало структури як військового, так і цивільного управління, а також досвід організації влади на місцях [104]. У результаті з'явився указ від 30 грудня 1869 р., відповідно до якого область було поділено на 5 повітів: Баталпашинський, Єйський, Катеринодарський, Майкопський і Темрюцький. При цьому 12 станиць Кубанського козацького війська, розташовані на схід від Кубанської області, було передано в цивільне відом-

ство Ставропольської губернії, а їхнє населення перетворилося з козаків на селян. Таким самим чином 12 станиць Шапсузького берегового пішого батальйону війська (на Чорноморському узбережжі між Геленджиком і р. Туапсе) було передано до складу Чорноморського округу, а сам батальйон ліквідовано. У 1876 р. засновано нові повіти – Закубанський і Кавказький, що зумовило зміни всіх повітових кордонів. Прагнучи створити елементи цивільного життя в середовищі козацтва, Олександр II затвердив 13 травня 1870 р. Положення про цивільне управління в козацьких військах. Цей документ визначав порядок самоврядування в козацьких станицях до кінця 80-х рр. XIX ст. Відповідно до Положення станичну громаду («общество») утворювали всі жителі станиці (незалежно від стану), а станичний сход – усі домогосподарі, що належали до станичної громади. Іногородні одержали право голосу під час обговорення справ, що стосуються осіб некозацького стану.

Стабілізація обстановки на Кавказі дала змогу реформувати місцеві козацькі війська й перейти до полегшеного варіанта військової служби козацтва. Положення про військову повинність Кубанського козацького війська, прийняте 1870 р., скасовувало поголовну службу козаків. Термін служби відтепер встановлювався у 15 років стройової ($\frac{1}{3}$ дійсної і $\frac{2}{3}$ – на пільзі) і 7 років внутрішньої. Однак навіть у таких умовах тривала служба заважала нормальному розвитку господарства козаків. Після виходу на пільгу козаки 2-ї і 3-ї черги мали двічі на рік брати участь у літніх і зимових зборах, що надовго відривало їх від господарства. Тепер у мирний час військо мало виставляти 10 кінних

полків, 2 пластунських батальйони, 5 артилерійських батарей, окремих дивізіон у м. Варшава і 2 ескадрони імператорського Конвою. У воєнний час кількість полків і батальйонів збільшувалася втричі. Кінним полкам було присвоєно найменування: Таманський, Полтавський, Катеринодарський, Уманський, Урупський, Лабинський, Хоперський, Кубанський, Кавказький і Єйський. Однак наступність стройових частин вкотре було порушено, і нові полки лише за назвами стали спадкоємцями старих, що тривало й далі через передачу станиць з одного полкового округу до іншого. 1878 р. станиці війська було поділено між трьома військовими відділами, межі яких абсолютно не збігалися з межами повітів. До Катеринодарського військового відділу увійшли полкові округи: Катеринодарський, Полтавський і Таманський; до Майкопського відділу – Урупський, Лабинський і Хоперський; до Уманського – Єйський, Кавказький, Кубанський і Уманський полкові округи [105]. Перерозподіл меж при цьому не враховував історичних традицій. Наприклад, станиця Полтавська увійшла не до Полтавського полкового округу, як можна було очікувати, а до Таманського.

24 червня 1882 р. було затверджено нове Положення про військову службу Кубанського козацького війська, за яким, зокрема, було скасовано колишні номери полків, але збережено їхні назви. У зв'язку з поділом стройового розряду на три черги до назв полків тепер додавали номер черги: 1-й, 2-й чи 3-й; наприклад 1-й Хоперський полк служив у мирний час. У воєнний час призову підлягали полки всіх трьох черг. А 3 вересня 1883 р. на підставі нового Положення було сформовано 7 невеликих місцевих

команд Кубанського козацького війська: Усть-Лабинську, Прочноокопську, Лабинську, Уманську, Кримську, Баталпашинську й Отрадненську [106]. 106

Новий імператор Олександр III демонстративно підкреслював свою особливу прихильність до козацтва і прагнув підвищити його значення як опори самодержавства. Поряд з іншими законодавчими актами, що означали відхід від основних ідей реформ 60–70-х рр., у козацьких регіонах було вирішено провести адміністративні перетворення для реалізації нових політичних завдань. У 1888 р. на Кубані повіти було ліквідовано, а замість них створено 7 відділів із зовсім іншими межами. Відділи було сформовано тільки з огляду на мобілізаційні потреби війська: вони охоплювали 10 полкових округів, а Закубаня (де були найбільш необхідні козацькі станиці) розподілили між сусідніми відділами, зважаючи на зручність комплектування піших пластунських батальйонів [107] (оскільки 107 найбідніші козаки ставали пластунами). Центром Лабинського відділу стало селище Армавір, Кавказького – станиця Тихорецька (нині – Фастовецька), але через брак в останній відповідних приміщень адміністрація відділу перебувала у станиці Кавказькій (офіційне її затвердження центром відділу відбулося лише 29 квітня 1902 р. [108]). Інші відділи дістали 108 назви, що відповідали їхнім управлінським центрам: Баталпашинський, Єйський, Катеринодарський, Майкопський і Темрюцький.

Відтепер пріоритет в управлінні належав козацьким структурам. Посаду повітового начальника (якому підпорядковувалися до того поліцейські пристави) було ліквідовано. Завідування відділами в адміністративному, військовому й поліцейському плані

зосереджувалося в руках отаманів відділів, що одержали права повітових справників і повітової поліції. Відповідно, у 1891 р. було затверджено нове Положення про цивільне управління у козацьких військах. З метою закріплення станових відмінностей козацтва від невійськових мешканців, що проживали в селах, поселеннях, селищах і аулах, для козацького населення встановлювалося дві категорії населених пунктів: станиці й хутори. Тепер усі козацькі селища почали називати хуторами, а селищні правління, відповідно, стали хутірськими; загальні «сходи» станичників і хуторян (аналог сільських сходів) відтепер іменувалися «зборами». Іногородні втратили низку своїх прав. Сам принцип, покладений в основу реформи системи управління й адміністративно-територіального поділу в 1888 р., дістав тоді схвалення не тільки місцевої адміністрації, а й провідних представників козацької громадськості. Особисту участь у підготовці та здійсненні реформи взяв Г. Леонов (наказний отаман і начальник області в 1884–1891 р.).

У 1889 р. було сформовано новий кінний полк – Чорноморський, тим самим відбувся перерозподіл територій між відділами. Новий округ було введено до складу Кавказького відділу і, щоб ліквідувати диспропорцію, у 1891 р. Кубанський полковий округ було передано з Кавказького відділу до Лабинського. 1897 р. центр Темрюцького відділу було перенесено з Темрюка у станицю Слов'янську, зі збереженням колишньої назви відділу. Ще в 1896 р. порушувалося питання про переведення управління Єйського відділу у станицю Уманську, але це сталося лише в 1902 р. А 1910 р. Темрюцький відділ було перейменовано на Таман-

ський [109]. Після відомого повстання 2-го Урупського полку збентежене начальство вирішило змінити назву: з 9 квітня 1906 р. 1-й, а з 9 січня 1910 р. і 2-й Урупський полки стали називати Лінійними. А 8 серпня 1910 р., у пам'ять про запорозьке козацтво, що склало ядро Чорноморського козацького війська, 1–3-й Єйські полки було перейменовано в Запорізькі [110]. У полкових округах відбувалося і формування пластунських батальйонів. Козаків, виділених у пластуни по різних станицях, збирали зі всієї області до 6 мобілізаційних центрів: Катеринодару, Майкопа, станиць Кавказької, Прочноокопської, Слов'янської та Уманської. Полки, що перебували на дійсній службі, зводилися в козацькі дивізії – Кавказькі (зазвичай складалися з кубанських і терських козацьких полків) і Кубанські, але окремі полки включалися у зведені дивізії разом з полками інших козацьких військ або регулярними кавалерійськими полками. При цьому два полки утворювали кінну бригаду. Пластунські батальйони також зводилися в бригади.

В умовах швидкого розвитку військової техніки іррегулярні війська поступово втрачали колишнє значення. Козацькі підрозділи під час війни дедалі більше використовували як допоміжні: вони здійснювали розвідку й диверсії, охороняли війська на марші, підтримували наступ піхоти в бою, переслідували супротивника, що відступав. М. Лоріс-Меліков, наказний отаман Терського козацького війська, писав: «Козацтво помітно втратило вже колишній характер того сторожового ланцюга, котрим споконвіку прикривалися окраїни Росії, суміжні з ворожим і хижацьким населенням сходу, і хоча немає сумніву в тому, що воно служить і слу-

житиме найкращою запорукою збереження спокою на Північному Кавказі... проте не можна не визнати, що активна роль козацтва вже навряд чи виявиться тут необхідною, воно впливатиме скоріше самою присутністю своєю, вселяючи у горців моральне переконання у повній неможливості зрушити російське населення з місця» [111].

Основний обов'язок козаків полягав у постійній службі, переважно у прикордонних районах. Особливо тяжкою була служба на кордонах із Туреччиною і Персією, де доводилося боротися проти контрабандистів і розбійників, не допускати проникнення через кордон епідемій. Козаки несли також конвойну службу при командувачеві військ Кавказького військового округу, охороняли російські консульства і місії в азійських країнах (наприклад при Російській імператорській місії у Персії). З кращих козаків набирали Власний Його Імператорської Величності Конвой (служив у Петербурзі, Царському Селі, Лівадії та інших місцях, де перебував імператор) і Кубанський козацький дивізіон, що служив у Варшаві при намісникові в Царстві Польському (пізніше – при командувачі військ Варшавського військового округу). До початку ХХ ст. щороку на дійсній військовій службі перебувало близько 16 500 кубанських козаків (23 % усіх козаків, що служили в мирний час). Напередодні Першої світової війни 1-й Лінійний полк ніс службу в Кам'янці-Подільському, а всі інші – на Кавказі й у Туркестані.

Відбувалися певні зміни в обмундируванні та спорядженні козацтва. У грудні 1871 р. для кавказьких козацьких військ було введено форму з чорної черкески і бешмета. Колір для погонів, парадних бешметів і

верхів папах у кубанців був червоний. Чорна черкеска призначалася для парадів і урочистих випадків, а під час звичайної служби козаки носили буденну черкеску довільних кольорів. Після російсько-японської війни з'явилася також «бойова черкеска із сукна захисного кольору». Шашки і кинджали також могли бути різними, але обов'язково доброї якості. Вони передавалися в спадщину і дбайливо зберігалися вдома. Вогнепальну зброю козак одержував на службі з військових арсеналів.

Козак був зобов'язаний своїм коштом купувати бойового коня, холодну зброю, обмундирування і спорядження, вартість якого постійно зростала. Обмундирування і спорядження козака, що виходив на службу на початку ХХ ст., оцінювалося майже в 166 карбованців [112]. Поступове скорочення конярства призводило до подорожчання бойового коня; орати на ньому категорично заборонялося. Стройовий кінь у Кубанській області коштував 125–140 карбованців. Попри значну кількість землі козаки не могли скористатися її можливостями. Станичні громади й окремі козаки мали право використовувати наділи на власний розсуд. Неможливість обробляти свій наділ змушувала багатьох козаків здавати землю в оренду «іногороднім». Щоб забезпечити вихід козаків на службу, станична адміністрація все частіше була змушена вдаватися до примусових заходів, відбираючи козацький наділ і здаючи його в оренду. Для дедалі більшої кількості козаків військова служба була обтяжливою, а заможні прагнули до підприємницької діяльності. Постійно обговорювалася тема економічного виснаження козацтва. Відбиваючи думку значної частини козаків, місцевий

історик П. Короленко ще у 80-ті рр. XIX ст. у зростанні нещастя козацтва обвинувачував сарану, «жидів» та іногородніх, приплив яких, на його думку, необхідно було обмежити усіма засобами [113].

Однією з цілей адміністративної реформи 1888 р. була протидія «вкрай ненормальному величезному напливу іногородніх елементів», що діяв «руйнівним чином на козацьку військову громаду і традиції» [114]. Не менш рішуче тоді ж підтримав реформу Ф. Щербина, який зазначав, що з масовим напливом іногородніх у Кубанській області «зростання економічних начал переходить у найбезцеремоннішу і найрозгнужданішу наживу за рахунок природи та її найближчого господаря – козака» і що «у густих рядах прибульців виявився значний відсоток хижаків у всіляких видах, людей наживи, які однаково зрештою облутали і господаря-козака, і переселенця-бідняка» [115]. Однак очікування багато в чому не виправдалися.

Чисельність іногородніх уже до кінця XIX ст. перевищила козацьке населення Кубані. При цьому серед переселенців явно переважали вихідці з українських губерній. Вони приїжджали на заробітки, селилися як у містах, так і в сільській місцевості. Саме приплив іногородніх забезпечив економічний прогрес Кубані. До 1897 р. їхня частка серед ремісників області становила 81 %, серед майстрових – 94 %, торговців – 86 % [116]. Але козацтво дивилося на іногородніх як на чужинців, котрі наживаються за рахунок козацьких земель. Парадокс полягав у тому, що бурхливе економічне піднесення Кубанської області підривало матеріальну основу й традиційний уклад більшості козацьких господарств.

Екстенсивне тваринництво було основною галуззю сільського господарства Чорноморії, як і колись у степах Запорожжя. Близькість кордону, набіги розбійників-горців і брак найманої робочої сили для обробки землі в умовах військового побуту та частих призовів козака на службу – все це перешкоджало економічному прогресові краю. Для розвитку нормального господарства потрібно було розмежувати землю між станичними юртами, що й розпочалося тільки з 1870 р., причому розмежування військових земель і лісів від станичних в округах колишньої Чорноморії тривало до кінця десятиліття, а в інших районах Кубані цей процес затягнувся до початку XX ст. Із завершенням розмежування структура землеволодіння стала доволі складною: основну частину військових земель становили станичні юрти, де кожен козак, що досяг 17 років, мав право на одержання душевого наділу; частина території наділялася в спадкове приватне володіння генералам, офіцерам і чиновникам війська, охочим переселенцям (тобто тим, хто добровільно переселявся в Закубання). Землі військового запасу зберігалися для додаткового наділення по мірі приросту населення в станицях. У Кубанській області були також різні категорії земель, що не належали війську. Розмежування значно скоротило можливості для екстенсивного тваринництва хуторян і створило сприятливі умови для землеробського господарства. Однак землеробство вимагало постійної присутності господаря, а значну частину часу козак, як і раніше, витрачав на військову службу. У багатьох козаків не було необхідного реманенту і робочої худоби. Бракувало й достатнього землеробського досвіду. Козаки на

Кубані навіть наприкінці XIX ст. рідко застосовували трипільля, глибоку оранку, угноєння. За свідченням Л. Мельникова, вони не займалися городництвом, продавали хліб, щоб купити воронезьку картоплю, буряк чи капусту [117].

117 Начальник Головного управління козацьких військ П. Щербов-Нефедович, який 1899 р. відвідав Кубанську область, писав: «З розмов на місці виявляється, що досить значна частина пайової землі не обробляється самими власниками паїв, а здається ними в оренду іногороднім чи своїм же заможнішим козакам-одностаничникам» [118]. На відміну від сторонніх селян козаки, що володіли землею на общинному праві, частіше здавали землю в оренду, ніж орендували її самі. Цьому сприяв великий попит на землю з боку іногородніх і порівняно непогана забезпеченість надільною землею основної маси козацтва, що одержувала від оренди необхідні для господарства і військового екіпірування кошти [119]. На початку XX ст. зі зростанням посівних площ і ціни на землю ставало усе менше пасовищ, що робило нерентабельним заняття табунним конярством. Зменшення поголів'я кінських табунів дуже турбувало Військове міністерство, що бачило в цьому загрозу постачанню козацьких військ кіньми необхідної якості. Якщо в 1900 р. у кубанських табунах числилося понад 40 тисяч верхових коней, то до 1913 р. залишилося лише 8,6 тисячі голів [120], хоча кількість робочих коней і надалі зростала.

120 Значно прискорило економічний розвиток Кубані будівництво залізниць – за короткий історичний термін (з 1875 р.) було побудовано майже всі дороги, що існують і нині.

Це набагато полегшувало збут зерна і підвищувало вартість землі. Проникнення товарно-грошових відносин у козацьке середовище загострило суперечності між військовою і господарською сторонами життя. Заможні козаки дедалі більше тяжіли до підприємницької діяльності. Напередодні Першої світової війни розгорнулося бурхливе будівництво Чорноморсько-Кубанської дороги, яку на Кубані називали «козацькою». Ініціатором її створення був К. Живило, який очолював тоді Кубанський Військовий музей. Він став головою правління Товариства Чорноморсько-Кубанської залізниці, а серед засновників були провідні громадські й політичні діячі кубанського козацтва М. Рябовол і К. Бардиж [121]. Багаті козацькі господарства купували сільськогосподарські машини. Однак на тлі квітучих заможних селянських («іногородніх») господарств козацька економіка в цілому явно програвала. Козак розумів, що тривала військова служба в нових умовах стала тяжким тягарем, який гальмує розвиток його власного господарства. Архаїчна система військового землекористування давала змогу зберігати відносну заможність, але від майнового розшарування вберегти не могла.

Найзаможніше жили станиці колишньої Чорноморії. Найбіднішими були закубанські станиці, особливо в нагорній смузі. Л. Македонов, що обстежував господарство і побут цієї місцевості, писав: «Вся нагорна смуга робить враження запущеного, забутого краю. ...Нудьга життя, нестатки і злидні, почуття своєї занедбаності – все це вбиває енергію населення, робить його млявим, апатичним. У рідкісних випадках під впливом якоїсь нестерпної образи і ударів по найбільш живому місцю сколихнеться

станція і ознаменує свій підйом якимось диким вчинком, на кшталт розгрому і вбивства підозрюваних у крадіжці худоби жителів, або ж просто мертвим безпробудним пияцтвом, а потім – усе знову тихо і нудно. ...Нудьга, приреченість, злидні, тяжкі непосильні повинності обсідають козака-господаря, і недарма саме тут склалася приказка: “Слава козацька, 122 а життя собаче”» [122].

Тільки війна могла найкраще продемонструвати доцільність збереження козацьких військ. Серйозним випробуванням стала тяжка російсько-турецька війна 1877–1878 рр. Для кубанського козацтва основним тоді став Кавказький театр воєнних дій. До Закавказзя були відправлені 1-ші Єйський, Кавказький, Кубанський, Полтавський, Уманський, 2-й Хоперський кінні полки, одна сотня 7-го пішого пластунського батальйону і дві кінно-артилерійські батареї 123 [123]. Козаки на Кавказі особливо відзначилися при взятті Ардагана і Карса, у героїчній 23-денній обороні фортеці Баязет (2 сотні Уманського полку). Але результат війни вирішувався на Балканах. Тут у бойових діях брали участь 2-й Кубанський кінний полк, дві сотні 7-го пластунського батальйону і два ескадрони імператорського Конвою [124]. Кубанців було включено до складу Кавказької козацької дивізії під командуванням генерал-лейтенанта М. Скобелева, яка брала участь у боях на найважчих ділянках, починаючи з форсування Дунаю. 26 червня 1877 р. передовий загін генерала І. Гурка, до складу якого входив 2-й Кубанський полк, підійшов до Тирново – давньої столиці Болгарії. Переслідуючи турків, першою в місто увірвалася сотня 124 кубанських козаків [125]. Вони також виявили героїзм і добрий вишкіл

при обороні Шипкинського перевалу (з серпня по грудень 1877 р.), при облозі фортеці Плевна, у боротьбі проти банд «башибузуків» і черкесів, що чинили дикі звірства над болгарським населенням. За шість місяців війни 2-й Кубанський кінний полк узяв участь у 60 боях. Після зимового переходу через Балканський хребет першою з російських частин у Софію увірвалася одна із сотень 2-го Кубанського полку під командуванням осавула Бариш-Тищенко. На козаків покладалися також завдання розвідки, підтримка зв'язку між окремими загонами.

У 1880–1881 рр. кубанські козаки брали участь в Ахалтекинській експедиції в Туркестані під командуванням генерала М. Скобелева (1-й Таманський, 1-й Полтавський і 1-й Лабинський полки), відзначилися при переході через Копетдаг і при взятті фортеці Геок-Тепе. Результатом походу стало приєднання Закаспійського краю (Туркменії) до Російської імперії. Для внутрішньої і прикордонної служби тут на два роки було залишено Таманський і Лабинський полки [126]. 126

Бойовими якостями та стройовою підготовкою козаків захоплювався перський шах Наср-Ед-Дін під час візиту в Росію в 1879 р., і на його прохання до Персії було відряджено російських офіцерів і урядників для формування Перської його величності шаха козацької бригади (створена в 1882 р.). Підготовку перських козаків здійснювали козак-надстроковики Кубанського і Терського козацьких військ. Підрозділи бригади перебували в Тегерані, Тавризі (Тебрізі), Решті, Мешхеді, Ісфахані, Ширазі, Бендер-Буширі та інших містах Північної Персії [127]. 127
Революція в Персії змусила надати

шахському уряду додаткову допомогу – після того, як шах Мохаммед Мірза зрікся престолу й укритися за стінами російської дипломатичної місії, а наговпи мусульманських фанатиків загрожували безпеці російських підданих, улітку 1909 р. 1-й Лабинський полк було відправлено з Баку до Казвина, де разом з іншими російськими військами він узявся до придушення повстань [128]. Згодом на прохання уряду в Персії розміщувалися окремі козацькі підрозділи. Зокрема, на початку 1914 р. на північному заході Персії дислокувалися 1-й Полтавський і 1-й Чорноморський полки Кубанського козацького війська (у містах Хой і Ардебіль).

Іноді козаки виявляли несподівані якості, опиняючись у нестандартній ситуації. Наприклад, осавул Кубанського козацького війська М. Леонт'єв, будучи членом Російського Географічного товариства, сформував і очолив експедицію в Абіссінію (Ефіопію), у 1895 р. вручив подарунки негусу (імператору) Менеліку II, а незабаром став його радником у справах зовнішньої політики і з військових питань. Кубанський осавул супроводжував ефіопське посольство, що їздило на доручення Менеліка II до Петербурга. Саме М. Леонт'єв розробив стратегічний план боротьби проти вторгнення італійських колоніальних військ на основі відкоригованої стратегії війни 1812 р., що привело до розгрому італійського корпусу в битві під Адуа в 1896 р. За це його було визнано гідним високих нагород і звань. Від імені негуса М. Леонт'єв вів дипломатичне листування з російським Міністерством закордонних справ і з турецьким султаном, був генерал-губернатором екваторіальних провінцій Абіссинії. У 1899 р. він очо-

лив військову і наукову етнографічну експедицію до озера Рудольф, у якій брало участь кілька кубанських козаків. У 1900 р. М. Леонт'єв повернувся на батьківщину разом з багатими етнографічними колекціями [129]. 129

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. виявила багато недоліків у організації армії Російської імперії та у тактиці ведення бою. Хоча практично всі невеликі сутички вигравали козаки, великі бої армія програвала. Недооцінюючи козаків в умовах сучасної війни, військовоначальство тільки наприкінці 1904 р. укомплектувало й відправило на фронт кубанські підрозділи. На території Маньчжурії з японцями воювали 1-й Катеринодарський, 1-й Уманський, Терсько-Кубанський кінні полки, шість пластунських батальйонів, 1-ша Кубанська козацька батарея. У травні 1905 р., переконавшись у високих бойових якостях пластунів, командування наказало «давати їм тяжчі самостійні завдання з розвідки, знаходження супротивника і зняття постів, застав його» [130]. 130 Яскравим прикладом доблесних дій кубанців є сміливі рейди в тил японських військ кінного загону генерала П. Міщенка в листопаді – грудні 1904 р. (500 км!), у лютому і травні 1905 р. Але окремі успіхи не могли змінити невдалого ходу війни в цілому.

У роки революції 1905–1907 рр. козацькі підрозділи виконували охоронні функції, їх нерідко залучали до придушення збройних виступів і селянських бунтів, розгону демонстрацій і страйків. Уряд мобілізував для цих цілей пільгові козацькі полки 2-ї і 3-ї черги. Участь козаків у придушенні революційних виступів у 1905–1907 рр. створило їм репутацію «душителів революції». За підрахунками

Л. Футорянського, із загальної кількості рот, ескадронів і сотень, що брали участь у придушенні революційного руху, частка козацьких підрозділів становила в 1905 р. – 11,7 %, 1906 р. – 16,7 %, 1907 р. – 12,6 % [131], і частота їхнього використання була вищою, ніж частин регулярної армії. Ростовський історик В. Трут вважає, що це пояснювалося високою дисциплінованістю, вірністю військовому обов'язку, благонадійністю козацьких частин [132]. Козаки нерідко гинули від рук бандитів, що прикривалися революційними гаслами. Однак усвідомлення того, що доводилося розганяти нагайками страйки і демонстрації трудового народу, викликала обурення самих кубанців. У результаті в 1905 р. відбулися хвилювання в ряді пластунських батальйонів і навіть повстання 2-го Урупського полку. Ці частини відмовлялися виконувати каральні функції й вимагали відправлення козаків додому. Більшість козацтва насторожено ставилася до революції. Однак військове начальство прагнуло ізолювати козаків від революційного впливу. Зокрема, наприкінці 1907 р. командир 9-го пластунського батальйону військовий старшина Зеньковський об'їхав 47 станиць Темрюцького відділу і скрізь виголошував промови про «ганебну поведінку» козаків 2-го Урупського полку і пластунських батальйонів, про «підступні наміри» революціонерів, про «священний обов'язок» нести царську службу і про карі за непослух [133].

Проте в середовищі козацтва відбувалися незворотні процеси: станові перегородки, що повинні були зберігати його від руйнівних зовнішніх впливів, не могли стримувати поступового поглиблення майнової й соціальної нерівності. Зубо-

жіння значної частини козацьких родин стало нерозв'язною проблемою. 1910 р. спалахнули заворушення козаків 2-го Урупського полку, а на початку 1912 р. було придушено заворушення в 3-й Кубанській козацькій батареї [134]. У військових колах усе настійніше обговорювалося питання ліквідації козацьких військ: в умовах загострення земельної й політичної кризи наявність в імперії численного озброєного населення було вкрай небезпечною.

Однак дискусії було перервано початком світової війни. У станицях в цей час збирали хліб. У Старо-Мишастівській, наприклад, усі чоловіки були в степу, коли опівдні 18 липня 1914 р. задзвонили дзвони. Від станичного правління поскакали врізнобіч вершники з червоними прапорцями – знаком мобілізації. Наступного ранку матері проводжали синів, дружини – чоловіків. Козачки обережно виводили коней із воріт, пам'ятаючи стару народну прикмету: «Кінь спіткнеться – козак не повернеться». Так починалася велика трагедія, яка виявилася лише прологом кривавого божевілля, що незабаром звалилося на країну [135]. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, а незабаром було призвано на службу другу і третю черги пільгових козаків. До серпня 1915 р. на фронтах перебувало понад 97 тисяч кубанських козаків, а до кінця війни – понад 107 тисяч, або 12 % козацького населення області. Таких масштабів мобілізації козацтво досі не знало. У роки війни Кубанське козацьке військо виставило 37 кінних полків, 24 пластунські батальйони, 1 окремий кінний дивізіон, 1 окремий пластунський дивізіон, 51 окрему сотню, 6 артилерійських батарей, не враховуючи тилових частин [136].

134

135

136

Початкове розташування козацьких частин у ході Першої світової війни багато в чому було продиктоване місцями їхньої постійної служби, які визначилися ще наприкінці XIX ст. Зокрема, першочергові полки Кубанського козацького війська в мирний час служили переважно в Закавказзі. Тому з моменту вступу Туреччини у війну основні сили козаків-кубанців опинилися на Кавказькому фронті. На європейський фронт Кубань могла виставити лише пільгові полки, мобілізовані на війну. Кубанські козацькі частини перебували на усіх фронтах – від Балтійського моря до Персії. Як правило, вони діяли в складі козацьких дивізій, корпусів, груп і скеровувалися на підтримку стрілецьким полкам. Маневрені козацькі сотні здійснювали розвідку, брали участь у наступках і проривах фронту, вели ар'єргардні бої в період відступу армії Російської імперії. З перших днів війни козаки-кубанці воювали в Польщі, Східній Пруссії, у Галичині. Нерідко саме від їхніх дій залежав результат битви. Скрізь вони засвідчували себе прекрасними вершниками і майстрами шашкового бою, демонстрували високий бойовий вишкіл. 4 серпня 1914 р. у бою під Городком значні сили австро-угорських військ атакували авангард армії генерала О. Брусилова, але будапештську гвардійську кавалерійську дивізію угорців у двогодинній сутичці було знищено. У перемозі відіграли роль і кубанські козаки [137].

16 жовтня 1914 р. почалася війна на Кавказькому фронті – проти Туреччини. До середини 1916 р. до складу Кавказької армії входили кубанські козацькі полки: 1-й Уманський, 1-й Чорноморський, 1-й Хоперський, 1-й Лабинський, 1-й Полтавський, 1-й Таманський, 1-й Кав-

казький, 3-й Кубанський, 3-й Таманський, 3-й Катеринодарський, 3-й Лінійний, 3-й Кавказький, 3-й Лабинський, 3-й Чорноморський, 1–4-й зведені кубанські козацькі полки, 9 особливих кінних сотень, 22 пластунських батальйони (що входили до складу чотирьох пластунських бригад), не враховуючи козацької артилерії [138]. У суворих умовах воєнних дій восени 1915 р. на Кавказькому фронті народилася пісня «Ты, Кубань, ты наша родина», що стала згодом гімном кубанського козацтва.

Особливе місце посідають дії Російського експедиційного корпусу в Персії, до складу якого входили і козаки (1-й Уманський, 1-й Запорізький, 1-й Хоперський козацькі полки та ін.). Цей корпус зірвав спроби втягти Персію у війну на боці Німеччини, а в 1916 р. почав наступ у напрямі Месопотамії – на допомогу англійським військам, що оборонялися від турків. В авангарді корпусу йшов 1-й Уманський козацький полк [139]. У квітні сотня цього полку, зробивши 300-верстний рейд у глибокий тил супротивника, зустрілася під Багдадом з англійцями. Усі козаки сотні були нагороджені за цей рейд Георгіївськими хрестами, а осавул В. Тамалій – також англійським орденом Военного Хреста. Разом з тим військове командування часто дивилося на козаків як на другорядне військо, залишаючи деякі кінні кубанські частини у спокійних місцях фронту, де можна було обійтися і без їхньої присутності. Це, напевно, свідчило про невміння гідно оцінити військовий потенціал козацтва. Однак поява новітньої військової техніки – далекобійної артилерії, бронемашин, авіації, хімічної зброї, масове застосування кулеметів – усе це змінило роль кінноти, і козаки змушені були учитися воювати з окопів, як і решта армії.

Утворення Кубанського козацького війська було досить штучним – між чорноморцями і лінійцями існували великі розбіжності. Майже всі чорноморські козаки мали українське походження, а ядро становили нащадки запорожців. Чорноморія довго зберігала специфічні особливості в управлінні, землеволодінні й землекористуванні, у культурі, самосвідомості та мові. Офіцер і відомий географ М. Венюков, що прибув на Кавказ наприкінці 1861 р., писав: «У колишньому Чорноморському війську, що складається з малоросіян і зберігає перекази Запорізької Січі, ця окремість набуває вигляду національності і виражається неприхильністю до іногородців, яких козаки недружелюбно називають москалями» [140]. Козаки-лінійці були переважно росіяни за походженням. Багато хто з них походив від донських козаків, чимало – від однодворців, що переселялися з кінця XVIII ст. із чорноземних і українських губерній [141]. Зокрема, у 1802–1804 рр. частину російських однодворців, козаків колишнього Катеринославського війська, було переселено на Кубанську лінію; вони заснували станиці Ладозьку, Тифліську, Казанську, Темижбецьку і Воронежську, які утворили Кавказький козацький полк.

Поряд із постійним припливом російського населення лінійні станиці поповнювалися й українцями. Через велику смертність населення внаслідок постійних військових сутичок, хвороб і браку продовольства на Нову (Лабинську) лінію перевели, із зарахуванням у козаки, переселенців з Полтавської і Чернігівської губерній, нижні чини регулярної армії, а також чорноморських козаків [142]. Походження козаків Хоперського пол-

ку, як зазначалося в літературі, також значною мірою пов'язано з українською (запорозькою) основою [143].

В етнокультурному сенсі лінійне військо було досить строкатим, однак інтенсивна культурна інтеграція в умовах явного переважання російських культурних традицій привела до того, що козаки-лінійці не протиставляли себе Росії й не прагнули відокремитися від неї. Суперечності між чорноморцями й лінійцями були досить відчутні навіть у період громадянської війни 1918–1920 рр. Відмінність у самосвідомості дуже яскраво демонструє рішення № 7 козацького збору станиці Старонижчестеблівської Таманського відділу від 10 серпня 1918 р. (тобто одразу після падіння радянської влади), опубліковане у газеті «Великая Россия» у Катеринодарі у вересні того ж року. Плуताючи українські та російські слова, що характерно для кубанського говору, текст промовляє: «Мы, нижеподписавшиеся казаки куреня Старонижчестеблиевского... зибралысь на свою збирню перший раз після пропажи москальской власти... мы малы козацьку мову в тим, що мы, козаки, потомки прежних запорожцев по своему слабоумию или недохвату в науци, ны так давно изменилы свой ридный Кубани, дали волю и власть проклятому москалю таку, якою сами владилы, памятую, що и вин наш брат по нашому Государству, також будэ з нами вмисти робыты и жыты на Кубани на пользу всего казацтва, ну наша думка гныла и плода з цѐи доброты ны выйшло». Маючи на увазі під «москалями» владу більшовиків, козаки калялися, що нещодавно зрадили рідну Кубань і тепер дякували своїм рятівникам, клялися у вірності військовому отаманові О. Філімонову, Кубанській Раді та крайовому

144 уряду [144]. На момент створення Кубанського козацького війська чисельність козацького населення становила близько 214 тисяч осіб обох статей, в тому числі колишні чорно-
145 морці – близько 180 тисяч [145].

Кавказька адміністрація прагнула до уніфікації цивільного й військового управління в регіоні, до ліквідації самотності Чорномор'ї. Створюючи Кубанське козацьке військо, російська влада намагалася не тільки раціональніше забезпечити підкорення краю, а й зруйнувати замкнутість чорноморців. Одразу ж після створення війська «з боку чорноморського дворянства було висловлено опозицію
146 проти цього з'єднання» [146]. У зв'язку з цим кавказьке начальство планувало перенести центр області й війська з Катеринодара за межі колишньої Чорномор'ї до місця злиття річок Кубані й Лаби – у район між станицями Усть-Лабинською і Некрасівською. Цікаво, що наказний отаман Кавказького лінійного кубанського війська М. Рудзевич також виступив проти цієї ідеї, за що був звільнений з посади і відправлений у розпорядження головнокомандувача
147 військ у Царстві Польському [147]. Сформовані традиції Чорномор'ї і власність війська на землі, подаровані грамотою Катерини II, генерал М. Євдокимов ігнорував: він прагнув частину козаків-чорноморців (станіці Старо-Щербинівську, Конелівську й Шкуринську) переселити за Кубань, незважаючи на їхні привілеї. Пройшовши шлях від солдата до генерала і навіть графа, Євдокимов вимагав дисципліни і безумовного виконання наказів. Але у відповідь почалися заворушення чорноморців і лінійців, які не вірили, що цар міг дати згоду на переселення, котре розоряло козацькі господарства. Козаки-чорно-

морці не хотіли залишати чорноземних земель, подарованих Катериною II, і вирушати в дикий непідкорений край із незвичною місцевістю. Євдокимов був змушений особисто приїхати до Катеринодара, щоб зломити опозицію. Почувши відмову офіцерів-чорноморців, він багатьох наказав заарештувати. Але це не допомогло, тож Євдокимов повернувся до Ставрополя, звідки доповів про бунт і непокору чорноморців. Осміливши, 2 генерали і 92 офіцери – чорноморські дворяни з козаків – подали на ім'я Євдокимова прохання: відокремити 6 бригад лінійців і повернути війську ім'я, заслужене предками. У доповідній записці вони також висунули свої умови переселення за Кубань, що вважалося явною зухвалістю [148]. За свідченням М. Венюкова, один зі ставропольських офіцерів запропонував обмежувати землі чорноморських дворян, які подали згадане прохання, що привело б до втрати ними великих земель, котрі не мали конкретних меж і були зайняті «самозахопленням». Євдокимов відхилив такий «суворий» захід, проте наказав 8 чоловік заарештувати [149]. Всупереч забороні начальства
148 чорноморці все-таки відправили до Петербурга свого представника зі скаргою.

Після провалу спроби насильницького переселення козаків до нових станиць влада створила систему пільг і матеріальної допомоги для переселенців, особливо для добровольців (козаків, яких бракувало, набирали жеребкуванням). Заселення Закубаня почало здійснюватися на підставі імператорського рескрипту на ім'я графа М. Євдокимова від 24 червня 1861 р., а 10 травня 1862 р. було затверджено підготовлене ним же Положення про заселення передгір'я

західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії, відповідно до якого у згаданий район військовий міністр розпорядився переселити 12 400 кубанських козаків, 800 – азовських, 1200 – донських, 2000 державних селян і малоросійських козаків, 600 одружених нижніх чинів Кавказької армії, включивши їх усіх до складу Кубанського козацького війська. За період 1861–1865 рр. тут було засновано 111 станиць (деякі з них пізніше ліквідували), управління якими здійснювалося за зразком колишнього Кавказького лінійного кубанського війська [150]. При цьому зі станиць створювалися нові полки або бригади, що склалися з полків. Фактично кубанські козаки становили більше половини переселенців. У нові станиці заселялися також донські, азовські, терські, уральські й оренбурзькі козаки, одружені нижні чини Кавказької армії, українські козаки й селяни Полтавської, Воронезької, Харківської, Чернігівської та деяких інших губерній [151], яких зараховували в кубанські козаки. Нові станиці прикривалися кордонними лініями.

1863 р. у Чорноморії знову проявилися прагнення до відокремлення, що не відповідало планам кавказького начальства. Тому М. Євдокимов знову запропонував невідкладно перенести адміністративний центр із Катеринодара. Однак Ф. Сумароков-Ельстон (наказний отаман і начальник області в 1863–1869 рр.) висловився проти такого перенесення через брак необхідних коштів на будівництво нового міста [152]. До речі, після згаданих заворушень вища адміністрація не призначала наказними отаманами Кубанського козацького війська вихідців із місцевого

козацтва аж до 1908 р., коли цю посаду обійняв М. Бабич. У той же час самодержавство постійно демонструвало свої особливі відносини з козацтвом і прагнуло його «приручити». Члени імператорської фамілії були шефами козацьких полків. Генерал М. Кармалін, наказний отаман і начальник області в 1873–1882 рр., височайшим повелінням від 3 лютого 1877 р. був зарахований з потомством у число жителів станиці Полтавської Кубанського козацького війська, із присвоєнням йому звання почесного старика станиці. Г. Леонов, який обіймав цю посаду в 1884–1891 рр., був обраний почесним стариком станиць Кореновської та Баталпашинської. Справжнє ставлення козаків до таких явищ цілком чітко проявилось після скинення царату. Улітку 1917 р. з числа почесних стариків козацького стану було виключено великого князя Бориса Володимировича, графів Фредерікса і Бенкендорфа, колишніх військових міністрів В. Сухомлинова, О. Редигера та ін. З не меншою одностайністю кубанці відмовили у праві іменуватися почесними козаками своїм колишнім безпосереднім начальникам, які були отаманами війська або його відділів – генералам М. Михайлову, П. Кокуньку, П. Міщенку та ін. [153].

Війна завдала тяжкого удару населенню. Через численні мобілізації в господарствах скорочувалася кількість працездатних працівників, особливо в козаків, оскільки відсоток призваних на військову службу серед них був помітно вищим, ніж серед селян. 28 лютого 1917 р. у Катеринодарі було отримано новина про перемогу революції в Петрограді. Незабаром сенсаційна новина про повалення самодержавства сколих-

нула всю Кубань. Але тут не відбулося негайного зміщення представників старої влади, як у багатьох інших районах країни. Начальник Кубанської області й наказний отаман війська М. Бабич заявив про підпорядкування новому уряду Росії і певний час продовжував керувати краєм, встановлюючи зв'язки з місцевими громадськими діячами, що підтримали Лютневу революцію.

У березні – квітні по всьому краю створювалися Ради і громадянські комітети. Однак у станицях і козацьких хуторах керували органи козацького самоврядування на чолі з отаманами. 8 березня за наказом М. Бабича для управління краєм створено Кубанський обласний громадянський комітет, зі складу якого було сформовано Тимчасовий Кубанський обласний виконавчий комітет. Комісаром Тимчасового уряду на Кубані було призначено депутата Державної Думи чотирьох скликань осавула зі станиці Брюховецької К. Бардижа. Незабаром М. Бабич, який ще недавно мав великий авторитет як добрий адміністратор і безкорислива людина [154], подав у відставку і виїхав до П'ятигорська, де в серпні 1918 р. серед інших заручників його по-звірячому вбили більшовики. К. Бардиж, що прибув із Петрограда, призначив тимчасовим отаманом начальника штабу Кубанського козацького війська К. Га-
155 денка [155]. 9–18 квітня у Катеринодарі проходив I з'їзд представників населених пунктів Кубані, який обрав Кубанську обласну Раду як вищий орган громадянської влади в області. З'їзд підтвердив повноваження громадянських комітетів як органів нової влади, однак не поширив їхні функції на території станичних юртів, де зберігалось отаманське правління. Виникло співвідношення сил,

яке генерал А. Денікін у «Нарисах російської смуги» схарактеризував як «тривладдя», оскільки козацькі станові органи влади почали швидко висуватися на перший план.

Ще напередодні закінчення роботи з'їзду представників населених пунктів і установ Кубані його учасники-козаки оголосили себе Кубанською військовою радою. 17 квітня тепер уже козацький з'їзд підтвердив створення Ради і сформував Тимчасовий Кубанський військовий уряд, які стали вищими органами управління війська. Очолив військовий уряд колишній отаман Лабинського відділу полковник О. Філімонов, а головою Ради було обрано М. Рябовола. А на початку липня, з одержанням звісток з Петрограда про взяття всієї повноти влади Тимчасовим урядом, військова Рада оголосила про розпуск Кубанської обласної Ради, громадянських комітетів, станичних рад, про відновлення в станицях повноти влади отаманів, у селах – старшин. Наприкінці вересня – на початку жовтня 2-га крайова Рада проголосила себе верховним органом не тільки війська, а й усього Кубанського краю і 17 жовтня ухвалила Тимчасове положення про вищі органи влади в Кубанському краї, відповідно до якого «управління в області передавалось Кубанській Раді», куди мали увійти представники козаків, горців і корінних селян (які постійно проживали у краї не менше ніж три роки). Зі своїх членів Кубанська Рада мала сформувати Законодавчу Раду та обрати військового отамана. Виконавчу владу мав уособлювати Військовий уряд з 10 осіб, троє з яких були представниками горців та іногородніх. Це забезпечувало козацтву провідні позиції в краї. Однак у середовищі самого козацтва не було полі-

тичної єдності. Існували різкі суперечності щодо майбутнього статусу Кубані. Частина діячів Ради – так звані чорноморці, або федералісти (серед яких виділялися М. Рябовол, який став головою Законодавчої Ради, і Л. Бич, обраний у листопаді 1917 р. головою Кубанського крайового уряду), – були прихильниками широкої автономії Кубані, її «самостійного» існування, а після захоплення влади більшовиками і проголошення незалежності України шукали з останньою зближення. Інша частина – «лінійці» (до яких належав обраний 12 жовтня військовим отаманом полковник О. Філімонов) – підтримували ідею розвитку Кубані у складі єдиної й неподільної Росії. Боротьба між цими угрупованнями не припинялася аж до закінчення громадянської війни і стала однією з причин катастрофи Білого руху на Півдні Росії.

26 жовтня на Кубані було отримано звістку про повалення більшовиками Тимчасового уряду в Петрограді та проголошення в країні радянської влади. Кубанський військовий уряд ухвалив не визнавати влади більшовиків і прийняти на себе всю повноту влади в області аж до відновлення Тимчасового уряду. 1 листопада 1917 р. Законодавча Рада обрала Кубанський крайовий уряд, головою якого став Л. Бич. Рада шукала підтримки серед населення області. 12 грудня відкрився 2-й загальнообласний з'їзд представників козаків, іногородніх і горців, що складався з прихильників Кубанської Ради. З'їзд обрав об'єднану Законодавчу Раду у складі 45 козаків, 45 іногородніх і 8 горців, а також новий крайовий уряд. Паралельно у Катеринодарі проходив з'їзд трудових козаків і іногородніх (або 2-й Кубанський обласний з'їзд іно-

родніх), який відмовився визнавати постанови Крайової Ради й уряду і зажадав передачі усїєї влади радам. Надії на козаків, що поверталися з фронту, не виправдалися: жодна з таких військових частин не підкорилася Раді та її уряду [156]. Власні ж ¹⁵⁶ «війська Кубанського краю» склалися з нечисленних добровольчих загонів. 8 січня 1918 р. об'єднана Законодавча Рада проголосила Кубань самостійною республікою, що входить до складу Росії на федеративних засадах. Протягом січня ради взяли владу у свої руки в Армавірі, Майкопі, Темрюці, Тихорецькій і ряді станиць, де почалося формування Червоної гвардії. Територія, контрольована Радою і її урядом, стрімко скорочувалася, а 14 березня збройні сили червоних зайняли Катеринодар, змусивши Раду і уряд зі своїм загоном рушити за р. Кубань на з'єднання з Добровольчою армією генерала Л. Корнілова. Спочатку більшість станичників сподівалася на мирне співіснування з радянською владою, воліючи зберігати нейтрально-визікувальну позицію. Однак непримирна політика більшовиків і прагнення переділити всі землі змусила основну масу стати під прапори отамана О. Філімонова, змушеного підкоритися білогвардійському генералові А. Денікіну. 4(17) серпня Катеринодар знов захопили білі, а до кінця 1918 р. вже вся Кубанська область перебувала під контролем Денікіна. За даними емігрантських козацьких журналів, на боці білого руху боролися 3 кінні дивізії, 3 окремі кінні бригади, 3 пластунські бригади, 24 батареї – усього близько 110 тисяч кубанських козаків [157].

Головнокомандувач Збройних Сил Півдня Росії А. Денікін змушений був відновити колишню козацьку адмі-

ністрацію, оскільки козацтво становило надзвичайно важливу частину антибільшовицького руху. Козацький уряд, своєю чергою, змушений був миритися з колишніми царськими генералами, які очолювали Білий рух. Кубанські козацькі лідери шукали свій «третій шлях», але, як і раніше, зберігалися гострі суперечності між «чорноморцями», що стояли на федералістських і навіть сепаратистських позиціях, і «лінійцями», які підтримали політичний курс А. Денікіна. Внутрішня боротьба між козацькими лідерами призводила до «міністерського гармидеру». За час після відставки М. Бабича змінилося 3 військових отамани (О. Філімонов, М. Успенський, М. Букретов, виконував обов'язки військового отамана В. Іванис), 5 голів уряду, а склади уряду змінюва-

158 лися 9 разів [158].

У другорядних питаннях А. Денікін ішов на поступки і не заперечував, коли Кубанська надзвичайна крайова Рада, згідно з Тимчасовим положенням про управління Кубанським краєм, юридично перетворила Кубанську область на Кубанський край 5 грудня 1918 р. [159] (фактично ця назва вживалася і раніше). З цього часу і до кінця березня 1920 р. Катеринодар вважався крайовим центром. Але А. Денікін ненавидів сепаратистські прагнення. Тим часом уже 9 серпня 1918 р. до Катеринодара прибув «представник астраханського уряду», з'явився з вірчою грамотою посол Білоруської народної республіки. Незабаром при Кубанському крайовому уряді було акредитовано уповноваженого представника від Всевеликого Війська Донського, прибув особистий представник гетьмана Української держави Павла Скоропадського разом із секретарем посольства. Своїх дипломатичних представників (не до А. Денікіна, а до

Кубанського уряду!) надіслали Грузія, Вірменія, Азербайджан, а Персія навіть відкрила у Катеринодарі «імператорське консульство» [160]. 160

Зовнішньополітична активність козацьких лідерів зумовила зростання підозр і побоювань. Ще на початку 1919 р. Кубанська Рада послала свою делегацію на Паризьку мирну конференцію, аби домогтися включення Кубані до Ліги Націй як повноправного члена світового співтовариства. Восени ЦК РКП(б) дав вказівку наркомуніноземних справ Г. Чичеріну розпочати переговори з паризькими представниками Донського і Кубанського білокозацьких урядів, які звернулися до Раднаркому з пропозицією про мир [161]. Таку діяльність, звісно, А. Денікін терпіти не міг, але лише в листопаді відповів розгоном Ради. Це сталося після того, як стало відомо, що «Паризька делегація» Кубанської Ради підписала з горянським меджлісом у Тифлісі «договір дружби», в якому обіцяла підтримку горцям, що борються проти військ білогвардійців. Справа закінчилася стратою й арештами вождів кубанської «самостійності». Приголомшена Рада наступного дня ухвалила законодавчі акти, що відповідали вимогам білогвардійського командування, але вже 29 грудня 1919 р. відновила колишню Кубанську конституцію [162]. У цих умовах 162 дезертирство кубанських козаків із фронту набуло масового характеру. Намагаючись урятувати становище, у січні 1920 р. козацькі лідери скликали Верховний військовий круг Дону, Кубані й Тереку, який оголосив себе вищою владою у справах, спільних для названих територій. Перебуваючи в полоні ілюзій, Верховний військовий круг ухвалив: «Вилучити негайно козацькі війська з підпорядкування генерала Денікіна в оперативному

відношенні» і лише після переговорів з командуванням Добровольчої армії визнав А. Денікіна «главою південноруської влади», однак 3 березня оголосив цей договір «таким, що не відбувся» [163]. На Крузі також було ухвалено рішення про створення Кубанської армії під командуванням генерала А. Шкуро – кубанського козака. Однак уже нічого не можна було змінити – фронт відкочувався на південь, а козаки масами розбігалися по станицях, наївно думаючи, що радянська влада – менше зло, ніж «єдина і неподільна Росія» за Денікіним. Капітуляція Кубанської армії 2–4 травня 1920 р. у районі Адлера означала, що Кубанське козацьке військо фактично припинило існувати. Лише частина козаків перебралася в Крим, щоб продовжити боротьбу під керівництвом П. Врангеля.

Після остаточної поразки білогвардійців Кубанський корпус (близько 16 тисяч осіб) було евакуйовано з Керчі й Феодосії на грецький острів Лемнос, куди ще раніше прибули кубанці з Новоросійська. Тут у грудні 1920 р. отаманом Кубанського козацького війська було обрано генерал-майора В. Науменка (залишався ним до 1958 р.). Продовжувала функціонувати Кубанська Рада. Частина козаків згодом повернулася на батьківщи-

ну, інші виїхали до різних країн і стали емігрантами. До Другої світової війни архів і майно війська і його полків зберігалися в Белграді, а в 1949 р. військові регалії і значну частину документів було відправлено до США. До 1981 р. вони зберігалися в Кубанському домі в Нью-Йорку, після чого були поміщені у Кубанський військовий музей у м. Ховеллі (штат Нью-Джерсі), де зберігаються дотепер [164]. Нечисленна кубанська культурна еліта осіла переважно у Чехословаччині (Ф. Щербина, Л. Бич та ін.), а політична й військова – в Югославії [165]. Попри розпорошеність, кубанське козацтво зберігало свої традиції. Кубанці, що оселилися разом, об'єднувалися у громадські організації, які називали станицями і хуторами. Зокрема, в Кубанську станицю в Парижі входили козаки, іногородні й горці з колишньої Кубанської області. Навіть в еміграції тривали старі суперечки між прихильниками єдиної Росії та «самостійниками», які поділялися на ряд напрямів. Особливо непримиренні виступили з ідеєю створення так званої Козакії – союзної козацької держави, а окрема група кубанців обстоювала відокремлення Кубані від Росії, допускаючи в майбутньому включення Кубанської області до складу України [166].

18.4.

Козаки за радянської влади. Відродження козацтва в новій Росії

Інакше, ніж у емігрантів, склалася доля кубанських козаків, що залишилися на батьківщині. Радянський уряд розпочав політику «розкозачу-

вання», що часто-густо переходила в соціальний геноцид. Основна маса козачого населення ставилася до радянської влади з недовірою, а то й ворожо. Цьому сприяла й політика більшовиків. Старожили станиць, попри належність до свого колишнього стану, були розлючені сильним припливом до краю злиденних переселенців (266,1 тисячі мігрантів до сільської місцевості за 1921–1924 рр.).

Особливе обурення викликали нетактовні задуми властей Північно-Кавказького краю виділити із конфіскованих козацьких земель військового запасу 75 тисяч десятин для євреїв-переселенців із США [167]. Своєю чергою, серед більшовиків панувала впевненість у тому, що все козацтво – це «контрреволюційна сила», а в деяких станицях майже третина козаків була позбавлена виборчих прав [168]. Лише наприкінці 1924 р. власті дещо пом'якшили політику щодо козацтва.

Важливою складовою національної політики в регіоні в цей період стала широкомасштабна кампанія з українізації. III з'їзд Рад СРСР, що відбувся 1925 р., ухвалив постанову «По вопросам советского строительства», в якій зазначив про потребу «введения во все выборные советские органы представительней национальных меньшинств, организации школ и съездов на родном языке» [169]. Для Північно-Кавказького краю з цього часу українізація стала пріоритетним напрямом у реалізації цієї постанови. Їй підлягали 37 районів краю, 3 мільйони 106 тисяч 852 мешканці, що в перепису 1926 р. були позначені як українці [170]. Кубанський округ, де з-посеред місцевих жителів цілковито переважали вихідці з України (у тому числі нащадки чорноморських козаків), підлягав першочерговій та прискореній українізації. Більше того, в перспективі планували передати частину «українських районів» Північно-Кавказького краю Українській РСР [171]. Така політика стала «одним из вариантов заигрывания с казачеством с целью увеличения численности казаков в партийно-государственном аппарате» [172]. Однак форсоване землевпорядкування, підвищення податків і варварська колективізація активізували супро-

тив козацтва заходам радянської влади, і в 1932 р. «українізацію» було раптово припинено, а на зміну їй прийшли брутальна русифікація і масові репресії проти українського населення Кубані, національної інтелігенції.

Депортації населення репресованих станиць і голод 1933 р. завдали відчутного удару по кубанському козацтву, по його становій і національній самосвідомості, адже замість сотень тисяч заморених голодом і депортованих до Сибіру сімей масово завозили переселенців із центральної Росії.

Однак пам'ять про історичне минуле виявилася незнищеною, і з 1989 р., в умовах кризи комуністичного режиму і поступового розпаду СРСР, розпочалися процеси відродження козацтва. Після нетривалої боротьби різних угруповань за вплив на нащадків козаків, у Краснодарському краї законодавчо було оформлено нове Кубанське козацьке військо, незмінним отаманом котрого є колишній викладач історії Кубанського державного університету, а нині козацький генерал Володимир Прокіпович Громов. Це військово-патріотичне об'єднання, звісно, не є класичним козацьким військом. Воно отримує фінансування з державного бюджету; у своїй внутрішній і зовнішній діяльності втілює політику уряду Російської Федерації; займається патріотичним вихованням молоді, бореться з наркоманією, організовує народні дружини.

Неефективними виявилися спроби деяких козацьких спільнот відродити традиційне козацьке общинне землеробство. Протягом своєї недовгої історії військо не брало участі у воєнних конфліктах, за винятком направлення «добровольців» до гарячих точок.

Ідеологи нового кубанського козацтва будують свою політику на ігноруванні українського етнічного коріння, виступають проти повернення багатющої творчої спадщини місцевих українських козацьких діячів. Не було навіть перевидано твори отамана-письменника Якова Кухаренка, хоча його видатна роль в історії козацтва не заперечується.

Ганебним фактом стало закриття у 2006 р. Літературного музею в Краснодарі, основу фондів якого складала епістолярна спадщина Я. Куха-

ренка, зокрема і його листування з Т. Шевченком.

Перед тим, у 2003–2004 рр., під час провокацій на російсько-українському кордоні в районі острова Тузла (Азовське море), члени Кубанського козацького війська виставляли символічні «пикети» проти «агресії» Української держави.

Кубанське козацьке військо встановило й підтримує зв'язки з нечисельними закордонними осередками кубанського козацтва.

«ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО» В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

- 19.1. «Вільне козацтво»
як вияв революційної
творчості мас
- 19.2. «Вільне козацтво»
і Центральна Рада
- 19.3. «Вільне козацтво»
в умовах загострення
соціально-політичної
кризи революції
та українсько-більшовицької
війни

19.1.

«Вільне козацтво» як вияв революційної творчості мас

Після переселення в 1862–1864 рр. частини Азовського козацького війська на Кубань і ліквідації решти царським указом у жовтні 1864 р. козацтво як військовий стан зникає з теренів України, але дивовижним опосередкованим чином дає потужний поштовх до формування новочасної для XIX ст. української національної ідеї. З часів автора «Історії Русів» козацька тематика романтичними образами полонить голови української інтелігенції. Славне козацьке минуле, часи, коли «ми ще були козаками», стають темою постійних творчих роздумів Т. Шевченка, наскрізною темою історіографічних

досліджень М. Костомарова, М. Максимовича, В. Антоновича. «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Чорна рада» П. Куліша, романи М. Старицького, п'єси М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, С. Черкасенка романтизують та рафінують козацтво. Повісті та оповідання А. Кашенка вводять козацьку тематику у масову українську свідомість, в якій козацьке та українське сприймаються як тотожні явища.

Козацьку тематику активно використовують у революційній риториці та пропаганді. Лідери українського національно-визвольного руху, формулюючи гасла національно-територіальної автономії України, навесні 1917 р. неодноразово звертаються до часів Б. Хмельницького з метою легітимації революції історичним минулим. Уже в першій відозві Товариства українських поступовців його лідери закликали народ пам'ятати лише про те, що об'єднує, а не роз'єднує націю, що «як за батька Хмельницького запанує у нас “воля і дума єдина”» [1]. Відтворюючи дискусії з російськими політиками весною – літом 1917 р. у «Відродженні нації», В. Винниченко ідентифікував південну Україну як землі, «заселені з давніх-давен українцями, політі їхньою кров'ю, якраз ті землі, де віками провадилась боротьба українського козацтва з турками й татарами, де билось серце Козацької України – Січ Запорозька...» [2]. Не випадково найважливішим декларативним документам Центральної Ради було надано форму гетьманських універсалів. Демократична козацька традиція стала однією з ідеологічних підвалин Української революції початку ХХ ст.

Козацька риторика активно поширюється серед українців – військових російської армії. Створюючи

у березні 1917 р. у Києві Український військовий клуб, організатори одразу ж назвали його іменем гетьмана Павла Полуботка. Більшість українізованих військових частин, які виникли 1917 р. у російській армії, мала історичні гетьманські імена: Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Сагайдачного, П. Полуботка, І. Мазепи та ін. Солдати й офіцери іменують себе козаками та старшинами, а свої підрозділи – роями, сотнями, куренями та полками. Послана від Української Центральної Ради у травні 1917 р. делегація поряд із низкою суто політичних вимог поставила Тимчасовому урядові й таку: «Зробити розпорядження про видачу всіх старих запорозьких знамен та клейнодів (булави, бунчуки і т. д.), а також знамен городських українських полків особній українській делегації, яка в короткім часі буде послана від Генерального комітету з Києва для прийняття й відвезення їх в Київський історичний музей» [3].

Козацька тема залишила яскравий революційний слід і в селянському середовищі. Пов'язаний він насамперед зі створенням та діяльністю «вільного козацтва». Спроба відродження козацтва у ХХ ст. не витримує жодного порівняння з його історією ранньомодерного часу, а відтак і написано про «вільне козацтво» небагато, до того ж на цих працях позначилися різні ідеологічні підходи, якими послуговувалися їхні автори. Спробуємо їх стисло охарактеризувати. 1922 р. у «Літературно-науковому віснику» з'явилася стаття-спогад Г. Юртика (Ю. Тютюнника) «Звенигородський кіш вільного козацтва», що започаткувала вивчення проблеми [4]. В лютому 1918 р. Ю. Тютюнника обрали отаманом Звенигородського «вільного козацтва», тому все, що він

написав з цього приводу, сприймалося як свідчення очевидця і незаперечний факт, попри те, що весною – літом 1917 р. він був далеко від Звенигородщини. Показовою в цьому сенсі є брошура Р. Бориса, в якій зародження «вільного козацтва» та перші його дії практично переписано зі статті Тютюнника і не підкріплено жодними джерелами [5]. Саме стаття останнього започаткувала певну ідеологічну лінію, яку неодноразово згодом використовували і модернізували інші автори. Ю. Тютюнникові належить першість у формулюванні думки про те, що «українська демократія відносилась до організації Вільного козацтва ніяк» і що з «демократичних партій тільки партія соціалістів-самостійників без застережень пішла на зустріч народному рухові. Члени цієї партії працювали в організаціях Вільного козацтва, поглиблювали національну свідомість та ідею творення української збройної сили» [6]. Тютюнник оминає той факт, що партію соціалістів-самостійників було створено лише наприкінці 1917 р., і не пояснює, про який час співпраці самостійників із «вільним козацтвом» він веде мову. В праці Р. Бориса «ніяк» модернізовано в «неприхильно», а критика соціалістичної інтелігенції стає ще жорсткішою. «...Українські соціалісти...», – пише він, – боялися ще й того, щоби українська армія чи Вільне козацтво не зросли до тої міри, щоби могли понад їхні голови на чолі з новими самостійницькими провідниками пірвати з Москвою і відкинувши в кут “рідних” соціалістів будувати самостійну українську державу» [7]. Звісно, таке твердження далеке від об’єктивного вивчення історії, бо не міг же автор не знати, хто проголосив Українську Народну Республіку та був творцем ІV Універсалу.

На початку 60-х рр. минулого століття думку про тісний організаційний зв’язок між «вільним козацтвом» і таємним самостійницьким центром використав і поглибив Р. Млиновецький у своїх досить тенденційних нарисах [8], спрямованих не стільки на відтворення історії Української революції, скільки на звинувачення Центральної Ради та прагнення довести особливу роль самостійників у революційних баталіях. Прикметною рисою праць Р. Млиновецького є й те, що вони одночасно гостро спрямовані і проти спроб прогетьманської історіографії зобразити «вільнокозацький» рух як вияв консервативних сил українського суспільства. Цю ідею згенерував Д. Дорошенко. Спираючись, знову ж таки, на Ю. Тютюнника, він назвав «стихийний рух т. зв. Вільного козацтва... відрухом елементів порядку, законності й власності» [9]. Як засвідчить наступний виклад матеріалу, і це твердження не витримує перевірки фактами.

Історіографічну боротьбу за «вільне козацтво» вели й члени утвореного 1920 р. у Берліні й очолюваного І. Полтавцем-Остриницею Українського національного козачого товариства, яке тяжіло до ідей націонал-соціалізму та фашизму. УНАКОТО претендувало на роль спадкоємця вільнокозацького руху 1917–1918 рр., в якому І. Полтавець-Остриниця, авантюрист за вдачею, відіграв провокативну роль.

1923 р. у мюнхенському видавництві УНАКОТО «Український козак» було опубліковано нарис О. Бантиша-Каменського «До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 роках» [10]. Політична заангажованість праці є незаперечною. Автор беззастережно оголошує вільнокозацький рух українським фашизмом. Він на-

магається довести особливу роль І. Полтавця-Острияниці у створенні «вільного козацтва», тож нищівно критикує діяльність як Центральної Ради, так і П. Скоропадського.

Нарешті, існує ще одна історіографічна концепція, яка базується на твердженні, що Генеральний секретаріат намагався скерувати стихійний розвиток «вільного козацтва» в напрямі державних інтересів України, бачив у ньому засіб охорони ладу і спокою та ставився до нього з великою увагою [11].

Отже, в українській історіографії 20–70 рр. минулого століття здебільшого йшлося не так про з'ясування історії «вільного козацтва», як про використання теми як певного аргументу в затятих історіографічно-політичних суперечках. Безперечно, такий стан справ позначився на формуванні української пострадянської історіографії, особливо в перше десятиліття її становлення. Брак сучасних наукових концепцій та об'єктивних досліджень Української революції змушував істориків повторювати чи модифікувати старі ідеологеми і поновлювати суперечки, які вже давно втратили свою наукову привабливість і цінність. Серед сучасних досліджень історії «вільного козацтва» прагненням відійти від старих оцінок та об'єктивно розібратися у вузлових проблемах вирізняється дисертація В. Лободаєва [12], яку ми широко використовували при підготовці цього розділу, завдання якого не лише змалювати спробу відновлення козацтва на початку ХХ ст. у добу революційних потрясінь, а й зробити це без ідеологічних упереджень та апіорних оцінок за допомогою методів інтелектуальної історіографії, критичного осмислення та переосмислен-

ня джерел, деконструкції усталених шаблонів.

Практично всі, хто пише про «вільне козацтво», починають розповідь про його виникнення з переказу Ю. Тютюнника, за яким перші козацькі осередки з'явилися не пізніше середини квітня 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Ініціатором їх появи і першим організатором був мешканець с. Гусакового Н. Смоктій (нащадок козацького роду, заможний господар, власник 10 дес. землі, з початковою освітою і великим нахилом до читання). Смоктієві допомагали студенти Київського комерційного інституту, вихідці зі Звенигородщини В. Ковтуненко та Г. Пищаленко. Тютюнник характеризує їх дуже коротко: «люди з вищою освітою, обидва звенигородці» [13]. До організаційної 13 праці Смоктій узявся ще в березні, за тиждень-другий організував перший гурток, а в першій половині квітня за його ініціативи відбувся повітовий з'їзд представників «вільного козацтва». Тютюнник наводить повну резолюцію з'їзду, не посиляючись на джерело. Резолюція є ніби відправною характеристикою новоутвореної організації: «вільне козацтво» визначалось як територіальна військова організація, створена для «оборони вольностей українського народу та охорони ладу». До козацтва не приймалися «люди ворожі до України» та кримінальні елементи, а також молодші за 18 років. З'їзд декларував виборність старшини та обумовив, що «всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини» [14]. На з'їзді 14 відбулися вибори кошового отамана. Ю. Тютюнник зазначає, що Н. Смоктій та його товариші (треба думати, Ковтуненко і Пищаленко) відмовилися

від такої честі, і вибір упав на С. Гризла, який походив з містечка Кальниболота, мав близько 30 років, неабиякий організаторський талант, був дуже спритний, але малоосвічений і недалекосяжний кар'єрист, як пише Ю. Тютюнник. Серед курінних отаманів він називає Смоктія, Сороку, Шевченка, Шаповала. Всі вони – місцеві селяни віком не більше 40 років, за винятком Шаповала, якому було близько 60.

Інформація Тютюнника зовсім не свідчить, що організаторами «вільного козацтва» були самостійники; не видно з тексту чи підтексту і якогось самостійницького впливу, жодного слова не сказано про самостійницькі погляди Ковтуненка чи Пищаленка, як на цьому наполягає Р. Млиновецький – звісно, без будь-яких посилань на джерела.

Дослідник, що неупереджено вивчає український рух 1917 р. і добре знає контекст тогочасної весни, не може не помітити в тексті Тютюнника низку суперечностей чи неузгодженостей із загальним розвитком подій. На цьому загальному тлі те, що, за словами Тютюнника, відбулося у Звенигородці, мало бути явищем екстраординарним. У березні – на початку квітня до Києва на адресу Центральної Ради надходили десятки вітальних телеграм від селянських сходів, мітингів і зборів. Однак немає жодного випадку, щоб у якомусь із повітів, без будь-якої підтримки з центру, сформувалася локальна структура з цілком визначеною і співзвучною революційному моменту програмою «оборони вольностей українського народу», щоб ця структура провела свій з'їзд і обрала керівні органи. І в пізніші місяці революції організація селянства проходила з великими труднощами. Ми маємо у своєму

розпорядженні декілька згадок про реакцію селян на падіння самодержавства і розвиток революції. Наприклад, В. Бойко, побувавши в окремих волостях Київського повіту, значно ближчого до Києва, ніж Звенигородський, писав, що селяни «не дуже розбираються» в тому, що трапилося, але «все ж таки зрозуміли, що настав новий час». Далі він пише: вони «дуже швидко переймають національну ідею, швидко орієнтуються в ній. Треба тільки праці, треба національної агітації і можна мати свідому національну українську масу. Вони з великим, дивним захопленням слухають про національне питання, кожне слово в справі викликає захват і радісне почуття» [15]. Отже, немає жодного сумніву, що коли б ситуація, що її описав Тютюнник, дійсно мала місце у зазначені ним строки, то це була надзвичайна подія. А якщо так – вона не мала б залишитися непоміченою, адже українська новопостала преса («Вісті з Української Центральної Ради», «Нова рада», «Робітнича газета», а з травня «Народна воля») інформувала про набагато дрібніші події на місцях, у селах, волостях, повітах. Ретельне перечитування згаданих газет не дає жодних підтверджень: у березні–квітні вони не згадують ані про створення Вільного козацтва, ані про його з'їзд, хоча друкують деяку інформацію про становище у Звенигородському повіті. Зокрема, 30 березня «Нова рада» публікує вітальну телеграму із Звенигородки до Центральної Ради, підписану вищезгаданими Ковтуненком і Пищаленком, які повідомляють, що 19 березня провели в повіті «свято волі». В газетах знаходимо про них і додаткову інформацію: в квітні «Нова рада» згадує Ковтуненка як звенигородського повітового комісара; на

прикінці цього ж місяця був направлений від Київського губернського з'їзду селянських спілок делегатом на Всеросійський з'їзд селянських депутатів, тож можна припустити, що він, швидше за все, був українським есером, а не самостійником. Г. Пищаленка в одній із публікацій названо «товаришем голови Звенигородського повіту», тобто або товаришем повітового комісара, або, ймовірно, товаришем голови повітової земської управи. З травня 1917 р. він редагував «Звенигородську зорю», яку видавала Звенигородська земська управа. З газет також довідуємося, що Никодим Смоктій – не просто селянин Гусаківської волості, а її комісар.

Але чому преса мовчить про «вільне козацтво»? 13 травня «Нова рада» публікує інформацію Комісії з улаштування українського національного свята на честь Тараса Шевченка, яке мало відбутися у с. Кирилівка 22 травня. Свято організувала Звенигородська повітова земська управа. В газетному повідомленні детально розписано сценарій свята, що передбачав зведення на вигоні величезного помосту, з одного боку якого мав розташовуватися хор, із другого – духовенство, а з третього – гості. Навколо помосту мали розміститися делегати від сіл повіту, передбачались святкова панахида і хода центральними вулицями до садиби батьків Шевченка, але знову-таки – жодного натяку на присутність «вільного козацтва» [16]. За твердженням Тютюнника, у Кирилівці була тисяча козаків, однак, як на нашу думку, це малоймовірно. Можливо, автор щось переплутав у часі, написав про те, чого не міг бачити на власні очі, з чужих слів. 13 травня «Нова рада» опублікувала постанову Юрківської

сільської громади Єрківської волості Звенигородського повіту з приводу сучасного моменту, де було сформульовано 10 вимог, у тому числі про українізацію армії і створення окремих українських полків, – але жодного слова про «вільне козацтво».

Звісно, неувага преси не заперечує самого факту існування «вільного козацтва», але й пояснювати її свідомим та цілеспрямованим замовчуванням автономістів, як це робить Млиновецький, не доводиться. Треба шукати інші мотиви. Насамперед, не виключено, що «вільне козацтво» започатковувалось зовсім не з тією громадсько-політичною метою, яку йому приписав Тютюнник, а за ним – самостійницька та державницька історіографія.

В. Лободаєв, автор згаданого вище дисертаційного дослідження про «вільне козацтво», віднайшов у архівних фондах ЦДАВО і ввів до наукового обігу документ про проведення 23 квітня 1917 р. установчих зборів вільнокозачої громади Гусаківської волості. На них зібралося 350 вільних козаків, «не залежних від військової служби», на чолі з Н. Смоктьєм; збори обговорили тогочасну суспільно-політичну ситуацію та ухвалили постанову, яка визначала вектор майбутньої діяльності козацької громади: «... позаяк в цей час самі найкращі сини України і вської Росії перебувають на полі боротьби проти злого ворога німця, то ми... вважаємо своїм святим обов'язком в цей мент оновлення Росії негайно згуртуватись і напружити всі свої сили, і з усіма націями нашої оновленої держави, а також з нашими закордонними спільниками, сусідами, стати рука об руку на захист Росії проти напливу злої деспотичної німецької орди, котра напустила своїх шпівнів

в Росію, які вмісті з буржуазією сіють смуток і силяться зробити контр-17 революцію» [17].

Відповідно установчі козацькі збори вирішили: «Пильно дивитись і вишукувати ворогів нового правительства і стати камінною стіною на захист всіх людей від темних сил... пильнувати, щоб не дати дороги контрреволюції, взагалі боронити і підтримувати нове правительтво і розповсюджувати мрію за демократичну республіку, котра має незабаром бути затверджена на з'їзді в учредительному зібранні в головнім городі Петрограді. І взагалі боронити всіх мирних громадян, їх добробут, їх незалежність од окремих, 18 таємних злих розбіяк і злодіяк» [18].

Проаналізувавши цю резолюцію, В. Лободаєв зробив висновок про сумнівність тверджень «деяких істориків українського зарубіжжя», під якими він розумів насамперед Р. Бориса та Р. Млиновецького, «про провідну роль самостійників в заснуванні перших організацій “Вільного козацтва” та апріорно радикально-самостійницький характер нового селянського руху (в сенсі свідомого розуміння необхідності боротьби за 19 незалежну українську державу)» [19]. Цілком поділяємо цю думку.

Є підстави гадати, що на початку створення «вільне козацтво» було стихійною спробою відродити стару архаїчну козащину, яка для багатьох українців, а найбільше селян, асоціювалася з вільною Україною. Середина XIX ст. пам'ятає схожий процес, який увійшов у історію під назвою 20 «Київської козащчини» [20]. Бачення майбутнього через минулі аналогії надзвичайно характерне для селянської свідомості та психології. Гра в коші, курені, сотні, кошових, курінних, сотників, осавулів, хорунжих,

яка промовисто характеризує перший момент створення «вільного козацтва», засвідчувала, наскільки далеким було воно від тогочасної міської політичної культури. Вибух революції селяни Звенигородщини ототожнювали з другим відродженням козащчини та поновленням «вольностей українського народу». В спогадах Тютюнника знаходимо фрагмент, у якому змальовано одного з ватажків «вільного козацтва» Звенигородщини, а також подано узагальнений образ тодішньої селянської політичної культури:

«Дядько продовжує:

– І всім так можна. Де помешкання мале добудувати, дещо переробити і є! Ге-ге, потроху та помалу влаштуємся. Швидше б тільки з тею охтономією кінчали. А то балакають, та й балакають. Кому не подобаються закони, які Центральна Рада видає, в шию його. Ще говорити з ними... наше військо їм покаже! – кінчає дядько погрозою по адресі тих, кому не до вподоби “охтономія”.

Його підтримує дід Шаповал зі Звенигородщини, що їде делегатом на з'їзд від “Вільного козацтва”.

– Товариство! – гукає Шаповал таким голосом, що в цілому вагоні затихає балачка. – Товариство! наше військо покаже, але й нам байдики нічого бити. Одному військовій тяжко. Помагати треба.

– Ось! – піднімає він над головою руду шапку з довезним шликом. “Вільне козацтво” й собі не попустить. Ми по згоді хочемо. Ти, москалю, собі, ти, жиде, собі, ти, поляче, собі, а ми теж самі собі. А хто не схоче по згоді, то осісьо бачите?

Дід Шаповал знову хоче підвести руку догори, але щось йому перешкоджає. Посмикавши рукою, він нарешті підносить руку. В руці якась

кумедна стара шаблюка. Вона крива, майже як серп. Очі всіх звертають-ся на шаблюку. Мабуть ту шаблюку переховували діди і прадіди і, пере-даючи нащадкам, говорили:

– Ховайте, діти, – колись знадо-21 биться» [21].

Копіювання козацької атрибути-ки притаманне «вільнокозачому» ру-хові. Повітова земська газета «Зве-нигородська зоря» інформувала, що Гусаківський курінь був суто кінним, повністю озброєним та одягненим у традиційне козацьке вбрання: «Всі вони були в синіх жупанах, а їхні вер-22 ховодителі в червоних» [22]. Призло і Шаповал з'явилися у Київ на 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд у святкових жупанах, з оселедцями на головах, з козацькими шаблями та в шапках зі шликами. Це, на наш по-гляд, була і якась епатажна витівка, демонстрація національної етнографії, а разом з тим і певна позиція. В цьому зізнається Роман Борис: «Ідейні основи “Вільного козацтва” з самих початків його творення мали характер ядро національний. “Вільне козацтво” являлося немов віджива-ючим давнім козацьким устроєм. Його організація на зразок козацького вій-ська, його зовнішнє обличчя, де ба-чилося великий нахил до козацьких уборів, прапорів і т. п., його велике пошанування і прямо релігійне по-читання козацької традиції – все це свідчило, що цей стихійно зродже-ний з національного ґрунту рух ви-являв чисто національні тенденції. Ідея “Вільного козацтва”, ідея тво-рення чисто української народно-військової організованої сили відро-дилася як відгук старих українських 23 козацьких часів» [23].

Цікаво було б дізнатися, що ро-зумів під «характером яскраво на-ціональним» Борис. Як на нас, тут

доречніше вжити означення «етно-графічний» чи «історико-етнографіч-ний». Важко зрозуміти, на яких під-ставах автор будує своє твердження, ніби ідея «вільного козацтва» з мо-менту його виникнення реалізо-увалась як «ідея творення чисто української народно-військової ор-ганізованої сили». Щодо решти з за-цитованим можна погодитися.

В архаїчності підґрунтя, на яко-му намагалося постати «вільне ко-зацтво», нас остаточно переконав опублікований у «Народній волі» 1 червня 1917 р. (за ст. ст.). «Наказ по Гусаківському куреню № 1». Цей до-кумент багато речей, змодифікова-них ідеологізованою історіографією, ставить на свої місця, робить їх менш привабливими політично, зате дає підстави сформулювати неупередже-ні висновки. Щоб уникнути будь-яких двозначностей чи закидів у необ'єк-тивності цитування, наводимо текст наказу повністю, зберігаючи орфо-графію оригіналу:

«НАКАЗ по Гусаківському курі-ню, № 1

1917 року квітня 23 дня Волею Вашою, шановне козацтво Гусаків-ського куріня, ми вперше, як вибрана ВАМИ Ваша Старшина, зібралися на обміркування справ, які належать до козацтва.

Яке величезне свято, яка радість нас обгорнула, коли ми оце зібрались вперше, бо на протязі 250 років козак був в неволі, козак не міг сам обмір-кувати свої справи: господарські а також і політичні. ВПЕРШЕ Гусаків-ський курінь написав на своїх пра-порах “Хай живе вільне КОЗАЦТВО”! І в перше Ваша старшина пробень-кетувала, та цей бенькет не той, що колись наші прадіди його справляли. Вилився він не [у] веселих співах ко-зацтва, гопаку та чарці; цей бенькет

мав другі напрямки і поред цим бенькетом трусилися наші гнобителі, ховаючись у свої нори. Один тілко козак почував себе велетнем свого рідного краю, серед тих тварин, які недавно його гнітили. В перше Ваша старшина зібралась для вибору справ, які належать до козацтва, а перед початком ціх виборів ми обіцялись бути вірним вашим керовничим в захисти козацьких домагань і вірними вашими братами в боротьбі за волю, не жаліючи нічого і не оставляючи такого, щоб стало нам на перешкоді в виконанню цього наказу, який цілком оце проводим!

Внутренні распорядкі козацтва мають бути такі:

1. Козак в своїх замірах, які належать до гуртової справи громадян повинен бути вільним, незалежним от козацтва; приймають участь у зібраннях, і т. п., а також і громадян, які охоче односяться до справ козацьких, можуть бути присутними на козацьких збірках, користоватись козацькою бібліотекою і т. п.

2. Що торкається до обміркування технічно-військових справ козацтва, то окрім козаків ніхто не повинен бути в зібрані.

3. В сусідських розборах провин козацтва можуть бути присутними громадяне, як слушаючі, не подаючи на то рішучого голосу.

4. Суди козацькі різняться на дві інституції: перша інституція – сотинний суд, друга – куриний. На перші судійські інституції присутними суддями являються десяткові керовничі із кожного десятку, по одному виборцю од козаків; на місто председателя сотинного суда вибирається зібравшимися на розбір діла суддями по їх згоді, який і веде председательство в тім ділі, на яке його обібрано. Сотинний керовничий виявляє з себе

рівного члена з другими обібраними членами суда. Підсудовому дається можливість устраниць от розбору його діла суддю, з яким мав він і має ворожнечі непорозуміння, або родство, і таке инче. Таку ж можливість має і жалобщик.

5. Куринний суд ізбирається із сотинних керовничих, як постійних, а також і виборцями од козаків по одному од сотні на те діло, на яке їх обібрано; председательство займає той козак, член суда, якого оббируть представники суда.

6. Розслідуванням діла відає сотинний керовничий тієї сотні, в які з'явилась провина і по підсудності яка належить розбору сотинного суда, розбирається сотинним судом, а до дня разбора – сотинний керовничий оповіщає десяткових керовничих, як постійних суддів, а также і десятки козацькі для вибора їх представника в суд.

7. Сотинному суду можуть бути підсудні такі провини: п'янство, бійка, незначна лайка мижусобна, брехня, самовласна без заявки одлучка із збірки козаків.

8. Куринному суду належать всі провини козака, які мають велику вагу. Сотинний суд оповіщає куринного атамана і осуджений козак одержує право подавать заяву на несправедливість рішення сотенного суда, куринному суду; свідки допускаються в усім разі і по важливості їх доказів.

9. Всі постанови суда оголошуються в сотинних куринях.

10. Міри судового пресічення обмірковуються і куринними судами по умовах козаків суда.

11. Козак повинен негайно виповняти наказ як десяткового керовничого, сотинного і атамана і повинен бути поступовим, тихим,

примірним, дотепним членом громадян, односитись до всіх звичайно, оповіщать, що належить до запитань громадян без образ, не наносити нікому ніякої грубости, ни чинити самовільства, або всім оповіщати негайно козацтво, або діяткового і сотинного керування.

12. За всі провини, які вчинить козак, отвічає як перед сотинним козацьким судом, так і перед куринним.

ЩОДО МЕТИ КОЗАЦТВА.

1. Козак бороняє, захищає всі справи селян, веде боротьбу з злочинством, захищає права й вільности громадян, стоїть на сторожі в закріпленню всіх справ вільности, за що не повинен щадить свого життя.

2. В своїх воевничо-техничних справах козацтво рівняєця з другими народностями як за кордоном, так і в Росії які мали і мають воевничі справи, в виразі: лігіони, дружини і т. и.

3. Захищати самостійність України і незалежність, маючи на меті проиті козацькі справи в господарських распорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як власности козацтва.

4. Що торкається до організації козацтва по всій Україні, то Гусаківській курінь буде підтримувати всіма силами і шле братерське почуття до них і ватажків прохає негайно братися до справ цього святого важкого діла в Україні, будувать справу там де ще її нема, а також душею життя і душею боліе за небратерське почуття до постанови Київського Ісполнительного Комітету солдатських депутатів, який став на перешкоді в організації справі столиці України, Українських полків.

5. Козацтво Гусаківського куріня не повинно стояти на перешкоді і другим націям, гуртоватись на за-

крепління прав в боротьбі на захист їх незалежности, як що мета тих гуртовань не торкається прав українця-Козака, крім цього висловлює велике бажання іти рука в руку з другими нашими братами на захист вільности Росії від напливу лютої орди німця.

6. На просвітню справу козацтва, куріня, одягу і зброю рішучо проголошено заснувати козачий фонд з членских вносів козаків, які можуть быть од 50 копійок і більше, а також звернутись з проханням до шановного голови повітової ради о допомозі.

7. Доповнюючи свій наказ тим, що людина, поступаючи в козацтво, повинна бути в цей час війни незалежна од військової служби, а також: строго мати на увазі, котрій людині слід іти у військову службу, або котрій прийде очередь, або ж котра можливо виховується то казаки негайно повинні таку людину примусити одправитись у військову службу. Цей наказ підписали:

Курінний Атаман Никодим Смоктей. Сотники: 1-ї сотні Юмен Орленко, 2-ї сотні Іван Проценко. 3-ї сотні Яків Мельниченко, 4-ї сотні Лигір Чорнобай, 5-ї сотні Дементій Степанченко, 6-ї сотні Дмитро Галан.

Скарбівничий Марко Манастирський.

Курінний Писарь Павло Квашенко».

Історикові 1917 р. одразу впадає у вічі невідповідність стилістики «Наказу № 1» тогочасним політичним документам. Аби не конкретна дата видання наказу та не згадка про «Київський ісполнительний комітет солдатських депутатів», важко було б довести, що цей документ народився в момент романтичного піднесення революції, в період відчайдушної демонстрації закоханості в революцію. Не знаходимо в ньому жодної

згадки про повалення самодержавства, волею якого було ліквідовано українське козацтво, про ставлення до Тимчасового уряду і Центральної Ради. Навіть заклик «захищати самостійність і незалежність України» позбавлений будь-якої політичної конкретики. Зважаючи на цитату: «маючи на меті прошлі козацькі справи в господарських розпорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як власности козацтва», Україна з документа постає не стільки державно-політичною реальністю, скільки сакральною риторичною фігурою. Поряд із цим, наказ переконливо демонструє селянське прагнення до відновлення козацького стану, його привілеїв, віру, що в такий спосіб можна досягти соціальної справедливості й навіть більше – вивершити себе над вчорашніми гнобителями («Один тільки козак почував себе велетнем свого рідного краю, серед тих тварин, які недавно його гнітили»), козацькою силою досягти того, щоб «трусились наші гнобителі, ховаючись у свої нори». В останніх словах неважко почути відверту погрозу, неогайдамацький радикалізм (Борис пише, що один із прапрадідів Семена Гризла був гайдамацьким отаманом. Чи не був цей факт одним з аргументів, які спричинилися до обрання його кошовим отаманом Звенигородського «вільного козацтва?»), хоча він і приглушується вимогами до козака «бути поступовим, тихим, примірним, дотепним членом громадян... не наносити нікому ніякої грубості, не чинити самовільства». Загалом аналізувати наказ не так уже й просто, спроби вичленувати з нього окремі ідеї, гасла видаються некоректними поза контекстом усього документа. Мова наказу висвітлює специфічне світосприйняття і мислення – погано

артикульоване і політично невироблене. Тому не може не здивувати прагнення сучасного історика, наприклад О. Старуха, показати авторів наказу речниками української самостійності. Як на нас, текст наказу переконує в тому, що в перші місяці творення «вільне козацтво» – це «річ у собі», на внутрішню еволюцію чи розвиток якої треба було сподіватися, а напрям цієї еволюції вимагав чіткого концептуального визначення.

Тому спроби Р. Бориса репрезентувати «вільне козацтво» як реалізацію самостійницької ідеї є дуже непереконливими. Важко зрозуміти, чим він керується, коли твердить, що «вільне козацтво» «було більше національним рухом», ніж селянські спілки. Услід за Тютюнником, він наводить виступ на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді курінного отамана Козацької волості діда Шаповала, про якого вже згадувалося. В цьому виступі Шаповал начебто дуже різко критикував рішення військового міністра Росії О. Керенського про заборону з'їзду і обіцяв: «...якщо вільне козацтво одержить наказ прийти до Києва і взяти під охорону наші інституції, то ми це зробимо, не питаючи дозволу Оберучева» [24]. Ні у Тютюнника, ні у Бориса немає посилань на джерела, які б достовірно зафіксували цей виступ. Можливо, Тютюнник як делегат з'їзду чув Шаповала особисто, однак тогочасна київська преса переповіла цей епізод зовсім інакше: «Звенигородський вояка вітає з'їзд від вільного Звенигородського козачого війська. Розказує коротенько як стахійно виникло воно і як виконує зараз обов'язки повітової міліції. Усіх їх біля 700 душ, усі діди. Представникові 57 років. Він у Запорозькому вбранню, з шаблюкою при боці та

жовто-блакитною пов'язкою через плече. Він запитує з'їзд, чи провадити їм свою роботу і далі чи може залишити» [25].

Малоймовірним і теж не підтвердженим є описаний Тютюнником епізод про захоплення «вільним козацтвом» Звенигородського повіту чотирьох потягів на ст. Цвітково з метою їхати до Києва на підтримку виступу полуботківців (у Ю. Кульчицького, який посилається на статтю Б. Задоянного у «Тризубі» (1967. – Т. VIII), цей епізод перетворився на «знаменитий поступ, в результаті якого росіяни зазнали поразки» [26] (?! – *Авт.*)). У доступних нині джерелах не вдалося знайти жодних підтверджень цього факту. А думка Тютюнника, що цей факт преса замовчувала свідомо, не витримує критики. Адже російські газети, насамперед «Киевлянин», зробили б із нього справжній політичний скандал. Та й влада Тимчасового уряду на початку липня 1917 р. була достатньо ваговою, аби не допустити захоплення селянами кількох ешелонів. Принаймні, вона легко придушила виступ більшовиків у Петрограді та знайшла сили розігнати сейм Фінляндії.

Отже, є вагомі підстави поставити під сумнів об'єктивність опису Тютюнником перших місяців виникнення «вільного козацтва» – і в нього, а ще більше у тих, хто некритично його використовував, він виглядає свідомо змодернізованим. Вірогідно, до середини травня 1917 р. «вільне козацтво» не поширилося за межі Гусаківської волості, принаймні джерел, які б свідчили про протилежне, виявити не вдалося, а от із другої половини місяця «Звенигородська зоря» повідомляє про існування кількох (крім Гусаківського) «вільнокозачих» куре-

нів – Козачанського, Ольшанського, Пидинівського, Петриківського та інших [27]. Звенигородський повітовий з'їзд «вільного козацтва» відбувся лише 29 липня 1917 р., саме тоді кошовим отаманом обрали Семена Гризла – вихідця із селян містечка Кальниболота [28].

Той факт, що ініціаторами та першими організаторами «вільного козацтва» стали не заангажовані глибоко у політичний рух Смоктьї, Гризло, Шаповал, доводить, що в перші місяці свого існування воно головним чином керувалося популярною серед селян козацькою історичною романтикою, яка добре будила національну свідомість, відновлювала історичні та культурні народні традиції, проте ще не сполучалась з активною політичною діяльністю. На тлі бурхливого виникнення та розгортання роботи рад, селянських спілок, просвіт «вільне козацтво» було малопомітним і тому не викликало особливого інтересу політичних сил та громадської думки. Цей факт визнає Р. Борис, проте не можна погодитися з його інтерпретацією щодо свідомої, упередженої протидії української політичної демократії «вільному козацтву» через нібито яскраво виражену самостійницьку орієнтацію останнього.

Вочевидь, феномен українського самостійництва 1917 р., що мало селянське соціальне підґрунтя, потребує неупередженого критичного вивчення. Наведемо лише одну, дуже слушну, як на нас, думку Каутського з його статті «Перспективи революції в Росії». Розуміючи, що селянство в Росії становить основну масу населення, Каутський передбачав, що його поведінка принципово вплине на розвиток революції. Але як? Він вважав, що для селян у революції головною спонукальною і визначальною

ідеєю буде бажання задовольнити земельний голод: «З меншою охотою стануть селяни до оборони демократичного ладу в державі... Ще ні в одній країні в Європі селянин не доріс до того, щоб взяти в свої руки політичну ініціативу, але його інтерес і розуміння політичних штатів зростає всюди, а разом з цим зростає і його інтерес до демократичних прав і свобод не тільки в громаді, але й в усій державі, бо ці права і свободи дають селянству змогу кинути на терези державні свою численність» [29]. Це передбачення цілком підтвердила й історія розвитку «вільного козацтва». Висловлена в «Наказі по Гусаківському куреню № 1» ідея – змусити, щоб «трусилась наші гнобителі, ховаючись у свої нори», – виявилась на літо 1917 р. одним із могутніх імперативів революції. У наступі селянства на поміщицьке землеволодіння цей рух відіграв не останню роль: Яків Водяний, організатор «вільного козацтва» у Черкаському повіті, у своєму стислому спогаді зазначав, що воно «охороняло бувші панські маєтки від всякого бандитського елемента та від пере-

ходячих з фронту дезертируючих російських частин» [30]. Як буде показано далі, «вільне козацтво» не лише охороняло, а й часто самочинно реквізувало панські маєтки, виступало збройним авангардом села у його одвічній боротьбі з великим землеволодінням. Далеко не завжди владі вдавалося здійснювати дієвий контроль за селянською стихією, а в другій половині 1917 р. виконати це завдання було просто неможливо, тому в козацькій ідеї було достатньо і прихильників, і опонентів. Заявивши про себе як про явище низової творчості мас, з літа 1917 р. «вільне козацтво» стає предметом пильного вивчення політичних сил та засобів масової інформації, особливу увагу на нього звертає Центральна Рада та її структури. Отже, можемо сформулювати перші висновки. Процес організації «вільного козацтва» не був таким стрімким і одномоментним, як про це йдеться в ідеологічно заангажованій історіографії. Наприкінці весни 1917 р. він практично не вийшов за межі Звенигородського повіту і не мав яскравого політичного забарвлення.

19.2.

«Вільне козацтво» і Центральна Рада

Літо 1917 р. стало переломним моментом не лише в поширенні самої ідеї, а й у створенні реальних осередків «вільного козацтва». На початку червня 1917 р. побачила світ «Інструкція формування Вільного козацтва по Звенигородському повіті», в якій визначались найзагаль-

ніші параметри створення загонів «вільного козацтва» та їх внутрішній розпорядок.

«Інструкція» цікава тим, що демонструє повну узгодженість декларованої в ній мети з позицією лідерів Центральної Ради щодо регулярної армії. Вона виходить із того, що встановлений в Україні демократичний лад дав можливість відмовитися від регулярної збройної сили, яка була «великим тягарем на народню шию». Понад 250 років московське

самодержавство використовувало армію як знаряддя гноблення українського народу та викачування з України матеріальних ресурсів. Дійсно народним було лише ліквідоване царизмом «військо запорожських та городових козаків (народня міліція)» 31 [31]. Тож логічним видається висновок: після ліквідації царизму єдиним захисником демократичного ладу в Україні може стати тільки народна міліція («вільне козацтво»): «Цю народню міліцію уявляють собою всі творчі сили України, які годні носити зброю і ці сили не повинні перекидатися на сотні тисяч верст для несення військової служби, захищаючи своє власне господарство і господарство всього люду України, і це козацтво незмінно буде служити собі самому, незмінно буде оберігати неньку 32 ку Україну...» [32].

Отже, як бачимо, лише на початку літа 1917 р. відбувається політизація козачого руху, і пов'язана вона насамперед з ідеологією Центральної Ради та діяльністю Української партії соціалістів-революціонерів, до якої належали керманічі Звенигородського повіту В. Ковтуненко та Г. Пищаленко, а також, за 33 деякими джерелами, і С. Гризло [33]. Ключовим моментом у поширенні ідеї «вільного козацтва» слід визнати роботу 2-го Всеукраїнського військового з'їзду на початку червня 1917 р. Саме там представники Звенигородщини вперше публічно у всеукраїнському масштабі оголосили про появу козацтва та виконання ним функцій народної міліції. Ідея та ініціатива були підтримані з'їздом, а один із його керівників І. Гаврилук запропонував, щоб козацтво підлягало Українському військовому генеральному 34 комітету (УВГК) [34]. Згадана вище «Інструкція» була одним із первістків

на цьому шляху. Вона передбачала, що всі «вільнокозачі» осередки підпорядковуватимуться УВГК, який повинен був направити інструкторів-організаторів у всі українські губернії. Якщо цього не відбувалося, то місцеві українські установи мали взяти організацію козацтва на себе.

Нижчою організаційною ланкою була сотня, яка формувалася на території одного села з його жителів, невійськовозобов'язаних чоловіків-українців не молодших за 18 років. Ті, хто ще мав іти на військову службу або був звільнений з армії тимчасово на 2–3 місяці, теж могли записуватись до «вільного козацтва», однак старшина повинна була реєструвати їх окремо, а після закінчення відпустки чи при оголошенні призову негайно виписати з вільнокозачих списків.

Очолювали сотню виборні сотник та писар. Сотні однієї волості складали курінь і обирали на загальних зборах курінного отамана, скарбника та писаря. Відповідно курені об'єднувалися у повітовий кіш, виборні представники куренів мали обирати кошову старшину. Для забезпечення організаційної та управлінської діяльності при куренях та коші діяли козацькі канцелярії, що утримувались за рахунок членських внесків козаків. Вони мали проводити облік чисельності козаків та наявності у них зброї, вести листування щодо правоохоронної діяльності, розглядати скарги і непорозуміння.

Про озброєння козаків мали піклуватися кошовий отаман та старшина, в компетенції кошового отамана був і контроль за проведенням строїових занять із козаками. Залежно від заможності козаки, які вступали до козацтва, могли бути пішими або кінними. Для швидкої передачі таємних розпоряджень кожна сотня по черзі

висилала до кошового правління по кілька кінних козаків. Безпосереднім завданням козачих формувань була охорона громадського порядку у власному селі (чи кількох навколишніх селлах). Проте, як зазначено в «Інструкції», «вільне козацтво» було не лише охоронною, а й просвітницькою організацією. Старшина мала за обов'язок створювати бібліотеки та проводити ідейно-політичну й культурно-просвітницьку роботу серед підлеглих [35].

Улітку 1917 р. на шпальтах «Нової ради» та «Народної волі» все частіше з'являються повідомлення про організацію «вільного козацтва» в окремих повітах (на цей час «вільнокозацький» рух поширився по Київській, а також Полтавській, Чернігівській та Катеринославській губерніях). Спочатку малоінформативні, ці звістки згодом розширюються, засвідчуючи зростання громадської уваги до нового руху. Наприкінці серпня та на початку вересня «Нова рада» розгорнула дискусію довкола «вільного козацтва». Спочатку О. Северіян охарактеризував його як універсальну форму селянської організації, яка «найкраще відповідає тим завданням, що ставить нам сучасний момент», і закликав інтелігенцію «негайно приступити до найширшого організування людності в формі Вільного козацтва» [36]. За кілька днів газета надрукувала статтю «Козача романтика», автор якої, під псевдонімом «Дослідувач», поставив під сумнів оцінку Северіяна, вважаючи козацьку романтику жалюгідним анахронізмом і зазначаючи, що ідеалістичні погляди на «вільне козацтво» можна пояснити лише незнанням сучасного села. Автор пише про бешкети й самоуправство «вільного козацтва» у Звенигородському повіті, переконує,

що воно ще не стало народною міліцією. Не виступаючи загалом проти ідеї як такої, «Дослідувач» рекомендує подбати про те, щоб створення «вільного козацтва» проходило не стихійно, а під чітким контролем Генерального Секретаріату, і лише після цього можна буде говорити про доцільність чи можливість його озброєння [37].

Наростання деструктивних соціальних явищ, поширення дезертирства, самоуправства армійських частин підштовхувало селян до організації самозахисту і популяризувало ідею «вільного козацтва». Скликаний 29 червня 1917 р. 2-й селянський з'їзд Уманщини визнав, що «найкращим способом охоронити від грабінництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному людові та здобутій волі, є заснування вільного козацтва» [38]. З'їзд доручив його найшвидше формування повітовому комісарові Н. Блаватному.

Організаційні принципи новостворених козацьких громад були подібними до звенигородських. Обов'язковими визнавалися виборність керівництва та територіальний спосіб утворення. Формування починалося із заснування ініціативного гуртка, який швидко трансформувався у сільську сотню. Кількість козаків у сотнях була різною – від кількох десятків до кількох сотень чоловік [39]. Однею з обов'язкових умов вступу до будь-якого вільнокозацького осередку було звільнення від військового призову. Ця обставина формувала вікові особливості руху: до нього належали або хлопці 16–18 років, або дорослі чоловіки, звільнені від служби в армії переважно за віком (старші 43 років) [40]. Статути вільнокозацьких товариств, які утворилися влітку – на початку осені 1917 р., загалом подібні

до статуту Звенигородського коша. Однак через низовий характер створення «вільного козацтва», брак його центрального органу, вони, звісно, мали свої регіональні особливості. Товариство «Січ» Миргородського повіту на Полтавщині, до складу якого, крім селян, входили учні та студенти м. Миргород, визначило свої завдання таким чином: «а) охорона волі України; б) пропаганда різних спортів, які виробляють людей кріпкими тілом і душею; в) негайна допомога населенню в стихійних бідах; г) швидка медична допомога». До миргородської «Січі» приймали не тільки чоловіків, а й жінок з 16-ти років. Вступник мав визнавати себе українцем і погоджуватися з приписами статуту. Для вступу необхідно було отримати рекомендації від 5-ти січовиків та згоду більшості членів товариства на загальних зборах. Жодних інших обмежень статут не перед-
 41 бачав [41]. Як дослідив В. Лободаєв, дуже часто «вільнокозаці» громади
 42 взагалі не мали статуту [42] і в своїй роботі «...керувались... знанням історії козащини з часів Хмельниччини, узгоджуючи при тім революцій-
 43 ну хвилю нашого віку» [43].

Улітку 1917 р. ареал поширення козацтва значно побільшав, він охопив сусідні зі Звенигородським повіти Київщини, а також вийшов за межі Правобережжя на Лівобережну та Степову Україну. В цей час тема «вільного козацтва» набуває політичного резонансу, її обговорюють у пресі та на численних з'їздах, в тому числі й на засіданнях Центральної Ради. Немає жодних сумнівів, що у своїй військовій політиці Центральна Рада наголошувала на українізації окремих частин та з'єднань російської армії, саме в цьому напрямі було зосереджено дії генерального

секретарства військових справ та його керівника С. Петлюри, однак «вільне козацтво» не випало з поля його зору. Немає й жодних підстав говорити про те, що Центральна рада гальмувала процес створення «вільного козацтва». Джерела не засвідчили непорозуміння між нею та козацтвом. Однак треба визнати, що влітку більшість вільнокозацьких товариств перебувала на початковій стадії свого формування. Це було пов'язане насамперед з тим, що владі якійсь час, принаймні до провалу наступу на фронті, вдавалося контролювати ситуацію на місцях та забезпечувати порядок.

Після невдачі корніловського заклоту деструктивні тенденції суспільного життя різко загострилися й набули величезного розмаху. Державні інститути втрачали рештки суспільної довіри, а з нею і можливість навести елементарний лад у країні. 4 жовтня 1917 р. «Нова рада» в передовій статті намалювала жахливу й приголомшливу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального Секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина. Прокидаються навіть погромні ексцеси, коли робляться замаху на добро й життя єврейської людности, як було за старих часів, а взагалі погроми приватного добра, окремих особ і груп людности зробилися звичайним явищем, при чому свідомість безкарности за лихі вчинки надає злодіям небувалої сміливости. Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або приходять на

фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й окружної допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошести».

У цьому ж номері у замітці «З життя Поділля» наведено інформацію, що надійшла від подільського губернського комісара: «грабування, озброєні люди, душегубства, самосуди робляться всюди. Злочинці почали гуртуватися в зграї для нападів... Міліції трудно боротися з гуртами злочинців, бо вона до цього мало підготовлена».

Наростання анархії супроводжувалося занепадом авторитету влади. «Власть губернського та повітового комісарів як органів правительства для селян не має ніякого значення», – йдеться у тій самій замітці. В цій ситуації починає зростати роль самооборони, через яку селянство прагне забезпечити свої села від розгрому і грабунку. Посилення потоку дезертирів, що тікали з фронту, а їх кількість улітку 1917 р. зросла до кількисот тисяч, актуалізувало самоорганізацію селянства. Прямі надії тут пов'язувалися з «вільним козацтвом». Охорона та самооборона стають потужними чинниками його створення. 24–25 вересня у Харкові відбувся з'їзд представників Слобідської України, який ухвалив резолюцію «Про вільне козацтво». В ній, зокрема, йшлося про таке: «Обміркувавши становище на Україні і ті події, які розгорнулися після контрреволюційного виступу генерала Корнілова і не будучи певним в тому, що надалі такі виступи не повторяться більш організовано, тому що по селах грабіжництво прий-

няло великий розмір, що дезертирство загрожує спокоеві на Україні. [...] З'їзд вважає потрібним негайно приступити до організації трудового селянства в товариства вільного козацтва по статутіві і інструкції затвердженим Генеральним Секретаріатом для забезпечення ладу і спокою на Україні і доручає проведення цієї справи селянським спілкам. А де їх нема – Радам селянських депутатів» [44].

44

Наприкінці літа Центральна Рада і Генеральний секретаріат впритул підійшли до розв'язання проблеми «вільного козацтва». Вже на початку серпня 1917 р. у пресі було оголошено про складання Генеральним секретаріатом статуту «вільного козацтва» та про можливість скликання у серпні спеціального з'їзду для його обговорення й затвердження. Зі статті О. Северіяна можна зробити висновки, що проект статуту на кінець серпня було підготовлено, проте запланований з'їзд не зібрався. 11 вересня у «Новій раді» з'явилося повідомлення генерального секретарства внутрішніх справ про скликання у Києві на початку вересня з'їзду повітових начальників міліції, організаторів та представників «вільного козацтва» (модус представництва – 1 делегат від 500 козаків). Порядок денний з'їзду передбачав збір якомога повнішої інформації про «вільне козацтво», його поширення, соціальне та матеріальне становище, ставлення населення до козацтва, а козацтва до своїх обов'язків, вироблення певних інструкцій та організаційних планів. Цей з'їзд із нез'ясованих причин теж не відбувся. Можливо, його проведенню завадили події, пов'язані з виступом генерала Корнілова, які відволікли увагу Генерального секретаріату. Перед самим корніловським

виступом у Києві 26–27 серпня пройшов Перший з'їзд начальників міліції Київської губернії, скликаний за ініціативою губерньського комісара. Як зазначала преса, до ідеї «вільного козацтва» всі поставилися прихильно, вважаючи, що ці організації, побудовані на засадах певної традиції та суворої дисципліни, мусять, окрім суто культурної роботи та фізичного виховання народу, допомагати міліції як своїм моральним впливом та авторитетом, «так на останку і фізичною силою в боротьбі з преступним елементом на селі» [45].

Паралельно з роботою генерального секретарства внутрішніх справ великий інтерес до «вільного козацтва» виявив Український військовий генеральний комітет на чолі з Симоном Петлюрою – ще одна структура Центральної Ради. В середині серпня в УВГК було створено спеціальний відділ із формування «вільного козацтва», на чолі з поручиком Аполоном Певним, і його заступником прапорщиком Соколькоком. У складі відділу було кілька інструкторів, писарів та діловодів. Насамперед відділ опублікував у пресі спеціальну анкету, якою намагався з'ясувати ставлення населення та різноманітних організацій до «вільного козацтва», а також зібрати інформацію про його реальні осередки, їх кількісний стан, діяльність, наявність зброї, характер поведінки тощо. Згодом цю анкету в кількості понад 3 тисячі примірників було розіслано волосним народним управам, селянським спілкам, просвітам, повітовим комісарам та земським управам. На 1 жовтня відділ отримав 278 відповідей, з яких 253 не тільки позитивно поставилися до заснування «вільного козацтва», а й рішуче вимагали вислати їм статут товариства та

інструкції з його створення. Лише 3 відповіді містили негативне ставлення до «вільного козацтва» [46]. 46

Збереглося справоздання УВГК про формування «вільного козацтва». Зважаючи на його зміст, цей документ було підготовлено на початку жовтня 1917 р.; він дає можливість стисло довідатись про роботу в цьому напрямі, яку здійснював відділ А. Певного. Крім анкетування та листування з осередками на місцях, відділ виробив проект статуту і 1 вересня передав його до Генерального секретаріату. Паралельно відділ працював над інструкцією з організації козацтва, а також відряджав своїх інструкторів до губерній та повітів для спеціальних доповідей. Інструктори взяли участь у 14 з'їздах селянських спілок, просвіт, українських національних і продовольчих комітетів. У справозданні зазначено, що всіма тими «з'їздами було постановлено приступити до організації “вільного козацтва”». В найближчих планах відділу УВГК було: «1) негайно провести законопроект організації “вільного козацтва” через Генеральний Секретаріат і Центральну Раду; 2) скінчити вироблення інструкції; 3) вжити заходів, аби тих офіцерів, які призначені тільки на нестройові посади, й козаків (старших і молодших урядників 3–4 рази ранених) було наказано призначити інструкторами по організації товариств “вільного козацтва”; 4) улаштувати курси для інструкторів; 5) скласти і провести з'їзди представників “вільного козацтва”, повітові, губерніяльні й всеукраїнські; 6) вжити заходів, аби з арсеналів була одпущена зброя; 7) запропонувати земським і городським управам розглянути розходи по організації [і] утриманню “вільного козацтва” кошти» [47]. Як 47

бачимо, діяльність УВГК мала розгорнутий характер, ще масштабнішими були плани на майбутнє.

Вересень 1917 р. став часом високої активності в організації «вільного козацтва» – на наш погляд, із декількох різних причин, що збіглися. По-перше, зросла потреба селянства у самообороні; по-друге, процес організації взяла під контроль Центральна Рада; по-третє, українське село завдяки селянським спілкам уже було достатньо організованим для того, щоб творити специфічні форми самооборони; по-четверте, корніловський заколот активізував сили революції. 2 вересня Одеська українська військова рада звернулася до української молоді Херсонщини з закликом вступати до загонів одеської «Січі» з метою захисту Центральної Ради від корніловської контрреволюції [48]. Такої інформації багато є на шпальтах українських газет за вересень 1917 р. 7 вересня «Нова рада» писала про організацію «вільного козацтва» в с. Бучак Канівського повіту в складі 34 чоловік; бучацьке козацтво просило повітовий комітет Селянської спілки повідомити, де і як можна придбати зброю, про що повітовий комітет, своєю чергою, інформував ЦК Селянської спілки. Наступного дня та сама газета повідомляла про організацію Запорозького куреня в містечку Яблуневі Лубенського повіту на Полтавщині. 12 вересня описувалося, як у відповідь на розбишацтво жителів с. Казенної Мотовилівки Київської губернії з ініціативи О. Гончара утворили осередок «вільного козацтва», до якого записалося 200 охочих. Разом із тим «Нова рада» інформувала про певну конфліктну ситуацію з волосним головою, котрий погрожував розігнати осередок. На середину

вересня, за інформацією преси, чисельність Звенигородського коша досягла 900 козаків [49]. Восени 49 організація козацтва виходить за межі Київщини, на Лівобережжя та південь України. Значного поширення козацтво набуває у Катеринославській губернії. Ініціаторами руху тут стали члени УСДРП брати Воробйови (Горобці). 25 вересня у місті відбулися установчі збори «вільного козацтва», до складу якого записалось понад 500 робітників. Курінним отаманом катеринославських козаків був обраний Гаврило Горобець, член Центральної Ради [50]. Кількома 50 днями раніше курінь «вільного козацтва» було створено у П'ятихатках, у той же час виникли курені та сотні у Нових Кодаках, Діївці, Мануйлівці. До початку жовтня «вільнокозачі» загони вже діяли у Катеринославському, Новомосковському, Олександрівському повітах [51]. 51

23 вересня «Народна воля» подала перелік місць, в яких організувалося «вільне козацтво». До нього увійшли Сосницький, Вовчанський, Слов'яносербський, Херсонський повіти. Як бачимо, не лише зростала кількість вільних козаків, а й розширювалась їх географія. На 1 жовтня 1917 р. відділ УВГК зареєстрував 72 осередки «вільного козацтва» з 15 586 членами: найбільше товариство було у Київській губернії – 40 (12 943 члени); у Полтавській – 11 (605 членів); у Катеринославській – 5 (783 члени); у Подільській – 5 (276 членів); у Харківській – 2 (75 членів); у Херсонській – 1 (130 членів); у Волинській – 1 (35 членів).

У звіті УВГК про формування «вільного козацтва» зазначалося, що реєстрації підлягали лише ті громади, які надіслали протоколи установчих зборів та списки членів. Крім того,

відділу були відомі ще близько 300 незареєстрованих товариств, які на-
52 лічували до 40 тисяч членів [52]. Отже, можна припустити, що загальна кількість зареєстрованих та незареєстрованих членів «вільного козацтва» сягала 55 тисяч; майже таку саму цифру (60 тисяч) названо на Всеукраїнському з'їзді «вільного козацтва» 3–6 жовтня 1917 р. у Чигирині (за інформацією «Народної волі» від 23 вересня, «вільне козацтво» об'єднувало по Україні близько 40 тисяч селян).

Матеріали газет свідчать не тільки про інтерес, який виявляла Центральна Рада до козацтва, а й про зворотний зв'язок, про повну підтримку козацтвом її політичного курсу. В цьому немає нічого дивного, адже українське селянство становило соціальне оперття Центральної Ради, було широко представлене у її складі. Зокрема, на установчих зборах Мліївського коша було вирішено вітати Центральну Раду, УВГК та Генеральний секретаріат як «єдину і
53 найвищу владу в Україні» [53]. В тому ж числі газети знаходимо звернення роменського повітового комісара до Генерального секретаріату з проханням надіслати до повіту інструкторів-організаторів козацтва. Катеринославська газета «Народне життя» 13 жовтня писала про засідання Павлоградського повітового виконавчого комітету, на якому було ухвалено: «запропонувати всім волосним земствам аби по селах було засноване “вільне козацтво”. Заснування козацтва повинно бути в контакті з Українським військовим генеральним комітетом». 24 жовтня «Нова рада» повідомила про рішення сходу с. Красляни Прилуцького повіту відправити делегата до Центральної Ради за директивами щодо організації козацтва.

Вивчаючи пресу, можна дійти висновку, що ні УВГК, ні генеральному секретарству внутрішніх справ не вдалося взяти під свій контроль справу організації «вільного козацтва». Її низові масштаби невпинно зростали, а через брак затвердженого статуту селяни змушені були створювати тимчасові нормативні документи. Один із них опубліковано в пресі як «Статут вільного козацтва с. Рожнівки Борзенського повіту», де утворився козацький гурт ім. гетьмана Петра Сагайдачного в кількості 160 осіб. «Статут», порівняно з «Наказом № 1», засвідчує, яку політичну дистанцію пройшло українське селянство протягом кількох місяців революції. Наведемо цей документ із несуттєвими в змістовному плані скороченнями, зберігаючи орфографію оригіналу:

«На загальній нараді своїй рожнівське Вільне Козацтво ухвалило:

1) Позаяк Уряд на Україні складається з Київської Центральної Ради і Генерального Секретаріату то і слухати, та коритися тільки Українському Урядові.

2) Коли з'явиться у нашому чи окольному селі (і взагалі на Борзенщині) контрреволюційна сила, що буде загрожувати спокою та волі, Вільне Козацтво має за святий обов'язок рішуче боротися з такою силою.

3) За оборону волі на нашій Україні та землі Українській гурт вільних козаків не пошкодує свого життя.

4) Дбати про культ[урно]-освітній бік як Вільного Козацтва так і взагалі селян.

5) Проти ворогів українізації шкіл і всіх інституцій на Україні Вільне Козацтво уважає за обов'язок [...], по змозі сил та обставин, боротися.

6) На випадок зради з боку якого козака кара призначається йому загальною радою козаків. [...]

8) Негайно звернутися до Укр. Ген. Вій. Комітету з проханням затвердити наші ухвали та допомогти нам зброєю (рушницями, шаблями, пістолями).

9) Вибрати з поміж себе сотника Хведора Павлюту і безумовно коритися йому та виконувати всі його розпорядки, якщо вони не суперечитимуть нашому статуту.

10) Скількість В. К. необмежена. [...]

13) Всіх, хто буде уживати шкідливих заходів проти нашого козацтва уважати за ворогів і рішучо боротися проти них. [...]

14) Не допускати свавільних захватів чужої власності [...]» [54].

Як бачимо, «Статут» практично не містить історико-романтичної риторики, яку політичні реалії відтіснили на другий план. Натомість є чітке розуміння політичного моменту: необхідності підтримувати Центральну Раду і Генеральний секретаріат, боротися за волю і спокій в Україні.

Впадає у вічі й та обставина, що на місцях ініціаторами створення «вільного козацтва» були не самостійники, а українські структури, наближені до Центральної Ради; високу активність у цій справі демонстрували селянські спілки, ініційовані ними повітові та губернські селянські з'їзди голосували за утворення «вільного козацтва». Зокрема, 8 жовтня Золотоніський повітовий селянський з'їзд ухвалив постанову про організацію козацтва у повіті [55]. Рішенням з'їзду створювався колективний керівний орган, до якого, окрім кошового, долучалися представники від Ради селянських та Ради військових депутатів. Фінансуван-

ня «вільнокозачої» організації покладалося на волосні земства та селянські спілки, які повинні були слідкувати за тим, «щоби Вільне козацтво дійсно стояло на обороні революції і трудового селянського народу» [56]. Спілки також отримали завдання збирати в повіті зброю й передавати її кошовому отаманові.

Безперечно, преса є надзвичайно цінним джерелом до вивчення історії «вільного козацтва», проте не можна не побачити, що повз газетярів пройшло багато цінної інформації, яка сьогодні надзвичайно придалася б істориків. Приділяючи чимало уваги організації «вільного козацтва», преса вказує на проблеми озброєння, брак коштів, нормативної бази та організаційного досвіду, але мало говорить про діяльність козацьких формувань. Практично не згадано про склад загонів, важко встановити їх соціальні, вікові, національні параметри. Можна стверджувати, що до складу загонів «вільного козацтва» входило переважно українське селянство, проте ймовірно брали участь і представники інших верств та національностей. Доповідаючи на засіданні Центральної Ради 6 серпня 1917 р. про хід організації «вільного козацтва», С. Петлюра підкреслив, що «у ряді місць ці формування складаються з представників різних національностей» [57].

У вересні поряд із сільськими козачими формуваннями з'являються містечкові та міські, основу яких складають робітники. Однією з перших робітничих громад стало козацтво на Григорівському цукровому заводі (Київський повіт). Охарактеризувавши заколот Корнілова та його прихильників як «зраду Росії і замах проти свобод добутих народами Росії в революції», 2 вересня

збори робітників Григорівського цукрового заводу Київського повіту, на якому, поряд з українцями, працювали поляки та євреї, ухвалили вважати вищою владою у Російській державі – Тимчасовий уряд, а на Україні – Центральну Раду, для підтримки яких, а також для забезпечення порядку і спокою у своїй окрузі визнали необхідним «організуватись у вільне козацтво (народно-мліцію)» [58]. Це був не поодинокий приклад, у вересні осередки «вільного козацтва» було створено на багатьох підприємствах України: окрім Катеринослава, про що вже йшлося, також у Новомосковську, Маріуполі, Верхньодніпровську, Луганську. В. Бондаренко, який спеціально досліджує історію «вільного козацтва» на Катеринославщині, стверджує, що там соціальну базу козацтва становили «робітники, середні прошарки міського населення, селяни та інтелігенція» [59]. У вересні перші козацькі осередки виникають і в Києві. 17 та 23 вересня «Робітнича газета» інформувала про зібрання робітників київських підприємств, майстерень, доків, які в своїх резолюціях, з одного боку, різко висловилися проти корніловщини, а з іншого – вимагали термінової організації «вільного козацтва». В передмісті Києва, Шулявці, «вільнокозачу» сотню було утворено зусиллями шкільної та робітничої молоді, об'єднаної навколо українського культурно-просвітницького клубу «Освіта» [60]. Звісно, за кількістю міські козацькі організації значно поступалися сільським загонам.

Представники Центральної Ради не раз висловлювали занепокоєння тим, щоб керівництво «вільним козацтвом» не захопили заможні селяни, але чи це сталося – документаль-

на база не підтверджує. Тісний зв'язок «вільного козацтва» з селянськими спілками опосередковано свідчить про те, що побоювання не справдилися. Про те саме говорять і факти конфліктів, які виникали між «вільним козацтвом» та місцевою владою. Оскільки процес почався знизу, стихійно, і лише згодом його намагалася опанувати Центральна Рада, то в кожному окремо взятому селі чи волості це мало місцеву специфіку. Відповідно й різним було ставлення до козацтва представників влади та політичних сил, що свідчило про гостру політизацію, якою обернулася восени 1917 р. справа створення козацтва.

На початку жовтня представники партії кадетів, протестуючи проти заяви Генерального секретаріату про скликання Всеукраїнських Установчих зборів, вийшли зі складу Центральної Ради, опублікувавши у пресі розгорнуті мотиви такого рішення. Один із них стосувався «вільного козацтва», що його кагети назвали самочинною організацією, яка «може в переживаємих умовах стати хазяїном края, на которий в таком случае падет бедствие, худшее, чем война». Кадети прогнозували уперту боротьбу з козацтвом, ідея створення якого видавалася їм «несовместимой с понятием о государственности и компрометирующей Генеральный секретариат, как орган Временного правительства» [61].

На початку жовтня майже одночасно відбулися у Києві з'їзд губернських та повітових комісарів, а в Чигирині – Всеукраїнський з'їзд «вільного козацтва», які ще більше заплутали і громадську думку щодо козацтва, і справу його створення. З жовтня з ініціативи генерального секретарства внутрішніх справ у Києві відкрився з'їзд губернських та

повітових комісарів Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. У доповідях з місць відзначалося зростання суспільної напруги та занепад правопорядку. Зокрема, у Чернігові генератором неспокою став один із полків, у якому зібралось до 16 тисяч осіб і число їх постійно збільшувалося; влада КВО не спромоглася вивести полк із міста. В західних повітах Поділля військові підрозділи 2-го гвардійського корпусу заподіяли страшну розруху. У зв'язку з цим, але окремим пунктом, було розглянуто питання про організацію «вільного козацтва», яке збурило велику дискусію на з'їзді 4 жовтня. Як інформувала «Нова рада», думки комісарів розбіглися: «одні обстоювали потребу організування “вільного козацтва”, а другі сперечалися і казали, що само “вільне козацтво”, маючи в руках зброю, може спричинитись до 62 заколоту розрухів» [62]. Противники висунули кілька аргументів на свою користь, вважаючи, що організація козацтва може поділити село навпіл, причому неможна більшість опиниться під контролем заможної меншості, оскільки за проектом статуту «вільного козацтва», розробленим УВГК, «служба вільних козаків буде неплатна, і неможні селяни не підуть у “вільне козацтво”». Після кількох годин суперечок, коли справа дійшла до поіменного голосування, на яке було поставлено три резолюції, незначною більшістю (25 комісарів – «за», 20 – «проти», 5 – «утримались») пройшла постанова, яка відхилила ідею «вільного козацтва». Зважаючи на її принципове значення, наведемо текст повністю: «Беручи на увагу, що широка боротьба з контрреволюційними замахами і погромами та анархічними виступами може

бути з успіхом доручена командам, сформованим з частей революційного війська, що боротьба з потайними гуральнями та незначними заколотами може також успішно вестись міліцією, реорганізованою на нових підставах, що завдяки некультурності, неорганізованості та нахилові широких мас іти за всякими демагогічними гаслами, озброєння широких верст людности може запропастити здобуту волю і загальмувати встановлення ладу на місцях, збільшуючи безладдя, – з'їзд комісарів вважає, що приступати до організування Вільного козацтва нераціонально і непотрібно; що ж стосується до тих стихійно виникших в деяких повітах кадрів “Вільного козацтва” та зброї, яка у великому числі є у людности, то треба всякими способами намагатись скоріше цю зброю повідбирати і відправити її в українські військові частини» [63].

63

Звісно, історик не може не відзначити певну слушність побоювань, висловлених у резолюції. Некультурність, неорганізованість, як і схильність мас іти за демагогічними гаслами, несли в собі небезпеку. Однак комісари явно переоцінювали можливості державної машини щодо наведення порядку. І ще така важлива деталь: попри те, що з'їзд комісарів збирався з ініціативи Генерального секретаріату, резолюція з'їзду не відбивала його позиції. 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат, стурбований наростанням у країні анархії та контрреволюції, оприлюднив нову програмову декларацію своєї діяльності, в якій заявив про бажання «рішуче боротись зо всіма проявами безладдя і контрреволюційними замахами за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування». В декларації чільне

місце посідала проблема організації «вільного козацтва». Зокрема, стверджувалося, що «правильно організоване, організаційно зв'язане з вищим органом влади революційної демократії краю – Генеральним секретаріатом, “вільне козацтво”, що буде в розпорядженні органів місцевого самоврядування, має стати твердою опорою секретарству внутрішніх справ у боротьбі з елементами безчинства і злодіяцтва» [64]. 9 жовтня у розвиток положень декларації на засіданні Генерального секретаріату було обговорено «справу заснування організації “вільного козацтва” і постановлено: повести сю справу шляхом законодатним і доручити спеціальній комісії виправити проект статуту “вільного козацтва”» [65]. Резолюцію з'їзду комісарів було розкритиковано в пресі. «Нова рада» 5 жовтня помістила редакційну статтю «Військо і міліція на Україні», де йшлося, з одного боку, про те, яку велику небезпеку, грабунок і руїну несе краєві недисципліноване військо, а з іншого – про те, що малочисельна міліція, з випадковим складом і без розуміння свого обов'язку, ні на що не здатна. «Коли поставити ці два факти поруч, – писала газета, – то з усею силою висуваються на чергу дня ті місця декларації Генерального секретаріату, в яких поставлено домагання про секретарство військових справ та розвинуто думку про “вільне козацтво”, як ідею народної міліції. До речі, характерно, що деякі комісари, нарікаючи на міліцію, в той же час висловлювалися проти організації “вільного козацтва”. Звичайно, говорити проти нього можна, але ж треба поставити якісь позитивні принципи організації самооборони. [...] І коли ніхто не дає зараз

ніякого плану народної міліції, то мусить згодитись, що “Вільне козацтво”, до якого людність подекуди виявила охоту, поки що буде найлегше здійсненою формою народної самооборони од дезертирів, розбішак та неслухняного війська». Критично поставилася до рішення комісарів і «Народна воля».

Ухваливши згадану резолюцію, урядові комісари продемонстрували нерозуміння масштабів, яких набрало створення козацтва, а випустивши з-під свого контролю справу організації десятків тисяч селян, – стимулювали непрогнозований розвиток ситуації в майбутньому. Яскравим проявом саме такого повороту подій став Всеукраїнський з'їзд «вільного козацтва» у Чигирині 3–6 жовтня 1917 р.

Щодо історії скликання та проведення цього з'їзду є багато нез'ясованого та спотвореного істориками. Зокрема, можна прочитати, що Центральна Рада та українська соціалістична демократія проігнорували з'їзд, внаслідок чого керівництво «вільним козацтвом» потрапило до рук Павла Скоропадського, якому приписують участь у з'їзді, а головне – участь у створенні «вільного козацтва». Р. Борис, підкресливши той факт, що на з'їзді, з одного боку, не було представників Центральної Ради, а з іншого, з'явилося багато гетьманців, які «вже наперед зуміли увійти в порозуміння з Гризлом і готовилися захопити вільнокозачий рух у свої руки» [66], наводить 66 ухвалені з'їздом «Ідейні основи “Вільного Козацтва”», що мали, на його думку, яскраво виражений самостійницький характер. Прочитуємо принаймі ключові гасла «Ідейних основ»: «Від сучасного уряду Центральної Ради козацтво жадає негайного

проголошення самостійності України... Самостійна і Незалежна Україна... Змагання до сполучення всіх українських земель в одній українській державі... Звільнення України від окупуєчого її московського війська і урядових інституцій» і т. ін. Знову ж таки, Р. Борис не називає джерел, з яких узяв «Ідейні основи», однак, свідомо чи несвідомо, замовчує той факт, що у жовтні 1917 р. про необхідність відновлення української державності почали говорити і провідні політичні партії Центральної Ради. Дезінтеграція промисловості, загальнонаціональна політична криза, стрімке падіння авторитету Тимчасового уряду і відтягування Всеросійських Установчих зборів підштовхувало українських політиків до визнання необхідності Української держави. Таке поняття з'явилося в постановах IV з'їзду УСДРП, який відбувся 30 вересня – 3 жовтня 1917 р. У цих же резолюціях згадано про такі атрибути державності, як «Український парламент», «Український земельний фонд» та «Всеукраїнські Установчі збори».

Однак повернімося до з'їзду в Чигирині. Його історія потребує ретельної реконструкції та з'ясування окремих фактів, однак це важко зробити через украї обмежене число джерел. У газетах 1917 р. хід з'їзду практично не відбито, лише подано окремі постанови та відозви. В бібліографії праць з історії Української революції згадано «Постанови першого Всеукраїнського козацького з'їзду в м. Чигирині на Київщині 3, 4, 67 5 і 6 жовтня 1917 р.» [67], вказано, що це – брошура на 10 сторінок, без зазначення місця й року видання, невідомий і її наклад (вочевидь, він був незначним). Зберігся невеликий фрагмент зі спогадів учасника з'їзду

Якова Водяного «Українське Вільне Козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.Х.1917», опублікований у «Літописі Червоної Калини» 1930 р. Розповідь очевидця спростовує твердження про самостійницький характер з'їзду і показують, у який спосіб отаманом «вільного козацтва» був обраний генерал Павло Скоропадський. Спробуємо відтворити хід з'їзду, спираючись на наявні джерела.

Ідея скликання з'їзду виникла ще у серпні, але довгий час його з якихось не зовсім зрозумілих на сьогодні причин відкладала. Можливо, через те, що Генеральний секретаріат так і не зміг затвердити у вересні статут «вільного козацтва». 27 вересня «Народна воля» надрукувала звернення-оголошення про скликання Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва 3 жовтня 1917 р. у Чигирині. Звернемо увагу на надзвичайно стислі строки, які відводились для виборів делегатів та їх приїзду до Чигирини. Передбачалося, що в порядку денному буде чотири питання: 1) поширення козацького руху по Україні і внутрішній устрій «вільного козацтва»; 2) утворення певного і постійного плану до його організації; 3) козацтво як перший крок до міліційної системи і його обов'язки; 4) поточні справи по доповідях із місць. Ініціатива скликання з'їзду походила від Звенигородського коша, проте немає свідчень, що Генеральний секретаріат мав якісь заперечення. Навпаки, в своїй Декларації від 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат, як уже зазначено вище, заявив про повну підтримку ідеї «вільного козацтва». Я. Водяний згадує, що повідомлення про скликання з'їзду надійшло до Черкаського повіту наприкінці вересня і заскочило повітових керівників «вільного козацтва»

зенацька, бо «Черкаський полк ще сам у собі не сформувався і фактично не існував» [68]. Треба думати, це повідомлення стало несподіванкою не лише для черкашан. Водяний свідчить, що на Всеукраїнський з'їзд прибула маса делегатів із лівого та правого берегів Дніпра, але «було слабо заступлене Поділля, а ще гірше Волинь, де ще не скрізь на той час організувалось “вільне козацтво”» [69]. Звернімо особливу увагу на цю деталь, адже створення гуртів, сотень, кошів зовсім не означало, що вони вже являли собою реальну військову силу. Про 6 тисяч селян, які зібрались у Смілі на з'їзд «вільного козацтва» Черкаського повіту, Водяний висловився досить скептично – «безкритична товпа», тобто аморфний натовп, який необхідно було структурувати й організувати з певною метою. Ю. Тютюнник і Р. Борис змушені визнати, що кількість людей у козацких сотнях суттєво коливалася, не було уніфікованої структури організації, гостро бракувало зброї, не було ні загальноновизнаного лідера всеукраїнського масштабу, ні загальноновиробленої та узгодженої концепції козацтва. З'їзд Черкаського полку у Смілі, про який згадує Водяний, засвідчує, що етноісторичні ідеї, які підштовхнули до створення козацтва, на осінь 1917 р. поступилися завданням «охорони повіту від анархії переходячих частин збільшеного російського “воїнства”, що добровільно кидало Південно-Західний фронт» [70].

Яким постає з'їзд у Чигирині зі спогадів Водяного? Насамперед звернімо увагу на відносну нечисленність його делегатів порівняно зі Всеукраїнським військовим та селянським з'їздами, за словами Водяного, їх «може було двісті, може триста...».

Швидше 200, бо, як зауважує автор спогадів, з'їзд відбувся «у найбільшій шкільній салі» [71]. Отже, твердження Дмитра Дорошенка, що на з'їзд прибуло 2 тисячі делегатів [72], є значним перебільшенням. Можливо, це банальна друкарська помилка. До речі, в Чигирині Водяний побачив лише кількох старшин у козацькому одязі з кривими шаблями і пістолями за поясом: це були полтавський полковник, прізвища якого автор не пригадав, та кілька сотників. Загальноновизнано, що з'їзд працював 4 дні (3–6 жовтня). Водяний пише, що він був дуже швидкоплинним: розпочавшись об 11-й ранку, «збори закінчилися над вечір біля години четвертої, по тому делегатів запрошено на перекуску, котру улаштували на майдані біля школи з ініціативи, здається, повітової управи. Перекуска з вечерею затяглась до пізнього вечора і більшість делегатів роз'їхались з Чигирини аж на другий день» [73]. Водяний не згадує про обговорення та редагування «Статуту Вільного Козацтва», про що йдеться у Дорошенка, натомість зазначає, що до порядку денного були внесені: привітання з місць, сучасний момент та вибори генеральної старшини і звіти з полків. Отже, порядок денний було з якихось причин скореговано порівняно з тим, що оголошувалося у «Народній волі».

Поряд з обговоренням сучасного моменту, Водяному запам'яталися вибори генеральної старшини. Він пише, що коли до них дійшла справа, то слово одразу ж узяв І. Полтавець – секретар з'їзду. В своїй довгій промові він вихваляв старовинний козацький рід Скоропадських і пропонував на посаду наказного отамана «вільного козацтва» генерала Павла Скоропадського, а на генерального писаря –

Василя Кочубея. Полтавця підтримали А. Шевченко та С. Гризло, які керували роботою з'їзду.

«Інших кандидатів на Генерального Отамана та писаря ніхто не виставляв, бо ж люди з'їхалися зі всієї України і один другого не знали, – пише Я. Водяний. – Ніхто навіть не заїкнувся, що і Скоропадський, і Кочубей на зборах не присутні, а згодом свого вибору можуть не прийняти. Приступили до голосування. За Скоропадського вся саля підняла свої руки. – Хто проти? – Нікого. Хто утримався? – Я один підняв 74 свою руку до гори» [74].

Водяного вразила ще одна деталь: «Після привітань з місць, я не міг вийти з дива, що на з'їзді не було представника уряду Центральної 75 Ради» [75]. І цією обставиною він пояснює той факт, що керівником «вільного козацтва» було обрано П. Скоропадського. Одночасно він підкреслює, що з'їзд дуже прихильно настроєний до Центральної Ради, а коли «певна група на чолі з Полтавцем» при обговоренні сучасного моменту висловила пропозицію обрати гетьмана, то була засуджена поміркованими елементами. Водяний упевнений, що якби в зібранні брав участь представник Генерального секретаріату, то з'їзд «на Генерального отамана був би вибрав бажаного для Генерального Секретаріату отамана» [76]. 76

Про прихильне ставлення з'їзду до курсу Центральної Ради свідчить і відозва до селян та козаків України, де жодного слова немає ні про гетьманство, ні про самостійність, однак зазначено, що «вільне козацтво» приймає у свої лави всіх, хто підтримує «республікансько-федеративний устрій Республіки з повною Автономією України з забезпеченням

прав меншостей». (Цікаво, що Р. Борис випустив цей фрагмент, наводячи решту тексту відозви.) Отже, з'їзд у Чигирині не виступив із засудженням чи запереченням стратегічних гасел Центральної Ради, навпаки – він їх підтримав, однак її представники до керівництва «вільного козацтва» – Генеральної Козацької Ради – практично не потрапили (крім П. Скоропадського були обрані В. Кочубей, І. Полтавець, М. Левицький, М. Шевченко, Н. Смоктій, С. Гризло, Дремлюга, К. Шомовський, А. Шендрик, Знахаренко та О. Кіщанський).

Відомо, що вибори П. Скоропадського у Чигирині Генеральний секретаріат сприйняв негативно, так і не визнавши правочинність Генеральної козацької ради, і це свідчило про те, що вибори керівництва «вільного козацтва» не були йому байдужими, а сама ідея козацтва не ігнорувалася.

Спогади Я. Водяного та деякі газетні матеріали засвідчують, що спосіб, у який було проведено Чигиринський з'їзд, пов'язувався з певною інтригою, а то й авантюрою. Я. Водяний згадує про «певну групу на чолі з Полтавцем», яка фактично керувала роботою з'їзду. Ядро цієї групи складала представники Звенигородського козацького коша. Є підстави гадати, що вони, насамперед І. Полтавець-Остриця, зініціювали проведення з'їзду, щоби захопити керівництво «вільним козацтвом» по всій Україні. Їхні спонукальні мотиви достеменно невідомі, проте не секрет, що і Полтавець, і Гризло, і Шевченко мали авантюрну вдачу.

Улітку 1917 р. у Звенигородці виник конфлікт між штабом коша та повітовим земством. Суть його полягала у боротьбі за владу в повіті та привілеї для козацтва. «Вільно-

козача» верхівка вимагала особливо-го представництва для козацтва у земському зібранні (20 мандатів із правом вирішального голосу). 29 липня у Звенигородці одночасно мали відбутися повітовий козацький з'їзд і земське зібрання. Щоби запобігти кровопролиттю, повітовий комісар В. Ковтуненко напередодні звернувся до губернського комісара та УГВК з проханням надіслати у повітовий центр військову частину і своїх представників для залагодження конфлікту [77]. Відпоручником Центральної Ради до Звенигородки прибув Ю. Тютюнник, який став на бік козацтва. В серпні, за рішенням губернського комісара М. Суковкіна, до складу Звенигородського земського зібрання ввійшло по одному представникові від кожного «вільнокозачого куреня» [78]. Такий конфлікт не був поодиноким. За свідченням автора статті «Козача романтика», опублікованої в газеті «Нова рада», звенигородське козацтво вчинило «чимало бешкетів»: зірвало проведення земського зібрання, вдавалося до погроз на сільських і волосних сходах [79]. Та й сам Ю. Тютюнник не приховував, що «вільне козацтво весь час робило натиск на органи влади в бік найрадикальніших рішень у національному питанні» [80]. Під останнім він розумів насамперед силовий тиск на великих землевласників, переважно поляків. В. Ковтуненко, один з ідейних натхненників «вільнокозачого» руху, не маючи змоги стримати самоуправство козацтва, змушений був залишити посаду повітового комісара [81]. У своєму виступі на 2-му Українському з'їзді Київщини він наголосив на необхідності дисципліни «вільного козацтва» та на бажанні бачити його «більш культурною силою, чим фізичною» [82].

Ще амбітнішим був І. Полтавець-Остряниця. Сучасники давали йому досить різкі й однозначні характеристики. Генерал-хорунжий Б. Стелецький, який 1918 р. добре знав Полтавця, писав, що він «...типовий політичний авантюрист, здатний на будь-які комбінації, що можуть дати йому вигоду» [83]. Трохи світла на події у Чигирині проливають спогади Скоропадського, що несподівано для себе опинився на посту наказного отамана «вільного козацтва». «Меня это избрание очень удивило, так как до той поры, кроме вопросов чисто военных и организационных в своем корпусе, я ничем другим не занимался» [84], – писав Скоропадський. Сюжету «вільного козацтва» він приділяє три сторінки спогадів, зокрема не приховує, що його обрання було справою рук Івана Полтавця, якого характеризує як недурну людину, великого українського ентузіаста, гетьманця, а також надзвичайно честолюбного й авантюрного в повному розумінні цього слова. Скоропадський говорить, що познайомився з Полтавцем уже після свого обрання на отамана, але пізніше добре вивчив цю людину. Полтавець, за свідченням Скоропадського, походив із кубанських козаків, захоплювався історією України, під час першої світової війни був хоробрим офіцером. (Насправді він був родом із Чигирина, не виключено, що цю обставину брали до уваги при виборі місця з'їзду.) У 1917 р. у Петрограді він розпочав українську політичну діяльність на посаді писаря Петроградської української військової ради, та так, «что при Керенском ему пришлось удирать из Петрограда на юг» [85].

Дійсно, за самочинне вилучення з музею старовинних козацьких клейнодів військова влада вислала

Полтавця зі столиці до Київського військового округу. У Києві, за прохання О. Пилькевича, він влаштувався працювати до УВГК, у відділі з організації броневих і автопанцерних дивізіонів. Як згадував В. Кедровський, минуло півтора місяці його праці у відділі, а наслідків не було жодних, після чого його звільнили з посади. «Після того Полтавцев зник з Києва, – пише В. Кедровський, – щоби згодом об'явитись там, де здібність його до бутафорії могла розвинути у всій ширині – він зв'язався з організатором «вільного козацтва» на Звенигородщині п. Гризлом і не позбавлений певної зручності, мусив стати серед його організації на чільне місце» [86]. Саме в цей час, зазначає В. Кедровський, Полтавцев перетворився на Полтавця-Остряницю. Далі процитуємо Скоропадського: «...за його контрсоціалістическіе тенденції ему там (в УВГК. – Авт.) не особливо доверяли, занимался вопросами организации казачества и был командирован от Генерального Секретариата на съезд в Чигирин. Инициатором этого съезда был тот же Полтавец. И сделал это он, скрывая день открытия съезда от своего начальства, дабы оно не успело пропагандировать участников его» [87]. Власне, після повернення з Чигирин Полтавець познайомився зі Скоропадським, який згадує: «Он на меня произвел хорошее впечатление [...] сообщил мне подробности казачьего движения и навел меня на мысль, что это движение может, если его захватить, явиться тем здоровым течением, которое спасет Украину от того развала, сильно дававшего уже себя чувствовать не только среди войск, но и в кругу мирных обывателей» [88].

Навряд чи ці відверті зізнання потребують додаткових коментарів. Вони підтверджують, що проведення з'їзду «вільного козацтва» у Чигирині задумав Полтавець, який зійшовся з С. Гризлом та А. Шевченком, щоби приборати керівництво «вільним козацтвом» до своїх рук. Для змовників було важливим, щоб інформація про з'їзд якомога пізніше і в якомога стислішому обсязі потрапила до громадськості. Так і сталося. Єдині на той час джерела публічної інформації – газети – дали куці повідомлення й опублікували відозву з'їзду лише на початку другої декади жовтня, коли Полтавець повернувся до Києва. Між тим як наслідок роботи чигиринського з'їзду з'явилась «Інструкція до формування Вільного козацтва на Україні». В. Лободаєв вважає, що її було підготовлено на протигагу проекту статуту козацтва, який розроблявся УВГК. Точніше, до проекту внесли суттєві зміни, які стосувалися визначення статусу козацтва, особливо його керівництва. Верховним козачим органом «Інструкція» називала не генеральне секретарство внутрішніх справ, а Генеральну козацьку раду. До її компетенції належали всі питання «вільнокозачої організації»: поширення козацтва, затвердження виборної козачої старшини усіх рівнів (від сотників до губернських кошових отаманів), розгляд апеляцій на рішення місцевих козачих рад тощо. Склад Ради мав обирати всеукраїнський козацький з'їзд. Крім того, у разі розширення сфери її діяльності, рада отримувала право кооптації до свого складу додаткових членів, однак у кількості не більше двадцяти осіб. Очолював Генеральну раду наказний отаман, місцем розташування його резиденції було

визначено Білу Церкву. Генеральна рада зобов'язувалася безпосередньо підпорядковуватися Центральній Раді, яка, своєю чергою, повинна була забезпечити її фінансування з державних фондів [89]. Однак не все було так просто, одна з резолюцій чигиринського з'їзду «Про адміністрацію на Україні» визнавала, що «виконавчим же органом адміністративної влади повинна бути дійсна народня міліція, яку й уявляє з себе 90 «Вільне козацтво»» [90]. Отже, «вільне козацтво» мало б отримати особливий статус та юрисдикцію, за якою ні Генеральний секретаріат, ні місцеві органи влади не мали права втручатись у козацькі справи, більше того, влада на місцях мала б перейти до рук козацьких рад. Якщо згадати спроби І. Полтавця нав'язати з'їзду вибори козачого гетьмана, то суть інтриги, закрученої на з'їзді у Чигирині, стає цілком зрозумілою. Повторився класичний український козацький рецидив боротьби за владу, з'їзд у Чигирині віддалено нагадував Чорну раду часів І. Брюховецького.

Можна стверджувати, що ця авантюра стала каменем спотикання в історії «вільного козацтва», бо, поперше, викликала негативні рефлексії Генерального секретаріату, по-друге – і сам Полтавець, і Генеральна козацька рада виявилися нездатними завершити організацію козацтва, а по-третє – з'їзд своїми рішеннями вніс очевидну дезінформацію в козацьке середовище, яке мусило вибирати, на кого орієнтуватися – чи на Київ, чи на Білу Церкву.

Р. Борис цілком позитивно оцінює з'їзд у Чигирині, вважаючи, що після нього організація «вільного козацтва» пішла ще жвавіше, однак не помічає суперечності в своїх думках,

коли визнає, що «сама Козача Рада великого впливу на формування руху не мала [...] Коші були менш більш організаційно самостійними мало пов'язаними зі собою частинами. А ні Скоропадський, а ні Козача Рада впливу собі не здобули». Р. Борису, як бачимо, імпонувала ідея «вільного козацтва», але не подобалось, що до неї виявились причетними такі люди, як П. Скоропадський та І. Полтавець. Сучасний історик, працюючи в дещо іншому форматі, повинен констатувати, що з'їзд у Чигирині належить розцінити як авантюрну витівку саме тому, що було втрачено можливість інтеграції окремих осередків козацтва в єдину структуру і вироблення концепції її діяльності. Шанс консолідації козацтва навколо Центральної Ради для підтримки її реальної політики було не цілком використано, а значна частина «вільного козацтва» – дезорієнтовано через наявність двох керівних центрів – Генерального секретаріату в Києві та Козацької Ради в Білій Церкві.

У документах Центральної ради нам не вдалося знайти розгорнутої реакції Генерального секретаріату на з'їзд у Чигирині, але відомо, що вона була негативною. За переказами очевидців, В. Винниченко, говорячи про Генеральну козацьку раду, з роздратуванням і не без підстав заявив, що це є «держава в державі» [91]. Відповідно Генеральний секретаріат не залишив цю справу, 9 жовтня на засіданні Генерального секретаріату процес заснування організацій «вільного козацтва» було обговорено й ухвалено доручити спеціальній комісії виправити проект його статуту [92]. Вочевидь, саме такою 92 була перша реакція Генерального секретаріату на чигиринські події,

він активізував роботу над доопрацюванням проекту, а вже 21 жовтня 93 остаточно його ухвалив [93] та передав на розгляд і затвердження Центральної Ради, яке відбулося 13 листопада. В першому параграфі статуту підкреслювалось, що назву «вільне козацтво» можуть мати лише ті організації, які засновуються на підставі цього документа. Отже, козаці гурти, сотні, курені та коші, які діяли за чигиринською «інструкцією», втрачали право називатися «вільним козацтвом». Принципове значення мала стаття 4, яка визначала обов'язковість законів і розпоряджень законної влади як для окремих членів товариства, так і для всього товариства в цілому: «ніяких постанов, котрі суперечили б сим законам і розпорядженням, товариства встановляти не можуть». Схвалюючи вибірний принцип сотенної, курінної, полкової та кошової старшини, статут жодним словом не згадував Генеральну козачу раду і цілком однозначно встановлював: «На чолі всіх об'єднань кошів стоїть генеральний секретар внутрішніх справ або його товариш, для сього призначений 94 Генеральним секретаріатом» [94]. Ще кілька статей статуту визначали керівну роль генерального секретарства внутрішніх справ. Полковників та кошову старшину після обрання мав затверджувати генеральний секретар внутрішніх справ, він же мав право усунути будь-кого з козацької старшини, крім кошового отамана – його міг змістити тільки Генеральний секретаріат. Статут детально регламентував мету створення товариства, його головні завдання, умови вступу та членства, організацію, у тому числі й військові структури (сотні, полки, курені, коші), кошти, діловодство і навіть спосіб скасуван-

ня. Цікаво, що зі статуту «вільне козацтво» поставало як культурно-просвітня чи спортивна організація, яка мала на меті «фізичний і духовний розвиток своїх членів, громадське виховання їх і підтримування спокою на Україні».

Для реалізації своїх завдань козаці товариства мали організовувати зібрання, лекції, курси, читання, подорожі, поширювати книжки, газети, видавати журнали, брошури, створювати бібліотеки, влаштовувати концерти, вистави, хори, гімнастичні курси. Вочевидь, цей довгий перелік культурно-масових заходів мав приспати пильність Тимчасового уряду, з яким Генеральний секретаріат на момент підготовки статуту увійшов у гострий конфлікт. Тому, щоб не давати підстав для звинувачень у формуванні парамілітарної структури, якою, по суті, і було «вільне козацтво», в статуті зазначалося, що лише під час війни козацтво «бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охороняє громадян та добро мешканців від знищення їх і грабування» [95]. В супроводжувальній записці секретарства внутрішніх справ до Статуту останню обставину було пояснено таким чином: «Зважаючи на пекучу потребу такої організації, котра б користувалася повною підтримкою та довір'ям, автори статуту Вільного козацтва не зупинилися навіть перед тим, щоб надати йому той вигляд, який воно вже має – організації приватно-правної і публічно-правної одночасно.

При організації культурно-просвітній (цілком приватній) закладаються отряди «вільних козаків», яким присвоюються деякі функції адміністративні, і які мають на чолі гене-

рального секретаря по внутрішнім справам – вищого представника офіційної влади (момент публічно-правний).

Ця мішанина двох принципів викликана життям, котре вимагає з одного боку організації не виключно військово-адміністративної (бо тоді ця організація стала б тією самою міліцією, або поліцією з великим мілітаристським похилом) і не приватної (раз сила озброєна і має завдання щодо охорони порядку і спокою – вона не повинна стояти в не-
96 залежності від державної влади)» [96].

Паралельно з доопрацюванням козачого статуту структури Центральної Ради вели організаційну та пропагандистську роботу серед селянства, схилиючи його до створення козацтва за власною схемою. Принаймні, маємо факти на підтвердження цієї думки. На початку жовтня 3-й Чернігівський селянський губернський з'їзд, заслухавши доповідь представника Українського військового генерального комітету, висловив побажання «заводити на Чернігівщині організацію Вільного козацтва по зразку, який пропонує Український військовий генеральний
97 комітет» [97]. 3-й Український національний з'їзд Київщини наприкінці жовтня визнав утворення «вільного козацтва» дуже бажаним і звернувся «до Військового генерального комітету аби він допоміг селянам органі-
98 заторами і зброєю» [98]. У наведеному вище статуті «вільного козацтва» с. Рожнівки теж наголошувалось на тому, щоб «слухати та коритись тільки Українському урядові» [99]. Схожий статут з аналогічним твердженням ухвалили хлібороби с. Юрки Ко-
100 бляцького повіту на Полтавщині [100].

Після Жовтневого перевороту в Петрограді та проголошення Цент-

ральною Радою Української Народної Республіки перед Генеральним секретаріатом, який став повноправним українським урядом, постала гора невідкладних проблем, що потребували негайного вирішення. Але й у цих складних умовах Генеральний секретаріат раз у раз повертався до питань, пов'язаних із «вільним козацтвом», намагаючись використати його для зміцнення порядку в країні та – як військову силу – для боротьби з більшовизмом, тобто робив власне те, в нехтуванні чим його неодноразово звинувачували історики. Ось лише кілька прикладів. У листопаді – грудні 1917 р. тривала широка пропагандистська компанія з формування «вільнокозачих» загонів. Після затвердження Центральною Радою статуту «вільного козацтва» відділ А.Певного було переведено до структури генерального секретарства внутрішніх справ [101]. Безпосередні
101 завдання відділу не змінилися, вони полягали у координації формування та діяльності «вільнокозачих» загонів. Звертаючись до командирів військових частин, які займалися охороною порядку в Україні, з інструкцією, затвердженою 20 листопада, генеральний секретар продовольчих справ М. Ковалевський наголошував, що потрібно допомогти селянству в організації «вільного козацтва» на підставі виробленого урядом ста-
102 туту [102].

4 грудня Петлюра, доповідаючи на засіданні Генерального секретаріату про військовий стан в Україні, поставив питання про необхідність ухвали урядом проекту мобілізації «вільного козацтва» з метою охорони ладу і порядку, що, по суті, перетворювало козацтво з громадської організації на державну структуру. Генеральний секретаріат підтримав цю

103 ініціативу [103]. (Дещо пізніше цю ідею було реалізовано в постанові про створення реєстрового «вільного козацтва».) 12 грудня Генеральний секретаріат асигнував 90 тисяч крб. на утримання інструкторів «вільного козацтва» [104]. Наступного дня на засіданні Генерального секретаріату заслухали доповідь В. Винниченка про діяльність уряду, в якій певна увага приділялася організації міліції та «вільного козацтва» [105]. 15 грудня, коли Генеральний секретаріат обмірковував ситуацію, що склалася в УНР після більшовицького ультиматуму, М. Порш запропонував утворити Комітет з оборони України, який мав провести облік сил та зброї і, зокрема, використати «вільне козацтво» [106]. 18 грудня Генеральний секретаріат ухвалив передати організацію «вільного козацтва» від секретарства внутрішніх справ військовому секретарству [107], а напередодні, за інформацією «Киевской мысли», на Софіївському май-

дані відбувся перший урочистий парад «вільного козацтва» Києва та його околиць. У ньому взяли участь 18 козацьких батальйонів (вочевидь куренів) [108]. Наприкінці грудня Генеральний секретаріат схвалив пропозицію М. Порша про створення «української міліційної армії», яка мала формуватися за принципами добровільності та оплатності [109]. Ці ж ідеї було покладено в основу створення реєстрового «вільного козацтва». Отже, звинувачення Центральної Ради та Генерального секретаріату в нехтуванні ідеєю «вільного козацтва» може означати або повне незнання реального перебігу подій, або їх свідоме замовчування чи перекручування. Однак треба визнати, що в умовах, які склалися, Генеральному секретаріату не вдалося перетворити чисельні, але розрізнені, загони «вільного козацтва» на народну армію. Це сталося і з об'єктивних, і з суб'єктивних причин, які буде з'ясовано нижче.

19.3.

«Вільне козацтво» в умовах загострення соціально-політичної кризи революції та українсько- більшовицької війни

Існує ще одна проблема, яка потребує вивчення, – проблема поведінки та діяльності тих десятків тисяч «вільних козаків», про яких ішлося вище. Як вони себе проявили в умовах кінця 1917 – початку 1918 рр.? Але спершу варто згадати, що то був за час.

Наростання деструктивних соціальних явищ, яке розпочалося з другої половини літа, до кінця 1917 р. сягнуло свого апогею. Проведення Демократичної наради 14–22 вересня у Петрограді фактично засвідчило нездатність Тимчасового уряду та російської революційної демократії вивести країну зі стану жорсткої загальнонаціональної кризи. Суспільство і держава не витримали випробування світовою війною. Країна була не в змозі далі нести війсьничий тягар, а політична еліта не могла знайти цивілізований спосіб виходу з війни. Розклад армії став грізним імперативом моменту. Країна стрімко

занурювалася у всеосяжний соціальний хаос. Моральні та правові норми, які десятиліттями регулювали життя суспільства, вже не діяли. Грабежі, вбивства, знищення матеріальних та культурних цінностей стали буденним явищем, особливо загострившись у місцевостях, наближених до фронту.

Стихийна демобілізація та відхід частин із фронту створили нестерпні умови життя на Правобережжі, яке було близьким тилом Південно-Західного фронту. 15 жовтня 1917 р. подільський губернський комісар телеграфував міністрові внутрішніх справ Тимчасового уряду про критичний стан губернії, який виник унаслідок протиправних дій військових, що заповнили губернію після відступу армії. Зокрема, в телеграмі було зазначено: «...еще резче обозначилось падение и безсилие власти – не на кого опереться. Не кому верить, не на что надеяться. Идет смерч и, очевидно, не будет удержу ему, пока не пронесется – очевидно, что не сломит он лишь того, кто не попадет случайно в его полосу. Регулирование жизни невозможно, ибо жизнь идет без плана. Самые неожиданные события сменяют одно другое и застают врасплох самое прозорливое предвидение. Ни имущество, ни жизнь, ни честь не гарантированы ни в каком отношении, авторитета нет... Суда нет, он и не осуществим, потому что приведение приговора в исполнение вещь для власти недоступная. Зато царит самосуд, выливающийся в такие формы, как повешение...» [110].

Гігантський вибух протиправної діяльності констатували делегати згаданого вище з'їзду губернських та повітових комісарів Волинської, Київської, Подільської, Чернігівської

та Полтавської губерній, що відбувся 3–5 жовтня 1917 р. у Києві. Якщо комісари Лівобережжя відзначали лише посилення криміногенної ситуації, то представники Київської, Подільської та Волинської губерній доповідали вже про масові прояви погромних настроїв. Особливо загрозливим було становище на Волині та Поділлі. Комісар Летичівського повіту Подільської губернії порівняв перебування військових підрозділів у повіті з «татарським наїздом», під час якого «в повіті знищено все – засіви, худобу, птицю, випущено воду із ставів, зруйновано оселі; солдати насилували жінок; в околицях, де пройшло військо, zostалися по селах чорні обгорілі стовпи» [111]. Начальник Літинської повітової міліції 5 жовтня інформував подільського губернського комісара про масові грабунки та підпали винокурених заводів та економій у південній частині повіту, що супроводжувалися розкраданням спирту, хліба, фуражу, живого та мертвого реманенту, меблів, одягу тощо. Начальник міліції пов'язував ці події з приходом у повіт частин 2-го гвардійського корпусу. Загалом на кінець жовтня у Літинському повіті розграбували 25 маєтків та 10 винокурних і цукрових заводів [112].

Не кращою була ситуація й в інших повітах Подільської та Волинської губерній. Солдати та дезертири втягували у погромну діяльність значну частину селянства. Масові конфлікти між селянством та власниками маєтків, лісів, цукроварень виникали в усіх українських губерніях. Самовільне захоплення земельних угідь, нищення лісів, розкрадання сільськогосподарського реманенту супроводжувалося руйнуванням маєтків та підприємств,

111

112

вбивством їхніх власників та управителів. Місцева міліція та армійські загони, призначені для охорони, не могли зарадити ситуації. Повітові та губернські комісари постійно доповідали про слабкість, некомпетентність та недисциплінованість місцевої міліції.

На засіданні Малої ради 24 жовтня її член, представник Польського демократичного централу В. Рудницький зробив запит Генеральному секретаріатові з приводу ситуації, що склалася. В ньому йшлося про те, що «всі здобутки нашої культури загинуть від диких вандалів, котрі несуться з фронту... І тут лишилися уже не місяці і навіть не тижні, а може дні... Треба якихось реальних заходів. Сама міліція тут нічого не може... Ті люди, котрі тепер проходять через Україну, лишать на ній тільки голу землю, бо вони з Україною нічим не зв'язані» [113]. Відповідаючи на запит, генеральний писар О. Лотоцький, який на той момент виконував обов'язки голови Генерального секретаріату, говорив про цілковиту реорганізацію міліції та покладав надії на «вільне козацтво». Того ж дня київський губернський комісар О. Саліковський у зверненні до штабу Київського військового округу визнавав, що, коли не вдасться з військових частин виділити хоча б невеликі загони для охорони правопорядку, то єдиним шляхом для охорони життя та спокою населення залишиться створення різноманітних дружин самооборони [114].

Особливо загострилася ситуація на селі після Жовтневого перевороту у Петрограді та захоплення більшовиками Ставки верховного головнокомандувача, після чого армія як військовий організм припинила існувати і перетворилася на агресивну озбро-

ену солдатську масу, яка діяла лише за правом сили. Видання більшовицького декрету про землю, який скасував поміщицьку власність на землю та передав її разом із реманентом і будівлями у власність земельним комітетам, було сприйнято як повне право селян на стихійний зрівняльний переділ поміщицької землі й майна. Не зміг упорядкувати цю справу і III Універсал Центральної Ради, який оголосив про перехід землі без викупу у власність трудового народу, але при цьому не розкрив механізм перерозподілу землі [115]. Запізнілі роз'яснення не змінили суті справи.

Всеукраїнська рада селянських депутатів 22 листопада ухвалила постанову зобов'язати селянські спілки повести рішучу боротьбу з анархією, спираючись на «вільне козацтво». Відомий український громадський діяч І. Липа пов'язував вирішення земельного питання зі створенням козацтва. Він пропонував змінити адміністративно-територіальний устрій України з губернського на полковий, передати землю у розпорядження козацьких полків, які б наділяли нею окремі козацькі родини. За отриману землю козак мав нести військову службу. За зразок І. Липа пропонував узяти устрій Кубанського козачого війська [116]. Безперечно, козацтво взяло активну участь у перерозподілі землі, але часто надії на його регуляторну діяльність не справджувались повною мірою, поведінка козацтва далеко не завжди відповідала вимогам влади, хибувала на самоуправство. Особливо посилилося воно після чигиринського з'їзду «вільного козацтва», постанови якого провокували революційну самодіяльність «вільнокозачих» отаманів. Характерним прикладом є дії ради старшин Звениго-

родського коша. 10 жовтня вона ухвалила «Обов'язкову постанову», якою поклала на козаків повіту низку контрольних і правоохоронних функцій: контроль за вирубкою та використанням лісових ресурсів; боротьбу зі спекуляцією та самогоноварінням, забезпечення найбільшнього селянства та армії продовольством [117]. Однак утілювати в життя ці гостро необхідні речі кошова рада збиралася без будь-якого погодження і взаємодії з місцевою владою. Навпаки, відносини між ними свідомо загострювалися, козаки розуміли владу суто як силу, відчуючи її за собою, вони ліквідували сільську міліцію, давали господарські розпорядження адміністраціям маєтків. Нарешті, почали робити обшуки, конфіскації та арешти у повітовому центрі. Це викликало обурення та спротив Звенигородської міської думи, яка у відповідь на такі дії 18 жовтня оголосила себе Комітетом громадської безпеки, ухвалила негайно реорганізувати міську міліцію та звернулася до Генерального секретаріату з проханням вжити заходів для того, щоб «вільне козацтво» не поширювало свої дії на територію міста [118].

Практика Звенигородського коша досить сильно поширилася територією України. Повітові комісари, начальники міліції, голови народних управ постійно інформували Генеральний секретаріат та Центральну Раду про самочинства «вільнокозачих» загонів. Зокрема, «вільне козацтво» села Мельників Чигиринського повіту в листопаді захопило сусідній Мотронинський монастир, поставило свою охорону і реквізувало його майно, згодом загарбало сусідню лісопильню й ухвалило продавати реквізовані тут пиломатеріали лише на власний розсуд [119]. Можна навести й інші аналогічні приклади [120]. Така

поведінка не має дивувати історика, який добре розуміє, що «вільне козацтво» було органічною частиною селянського світу, з тими самими ментальністю, психологією, мотивацією і розумінням «правди життя». Селянська замкненість, схильність до натуральних форм господарювання, домінування у правосвідомості релігійного звичаєвого права над цивільним та карним законодавством не могли не відбитися на діях «вільного козацтва». Досить слушно з цього приводу висловився бердичівський повітовий комісар: «Вільний козак це той же селянин, забезпечений зброєю і покликаний, на його думку, захищати інтереси народу. А народний інтерес в кожному селі вирішується по-своєму – тобто в дусі бажаному або вигідному для даної громади» [121].

Характерними особливостями загонів «вільного козацтва» були їх схильність до локальних дій, цупка прив'язаність до своєї малої батьківщини – села, волості, які водночас були і охоронними об'єктами, і надійним тилом. Ці риси згодом з особливою силою виявились у діях повстанського руху, витоки якого лежали в організації «вільного козацтва». Разом із тим, зазначимо, що суттєво на децентралізацію козацтва впливала наявність двох керівних центрів: Козачого відділу при Генеральному секретаріаті та Генеральної козачої ради у Білій Церкві. Така роздвоєність аж ніяк не сприяла консолідації розрізнених загонів, часто-густо вони не звертали уваги на жодний із керівних центрів, а діяли на свій страх і розсуд, керуючись власними нормативними документами. На початку січня 1918 р. миргородський повітовий комісар Пилипенко доповідав, що з 16 товариств «вільного козацтва» у повіті лише одне працює за статутом,

затвердженням Центральною Радою, а решта – за статутом місцевого товариства «Січ» [122]. В. Лободаєв, аналізуючи стан організації «вільного козацтва» наприкінці 1917 р., дійшов слушного висновку, з яким варто погодитися: «проведена у жовтні – грудні 1917 р. керівництвом Вільного козацтва та українським урядом активна, але не узгоджена, діяльність щодо організаційного упорядкування руху не мала успіху. Наростаючий корпоративізм провідних отаманів призвів до утворення позаурядового керівного органу Вільного козацтва – Генеральної козацької ради. Гарячкова спроба державного підпорядкування вільнокозачих загонів не змогла якісно виправити ситуацію. Статут Генерального секретаріату не вніс значних якісних змін у вільнокозацьке життя. Реорганізація і централізація Вільного козацтва на його основі йшла надто уповільнено» [123].

Втім і Генеральна козацька рада не досягла помітних успіхів у консолідації козацтва. Її склад було підбрано штучно, добра половина його членів до Білої Церкви не поїхала та участі у роботі ради не брала. Наприклад, С. Гризло змушений був приховувати від козаків свою причетність до Генеральної ради та генерала П. Скоропадського. Останній, своєю чергою, познайомившись у середині жовтня у Києві з І. Полтавцем-Остряницею та дізнавшись про подробиці чигиринського з'їзду, сказав Полтавцеві, «чтобы он пока всем заправлял сам, а там через некоторое время посмотрю, буду ли я в состоянии фактически принять должность или нет. Так и порешили» [124]. Вочевидь, такий перебіг справи і передбачав І. Полтавець-Остряниця, він його цілком влаштував. Переїхавши до Білої Церкви, Полтавець насамперед узявся шукати коштів для існування

Генеральної ради, бо Генеральний секретаріат не збирався її фінансувати. В газетах було опубліковано кілька звернень до козачих загонів, щоб надсилали до ради інформацію про себе та кошти. «Вільному козацтву» пропонувалося провести перевибори командного складу, було підготовлено кілька наказів дисциплінарного порядку, зроблено спробу видавати тижневик «Вільний козак» та заснувати спеціальні козацькі «Просвіти». Згодом І. Полтавець-Остряниця намагався зобразити діяльність Генеральної козацької ради як опозиційну Центральній Раді, побудовану на антисоціалістичних самостійницьких ідеях, однак це не зовсім відповідало дійсності. Наприклад, в одній із власних відозв Генеральна рада після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки закликала козаків і селян пам'ятати «твердо, що єдина влада на Україні це – Центральна Рада з своїм Генеральним секретаріатом, і тільки їх розпорядження дійсні і належать до виконання» [125]. Світло на діяльність Генеральної ради дещо проливають «Спогади» П. Скоропадського.

Упродовж десь двох місяців, поки генерал займався справами 34-го (він же 1-ий Український) корпусу, «вільне козацтво» його не обходило. Тільки 12 грудня він приїхав до Білої Церкви, де на станції його зустрів чин почесний караул і отаманська сотня, організована Полтавцем. На деякий час генерал зупинився у Білій Церкві й більше уваги звернув на козацьке питання. Він згадує, що ідея дістала співчуття серед певної частини населення, і він сам бачив посланців до Козацької ради з Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній. Полтавець, крім отаманської

сотні, організував бібліотеку та великий штат агентів. Власних грошей у нього було мало, тому головним чином справі допомагала гр. Браницька. А також, на думку генерала, «не обходилося без контрибуцій, налагаючихся на євреїв, хотя определенных данных на это не имею» 126 [126].

Як командувач українських військ Правобережжя, Скоропадський наприкінці грудня звернувся з грамотою про добровільний призов козаків. Через декілька днів вони з'явилися у Вінниці. Як бойовий елемент виявилися добрими, але їх виборне командування не влаштувало генерала. 26 грудня, вже фактично залишивши командування корпусом, П. Скоропадський зібрав у Білій Церкві з'їзд представників окремих сотень, пізніше він занотував свої враження про нього: «Я пошел на съезд. То, что мне нужно было и что удалось до тех пор создать, оказались две совершенно различные вещи. Я хотел создать оплот государственного порядка из казаков, а, несмотря на слышавшиеся осуждения большевиков, при докладах с мест видел, что действия некоторых сотен мало отличались от тактики большевиков в смысле захвата чужого имущества. Была какая-то наивность во всех этих докладах. Люди думали, что делают политическое дело. Докладывали, например, что захватили на каком-то конном заводе для своей сотни всех чистокровных жеребцов, в другом месте захватили для сотни помещение какого-то завода, так что завод не мог работать. Ясно было, что начальники никуда не годились, да стоило только посмотреть на их лица, чтобы сразу понять, что люди эти совершенно не подходили для той 127 работы, за которую взялись» [127].

На з'їзді П. Скоропадський дійшов думки про необхідність ліквідації виборного начала козацького командування, з чим, за його словами, згодився й організатор «вільного козацтва» на півдні України І. Луценко, який теж брав участь у з'їзді. Після з'їзду Скоропадський вирішив їхати до Києва, щоб дізнатися, чи визнає Центральна Рада Козачу раду. В Києві з'ясувалося, що Генеральний секретаріат створив власний особливий козачий відділ на чолі з прапорщиком Певним, який «всячески дескредитировал нашу организацию» [128]. У такій ситуації Скоропадський вирішив діяти самостійно, радикально змінивши систему організації козацтва, особливо його командних кадрів, і організувавши вербувальне бюро офіцерів для інструкторської школи. У Києві він мав контакти з О. Сахном-Устимовичем, організатором «вільного козацтва» на Полтавщині, який пристав до Козачої ради. Тут само на Скоропадського вийшла група «самостійників», які вважали, що козацтво мусить іти з ними. Скоропадському вони здалися «неінтересними болтунами, фанатиками, совершенно не считающимися с реальными условиями» [129], а він, 129 своєю чергою, не сподобався «самостійникам». Тоді ж через Ю. Капка на П. Скоропадському дісталися від М. Ковалевського 200 тис. крб., половину з яких він через І. Луценка передав Полтавцеві у Білу Церкву; туди ж направлялися завербовані офіцери.

На початку 20-х чисел січня 1918 р., коли долю Києва було майже вирішено на користь більшовиків, Скоропадський з пригодами дістався Білої Церкви, де з'ясував, що Генеральну раду розгромила якась команда авторемонтних майстерень,

отаманська сотня, захопивши коней, розбіглась, а палац Браницьких у парку «Олександрія» спалили селяни за участю отаманської сотні та солдатів 1-го Українського корпусу. Полтавець і всі офіцери Генеральної ради поїхали до Звенигородки. Звідси пішло повне розчарування козацькою ідеєю. Коли Полтавець знову з'явився на очі генерала й почав умовляти повернутися до старої справи, П. Скоропадський відмовився від будь-яких дій. Вочевидь, це було правильне рішення. Союз П. Скоропадського із селянською стихією «вільного козацтва» від самого чигиринського з'їзду був мезальянсом. Генерал з великим скепсисом ставився до народних висуванців, штибу, скажімо, Водяного, якого характеризував як «темнейшей воды личность» [130], а козацько-селянська маса з не меншою підозрою метикувала, чому на чолі народного війська стоїть великий землевласник і царський генерал.

Попри неспроможність української влади організувати ефективне управління «вільнокозачим» рухом, уніфікувати його, взяти під єдине командування, незаперечним залишається факт значного зростання чисельності «вільнокозачих» загонів протягом кінця 1917 р. До цього існували сприятливі, об'єктивні причини. Через стихійну демобілізацію армії міста і села заповнила безліч вояків, яким важко було знайти собі місце у цивільному житті після кількох років військової служби. Вони радо записувалися до сотень «вільного козацтва». Був й інший спонукальний мотив: лише наявність власного загону самооборони давала селу шанс вистояти, зберегти майно і життя сільчан в умовах того

страшного соціального хаосу, про який ішлося вище.

В. Лободаєв нарахував понад 60 тисяч вільних козаків лише в Київській губернії, загалом він схиляється до думки, що загальна їх кількість зросла порівняно з вереснем у 1,5–2 рази, тобто сягала 90–120 тисяч [131]. Козацтва «було багато, – зазначає Р. Борис, – але було воно в такій стадії, що дійсної збройної сили собою не уявляло й могло боротися тільки в своїх повітах, не творячи регулярного протибольшевицького фронту» [132]. З цим висновком не можна не погодитися, але варто доповнити його думкою про нереалізовану потенційну силу Української революції. Селянський характер української нації був одночасно і сильною, і слабкою її стороною. Сильною тим, що забезпечував потужний вибух низової революційної стихії, яка за правильного керівництва була могутньою зброєю соціального тиску. А слабкою її робив не соціалістичний вибір еліти, за що останній часто дістається від сучасних істориків, а її незначна кількість, брак у містах достатньої соціальної бази революції, брак у її середовищі високопрофесійних управлінських та організаторських кадрів, які тільки й могли приборкати революційну стихію та спрямувати її на захист національних інтересів, загони ж «вільного козацтва» переважно захищали свої локальні інтереси. Звернемося ще раз до спогадів П. Скоропадського. Загальне його враження від зими 1918 р. полягало в тому, що «поднять народ для борьбы с большевизмом было, при тогдашнем состоянии умов, совершенно немислимо» [133]. Скоропадському з причин, які ми вже з'ясували, це дійсно не вдалося, але знайшлися люди, які спробували силою «вільного козацтва»

організувати спротив більшовицькій навалі і в окремих випадках він був цілком успішним. Коротко зупинимося на окремих з них.

Після Жовтневого перевороту у Петрограді та проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки напруженість відносин між Києвом та Петроградом не зменшилась, а в недовгому часі відбулося їх нове загострення, яке вже в грудні 1917 р. призвело до відкритого збройного конфлікту, що його історики називають першою українсько-більшовицькою війною. 3 грудня більшовицька Рада народних комісарів ухвалила «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», згідно з яким у разі відхилення ультиматуму протягом наступних 48 годин оголошувався стан війни між Росією та Україною. Принизливої, неприйнятної для Центральної Ради форми ультиматума, вочевидь, Раднарком потребував для збройного втручання у внутрішні справи України. Це підтвердив у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Столкновение с Радой представлялось абсолютно неотвратимым, и при мне тов. Крыленко, по указанию Смольного, отправил в Киев... ультиматум» [134]. Хоча ультиматум визнавав право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, це не завадило Раднаркому направити в Україну свої війська. Перші 2 тисячі бійців під командуванням балтійського матроса М. Ховріна і прапорщика Р. Сіверса з'явилися у Харкові 9 грудня. За наказом Сіверса в ніч на 10 грудня було обеззброєно українізований бронедивізіон. Наступного дня до міста з підкріпленнями прибув командувач більшовицьких військ В. Антонов-Овсієн-

ко. Захоплений Харків став форпостом більшовиків. 17 грудня ЦВК рад України, інспірований більшовиками, опублікував маніфест про повалення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. Тим часом із Росії прибували нові частини.

25 грудня В. Антонов-Овсієнко видав наказ про загальний наступ більшовицьких військ проти УНР з метою захоплення Києва. План полягав у одночасному наступі з різних напрямків: від Брянська та Курська на Ворожбу – Конотоп; від Гомеля на Бахмач та від Новозибкова на Новгород-Сіверський. Головний удар завався від Харкова спочатку на Катеринослав, а також через Полтаву – Ромодан. Перевага більшовицьких сил спочатку була незначною, однак українізовані частини старої армії виявились у переважній більшості деморалізованими й небоєздатними. При наближенні більшовицьких частин вони оголошували про свій нейтралітет. Ось чому в цей час українська влада, зрозумівши, що стара, хоч і українізована, армія не здатна до активних бойових дій, спробувала знайти їй альтернативу у створенні нової армії за принципами добровільності та використанні «вільного козацтва». Порівняна нечисельність більшовицьких загонів, які наступали на Київ, певний час ще давала слабкі надії, що можливо власними силами зупинити агресію. Тодішні умонастрої українських провідників, пов'язані з «вільним козацтвом», зафіксував у своїх спогадах Є. Чикаленко. Справа відбувалась у 1918 р. в українському клубі «Родина» у Києві на святкуванні Нового року. В компанії, що зібралася, були генеральні секретарі. М. Шаповал, який на той момент очолював

відомство пошт і телеграфів, висловився досить скептично щодо можливої перспективи УНР («Україні залишилося жити може не більше двох тижнів. Незабаром прийдуть сюди більшовики і перевернуть все, що досі тут було зроблено, а уряд український повинен буде тікати»). Важке враження, що склалося у присутніх після цих слів, намагався стерти В. Винниченко. Він сказав, що «справа не така безнадійна, що, справді, хоч ми може й не вдержимося в Києві, відступимо до Білої Церкви під захист Вільного Козацтва, то, опираючись на озброєне селянство, згодом витіснимо большевиків з України». Чикаленко додає, що Винниченко «всю надію покладав на армію, яку Секретаріат мав організувати з міських українських робітників» [135]. У цьому напрямі принаймні у Києві було зроблено кілька поспішних кроків. 18 листопада під дахом Центральної Ради у Педагогічному музеї відбулися об'єднавчі збори заводських козацьких куренів та сотень м. Києва під орудою Ради Вільного козацтва робітників міста Києва, яка діяла на основі Статуту, затвердженого Генеральним секретаріатом. Головою Ради обрали діяча Центральної Ради, члена УСДРП М. Ковенка [136]. Новостворена рада виношувала план проведення чергового Всеукраїнського вільнокозацького з'їзду, проте зібрати його не вдалося.

Першим довелося відчутися більшовицький удар Катеринославу, в місті завчасно було підготовлено повстання червоногвардійців, яких підтримували збільшовизовані частини міського гарнізону, в тому числі й українізований полк ім. П. Орлика. Протиставити повсталім українська влада змогла лише 134-й Феодосійський полк (1 тисячу вояків), що зберіг відда-

ність Центральній Раді, та українські добровольчі формування: Катеринославський гайдамацький курінь і Катеринославський курінь Вільного козацтва [137]. Їм вдалося на вечір 26 грудня опанувати ситуацію в місті, але наступного дня до Катеринослава увійшли більшовицькі підрозділи П. Єгорова. Українці змушені були здати місто. Катеринославський курінь Вільного козацтва на чолі з Г. Горобцем виїхав до Києва, де приєднався до місцевого «вільного козацтва», якому теж випала доля протистояти підготовленому більшовиками у середині січня збройному виступу.

29 грудня, доповідаючи на засіданні Генерального Секретаріату про військову ситуацію в Україні, М. Порш відзначив невтішний стан київського гарнізону, одні частини явно підтримували більшовиків, другі обрали нейтральну позицію, треті, лояльні до Центральної Ради, «дуже стомилися і до активної роботи зараз мало придатні» [138]. З доповіді випливає, що найбільш певним і дієдатним був робітничий полк «вільного козацтва» під орудою М. Ковенка. Відповідно, надії Генерального секретаріату все більше і більше пов'язувалися з «вільними козаками» М. Ковенка. Між тим, ці робітничі дружини були мало знайомі з військовою справою, за твердженням В. Кедровського, ніколи не брали участі в боях, були це люди «різного віку, від дітей до старих, у різних убраннях, різноманітно озброєні, на декому був навішаний цілий арсенал: скорострільні стрічки, шабляка, кинджал, револьвери, рушниця й різні ручні гранати» [139]. Переймаючись імовірною загрозою більшовицького повстання у Києві, уряд доручив М. Ковенку роззброїти червоногвардійців та

«розвантажити» місто від ворожих владі елементів. У ніч на 5 січня 1918 р. загони вільних козаків та віддані Центральній Раді військові частини здійснили рейд по кількох десятках підприємств, на яких вилучили велику кількість зброї та 140 арештували близько 200 осіб [140].

Коментуючи проведену операцію наступного дня на засіданні Малої ради, М. Порш зазначив, що «регулярна армія у нас, як і в Росії, перебуває зараз у стані повного розкладу, і тому всі надії можна покласти тільки на революційні організації – партизанські отряди. Ці партизанські отряди вже готові вирушити на оборону України». А далі повідомив, що за допомогою «вільного козацтва» на «Арсеналі» було вилучено «20 гармат, тисячі рушниць, мільйони набоїв» [141].

15 січня М. Ковенка було призначено комендантом Києва, того ж дня надвечір він із групою «вільних козаків» арештував сім лівих українських есерів, які були запідозрені у зговорі з представниками харківського Народного секретаріату і планували захопити владу. Превентивні заходи, вжиті М. Ковенком, не зупинили більшовиків, і в ніч проти 16 січня вони підняли у місті заколот, якому протистояли віддані Центральній Раді військові підрозділи, в тому числі й «вільне козацтво». Українські військові діячі В. Петрів та В. Кедровський у своїх спогадах досить критично оцінювали діяльність М. Ковенка як організатора оборони м. Києва. Цивільний, інженер за фахом, він не розумівся на військових питаннях, не мав ні концепції, ні плану оборони. Його козаки не мали досвіду бойових дій, саме тому так довго, протягом тижня, не вдавалося ліквідувати повстання. Лише 22 січня, коли до Києва увійшли

підрозділи Гайдамацького коша Слобідської України під командуванням С. Петлюри, заколот було придушено. Проте 26 січня після кількадечного артилерійського обстрілу міста більшовицькими загонами М. Муравйова українська влада та військо змушені були залишити столицю. Частина «вільних козаків» М. Ковенка, приєднавшись до гайдамаків С. Петлюри, відступила з міста, а ті, що лишились, стали жертвами червоного терору, який розв'язав у Києві М. Муравйов [142].

142

Загалом поведінка більшовицьких військ в Україні мала брутальний, грабіжницький характер. Розстріли, грабежі, пияцтво, розпуста, як випливає з матеріалів слідчої справи М. Муравйова, командувача більшовицьких військ Лівобережної України, були буденними і повсякденними явищами, які супроводжували більшовицькі підрозділи протягом всього періоду їх перебування в Україні. Населення, частина якого спочатку під впливом агітації співчувала більшовикам, було шоковане таким поворотом справи, а згодом почало чинити спротив. Цю думку поділяє Л. Гарчева, яка досліджувала причини і перебіг 1-ї більшовицько-української війни у докторській дисертації. Вона вважає, що антибільшовицькі виступи населення були зумовлені жорстокістю більшовицького режиму, яка повною мірою виявилася вже за кілька тижнів війни та окупації [143].

143

У мемуарній літературі та архівних джерелах збереглося чимало свідчень про участь «вільнокозачих» загонів зимою 1917–1918 рр. у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України: в Бахмачі, Вінниці, Золотоноші, Катеринославі, Конотопі, Кременчуці, Одесі, Рівному тощо. Переважно спротив мав

локальний партизанський характер, наприклад, «вільне козацтво» Новомосковського повіту Катеринославської губернії на чолі з членом Центральної Ради Ф. Сторублем вело рейкову війну (розбирало залізничне полотно) для того, щоб уповільнити рух більшовицьких частин. Загалом влада більшовиків не поширювалася далі губернських та повітових міст, обсаджених гарнізонами; на села у вузькій смузі навколо залізниць учиняли рейди за провіантом та фуражем, цим набігам успішно протистояло «вільне козацтво».

У лютому 1918 р. зразок успішних і масштабних дій продемонстрували козаки Звенигородського та найближчих до нього повітів. Вони не брали участі в обороні Києва. Як плувано пояснює Ю. Тютюнник, той час «застав Звенигородське Вільне Козацтво на роздоріжжю; воно не мало політичного проводу». Автор у межах двох абзаців спочатку стверджує, що безкомпромісна натура «вільного козацтва» не дозволяла йому йти за «угодовою політикою Центральної Ради», а потім зізнається, що ставлення до останньої «бодай не було ворожим». Швидше за все, цю алогічність треба розуміти так, що козацька верхівка, зокрема Полтавець та Гризло, виношували якісь свої плани і не поспішали вести козачі загони на захист Києва і влади Центральної Ради, тоді як низове козацтво не сприймало політику останньої як ворожу. Так чи інакше, але, як стверджує Тютюнник, «зневірене в політичних провідниках козацтво рішає боронитися від російської 144 навали в своєму рідному повіті» [144]. І в цьому мало успіх, спроби більшовиків встановити там радянську владу були блоковані «вільним козацтвом». На початку лютого 1918 р. кошовим отаманом замість С. Гризла

було обрано Ю. Тютюнника. Трохи згодом до Звенигородки приїхав М. Шинкар. «Сюди з ними прибуло небагато й інших старшин, які й склали перші кадри, я б сказав би, вже регулярного «вільного козацтва», що формувалось в самій Звенигородці, – згадував як очевидець В. Кедровський. – Завдяки цьому Звенигородка була міцно обсаджена українською залогою й довгі часи, аж до приходу німців та повороту до Києва Центральної Ради, вона з більшою частиною повіту залишалась національним островом серед хвиль розплесканого большевицького моря на Україні. Якби ми мали таких Шинкарів та Тютюнників і в інших повітах України, то бачили б большевики Україну так само, як свої вуха» [145]. Новому козацькому керівництву 145 вдалося за короткий час спочатку налагодити контакти з командирами козачих формувань найближчих повітів Я. Водяним (Черкаський), Безуглим (Уманський), Кульчицьким (Єлисаветградський повіт), а дещо згодом створити штаб об'єднаного «вільного козацтва» південних повітів Київщини та північної Херсонщини.

У другій половині лютого залишки старої російської армії почали відступати під натиском німецьких військ, які прийшли в Україну після підписання представниками УНР та Четверного союзу Берестейської мирної угоди. Відступаючи, росіяни вивозили з України безліч військового і невійськового майна. «Вільне козацтво» намагалось запобігти цьому грабунку. Ю. Тютюнник пише, що козакам вдалося роззброїти частини 2-го гвардійського корпусу та двох кавалерійських полків. У останніх було вилучено «до 2000 коней, сідел і силу іншого майна та зброї» [146]. 146 4 березня загони черкаських «вільних козаків» отамана Я. Водяного

захопили велику вузлову станцію Бобринську поблизу Сміли і блокували рух більшовицьких частин, останні наступного дня організували наступ на станцію із кількох напрямків – Знаменки, Цвіткового та Гребінки. Розгорівся запеклий бій, що тривав кілька днів до підходу німецьких військ; пліч-о-пліч із черкаськими козаками Бобринську відстоювали загони звенигородського, елісаветградського та золотоніського козацтва. За інформацією Ю. Тютюнника, в цьому бою брали участь понад 8 тисяч козаків. На початку березня на момент вступу до Києва українських і німецьких військ підпорядковане звенигородському штабові «вільне козацтво» впевнено контролювало територію на захід від Дніпра між Каневом, Знаменкою, Помічною та Христинівкою [147].

Проявляло активність «вільне козацтво» і в інших регіонах. На думку Л. Гарчевої, у перші тижні українсько-німецького контрнаступу на боці Центральної Ради воювало не менше 30 тисяч «вільних козаків» [148]. Зокрема, загін отамана Г. Горобця разом з іншими українськими частинами 1 березня вступив до Києва, згодом брав участь у звільненні Олександрії, Жовтих Вод, П'ятихаток, Верховцева. У ніч на 4 квітня «вільні козаки» Г. Горобця після кровопролитного бою першими увійшли до свого рідного міста Катеринослава [149].

Однак слід зазначити, що до кінця березня активність «вільного козацтва» помітно знижується. Це було зумовлено кількома різними факторами. По-перше, наближалися весняні польові роботи, вироблений за сотні років господарювання на землі календар змушував селянина забути про гвинтівку й братися за плуга. По-друге, з приходом німців та

австро-угорців, армії яких налічували 450 тисяч солдат та офіцерів, гостра потреба в загонах самоохорони зникла. По-третє, німці з острахом дивилися на перенасиченість сіл і міст зброєю, яка несла потенційну небезпеку нових виступів і заворушень. Вони почали активно вилучати зброю, в тому числі й у «вільного козацтва». Український уряд теж доклав до цього руку. Українські політики чітко усвідомили, що суверенна держава потребує міцної надійної регулярної армії, яку не могла замінити ніяка народна міліція. 5 квітня міністр військових справ О. Жуковський підписав наказ «Про висловлення подяки Вільному козацтву». Наголошуючи на важливості зусиль, яких доклало «вільне козацтво», захищаючи Українську Народну Республіку, міністр зазначив: «...тепер настав час, коли Україна мусить перейти до міцного будування своєї державності і стати на певний твердий ґрунт, а козаки – перейти до своєї звичайної праці» [150]. Дещо раніше, 23 березня, Рада народних міністрів ухвалила «припинити організацію Вільного Реєстрового козацтва», а також «передати кредит по організації “вільного козацтва” в сумі 130 млн крб. в розпорядження міністра внутрішніх справ в рахунок тої суми, яка буде належати Міністерству внутрішніх справ на організацію міліції» [151]. Однак, зважаючи на внутрішньополітичний стан УНР, слабкість уряду, зростання напруженості у його відносинах із командуванням німецьких військ в Україні, ліквідувати повністю «вільне козацтво» уряду В. Голубовича так і не вдалося.

Остаточо це завдання вирішували гетьманські державні структури, до яких, до речі, представники «вільного козацтва» з перших днів

державного перевороту стали в жорстку опозицію. Абсолютно безпідставними видаються спроби деяких дослідників довести, що «вільне козацтво» брало участь у підготовці гетьманського перевороту. Це зрозуміло, адже відновлення приватної власності на землю, проголошене у гетьманській «Грамоті» 29 квітня 1918 р., означало повернення поміщицького землеволодіння. Ініційоване І. Луценком у травні скликання Всеукраїнського з'їзду козацтва влада заборонила, а 30 травня гетьман звернувся до військового міністра з «відручним листом», у якому зазначалося, що «всі приватні і вільнокозацькі організації... з нинішнього дня касуються і оголошуються недійсними...» [152]. При цьому П. Скоропадський висловився за відродження козацького стану, уряд довго розробляв відповідний законопроект, але його не було реалізовано.

Такою у загальних рисах сьогодні бачимо історію «вільного козацтва», драматичну й повчальну сторінку в історії Української революції. Революції, яка одночасно покликала до життя і сучасні, і архаїчні форми громадсько-політичної організації, мала достатньо виражений селянський характер. Проект «вільного козацтва» виявився яскравим, однак неефективним. Насамперед тому, що довгий час він існував завдяки низовій ініціативі й не був концептуально осмислений політичною елітою в якості можливої народної збройної сили. Центральна Рада та її структури приділяли «вільному козацтву» увагу, але розглядали його як допоміжну до українізованих частин ланку, придатну лише для виконання функцій самооборони. На цю обставину звернув увагу свого часу І. Мазепа: «...це був час, коли уряд Центральної Ради... уділяв особливу ува-

гу справі т. зв. українізації частин російської армії через виділення та організацію вояків в свої українські частини. Таким шляхом малось на увазі створити українську армію... Тільки пізніше, коли українізовані частини під впливом большевицької пропаганди почали розкладатися, уряд Центр. Ради виступив на піддержку організації Вільного Козацтва по цілій Україні з людей національно свідомих і відданих Україні. Але було вже пізно. Загальна анархія, що запанувала спочатку на Московщині, потім на Україні, а почасти невдалий вибір організаторів цієї справи не дали змоги створити з Вільного Козацтва тої сили, яка б могла надати інший хід українським визвольним змаганням» [153]. Піднявши хвилю національних емоцій, рефлексій із приводу славного козацького минулого, «вільне козацтво» не відбулося організаційно: ні народної міліції, ні народного війська із нього так і не вдалося створити, не вдалося об'єднати численні, але розрізнені загони в єдине ціле. Сьогодні не просто визначити, хто несе головну відповідальність за такий перебіг справи: час, буремний і нестабільний, політики, схильні до соціалістичного доктринерства, чи місцеві отамани (кошові, курінні й особливо генеральні) з яскраво вираженою анархічною ментальністю та самоправством, яким бракувало політичної культури та національної свідомості. Об'єктивному історикові важко буде зігнорувати будь-який із цих факторів, до того ж для нього історія «вільного козацтва» – це ще одна чудова нагода поміркувати над роллю селянства у революції, це місток до дослідження селянського повстанського руху, який був чи не найхарактернішою особливістю Української революції.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАЦЬКУ ДОБУ В УРСР. СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

- 20.1. *Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України*
- 20.2. *Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні*
- 20.3. *Участь сучасного козацтва у політичному житті. Державна підтримка козацького руху*

20.1.

Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України

Уряди СРСР та Радянської України з відомих причин не сприяли процесам відновлення козацтва в будь-якому вигляді. Разом з тим, особливим етапом в історії радянського суспільства стала друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр. – період, що дістав назву політичної «відлиги». Часткову лібералізацію культурного життя, що розпочалася в цей час, представники української інтелігенції пов'язували з подоланням негативних явищ у національній політиці, припиненням пригнічення культурних традицій тощо. Відродження України вони не уявляли без належ-

ної уваги до історико-культурної спадщини, адже саме пам'ятки відображають духовні надбання, мистецькі традиції та творчий потенціал нації, а також уособлюють перебіг історичних подій. Упереджена позиція радянської влади щодо козацької проблематики зумовила специфічне ставлення до пам'яток, пов'язаних з українським козацтвом, а також до питань увічнення цієї доби. Втім, «відлига» не виправдала сподівань громадськості Радянської України. Як зазначає О. Бажан, суттєвих змін у ставленні до козацької тематики вона не внесла і супроводжувалася комплексом заходів, що мали відвернути дослідників від подальшого вивчення цих питань [1]. Прагнення інтелігенції до увічнення козацької історії та збереження пам'яток, пов'язаних із боротьбою за незалежність, перебували в площині опозиційних до влади заходів.

Складовою епохи також стало зведення в ранг державної політики нігілістичного ставлення до історико-культурної спадщини. М. Хрущов у своєму виступі на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р. проголосив реставраційні роботи марною затратою народних коштів, що спричинило ланцюгову реакцію практичного запровадження виголошених ідей на всіх рівнях влади. Крім цього, М. Хрущов розгорнув чергову антирелігійну кампанію, під час якої закривали й руйнували монастирі та храми. Постанова Ради Міністрів СРСР від 7 лютого 1961 р. і ЦК КПУ від 1 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» передбачала подальше скорочення кількості культурних споруд. Відзначимо, що саме пам'ятки сакральної архітектури становили основну частку спадщини, що залишилася від козацької доби.

Скорочення цього списку відбулося зі значними порушеннями положень про науковий облік та охорону історико-культурної спадщини. В процесі реалізації окресленого курсу тільки на початок 1960-х рр. із державної охорони було знято понад 740 пам'яток [2], серед яких безпідставно опинилися споруди Видубецького монастиря в Києві, унікальна дерев'яна козацька церква в Седневі Чернігівської області [3], замок 1630 р. у Гусятині Тернопільської області [4] та багато інших. Приводом для вилучення об'єктів зі списків могла стати стильова подібність, відмова користувачів підтримувати споруди у належному стані тощо [5]. Перед органами охорони пам'яток ставили завдання продовжувати роботу з подальшого виявлення споруд, що не мають визначної наукової, історичної, художньої цінності або втратили її внаслідок руйнування чи перебудов [6].

Під час антирелігійної кампанії було закрито Михайлівську та Георгіївську церкви комплексу «Козацькі могили» на місці битви під Берестечком 1651 р. у с. Пляшева на Рівненщині [7]. Згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1958 р. на території України припинили діяти 12 монастирів та скитів. За проектом уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви по УРСР Г. Пінчука в 1960 р. передбачалась ліквідація ще 9–11. Серед них – Хрестовоздвиженський жіночий монастир у м. Полтава, заснований М. Пушкарем, І. Іскрою, іншою козацькою старшиною та міщанами на честь розгрому в цих місцях польських військ, який вирішено було використати під гуртожиток для студентів педінституту, а також Троїцький жіночий монастир-фортеця XVII ст. у с. Устенське Друге (Дермань) Здолбунівського району

Рівненської області, в якому планува-
8 ли розмістити школу-інтернат [8].

Паралельно з реалізацією курсу на ліквідацію монастирів та церков, їх масовим руйнуванням у країні функціонувала система охорони пам'яток. Керівництво охороною пам'яток історії, археології та мистецтва здійснювало Міністерство культури УРСР, пам'яток архітектури – Державний комітет Ради Міністрів УРСР з питань будівництва (Держбуд). Однак відомча розподіленість, брак фінансів та потрібних фахівців у зазначених установах не сприяли забезпеченню оптимального керівництва та конт-
9 ролу у цій сфері [9].

Незадовільний стан пам'яток збу-
рив широкий рух громадськості на захист історико-культурної спадщини, учасники якого намагалися привернути увагу владних структур та всього суспільства до кризи в пам'яткоохоронній системі, розробляли власні концепції збереження національного надбання, а також виступали з пропозиціями увічнення минулого українського козацтва.

Важливим фактором пам'ятко-
знавчого руху стало піднесення вивчення історичного краєзнавства у зв'язку з підготовкою та написанням «Історії міст і сіл УРСР», головну редколегію якої очолив П. Тронько. Робота над багатотомником розгорнулась у всіх областях України, паралельно з цим створювали краєзнавчі музеї на заводах, у школах, містах і селах.

Найбільш поширеною і доступною формою інтелектуального спротиву в ці роки стало написання критичних листів, заяв, петицій, звернень до вищих органів влади. Також небайдужі громадяни та науковці влаштовували публічні виступи, заходили освітньо-популяризаторського характеру, писали художні твори за

відповідною проблематикою, здійснювали наукові дослідження, організували експедиції козацькими місцями, розробляли різноманітні проекти. У 1966 р. було створено Товариство охорони пам'яток історії та культури УРСР, яке виступило репрезентантом громадської позиції в цій сфері.

Щодо звернень громадськості, то були такі основні групи адресатів: органи державної та партійної влади (Рада Міністрів УРСР, Міністерство культури УРСР та обласні управління культури, виконавчі комітети різних рівнів тощо), громадські організації (Українське товариство охорони природи, а з 1966 р. – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури), музеї (історичні та краєзнавчі), а також редакції газет і журналів. Значний комплекс листів, заяв та звернень надходив до таких газет, як «Літературна Україна», «Радянська культура», журналів «Радуга», «Україна» тощо. Наукова і творча інтелігенція зверталася до органів державного управління, аматори-краєзнавці – до місцевих адміністрацій, творчих спілок та наукових інститутів, школярі, музейні працівники – до засобів масової інформації.

Розподіляючи матеріали за належністю авторів до певних соціальних груп, зазначимо, що основна кількість звернень належить науковій та творчій інтелігенції, значно менше представлені матеріали студентів, пенсіонерів і школярів. За тематикою листи можна поділити на три групи: ситуативні – автори привертати увагу до долі окремої пам'ятки чи пам'яток певного регіону, наслідків людської діяльності, техногенних факторів тощо; узагальнюючі – окреслювались загальні вади охорони та збереження пам'яток в Україні; а також концептуальні – крім

змалювання недоліків пам'яткоохоронної справи, автори аналізували їх причини та пропонували власний варіант покращення ситуації у країні в цілому.

Прикладом матеріалу ситуативно-го характеру є лист жителя м. Луцька О. Ошуркевича до газети «Літературна Україна» (1965 р.). Дописувача турбувала доля історико-культурної спадщини Волині, яку швидко руйнували та знищували. Зокрема, він наголосив на хибності боротьби з релігією шляхом зменшення кількості споруд культового призначення, оскільки це призводило тільки до зникнення цінних пам'яток [10].

У 1962 р. виконувач обов'язків голови Президії Республіканської ради Товариства охорони природи, кандидат юридичних наук В. Мунтян направив відкритого листа міністрові культури УРСР Р. Бабійчуку, управлінню культури Дніпропетровського облвиконкому, Дніпропетровському історичному і Нікопольському краєзнавчому музеям, а також Нікопольському районному відділенню Українського товариства охорони природи. Автора листа обурював, зокрема, незадовільний стан могили кошового отамана Запорозького війська, сподвижника Б. Хмельницького І. Сірка в с. Капулівка Нікопольського району [11].

Учні середньої школи м. Придніпровськ Дніпропетровської області звернулися до редакції газети «Пионерская правда» в Москві. Вони навели факти руйнування залишків фортеці Кодак в с. Старі Кодак Дніпропетровського району – унікальної пам'ятки XVII ст., пов'язаної з діяльністю козацьких загонів І. Сулими в 1635 р., Б. Хмельницького та М. Нестеренка в 1648 р., а в другій половині XVII ст. тут розмішувались козаки та

лоцмани, які проводили судна через Дніпровські пороги. Редакція зв'язалася з Дніпропетровським обласним управлінням культури, яке вжило заходів, і розробку кар'єру з видобування каміння на території пам'ятки було припинено [12].

Типовим листом узагальнюючого характеру є звернення до редакції газети «Літературна Україна» в 1965 р. письменника Л. Серпіліна. Автор зробив огляд становища пам'яток історії та культури в Україні, зазначивши, що знищення багатьох із них – це результат безвідповідальності осіб, призначених їх охороняти [13]. На проблемі недостатності уваги до пам'яток наголосили в колективному листі член-кореспондент АН УРСР Є. Зверозомб-Зубовський, професори М. Шарлемань і В. Крамаренко, інженери Б. Тимченко й М. Омеляненко. Зокрема, вони вказали на незадовільність реконструкції та охорони навіть визначних архітектурних споруд в Україні, занедбаний стан таких унікальних пам'яток, як Києво-Печерська лавра й Видубицький монастир. Дописувачі виступили з критикою відомчої розподіленості в пам'яткоохоронній сфері та наголосили на важливості створення спеціального товариства з охорони пам'яток [14].

Відкриті листи концептуального характеру належали видатним представникам української інтелігенції. Зокрема, у 1956 р. академік Академії наук УРСР М. Рильський, дійсний член Академії архітектури УРСР Є. Катонін, член-кореспондент Академії наук УРСР П. Попов, кандидат архітектури Г. Логвин, кандидат технічних наук, технолог-реставратор О. Плющ, художник Г. Довженко, художники-реставратори Л. Калениченко та Є. Мамолат надіслали листа до редакції газети «Радянська Україна» [15].

Вони проаналізували ситуацію в галузі збереження історико-культурної спадщини в Україні на основі огляду діяльності пам'яткоохоронних органів, власних спостережень за долею окремих будівель, а також статей у пресі, заміток і листів із місць. Митці навели низку фактів бездіяльності місцевих органів влади і браку належної охорони, внаслідок чого гинули Мгарський монастир у Полтавській області, Вознесенський собор (збудований гетьманом І. Мазепою) у Переяславі-Хмельницькому Київської області, Меджибізький замок-фортеця XVI ст. тощо. Вони також наголосили, що значна кількість цікавих архітектурно-художніх пам'яток національної культури залишається недоступною для огляду, оскільки використовується під склади, майстерні, архіви тощо.

Серед причин такого становища видатні діячі культури насамперед зазначили недоліки в роботі пам'яткоохоронних органів, оскільки здійснюваного ним обліку та інспектування периферії було недостатньо для збереження пам'яток, які гинули. На прикладі Кам'янець-Подільського комплексу вони довели важливість вчасних консерваційних заходів.

Відкритий лист аналогічного змісту академік М. Рильський, академік Є. Катонін, народний художник СРСР В. Касіян, народний художник УРСР К. Трохименко, член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков та інші діячі мистецтва надіслали в 1960 р. до Міністерства культури УРСР. Вони запропонували внести доповнення до радянського законодавства – передбачити суворе покарання за знищення чи пошкодження пам'яток. Митці довели непродуктивність розподілу пам'яток між різними відомствами, запропонували доручити Міністерству культури реставрацію, ви-

вчення і популяризацію всіх видів пам'яток, що сприяло би концентрації державних засобів та раціональнішому і планомірнішому їх використанню, об'єднанню фахівців у цій галузі, а також виробленню науково обґрунтованих методів охорони та реставрації споруд. Представники української інтелігенції запропонували також створити добровільне товариство сприяння охороні пам'яток із системою обласних і районних філіалів та кореспондентів для розгортання суспільного руху на захист історико-культурної спадщини [16]. 16

Відзначимо також активну участь громадськості в організації проведення реєстрації та паспортизації пам'яток, яка розпочалася після відповідного указу Міністра культури УРСР від 10 жовтня 1963 р. Ці заходи дали змогу розпочати комплексну перевірку становища історико-культурної спадщини і сприяли пожвавленню суспільної уваги до кризи в цій галузі. Попри ідеологічну спрямованість паспортизації, коли основну увагу надавали пам'яткам, пов'язаним із громадянською війною та історією більшовицької партії, паралельно обстежували й об'єкти козацької доби.

На жовтневому Пленумі ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова було усунуто від керівництва партією та країною. Внаслідок цього дещо покращилося становище охорони пам'яток історії та культури, зменшився антирелігійний тиск і відповідно припинилося масове закриття культових споруд. Однак сумні наслідки цього курсу давалися взнаки ще протягом десятиліть. На середину 1960-х рр. потребували термінового ремонту: Спасо-Преображенський собор та Миколаївська церква в Прилуках, що були у віданні міськторгу та міськ-

комунгоспу; закритий для богослужінь Миколаївський собор у Ніжині Чернігівської області, споруди Святогірського Успенського монастиря у Слов'яногорську Донецької області тощо [17].

У липні 1965 р. стан історико-культурної спадщини в Україні вивчала комісія Науково-методичної Ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР. Підсумки її роботи обговорювались у Міністерстві культури УРСР, Держбуді УРСР та Управлінні з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР [18]. Комісія відзначила серйозні недоліки у галузі збереження та використання пам'яток архітектури, насамперед відсутність значної кількості цінних споруд у списку об'єктів, що згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. охоронялися державою. Було встановлено численні факти порушень правил охорони визначних пам'яток архітектури внаслідок безнаглядності. Не визначені як охоронні зони території пам'яток розорювали та засажували агрокультурами або загромождали випадковими господарськими будівлями, унікальні фортеці руйнували та розбирали для господарських потреб [19].

Наголошувалось на перевагах використання споруд за прямим призначенням, зокрема як церков, оскільки прилаштування для нових функцій, що не відповідали початковим, призводило до перепланувань цінних пам'яток. Різноманітні організації, особливо торгівельні підприємства та колгоспи, часто грубо порушували правила експлуатації та не здійснювали елементарний ремонт будівель. Найбільше занепокоєння викликало незадовільне становище майже всіх пам'яток, зайнятих під

склади. Члени комісії зазначили, що необхідно радикально переглянути хибну практику використання цінних з художнього, історичного та практичного погляду старовинних замків для господарських потреб, довівши доцільність їх облаштування під готелі для туристів, спершу провівши науково-реставраційні та відбудовчі роботи. Йшлося також про недостатнє використання архітектурних об'єктів у туристичних маршрутах, низьку увагу Українського управління з іноземного туризму при Раді Міністрів УРСР до історико-культурної спадщини. Наголошувалося, зокрема, на необхідності підготовки до широкого показу Мукачівського замку «Паланок», в якому під час Національної революції XVII ст. відбувались дипломатичні переговори послів Б. Хмельницького, рекомендувалось перемістити з цієї споруди школу механізації та здійснити відбудовчі роботи [20].

Постановою від 21 липня 1965 р. «Про затвердження списку пам'яток мистецтва, історії та археології Української РСР» Рада Міністрів УРСР визначили об'єкти республіканського значення, які перебували під державною охороною. На виконання цієї постанови спрямовувався наказ Міністерства культури УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про упорядкування обліку пам'яток історії, археології та мистецтва і посилення контролю за їх охороною». Однак ця постанова реалізовувалась занадто повільно, подекуди не виконувалася зовсім [21].

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. активізувався громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Як зазначає Ю. Данилюк, цю справу не можна персоніфікувати з якоюсь конкретною особою, її рушійною силою виступали кращі

20

21

представники національно свідомої інтелігенції. Ідея обговорювалась в колах інтелігенції й дістала підтримку письменників Я. Баша, О. Гончара, П. Загребельного, І. Ле, О. Микитенка, М. Рильського, П. Тичини, Ю. Щербака, архітекторів Г. Головка, Г. Логвина, М. Жарікова, О. Стогіна, істориків О. Апанович, К. Гуслистого, В. Дядиченка, О. Компан, Д. Телегіна, Ф. Шевченка та інших [22]. Громадськість республіки в численних листах, пропозиціях виступала за збереження пам'яток козацької доби та увічнення історії козацтва. Ці пропозиції підтримували окремі ентузіасти з партійно-державного апарату, зокрема заступник голови Запорізького облвиконкому М. Киценко, що прагнув створити меморіал історії українського козацтва на Хортиці. Ідею схвалили письменник та громадський діяч О. Гончар і заступник Голови Ради Міністрів України П. Тронько, який надав значну особисту допомогу в підготовці нормативних документів зі збереження історико-культурної спадщини і зміг переконати у важливості козацького меморіалу секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань А. Скабу, заручившись його підтримкою [23].

31 серпня 1965 р. доповідь П. Тронька про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва, розглянула президія ЦК КПУ. Було ухвалено постанову ЦК КПУ, за якою створювався Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця в м. Запоріжжі, на території якого передбачалось влаштування тематичного садово-водо-декоративного парку історії запорозького козацтва. Рішення конкретизувалось постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією

Запорізького козацтва». Згідно з цим актом Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам архітекторів, художників і письменників разом з облвиконкомами необхідно було розробити та подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про спорудження в перспективі в різних місцях республіки, пов'язаних з історією козащини, пам'ятних знаків. Інститут історії АН УРСР виявляв місця, які планувалось увічнити. Складала їх перелік та визначала категорії видатна дослідниця історії козацтва О. Апанович. Цю роботу підтримала громадськість, надсилаючи доповнення та уточнення до запропонованого реєстру пам'ятних місць.

1965 р. список пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва на території Чернігівської області, склали співробітники Чернігівського державного історичного музею. Вони пропонували відзначити місце битви Чернігівського козацького полку з військами Я. Радзівіла в 1651 р., місце загибелі полковника М. Небаби в околицях с. Ріпки, встановити обеліск сподвижникові Б. Хмельницького полковнику С. Подобайлу тощо [24]. Однак на той час пропозиції так і не було реалізовано.

1966 р. свій перелік надіслало Хмельницьке обласне управління культури. Серед пропозицій було прохання завершити реалізацію проекту – в 1954 р. у с. Пилява заклали постамент під пам'ятник на честь переможної битви запорожців 1648 р., але з того часу місцева влада більше нічого не зробила. Управління культури наголосило на необхідності встановлення такого пам'ятника в зв'язку з постановою Ради Міністрів

25 1965 р. [25] Зазначимо, що в каталогі-довіднику «Памятники истории и культуры Украинской ССР» та в паспорті на пам'ятку є помилка, оскільки датою встановлення власне пам'ятника вважають все ж таки 1954 р. [26].

26 Результатом роботи з виявлення пам'ятних місць українського козацтва стала розробка Інститутом історії АН УРСР, Міністерством культури УРСР та групою художників і мистецтвознавців «Переліку пам'ятних знаків і пам'ятників на честь запорізького козацтва, що споруджуватиметься в Українській РСР у 1971–1980 роках», поданого до ЦК КПУ та уряду УРСР [27]. На підставі узагальнення поданих пропозицій було сформовано план, за яким передбачалось спорудження в УРСР 45 гранітнихobeliskів, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дошок тощо. Розгортались також роботи зі спорудження заповідника на острові Хортиця, проект якого на основі рішень уряду розробив запорізький філіал інституту

27 «Укрміськбудпроект» [28].

28 Упродовж 1967–1968 рр. до УТОПШ надійшли листи з приводу загрозового становища пам'яток Батурина Чернігівської області – гетьманської столиці при Д. Многогрішному, І. Самойловичу, І. Мазепі та К. Розумовському. До Товариства звернулися членкореспондент Академії наук УРСР О. Іваненко, представник Спільки художників України В. Вечерський, група співробітників Інституту мовознавства АН УРСР з проханням вжити заходів для збереження таких пам'яток, як будинок Кочубея кінця XVII – початку XVIII ст., поховання К. Розумовського тощо. Реагуючи на ці сигнали, правління УТОПШ заба-

жало від Чернігівської обласної організації товариства відповідних дій [29]. 29

Питання про незадовільний стан пам'яток іншої гетьманської резиденції – м. Глухів Сумської області – підняли в 1967 р. науковці Н. Новаківська, В. Мойсеєнко та журналіст М. Царев. У відповідь на звернення, обласний відділ у справах будівництва та архітектури разом із представниками УТОПШ та орендаря споруди обстежили Миколаївську церкву XVII ст. Саме в цьому храмі відбулося висвячення гетьманів України І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського. Ситуацію щодо утримання пам'ятки та її термінового ремонту розглядали на засіданні виконкому Глухівської міської ради, орендареві запропонували провести ремонтні роботи в 1967–1968 рр. та вжити необхідних заходів для правильної експлуатації споруди надалі [30].

30 У 1967 р. представники УТОПШ обстежували пам'ятки Рівненщини. Вони схвально оцінили стан музею-заповідника «Козацькі могили» під Берестечком, особливо відзначивши діяльність одного з його засновників, завідувача П. Лотоцького, а також у своїй доповідній записці вказали про прагнення місцевої громадськості й туристів встановити на території заповідника пам'ятник козакам. Скульптуру хотіли зробити місцеві майстри, але, на думку учасників огляду, Товариству спільно зі Спілкою художників доцільніше було б улаштувати відкритий конкурс. Також вони висловили побажання про пошвавлення підготовчих і якнайшвидший початок реставраційних робіт у Межигірській фортеці, стелі та башта якої стрімко руйнувалися. Щодо становища Острозького ансамблю учасники огляду не мали

жодних зауважень, водночас вони наголосили на загрозі знесення козацької церкви в с. Колесник Ольшанського району. Представники УТОПІК підняли питання про необхідність термінового взяття на облік і захисту цієї пам'ятки [31].

Згідно з планом реставрації пам'яток у 1967 р. Рада Міністрів виділила кошти на відповідні роботи у Хотинській фортеці Чернівецької області. Проведення цих заходів контролював голова Правління УТОПІК К. Дубина. Хід здійснення консерваційних робіт перевіряла спеціальна комісія, яка констатувала надзвичайну їх неквапливість через недостатнє забезпечення працівниками, обладнанням та транспортом [32].

Важливе питання порушив у грудні 1967 р. заступник голови Бюро громадської інспекції товариства Г. Логвин. Він наголосив, що у зв'язку з побудовою Могилів-Подільської ГЕС мали затопити значні території разом із розташованими на них пам'ятками археології, історії та архітектури, тим самим знищивши їх. Г. Логвин навів приклад, що до зони затоплення потрапив Хотин, а також Кам'янець-Подільський, в якому планувалось підняти воду на три-чотири метри. Вчений звертався з проханням поставити цей проект на обговорення громадськості [33].

До УТОПІК у 1968 р. надійшов лист, в якому йшлося про незадовільний стан могили учасників повстання «Коліївщина» 1767 р. у с. Кодня Житомирської області. УТОПІК вжило заходів щодо упорядкування цієї пам'ятки [34], однак забезпечити оптимальну охорону вдалося тільки після занесення цього об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України в 2001 р.

Збереження пам'яток козацької доби значною мірою залежало від стану організації регіональних структур УТОПІК. Наприкінці 1960-х рр. на одному з останніх місць перебували закарпатські обласне та районні відділення Товариства. Причини гальмування роботи полягали у надмірній декларативності та формалістичному підході до охорони й збереження пам'яток, прямому ігноруванні керівниками районних організацій покладених на них обов'язків, а також у незабезпеченні необхідними приміщеннями [35]. Все це заважало вчасно розгорнути заходи з урятування від подальшого руйнування, зокрема, Мукачівського замку «Паланок».

1969 р. за дорученням Ради Міністрів УРСР спеціальна експедиція до Черкащини УТОПІК, до складу якої увійшли О. Компан, Г. Логвин, О. Апанович, В. Баран, С. Кілецо, О. Микитенко та інші, обстежила об'єкти Чигирин, Суботова та Холодного Яру. Дослідники розробили пропозиції з упорядкування цих історико-культурних об'єктів, запропонували зробити Чигирин та Суботів містами-заповідниками, а Холодний Яр – національним заповідником-парком. На жаль, тоді ці пропозиції не було реалізовано [36].

У 1960-ті рр. суспільний резонанс дістало перепоховання козацького отамана І. Сірка, могила якого розташовувалась на козацькому цвинтарі біля Чортомлицької Січі, в с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. В 1951 р. експедиція на чолі зі співробітником Інституту археології АН УРСР Б. Копиловим під час дослідження залишків Запорозьких Січей оглянула могилу І. Сірка і, побачивши загрозу затоплення Каховським водосхови-

щем, звернулася до місцевих органів влади з проханням звернути увагу на це поховання [37]. Інститут історії АН УРСР запропонував перенести останки кошового отамана на о. Хортиця, де створювався заповідник історії запорізького козацтва. Це рішення підтримало Міністерство культури УРСР і 19 березня 1966 р. звернулося з відповідною пропозицією до Ради Міністрів УРСР [38]. Місцева влада відреагувала тільки 1 квітня 1967 р. – Дніпропетровський облвиконком ухвалив рішення перенести прах І. Сірка на курган Сторожова (Бабина) Могила в 1100 метрах від Капулівки. Для дослідження археологічних питань перепоховання Інститут археології АН УРСР відрядив Д. Телегіна, який наголосив на необхідності термінових дій і залучення фахівців у галузі історії, археології, антропології, етнографії [39]. Однак на його пропозиції не зважили, поспіхом розпочали роботи – 23–24 листопада 1967 р., після бурі на Каховському водосховищі. Розкопками керувала науковий співробітник Дніпропетровського обласного історичного музею Л. Крилова [40]. Довга бюрократична тяганина, поспіх робіт, брак необхідних фахівців призвели до того, що перенесення останків І. Сірка відбулося, за висловом О. Апанович, К. Гуслистого, В. Пепи, «незугарно, антинауково, з порушенням елементарних правил археологічних розкопок» [41]. Череп вилучили й передали до лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР антропологові професору М. Герасимову, після смерті якого реконструкцію зовнішності здійснила його учениця Г. Лебединська. Окремі кістки І. Сірка передали на кафедру судової експертизи Дніпропетров-

ського медичного інституту професорові А. Рубежанському. Зазначимо, що, попри загрозу з боку Каховського водосховища, первісне місце розташування могили отамана й досі залишається незатопленим. Вилучені в 1967 р. череп та окремі кістки кошового були допоховані тільки в 2000 р. [42].

Згідно з рішенням ЦК КПУ «Про заходи до поліпшення монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР» Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР разом з обкомами та облвиконкомами було доручено підготувати пропозиції зі спорудження в 1971–1975 рр. пам'ятників та пам'ятних знаків загальнодержавного і республіканського значення. Серед запропонованих об'єктів – скульптура І. Богунові в м. Вінниця, пам'ятники Б. Хмельницькому в м. Нікополь та м. Жовті Води Дніпропетровської області, пам'ятник С. Наливайкові в смт Гусятин Тернопільської області тощо [43]. Всього від обкомів та облвиконкомів надійшло більше 100 пропозицій з відзначення меморіальних місць козащини [44], під час доопрацювання цих матеріалів Держбуд УРСР та Міністерство культури УРСР врахували необхідність виконання постанови Ради Міністрів від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» і розширили перелік таких пам'ятних знаків майже до 140 об'єктів [45].

Аналізуючи зведений план Міністерства культури УРСР та Держбуду УРСР зі спорудження в республіці пам'ятних знаків в 1971–1975 рр., відділ культури ЦК КПУ наголосив на надмірній кількості запропонованих об'єктів через невиробленість чітких критеріїв їх відбору, тому

зобов'язав виконавців проекту переглянути і зменшити списки, указуючи тільки ті об'єкти, що мали «велике політичне і громадське значення» [46]. Отже, частину пам'яток було викреслено з планів, однак сам процес виявлення пам'ятних місць козацтва мав чимале значення для подальшого увічнення історичних подій.

З початком 1970-х рр. зросли негативні тенденції в суспільно-політичному житті України. В 1972 р. сталися зміни в керівництві Компартії України, у березні на засіданні політбюро ЦК КПРС було піддано жорсткій критиці діяльність першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та його прибічників за «примиренське ставлення до проявів націоналізму». В країні розпочався черговий виток боротьби з так званим «українським буржуазним націоналізмом», яку очолив новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Стимулом для переслідувань стало святкування в грудні 1972 р. 50-ї річниці утворення СРСР, під час якого Л. Брежнев виголосив тезу про завершення формування нової єдиної історичної спільноти – радянського народу та остаточне вирішення національного питання. Внаслідок почалося цькування представників української інтелігенції, яких звинувачували в «ідеалізації минулого», «відході від партійної лінії» у національному питанні. Отже, в таких умовах ставали небезпечними зацікавлення історією козацтва, прагнення до увічнення подій цієї доби та збереження історико-культурної спадщини, яка нагадувала про цей період. Реакцією державної влади на громадський рух 1960-х рр. зі збереження пам'яток та спробою взяти його під свій контроль стала

постанова політбюро ЦК КПУ від 3 жовтня 1972 р. «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», в якій піддано критиці діяльність цієї громадської організації, засуджено «захоплення старовиною, її ідеалізацією». Водночас рекомендовано державним і громадським організаціям насамперед активізувати роботу з виявлення, реставрації, збереження та пропаганди пам'яток, присвячених подіям революції, Великої Вітчизняної війни. Такий підхід призвів до втрати значної кількості пам'яток козащини.

Програму спорудження меморіалу на о. Хортиця на початку 1970-х рр. було згорнуто. 18 травня 1970 р. завдяки активній діяльності заступника Голови Ради Міністрів П. Тронька та за підтримки П. Шелеста відбувся розгляд проектів історико-меморіального комплексу на о. Хортиця. На засіданні не було суттєвих зауважень, але вже у 1973 р. більшість членів вищого політичного керівництва УРСР розпочала вишукувати естетичні та ідейні недоліки у проекті, який вони самі й затвердили. Причиною такої поведінки стало те, що нові партійні ідеологи сприйняли проект як прояв українського буржуазного націоналізму. Видану М. Киценком книгу «Хортиця в героїці і легендах» згідно з рішенням бюро Запорізького обкому від 20 березня 1973 р. «за серйозні методологічні прорахунки» вилучили з книжкових магазинів та бібліотек області. В. Маланчук, С. Безклубенко й А. Мяловицький написали звинувачувальну доповідну записку «Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця та впорядкуванні зазначеного комплексу», яку 20 серпня

1973 р. було розіслано членам та кандидатам у члени Політбюро ЦК КПУ. В записці йшлося про непомірний розмах заходів з увічнення пам'яті запорозького козацтва, штучне форсування та надмірне розгортання робіт зі спорудження меморіального комплексу, підкреслену увагу преси та окремих керівних працівників проекту, що призвело до «невиправданого перебільшення його місця в культурному житті республіки останніх років». Також наголошувалось на надмірній концентрації уваги до «національного моменту», елементах «захоплення козацькою старовиною», які були здатні «підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки...». Щоби виправити неприпустиме становище, рекомендувалось перетворити Хортицький меморіальний комплекс на музей історії Запоріжжя, акцентувавши увагу на висвітленні революційної боротьби та соціалістичного будівництва. На вже зведеному кургані замість скульптурної групи «Козаки в дозорі» пропонувалось встановити монумент на честь робітничого класу. Автори доповідної записки визнали винним у всьому заступника Голови Ради Міністрів П. Тронька, який розглянув та схвалив подані пропозиції. Отже, рішенням політбюро ЦК КПУ від 25 жовтня 1973 р. меморіальний комплекс на о. Хортиця було перетворено на філіал Запорізького краєзнавчого музею, П. Тронька звинуватили в неорганізованості при виконанні постанови ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва», а також у незадовільному керуванні та свавіллі [47].

Значну роботу з археологічного дослідження місця Берестецької битви 1651 р. провів І. Сवेशніков, під керівництвом якого в 1970 р. розпочалася експедиція Рівненського краєзнавчого музею; розкопки тривали понад 18 років і знаменувалися унікальними знахідками.

УТОПІК систематично приділяло увагу дослідженню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Воно виступало за здійснення комплексних робіт з реставрації споруд, монументального відзначення історичних подій. Роботу на місцях, пов'язану з архітектурними спорудами, координувала секція пам'яток архітектури й містобудування при Республіканському правлінні УТОПІК.

На початку 1970-х рр. суспільне занепокоєння викликав стан козацьких пам'яток у м. Кременець Тернопільської області. УТОПІК досягло домовленості з Кременецьким комунальним відділом райвиконкому про благоустрій козацьких могил. Президія правління Товариства у своєму листі до П. Тронька наголосила на доцільності оголошення цієї території історико-культурним заповідником [48]. Зазначимо, що Кременець внесено до Списку історичних міст, однак заповідника з нього й досі не створено.

Від вирішення питання про використання пам'яток залежало подальше збереження їхніх архітектурних особливостей. Водночас визначити господаря історичних споруд було досить складно, оскільки організації, яким мали передаватись об'єкти, повинні були виділяти з власного бюджету значні кошти без можливості їх швидкого обігу. Такі витрати не завжди були посильними

для місцевих органів влади. Спеціалісти вважали найоптимальнішим варіантом використання пам'яток оборонної архітектури у великих і середніх містах в якості музеїв, оскільки у них збереглися елементи історичних інтер'єрів, а також для невеликих установ та організацій. Прикладами вдалого використання вважали пристосування замків в Острозі й Луцьку під музеї, в Збаражі та Тернополі – відповідно під Будинки піонерів та Клуб морських мандрівників, а порохової вежі у Львові – під Будинки архітекторів. У разі реконструкції історичних місць спеціалісти також радили використовувати оборонні споруди як складові туристичної інфраструктури, зокрема як туристичні бюро, готелі тощо. Вчені також доводили мало-перспективність їх передачі культурно-освітнім закладам у великих та середніх містах і водночас доречність у малих містечках. Разом з тим, значна кількість цінних пам'яток історії та культури ніяк не використовувалась і потребувала термінових реставраційних або консерваційних заходів, зокрема фортифікаційні споруди в Олиці на Волині, у Чорткові на Тернопільщині, Старокостянтиніві на Хмельниччині, а також у Губкові на Рівненщині тощо [49].

49

У 1970 р. Президія правління УТОПІК ухвалила постанову про перевірку виконання орендних угод, унаслідок чого розпочалось обстеження архітектурних споруд, у тому числі об'єктів, пов'язаних із козацькою історією. Перевірка зачепила лише споруди, взяті під державну охорону, решта не потрапила до уваги пам'яткоохоронців, тому їх орендарі вдавалися до жорсткішої експлуатації. Нова хвиля виявлення, обстеження пам'яток та увічнення пам'ят-

них місць козацтва розпочалася після ухвалення в 1978 р. постанови УТОПІК щодо відзначення 325-річчя Переяславської ради. В 1970-х рр. з ініціативи Товариства відбулися численні громадські огляди пам'яток.

Представники Чернігівської обласної організації зафіксували загрозливий стан багатьох споруд, зокрема архітектурного ансамблю Спасо-Преображенського монастиря в м. Новгород-Сіверський. Згортання реставраційних робіт, брак консервації призвели до подальшого руйнування пам'ятки та означали збільшення витрат на ліквідацію її аварійного стану в подальшому. В цьому комплексі розміщувався інтернат для людей похилого віку, директор якого мав бажання та необхідні кошти для реставрації споруд. Однак його численні звернення з цього приводу до облвідділу у справах будівництва та архітектури залишилися без уваги [50].

50

Виявлялись численні факти ухилення від укладання та виконання орендних угод на об'єкти історико-культурної спадщини. Використання значної кількості споруд під склади та майстерні не відповідало оптимальному режиму їхньої охорони. Наприклад, Спасо-Преображенський собор у м. Прилуки, споруджений на кошти козацького полковника Г. Галагана, використовувався маштургом під склад [51]. Обурливим було розміщення пивного бару в кам'яниці – житловому будинку героя штурму Азова 1696 р., чернігівського полковника Я. Лизогуба в смт Седнев Чернігівського району Чернігівської області [52].

51

За результатами огляду представники Чернігівської обласної організації Товариства надіслали листа до обкому КПУ, наголошуючи на

52

недостатньому опікуванні облвідділу у справах будівництва та архітектури і місцевих органів влади збереженням та використанням пам'яток, неправильному плануванні та низькій якості реставраційних робіт, браці грошових асигнувань та необхідних матеріалів [53].

Попри численні випадки недбалого ставлення орендарів до пам'яток, як відзначали активісти, зокрема Чернігівського відділення УТОПК, обласний відділ у справах будівництва і архітектури не порушував судових справ; не притягав до відповідальності осіб, винних у руйнуванні пам'яток; не примушував орендарів до виплати відповідної неустойки та відшкодування повної вартості відбудованих робіт [54].

У 1970-х рр. черкаські органи партійної та державної влади розгорнули роботи з упорядкування історичних місць області. Секретар Черкаського обкому І. Лутак у 1978 р. звернувся до ЦК КПУ з проханням пришвидшити реставрацію Іллінської церкви в с. Суботів, що тривала вже понад вісім років, встановити в м. Чигирин нові пам'ятні знаки на честь Б. Хмельницького, сприяти благоустрою Замкової гори та створенню у приміщенні Троїцької церкви Мотронинського монастиря музею історії національно-визвольного руху XVII–XVIII ст. тощо [55]. Питання розглянули Рада Міністрів УРСР, Держплан УРСР, Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР й ухвалили позитивне рішення [56]. На жаль, комплексного впорядкування пам'яток так і не було зроблено.

У країні було чимало випадків порушень законодавства, до яких намагалися привернути увагу представники громадськості. Наприклад, у супереч Закону УРСР про охорону

пам'яток історії та культури та постанови Ради Міністрів УРСР від 31 червня 1980 р. про забезпечення збереження Свято-Троїцького собору 1775–1778 рр. у м. Новомосковськ Дніпропетровської області в охоронній зоні цієї пам'ятки споруджували автовокзал. Відзначимо, що цей храм є унікальною пам'яткою архітектури, найбільшою і найвеличнішою дерев'яною спорудою того часу та єдиним прикладом хрестоподібного дев'ятизрубного з дев'ятьма верхами собору в Україні, який збудував козак Я. Погрібняк на кошти Війська Запорозького. В 1981 р. жителі Новомосковська звернулись до Ради Міністрів УРСР. Однак, не зважаючи на рішення вищих державних органів республіки про захист пам'ятки, будівництво тільки форсувалось [57]. Тож на сьогодні автостанція, збудована в охоронній зоні Свято-Троїцького собору, та автотраса, яка проходить поруч, вкрай незадовільно відбиваються на стані пам'ятки.

Низку державних заходів було спрямовано на створення в країні заповідників. Однак через виробленість обгрунтованих концептуальних підходів до відродження та використання пам'яток окремі заходи з їх упорядкування виявлялися малорезультативними.

Новий етап у виявленні, дослідженні та охороні пам'яток козацької доби розпочався у 1982–1983 рр. у зв'язку з підготовкою фундаментального енциклопедичного багатотомного видання – «Зводу пам'яток історії та культури». Уряд України своєю постановою від 3 вересня 1982 р. визначив основних виконавців та засоби для здійснення цієї роботи. Було залучено кілька академічних інститутів гуманітарного профілю,

Держбуд та Державний комітет у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, культури, Головне архівне управління, УТОПІК, спілки архітекторів та 58 художників [58]. Під час написання «Зводу» розгорнувся широкий громадський рух із виявлення, вивчення та дослідження пам'яток.

У другій половині 1980-х рр. у зв'язку зі зміною політичного курсу в країні, процесами демократизації в суспільстві поступово зростає інтерес до національних традицій та історико-культурної спадщини, що сприяло появі нових тенденцій у сфері охорони пам'яток козацтва. Проголошене генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, обраним на пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р., «нове мислення» підкреслювало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. В суспільстві посилюється інтерес до національної культури, традицій, пам'яток, пов'язаних з історією козацтва.

У серпні 1988 р. з нагоди ювілею Т. Шевченка було організовано громадську експедицію на Черкащину у складі комісії екології культури та природи при Київській організації Спілки журналістів України, а також письменників, журналістів, представників Українського фонду культури, асоціації «Зелений світ». Учасники огляду висловили своє занепокоєння станом пам'яток регіону, зокрема занедбаністю Замкової гори в м. Чигирин, пам'ятного місця, де розміщувалась резиденція Б. Хмельницького 59 го [59].

У зв'язку з реконструкцією в 1988 р. водосховища для забезпечення водою 4-го енергоблоку Рівненської АЕС виникла ймовірність загрози підтоплення комплексу «Козацькі

могили» в с. Пляшева. УТОПІК та Український фонд культури надіслали телеграму до Рівненського облвиконкому, категорично заперечуючи будівництво греблі на водосховищі, яке могло призвести до затоплення значної території і втрати пам'яток, пов'язаних із битвою під Берестечком 1651 р. Дописувачі просили переглянути проект будівництва АЕС з урахуванням місцезонаштування історико-культурної спадщини [60].

У 1989 р. відбулася перша комплексна наукова експедиція «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» на чолі з О. Апанович для комплексного обстеження та початкового впорядкування вцілілих залишків козащини. Маршрут пролягав уздовж Дніпра територією Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей. Організатором виступила редакція журналу «Пам'ятки України» за активної підтримки Українського фонду культури в рамках програми «Часи козацькі» УТОПІК [61].

Стан Хортицького заповідника викликав значне занепокоєння учасників огляду. Дослідники констатували, що, попри ухвалені плани, за якими в 1970-ті рр. передбачалося увічнити козацькі пам'ятні місця, зроблено було занадто мало. Монументи й скульптурні композиції було встановлено непродумано, наприклад, пам'ятники Б. Хмельницькому виявилися розтиражованими копіями, на поодиноких пам'ятних таблицях допущено помилки. Учасники огляду також наголосили, що пам'ятні знаки, виготовлені напередодні 1954 р. із нетривких матеріалів, почали псуватися, в кращому стані були такі ж об'єкти у Холодному Ярі, встановлені в 1968 р. Науковці також

зафіксували незадовільне становище багатьох уцілілих пам'яток – розривання козацьких могил, повалення хрестів, запусіння соборів, зокрема Троїцької церкви Мотронинського монастиря на Черкащині тощо. Дослідники вказали на значну загрозу техногенних факторів для історико-культурної спадщини, особливо на території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей.

Численні представники громадськості публічно наголошували на необхідності реорганізації системи державної охорони історико-культурної спадщини. Вони відзначили недосконалість методики критеріїв оцінки та теоретичної класифікації пам'яток історії та культури, застарілість відомчих інструкцій у цій сфері, що призводило до довільних тлумачень поняття пам'ятки. Науковці висловлювали думку щодо об'єднання всіх списків об'єктів історико-культурної спадщини в один «Державний реєстр нерухомих пам'яток історії та культури Української РСР» [62].

Науковці також зазначали, що доцільно створити єдиний український державний орган для забезпечення обліку, охорони, використання і реставрації всіх нерухомих пам'яток з наданням йому широких правових, інспекційних та виробничих функцій та значної наукової і матеріальної бази [63].

Крім того, було чимало й інших проблем, зокрема незадовільне функціонування системи реставрації пам'яток. Дані на 1986 р. свідчать про те, що потужності міжобласних спеціалізованих науково-реставраційних виробничих майстерень і дільниць задовольняли потреби реставрації лише на 10–15 відсотків. Серед недоліків у їх діяльності були «розпорошеність реставраційних робіт по різних

об'єктах, незабезпечення коштів лімітами, недостатня кваліфікованість реставраторів, безгосподарність, розбазарювання матеріально-технічних ресурсів» [64]. Яскравим прикладом стали реставраційні роботи на території Києво-Печерської лаври, садиби Розумовського в м. Батурин Чернігівської області та багатьох інших пам'яток.

Отже, друга половина 1950-х – 1980-х рр. – часи складного випробування для історико-культурної спадщини, затвердження офіційного нігілізму: антирелігійна кампанія, активне знімання з обліку визначних об'єктів, закриття та руйнування культових споруд призвели до розгортання громадського руху на захист історико-культурного надбання. Рубіжною віхою для долі козацьких пам'яток стала середина 1960-х рр., коли під тиском громадськості та окремих представників влади було ухвалено постанову про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, а також створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке згуртувало пам'яткознавців і стало єдиною організацією, спроможною на той час вирішувати широке коло питань навіть за браком закону про охорону історико-культурної спадщини. Друга половина 1960-х – початок 1970-х рр. стали періодом державної підтримки громадських ініціатив, часом досить плідного та органічного поєднання державних і громадських заходів щодо увічнення та збереження козацьких пам'яток. Однак політична реакція, боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», що розгорнулися на початку 1970-х рр., загальмували державні проекти увічнення козацької слави. Попри вироблення та норма-

тивне закріплення достатньо ефективних способів захисту історико-культурної спадщини, через значну затримку ухвалення механізмів їх реалізації законодавство набуло декларативного характеру. Крім того, недоліками були брак стабільної координації дій між органами влади, до функцій яких належала охорона пам'яток, недостатнє фінансування, низький рівень реставраційно-консерваційних робіт, невиконання планів досліджень, відбудови пам'яток тощо. Негативним фактором залишався ідеологічний диктат у галузі

охорони та збереження, тому значна кількість об'єктів козацької доби не перебувала на державному обліку й залишалась у занедбаному стані. Загалом же в 1970–1980-х рр. робота з благоустрою та впорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, мала здебільшого епізодичний характер і спиралася в основному на зусилля низки громадських організацій та окремих ентузіастів. Проекти збереження пам'яток козацтва, розроблені в 1980-х рр., було реалізовано вже в 1990-х – на початку 2000-х рр.

20.2.

Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні

З другої половини 80-х рр. ХХ ст. в Україні почав поширюватися самодіяльний громадський рух за відновлення українського козацтва, який 65 триває й досі [65]. Він передбачає відродження козацтва як історичної спільноти, традиційного способу життя, діяльності та поведінки українського народу. Козацьке відродження органічно вписалось у загальноукраїнський рух щодо здобуття незалежності та запровадження демократії в Україні. При цьому необхідно зазначити, що козацький рух не обмежувався лише загальнонаціональним визволенням, а намагався відтворити свою самодостатність і в такий спосіб посісти належне місце в українському суспільстві.

Зацікавлення своїм минулим та генетична пам'ять поряд з активізацією політичного життя сприяли виникненню ще у 1984–1985 рр. таких організацій, як спортивна школа козацького мистецтва «Бойовий гопак» у Львові та студентське «Козацьке земляцтво» у Донецьку [66]. 66 Протягом 1988–1990 рр. за активної підтримки громадських національно-патріотичних організацій по всій Україні виникають різноманітні клуби і товариства козацького спрямування: «Вільне Козацтво», «Козацька Просвіта», «Варта РУХу», «Щире братство» та інші – на Київщині; «Курінь» на Донеччині; «Кіш», «Курінь УАПЦ» та інші на Львівщині; «Запорозька Січ» у м. Запоріжжя; «Черкаський полк»; «Чернігівський курінь»; «Харківський слобідський полк»; «Кіш чорноморських козаків» (Одеса); «Херсонський курінь»; «Галицька Січ» (Івано-Франківськ); «Мукачівський Кіш»; «Буковинський курінь» (Чернівці) та ін.

Процеси козацького відродження спочатку були спонтанними, адже не існувало єдиного центру, який би спрямовував і координував утворення багатьох товариств. Поряд із цим, у переважної більшості учасників козацького руху не було чіткого уявлення про реальний зміст козацької спадщини, котра мала бути ґрунтом для сучасного козацького відродження. Влітку 1990 р. за ініціативи громадськості та під патронатом Народного Руху України відбулося святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про українське козацтво. Особливим розмахом відзначалися заходи на острові Хортиця в Запоріжжі та в селі Капулівка поблизу Нікополя, в яких взяли участь близько півмільйона осіб з усіх регіонів України та представники діаспори. Під час цих урочистостей розпочався масовий запис присутніх «у козаки». 3–5 серпня представники новостворених козацьких осередків провели першу Отаманську Раду на могилі кошового отамана Івана Сірка. Тут козаки вирішили відновити Українське козацтво й провести устану новчу Раду в м. Києві [67].

15 вересня того ж року у приміщенні Київського державного університету відбулася Перша Велика (Установча) Рада Українського козацтва, на котрій урочисто було проголошено його відродження. У цій Раді взяли участь делегати від 63 козацьких осередків України та Росії (хто вважав себе носіями української козацької традиції), у складі котрих тоді налічувалось близько 3 тисяч козаків. Очолив створену організацію О. Починок, якого обрали головним отаманом. Наміри щодо відродження козацтва оприлюднили у відповідній «Декларації». 16 вересня відбулася Мала Рада, на якій 16 стар-

шин із відповідних регіонів були призначені «наказними отаманами» для координації та активізації козацького руху на місцях. Це дало поштовх до виникнення багатьох регіональних козацьких організацій – «Карпатська Січ» (Львівщина), «Поліська Січ» (Житомирщина), «Прикарпатська Січ» (Івано-Франківщина), «Кальміуська паланка» (Донецщина), «Буковинська Січ» (Чернівці), «Херсонський кіш» (Херсон), «Волинська Січ» (Луцьк), «Козацьке товариство Чернігівщини» (Чернігів) та ін. Їхні члени активно підтримували демократичні процеси та проголошення незалежної Української держави.

Необхідно підкреслити, що спроби представників сучасних організацій козацького спрямування орієнтуватися на втрачені козацькі пріоритети XVII–XVIII ст., а також традиції відродження козацтва під час революційних зрушень 1917–1921 рр. через брак спадковості та єдиного розуміння їх сутності (в умовах громадянської війни) не мали належного успіху. При цьому як на початку XX ст., так і у подальші часи безперервний зв'язок, наслідування і збереження української козацької спадщини знаходимо серед кубанських козаків українського походження (становлять більшість серед нащадків цього утворення), проте тут слід враховувати трагічні наслідки «розкозачення» і репресій, 20–30-х рр. XX ст. (включно із голодомором 1932–1933 рр.) та під час Другої світової війни, що практично ліквідували козацьку верству, зруйнувавши військові підвалини її існування. Попри це і сьогодні на теренах колишнього Кубанського козацького війська можемо зустріти поодиноких носіїв залишків справжніх українських

козацьких традицій і звичаїв. Саме тому сучасним учасникам козацького відродження в Україні слід брати до уваги спадщину родових козаків і, водночас, намагатися прилаштувати її до вимог сьогодення.

Окремо слід звернути увагу на те, що для сучасного Українського козацтва після здобуття незалежності Україною у 1991 р. зникло те єдине випробування (загроза тиску з боку радянського режиму за участь в опозиційному русі), котре забезпечувало національно-патріотичну спрямованість членів козацьких структур. За таких обставин доступ до козацької організації було відкрито для будь-кого. Завадити проникненню до лав козацтва недостойним та запровадити реальну відповідність його традиціям за таких умов могло лише визнання родової козацької спадщини як визначального чинника покаяння. На жаль, на перешкоді цьому стала необізнаність більшості членів Українського козацтва з сутністю козацьких традицій. Натомість, у козацьких структурах почалося дедалі помітніше витворення «новітнього» розуміння сутності козацької спільноти, котре часто виявлялось спробою видати власні міркування за звичай, а власні інтереси – за політичну доцільність.

У день свята Покрови Богородиці, 14 жовтня 1991 р., на Великій Раді Українського козацтва було підтверджено створення єдиної загальноукраїнської громадської організації «Українське козацтво», що на той час об'єднала всі вітчизняні козацькі товариства. Першим її керівником – гетьманом – обрали визначного громадського діяча, народного депутата України В. Черновола. Наступного року Міністерство юстиції України зареєструвало уста-

новчі документи організації, яка, згідно зі своїм Статутом, об'єднала нащадків усіх гілок, напрямів і течій українського козацтва незалежно від місця їхнього поселення та проживання, громадян України та українців інших країн, які сповідують ідею українського козацтва, реально працюючи на її реалізацію, відновлення і розвиток козацтва.

Одним із головних заходів у цей час став кінний перехід «Україна – Дон – Кубань», здійснений у липні – серпні 1992 р. під керівництвом головного отамана Є. Петренка на честь 200-ліття переселення Чорноморського козацького війська на Кубань. Акція не лише мала святковий та політичний характер, а й сприяла відновленню відчуття єдності з Україною серед значної частини кубанських козаків. Слід також зазначити, що учасники переходу на короткий час відчували свою реальну причетність до козацького відродження та наслідування козацької спадщини. Цьому сприяло те, що похідним отаманом був О. Невольниченко – родовий кубанський козак (спадковий фахівець із кінного спорту). Досвід, здобутий козаками в цьому поході, та відчуття дійсного випробування (пройти на коні понад 500 км) стали підмурівком козацького відродження у товариствах, що делегували своїх представників.

Проблеми становлення козацтва в Україні були пов'язані зі стихійністю виникнення козацьких товариств, розмитістю пріоритетів козацького відродження, руйнацією родових козацьких зв'язків та втратою традиційного середовища [68]. До середини 90-х рр. ХХ ст. процеси відродження козацтва в Україні наштовхувалися також на певний спротив силових

державних органів (арешти багатьох учасників козацької ради в Переяславі-Хмельницькому (1992), переслідування козаків-«гопаківців» у Львові й затримання козацької старшини під час вшанування пам'яті П. Сагайдачного у Києво-Могилянській академії (1994), побиття козаків під час поховання Патріарха Володимира (Романюка) поблизу Свято-Софійського собору (1995) тощо). Розвиток козацького руху викликав також невдоволення та незаконні дії різних злочинних формувань, найбільшим проявом яких став бандитський розстріл козацької охоронної структури в Херсоні, а також таємнича загибель львівського отамана Т. Скрипця (1993). Складні проблеми еволюції сучасного козацтва неодноразово висвітлювалися крізь призму українофобства у контрольованих з-за кордону окремих вітчизняних засобах масової інформації.

В умовах активізації певних політичних та фінансово-економічних сил, зорієнтованих на тісну співпрацю з Росією, розпочався процес створення альтернативних Українському козацтву організацій. Першим лідером такого напрямку став О. Панченко, котрий через розкол запорізького обласного товариства «Запорозька Січ» протягом 1993–1994 рр. створив власну обласну організацію «Козацьке Військо Запорозьке Низове». Це об'єднання взяло курс на визначення козаків як окремого народу та тісну співпрацю з козацькими структурами Російської Федерації. Одночасно було оголошено, що запорізьке козацтво має визнавати прийнятною для себе лише «канонічну» – УПЦ – московського Патріархату. У політичній площині намітився курс на співпрацю з лівими і проросійськими партіями та рухами, що стало

знаковою подією для новітнього козацького руху в Україні.

З початком дії указу президента України від 4 січня 1995 р. щодо відродження традицій Українського козацтва, процеси його становлення спочатку певним чином стабілізувалися, частково було унормовано відносини козаків із державою. Разом із тим, окрім «Українського козацтва» та «запорозців-низовиків» почали створюватися й інші громадські організації зі всеукраїнським і міжнародним статусом. За умов суспільно-економічної кризи та політичного протистояння розпочалося розігрування козацької «карти», наслідком чого і стала поява альтернативних структур.

На сьогодні зареєстровано понад два десятки громадських організацій козацького спрямування: «Українське козацтво» (рік заснування – 1991), «Козацьке Військо Запорозьке низове» (Спілка козаків України «Військо Запорозьке») (1994), «Товариство Нестора Махна «Гуляй-Поле»» (1998), «Азово-Чорноморське козацьке військо» (1999), «Спілка козацьких організацій України» (1999), «Козацтво України» (2001), «Козацьке Військо Запорозьке України» (2001), «Звичая громада українських козаків» (2001), «Характерне козацтво» (2001), «Українське реєстрове козацтво» (2002), «Козацька територіальна оборона» (2002), «Міжнародний союз Козацтва» (2002), «Козацькі війська України» (2002), «Об'єднане козацтво України» (2003) та ін. Треба звернути увагу на те, що ініціаторами та керівниками новостворених козацьких організацій в основному стали колишні старшини «Українського козацтва».

Ця громадська організація, як уже зазначено, розпочала своє становлення наприкінці 1980-х – на початку

1990-х рр., коли у результаті багатотисячного руху козацьких нащадків та їхніх прихильників було сформовано її перші структури. Єдина на той час козацька організація у країні створилася з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни і складалася з осередків, які об'єднувалися в межах України та української діаспори. Відповідно до історичних реалій відновлювався традиційний полково-сотенний устрій, як військово-патріотична і господарська структура українського козацтва. Козацькі товариства всіх рівнів отримали право на збереження історичних назв. Не допускалося перетворення їх на незаконні воєнізовані формування. У 1993 р. «Українське козацтво» стало правонаступником «Вільного козацтва», представники якого, емігрувавши на початку 20-х рр. ХХ ст. з України, створили свою організацію, яка з 1923 р. діяла на теренах Німеччини та Австрії, а з 1960 р. – у США. Це було засвідчено передачею клейнодів «Вільного козацтва» до Києва.

Значний внесок у становлення сучасного козацького руху зробив генерал-майор Збройних сил України В. Мулява, який був гетьманом з 1992 до 1998 рр. Як найвища посадова особа козацтва, він головним питанням вважав спрямування його потенціалу на підтримку самостійності України. Саме завдяки його діяльності «Українське козацтво» дістало визнання як міжнародна та оборонно-спортивна організація. У цей час було налагоджено тісну співпрацю з армійськими структурами, зокрема, у складі Львівського прикордонного загону в 1997 р. створено заставу імені «Українського козацтва». Вона й нині частково комплектується з представників козацьких

молодіжних організацій, синів сучасних козаків. До лав «Українського козацтва» почали залучати зарубіжні осередки, а у середовищі української еміграції було створено нові козацькі товариства. За участю В. Муляви було врятовано від закриття Малу Повітряну Академію, на базі якої створили Літунську сотню Українського козацтва. Зроблено й багато інших добрих справ – започатковано спортивний вишкіл молодих козаків на Черкащині (1995), проведено Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва (1997), підтримано діяльність Центру народознавства «Козак Мамай» (1998) тощо. За великі заслуги перед козацькою громадою у 1999 р. В. Муляві було присвоєно звання почесного гетьмана Українського козацтва. І сьогодні багато козаків, що входять до різних громадських організацій, вважають його своїм «ідейно-духовним батьком».

На Великій Раді у жовтні 1998 р. гетьманом було обрано гвардії генерал-майора, народного депутата України І. Біласа. Завдяки його зусиллям видано низку президентських указів щодо сприяння відродженню козацтва. Він зосередив увагу на співпраці з державними структурами з метою їхньої підтримки сучасного козацтва, а також сприяв залученню до його лав впливових політичних і бізнесових діячів. У 1999 р. Українське козацтво і Товариство сприяння обороні України підписали угоду про спільну діяльність. Такі ж угоди було невдовзі укладено з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством оборони та Міністерством з надзвичайних ситуацій. У зв'язку з цим, на Дніпропетровщині, Донеччині, Миколаївщині та Одещині утворено козацькі громадські фор-

мування зі сприяння охороні державного кордону, надання допомоги в ліквідації наслідків стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій, в охороні громадського порядку та профілактиці правопорушень.

Військово-патріотичне виховання молоді стало одним з головних завдань сучасного козацтва. Наприклад, Кальміуська паланка Українського козацтва на чолі з М. Пантелюком підготувала загін спеціального козацького вишколу при Донецькому інституті фізкультури, одеське козацтво – загін сприяння прикордонним військам, тут також постійно діють табори козацького вишколу. В місті Тельманові на Донеччині розпочав діяльність спільний козацько-прикордонний загін, а в Харцизьку – козацький загін, який спільно з МВС сприяє наведенню порядку в місті. Козацькі організації допомагають готувати молодь до військової служби за кращими козацькими традиціями. Проведено підготовчу роботу щодо відкриття державного Тернопільського козацького ліцею ім. Д. Байди-Вишневецького з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Протягом 1992–2004 рр. українським козакам вдалося відновити багато старовинних козацьких храмів, серед яких Свято-Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві. За сприяння та участі представників сучасного козацтва встановлено пам'ятники гетьманам – Б. Хмельницькому (в Одесі), І. Виговському та І. Самойловичу (на Житомирщині), П. Сагайдачному (в Києві), І. Мазепі (в Галаці, Румунія), полковнику І. Богуніві (на Вінниччині), отаманові А. Головатому (в Одесі) та ін. Відновлюється пам'ять про багатьох інших гетьманів, полковників та отаманів. Створено проект щодо побудови в м. Києві Пантеону гетьманів

України та Алеї слави Українського козацтва. Сучасні козаки неодноразово виступали на захист козацьких святинь у Трахтемирові, Межигір'ї, а також на острові Хортиця і території Буго-Гардівської паланки (Миколаївщина) тощо. Вони упорядковують території та відновлюють пам'ятки Микитинської, Кам'янської та Олешківської січей.

Члени козацьких організацій України брали активну участь у відзначенні річниць битв гетьмана Б. Хмельницького під Берестечком, Жовтими Водами, Пилявцями, Зборовом, перемог І. Виговського під Конотопом та П. Сагайдачного під Хотинном, заснування Чортомлицької Січі. Проводилися заходи зі святкування 10-ї річниці Українського козацтва, 5-ї, 10-ї і 15-ї річниць незалежності України та перепоховання останків кошового отамана І. Сірка, ювілейних дат щодо вшанування Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, П. Дорошенка, С. Палія, П. Орлика, П. Калнишевського, полеглих у 1918 р. студентів під Крутами та ін.

У багатьох областях України за ініціативи козацьких товариств відновлено історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, місцевостей, пов'язаних з історією козацтва. В окремих регіонах вживають заходів щодо реставрації та відбудови пам'яток історії та культури, впорядкування козацьких могил. Наприклад, київські козаки опікуються старовинними похованнями своїх пращурів у Трахтемирові та могилою козака полку Полуботка М. Забіяки, що загинув у 1917 р. і був похований на Лук'янівському кладовищі столиці. Багато зроблено щодо охорони та відновлення пам'яток історії українського козацтва на Вінниччині. За ініціативи отамана В. Лебедевича тут

насапано десяток земляних курганів та встановлено хрести на місцях битв козаків із ворогами. Протягом 2002–2003 рр. Тернопільський кіш ім. Д. Байди-Вишевецького на чолі з отаманом І. Вардинцем упорядкував козацьку могилу на горі Костуша поблизу с. Константинівка. На козацькі кошти тут побудовано каплицю, посаджено алею дубів і ялин, вирито криницю і проведено дорожку завдовжки 8 км до найближчого села [69]. Вшануванням пам'яті про видатних діячів козацтва на Житомирщині активно переймається місцева організація «Поліська Січ», яку очолює отаман А. Шевчук.

У 2000 р. гетьман Українського козацтва І. Білас очолив українських козаків та групу спортсменів, які вперше в історії десантувалися на Північний полюс і встановили там козацький прапор. Ця акція набула великого розголосу в Україні та світі. Керівний склад Українського козацтва, представники обласної, районної, міської та сільської старшини періодично здійснюють парашутні та інші спортивно-військові вишколи [70].

Починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст., українські козаки налагодили гарні стосунки з Кубанським козацьким військом [71]. У 2001 р. підписано угоду про співпрацю між Українським козацтвом та Мальтійським орденом, одним із найстаріших рицарських об'єднань у Європі. У 2003 р. керівництво Українського козацтва уклало Меморандум про дружбу й співробітництво з представниками Російського козацтва та підписало Угоду з Міжнародними військами козацької гвардії Білорусі.

Сучасні козаки опікуються багатьма навчальними закладами, зокрема школами-інтернатами для сиріт. Козацькі школи та ліцеї успішно діють

на Запоріжжі, Одещині, Сумщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Донеччині, Житомирщині. У 2002 р. у Харкові на базі педагогічного університету ім. Г. Сковороди засновано Інститут Українського козацтва. Започатковано постійні Всеукраїнські історичні конкурси серед учнів загальноосвітніх середніх шкіл «Козацька держава» та «Козацький край». Представники козацьких організацій беруть постійну участь у теле- і радіопередачах, що присвячені минулому та сучасному розвитку козацтва. «Наше завдання – відродити національну гордість: історію, культуру, духовність, козацько-лицарські традиції – і їх втілити у молоді», – заявив у листопаді 2001 р. кореспонденту газети «Президентський вісник» отаман Чорноморського козацького війська Одещини А. Петько [72].

Нині Українське козацтво діє в усіх областях України, АР Крим, Києві та Севастополі, а також за кордоном у таких країнах, як США, Росія, Австралія, Великобританія, Канада, Франція, Німеччина, Аргентина, Угорщина, Словаччина і налічує у своїх реєстрах багато тисяч чоловік. Водночас соціологічні дослідження свідчать, що досить велика кількість українців вважає себе козаками або їхніми нащадками. Активне відродження козацтва відбувається у всіх регіонах нашої країни. Одними з кращих козацьких організацій на сьогодні є «Українське козацтво» (керівники – І. Вардинець, М. Пантелюк), «Українське реєстрове козацтво» (А. Шевченко), «Козацтво Запорозьке» (Д. Сагайдак), «Спілка козаків України “Військо Запорозьке”» (О. Панченко, В. Попов), «Козацтво України» (А. Попович) та ін. У багатьох куточках України можна побачити ту велику працю, яку вони здійснюють

на громадських засадах щодо впровадження козацької ідеї, військово-патріотичного виховання молоді, відродження історичних традицій українського козацтва.

У рамках сучасного козацтва України утворені й діють спортивні школи та секції національних видів бойових єдиноборств «Бойовий гопак» (з центром у Львові), «Спас» (Запоріжжя), «Хрест» (Тернопіль), «Козацька вежа» (Донецьк), «Триглав» (Хмельницький), «Сварга» (Івано-Франківськ), «Козацький двобій» та «Собор» (Київ). На сьогодні «Бойовий гопак», який заснував і довгі роки очолює В. Пилат, є дуже популярним серед молоді. У його школах та секціях, які діють у багатьох регіонах України, виховуються 73 десятки тисяч підлітків і юнаків [73]. З 1997 р. у Запоріжжі проходить щорічний Фестиваль національних видів козацьких бойових і традиційних єдиноборств, ідейним натхненником і постійним організатором якого є засновник стилю «Спас» О. При- 74 тула [74]. Він також організував постійно діючу дитячо-юнацьку спортивну школу. Більше десяти років у Києві проводиться фестиваль-турнір бойових мистецтв «Козацька слава». Кінні козацькі театри діють у Києві, Запоріжжі та Луганську, а в Дніпропетровську, Херсоні, Львові, Одесі, Нікополі – авіаційні, парашутні, морські та інші клуби. На їхній базі побудовано декілька діючих козацьких човнів – «чайок» тощо.

Окремо слід згадати й про відродження традиційних засад козацького мистецтва збройного бою. Цей напрям представлений Донецьким обласним спортивно-просвітницьким товариством «Козацька Вежа» (засновник – В. Задунайський), що відроджує українські козацькі традиції володіння списом і шаблею,

а на цій основі (із залученням елементів танців та забав українських козаків) – системи бою «голіруч». Домінування зазначених пріоритетів зумовлено опертям на документальні свідчення (нормативні акти і статуту) про бойовий вишкіл кубанських козаків на початку ХХ ст. та відповідну родову спадщину [75]. 75

Починаючи з 1992 р. відбуваються зарубіжні походи козацької чайки «Свята Покрова» до берегів Франції, Англії, Польщі та інших країн. З 1997 р. у Дніпропетровську проводять Всеукраїнські чемпіонати з козацького морського багатоборства 76 [76]. Юні багатоборці щорічно змагаються у кращому плаванні, веслуванні, стрільбі, бігу та знанні морської справи. За ініціативи місцевого отамана А. Чорного періодично відбувається міжнародна регата пам'яті І. Сірка за маршрутом Київ – Запоріжжя – Босфор.

За поданням Українського козацтва Міносвіти України в грудні 2003 р. затвердило Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура»). Її розробив один з ідейних натхненників сучасного козацького руху П. Бровко. Ця програма передбачає щотижневі військово-патріотичні заходи, спортивні тренування, заняття з допризовної підготовки молоді; змагання, естафети, конкурси, вікторини, олімпіади, операції, десанти, походи до місць славного минулого і сьогодення українського козацтва.

Серед позашкільних навчально-виховних закладів України козацького спрямування вирізняється центр військово-патріотичного виховання «Школа Джура», який із 1993 р. діє в Запоріжжі. Тут працюють гуртки з початкової військової, військово-медичної та загальної фізичної підготовки, єдиноборств народів світу,

77 історії України та козацтва, народознавства. За час існування школи її викладачі на чолі з В. Наріжним виховали близько тисячі молодих козаків [77]. Протягом багатьох років у Запоріжжі також діє молодіжна козацька організація «Молода Січ». За традиціями козацького виховання працюють із молоддю в Сумах та Новій Каховці. Різноманітні туристичні походи місцями козацької слави, військово-патріотичні вишколи і таборування періодично проводять такі організації, як «Січ» (Київ), «Сокіл» (Тернопіль, Нікополь), «Козацьке коло» (Харків) та ін.

10–12 жовтня 1997 р. у Києві відбувся Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва «Козацькому роду – нема переводу», на якому виступили 70 мистецьких колективів із 23 областей України та АР Крим, Литви, Білорусі, Росії, Молдови. Загалом у фестивалі взяли участь близько двох тисяч учасників та гостей. Починаючи з 2001 р., у Тернополі проводиться Всеукраїнський пісенний фестиваль козацької пісні «Байда». На останній прибуло близько 800 учасників з України, Польщі, Хорватії та Білорусі. Відбірні тури до цього фестивалю проходять у багатьох областях та районах нашої держави. Треба відзначити, що головним організатором цього заходу є громадська організація «Тернопільський кіш ім. Д. Байди-Вишневецького». Також сучасні козаки сприяли утворенню та діяльності багатьох професійних і самодіяльних мистецьких колективів, серед яких «Козак Мамай» (Черкаси), «Козацькі шляхи» (Дніпропетровськ), хор Зборівської Січі ім. І. Богуна (Тернопільщина), «Чорномор» (Одеса), «Харцизяки» (Донеччина), «Вітер» (Житомирщина), «Чумацький шлях» (Черкащина), оркестр Білоцерківської Січі (Київ-

щина), хор Кіцманської Січі (Чернівці) тощо.

Про сучасний козацький рух можна прочитати у багатьох всеукраїнських та регіональних періодичних виданнях, які засновані козацькими товариствами чи підприємцями-козаками. Це журнали «Гетьман», «Козацтво України» та «Нова Січ»; газети «Україна козацька», «Третій Гетьманат», «Козацький вісник», «Віра та Воля», «Козацька нація», «Козацьке коло» (Запоріжжя), «Козацький дзвін» (Житомир), «Козацький рід» (Черкащина), «Козацька родина» (Дніпропетровщина), «Козацькі литаври» (Рівненщина), «Бузький козак» (Миколаївщина), «Бойовий гопак» (Львів), «Лугарі» (Луганщина), «Слава козацька» (Херсон), «Южный курьер» (Крим) та ін. В окремих районних та міських газетах є спеціальні сторінки, присвячені історії та сучасному розвитку козацького руху.

З 1996 р. при Інституті історії України НАН України почав діяти Науково-дослідний інститут козацтва (директор – Т. Чухліб). За цей час його фахівцями опубліковано низку видань з історії та сучасного розвитку козацтва, серед яких: «Історія українського козацтва», «Козацькі січі», «Полководці Війська Запорозького» (у 2-х книгах), «Козацтво на Півдні України», «Одеса козацька», «Нормативна-правова база відродження козацтва» та ін. Науковці інституту розробили навчальні програми з історії українського козацтва і його воєнного мистецтва для вищих навчальних закладів та військових ліцеїв. Проведено наукові конференції «Козацькі джерела» (1997) в Одесі, «Проблеми розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції» (1999) в Черкасах, міжнародні форуми «Актуальні проблеми

та перспективи дослідження козацтва в Запоріжжі та «Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії» (2005) в Одесі. На сьогодні діють регіональні філії НДІ козацтва з центрами у Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Нікополі, Одесі, Чернігові та Чигирині. На їхній базі виходять періодичні наукові видання «Запорозька старовина», «Січеславський альманах», «Чорноморська минувшина» та «Козацька спадщина». Майже одночасно з відкриттям НДІ козацтва в Києві почав діяти й аналогічний інститут при Запорізькому державному університеті. Його найбільшим досягненням стала підготовка та публікація двох видань енциклопедії з історії та сучасного розвитку українського козацтва.

5-6 липня 1997 р. козацькі організації за ініціативи М. Гордієнка спільно з НДІ козацтва, Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України, Українським державним педагогічним університетом ім. М. Драгоманова провели науково-практичну конференцію «Сучасна козацька педагогіка». На ній було поставлено завдання узагальнити досвід козацької та соціальної педагогіки, виробити методичні посібники тощо [78]. Щорічно, починаючи з 1998 р., під керівництвом отамана М. Кобозева на базі Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка проходить конференція «Козацька педагогіка в системі сучасної освіти». З 2003 р. розпочав діяльність Український військово-козацький інститут при Міжрегіональній академії управління персоналом. Тут відбувається щорічний набір студентів за різними спеціальностями, зокрема, «менеджер козацького самоврядування», «консультант держадміністрацій з

питань козацького та громадського самоврядування». Символічним стало те, що першим директором Військово-козацького інституту призначили першого міністра оборони незалежної України К. Морозова. Сьогодні цей освітній заклад очолює відомий діяч козацького руху В. Каленяк.

Вступаючи до лав козацтва, складають клятву-присягу українського козака на вірність Україні: «Приймаючи клятву-присягу українського козака, перед Богом нашим Всевишнім, перед Українським народом, ім'ям моїх матері і батька, всім мені найсвятішим і найдорожчим, святою землею нашою українською клянусь, що готовий віддати і життя, захищаючи свободу нашого народу українського, його споконвічні порядки, традиції та звичаї, самостійну Україну!» [79].

79

Цікаво порівняти статутні норми окремих громадських організацій сучасного козацтва, зокрема мету їхньої діяльності. Наприклад, метою МГО «Українське козацтво» є сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування у розбудові України як суверенної та незалежної, демократичної, правової держави; відродження української, за своєю суттю – козацької нації, українських козацьких звичаїв і традицій, національної ідеї; захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, участь у забезпеченні його духовного і матеріального добробуту, морального та фізичного здоров'я, відродженні, утвердженні й розвитку української мови та культури [80].

80

Положення Статуту Співки козаків України «Військо Запорозьке» свідчать про те, що її метою є: координація зусиль організацій, що є

членами Спілки, з активізації їхніх дій заради сприяння відродженню традиційних для козацтва форм господарювання та захисту економічних, соціальних і культурних інтересів членів Спілки. Сприяння відродженню та розвитку козацьких життєвих принципів, історичних та культурних традицій; пошук шляхів до порозуміння та злагоди в Україні на засадах поваги до інших поглядів суспільно-громадських організацій – такими є основні завдання Спілки, яка розпочала свою діяльність ще в 1994 р. за назвою «Козацьке Військо Запорозьке Низове» [81].

81 Основною метою Міжнародної громадської організації «Козацтво Запорозьке» (яка стала правонаступником ВГО «Козацьке Військо Запорозьке України») є об'єднання козаків для відродження й розвитку справи на звичаєвих, традиційних засадах «Війська Запорозького» (канонічної православної Церкви, доброї волі, рівноправності, самоврядування, законності та гласності), чим забезпечується духовний та матеріальний добробут козаків-запорожців [82].

Метою діяльності Всеукраїнської громадської організації «Українське реєстрове козацтво» є сприяння роз-

будові України як суверенної, самостійної, демократичної та правової держави, з козацькою моделлю демократії, яка гармонійно поєднує вільності й свободи людини з дисципліною і порядком у державі [83]. 83

На жаль, попри задекларовану високу мету у статутних документах багатьох організацій, сучасне козацьке відродження в Україні досі ще перебуває у стані визначення перспектив та пріоритетів, що зумовлює його розпорошеність і слабкість, а через це багатовекторність та значний формалізм стають дедалі помітнішими у козацькому русі. Функціонування окремих псевдокозацьких утворень, які дискредитують козацьку спадщину, призводить до розчарування частини українців у героїчних сторінках минулого, що не тільки заважає усвідомленню сучасної національної ідеї, а й руйнує відчуття національної гідності. З іншого боку, зацікавлення значної частини громадян України козацькими традиціями є позитивною ознакою, що засвідчує пробудження в українському суспільстві прагнення до належного шанування героїчної минувшини і, водночас, намагання спертися на неї в умовах незалежності своєї держави.

20.3.

Участь сучасного козацтва у політичному житті. Державна підтримка козацького руху

Протягом усіх років незалежності сучасні козаки брали участь у політичному житті, виборах президентів України, депутатів Верховної

Ради та рад інших рівнів. «Українським козакам, які балотуються до Верховної Ради України або місцевих органів влади, включити до своїх програм основні статутні засади Українського козацтва, українську національну ідею в її козацькому варіанті. Рекомендувати у проведеному виборчій компанії не вдаватися в середовищі національно-патріотичних сил до міжпартійного взаємопоборювання, уникати нетолерантних методів

боротьби за голоси виборців, утримуватися від публічної полеміки між собою» – такі рекомендації, наприклад, було ухвалено на раді генеральної старшини Українського козацтва 17 січня 1998 р. [84]

У 1999 р. громадська організація «Українське козацтво» ініціювала висунення кандидатом у президенти України свого керівника, народного депутата І. Біласа, який був зареєстрований Центральною виборчою комісією, але невдовзі зняв свою кандидатуру [85]. Кандидатом у президенти України на тогочасних виборах був також черкаський мер і, одночасно, козацький отаман Черкащини В. Олійник [86]. Зважаючи на вагому підтримку відродження козацького руху в Україні у 2000 р., почесним гетьманом Українського козацтва проголосили президента України Л. Кучму.

27 листопада 2004 р. 123 представники козацьких формувань України ухвалили рішення об'єднатися навколо кандидата в президенти України В. Ющенка, обрати його гетьманом України та вручити гетьманську булаву [87]. До слова, ще перебуваючи на посаді голови Національного банку України, В. Ющенко у січні 1999 р. склав присягу українського козака й протягом довгого часу активно допомагав козацькому руху, мав козацькі звання та нагороди [88]. Бажання козаків бачити його не лише керівником держави, а й своїм зверхником було підтверджено 18 грудня 2004 р. у м. Київ на позачерговій Великій Раді Українського козацтва, що відбулася за участю декількох козацьких організацій України [89].

З огляду на попередні рішення, 22 січня 2005 р. на Софіївському майдані у Києві В. Ющенко обрано гетьманом України. Учасники тих подій оцінили цей факт як початок

Третього гетьманату [90]. Адже вперше в сучасній історії незалежної України її президент безпосередньо очолив козацтво. Одночасно представники громадських козацьких організацій на чолі з почесним гетьманом В. Мулявою та верховним отаманом Українського козацтва І. Вардинцем звернулися з проханням до президента України щодо ініціювання ним відповідних змін до Конституції України. Зокрема, розділ V Основного закону «Президент України» пропонувалося виписати у редакції «Президент-Гетьман України», що відповідало б національним традиціям державотворення.

Певний час серед окремої частини сучасного козацтва побувала ідея створення козацької партії. Врешті, було проведено низку установчих з'їздів, на яких проголошено про утворення таких партій. Зокрема, 19 лютого 2000 р. у м. Одеса відбувся установчий з'їзд Козацької партії. У січні 2003 р. в Києві лідери громадської організації «Українське козацтво» організували установчий з'їзд Всеукраїнського політичного об'єднання «Свобода і честь» (СІЧ), на якому близько трьохсот делегатів обрали керівні органи та ухвалили програмні засади нового утворення. Однак далі проголошених на цих з'їздах декларацій справа не пішла. Жодну з козацьких партій не було зареєстровано Міністерством юстиції України. Винятком стала хіба що Всеукраїнська партія духовності і патріотизму, яку очолив керівник «Українського реєстрового козацтва» А. Шевченко.

Народними депутатами України свого часу були гетьмани Українського козацтва В. Чорновіл, В. Мулява, І. Білас, а також члени генеральної старшини М. Ратушний, С. Кириченко

та ін. Близько 150 народних обранців у Верховній Раді України другого скликання було посвячено в козаки 1994 р. у Софіївському соборі в Києві, а в 2005 р. більше сотні народних депутатів із різних фракцій за ініціативи отамана «Козацтва Запорозького» Д. Сагайдака організували козацьке позафракційне об'єднання. Багато сучасних козаків також обирають депутатами різних обласних, районних, міських та сільських рад.

Ще у березні 1993 р. В. Мулява опублікував заяву в засобах масової інформації, в якій зазначалося, що подальший розвиток українського козацтва стримується через брак відповідної правової бази, а тому козаки чекають від президента України указу про соціальний статус, визнання і підтримку Українського козацтва. Майже три роки козаки домагалися спочатку від Л. Кравчука, а потім Л. Кучми прийняття спеціального указу, який би на державному рівні визнав існування козацтва в сучасній Україні [91].

Враховуючи історичне значення і заслуги козацтва у становленні національної державності та з метою відродження традицій і звичаїв українського козацтва, 4 січня 1995 р. президент України видав указ «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва». Цей важливий документ схвалив громадські ініціативи щодо державної підтримки подальшого розвитку й діяльності організацій українського козацтва, які об'єднують громадян України, що вважають себе козаками. Положення указу передбачали: відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій козацтва; відновлення історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-куль-

турного та іншого призначення, пов'язаних з історією козацтва; використання в установленому порядку атрибутики й символіки козацтва; створення козацьких селянських (фермерських) господарств, сільськогосподарських кооперативів, садівницьких товариств, промислів тощо; піклування про пам'ятки історії та культури українського козацтва; взаємодію з державними органами щодо патріотичного виховання молоді, організації фізкультурно-спортивної та культурно-просвітницької діяльності. Міністерствам та іншим центральним органам державної виконавчої влади України, уряду АР Крим, головам обласних і міських рад пропонувалося сприяти всебічному розвитку сучасного українського козацтва, в тому числі здійсненню його статутної діяльності. Цей указ став не лише історичним, а й дуже важливим у справі підтримки та стимулювання відновлення козацького руху в Україні.

Під час інавгурації на другий президентський термін Л. Кучми у 1999 р. було започатковано традицію демонстрації главою держави гетьманської булави як традиційного найвищого символу державної влади в Україні. Того ж року в структурі Почесної варті Міністерства оборони України організовано спеціальну роту, яка була вдягнута в козацькі однострої початку ХІХ ст. Невдовзі президент України ухвалив укази «Про День Українського козацтва» та «Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва». Нині відзначення державного свята – Дня Українського козацтва – 14 жовтня стало традиційним і шанованим кожного року в більшості сіл та міст України. 15 січня 2001 р. керівник держави підписав указ «Про

Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки».

Метою Національної програми стали розвиток і утвердження Українського козацтва як громадської сили, що здатна зробити вагомий внесок у консолідацію суспільства. Вона мала 10 розділів та 69 пунктів, які передбачали такі основні завдання: використання народних традицій в усіх сферах суспільного життя; підвищення рівня військово-патріотичного виховання молоді, її готовності до захисту України; залучення Українського козацтва до участі в охороні громадського порядку і державного кордону; збереження та пропаганда історичної й культурної спадщини української нації; об'єднання зусиль органів виконавчої влади і громадськості у використанні виховних і культурних традицій Українського козацтва; сприяння підвищенню духовності суспільства; вивчення, популяризація історії та розвитку Українського козацтва; створення додаткових робочих місць за рахунок розширення мережі козацьких селянських (фермерських) господарств, промислів, туристичної діяльності; розширення міжнародного співробітництва Українського козацтва з аналогічними громадськими об'єднаннями іноземних держав.

Разом із тим, не було розроблено механізму реалізації цього важливого документа. Положення відповідного указу президента України ігнорувалися багатьма державними органами влади. Жодних коштів із державного бюджету не було виділено. Окремі владні структури свідомо ігнорували зусилля козацьких організацій щодо виконання Національної 92 програми [92]. Попри це, більшість

програмних завдань було втілено за рахунок громадської ініціативи представників сучасного козацтва.

Основними завданнями утвореної наприкінці 1999 р. Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва стало здійснення аналізу стану розвитку козацтва та координації взаємодії органів виконавчої влади і козацьких організацій, внесення президентові України пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері. Саме Координаційна рада опрацювала й подала на затвердження Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва. Згідно з розпорядженням прем'єр-міністра України В. Ющенка від 5 жовтня 2000 р. організаційно-технічне забезпечення діяльності цього консультативно-дорадчого органу при президентові України мало здійснювати Товариство сприяння обороні України, а фінансові витрати на її діяльність повинні були виділятися за рахунок коштів, передбачених на утримання Міноборони. Однак ні перше, ні друге розпорядження так і не було виконано, а тому більшість ініціатив Координаційної ради залишилися лише на папері.

У червні 2005 р. президент України видав указ про створення Ради Українського козацтва та призначення її секретарем, а також своїм радником з питань козацтва С. Аржевітіна. Під час святкування 15-ї річниці відродження сучасного козацтва у Чигирині відзначалося, що позиція президента й гетьмана України щодо проблем козацького руху є такою: не надаватиметься перевага жодній з організацій, адже всі вони є рівні перед Конституцією та законами нашої держави. Вагомим кроком у координації зусиль козацьких організацій

стане затвердження урядом Державної програми розвитку козацтва на 2006–2010 рр. [93]. На жаль, настав 2007 р., а ця програма так і не була ухвалена. Одним із найважливіших рішень Ради Українського козацтва при президентів України стало започаткування Всеукраїнської акції «Козацька культурна спадщина України», у рамках якої козацькі організації здійснюють пошук невідомих пам'яток історії козацтва, а також їхню впорядкування, догляд і охорону. Одночасно козаки перевіряють стан наявних пам'яток, що перебувають під державною охороною. На сьогодні президент України видав укази й розпорядження щодо відродження острова Хортиця, гетьманської столиці в Батурині, відзначення річниць заснування перших козацьких поселень на Донеччині та Луганщині, конституції П. Орлика та ювілейних дат із нагоди гетьманування К. Розумовського та П. Скоропадського, а також отамана Запорозької Січі П. Калнишевського.

Першим кроком до об'єднання чисельних козацьких організацій стало підписання 23 квітня 2005 р. отаманами майже всіх всеукраїнських громадських організацій козацького спрямування Меморандуму, в якому зазначалося: «Ми, керівники козацьких організацій України, ухвалили об'єднатися навколо Президента – Гетьмана України задля кращого майбутнього своїх родин, нації та держави». 28 квітня того ж року відбулася зустріч керівників всеукраїнських козацьких організацій із президентом України, під час якої він підтвердив, що вважає козацтво в Україні своєю опорою в справі відродження національної культурної спадщини. 4 червня на острові Хортиця усі лідери громадських об'єднань козацького спрямування склали уро-

чисту присягу на вірність президентів України та визнали його своїм гетьманом.

З огляду на складні трансформаційні проблеми державотворення в Україні, роль і місце козацтва у сучасному суспільстві є досить важливими. «Чим є сучасне козацтво в Україні, кому служити і яку мету ставить перед собою?» – питання такого характеру неодноразово виникали й надалі порушуються на сторінках сучасної преси та в електронних засобах масової інформації [94].

На сьогодні зареєстровано декілька десятків міжнародних і всеукраїнських громадських організацій Українського козацтва та близько трьохсот обласних (міжобласних), районних (міжрайонних), міських і сільських козацьких товариств. Гарно це чи погано? З одного боку, цей факт начебто сприяє здоровій конкуренції між різними козацькими громадами та певній спеціалізації напрямів їхньої діяльності. Разом із тим, зважаючи на оборонно-спортивний характер діяльності козацьких організацій, така велика їхня кількість викликає занепокоєння, адже у разі виникнення військової загрози чи інших надзвичайних ситуацій неможливо передбачити, як поводитиметься особовий склад тієї чи іншої громадської організації козацького спрямування. Можливо, чисельним козацьким об'єднанням України варто організуватися на умовах федеративної чи конфедеративної спілки.

Особливістю розвитку Українського козацтва до цього часу була фрагментарність його відносин із державними інституціями центрального та місцевого рівнів. З іншого боку, заходи, що їх вживали органи виконавчої влади для виконання

указів і доручень президента України щодо козацтва та відповідної Національної програми, головним чином стосувалися відзначення ювілейних дат в історії України й не зачіпали глибинні процеси формування сучасного козацтва як оборонно-спортивної та військово-патріотичної організації. Протягом останніх років практично не було передбачено й державного фінансування заходів Українського козацтва.

Зважаючи на реформування та скорочення Збройних сил України та інших військових формувань, великої ваги набуває місце та роль структур Українського козацтва в системі оборони держави. Масове поповнення лав козацтва скороченими та звільненими в запас військовослужбовцями вимагає значного доповнення його нормативно-правової бази в сучасній Україні. Інформаційно-психологічним війнам нового покоління можна протиставити лише ефективну протидію шляхом організації системи необхідних захисних заходів, до яких має належати й дуже важливе питання щодо оборони за допомогою культивування власної міцної національно-патріотичної ідеї, основу якої складають славетні традиції українського козацтва.

Через втрату єдності Українського козацтва знизився закладений у ньому державотворчий потенціал. До причин гальмування новітнього козацького відродження належить і брак відповідного Закону України, проект якого готувався ще делегатами XI Великої Ради Українського козацтва у жовтні 1997 р. й неодноразово подавався до сектору реєстрації законопроектів Верховної Ради України, але так і не був розглянутий народними депутатами. Новий

проект Закону України «Про Українське козацтво» розробили спеціалісти Науково-дослідного інституту козацтва й подали на розгляд Ради Українського козацтва при Президентові України наприкінці 2005 р.

Найважливішими проблемами сучасного козацтва, що потребують невідкладного розв'язання, є штучне розростання козацьких структур; вплив на українських козаків різноманітних політичних сил та ідеологій; певна залежність від окремих гілок влади та економічних еліт; різна конфесійна орієнтація членів козацьких організацій; особисті амбіції та протистояння окремих козацьких керівників; брак конкретної діяльності тощо.

Недосконалість Закону України «Про об'єднання громадян» дає змогу органам юстиції реєструвати нові структури, які обирають собі козацькі назви. Сучасні українські козаки мають свої однострої, систему звань і нагород, що їх затверджено й уніфіковано лише в межах окремих громадських організацій. На загальнодержавному рівні їх не визнано, а це дещо суперечить порядку носіння одностроїв представниками Збройних сил України та інших силових структур. Зростання кількості козацьких «генералів» та «полковників» не лише нівелює справжні здобутки козацьких організацій протягом останніх років, а й викликає занепокоєність та певне неприйняття у громадськості [95].

95

Прийняття Закону України «Про Українське козацтво» та ухвалення Державної програми розвитку козацтва надало б певного державного статусу козацьким організаціям та припинило стихійний козацький рух, множення й «клонування» організацій оборонно-спортивного спрямування.

Таким чином буде створено реальні умови для об'єднання козацтва та його дієвої участі в оборонно-спортивній, військово-патріотичній, національно-культурній, господарській та інших функціях держави. Це сприяло б ефективнішому використанню й розвитку потенціалу козацтва в системі державної політики України, формуванню в українському суспільстві особливого типу козака, який поєднував би у собі високі морально-етичні якості, почуття патріотизму з фізичною міццю, витривалістю та вишколом. Сучасні козаки отримали б суттєву підтримку від держави у справі збереження й поширення історичної та культурної спадщини, підвищення духовності суспільства й, нарешті, практичного впровадження національної ідеї серед громадян України.

«Закономірно, що в новій Україні козацька ідея шириться, у неї більше прихильників. Маючи глибоке історичне та ментальне коріння, вона є популярною в усіх куточках України, знаходить відгук у серці кожного українця. Наше з вами завдання – реалізувати козацьку ідею задля зміцнення української державності, консолідації суспільства, утвердження патріотизму та усвідомлення кожним громадянином особистої відповідальності за майбутнє України» [96] – саме ці слова президента % й гетьмана України В. Ющенка, які він виголосив із нагоди Дня Українського козацтва 14 жовтня 2005 р., стали чи не найкращим підтвердженням подвижницької діяльності сучасних українських козаків протягом п'ятнадцяти років незалежності України.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

- 21.1. *Зародження наукових підходів до вивчення історії українського козацтва у вітчизняній історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.*
- 21.2. *Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст.*
- 21.3. *Дослідження історії українського козацтва в 20–80-х рр. XX ст.*
- 21.4. *Козакознавча проблематика в сучасній українській історіографії*

21.1.

Зародження наукових підходів до вивчення історії українського козацтва у вітчизняній історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Об'єктивно склалося так, що козацтво, яке відіграло надзвичайно важливу роль на етапі пізнього середньовіччя – раннього нового часу, покликала до життя й стійку традицію свого наукового вивчення. Однак своєрідний історіографічний парадокс полягає в тому, що, попри наявність досить великої кількості наукових студій (ідеться про декілька тисяч бібліографічних позицій), ця

проблема з низки певних причин залишається однією із найменш розроблених у вітчизняній історичній науці. Зокрема, на спірність багатьох її положень вказував свого часу 1 В. Голобуцький [1]. Питання про недостатнє наукове вивчення історії української козаччини неодноразово порушувалося на Міжнародній конференції «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина» – першому після значної перерви великоформатному науковому форумі, що відбувся у Києві та Дніпропетровську 2 у травні 1991 р. [2]. По суті, саме цим заходом було надано поштовх спалаху інтересу до козакознавчої проблематики в новітній українській історіографії. Але повернемося до початків означеної проблеми.

Як на наш погляд, справа ускладнюється тим, що сам предмет козакознавства як спеціалізованого тематичного відгалуження історичних знань не обмежується лише площиною дослідження окремо взятого суспільного стану. Йдеться, за влучним виразом М. Грушевського, про ціле суспільне явище, причому найбільш гучне й ефектне в українській 3 історії [3]. Однак це лише один вимір спрямування наукових пошуків. Існує й інший – це так звана козацька доба, яка охоплює щонайменше майже три століття в цивілізаційному поступі України. А за цим криється необхідність дослідження всієї сукупності сфер і формовивів життєдіяльності українського суспільства в їхньому переломлюванні через традиції, ідеали й діяльність козаччини.

Перші спроби застосування наукових підходів до висвітлення історії українського козацтва започатковуються в українській історіографії на зламі XVIII–XIX ст. Пояснюється це насамперед намаганням української

інтелектуальної еліти в умовах повного нівелювання російським царом національних державних і суспільних інституцій України зберегти у свідомості нації пам'ять про нещодавню добу героїчних змагань за незалежність і суверенітет своєї держави і тим самим закласти підвалини майбутнього національного відродження.

Велика заслуга у справі зібрання і збереження пам'яток української історії, їх опрацювання та створення на підставі отриманих фактичних даних оглядових синтез української історії на цьому етапі належала нащадкам давніх козацьких родів М. Антоновському, О. Безбородьку, В. Ломиковському, Я. Марковичу, Г. та В. Полетикам, В. Рубану, Ф. Туманському, А. Чепі та іншим відомим діячам українського культурного руху останніх десятиліть XVIII – початку XIX ст. Отже, цілком закономірно, що в пам'ятках тогочасної вітчизняної історіографії, в яких, на думку дослідників, відбулося «загальне сприйняття епохи тодішньою інтелігенцією» [4], історія українського козацтва посідає почесне місце. Серед них слід відзначити «Краткое описание про козацкий малороссийский народ» П. Симоновського (1765), «Краткую летопись Малыя России с 1506 по 1776 год с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений» В. Рубана (1777), «Черниговского местничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малой России» О. Шафонського (складено в 1786 р., надруковано у 1851 р. у Києві).

Ці достатньо вираженого комплікативного характеру праці поєднує використання в них значного фактичного матеріалу з історії українського козацтва, почерпнутого з творів вітчизняних та іноземних авторів попереднього часу, документів офіційного характеру, нотаток сучасників подій, подорожніх записок, народної фольклорної спадщини. В них перелічено численні козацькі походи і повстання, битви із супротивником, історичні персонажі. При цьому перевага надається описові суспільно-політичної історії козацької України другої половини XVII–XVIII ст. Водночас автори намагаються віднайти початки українського козацтва, переважно дотримуючись поширеної в тогочасній історичній думці етногенетичної теорії його походження, чимало уваги приділяють процесу історичної еволюції козащини.

Однак їхнє датування появи козаків на українських теренах має істотні відмінності. Наприклад, П. Симоновський відносив цю подію до IX–XI ст., пов'язуючи цей процес із литовськими завоюваннями. Він вважав, що диференціація в козацькому середовищі розпочалася за часів польського короля Сигізмунда I і набрала нових обертів при Стефанові Баторії. Характерно, що автор «Краткого описания про козацкий малороссийский народ» не обмежувався характеристикою козацтва як певного суспільного стану, а відводив йому виняткову роль в українській історії, фактично ототожнюючи його з українським народом.

Натомість його сучасник, онук відомого українського мемуариста початку XVIII ст. Я. А. Марковича Я. Маркович зазначав, що «происхождение козаков есть нерешенная в

истории задача... может быть всех вероятнее мнение, что в начале XVI века некто из малороссиян, по прозванию Дашкевич, видя частыя от крымских татар набеги, уговорил многих единоплеменцев своих для отогнания неприятеля сего от своих пределов. Сие имело щастливый успех, и победители назвались тогда козаками, что значит легковооруженными» [5].

Дещо особіно від згаданих вище праць стоїть, на думку деяких учених, фундаментальний історичний твір О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще», написання якого було завершено у 1787 р. [6] Підготовлену на ідеологічних засадах імперської історіографії, цю талановиту компіляцію, тим не менше, можна вважати першим кроком на шляху переходу від історіографічної традиції другої половини XVIII ст. до історичних студій пізнішого часу. Зокрема, творчій манері автора притаманні елементи наукової критики, оригінальність у трактуванні вже добре відомих із тогочасних історичних праць подій і фактів минулого, схильність до узагальнень та з'ясування причинно-наслідкових взаємозв'язків описуваних подій з історії українського козацтва. Автор не погоджується зі спрощеним поясненням початків українського народу, висловлює власні судження щодо трактування етноніма «козак» як похідного від татарського, що в перекладі означало «легкоозброєний воїн», «найманець», можливості його існування вже у X ст. тощо.

Загалом О. Рігельман дотримувався концепції ухидницько-промислового виникнення козацтва, яка здобула достатнього поширення в науковій історіографії пізнішого часу.

За спостереженням П. Саса, автор «хронологічно послідовно простежив процес перетворення» козацтва на впливову суспільну силу, «приділив велику увагу визвольній боротьбі козацтва проти польсько-шляхетського панування», подіям Національно-визвольної війни середини XVII ст. [7]. І хоча автор до козаків не завжди ставиться прихильно, а його концепція наповнена проросійськими симпатіями, за кількістю наведеного у праці джерельного матеріалу, який проливає світло на деякі подробиці побуту та устрою козаків, вона й сьогодні привертає до себе постійну увагу дослідників козацької доби української історії.

Вочевидь, перехідною від старшинсько-козацької історіографії XVIII ст. до романтичної історіографії доби українського національно-духовного Відродження першої половини XIX ст. можна вважати працю І. Квітки «Записка о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года» (Харків, 1812), в якій він спробував показати процес заселення та економічного освоєння Слобожанщини, з'ясувати особливості її адміністративно-територіального устрою, заснування слобідських козацьких полків та їх участь у воєнно-політичному житті України у другій половині XVII–XVIII ст. На відміну від більшості своїх попередників, І. Квітка відносив появу української козащини до XVI ст. і пояснював її виникнення необхідністю захисту прикордонних зі степом українських територій від татарських набігів. Водночас він наголошував на тому, що польська урядова верхівка сприймала українське козацтво з недовірою і використовувала лише у власних інтересах.

У цілому в історичних творах кінця XVIII – початку XIX ст. домі-

нантною стає героїко-патріотична концепція української історії з певною ідеалізацією козацької доби, прославленням військової доблесті козаків, насадженням «автономістської героїко-патріотичної моделі історії України... при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу» [8]. Саме в 8 руслі цієї концепції було створено й найвизначнішу пам'ятку української суспільно-політичної й історичної думки того часу – «Історію Русів» [9]. 9 Основними концептами цієї праці є давність, тяглість і цілісність українського процесу як складової європейського цивілізаційного поступу. При цьому козацтво розглядається як окремий військовий стан, рівний зі шляхтою, з ініціативи керівної верхівки якого відбуваються всі його військові та політичні реформи.

Разом із тим, майже одночасно в історіографії утверджувалася так звана шляхетська концепція історії України, коли поряд із визнанням заслуг козацтва перед українським народом йому відмовлялося в претензіях на урівняння в правах із польською шляхтою, а пізніше – з російським дворянством; створювався далеко не позитивний образ низовиків як носіїв анархічної, руйнівної щодо усталених суспільних порядків стихії.

«Перші десятиліття XIX в., – зазначав відомий український історіограф Д. Дорошенко, – українська історіографія розвивається в тім самім напрямку, який позначився вже в кінці попереднього століття: та сама любов до рідного минулого, інтерес до його памяток, бажання зберегти ці памятки та знайомити з ними громадянство, – це все мотиви, котрі кермують дослідниками української старовини» [10]. Водночас 10 в українському історіописанні того

часу поступово зароджуються нові риси, коли лінійність і одновимірність сприйняття історичного процесу поступаються місцем спробам досягнути внутрішній зміст його поступу в специфіці локальних проявів, коли в епіцентр дослідження було поставлено людину, а відтворення специфіки того чи іншого історичного періоду уявлялося неможливим без осягнення її внутрішнього світу, емоційного і психологічного стану тощо.

В українській історіографії все впевненіше утверджувався романтичний напрям зі значно вищим рівнем опрацювання фактичного матеріалу, спробою певних теоретичних узагальнень. Визначальною для істориків-романтиків, підкреслював В. Кравченко, стали категорії краси, естетизму, моральності та добра, в призмі яких вони трактували історичні події та явища на тлі широкого залучення фольклорного і етнографічного матеріалу [11]. За спостереженням О. Яся, «з романтизмом на історичній арені з'явився масовий герой – “народ-нація”, який характеризувався множинністю суб'єктивних виявів волі та розмаїттям форм і дій... ширилися уявлення про культурно-духовні виміри “народу-нації”, поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму і морально-релігійних критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували в свідомості масового героя» [12]. Цілком зрозуміло, що більш ідеального зразка для такого узагальненого героя в українській історії, ніж козацтво, годі було й шукати.

Як і на попередньому етапі, його історія посідає чільне місце в узагальнюючих історичних працях. Серед останніх заслуговують на увагу

багатотомні твори О. Мартоса, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, які своєрідно забезпечували тяглість між попередньою історіографічною традицією і творчістю раних українських істориків-романтиків. Для них характерний відхід від літописно-компілятивної форми структуризації матеріалу, розширення тематики, пошук нових підходів до трактування історії українського козацтва.

На жаль, від п'ятитомного твору О. Мартоса «История Украины и козаков» до нашого часу збереглися лише уривки [13]. Підійшовши до козацької доби української історії з позицій героїко-патріотичної концепції, автор створив цілісний образ козацтва як борця за свободу і незалежність України; в особливий етап на шляху його еволюції виділив події середини XVII ст., під час яких козацтво виступило не лише високоорганізованим військовим станом, а й політичним репрезентантом незалежної Української держави. О. Мартос високо оцінив політичну, полководницьку та меценатську діяльність гетьмана І. Мазепи, різко засуджував підданність останнього церковній анафемі. «Мазепа помер у віддалі від батьківщини своєї, – занотував Мартос у 1811 р. під час перебування у Галиці, – якої він захищав незалежність; він був другом свободи і за сіе заслуговує поваги нащадків. Після його віддалення з Малоросії жителі її втратили свої права, настільки священні, котрі Мазепа довго захищав із властивою кожному патріоту любов'ю і заповзятістю. Його не стало, і ім'я Малоросії й її хоробрих козаків зникло із списку народів, хоч невеликих кількісно, але відомих своїм існуванням і конституцією» [14].

У 1822 р. в одному зі своїх листів О. Мартос зазначав: «Я знаю о трудах г-на Бантыша-Каменскаго и радуюсь, что он принял на себя распахать дикое поле летописаний Украины!» [15]. Дійсно, ця подвижницька праця вихідця із молдавського роду, сина відомого архівіста другої половини XVIII – початку XIX ст. М. Бантиша-Каменського, який присвятив своє життя дослідженню минулого України, стала помітним явищем в історії української історичної думки першої половини XIX ст. Чотиритомна «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству, при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края» вперше побачила світ у 1822 р. За життя автора вона витримала ще два перевидання – у 1830 та 1843 рр., де що перепрацьованих та збагачених новими документами й ілюстративним матеріалом.

Праця Д. Бантиша-Каменського вигідно відрізняється від попередніх синтетичних викладів української історії залученням значної кількості нового джерельного матеріалу з архівосховищ державних архівів, спробою їхнього джерелознавчого опрацювання.

Автор простежує тяглість козацької України від князівської доби, традиційно зупиняється на питанні походження українського козацтва, початки якого, згідно з переконанням історика, припадають на кінець XV ст., при цьому дотримується так званої «кавказької версії». На його погляд, свою помітну роль в українській історії козаччина почала відігравати з другої половини XVI ст., що пов'язано з реформами Стефана Баторія. Ідеалом для нього стає реєстрове козацтво, старшини якого поступово й перебирають на себе

управлінські та репрезентативні функції в створюваній козацькій державі. Разом із тим, у праці досить відчутним є протиставлення реєстровців і запорожців, причому останніх Бантиш-Каменський характеризує (в дусі офіційної імперської історіографії) як напівлюмпенський, розбійницько-анархічний елемент, водночас не позбавлений особистої хоробрості, військової доблесті. Автор детально описав їхні звичаї та побут, своєрідний адміністративно-територіальний устрій Запорозької Січі. Головну причину козацько-польського протистояння вчений убачав в релігійно-конфесійному факторі. Зокрема, спалах перших козацьких національно-визвольних повстань кінця XVI ст. він пов'язував із Люблінською (1569 р.) та Берестейською (1596 р.) церковними уніями.

Найдетальніше Бантиш-Каменський зупинився на подіях Національно-визвольної війни середини XVII ст. та політичній історії України другої половини XVII – 60-х рр. XVIII ст., що, власне, й впливало з тих основних завдань, які він ставив перед собою, беручися до своєї фундаментальної праці. Прикметно, що, викладаючи матеріал, учений не обмежувався сухим, послідовним описом фактів і подій. Зі сторінок його книги минуле України постає в живих образах козацьких гетьманів і старшини, у контексті їхніх взаємовідносин із російськими монархами та царськими сановниками. Саме на козацьку еліту покладав він відповідальність за розгортання російським урядом інкорпораційної політики щодо Гетьманщини, водночас висловлював гостру ностальгію за втраченими часами козацької вольності, специфікою суспільно-політичного устрою козацької держави. На думку М. Пасічника, незважаючи на

«монархічну» концепцію української історії, заслуга Бантиша-Каменського полягає в тому, що він здійснив задум багатьох своїх попередників-істориків, звівши виклад історичного матеріалу «в певну систему цілісної історії України» [16].

У 1842–1843 рр. у Москві побачила світ п'ятитомна «Історія України» М. Маркевича, причому три останні томи відводилося додаткам, які склалися з історичних документів і приміток. Побудована за вже усталеним зразком українських історичних синтезів, вона, як і праці попередників, торкалася традиційних блоків козакознавчої проблематики, а саме: походження українського козацтва (його існування автор визнавав ще від часів Київської Русі, причому попередниками козаків вважав тюрків, які несли військову службу в давньоруських князів); його історичної еволюції в окремий суспільний стан; козацьких військових виступів; перших козацьких повстань; відомостей про козацьких гетьманів тощо.

Помітний вплив на концепцію авторського висвітлення української історії справила «Історія Русів». На відміну від деяких своїх попередників, М. Маркевич заперечував кавказький чи азійський слід у генезі козащини, натомість дотримувався теорії її автохтонного походження [17]. Не менш рішуче він засуджував погляди на козацтво як руйнівну, розбійницьку силу, спрямовану лише на дестабілізацію ситуації в суспільстві. «Увійшло в моду у деяких з дослідників, – зазначав він, – нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками,

набродом бродяг і, посилаючись на свої крихітні пізнання у вітчизняній історії, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів» [18]. 18

Поряд із традиційними синтетичними курсами, в першій половині XIX ст. започатковується традиція створення наукових праць невеликого формату, присвячених окремим проблемам чи подіям з історії українського козацтва. Серед таких слід назвати як приклад журнальні публікації М. Берлінського «Разделение Малороссии на полки» (1811); М. Маркевича «Первая любовь, подвиги и кончина Тимофея Хмельницкого» (1841) та «О первых гетьманах малороссийских» (1848).

У 1833–1838 рр. у Харкові виходив історико-літературно-фольклорний збірник «Запорожская старина», видання якого пов'язане з ім'ям ученого-слависта, історика й філолога І. Срезневського [19]. Чимало місця на сторінках збірника відводилося фольклорним матеріалам, літературно-історичним нарисам та джерелознавчим студіям із козацької доби української історії. Зокрема, в публікаціях висвітлювалась боротьба українського козацтва з татарами, описувалися його військові походи і повстання, козацький побут, його суспільно-політична організація, аналізувалися різні версії походження козащини тощо. Саме в «Запорожской старине» вперше було надруковано «Історію Русів», уривки з козацьких літописів.

Козацька тематика посідала чільне місце й у науковій творчості самого І. Срезневського. Зокрема, у своїх працях учений приділив значну увагу початковому етапу в історії запорозьких козаків, вивченню життя та побуту, соціальної та військової

історії запорозької спільноти. Саме він першим в українській історіографії висловив гіпотезу щодо множинності існування наприкінці XVI – на початку XVII ст. Запорозьких Січей та козацьких військових формувань.

Прикметно, що в 30–40-х рр. XIX ст. в українському козакознавстві зароджуються нові явища, які мають безпосередній зв'язок з активізацією етнографічних студій, заснуванням археографічних комісій у Києві та Вільно, активізацією науково-дослідної роботи в Харківському та Київському університетах, де студювання національного історичного процесу засновувалось на передових методологічних засадах, випрацюваних на цей час в європейській історичній думці.

Саме такими якостями позначені козакознавчі праці пізнішої генерації українських істориків-романтиків, представлені насамперед М. Максимовичем, А. Скальковським, ранніми П. Кулішем та М. Костомаровим. Як зазначає О. Ясь, «новим тереном, полем для [їхніх] історичних дослідів... стали часи козаччини, а особливо період Гетьманщини, який розглядався тодішніми істориками як наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [20]. Вчені-романтики 30–40-х рр. XIX ст. створюють своєрідну світоглядну парадигму, згідно з якою козацтво наділяється непересічними рисами захисників української людності й оборонців православної віри, носіїв певної праведної ідеї, яка надавала йому «виняткової моральної сили» [21]. На цьому етапі описові виклади історії козацтва в узагальнюючих творах із минулого українського народу остаточно поступаються місцем спеціалізованим проблемним дослідженням, які створюються як у ви-

гляді журнальних публікацій, так і у монографічному форматі, накопичується значний документальний матеріал. Водночас, за спостереженням С. Ляха, відбувається помітна «белетризація української історії», коли історик нерідко «втручався у минуле, наповнюючи його витворами власної фантазії» [22].

Повертаючись до творчості представників пізньоромантичної течії в українській історіографії, зазначимо, що їхні погляди, попри в цілому романтизоване сприйняття козацької доби, разом з тим значно різнилися щодо оцінок окремих вузлових концептів історії українського козацтва. Наприклад, М. Максимович у своїх працях «О гетмане Сагайдачном» (1843), «Бубновская сотня» (1848), «Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Б. Хмельницкого» (1856), «Исторические письма о козаках запорожских» (1863), «Письма к Погодину о самобытности малороссийского наречия» (1856, 1863) та ін. послідовно обстоював концепцію окремішності українського історико-культурного процесу та генетичного зв'язку козацької доби з давньоруським періодом, доводив високий соціальний статус українського козацтва, ставлячи його на один щабель із західноєвропейським лицарством [23]. Водночас він категорично заперечував спроби змалювання тих чи інших історичних періодів. «...Як Малоросія, що виникла при Богдані, – зазначав М. Максимович, – не вміщувала одне тільки новонароджене добро та благоустрій народний, так і Малоросія XVIII віку, при всіх зловживаннях і непорядках, що були в ній на присмерку її гетьманства та старого козацтва і

вільноперехідного поспільства, містила в собі ще багато добра і правди
 24 у всіх станах народу свого...» [24]. У Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького вчений вбачав всенародний виступ українців проти соціального та національно-релігійного гноблення. Зокрема, саме національно-соціальні утиски з боку польсько-литовських магнатів, поряд з кримським фактором, вважав він основними чинниками виникнення феномена Запорожжя. Оцінюючи соціальний статус української козащини, вчений підкреслював, що «в Україні обох боків Дніпра козацтво розвинулось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства» [25].

Деякі інші погляди на роль козащини в українській історії мав А. Скальковський, підкреслюючи насамперед її деструктивні вияви й виправдовуючи акції російського царату, спрямовані на ліквідацію Запорозької Січі [26]. Натомість у його працях містяться цікаві спостереження щодо географічного розташування Запорожжя, його адміністративно-військового устрою та соціально-економічного, культурного і релігійного життя запорозької громади, а також зовнішньополітичної діяльності козацтва та його участі у війнах XVIII ст. В оцінці А. Скальковського Запорозька Січ набувала чинності середньовічних військово-релігійних лицарських орденів [27].

Ідеалізація козацтва значною мірою притаманна першим науковим студіям М. Костомарова. Підкреслюючи непересічне значення цього суспільного стану в історії України, вчений наголошував на тому, що «козаки були винуватцями перероджен-

ня Малоросії й рятівниками православ'я й народності» [28], носіями 28
 ідей «захисту християнства від невірних та оборони руської віри від зазіхань католиків і польського панства» [29]. Водночас він підкреслював свавільність запорозької громади, невизначеність та непослідовність політичних курсів українських гетьманів [30]. Багато зробивши для дослідження різних аспектів історії українського козацтва, М. Костомаров разом з тим «не бачив, – за оцінкою Д. Дорошенка, – в історії козацького періода на Україні ніякого державного устремління, і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи поясняв або особистими мотивами честолюбства, або вузько-егоїстичною політикою старшини, чий інтереси заступали ці гетьмани» [31]. 30

У цілому, за оцінкою сучасних дослідників, перша половина XIX ст. постає в українській історії як «новий етап... біля підстав якого були процеси українського національного відродження, поширення нових методів історичного дослідження, що дозволяли по-новому оцінити значення козацтва і історії українського народу» [32]. Саме у цей час в 32
 українській історичній думці усталюються основні теорії (хозарська, чорно-клобуцька, кавказька, татарська, автохтонна тощо) щодо витоків української козащини – наукової проблеми, яка й сьогодні не втратила свого дискусійного характеру, формуються основні тематичні блоки, навколо яких концентрується дослідницька думка, започатковуються народницькі та державницькі підходи до трактування українського історичного процесу за так званої козацької доби, які згодом переростають у цілі наукові напрями.

21.2.

*Виділення козакознавства
у спеціалізовану
тематичну галузь
історичних знань у другій
половині XIX – перших
десятиліттях XX ст.*

Позитивні зрушення, які започатковуються в дослідженні історії українського козацтва в першій половині XIX ст., набувають свого подальшого розвитку в наступні десятиліття. Фактично у цей час козакознавство перетворюється на окремий самодостатній напрям наукових студій в Україні, втім, тісно пов'язаний із загальним станом тогочасної історичної думки. Розвиток же останньої в другій половині XIX ст. відзначався насамперед такими рисами, як «професіоналізація й інституціо-
33 налізація історичної науки» [33], перехід від накопичення фактичного матеріалу до його наукового осмислення на основі внутрішньої та зовнішньої джерелознавчої критики, розширення мережі спеціальних історичних дисциплін, концептуалізація історичних знань, яка передбачала розширення проблемного дослідницького поля з одночасною конкретизацією уваги науковців на вирішенні як конкретних, так і фундаментальних дослідницьких програм. Відомий український історіограф Д. Дорошенко розглядав новий історіографічний період не лише як час «видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії», що на початок XX ст. «умножувало спроби наукового синтезу цілого історичного процесу» [34]. В Україні неординарність
34 цього періоду засвідчує і той факт, що ніколи раніше в галузі історії не працювало майже одночасно стільки видатних дослідників (В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, Л. Падалка, А. Скальковський, Д. Яворницький та багато

інших), імена яких залишилися навіки вкарбованими в анали не тільки вітчизняної, а й світової історіографії. Прикметно, що в своїй науковій творчості кожен із них більшою чи меншою мірою не обійшов увагою козакознавчої проблематики (що стосується, наприклад, Д. Яворницького, то остання взагалі превалює в його науковому доробку).

У другій половині XIX – на початку XX ст. триває інтенсивний пошук нових джерел з історії українського козацтва, виходять друком великі монографічні дослідження, з'являється низка ґрунтовних журнальних публікацій. Особливо значну роль у справі вивчення та поширення досягнень української історичної думки в галузі козакознавства серед широкого читацького загалу відіграв перший в Україні часопис історичного профілю «Киевская старина». Козакознавча тематика на сторінках цього видання залишалася провідною протягом усього періоду його існування й охоплювала досить широкий спектр питань від витоків українського козацтва до останніх часів існування Запорозької Січі. Фактично в публікаціях часопису повною мірою відбилися кращі здобутки вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст. По-справжньому неоціненним є внесок редакційного

колективу «Киевской старины» в документальну базу українського козакознавства. Значну роль у висвітленні історії українського козацтва відіграла катеринославська періодика початку ХХ ст., що багато в чому пов'язано з діяльністю Д. Яворницького. Зокрема, за підрахунками Т. Ковальської, протягом 1884–1916 рр. учений опублікував у місцевій періодиці 29 студій, присвячених минулому запорозьких козаків, зокрема «Как побеждали запорожцы мусульман», «Как проводили запорожцы первый день Нового года», «Выбор войскового старшины у запорожских козаков», «Суд, наказания и казни у запорожцев», «Як вільних українських козаків зроблено кріпаками», лекційний курс «Про запорозьких козаків» тощо [35].

Тематичний блок козакознавчих студій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. складався з таких складних і багато в чому й донині дискусійних проблем, як генеза українського козацтва та еволюція його в окремий стан українського середньовічного суспільства; оборонні функції козаччини; перші козацькі повстання; державотворчі потуги української козаччини в другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст.; козацтво в Національно-визвольній війні українського народу середини ХVІІ ст. та розбудова Української козацької держави раннього нового часу; участь козацтва в національно-визвольних змаганнях українців кінця ХVІІ–ХVІІІ ст.; козацтво в українсько-російських та українсько-польських відносинах другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.; останні часи існування українського козацтва і ліквідація Запорозької Січі тощо.

Проблеми виникнення українського козацтва і його подальшої еволюції у суспільний стан так чи інакше торкалися практично всі дослідники, які працювали в царині української історії кінця ХV–ХVІІІ ст. Зокрема, значну увагу цим питанням приділяли Л. Падалка, І. Новицький, О. Стороженко, Ф. Ніколайчик, М. Грушевський, М. Костомаров, М. Любавський та інші науковці. Вони розглядали козацтво як загальне явище, що існувало в ХV ст. як на землях, що входили до складу Московської держави, так і тих, які перебували під владою Великого князівства Литовського. Зокрема, І. Житецький вбачав у козацтві «саме важливе етнографічне явище часів литовців...» [36]. Водночас гострій критиці піддавали погляд на козацтво як на дику, свавільну силу, яка займалася суто розбоєм (принаймні, він тривалий час побутував у певних колах суспільства і навіть став провідною тезою офіційної польської історіографії). Своєрідну гіпотезу щодо походження українського козацтва висунув М. Дашкевич у своїй праці «Болоховская земля и ее значение в русской истории». Розглядаючи інститут отаманства, який, на його думку, був досить розвиненим у ХІІІ–ХІV ст. на Поділлі, та порівнюючи його з пізнішими козацькими структурами, він стверджував про існування козацтва у межах Великого князівства Литовського вже у середині ХІV ст. З ХІV ст. пов'язував зародження української козаччини й І. Каманін, пояснюючи його появу необхідністю захисту прикордонних зі степом земель від татарських нападів. У своїх студіях «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого» (1894), «Очерки гетманства Петра Сагайдачного» (1901), «Битва казаков с поляками

под м. Берестечком 1651 г.» (1910) тощо він розвинув свої погляди на місце та роль козаччини в українській історії кінця XVI–XVII ст., підкреслював, що заснування Запорозької Січі слід розглядати не як результат політичної діяльності тогочасної суспільної еліти, а як прояв ініціативи соціальних низів. Прикметно, що погляди М. Дашкевича та І. Каманіна гостро критикував М. Любавський. Зокрема, як підкреслює Л. Мельник, останній «ставив під сумнів наявність вільних громад в Болохівській землі і на Поділлі на чолі з виборними «князями», вбачав у козаках промисловиків, що спускалися за здобиччю у пониззя Дніпра, заперечував їх споконвічний земле власницький та землеробський характер» [37].

Л. Падалка в своїй праці «Происхождение запорожского казачества» (1884), до речі, висіко оцінений М. Грушевським, підкреслив, що козацтво, яке з кінця XV ст. вже існувало «в широких порубіжних землях литовської Русі», створювалося і розвивалося під впливом певного кола факторів – необхідності захисту південноукраїнських земель від постійних татарських вторгнень, особливості території його поширення та внутрішніх розпорядків Велико князівства Литовського, етнографічних особливостей південно-західних «руських славян», які зумовили його особливий побут та внутрішній устрій. Прикметно, що дослідник уперше в українській історіографії спробував відійти від традиції і прослідкувати історію козацтва на тлі соціально-економічних відносин Східної України [38].

На другу половину XIX ст. припадає, зокрема, й спроба охарактеризувати українське козацтво як

особливий стан в українських староствах. Аналізуючи праці перших дослідників українського козацтва, В. Антонович висловив оригінальний погляд на інститут українського гетьманства, зокрема пояснив приписування польськими, а за ними й окремими вітчизняними істориками гетьманських повноважень в XVI ст. будь-якій особі шляхетського стану, яка відіграла помітну роль в українних староствах, як браком необхідних документальних даних про початки існування українського козацтва, так і механічним перенесенням суспільного устрою козацтва часів Хмельниччини на проміжок часу до половини XVII ст. [39].

39

Розглядаючи питання економічного підґрунтя зародження української козаччини, дослідники акцентували увагу на тому, що наприкінці XVI ст. значного поширення в козацькому середовищі набули диференційні процеси, які, своєю чергою, виступили потужним чинником формування соціальної напруги. Причини масових втеч селян та міщанства наприкінці XV – на початку XVI ст. у південні степи України та їх покочачення науковці пояснювали посиленням соціальних та національних утисків місцевого населення на українських землях з боку панівних верств Речі Посполитої [40]. Деякі дослідники вважали, що в оформленні козацтва як стану все чіткіше прослідковувалися елементи відродження вічного та общинного права Давньоруської держави, які поступово отримували перевагу перед шляхетською юрисдикцією. Насамперед це виявилось в таких суспільних ідеалах українського козацтва, як повна особиста незалежність, необмежене право земельної власності, самоврядування, засноване на початках

40

виборності, право власного суду, повна рівність між членами суспільства, презирливе ставлення до привілеїв і походження, спільний захист проти зовнішніх ворогів. Своїх найвищих проявів ці форми суспільних відносин дістали в полковому устрої на Україні, куренях у Запорозжжі, військових радах, коші Війська Запорозького.

Простежуючи виникнення українського козацтва як особливої різновидності (типу) козацького товариства, дослідники вбачали його витоки в початковій порі української козащини. При цьому наголошувалося на двох чинниках, що призвели до формування Запорозької Січі, – військовому і промислового. Водночас Л. Падалка вбачав у запорозькому козацтві «результат сутички двох різних племен, двох несхожих культур: з одного боку племені і культури слов'ян і зокрема південнорусів, з другого племені і культури тюркської, і зокрема кочових татарських орд» [41]. Своєрідним рубежем в еволюції козацтва дослідники вважали Люблінську унію. Розглядаючи реформу Стефана Баторія як крок до радикальної зміни тодішнього суспільного устрою України, вони одночасно вказували на двоякість її цілей: з одного боку, вона відкрила шлях до відкритого протистояння покозаченого населення українських земель із польським урядом, з іншого – призвела до виникнення за Дніпровими порогами постійної вільної козацької общини, що знаменувало собою нову епоху в розвитку українського козацтва.

Одним із дискусійних в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст. залишалося питання про час виникнення та місцезнаходження першої Запорозької

Січі. Зокрема, його неодноразово порушували в своїх працях Д. Яворницький, Л. Падалка та інші науковці, до вирішення його починають залучати дані археологічних розкопок. Багато тогочасних студій присвячено розпорядку та адміністративному поділу Запорозької Січі, козацькій юрисдикції, описові побутових подробиць життя та занять козацької общини, вірувань запорожців, освітньому цензу українського козацтва, ролі запорозького козацтва у встановленні православної митрополії у Києві, участі українських козаків у походах на Москву в перших десятиліттях XVII ст. та у Хотинській війні 1621 р. тощо.

По суті, в своїй праці «Начальная история малорусского казачества» (1895) М. Любавський проводив думку про те, що початок українському козацтву поклала хвиля народної колонізації степового пограниччя, і відносив датування появи в цих місцевостях промислових козацьких артілей до XVI–XVII ст.

Історії українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. присвячено наукові студії А. Стороженка «Киев триста лет назад» (1894), «Старинный проект заселения Украины» (1895), «Свод данных о Яне Оришевском, запорожском гетмане времен короля Стефана Батория» та «Князь Д. И. Вишневецкий» (1897); І. Новицького «Князь Ружинские» (1882) та «Адам Кисель, воевода киевский (1580–1653)» (1885); Ф. Ніколайчика «Первые козацкие движения в Речи Посполитой» (1884) та «Новый источник о козацком восстании 1625 года» (1889) й ін.

Наприкінці XIX ст. започатковується дослідження зовнішньополітичних аспектів діяльності українського козацтва. Зокрема, в працях

К. Заклинського «Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595» та Є. Барвінського «Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594» суб'єктивізація козацтва на міжнародній арені розглядається на широкому загальноєвропейському тлі.

У другій половині XIX ст. відбулися якісні зрушення в дослідженні перших козацьких повстань в Україні. На відміну від своїх попередників, які їх головну причину вбачали у релігійному факторі, у наукових концепціях В. Антоновича, М. Костомарова та П. Куліша поряд із конфесійними все виразніше проступають соціальні та національні мотиви. Зокрема, В. Антонович наголошував на тому, що «головна причина козацьких повстань полягала в порушенні польським урядом і шляхтою общинної їх будови з метою ввести польський порядок, заснований на шляхетстві» [42]. У протистоянні демократичних засад козацької громади й аристократичного шляхетського суспільно-політичного устрою Речі Посполитої вбачав основу козацько-польського конфлікту й М. Костомаров. У своїй праці «Южная Русь в конце XVI века» він акцентував особливу увагу на ставленні до козацького виступу під проводом Косинського і Наливайка князя К. Острозького, підозрюючи того в протегуванні козакам. Прикметно, що аналогічної думки щодо цього дотримувався й В. Антонович, закидаючи князеві ініціювання наїздів на маєтності прихильників Берестейської унії. Ще далі в розмежуванні соціального й національного чинників у козацьких рухах кінця XVI ст. пішов Ф. Ніколайчик. Його студія

«Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591–1596)» стала першою в українській історіографії тематичною розробкою з порушеної проблеми. Як підкреслює С. Леп'явко, український дослідник кінця XIX ст. «висловив оригінальну думку щодо стосунків Наливайка і Острозького. Він вважав, що козацький ватажок навмисне використав антиуніатські настрої князя і, надавши діям проти шляхти релігійного відтінку, заручився заступництвом магната» [43].

43

На соціальній складовій козацьких війн 1591–1596 рр. наголошував і П. Куліш. Зокрема, він підкреслював, що «бачити в діяльності Наливайка... “релігійний відтінок” можуть самі лише любителі комбінацій, побудованих без критики, на фабулі історії» [44]. Однак при цьому він за-
44

перечував роль козацтва як репрезентанта загальноукраїнських інтересів, убачаючи в його діях тільки вузькостановий корпоративний егоїзм. З'ясуванню причин і наслідків козацьких виступів кінця XVI ст. присвячено 7-й том фундаментального дослідження М. Грушевського «Історія України-Руси». Фактично у ньому вперше комплексно, із урахуванням усіх надбань тогочасного козакознавства, розглянуто історію українського козацтва на означеному відрізьку часу. «Ряд конфліктів з пограничними магнатами і адміністрацією, – підкреслював науковець, – сталися оден по однім в 1592–1593 рр., були тою безпосередньою причиною, що витягла козачину з Низу на волость», що фактично «спопуляризувало ідею козацького імунітету, козачини як соціально-економічної форми життя й побуту, та притягло до неї маси нових елементів» [45].

45

Слід зауважити, що для козакознавчих студій останніх десятиліть XIX – початку XX ст. стає характерним, поряд із вивченням окремих епізодів із минулого українського козацтва, вписання його історії в загальний контекст перебігу національного історичного процесу на зламі середньовіччя – раннього нового часу. При цьому домінантною є проблематика, яка пов'язана насамперед не з історією козацтва як окремої спільноти чи суспільного стану, а з вузловими характеристиками козацької доби в цілому. Саме такими підходами позначений творчий доробок у галузі козакознавства М. Костомарова й В. Антоновича, О. Лазаревського й М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, С. Томашівського, М. Кордуби та ін. Осібно в цьому ряду видатних українських козакознавців стоїть Д. Яворницький, перу якого належать понад 200 праць з історії козащини, зокрема тритомна «История запорожских казаков» (1842–1897).

Особливістю розвитку української історіографії другої половини XIX – початку XX ст. стало домінування, а відповідно й певна конкуренція в ній двох наукових напрямів – народницького та державницького. З позицій народницької концепції українське козацтво, зокрема за доби Хмельниччини, виступало як яскравий репрезентант народної стихії, водночас носій руйнівнo-анархічних тенденцій у суспільстві. Саме такою постає козащина зі сторінок тритомної «Истории воссоединения Руси» П. Куліша, його ж монографії «Отпадение Малороссии от Польши, 1340–1654» (1888–1889) та в студіях меншого формату «Мальована Гайдамаччина» (1876) і «Козаки в отношении к обществу и

государству» (1877). Фактично, на думку Д. Дорошенка, позиція Куліша стала своєрідним викликом «тому розумінню української історії, яке панувало серед українського громадянства» [46]. «У своїх пристрасних, різких поривах, – наголошував далі дослідник, – безперечно кермувався Куліш духом шукання історичної правди, але йому не вистачало ні ширшого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи... Він путався між ідеями “громадського права”, цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старались вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттями свого часу» [47].⁴⁶ Тим не менш, виопуклюючи негативи в діяльності української козащини, заперечуючи її творчий характер, Куліш водночас змалював широку панораму еволюційного поступу козацтва, перших політичних акцій української козащини, її місця в соціальній структурі України XVI ст.

Одним із перших у вітчизняній історіографії до вивчення проблем історії й теорії державотворення в Україні звернувся М. Костомаров. У своїх працях він обґрунтував логічний зв'язок державності козацької доби з часами існування Київської Русі. Саме в козацький період, на його думку, «найбільш яскраво визначились творчі сили українського народу, тут народ старався втілити в життя ті форми політичного й соціально-економічного ладу, які він уважав за найкращі, за ідеальні» [48].⁴⁷ Особливо високо вчений ставив принципи народоправства й федеративності, які передусім і зумовлювали

перебіг державотворчого процесу як за часів Київської Русі, так і в період існування самостійної козацької держави Б. Хмельницького [49]. Однак, за оцінкою Д. Дорошенка, істотним недоліком концепції вченого виступає його твердження про завершення самостійної політичної історії України підписанням Переяславського пакту 1654 р. [50]

Досить негативне ставлення в українській історіографії склалося до сприйняття процесу державного будівництва в українських землях В. Антоновичем. Зокрема, вченого досить тривалий час вважали прозвісником «бездержавності» української нації, закидали брак державницької ідеї [51]. Вочевидь, щоб реально оцінити ставлення В. Антоновича (як, до речі, й інших представників народницької течії) до державотворчих процесів в українському суспільстві, слід чітко розділити два поняття: ідеї державотворення та державотворення як історичної реальності. З погляду останнього навряд чи можна заперечувати сприйняття В. Антоновичем Української козацької держави XVII–XVIII ст. як реального історичного факту. В своїх працях «Коротка історія козащини», «Бесіди про часи козацькі на Україні», «Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» вчений обґрунтував погляди на державний лад і внутрішній адміністративний устрій Гетьманщини; розглянув атрибутику та функції гетьманської влади; охарактеризував наслідки діяльності для долі України окремих її носіїв – гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Тетері, І. Мазепи та ін. Найвищим мірилом справедливого державного устрою Антонович вважав принцип всеукраїнського демократизму, покладений

в основу суспільного устрою Запорозької Січі [52]. Дослідник сформулював свій ідеал держави як інституції, що повинна забезпечувати «і матеріальну безпеку, і благоустрій суспільств, і задовільнення їх найвищих моральних потреб: свободи совісті, можливість розумового розвитку і т. д.», а державна влада виступає в ній гарантом «можливої в даному суспільстві суми справедливості по відношенню до всіх підданих...» [53]. Пізніше ці принципи демократизму і народоправства щодо класифікації суспільного устрою Української козацької держави було підтримано й розвинуто в працях М. Грушевського, С. Шелухіна, Р. Лашенка.

У своїх наукових творах В. Антонович оприлюднив цілісну концепцію свого бачення української історії від початків зародження козацтва до втрати Українською козацькою державою своєї самостійності, причому підкреслював виняткове значення діяльності козацтва для України.

Як одну з «керівних ідей» дослідження змісту української історії сприймав проблему державності М. Грушевський. Спираючись на принцип окремішності й невід'ємності прав кожного народу на власну історію, вчений підкреслював, що відновлення у другій половині XVII ст. державного життя на етнічних українських землях мало виразне спрямування на західноєвропейські культурні зразки. Традиційною формою української державності другої половини XVII–XVIII ст. М. Грушевський вважав український федералізм, який знайшов втілення в державних концепціях Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів [54]. Загалом учений високо оцінював

55 роль козацької держави в розбудові суспільно-політичного і культурного життя на Лівобережжі [55].

На республіканських позиціях в оцінці державного устрою козацької України перебував М. Слабченко. Ставлячи риторичне запитання, чи існують юридичні підстави для того, щоб вважати Україну другої половини XVII–XVIII ст. самостійною державою, він, спираючись на формулу професора Бертелемі, за якою «державою є нацією, яку треба розглядати, яко політичну асоціацію» групи індивідів, об'єднаних певною територією і владою, доводить державний характер Гетьманщини «з огляду на суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави». У своїй монографічній праці «Малороссийский полк в административном отношении» вчений спробував показати еволюцію козацької старшини в клас великих землевласників, дав чітку характеристику козацькому полку як основі військово-адміністративного устрою Гетьманщини, який кваліфікував як представницький республіканський із безпосередньо демократичними інституціями [56]; визначив функції інституту полковників та полкової старшини. Автор зупинився на розгляді сотенного та місцевого самоуправління, діяльності полкової канцелярії. Другу частину праці присвячено з'ясуванню «воєнно-адміністративного укладу малоросійського полку». Характерною рисою монографії є спроба показати інституції місцевого управління Гетьманщини через реальні умови їх історичного існування.

Принципово новий етап у дослідженні української державності XVII–XVIII ст. (уже цілковито з позицій державницької школи) започатковується виходом у світ перших

праць В. Липинського. Основне, що відрізняло наукову концепцію дослідника від усталених на той час підходів до оцінки Хмельниччини в польській, російській, а також і в українській історіографіях, – це ставлення до Визвольної війни середини XVII ст. як до «процесу будівництва української державності» [57]. Оригінальним є і погляд В. Липинського на гетьманат. Вбачаючи у ньому (як і більшість його попередників) типово український державний інститут, історик водночас засуджує демократичну традицію його виборності, вважаючи це найбільшою небезпекою для української державності. Єдиною можливою для України формою національно-державного ладу, на погляд В. Липинського, є гетьмансько-монархічна. «Гетьманство, – доводив він у своїй праці “Листи до братів-хліборобів”, – се трудова національна монархія, се персоніфіковане в особі гетьмана єдиновладство ідеї нації над цілим працюючим трудовим народом і всіма його клясами, а не монархія-єдиновладство одної якоїсь касти» [58]. 58

Найбільш систематизовано погляди Липинського на українську державність викладено у великій збірці «Z dziejow Ukrainy» (1912), складовою якої була його відома студія «Dwie chwile z dziejow rogowolucyjnej Ukrainy» (в значно переробленому і розширеному вигляді ця праця вийшла 1920 р. окремим виданням за назвою «Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті» в перекладі українською мовою), а також монографічних розвідках, присвячених діяльності соратників великого українського гетьмана М. Кричевського та Ю. Немирича. За оцінкою І. Крип'я-

кевича, цей збірник мав епохальне, переломне значення у справі наукового вивчення процесу державного будівництва в Україні за доби Б. Хмельницького. «Ніякі студії над Хмельниччиною, – зазначав далі відомий історик, – не будуть могли перейти коло неї мовчки, а не один погляд автора мусить прийняти наша історіографія в основу своїх розслі-
59 дів» [59].

Досліджуючи державу Б. Хмельницького, В. Липинський зосередив основну увагу на з'ясуванні таких важливих аспектів, як «унезалежнення» новоутвореного державного організму з військового і дипломатичного боку, процес формування й кон-
60 солідації української нації [60]. Підстави для «будови незалежної від Польщі держави» він вбачав у формуванні та перемозі в Україні «хліборобської, а разом з тим військової, лицарської верстви» як конструктивного державотворчого елемен-
61 ту [61].

Оригінальні погляди на історію Української козацької держави висловив С. Томашівський. Зокрема, він вважав, що політична історія України XVII–XVIII ст. (як і на попередніх етапах) концентрувалася в площині обумовленого її географічним розташуванням трикутника
62 «Степ – Польща – Московщина» [62]. Саме цим дослідник пояснював і специфіку українського державотворчого процесу. В тому, що перемога культурно-лісової цивілізації над степовою сталася лише наприкінці XVIII ст., тобто після втрати власної державної незалежності, вчений вбачав історичну трагедію України-Гетьманщини.

Характерною для української історіографії кінця XIX – початку XX ст. є спроба персоніфікації історії укра-

їнської козащини. Логічним результатом визнання факту існування Української козацької держави середини XVII ст. стало звернення уваги на вивчення тих чи інших аспектів політичної та державотворчої діяльності її творця – гетьмана Б. Хмельницького. Доречно зазначити, що в цьому (як і в інших питаннях історії козацької доби) позиції науковців на історіографічному відрізку часу, що розглядається, були далекими від уніфікації. Зокрема, мабуть чи не єдиною спільністю численних наукових розробок, присвячених подіям Національно-визвольної війни середини XVII ст. й особі Б. Хмельницького, стало визнання неординарності та непересічності цієї історичної постаті. Однак у працях П. Куліша не приховується негативне ставлення до Хмельницького-гетьмана. Приблизно такий самий погляд обстоює в праці «О Богдане Хмельницком» і П. Буциньський.

Представники народницького напрямку, визнаючи Б. Хмельницького володарем України, відсували водночас на другий план, або й зовсім ігнорували його державотворчу діяльність. Зокрема, гетьману відмовляли в політичній прозорливості, наголошували, що він не мав (особливо на першому етапі Національної революції) планів побудови Української держави. За спостереженням К. Кондратюка, в оцінці В. Антоновича «Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами і не розумів іншого суспільного ладу, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий. Поряд з цим... хиби Хмельницького і недостатне усвідомлення ним можливостей епохи та інтересів народу коренилися не в особистих характері або інтересах гетьмана, а були виявом загальнонорозумового і суспільного

рівня розвитку українського народу на ту епоху і на ті часи» [63].

Цікаву характеристику великого українського гетьмана залишив у своїх працях М. Грушевський. Він вважав, що державотворчі плани Б. Хмельницького «вироблялися» поступово, а «мета була підсунена» перебігом і результатом Визвольної

війни [64]. В цілому визнаючи державотворчий геній українського володаря, його талант адміністратора, політика, воєначальника, вчений водночас критично підходив до висвітлення його ролі в державному будівництві в Україні. Аналізуючи державну концепцію Б. Хмельницького, в основу якої було покладено принципи федералізму та козацького свободолюбства й народоправ'я, М. Грушевський констатував, що у спадщину нащадкам гетьман залишив досить складний і недостатньо зорганізований державний механізм

[65]. «Хмельницький, – писав учений, – при своїх видатних здібностях встигав згладжувати шорохуватість відносин і просував досить успішно цей тяжкий, непригнаний механізм. Це було нелегко, і Хмельницькому зраджували засоби морального впливу, 66 і він звертався тоді до терору...» [66].

За спостереженням В. Степанкова, перелом у дослідженні державотворчої політики гетьмана розпочався з кінця XIX ст., коли представниками української державницької школи вперше було розкрито «суть національно-визвольних змагань народу, очолюваних Б. Хмельницьким»

[67], виявлено взаємозв'язок і взаємовплив у них «соціальних і національно-державницьких концепцій» [68]. З принципово нових концептуальних засад підійшов до оцінки діяльності українського гетьмана в площині розбудови Української держави В. Липин-

ський. Зі сторінок його праці «Україна на переломі» Б. Хмельницький постає свідомим творцем нового державного утворення в центрі Європейського континенту. Причому дослідник особливо наголошує на наявності державницьких тенденцій у політичних планах гетьмана вже на початковому етапі його політичної діяльності [69]. Принципово новим є й позиція автора щодо спроби Б. Хмельницького певною мірою узурпувати вищу державну владу в козацькій республіці на кшталт спадкової монархії. На думку В. Липинського, це був єдино можливий крок на шляху забезпечення стабільності й державної незалежності України, зумовлений тодішніми історичними реаліями [70].

Загалом українські науковці на зламі XIX–XX ст. зробили лише перші кроки на шляху дослідження державотворчої політики Б. Хмельницького. Значна частина питань на той час вирішена була фрагментарно, або й досі існує тільки в постановочному плані.

В епіцентрі уваги дослідників перебували й інші проводирі українського козацького руху кінця XVI–XVIII ст. У низці студій та окремих монографічних працях охарактеризовано основні наслідки для політичної цілісності України періоду гетьманування Ю. Хмельницького та І. Виговського. Зокрема, розглядаючи причини трагічного кінця І. Виговського як політика і правителя України, В. Герасимчук підкреслював, що одночасно з цим відбулося й падіння «доведеного на короткий час українського князівства». Історик наголошував на тому, що в подальшому вже не існувало реальних умов для його реставрації [71]. Серед головних причин такого стану речей дослідник

називав насамперед соціальний фактор, а також особливі якості гетьмана, які зумовили протистояння його особі в різних прошарках українського суспільства та звинувачення на його адресу в науковій літературі у «зрадливісті його супроти са-
72 мої козацької держави» [72].

Осібну сторінку у справі побудови Української держави (за його наслідками для долі останньої) становить гетьманування І. Мазепи. Цьому питанню присвячено значну у кількісному вимірі літературу, в якій висловлено досить суперечливі погляди на постать гетьмана та на результати його діяльності. Грунтовний аналіз цих праць міститься в історіографічному огляді Д. Кравцова «Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в.» (1925). Зауважимо, що в доробку українських істориків другої половини ХІХ ст. превалювала переважно негативна оцінка більшості політичних кроків І. Мазепи. Зокрема, О. Лазаревський у ґрунтовній рецензії на книгу Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» зазначав, що автор явно перебільшував патріотичний бік переходу українського гетьмана в табір шведського короля Карла ХІІ, мотивуючи цей його крок інтересами боротьби за незалежну Україну. Історик схильний вбачати мотивацію політичних дій гетьмана насамперед у таких рисах його характеру, як самолюбство, амбіційність, запобігання перед польським аристократизмом та мало виражені симпатії до українського
73 народу [73].

Інша тенденція, а саме змалювання І. Мазепи борцем за державну незалежність України, утверджується в історіографії у 1917–1919 рр. Зокрема, характеризуючи значення для долі України українсько-швед-

ського договору 1710 р., Д. Донцов наголошував на тому, що це був переломний, переможний крок на шляху закріплення суверенітету Гетьманщини. «З цього часу, – зазначав він, – в основу української конституції мав бути покладений парламентарний принцип» [74]. Договір, таким чи-
74 ном, набував у очах вченого статусу своєрідного проекту державного ладу Української республіки.

Досить рельєфно зі сторінок історичних праць вимальовується зовнішньополітичний аспект діяльності українських гетьманів, простежуються його основні напрями та мотиви тих чи інших політичних акцій, спрямованих на забезпечення міжнародного авторитету козацької держави й захисту її державності від чужорідних впливів і прямих агресій [75].
75

Певну увагу було приділено й органам адміністративного управління Української козацької держави. Зокрема, вивченню цього аспекту присвячено студії С. Альбовського, В. Модзалевського, М. Максимовича, М. Василенка, О. Лазаревського.

У циклі розвідок, присвячених долі української козащини в другій половині ХVІІІ ст., тобто за доби, коли відбувалося нищення традиційних козацьких інституцій, варто виділити студії І. Теліченка «Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г.» та «Словные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии», надруковані в часописі «Киевская старина» наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ ст. Автор зосередився на ставленні козацтва до реформ російської імператриці Катерини ІІ. Він підкреслив різницю в характері протесту козацької старшини та широких мас рядового

козацтва, наголосив на тих змінах, що відбулися в суспільно-становому положенні козацтва у другій половині XVIII ст. «Козацтво, увійшовши до складу нового політичного тіла, – підкреслював він, – втратило свої історичні функції. Впродовж більш ніж півстоліття його основи було розхитано, а порядки, що настали, не давали йому ніякого опертя, і воно, так би мовити, перетворюючись в іншу масу, поступово скидало з себе свої соціальні оболонки» [76]. Далі автор зазначав, що в цей час у соціальному плані рядове козацтво виступило як «клас дрібних землевласників, що знаходився з-поміж двох суспільних груп: шляхетства і посполитих» [77]. Підсумовуючи огляд станових потреб і побажань козацтва, І. Теліченко підкреслював, що, насамперед, вони стосувалися вирішення економічних питань і значно меншою мірою питань політичних і соціальних [78].

Помітно менше уваги, ніж проблемі виникнення і початкового періоду історії українського козацтва, його ролі у суспільних рухах кінця XVI–XVIII ст., в українському козакознавстві другої половини XIX – початку XX ст. приділено останньому періоду історії козацтва, пов'язаному з ліквідацією Запорозької Січі (1775 р.) та переселенням запорожців за межі етнічних українських теренів. З'ясовуючи важливість історичного вивчення цієї проблеми, вчені підкреслювали, що «період знищення козацтва і поступового введення загальноросійських порядків в різних місцевостях південної Русі ще дуже мало досліджений, по крайній мірі мало відомий читацькому загалу...» [79]. Цю проблематику, зокрема, найбільш широко висвітлила «Киевская старина». На сторін-

ках часопису надруковано студії «Из времен упадка Запорожья» (1887), «К характеристике эпохи уничтожения казачества» (1882), «Запорожье в конце XVIII века» О. Лазаревського (1889), «Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений» А. Твердохлібова, «Предсмертная поземельная борьба Запорожья (Эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Україною)» О. Шиманова тощо. В них постають живі замальовки побуту та устрою Запорозької Січі наприкінці XVIII ст., його багаторічної боротьби з самодержавним урядом за збереження цілісності своїх володінь та козацьких «вольностей». Дослідники намагалися простежити причини занепаду Запорожжя та втрати ним своєї колишньої ролі своєрідної козацької республіки. Вони акцентували увагу на процесах перетворення великих земельних угідь, що становили територію Запорожжя, після ліквідації Січі на власність представників привілейованих верств російського суспільства, насамперед вищих сановників – безпосередніх організаторів та учасників акцій знищення українського козацтва.

У другій половині XIX ст. з'являються й дослідження з історії переселення українських козаків після ліквідації Запорожжя за межі одвічних козацьких володінь – на Тамань, землі по р. Буг, за Дунай. Одну з перших згадок про задунайських запорожців містить праця А. Скальковського «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского». В розділі «Доля запорозької палестини» він висловив погляди майже всієї історіографії XIX ст., оцінюючи задунайців як «нешасних злочинців» і вважаючи їх «прикрим»

випадком в історії козацтва, яке мало бути захисником християн від мусульман. Водночас він позитивно оцінював перехід задунайців на російську державну службу і «готовність їх честю і славою битися за свою вітчизну».

Діяльності останнього кошового Задунайської Січі Й. Гладкого, який перевів козаків з Османської імперії у межі російських володінь, помітну увагу приділили відомі українські історики Д. Яворницький і П. Короленко. Перший на основі аналізу свідчень з біографії кошового спробував з'ясувати його походження, другий уперше в українській історіографії звернувся до висвітлення трагічної долі тих, хто залишився за Дунаєм після переходу Й. Гладкого з частиною задунайців на російський бік. Прикметно, що відповідальність за цих людей більшість дослідників поклала на кошового, що створило дещо негативний його образ.

Виняткове значення у вивченні задунайського козацтва в XIX ст. належить відомому етнографу Ф. Вовку (Ф. Кондратович, Лупулеску, Хв. Вовк), який у 80-х рр. XIX ст. вивчав історію та побут українців за Дунаєм. За спогадами колишніх козаків, він написав унікальну за своїм значенням працю про Задунайську Січ. Основним інформатором його був колишній запорожець Ананій Коломієць, якому йшов на той час 120-й рік, однак він зберіг «дивну пам'ять для його років» [80]. Описуючи становище та побут задунайських запорожців, суспільний та політичний устрій Задунайської Січі в останній чверті XVIII – на початку XIX ст., дослідник так пояснював актуальність звернення до цієї проблеми: «Історія запорожців за Дунаєм не може не бути для нас цікавою, з одного боку, тому,

що Задунайська Січ становить собою майже до половини XIX ст. шматок відомої народної організації, який існував вповні самостійно і зберіг до кінця свій оригінальний суспільний склад... і, з другого боку, що ми не можемо залишити без уваги долю цієї української еміграції, що наважилась бравірувати всі ті національні та суспільні незручності, що виникли для неї з переселенням до Туреччини» [81]. Вчений спробував створити якомога повніший нарис перебування запорожців за Дунаєм від часу заснування Задунайської Січі до її знищення. Простежуючи історію задунайських козаків, він дійшов висновку, що ця козацька община до самого кінця свого існування зберігала характерні риси, що притаманні українській козацькій республіці на Запорожжі, – суто військовий напівчернечий характер, виборність і структуру органів управління, організацію економіки тощо, однак значною мірою втратила у воєнному плані, що багато в чому пояснюється як тими умовами, на яких прийняв до себе козаків турецький уряд, так і суто соціальними та економічними чинниками. Ф. Вовк вказував також на відсутність у задунайських козаків звичної козацької атрибутики. Водночас він відзначив появу нових рис в економічній організації Задунайської Січі – спроби переходу до землеробства, значний розвиток приватної власності та підприємництва, ухоронництво на заробітки, помітно більший, ніж у Запорожжі, процес диференціації козацтва на «дуків» та «голоту».

У цілому розвиток козакознавчих студій в українській історіографії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. позначився помітними успіхами в розширенні

джерельної бази дослідження історії українського козацтва та тематичних напрямів дослідницької роботи, переходом до вивчення конкретних, локальних питань козакознавчої проблематики з одночасним створенням нових проблемних синтезів, в яких історія українського козацтва поставала у нерозривному зв'язку з дослідженнями широкого історичного тла козацької доби в

національному історичному поступі. Тим самим українське козакознавство фактично підводилось до створення узагальнюючої, синтетичної праці, присвяченої унікальному соціальному явищу в українській історії. Однак через причини об'єктивного й суб'єктивного характеру, які мали місце в наступні роки, така перспектива залишилася нереалізованою протягом майже цілого століття.

21.3.

Дослідження історії українського козацтва в 20–80-х рр. ХХ ст.

Майже до кінця 20-х рр. ХХ ст. розвиток козакознавчих студій в Україні практично ще обумовлювався тенденціями, започаткованими на попередньому етапі, хоча в надрах української історіографії вже зароджувалися тривожні симптоми майбутніх негативних змін.

Центральною проблемою наукового студювання й далі залишалася історія Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст. та дотичних до неї питань. Особливих успіхів у цій царині досягли учні Галицької наукової школи проф. М. Грушевського та Київської наукової школи проф. В. Антоновича С. Шелухін, Р. Лашенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Д. Дорошенко, О. Терлецький та інші. Зокрема, у науковому доробку історика та юриста Р. Лашенка домінує вивчення форм «політикоправного державного будівництва, які створювались українським народом» [82]. У своїх працях дослідник доводив, що зміст і характер полі-

тичного ладу Української держави зумовлено аристократичними або демократичними орієнтаціями, які переважали в українському суспільстві на окремих етапах розвитку. Зокрема, на його погляд, за часів Б. Хмельницького та І. Брюховецького в політичному житті України досить відчутним був вплив саме демократичних тенденцій, у той час як в епоху мазепинщини відчувається помітний зсув у бік аристократизації світогляду нації [83]. Суттєвою ознакою наукової творчості Р. Лашенка є його ставлення до земельного питання як гаранта існування Української держави [84].

Для наукових праць С. Шелухіна притаманне заперечення можливості існування в Україні державного ладу у формі спадкової монархії. Національною формою він вважав народоправство, найяскравіший вияв якого вбачав у «Конституції» П. Орлика, якою декларувалися виборність не тільки гетьмана, а й усього українського уряду. Найвищими вартісними показниками української державної і політичної історії дослідник вважав правні та моральні засади, що практикувалися у суспільному житті України [85].

Особливе місце серед досліджень з історії української державності часів Б. Хмельницького посідають праці І. Крип'якевича. Першість серед них належить його «Студіям над державою Богдана Хмельницького» (1925–1931). Відзначаючи нові тенденції в історіографії щодо оцінок Хмельниччини, дослідник зауважував, що в той час, «коли давні історики звертали увагу на руйнуючий бік» народної революції, нова генерація вчених «не обмежується описуванням розкладу старого ладу, а доповнює картину Хмельниччини дослідом цієї нової державної будови, що виринає з перших хвиль революції» [86]. Сам історик дивився на епоху великого гетьмана як на початковий період організації козацької держави. Але, на відміну від В. Липинського, якого більше цікавив політологічний бік проблеми, І. Крип'якевич основну увагу зосередив на процесах внутрішньої розбудови незалежної соборної України.

У своїх студіях історик дав узагальнюючий огляд «державно-організаційної праці» українського гетьмана та його соратників, зупинився на важливих питаннях формування державних кордонів України, функціонування окремих владних інституцій, створення самостійного українського війська тощо. Основну увагу він звернув на зміни в адміністративному устрої України (а саме військовий поділ території на полки і сотні). «За вихідний пункт при оцінці української держави XVII ст., – писав І. Крип'якевич, – треба брати факт, що це козацька держава», створена козацьким станом. Саме у цьому, на думку вченого, полягає головна причина як її сили, так і слабкості [87]. Серед інших негативних факторів, що спричинили слабкість

молодого державного організму, історик називав обмеженість території, примітивний стан господарства, брак сильної державної еліти, наростання соціальних конфліктів тощо. Та, попри це, Українська держава вже з перших кроків свого самостійного існування перетворилася на один із «першорядних політичних чинників в політиці Східної Європи», що значною мірою зумовлювалося «геніальністю Великого Гетьмана», який тримав, за образним висловом О. Терлецького, «під шахом всіх східноєвропейських політиків» [88].

88

Монографія останнього «Історія Української держави», другий том якої цілковито присвячено козацькій добі, й донині залишається найбільш синтезною працею з проблеми державного будівництва в Україні другої половини XVII–XVIII ст. На відміну від інших студій, праця О. Терлецького зовсім позбавлена необхідного наукового апарату. Характер її слід кваліфікувати як теоретико-узагальнюючий. Дослідник зупинився на низці аспектів державного життя в українських землях, починаючи від заснування Запорозької Січі наприкінці 1552 р. і закінчуючи втратою державної незалежності за часів царювання Катерини II. У книзі розглянуто суспільно-політичний лад Української держави; формування державних кордонів; простежено вплив міграційних процесів на зміни в державотворчому процесі під впливом географічного й геополітичного факторів; розкрито внутрішню й зовнішню політику українських гетьманів на різних етапах існування Української козацької держави. В цілому для концепції О. Терлецького характерне вивчення державотворчих процесів через генетичний зв'язок між економікою

89 держави, правом і політикою [89]. Постанова Української держави історик розцінював як подію надзвичайної ваги в історії українського народу, а головним чинником цього процесу вважав козацтво. Як на найбільшу небезпеку для нормального розвитку новоутвореного державного організму він вказував на «існування степової козаччини в сусідстві хліборобсько-української держави...». Торкаючись питань внутрішнього устрою Гетьманщини, автор особливо увагу приділив інституту гетьманства, в якому вбачав типовий прояв народного державотворення. Він розглядав його як «суверенну владу в козацько-українській державі» [90].

90 Причини занепаду державної незалежності України О. Терлецький вбачав у її «некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існуванні степу, сусідстві з ордою», внутрішніх контрастах у зв'язку з «існуванням двох негативних типів в українськiм громадянстві і врешті агресивній політиці Польщі й Москви супроти України...» [91].

Основними віхами на шляху інкорпорації України до складу Росії дослідники називають ліквідацію козацького управління, полкового устрою та гетьманату, заснування Першої і Другої Малоросійських колегій, введення на території України губернського територіального поділу, поширення на українські землі діяльності імперських адміністративно-правових установ і кріпосного права тощо. Що стосується внутрішньої організації Гетьманщини, то, як зауважував свого часу Л. Окиншевич, література, присвячена цьому питанню, порівняно небагата у кількісному відношенні [92]. В наукових працях зроблено спроби проаналізувати форми

державного управління на українських землях у XVII–XVIII ст.; з'ясувати сутність і функції такого своєрідного державного інституту, як український гетьманат. Неодноразово дослідники звертали увагу на вивчення питання про становлення та функціонування органів центрального управління Гетьманщини. Історії Генеральної військової канцелярії присвятив свої розвідки І. Джиджора. В ґрунтовній праці Л. Окиншевича «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» (1926) розглянуто компетентність генеральної старшини, яку автор сприймав як дорадчу колегію при гетьмані. Дослідник простежив її участь у вирішенні законодавчих, дипломатичних, військових та господарчо-фінансових справ, визначив повноваження генеральних урядів, спробував порівняти їх з аналогічними інституціями інших країн. Розглядаючи раду «як певний правний інститут з державними функціями» в його еволюції, вчений за головну причину його впровадження вважав «економічний занепад рядового козацтва й вільного посіпльства...» [93].

93 Поза увагою дослідників фактично залишилися питання формування державної території козацької України в наступний після смерті Б. Хмельницького час. Певною мірою їх торкається лише М. Василенко у своїй розвідці «Територія України у XVII віку (Розвідки з історії права)» (1927). Натомість варто відзначити низку праць, автори яких намагалися прослідкувати економічне становище Української держави, а також зовнішньоторгівельні зв'язки та внутрішньогосподарську діяльність її уряду [94].

94 На жаль, із середини 30-х рр. традиції у дослідженні історії україн-

ського козацтва уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на цілу низку порушених науковцями питань. Саме відтоді починається відрахунок другого відрізу «історіографічного часу», гранична межа якого сягає кінця 80-х рр. Його характерною рисою стає поступове витіснення з творчої лабораторії дослідника історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємосплетень історичних подій і явищ. Натомість науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних і урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного. Початок цьому процесу було покладено на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 – січень 1929 рр.), коли внаслідок навішеного на історичну науку тавра «націоналістичної» чи «націонал-шовіністичної» не лише унеможлилювалося вивчення цілого спектра української проблематики, а й відбувалося справжнє вимивання із науководослідних структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеного емігрування, арештів, а подеколи й прямого фізичного знищення.

Найболючіше це відбилося на стані розробки саме козацької доби української історії, тобто XVII–XVIII ст., оскільки в радянській історичній науці концепцією М. Покровського фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу на цьому періоді, а отже, в подальшому ігнорувався сам факт існування етнічної державності українців. Фактично в історіографії закладалася офіційна концепція Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, своєрідними

віхами на шляху становлення якої стали постанови урядової комісії від 1937 р. щодо конкурсу на кращий шкільний підручник з історії СРСР, якою в оцінку українсько-російських відносин XVII–XVIII ст. вводився критерій «найменшого зла» щодо факту прийняття Україною у 1654 р. російської протекції; постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», що нею попередній критерій заміщувався формулою «безумовного блага»; постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» від 1954 р., а також постанова «Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» від 1978 р., вже самі назви яких є досить красномовними.

Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у XVII–XVIII ст. (безперечно, не без певного винятку) фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні українсько-російських відносин за означеної доби. Зауважимо, що, як і на попередньому етапі, стартовими при цьому залишаються події Визвольної війни. Натомість, на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження з історії договору та переяславських подій 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях і статтях з історії Визвольної війни, яка кваліфікується як селянсько-козацька,

колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій кон'юнктурного характеру, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше у 70-х рр. вищезгаданими партійними директивами.

За незначними винятками (ми аж ніяк не маємо наміру применшити наукову значущість зіпертих на ґрунтовну джерельну основу досліджень І. Бойка, В. Голобуцького, В. Дядиченка, І. Крип'якевича, М. Петровського, М. Ткача, Ф. Шевченка та інших істориків, які в умовах ідеологічного тиску змогли не тільки підняти важливі пласти з історії Національно-визвольної війни українського народу, а й виступити на захист тези про існування в цей час на українських теренах національного державного організму), майже всі вони є калькою із задекларованого «Тезами...» підходу до вирішення проблеми. Визначальною їхньою рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими у вирішенні проблеми на зламі XIX–XX ст. Причому виважена наукова дискусія замінюється у цей час простим навішуванням на своїх попередників ярликів «буржуазних фальсифікаторів» та «запеклих ворогів українського народу», що одночасно ставало й своєрідним табу на всю їхню творчість.

Уже з 40-х рр. починається відхід у небуття концепції міждержавного характеру відносин України з Росією, що закріплювався «Березневими статтями». Натомість все чільніше місце посідає концепція, згідно з якою договором 1654 р. регламентувалися саме відносини між «двома народами-братами», яка остаточно утверджується в історіографії в 50-х рр. І хоча М. Петровський у своїх працях все-таки продовжував вбача-

ти в утвореному договором союзу двох країн лише приєднання України до Росії на правах «феодальної васальної залежності», а сам цей факт сприймав через призму теорії «найменшого зла» для козацької держави [95], а М. Подорожний трактував ⁹⁵ Переяславський акт як «входження України до складу Російської монархії» [96], з кінця 40-х рр. в історичних працях набуває поширення ⁹⁶ концепція «возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів», яка досить швидко нівелює будь-які можливості щодо полеміки з цього приводу. В акті «возз'єднання» України з Росією дослідники вбачають «торжество історичної справедливості», не тільки «могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку», а й створення «сприятливих умов» для розвитку української народності [97]. Більше ⁹⁷ того, наприкінці 70-х – у середині 80-х рр. введення у науковий обіг терміна «возз'єднання» було оцінено українською радянською історіографією як «велике досягнення ряду праць другої половини 40-х – першої третини 50-х рр.» [98], а історичне ⁹⁸ його значення «для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною» [99]. ⁹⁹

Відповідно змінювалося і трактування сутності тогочасних українсько-російських відносин. Зокрема, якщо у ґрунтовній монографії Ф. Шевченка, що побачила світ у 1959 р., економічні й політичні зв'язки України з Росією все ще розглядалися з огляду на їхнє значення для долі української державності [100], то у ¹⁰⁰ спеціальній розвідці О. Касименка,

101 яка вийшла друком у середині 60-х рр., державотворчий аспект уже відсутній повністю [101]. Таким чином у радянській історіографії міцно (і, здавалося б, назавжди) утверджувалася офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII й наступних століть, а водночас і історії інших національних меншин багатонаціональної держави – спочатку Російської імперії, а згодом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не уявлялося поза добровільним визнанням зверхності та месійного призначення «старшого брата» в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. На догоду їй ігнорувалися висновки наукових праць попередників, замовчувалася правда історичних реалій, підгасувалися дані джерел. На жаль, помітних наслідків (окрім хіба що для самого вченого) не мала й спроба М. Брайчевського привернути увагу до необхідності критично переосмислити впроваджені в історичну науку ідеологічні штампи [102].

Брак вільного наукового дискурсу, натомість чітко визначені координати наукових пошуків і можливі межі трактування отриманих результатів – в такі умови було поставлено науковців як у передвоєнні, так і в роки війни та післявоєнний час. Однак у цій не зовсім привабливій ситуації, що складалася в історіографії радянської України щодо дослідження національного історичного процесу раннього нового часу і, зокрема, історії українського козацтва та Української козацької держави як його невід'ємних складових, були й часи відносної відлиги, які сприятливо вплинули на дослідження окремих аспектів козакознавчої

проблематики. Зокрема, у 30-х рр., в умовах зміни ідеологічних і політичних пріоритетів в проекції можливої війни з Німеччиною, що диктувало необхідність формування у суспільній свідомості почуттів національної гідності та патріотизму, посилену увагу починають звертати на дослідження таких питань, як «братній зв'язок» українського і російського народів, українсько-польське військово-протистояння в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., виопуклення героїчних оборонних сторінок у боротьбі «руських» ратних людей проти зовнішнього ворога. Саме такими лейтмотивами продиктована поява низки праць, в яких в патріотичних тональностях оспівуються спільна боротьба українського і російського народів проти польської шляхти в XVI–XVIII ст., «зрадницька» політика української еліти і боротьба народних мас проти армії Карла XII в роки Північної війни, тобто процесів, в яких тим чи іншим чином була задіяна українська козацьчина.

Наприкінці 20-х – на початку 40-х рр. українськими істориками на теренах Наддніпрянщини було створено такі праці, як «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (1927), «Запорізькі печатки XVIII ст.» (1928), «Паланкова організація Запорозьких Вольностей» (1929) М. Слабченка; «До історії Руїни», «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.» (1927), «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929), «Україна в часи Петра I» (1939), «Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика» (1940), «Україна в кінці XVII – в першій половині XVIII ст.» (1941) О. Оглобліна; «Визвольна війна

українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)» (1940), «З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі: До трьохсотріччя повстання 1637–1638 рр.», «Разгром польской шляхты под Батогом в 1652 году» (1938) М. Петровського; «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття» (1941) К. Гуслистого. Помітне місце історія козацтва посідала в науковій творчості Н. Полонської-Василенко. Зокрема, вона дослідила участь козацтва в освоєнні Півдня України у XVIII ст., значну увагу приділила вивченню Архіву Коша Війська Запорозького.

Козакознавча проблематика, зокрема соціальні аспекти життя Запорозької Січі, була важливою складовою наукових інтересів О. Рябініна-Скляревського. Він першим в українській історіографії описав бунт запорозької сіроми 1771–1774 рр., пояснюючи його диференційними процесами в середовищі січового товариства та боротьбою між старшинськими угрупованнями за владу. Вчений також зробив спробу на підставі залучення раніше невідомих документальних джерел або нового прочитання вже відомих відбити окремі аспекти історії задунайського козацтва. На підставі Одеського крайового архіву він написав декілька ґрунтовних статей, присвячених Задунайській Січі [103]. Праці О. Рябініна-Скляревського охоплюють весь період існування задунайського козацтва з 1775 по 1829 рр. Їх наукове значення істотно збільшує укладена автором бібліографія «Історії задунайських запорожців». Аналізуючи долю запорожців та задунайців, до-

слідник дійшов висновку, що «козаччина довго після руїни Дніпровської Січі виявляє інстинкт життя в боротьбі з тяжкими навколишніми умовами. Вона більш півстоліття тримає свою автономію, вона пережила Польщу, пережила занепад Туреччини в Європі. Вона навіть кинула свій Степ і шукала долі на Кубані та Дунаї і всюди трималась запорозького звичаєвого права» [104].

104

Цікаві відомості про початки історії українського козацтва та заснування Запорозької Січі, боротьбу низовиків із турецько-татарською агресією навів у своїй праці «Історія Туреччини» (1924) А. Кримський. Значний внесок в українське козакознавство зробили у передвоєнний час історики правобережного регіону. Зокрема, під керівництвом І. Крип'якевича у 1936 р. побачила світ колективна монографія «Історія українського війська» – перша в українській історіографії спроба узагальнити військовий досвід козаччини. Гетьмануванню Івана Виговського присвятив свої розвідки С. Наріжний. Проблеми формування козацької еліти та її ролі у розбудові національного державного організму, протистояння старшинських угруповань за доби «Руїни» торкнувся у своїх студіях В. Герасимчук. Дослідженню доби І. Мазепи, зокрема політичним відносинам українського гетьмана із С. Лещинським та Карлом XII присвячено наукові розробки М. Андрусяка.

Певне посилення уваги до минулого потужної української вольниці – козаччини, яка висувалася вченими в епіцентр національно-визвольних змагань українського народу, спостерігалось в українській історіографії під час Великої Вітчизняної війни. Зокрема, у 1943–1944 рр. вче-

ні-медієвісти Інституту історії АН УРСР в умовах евакуації розробляли наукову проблему «Національно-визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі у другій половині XVI і першій половині XVII ст.». Було підготовлено цикл науково-популярних статей та радіопередач, присвячених героїчним проводирям Війська Запорозького. Саме в цей час К. Стецюк розпочала роботу над своєю монографією «Вплив повстання Степана Разіна на Україну: з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту», що вийшла друком у 1947 р.

Роки так званої «хрущовської відлиги» сприяли деякому поживленню дослідницької діяльності в галузі українського козакознавства. Слід віддати належне науковцям (О. Апанович, О. Компан, В. Дядиченко, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, І. Бойко та ін.), які, незважаючи на те, що концепція їхніх досліджень на тривалий історіографічний період була відпрацьована в апараті ЦК КПРС та ЦК КП України, на високому науковому рівні змогли поставити й дослідити такі проблеми, як державно-політичний устрій України в роки Національно-визвольної війни, дипломатична підготовка Переяславської ради 1654 р. У 50–60-х рр. виходять друком такі праці: «Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (1954), «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70 рр. XVII ст.» (1960) та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969) О. Апанович; «Черноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957) та «Запорозька Січ в останні роки свого існування. 1734–

1775» (1961) О. Голобуцького; «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (1959) В. Дядиченка; «Северин Наливайко – руководитель крестьянско-казацкого восстания в 1594–1596 гг. на Украине» (1961) І. Рознера; «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 1650–1670-х роках XVII ст.» (1960) К. Стецюк. У 1954 р. побачила світ брошура «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу», підготовлена О. Апанович та К. Гуслистим, в якій комплексно представлено історію українського козацтва від його зародження до ліквідації Запорозької Січі. В оцінці авторів козацтво виступає як визначне суспільно-історичне явище в українській історії. Цікаві спостереження щодо участі міського населення в козацькому русі середини – другої половини XVII ст. містяться в монографіях О. Компан. Розгорнуту характеристику українському козацтву в своїх наукових працях, особливо у вже згадуваній монографії з історії українсько-російських зв'язків, навів Ф. Шевченко. Яскравий образ гетьмана-державотворця в праці «Богдан Хмельницький» створив І. Крип'якевич. Чільне місце козацька доба, зокрема козацьке літописання, посіли в джерелознавчих студіях Я. Дзири. Окремим аспектам рецепції українського козацтва західноєвропейським ранньомодерним соціумом присвятив свої студії Д. Наливайко. В ґрунтовні монографічні видання багаторічне студювання дослідника над проблемою сприйняття Війська Запорозького європейською спільнотою та політичною думкою оформилося вже за часів існування незалежної України [105]. За радянських часів задунайському козацтву було

присвячено лише статтю В. Голобуцького «О социальных отношениях в Задунайской Сечи» (1949) і частину дисертаційного дослідження А. Бачинського про Усть-Дунайське козацьке військо та задунайське козацтво. Ці сюжети розглядалися в контексті вивчення народної колонізації Нижнього Дунаю, що надавало ви-

вченню історії задунайського козацтва нового звучання.

Однак період відносного спокою в українській, післявоєнній історіографії перервався на зламі 60–70-х рр. Майже на півтора десятиліття козакознавча проблематика практично зникає з обширу наукових зацікавлень істориків у радянській Україні.

21.4.

Козакознавча проблематика в сучасній українській історіографії

Перелом у дослідженні історії козацтва в українській історичній думці припадає на середину 80-х рр. минулого століття. Завдячувати цим слід цілому збігові обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, далеко не останню роль серед яких відіграло те, що на цей час в провідній науковій інституції з дослідження минулого українського народу – Інституті історії АН УРСР – відбулася певна кадрова ротація, в результаті якої ініціатива у формуванні дослідницьких напрямів у галузі медієвістики перейшла до компетенції молодшої генерації професійних істориків, у наукових інтересах яких козакознавча проблематика посідала одне із чільних місць. У роки так званої перебудови історична наука поступово звільняється від ідеологічного тиску, поповнюється молодими незаангажованими кадрами, в полі зору яких, на відміну від попередніх часів, все частіше опиняються вузлові проблеми української історії доби середньовіччя – раннього нового часу. Посилюється дже-

рельне підґрунтя наукових дослідів, активізується археографічна робота. Наприкінці 80-х рр. в українській історіографії відбувається становлення нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, представники якої переважно працюють у площині української історії козацької доби. Унезалеження національного державного організму у серпні 1991 р. означало остаточне звільнення української наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур та повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Про позитивні зрушення в дослідженні українського раннього нового часу може свідчити зміна тематичного спрямування в діяльності «Українського історичного журналу». Зокрема, в середині 80-х – на початку 90-х рр. на його сторінках значно збільшилася питома вага публікацій з історії України XVI–XVIII ст. Як знакові серед них відзначимо студії «Становлення української феодальної державності» (О. Гуржій, В. Смолій); «Українська козацька держава», «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті», «Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини» (В. Смолій); «До питан-

ня про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV – першій половині XVII ст.» (В. Щербак); «Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст.» (О. Гуржій), «До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст.» (В. Горобець) тощо.

Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій у 90-х рр. XX – на початку XXI ст. стало, як уже згадано, відзначення у 1991 р. 500-ліття українського козацтва. Ця ювілейна дата, на відміну від аналогічних урочистих заходів попереднього часу, не стільки ознаменувалася звичним парадним словес'ям на честь української козаччини, скільки оголила перед громадським загалом у цілому вельми непоказний стан речей із дослідженням його історії, який утворився на попередньому історіографічному відрізьку часу.

У грудні 1990 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» відбувся круглий стіл «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми», під час роботи якого провідні українські історики не лише обмінювалися думками щодо шляхів виходу із ситуації, що склалася, а й намітили перспективні напрями розвитку козакознавчих досліджень на найближчі роки. Зокрема, доктор історичних наук В. Смолій підкреслив невичерпні можливості студювання в цій галузі української історії. Серед найважливіших завдань активізації науково-дослідної роботи з дослідження історії українського козацтва він назвав необхідність «ще раз зайнятися проблемою попередників українських козаків, їх гене-

тичного зв'язку... з таким суспільним типом слов'янської людності, як бровники», при цьому закликав не обмежуватися простою констатацією «факту такого зв'язку», а зосередитися на «розкритті його природи, характеру, напрямів еволюції тощо» [106]. Серед інших пріоритетів учений виокремив питання виникнення козацтва як соціального явища та його історичної еволюції, з'ясування етапів, які пройшло українське козацтво на шляху свого перетворення на окремий суспільний стан, його соціальної природи, потенційних можливостей тощо. Посиленої уваги заслуговують також питання про природу козацького господарства, зокрема запорозького зимівника, дослідження політичної історії Запорожжя, його ролі «в освоєнні земель Північного Причорномор'я», місця в політичних структурах Речі Посполитої, а пізніше – Гетьманщини та царської Росії, внеску у визвольний рух та розвиток культури українських земель, захист їх кордонів, перетворення Війська Запорозького Низового «у важливий фактор міжнародних відносин», ролі «козацтва у визвольній боротьбі широких народних мас протягом усього періоду його існування» [107]. На думку вченого, успішне вирішення цих фундаментальних завдань стане можливим лише за умови вироблення «широкої і об'ємної програми вивчення й популяризації цього суспільного феномену, який займає особливе місце в історії України» [108].

Унікальність українського козацтва у світовій історії підкреслив у своєму виступі і доктор історичних наук Ю. Мицик. Серед проблем, які потребували свого нагально-го вирішення, він, зокрема, назвав

106

107

108

необхідність створення бібліографії козакознавства, збагачення джерельної бази історії української козащини, дослідження ролі козацтва «як лідера визвольної боротьби українського народу», його соціальної психології, ролі «у формуванні національної самосвідомості українців». «Білими плямами», на його погляд, залишався комплекс питань, пов'язаних із дослідженням Національно-визвольної війни, становлення Української козацької держави, зокрема функціонування її владних та адміністративних інституцій, зовнішньополітичної діяльності тощо

109 [109].

Важливі проблемні завдання було накреслено й у виступах інших учасників «круглого столу» – В. Замлинського, О. Путра, В. Степанкова, Я. Дашкевича, В. Щербака.

Отже, проведений науковий захід, без перебільшення, можна вважати своєрідним поштовхом до розгортання в Україні широкомасштабних науково-дослідних пошуків у царині козакознавчої проблематики. Лише протягом першої половини 90-х рр. в «Українському історичному журналі» було вміщено низку ґрунтовних розвідок з історії формування українського козацтва (О. Головка, Г. Сергієнко, В. Щербак); козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. (С. Леп'явко, В. Смолій, В. Щербак); розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Національно-визвольної війни середини XVII ст. (В. Щербак); її політичні відносини з Кримським ханством на початку XVIII ст. (В. Станіславський); проаналізовано причини ліквідації Запорозьких Вольностей у другій половині XVIII ст. (О. Олійник) тощо.

Вагомий внесок у дослідження історії України за козацької доби зробили започатковані 1991 р. щорічні Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Своєрідними рубіжними віхами на цьому шляху стало проведення міжнародних наукових форумів, присвячених 500-річчю українського козацтва (травень 1991 р.), 400-літтю від дня народження Богдана Хмельницького (листопад 1995 р.), 350-літтю початку Національно-визвольної війни (травень 1998 р.) та підписання українсько-російської угоди 1654 р. (грудень 2004 р.).

Координаційна робота з організації вивчення історії українського козацтва з середини 80-х рр. минулого століття зосередилася в Інституті історії України НАН України, зокрема у його структурному підрозділі – відділі історії України середніх віків і раннього нового часу, на базі якого з 1998 р. за рішенням дирекції Інституту і згідно з договором з ВАТ «Мотор-Січ» функціонує Науково-дослідний інститут козацтва, який у всеукраїнському масштабі об'єднав зусилля вчених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем української козащини. Сьогодні у його складі діють Дніпропетровське, Донецьке, Запорізьке, Нікопольське, Одеське, Черкаське та Чернігівське відділення. На посаді директора-організатора НДІК було затверджено старшого наукового співробітника, кандидата історичних наук Т. Чухліба. Основними завданнями Інституту козацтва стали публікація фундаментальних досліджень та створення науково-популярних праць з історії козацтва, об'єднання і координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених,

співпраця з різними установами та організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм, організація і проведення науково-теоретичних й науково-практичних конференцій, написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури, розповсюдження й популяризація праць із козацької тематики, читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, круглих столів тощо. На сьогодні НДІК підготовлено і випущено друком низку наукових праць у започаткованій ним серії видань «Козацька спадщина», колективні праці «Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV–XVIII ст.)», «Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст.», 2 випуски науково-популярних нарисів «Полководці Війська Запорозького», низку індивідуальних монографій, підготовлено (у рамках Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки) фундаментальне видання нарисів з історії українського козацтва. Щорічно НДІК видає регіональні збірники наукових праць «Запорозька старовина» (м. Запоріжжя), «Козацька спадщина» (м. Нікополь), «Чорноморська минушина» (м. Одеса), «Січеславський альманах» (м. Дніпропетровськ).

Важливою науковою проблемою (попри досить значний історіографічний доробок), тісно пов'язаною з історією української козащини, в новітній українській історіографії залишається проблема виникнення та функціонування Української козацької держави, її міжнародно-правового статусу, місця та ролі в системі міжнародних відносин. Відновлення її ґрунтового вивчення в академіч-

ній науковій школі припадає на злам 1980–1990-х рр. Трохи більше ніж за десять років дослідникам вдалося опрацювати і ввести до наукового обігу значний пласт фактичного матеріалу, користування яким із певних обставин було неможливим на попередніх етапах, підняти й дослідити низку важливих проблем з історії українського державотворення [110]. Головним результатом ¹¹⁰ напрацювання істориків у цій царині стало утвердження, як історіографічно визнаного, факту існування на етнічноукраїнських теренах за козацької доби української історії національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і – як наслідок цього – з'ясування ролі російського (поряд із польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя і нового часу.

Своєрідним кодом для розв'язання багатьох питань існування Української козацької держави в другій половині XVII–XVIII ст., зокрема розвитку тогочасних українсько-російських відносин, стала розробка нової концепції Національно-визвольної війни (1992) [111], а згодом ¹¹¹ (друга половина 90-х рр.) Української національної революції XVII ст. [112]. І хоча автори цих концепцій й ¹¹² висловлювали певне занепокоєння через те, що вони не стали предметом очікуваного обговорення науковим загалом [113], чи, навпаки, були ¹¹³ оцінені окремими колегами з позицій, не зовсім суголосних із толерантністю наукового дискурсу [114], ¹¹⁴ час довів їх життєздатність шляхом упровадження та поглиблення основних положень у дослідженнях інших науковців.

Насамперед зазначимо, що дослідникам вдалося не лише подолати нав'язаний українській історичній науці у 50–80-х рр. XX ст. стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні в XVII ст., а й, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, аргументовано довести: національно-визвольна епопея, що точилася на українських землях із кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст., не може бути зведеною до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави» [115], а отже, й не може бути завершеною 1654 р., оскільки «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою» [116]. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можна оцінити лише як закінчення одного із етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації» [117], що склалася навколо України у 1652–1653 рр. Натомість, як граничний, автори пропонують 1676 р. – час завершення кількарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні» [118]. Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації й не вдалося створити незалежну державу «в етнічних межах України», частина такого національного державного утворення

«у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії» до початку 80-х рр. XVIII ст., а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність» [119], «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави» [120].

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, класифікувавши її як Українську революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII–XVIII ст. українсько-російських відносин, згідно з якою акценти зі штампу спільності історичного минулого українського і «єдинокровного» російського народів, якою обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань українців у середині XVII ст. як боротьби за об'єднання двох «братніх» слов'янських народів, переміщувалися у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми унезалеження власної держави. Це дало змогу дослідникам перейти від доведення «месійної» ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин у контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, ґрунтованої на «концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів», «патри-

моніального права московських во-
121 лодарів на всі «Руські землі» [121].

Свій теоретичний розвиток і конкретне наповнення ця схема отримала у циклі праць як авторів згаданих концепцій, так і інших представників новітньої української історіографії. Зокрема, дослідники намагалися не лише простежити магістральну лінію розвитку українсько-російських відносин у другій половині XVII–XVIII ст., а й про-
122 никнути у їх суть, відзначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах [122]. Зокрема, з'ясовуючи місце московського напрямку в політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошували на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу зумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо неї на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, право-
123 славне віросповідання тощо [123].

Разом з тим, увагу було звернуто на необхідність переосмислення місця січневої Переяславської ради 1654 р. в історичній долі України та реакції на цю подію тогочасного українського суспільства, вироблення комплексних підходів до з'ясування характеру обумовленого договірними статтями союзу між Українською і Російською державами, розгляду кола «проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей», та «перспектив розвитку України як незалежної

держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття» [124].

124

Нові акценти в цьому питанні було розставлено під час роботи міжнародного «круглого столу» на тему «Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія» (грудень 2003 р.) та у підготовленій до чергової річниці його підписання фундаментальній праці «Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження» (2003). Історики зійшлися на тому, що так звана переяславська легенда про добровільне входження України до складу Московської держави є не чим іншим, як ідеологічною міфологемою, витвореною імперською системою, а московський напрям у зовнішньополітичному курсі Б. Хмельницького мав таке саме змістовне наповнення, як і турецько-кримський, шведський, семигородський тощо і спрямовувався на пошук сильного військового союзника у боротьбі з Річчю Посполитою за об'єднання всіх етнічноукраїнських земель у державно-адміністративних кордонах Війська Запорозького. Витокам російських концепцій Переяславської ради 1654 р. присвятив своє монографічне дослідження
125 В. Брехуненко [125]. Він спробував описати зародження експансіоністських планів Москви щодо козацької України, розглянувши їх на тлі експансіоністських стратегій, які мали місце в XIV – першій половині XVII ст. у політиці урядів східноєвропейських країн, а також зупинився на сприйнятті українським козацтвом політичного образу свого північного сусіда.

Варто підкреслити, що останнім часом намітилася чітка тенденція до розмежування двох штучно споріднених на попередніх етапах понять –

лютнево-березневих переговорів 1654 р. між українською і російською сторонами як історично утворених реалій, репрезентованих на найвищому міждержавному рівні, та політичного міфу про Переяслав 1654 р., нав'язаного Україні ззовні з метою формування певних суспільних на-
126 строїв [126]. Разом з тим, багатівікова живучість цього міфу як засобу маніпулювання суспільною свідомістю вже сама по собі становить цікаву для наукового студіювання проблему.

На початку 2000-х рр. Т. Чухліб започаткував новий концептуальний підхід до проблеми побудови моделей міждержавних відносин у ранньомодерній Європі та місця у тогочасному європейському геополітичному просторі новоутвореного в результаті Української національної революції XVII ст. державного організму, який від самого початку свого існування цілеспрямовано шукав правових шляхів міжнародного утвердження. Фактично вчений спробував застосувати теорію полівасалітетності до пояснення механізмів реалізації на міждержавному рівні поширеної за середньовіччя практики
127 сюзеренно-васальних відносин [127].

Детально розглянувши регулятивні механізми сюзеренно-васальних або ленних стосунків, типових для приватно-правної, а згодом і державно-правної практики середньовіччя, дослідник визнав за можливе твердити про поширеність цього явища (зрозуміло, в певних трансформаціях, що диктувалися часом та регіональними особливостями) й у сфері міждержавних взаємин. За його переконанням, нова форма регламентації відносин між державами формується та утверджується у міжнародно-правовій системі у XV–XVII ст. Як основні вияви цього

явища дослідник називає поступову трансформацію сюзеренно-васальних угод у міждержавно-політичні договори з неодмінною фіксацією всієї сукупності взаємних прав і обов'язків сторін, наявність формули «монарх – правитель держави-васала» як основної правової форми «класичної» васальної залежності, утвердження в міждержавних стосунках раннього нового часу тверезого політичного розрахунку тощо [128]. Зокрема, як приклад ва-
128 сально-сюзеренних відносин дослідник називає політичну модель Польсько-Литовської держави після 1569 р.

Саме виходячи з теорії полівасалітетності, Т. Чухліб поглянув на події та явища міжнародного життя в центрально-східному та південно-східному регіонах континенту в другій половині XVII – перших десятиліттях XVIII ст. під кутом зору їх взаємопов'язаності з політичними процесами в Українській козацькій державі та прагненням до її самотвердження як повноправного суб'єкта міжнародних відносин й улегітимнення новоутворених владних структур в очах ближчих і віддаленіших сусідів. Тим самим історик оволодів методикою, яка дала змогу перетворити розмаїття й до певної міри хаотичність (як на перший погляд) зовнішньополітичних акцій нової української державної еліти на струнку систему добре продуманих і регульованих на найвищому рівні заходів, спрямованих на зміцнення й збереження державної незалежності України.

Своє бачення лінії розвитку політичних відносин між Україною і Росією запропонував у циклі праць В. Горобець. Зокрема, він розцінює другу половину XVII – початок XVIII ст. як «суперчливий і неодно-

значний етап в історії українсько-російських відносин», на якому, принаймні до середини 1700 р., Українська козацька держава виступала *de jure* як повноправний парт-
 129 нер свого північного сусіда [129]. Однак концептуальні розбіжності урядів обох держав у поглядах на перспективи та характер українсько-російського союзу від самого початку зумовили суперечливий, а подеколи і конфронтаційний перебіг українсько-російських міждержавних кон-
 130 тактів, які вже на середину 1657 р. набули «вкрай небезпечного харак-
 131 теру» [130], а після смерті українського володаря призвели до формування нового курсу Москви щодо України, результатом чого стало виведення двосторонніх відносин із площини «держава – держава» у площину «держава (з російського боку) – суспільство (з боку українського)». В монографії «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації» автор поглибив деякі важливі для розуміння трансформацій у розвитку політичних взаємин двох сусідніх держав аспекти, зокрема зосередився на місці Переяславсько-Московського договору в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи, створенні біполярної віленсько-раднотської зовнішньополітичної моделі 1656 р. з її наслідками для української державності, українсько-російських суперечностях навколо проблеми політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі та збереження козацької займанщини на білорусь-
 131 ких землях тощо [131].

Особливу увагу В. Горобець зосередив на проблемах розвитку українського державотворчого процесу за часів правління Петра I. Використавши ґрунтовну джерельну базу,

він показав згубний характер нововведень російського уряду для долі української державності, визначив петровську добу як новий етап у розвитку українсько-російських взаємин, «зміна якості» у яких зумовлювалася «насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини» [132], а договірний принцип із заснуванням Першої Малоросійської колегії «стає надбанням історії» [133]. З цього моменту, на глибоке переконання історика, почалися відверто інкорпораційні змагання російського царату, спрямовані на повну ліквідацію української автономії [134].

Окремі аспекти наслідків асиміляційної політики урядових структур Російської імперії в соціальній і політичній сферах та реформаційна діяльність останнього українського гетьмана К. Розумовського, спрямована на укріплення автономістичних позицій України, розглядаються в монографії О. Путра [135]. На негативну роль імперського уряду в державотворчих процесах в Україні звернули увагу О. Гуржій та Т. Чухліб [136]. В. Козирев спробував розглянути місце Південної України у внутрішньополітичній доктрині Російської держави [137]. Окремі аспекти дипломатичних відносин Української козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст. досліджують Я. Федорук [138], П. Гой [139], О. Кресін [140]. Характер українсько-російських відносин на заключному етапі існування Української держави спробував проаналізувати О. Струкевич. Він розглянув різні аспекти політико-адміністративних заходів уряду Катерини II, спрямованих на підпорядкування політичної системи Лівобережної України загальноімперським нормам. Акт

ліквідації гетьманської форми правління історик оцінив «як шлях розв'язання конфлікту між політичним розвитком України» та імперським урядовим курсом щодо неї. На його думку, повною асиміляцією Гетьманщини завершилося «майже 130-річне протистояння» двох суспільно-політичних систем [141].

Оригінальним є авторський погляд на таку визначну пам'ятку української суспільно-політичної думки XVIII ст., як «Прошение малороссийского шляхетства», що, за твердженням історика, «є не чим іншим, як текстом пропонуваного Катерині II нових договірних статей про міждержавні взаємини України і Росії» [142]. Як основний аргумент на користь такого припущення використано не лише змістове наповнення документу, а і його зовнішню ідентичність із виробленою українською політичною практикою формою юридичного закріплення міждержавних домовленостей українських гетьманів із російським царатом.

Проаналізувавши заходи політичного курсу російського уряду в українському питанні в 50-х – на початку 60-х рр. XVIII ст. та розглянувши основні форми його практичної реалізації, автор дійшов висновку, що в означений час «назрівав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини» та планами стосовно неї імперського центру, який розглядав «Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію, а в майбутньому територію» [143].

Важливою підмогою для всебічного вивчення українсько-російських відносин на зламі XVII–XVIII ст., на наш погляд, стала публікація низки збірників документів, зокрема

листування гетьмана І. Мазепи [144] переважно з питань зовнішньополітичної орієнтації Української держави в контексті політичних інтересів московського уряду, геополітики, соціальних, економічних, релігійних, побутових аспектів тощо. В ґрунтовній передмові до збірки, що, по суті, становить осібне монографічне дослідження, упорядник праці В. Станіславський торкається багатьох сторін тогочасних українсько-російських політичних взаємовпливів, окреслює основні їхні напрями, намагається простежити їх наслідки для долі Української держави, розкриває механізм тактики українського гетьмана, застосований тим у відносинах із російською урядовою адміністрацією щодо позитивного вирішення тих чи інших українських справ.

Дослідження зовнішньої політики урядів Української козацької держави в новітній українській історіографії аж ніяк не обмежується лише українсько-російськими відносинами. Зокрема, в наукових інтересах В. Станіславського превалює тематика, пов'язана з польським та кримським напрямками діяльності Війська Запорозького на міжнародній арені. Висвітленню її різних аспектів дослідник присвятив серію статей у наукових виданнях, а також монографію «Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699» (2004), в якій зупинився на малодослідженому періоді відносин між Польською Короною та Запорожжям, особливо в галузі військового співробітництва. Спираючись на ґрунтовну джерельну основу, вчений послідовно проводить думку, що ці відносини будувалися на принципах рівноправного партнерського співробітництва. Водночас він розкрив негативну роль козацької

еліти Лівобережної України, яка в умовах російсько-польського проти-
стояння всіляко намагалася «перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та правобережним козацтвом», що насамперед диктувалося «прагненням, використовуючи військові, економічні, ідеологічні засоби, підпорядкувати Запорозьку Січ своїй владі. У перспективі Батурин хотів оволодіти Правобережжям, а посилення правобережного козацтва, дії якого часто не погоджувалися з політичною лінією Гетьманщини, могло створити додаткові труднощі при спробах поши-
145 рити на нього свою зверхність» [145].

Суб'єктності козацької України в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством у першій половині XVI ст. присвячено монографію Б. Черкаса
146 [146]. Автор підкреслив роль української козащини в конфлікті Литви і Криму, вплив українського фактора на взаємини східноєвропейських країн. На його думку, козацтво першої половини XVI ст. стало «черговим варіантом колонізаційного руху осілого населення України на південь»
147 [147]. Інший відомий козакознавець С. Леп'явко приділив увагу зовнішньополітичній діяльності українського козацтва на важливому етапі його еволюції, коли воно почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фак-
148 тор [148]. Підвівши під своє дослідження ґрунтовну джерельну базу, автор розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князівством, Кримом, Туреччиною та Молдавією, спроби козацтва щодо налагодження дипломатичних контактів з урядами європейських

країн у другій половині XVI ст. Дослідник дійшов висновку, що важкі умови прикордоння та втрата контролю над цим регіоном з боку польських урядових структур сприяли не лише суб'єктивації козацтва, а й виробленню останнім альтернативних державним владних інституцій. «Організаційні структури козацької влади, – зазначав С. Леп'явко, – виростили з військової організації козацтва, а правові засади формувалися на основі традицій прикордоння. Запропонована козацтвом модель впорядкування суспільства виявилася найбільш життєздатною в умовах Придніпров'я, що й забезпечило її поступове поширення та майбутню перемогу. Необачно знехтуване будівничими Речі Посполитої, українське козацтво стало наріжним каменем, який покладено у фундамент української державності» [149].

Традиційним блоком у сучасному козакознавстві, як і на попередніх етапах, залишається з'ясування початків його історії, еволюції козацтва в суспільний стан. Зокрема, на дослідженні цих питань зосереджено увагу В. Щербака [150], Ю. Фігурного [151], Я. Дашкевича [152]. Вивченню козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. присвячено монографічні дослідження С. Леп'явка [153] та В. Щербака [154], в яких розглядаються причини польсько-козацьких конфліктів, вплив козацьких рухів на суспільну свідомість. Зокрема, на думку С. Леп'явка, значення козацьких війн 1591–1596 рр. для українського козацтва полягало в тому, що саме на цьому етапі воно «вперше піднялося на відкрити соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як

самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Війни кінця XVI ст. відкривали період понад сторічного козацько-польського протистояння, вершиною якого стала Визвольна війна українського народу. Їх дослідження дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузько станово боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, з часом переросла у загальнонародний рух проти польського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу» [155]. В. Щербак, своєю чергою, підкреслював, що у ході повстань 20–40-х рр. XVII ст. поряд із соціальними вимогами чітко простежувалися завдання вирішення етнополітичних питань [156].

Значну увагу сконцентровано сьогодні на дослідженні військового мистецтва українських козаків. Зокрема, окремі аспекти цієї в цілому недостатньо вивченої проблеми розкрито в студіях В. Сергійчука «Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.» (1992); І. Стороженка «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.» (кн. 1, 1996); В. Заруби «Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть 17 в.)» (1993); В. Станіславського «Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорожжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр.» у збірнику наукових праць «Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» (вип. 3, 2003); дисертаційних дослідженнях С. Леп'явка «Військово-політична

діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561–1595)» (2000) та О. Репана «Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1763–1739 рр.» (2003), науково-популярній книзі Ю. Мицика, С. Плохія та І. Стороженка «Як козаки воювали» (1990) тощо.

На жаль, у козакознавчих студіях новітнього часу, як і на попередніх етапах, недостатньо уваги приділяється історії задунайського козацтва. Щоправда, у 1994 р. вийшла друком підготовлена на основі дисертаційного дослідження монографія А. Бачинського «Січ Задунайська: 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис», яку було написано на підставі широкого кола джерел і літератури, значна кількість з яких вперше вводилась до наукового обігу. Як зазначив сам автор, він прагнув «подати читачеві загальну уяву про основні віхи історії Задунайської Січі та її культурну спадщину». В монографії історик вперше спробував визначити основні етапи існування задунайського козацтва і порушити питання про кількість та послідовність січей у період з 1775 по 1828 рр., з'ясував основні моменти взаємовідносин із російською та турецькою прикордонними адміністраціями, їх ставлення до задунайських козаків, навів проблеми економічного та соціального характеру, з якими зустрілося козацтво в цей період свого існування, висвітлив участь задунайців у війнах Османської імперії наприкінці XVIII ст., вперше запропонував розгляд питань етнічного складу, стосунків задунайців із навколишнім населенням, освіти та релігійного життя, а також показав зв'язок задунайців з іншими козацькими військами, створеними в Ро-

сійській імперії протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст. Основними рушійними силами, які творять історію цього періоду, виступали для автора власне козаки-задунайці зі своїми інтересами створення власної організації – Січі.

Уже наприкінці 90-х років XX ст. дніпропетровська дослідниця С. Каюк (Могульова) представила нове дисертаційне дослідження, присвячене Задунайській Січі, де на основі аналізу широкого кола джерел і літератури, враховуючи досвід попередників і намагаючись одночасно відійти від історіографічних штампів у характеристиці образу задунайського козацтва, висвітлила деякі недосліджені або малодосліджені сторінки історії Січі. Зокрема, автор простежила еміграційні та рееміграційні рухи задунайського козацтва, процес переселення та історію перших років перебування Запорозького Коша в межах Османської імперії, з'ясувала, що перехід до Росії стався внаслідок комплексу різних причин соціально-економічного характеру, а кошовому отаману Й. Гладкому належала важлива, але не вирішальна роль у рееміграції задунайців.

Останнім часом з'явилася низка студій (серед них відзначимо праці В. Мільчева [157], О. Бачинської [158], І. Сапожникова [159]), присвячених висвітленню окремих аспектів з історії задунайського козацтва, що уточнюють й доповнюють попередні дослідження.

Історіографія іррегулярних козацьких частин кінця XVIII–XIX ст., штучно створених у Російській імперії з колишніх запорожців і козаків Лівобережної України (не враховуючи значний комплекс праць з історії Чорноморського козацького війська), здебільшого репрезентована довідковими статтями XIX –

початку XX ст. та студіями останнього часу. У 90-х рр. минулого століття з'явила низка ґрунтовних праць, що відображають різні сторінки історії Азовського, Бузького, Дунайського, Катеринославського, Усть-Дунайського, Буджацького, так званого Українського козацьких військ та Малоросійських кінно-козацьких полків [160].

160

Разом із тим, на зламі XX–XXI ст. в українській історичній думці започатковується дослідження нетрадиційного для попереднього часу блоку питань, пов'язаних з історією політичної культури українського козацтва. Першою ґрунтовною працею з цього циклу стала монографія П. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)», яка вийшла друком у видавництві «Либідь» у 1998 р. Вперше в українській історіографії в теоретичному і конкретно-історичному аспектах розглядаються (поряд з іншими категоріями населення) політичні позиції, орієнтації і система цінностей українських козаків, формування їх політичної самосвідомості, діяльна спрямованість політичної культури українського козацтва. На думку автора, «Військо Запорозьке історично стало як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту», якому «були властиві такі культурні й цивілізаційні елементи, як козацьке право, звичаї і традиції, система цінностей, самоврядування, військова структура, специфічна економічна основа та певна територіальна “приписаність”» [161]. Вчений детально зупинився на розкритті інституціоналістського механізму козацької ради, виявив вразливі місця

161

козацької демократії, показав лицарську орієнтацію політичної самосвідомості запорозької спільноти, юридичні підстави угод про лицарську службу, виявив ціннісні обґрунтування та політичні орієнтації запорожців. Значну увагу на сторінках праці приділено таким питанням, як обґрунтування ідеології політичного сепаратизму Війська Запорозького, з'ясування його політичних відносин із православною ієрархією, визначення ролі православної орієнтації в його політичній культурі тощо. На думку дослідника, політичний сепаратизм запорожців «зводився... до незалежних від центрального уряду політичної практики, воєнних і дипломатичних акцій» [162], «усвідомлення козаками власної політичної правосуб'єктності, чуття політичної totoжності й окремоті, які виразно проявилися в політичній культурі запорожців до середини XVII ст., з початком Визвольної війни трансформувалися в глобальну сепаратистську політичну орієнтацію» [163]. Перу П. Саса належать також і інші студії з історії політичної культури запорозьких козаків, зокрема розділ «Субкультура військових канцеляристів» у збірці нарисів з історії ментальності та національної свідомості «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу» (2001).

Важливою науковою проблемою в сфері дослідження політичної культури та формування національної свідомості українців у XVII–XVIII ст. залишається питання еволюції української національної ідеї. Найбільш синтезно, підвівши ґрунтовну джерельну базу, до її розв'язання підійшли В. Смолій та В. Степанков [164]. Вперше в історіографії вченим вдалося не лише комплексно висвітлити

основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі українців ідеї державотворення, а й розкрити її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. Без перебільшення можна стверджувати: з появою їхньої праці українська історіографія збагатилася новою історичною концепцією українського державотворчого процесу на межі середньовіччя і нового часу. Цим же вченим вдалося створити й закінчений, цілісний образ фундатора української державної ідеї – гетьмана Б. Хмельницького [165].

165

Слід зазначити, що на сьогодні практично єдиним спеціальним монографічним дослідженням, присвяченим політико-культурним орієнтаціям козацької старшини, є праця О. Струкевича «Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання)» (2002), в якій розглянуто ряд аспектів політичної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Зокрема, автор звертає увагу на сприйняття елітою Української козацької держави політичної системи країни, розуміння нею головних засад її функціонування, свого власного місця і ролі у політичному житті. Значне місце в праці відведено розкриттю регулятивно-комунікаційних складових функціонування політичної системи і насамперед механізмів прийняття політичних рішень. У своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення в українському суспільстві у другій половині XVII–XVIII ст., автор виділяє перемогу республіканських орієнтацій над монархічними, обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади, старшинської нобілітації, намагання встановити рівновагу між цент-

ральними та місцевими владними структурами, сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства, зверненість у майбутнє через культ минулого, культивування знань, віру в можливість перетворення суспільного життя на засадах розуму, патріотизм, жертвування особистими інтересами на користь суспільних.

Осібню в низці праць, присвячених еліті Української козацької держави, ватро згадати студію В. Панашенко «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.)» (1995). Прикметно, що дослідниця ледь не єдина з-посеред сучасних українських істориків у своїх працях звертається до з'ясування освітнього цензу української козацької старшини.

Останнім часом в українському козакознавстві спостерігається зародження інтересу до тих питань історії українського козацтва, які виходять за традиційні хронологічні межі, що ними окреслюють козацьку добу української історії. Зокрема, з'явилися праці В. Шандри «Малоросійські козаки в російській імперській політиці» (2004); О. Реєнта «Павло Скоропадський на чолі української держави» (2003); В. Лободаєва «Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)» (2001); Т. Чухліба «До проблеми відродження сучасного українського козацтва» (2005) тощо.

Усе більшого поширення набуває відтворення минулого української козащини засобами спеціальних історичних дисциплін. Питому вагу серед таких студій посідають генеалогічні дослідження, представлені розробками В. Кривошеї та В. Томазова. Дослідженню традицій козацького прапорництва присвячує свої наукові розвідки Ю. Савчук. Над історичною реконструкцією козацьких

зброї та одностроїв плідно працюють Д. Тоїчкін та Є. Славутич. Інтенсивно досліджуються матеріальні пам'ятки козацької доби, козацький іконопис. Абсолютно унікальним зразком відтворення української історії методом ілюстрування стало видання фотоальбому «Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах». Поширення сьогодні також набуває козакознавча регіоналістика, відтворення козацької історії методами джерелознавства та історіографії.

У цілому козакознавчі студії у новітній українській історіографії мають достатньо широкий проблемно-хронологічний діапазон, який не обмежує дослідників у виборі як методик, так і форматів створюваних наукових праць. Пріоритетними при цьому залишаються проблеми походження та станової еволюції українського козацтва; козацького фактору в національно-визвольних рухах українців на зламі середньовіччя та раннього нового часу; міжнародних аспектів діяльності українського козацтва; розбудови Української козацької держави та її місця в політично-державних структурах Європи; дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації.

При цьому «залишилися незмінними діаметрально протилежні оцінки цього феномена – від патріотично схвальних до огульно вульгаризаторських, за зразками польської та російської історіографії XIX ст.» [166]. 166 Не втрачає своєї актуальності й потреба в «широкій і об'ємній програмі вивчення й популяризації цього суспільного феномена, який

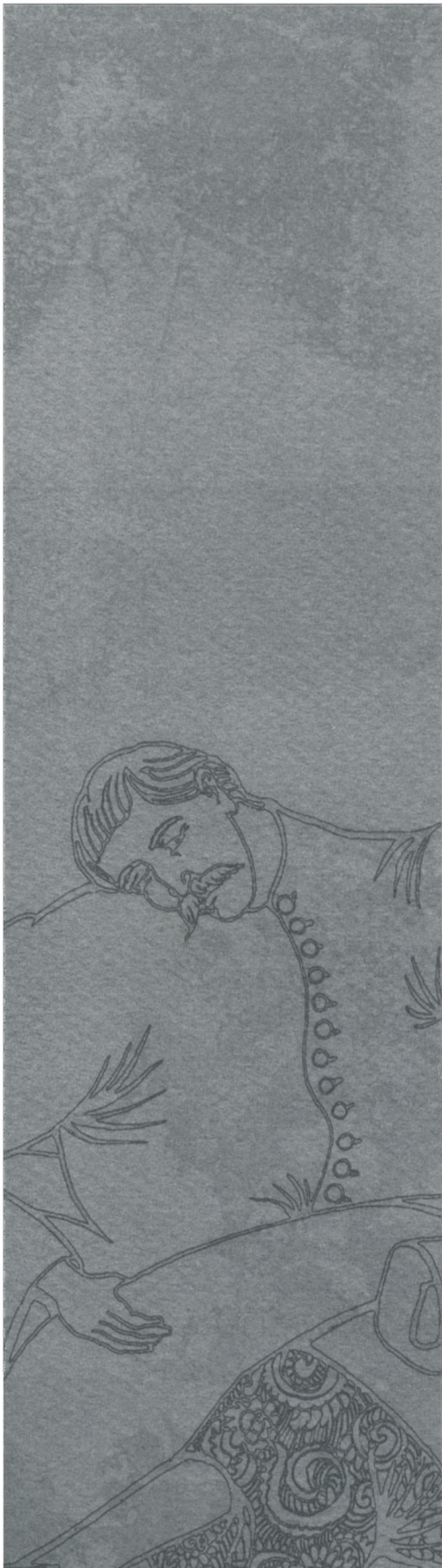
займає особливе місце в історії 167 України» [167]. Адже поза своїм науковим розв'язанням все ще залишаються питання порівняльної типологізації української козацької спільноти, джерел її формування, господарської діяльності козаків, їх участі у культурно-духовному житті України. Козакознавцям варто звернутися до уважнішого вивчення програмних засад політичних старшин-

ських угруповань, проблеми взаємовідносин між гетьманами та козацькою старшиною, культурних та соціально-економічних програм, до з'ясування ролі козацтва у формуванні української нації. Актуальною залишається і проблема створення повної бібліографії козакознавчих студій, дигнітарного довідника та корпусного видання «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.».

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

- 22.1. *Вступ*
- 22.2. *Документальні джерела.
Розпорядча документація*
- 22.3. *Матеріали
поточного діловодства*
- 22.4. *Джерела статистичного
характеру*
- 22.5. *Законодавчі акти, матеріали
судово-адміністративних установ*
- 22.6. *Матеріали станovo-
представницьких органів*
- 22.7. *Матеріали
дипломатичного характеру*
- 22.8. *Епістолярні джерела*
- 22.9. *Наративні джерела.
Літературно-публіцистичні твори*

22.1.

Вступ

Джерельна база історії українського козацтва, що формувалася протягом понад трьох століть, спочатку була дуже потужною й багатогранною. Однак той факт, що Українська держава довго не була самостійною; спустошення, які чинились в Україні під час численних збройних конфліктів, особливо в роки «Руїни», Першої та Другої світових війн, соціальних потрясінь ХХ ст.; стихійні лиха; свідомі нищення та пограбування українських архівосховищ загарбниками навіть у мирний час призвели до величезних втрат і надзвичайно глибокої руйнації та деформування джерельної бази історії України козацького доби, тобто XV–XVIII ст. Досить сказати, що в часи «Руїни»

було знищено гетьманський архів у Чигирині, така сама доля спіткала гетьманський архів у Батурині, коли місто зруйнували карателі Петра I у 1708 р. Кількаразові спустошення Запорозької Січі негативно відбилися й на стані випродукованих нею джерел: архів Старої Січі було майже повністю знищено, а його незначні рештки (головним чином дипломатичне листування) розпорошено по архівосховищах Росії (Москва, Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Туреччини (Стамбул), Швеції (Стокгольм, Упсала), Німеччини (Мюнхен, Бремен, Штутгарт) та ін. [1]. Внаслідок вищезгаданих причин виникла парадоксальна ситуація: потенційні можливості матеріалів закордонних архівосховищ щодо історії козацтва нині є більшими, ніж українських. До того ж збереглися переважно джерела іноземного походження, створені урядами, установами чи особами, які здебільшого були вороже налаштованими до козацтва та української державності.

У період перебування Наддніпрянщини, колиски козацтва, під владою Польсько-Литовської держави джерела відкладались переважно в архівосховищах останньої. З моменту її переходу під владу Московської держави, особливо ж після сумнозвісних Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р., джерела з історії козацтва почали зберігати в основному в Москві та Петербурзі. Згадаємо й деякі інші факти, котрі пояснюють нинішній стан джерельної бази, зокрема, загибель низки зарубіжних архівосховищ, у котрих відклалися потужні пласти джерел з історії України козацької доби. Російські війська фельдмаршала Мініха під час взяття Бахчисараю (1736 р.) завдали значних втрат архіву Кримського

ханства, і він майже повністю був знищений протягом подальших російсько-турецьких війн та приєднання Криму до Російської імперії; гітлерівці під час придушення Варшавського повстання 1944 р. зруйнували частину варшавських архівосховищ; унаслідок пожежі у Бібліотеці АН СРСР у Ленінграді (1985 р.) згоріли не тільки унікальні колекції стародруків, а й чимало рукописних джерел з історії України.

Краще склалася доля архіву Коша Нової Запорозької Січі, документація якого охоплює нині кінець XVII–XVIII ст., переважно 1734–1775 рр. Однак і його матеріали зазнали відчутних втрат. Зокрема, за свідченнями знавця козацької старовини о. Василя Біднова [2], чимало матеріалів з архіву Коша зберігалось у архіві Катеринославської духовної консисторії, але практично всі вони загинули упісляреволюційні роки. Досить значні рештки архіву Коша, що зберігалися в Одесі, нині складають фонд 229 Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України) у Києві. За деякими даними, інша частина матеріалів Коша міститься в петербурзьких архівах.

Несприятливі соціально-економічні та політичні умови, брак кваліфікованих істориків негативно вплинули не тільки на стан джерельної бази з історії козацтва, а й на її дослідження. Робота у цьому напрямі проводилась нерегулярно, явно недостатніми темпами [3]. У певні періоди, як-от за часів СРСР із 30-х років, вона майже повністю припинилася, бо історію козацтва компартійні ідеологи відносили до числа небажаних, отже, її дослідження штучно стримувалося. Все це призвело до того, що й нині немає спеціального комплексного дослідження джерел з історії

українського козацтва, за винятком окремих періодів, як-от Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, частково й попередньо-го [4]. Вивчено також окремі пам'ятки чи групи джерел [5], добре досліджено діловодство Нової Січі [6].

Джерельна база історії українського козацтва представлена пам'ятками кількох типів, головними з яких є речові, фольклорні та, особливо, писемні. Саме писемні джерела дають основну інформацію для розкриття історії українського козацтва. Вони творилися одночасно з виникненням козацтва й осідали спочатку в архівах Великого князівства Литовського та Корони Польської, особливо у так званих Литовській і Коронній метриках, у Коронному та магнатських архівах, також у архівах приказів, Сенату, Синоду, колегій Російської імперії. Зокрема, у Литовській метриці міститься дуже різноманітна документація кінця XV–1794 р., яку свого часу розділили на 12 відділів (книги записів, судові справи, публічні справи, книги копій, давні акти, родословці, карти й плани тощо), а ті, своєю чергою, – на ще дрібніші групи (приміром, судові справи дослідники поділили на 12 груп: книги маршалковського суду, канцелярські книги, книги баніцій тощо), матеріали яких нині інтенсивно друкують литовські та білоруські археографи (тільки за останні роки вийшло майже два десятки томів) [7]. Те саме стосується й опрацювання матеріалів Коронної метрики, серед яких особливе значення мають 29 книг «Руської (Волинської) метрики» (понад 3500 справ за 1569–1673 рр.). Українськими археографами опубліковано 8 її регести [8], розпочато систематичне видання її книг [9].

У книгах Литовської та Коронної метрик, збірниках документальних джерел, міститься низка важливих документів, що стосуються історії козацтва XVI–XVII ст., починаючи від антиосманських походів Дмитра Вишневецького (Байди) і закінчуючи Гетьманщиною часів Петра Дорошенка. Це дипломатичне листування, королівські привілеї козацькій старшині на володіння маєтностями, nobilitацію козацької старшини, надання магдебурзького права містам Гетьманщини тощо. Слід вказати також на цінні джерела з фонду «Архів коронний у Варшаві» (відповідника Посольського приказу Московської держави), насамперед таких його відділів, як козацький, татарський, турецький та ін. Матеріали «козацького відділу», що складаються з універсалів та листів гетьманів України, польських королів, грамот московських царів та кримських ханів за 1627–1714 рр., ми повністю видрукували [10].

10

Ще одним потужним комплексом документальних джерел є книги судово-адміністративних та фінансових установ (САФУ) Речі Посполитої, які можна поділити на такі групи: 1) акти державної влади (універсали та привілеї, декрети короля, представників урядової адміністрації); 2) документи станово-представницьких органів – сеймів та сеймиків; 3) судові акти (скарги («протестації», «маніфестації») та емісії; заяви, протести, донесення возного; позови; свідчення свідків; свідчення підсудних й протоколи допиту («конфесати»); судові декрети (вироки) й записи ходу судового процесу; апеляції); 4) документи фіскального характеру, поборові реєстри, люстрації та інвентарі; 5) приватно-правові акти (майнові документи, акти продажу, купів-

лі, дарування, заповіти, боргові й мінові записи) [11]. Окрему групу становлять матеріали міського самоврядування. За формою акти САФУ можна поділити таким чином: 1) чорнові, первісні записи, або протоколи; 2) чистові записи, або індукти; 3) реєстри справ; 4) покажчики вміщених у книгах актів, або ж індекси. До книг САФУ вносили й чимало приватно-правових актів, які безпосередньо не стосуються судочинства або пов'язані з ним незначною мірою. Типові документи цього різновиду (угоди, дарчі, боргові, продажні, уступні, заставні, підтвердні, вінові записи, тестаменти та ін.) часто друкувались у різноманітних археографічних публікаціях [12]. Серед них привертають увагу насамперед заповіти, наприклад тестамент (духівниця) гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1622) львівській братській школі на утримання вчителя грецької мови, скріплений підписами митрополита Іова Борецького та гетьмана Війська Запорозького Оліфера Голуба [13]. Є й інші зразки козацьких заповітів (чернігівського полковника Якова Лизогуба, гадяцького полковника Федора Криницького та ін.) [14].

В архівах кількох сотень приказів Московської держави накопичилося не менше цінних джерел з історії козацтва XVI–XVIII ст.: про втечі української людності на Січ, національно-визвольну боротьбу українського народу, переселення козаків на Слобожанщину, втечі колишніх запорожців за Дунай і на Кубань. Після приєднання України до Московської держави, що юридично було оформлено у 1659 р., навіть створили спеціальний приказ (Малоросійський), який сконцентрував головні справи щодо Гетьманщини та Січі (частину їх пізніше перемішали з документа-

цію Сибірського приказу). Значну кількість джерел з історії українського козацтва містять зібрання таких приказів, як Розрядний, найбільше його Білгородський, Денежний, Московський та Севський «столи»; Посольський, особливо «Малоросійські діла», «Польські діла», «Донські діла» [15] та ін.

Перші публікації джерел з історії козацтва припадають на часи його розквіту, тобто другу половину XVI–XVII ст. На сторінках англійських, німецьких, французьких та інших видань («летючих листків», газет, хронік, урешті, наукових праць) побачили світ Зборівський (1649), Білоцерковський (1651), Гадяцький (1658) мирні договори, окремі листи та універсали гетьманів Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та Івана Мазепи [16]. За сприяння вітчизняних та зарубіжних археографів XVIII ст. (М. Бантиш-Каменський, Г. Міллер, В. Рубан, Ф. Туманський, О. Шафонський, А. Шерер та ін.) оприлюднено окремі документи та літописи, що стосувалися історії козацтва. Зокрема, Рубан опублікував у 1777 р. український літопис «Короткий опис Малоросії», а Туманський у 1793 р. – список літопису Григорія Грабянки. На початку XIX ст. археографічна робота у цьому напрямі поживилася завдяки зусиллям як українських, так і російських та польських істориків насамперед. Особливо значними були заслуги українського історика й археографа Осипа Бодяньського, котрий як редактор «Чтений Московского общества истории и древностей российских» тільки за три роки (1846–1848) видав цілий шерег пам'яток української історіографії XVII – початку XIX ст., у тому числі літопис Самовидця, «Історію Русів», твори П. Симоновського та ін. Пізніше

зусиллями М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Іванішева, М. Молчановського, І. Каманіна, О. Левицького, М. Грушевського, І. Крип'якевича, білоруського історика І. Григоровича, російського історика Г. Карпова та ін. було видано фундаментальні археографічні серії – «Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов» (К., 1845–1859, т. 1–4), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі – Акти ЮЗР) (СПб., 1861–1879, т. 1–15), «Акты, относящиеся к истории Западной России» (СПб. (?), 1848–1853, т. 1–5), «Архив Юго-Западной России» (далі – АЮЗР) (К., 1858–1914; 35 томів у 38 книгах), «Жерела до історії України-Руси (Львів, 1895–1924, т. 1–16) та ін. [17]. Упорядники цих видань спиралися переважно на

документальні джерела, виявлені в архівосховищах Києва, Львова, Москви, Петербурга, Варшави, Рима, Стокгольма, в державних та приватних зібраннях, наприклад у знаменитій Щорсівській бібліотеці князів Хребтовичів (її частина зберігається нині в Інституті рукописів Національної бібліотеки України у Києві), тульчинському архіві графів Потоцьких, зібранні К. Свідзінського тощо. Якщо врахувати, що чимало оригіналів опублікованих там джерел пізніше було втрачено, то цінність згаданих серій стає особливо вагомю.

Як відомо, писемні джерела поділяють на два роди: *документальні й наративні (розповідні)*, а ті, своєю чергою – на види, різновиди, групи та інші категорії.

22.2.

Документальні джерела. Розпорядча документація

Серед писемних джерел слід указати передовсім на розпорядчу (директивно-розпорядчу) документацію, тобто листи гетьманів та кошових отаманів Січі, гетьманів, генеральної старшини, полковників і сотників Гетьманщини й Слобожанщини; короля та гетьманів Речі Посполитої; грамоти та листи монархів Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства; накази, ордери, еміри представників уряду та військового командування тощо.

Насамперед зупинимось на розпорядчій документації Коша Запорозької Січі й Гетьманщини, яка

разом із листами та текстами мирних угод має бути опублікована в межах серії «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.». Нині видано в основному документи Б. Хмельницького [18], універсали та накази його наступників від Виговського до Скоропадського (понад 600 документів), універсали та листи Мазепи [19]. Готується до друку том документів гетьманів та кошових отаманів (до 1648 р.), а тим часом окремі їхні універсали та листи публікуються на сторінках наукової періодики [20]. Це ж стосується і документації гетьманів та кошових XVIII ст. [21]. Тільки в наш час почали втілювати давній план українських археографів: видання документації Нової Січі, яка міститься у фонді 229 ЦДІА України у Києві. Вже побачили світ чотири томи серії «Архів Коша Нової Запо-

розької Січі» (загалом понад 2 тисячі документів), перевидано каталог справ фонду. У цих томах повністю видрукувано 27 справ фонду, який налічує всього понад 365 справ. Якщо додати підготовлені до друку ще два томи, то все одно друкована частка становитиме лише 10 відсотків усіх матеріалів фонду [22].

Найголовнішим різновидом розпорядчої документації Січі та Гетьманщини були універсали (від лат. «universalis»). Цей документ у Речі Посполитій та в Україні XVI–XVIII ст. відігравав роль публічно-правового акта, маніфесту [23]. В Україні універсали видавали, писали, публічно оголошували гетьмани, полковники, кошові отамани та інші представники генеральної старшини, вожді національно-визвольних повстань XVI–XVIII ст. Універсали створювалися з різних причин і тому є дуже різноманітними, навіть мали різні назви («універсал», «універсальний лист», «писане», «лист»). Чіткого розмежування між універсалами та наказами, тобто документами, виданими представником уряду, з розпорядженнями військового чи адміністративно-господарчого характеру, звісно, не проводили. Формально наказ було звернуто до вужчої групи осіб, ніж універсал, найчастіше ж – до конкретної особи. Універсали не завжди були автографами, за винятком хіба що підпису, однак видавалися від імені гетьмана його писарями чи канцеляристами, завірялись гетьманом власноруч (підписом та печаткою). Така практика була взагалі типовою для тогочасних європейських держав. Тому поняття «оригінальний універсал» є до певної міри умовним. Універсали Січі та Гетьманщини мали свій особливий формуляр, який майже не змінювався протягом століть. Аналіз характерних рис його складо-

вих частин (інвокація, інтитуляція, інскрипція, салютація, аренда, нарація, диспозиція, санкція, корборація, датум, апрекація) і формуляру в цілому дав нам змогу зробити такий висновок.

Окремі формули універсалів представників уряду Січі та Гетьманщини є гнучкими та змінними, що пояснюється насамперед розмаїттям кола питань, на які вони відгукувалися, впливом канцелярських традицій сусідніх держав. Ще більше різних формул та порядку послідовності в наказах, що за своїм формуляром та змістом наближені до листів. Безперечно, згадані універсали та накази мають чітко означені самобутні риси – їхній формуляр складався під впливом традицій українських земель XIV–XVII ст., котрі сягали своїм корінням часів існування Київської Русі. Канцелярські традиції Київської Русі-України значно вплинули на канцелярію Великого князівства Литовського, де у XIV–XVI ст. домінували українська та білоруська мови. Своєю чергою, литовська великокнязівська канцелярія, на якій відбилися також канцелярські традиції Польської держави, впливала на норми місцевого діловодства, у тому числі й Запорозької Січі. Формуляр універсалів представників українського уряду розвивався певною мірою й під впливом польської коронної канцелярії. Те, що українські землі протягом тривалого часу перебували під владою Польщі, потім – Речі Посполитої, не могло не позначитися на всіх сферах суспільного життя України, в тому числі й на її канцелярській практиці, тим більше, що самі гетьмани, як-от Іван Виговський чи Павло Тетеря, служили раніше в державних установах Речі Посполитої. Необхідно зазначити, що за часів Б. Хмель-

ницького формуляр документів був остаточно сформованим і значно вплинув на гетьманські документи другої половини XVII–XVIII ст. Нерідко гетьмани, підтверджуючи універсали Б. Хмельницького, просто переписували їх, роблячи лише найнеобхідніші корективи в інтигуляції, датумі тощо.

В. Стафійчук, проаналізувавши документи гетьмана К. Розумовського, дійшов висновку, що за 100 років їхній формуляр «зазнав значних змін. Протокольні частини розпорядчих актів... загалом більш уніфіковані та внутрішньо усталені. При наявності значного російського впливу, у них збережені і традиційні українські форми... Цей факт дає можливість стверджувати збереження оригінального характеру діловодства Гетьманщини у часи останнього гетьмана» 24 [24]. Визначення характерних ознак гетьманських універсалів має велике значення, воно дає змогу точніше класифікувати гетьманські документи, встановити надійні критерії для виявлення фальсифікатів і, навпаки, для «реабілітації» актів, автентичність яких була сумнівною, уточнити різновиди документів, дослідити деякі особливості їх походження.

Щодо доби Старої Січі, то документів, створених гетьманами й кошовими отаманами, збереглося дуже мало, причому це переважно дипломатична кореспонденція. Наприклад, із численних колись документів Петра Конашевича (Сагайдачного) до наших часів дійшло лише 4, Яцька Нероди (Бородавки) – 2, Самійла Кішки – 7. Лише документація Івана Сірка становить певний виняток (понад 40), причому все це – листи, писані ним до гетьманів України, московських царів і кримських ханів 25 [25]. Що ж до Гетьманщини (з 1648 р.),

то тут ситуація значна краща. Зокрема, документація Б. Хмельницького налічує понад 500 універсалів та листів, І. Мазепи – як мінімум вдвічі більша [26]. Досить значною є документальна спадщина І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського, менше збереглось універсалів та листів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка та інших гетьманів. Обсяг документальної спадщини конкретного гетьмана залежав зазвичай від тривалості його гетьманату (у І. Мазепи – 22 роки, у Б. Хмельницького та П. Дорошенка – 11, у І. Скоропадського та Д. Апостола – менше 10, у інших гетьманів – кілька років), від часу його правління (природно, що документів XVIII ст. збереглося більше, ніж XVII ст.), від місця гетьманування (більше втрачено документації правобічних гетьманів, внаслідок тяжких війн та соціальних потрясінь часів «Руїни», менш тривалого існування правобережної Гетьманщини; до того ж універсали-привілеї гетьманів не мали юридичної сили в Речі Посполитій кінця XVII–XVIII ст., тому їх не зберігали, як на Лівобережжі, а навіть свідомо нищили). Кіш Нової Запорозької Січі подає достатньо значний і різноманітніший джерельний комплекс, створений унаслідок діяльності її державно-адміністративного апарату. Крім універсалів та наказів, бачимо також ордери й листи керівників Січі, паланкової адміністрації.

Універсали й накази за змістом поділяють на три основні групи: 1) акти військово-адміністративного характеру; 2) акти щодо стану міст, торговельно-ремісничого населення; 3) акти, що затверджували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника.

Документів першої групи збереглося небагато, їх можна поділити на три підгрупи: військові, зокрема «зазивні»; проїжджі, або «глейти»; судові.

Проблеми управління військами порушувалися головним чином у казаках. «Зазивні (закличні) універсали», «зазивні листи» – це прокламації, які закликали до повстання. Часом до них відносять без достатніх підстав накази гетьмана, в яких ідеться про необхідність певним частинам української армії готуватися до військових дій, запасати провіант тощо. Автентичні ж «зазивні універсали» до наших часів дійшли у мізерній кількості. Зазначимо, що їх зміст є дуже подібним до аналогічних документів, виданих вождями національно-визвольних повстань та війн, селянських війн у Східній Європі. За змістом тут переважають такі мотиви: 1) опис режиму тяжкого гніту, який є нестерпніший, ніж бусурманська неволя; 2) повідомлення про початок боротьби проти гнобителів; 3) заклик підіймати повстання, йти до лав повстанської армії; 4) обіцянка в разі перемоги знищити повністю або значно послабити повинності, відновити колишні «вольності» тощо. Спроби реконструювати текст прокламацій Б. Хмельницького уже 27 були в українській історіографії [27]. «Зазивні універсали» є джерелом особливої ваги, яке висвітлює характер, рушійні сили і програму повстанців, проливає світло на причини повстань та ідеологічну боротьбу.

До другої підгрупи універсалів та наказів, що містять розпорядження з суто адміністративних питань, належать глейти. Вони надавали право в'їзду на територію Гетьманщини і виїзду за її межі, а також вільного

проїзду через неї українським дипломатам, купцям та іноземним підданим. Глейт втрачав свою силу після завершення дипломатичної, торгівельної або якоїсь іншої місії його власника, і тому зберігати його не було особливої потреби. Саме через це головним чином із численних колись глейтів до нашого часу дійшло дуже мало. Ці документи видавав не тільки гетьман, а й інші представники генеральної і полкової старшин, як-от: вінницький полковник І. Богун – К. Криницькому, наказний чернігівський полковник С. Окша – Л. Москалеві [28].

28

До третьої підгрупи необхідно віднести вирокі гетьманського суду, які ухвалювали за зразками вироків судово-адміністративних установ Речі Посполитої.

Універсали другої групи стосувалися міст і торговельно-ремісничого населення. Тільки в дожовтневий час було опубліковано 120 гетьманських універсалів міщанам, переважно Київського, Ніжинського та Стародубського полків. Прикметно, що універсали видавались конкретному місту і не були правовою підставою для користування ними в іншому. За обсягом інформації розрізняють дві категорії універсалів: а) стислі, які містять лише загальні положення про права та привілеї міщан; б) розлогі, що пояснюють зміст наданих прав. За змістом одні універсали стосуються надання магдебурзького права, взаємовідносин міщан з іншими категоріями населення, магістратських прибутків, земельних володінь, прав міщан на зайняття ремеслами й торгівлею. Такі універсали мали тільки Київ, Козелець, Мглин, Ніжин, Остер, Погар, Почеп, Переяслав, Стародуб, Чернігів, а по одному універсалу (1752 р.) – Полтава і Новгород-

Сіверський. У більшості цих актів ідеться про окремі права, що ніби вичленовані із загального поняття «магдебурзьке право» [29]. Нині, коли вийшли друком три томи «Українського Дипломатарію», кількість таких універсалів, які уведені до наукового обігу, зросла майже вдвічі. Гетьман, як свідчать ці документи, оберігав жителів міст від конкуренції з боку монастирів та козацької старшини, надавав села, розв'язував конфліктні питання щодо маєтностей, регулював шинкування у містах, забороняв залучати цехових ремісників до виконання «роботизн» на старшину, вирішував питання військових постойв, підводної повинності, виборів воїнів тощо. Окремі універсали умовно можна назвати «митними», бо ними встановлювалися правила діяльності митниць, види й розміри торговельного мита тощо. Найважливішим документом цієї підгрупи є універсал Б. Хмельницького, виданий О. Стаматієнкові (Астаматію). Ним стверджувалася централізована митна служба на території Гетьманщини, створювалася система суворого контролю над діяльністю іноземних купців. Особливо важливою є та частина універсалу, де розміщено своєрідний преїскурант із переліком товарів та відповідного мита за їхній провіз. Побутували також «безмитні універсали», що підтверджували право безмитної торгівлі, універсали-купчі. Всі ці документи є важливим джерелом, що висвітлює окремі аспекти соціальної політики уряду Гетьманщини та Січі.

До третьої, найчисленнішої, групи належать універсали, які регламентували систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника. Ці документи можна поділити на 5 підгруп [30].

Поза межами українських держав (Січі та Гетьманщини) особливо цінну інформацію щодо історії козацтва містить розпорядча документація Речі Посполитої. Власне, сам термін «універсал» українські козаки запозичили з канцелярської практики останньої. У цій державі право видання універсалів належало королю (під час інтеррегnum – примасові), рідше – представникам місцевої адміністрації та військового командування, сенатській раді та сеймикам. За формальними ознаками, змістом та призначенням універсали Речі Посполитої можна поділити на групи та підгрупи, які принципово не відрізняються від аналогічних категорій публічно-правових актів пізньосередньовічних держав Європи. Спершу вони були адресовані представникам військового командування, там ішлося про збір військ, організацію походів, оборони від ординських наскоків. Природно, що в них час від часу згадувалися козаки. Безпосередньо до останніх було звернено знаменитий універсал короля Речі Посполитої Стефана Баторія, виданий, вочевидь, у 1578 р. у зв'язку з козацькою реформою цього короля. На його підставі формувалось реєстрове козацтво, козакам надавались права й вольності, клейноди (насамперед прапор і герб), величезні території Степової України від південної Київщини до Чорного моря, Свято-Микільський Пустинний монастир в Самарі й Трахтемирівський монастир. Цей універсал зберігся лише у пізніх копіях, і тому щодо його достовірності у низки науковців є сумніви. На наш погляд, такий документ існував, однак його було втрачено, і в 1755 р. запорозькі канцеляристи на підставі усної традиції не дуже

вдало відтворили його форму і зміст. Відомо, що на початку XVIII ст. на нього посилався кошовий отаман
31 Кость Гордієнко [31].

Пізніше королі значно частіше безпосередньо зверталися до козаків під час дипломатичних переговорів, видавали їм відповідні універсали. Першу спробу видрукувати ці документи здійснив П. Куліш, вмістивши на сторінках свого збірника низку універсалів королів Речі Посполитої
32 за 1578–1579, 1594 та 1624 рр. [32]. Набагато більше універсалів побачили світ на сторінках третьої частини археографічної серії «АЮЗР», спеціально присвяченої козакам, особливо у першому томі, де містилися документи з 1500 по 1648 рр., виявлені головним чином у волинських
33 актових книгах [33]; на сторінках серії «Акты ЮЗР». «Лист» (по суті – універсал) польського короля Сигізмунда I черкаському старості Андрієві Пронському від 27 липня 1541 р. засвідчує участь українських козаків у боротьбі проти ординських наскоків. У листі за тією ж датою, адресованому Пронському та князеві Андрію
34 Кошарському [34], містяться чіткі згадки, що дають підставу твердити, що вже тоді була здійснена «перша спроба складення козацького реєстру»
35 ру» [35]. Чимало універсалів короля та високопосадовців Речі Посполитої зберігаються в архівах і останнім часом усе частіше уводяться до наукового обігу. Зокрема, на виставці «Україна і Росія. Історія XVII–XVIII ст.» експонувалися численні документи з історії козацтва, в тому числі універсали короля Сигізмунда III від 21 грудня 1613 р. та 3 червня 1615 р. У першому з них король наказував Війську Запорозькому не порушувати мир із Молдавією та іншими сусідні-

ми державами, у другому – старостам та шляхті українських земель не брати на військову службу «свавільних людей», тобто козаків. Коронний гетьман С. Конєцпольський своїм універсалом від 7 квітня 1630 р. закликав волинську шляхту йти на боротьбу проти повсталих козаків [36].
36 Чимало такого роду документів, на жаль, уже втрачено, однак деякі можна реконструювати, як це зробив М. Ковальський на прикладі польськомовних рукописів Петербурзької публічної бібліотеки [37]. Найцінні-
37 шим зібранням розпорядчої документації Речі Посполитої та Османської імперії щодо козацтва (за період 1531–1631 рр.) є її публікація західноукраїнськими археографами у серії «Жерел» [38].
38

Представники панівних кіл Речі Посполитої намагалися обґрунтувати свої «права» на українські землі, що дістало відбиток навіть у формі створюваних ними документів. Наприклад, Зборівську та Білоцерківську мирні угоди було оформлено як звичайні королівські привілеї на супліки підданих. Так само чинили правителі Речі Посполитої, коли їм доводилося видавати універсали і з інших питань, що стосувалися статусу визволених територій України.

Справжню сутність політики панівних кіл Речі Посполитої щодо Національно-визвольної війни розкривають універсали-маніфести, звернені до повстанців і взагалі до українського народу.

Велике значення мають універсали, що містять розпорядження з військово-адміністративних питань, зокрема віці, глейти (проїжджі універсали) й мандати. Терміном «віці» позначають три послідовно видаваних королем або примасом універсали,

в яких встановлювалися різні терміни й ступінь готовності посполитого рушення. Мандати засвідчували призначення та повноваження урядових осіб. Врешті, дуже багато універсалів містять розпорядження короля, при-
маса, сейму з військових питань.

Поряд з універсалами в канцелярській практиці Речі Посполитої побутували й близькі до них накази. Найчастіше їх видавали король та вище командування, вони містили розпорядження з військових питань [39].

Щодо аналогічних документів (грамоти, укази, рідше пам'яті) Московської держави, то вони до середини XVII ст. не мали особливого значення як джерело з історії козацтва уже хоча б тому, що Січ та Гетьманщина не були під владою московських царів. Однак у цих грамотах часом ішлося про запорозьких козаків. Зокрема, цар Федір Іоанович у своїй грамоті від 30 (20) березня 1593 р. Війську Донському згадав про повстанців К. Косинського, а цар Михаїл 1 травня (21 квітня) 1620 р. видав грамоту гетьманові Сагайдачному у зв'язку з посольством Петра Одинця. Освячений Собор видав 28 (18) червня 1613 р. грамоту до донських козаків, у котрій згадувалося про здобуття Путивля запорожцями [40]. Щоправда, збереглося дуже багато матеріалів (разом із «докладами» та відписками місцевих органів влади цареві, міжприказним листуванням, «расспросними речами», «вестями» тощо вони становлять дуже значний комплекс), які стосуються переселень козаків-повстанців на землі Московської держави або їхнього переходу на царську службу, воєнних дій запорожців на території Московії в роки «Смути», Лівонської та Смолен-

ської війн, спільних походів запорожців і донців проти Османської імперії, часом і козацьких повстань [41].

Ситуація різко змінилася після 1659 р., тобто укладення російсько-українського Переяславського договору, внаслідок якого Гетьманщина стала автономною частиною Московської держави. З цього моменту кількість документів цих різновидів швидко зростає і протягом другої половини XVII–XVIII ст. вони склали потужний комплекс, який, утім, уведений до наукового обігу незначною мірою [42]. З російських грамот найважливішими є жалувані, що висвітлюють взаємовідносини російського та українського урядів. До 1654 р. такі документи з'являлися у виняткових випадках, а пізніше це стає загальною практикою.

Набагато численнішим є інший різновид грамот, що їх нерідко визначають терміном «указы». Вони містили розпорядження влади головним чином із воєнних та адміністративних питань і тому звернені переважно до порубіжних воевод та воєначальників, стосувалися військових питань, підготовки походів проти Речі Посполитої, інструктували їх про взаємовідносини з місцевою адміністрацією України, регламентували прийом посольств тощо. «Пам'яті» містять розпорядження центральної влади, переважно приказів. Основну масу пам'ятей створено у зв'язку з прибуттям до Москви зарубіжних посольств, у тому числі Гетьманщини та Січі. У цих документах є дані про поселення згаданих осіб, надання їм транспортних засобів, «корму», подарунків тощо. Документи цієї категорії джерел, що походять з інших країн, є нечисленними [43].

41

42

43

22.3.

Матеріали поточного діловодства

Ці джерела досить повно відображають життя Гетьманщини, Слобожанщини і Нової Запорозької Січі. Переважна їх більшість має українське походження і зберігається у таких фондах ЦДІА України у Києві: «Генеральна Військова канцелярія», «Похідна Генеральна військова канцелярія», «Канцелярія гетьмана К. Г. Розумовського», «Полкові канцелярії Слобідської України», «Полкові канцелярії Лівобережної України», «Сотенні канцелярії» (всього 87), «Воеводські канцелярії Слобідської України», «Слобідсько-Українська губернська канцелярія», «Київська губернська канцелярія», «Білгородська губернська канцелярія», «Перша Малоросійська колегія», «Друга Малоросійська колегія» тощо, серед яких треба вирізнити фонди органів міського самоврядування («Магістрати міст Правобережної України», «Київський міський магістрат», «Магістрати міст лівобережної України», «Ратуші лівобережної України» та ін. 44 [44]. Потужними зібраннями аналогічних матеріалів диспонує Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві. Маємо на увазі насамперед колекцію О. Лазаревського, фамільний архів полковника Іллі Новицького, архів київського митрополита Тимофія Щербачього та ін. [45]. Зібрання інших архівосховищ України, насамперед ЦДІА України у Львові, відділу рукописів Дніпропетровського, Полтавського, Чернігівського історичних музеїв тощо, значно поступаються вищезгаданам за обсягом та інформаційними можливостями джерел, хоча й тут є важливі матеріали для дослідників, як-от гетьманські універсали та листи, частина архіву нехворощанського сотника [46]. На цій

джерельній базі проводились глибокі дослідження з історії Гетьманщини, серед яких вирізняється фундаментальна й насичена фактичним матеріалом праця О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии», кожен том якої присвячено конкретному полку (Стародубському, Ніжинському та Прилуцькому). Історія Лубенського полку залишилася незавершеною, а щодо інших шести полків Лівобережної Гетьманщини вчений підготував тільки окремі чорнові матеріали. Він же опрацював низку фамільних архівів козацької старшини, які не вповні дійшли до нашого часу [47]. 47

Останнім часом активізується робота з публікації та дослідження джерел з історії Гетьманщини. В. Горобець, а пізніше І. Синяк запропонували продуману кваліфікацію документів за видовою ознакою. В. Горобець охарактеризував особливості кожного з різновидів документації й опублікував найхарактерніші для конкретної категорії документи Гетьманщини [48]. Підсумовуючи їхні та інших 48 дослідників пропозиції, отримуємо таку систему: *директивно-розпорядча документація* (універсали, укази, накази, ордери, інструкції, резолюції), *виконавча* (донесення, рапорти, іменний список, чолобитні, прохання, уклони, відповіді), *засвідчувальна* (атестації, паспорти, подорожні, свідоцтва, білети, розписки, підписки, відписки, довідки, векселі, квитанції, заповіти, ухвали), *статутна* (зобов'язання, правила), *обліково-статистична* (відомість, переписи, описи, реєстри, журнали), *інформаційно-публікаторська*

(свідчення, екстракти, бачення, об'яви, листи, премерорії, вимоги, повідомлення («сообщения» та «известия»).

Ті самі принципи класифікації було вдало застосовано у дослідженні джерел з історії Нової Січі, що зберігаються переважно у фонді 229 ЦДІА України у Києві, який містить понад 300 справ загальним обсягом ⁴⁹ близько 40 тисяч аркушів [49]. За підрахунками І. Синяка, тільки у 1759 р. річний обіг документації Військової канцелярії склав близько 4 тисяч документів, Похідної канцелярії – близько 1–2,5 тисячі; провідні паланки (Самарська та Кодацька) давали щорічно 600–1000 документів, інші – 500–600. Після переходу Коша й Гетьманщини під російську владу Кіш був змушений поступово прийняти російську систему документування, що базувалася на Генеральному регламенті 1720 р. ⁵⁰ [50]. Однак вплив старих традицій ще довго відчувався в оформленні січової документації.

Чимало документів Коша було скеровано до гетьмана К. Розумовського, полковників та генеральної старшини Гетьманщини, до вищих ієрархів Київської митрополії, архимандритів та ігуменів, насамперед Межигірського монастиря у Києві, з яким Січ традиційно підтримувала міцні зв'язки. Ці джерела досить повно висвітлюють економічне, військове та церковне життя Січі, процес заселення та освоєння запорожцями земель Південної України, розвиток ремесла і торгівлі, виникнення та розвиток населених пунктів, насамперед таких міст, як Кодак (майбутній Катеринослав – Січослав – Дніпропетровськ) і Самара (Новомосковськ).

Збереглися і матеріали переписів населення земель «Вольностей Війська Запорозького Низового», реєстри збитків, завданих запорозь-

ким поселенням ординськими насками, епідеміями тощо. Не менший комплекс документації було створено під час листування з адміністрацією Російської імперії (цар, представники уряду та військового командування, представники місцевої влади, насамперед київський генерал-губернатор). У їхніх наказах («ордерах»), указах (царських і київських генерал-губернаторів) і листах, також у листах, премероріях, рапортах і чолобитних запорожців ішлося про дії в ході російсько-турецьких війн 1735–1739 і 1768–1774 рр. (організація розвідки, будування укріплень, координація спільних походів, боротьба проти ординських насків, постачання Січі артилерією, боєприпасами, провіантом, виплата грошей, донесення козацьких розвідників), боротьбу проти гайдамацького руху, про Коліївщину (справи № 227, 228), пошуки втікачів, насамперед кріпаків, взаємовідносини з Гетьманщиною, Військом Донським, командуванням російського Новосіченського ретрашементу, фортеці св. Єлизавети та ін., заселення земель та їх господарське освоєння, розвиток ремесла й торгівлі з Гетьманщиною, Кримом, Туреччиною, ногайськими ордами, внутрішні конфлікти і повстання на Січі, є навіть справа про ліквідацію Запорозької Січі (№ 365). Часто згадано про виконання наказів імперської влади, також і самого Коша щодо військових та господарських питань. Є тут і прохання до Коша, як-от: лист новокодацьких козаків про дозвіл на виготовлення прапора [51], квитанції, розписки, купчі тощо. Особливо велику цінність становлять «атестати» – посвідчення особи, що їх Кіш видавав запорожцям, які виходили у відставку або вирушали в подорож (у останньому випадку ці «атестати» нагадують «проїжджі листи», причому іноді

видавали й спеціальні подорожні). В сотнях цих документів містяться біографії багатьох запорожців, котрі у своїй переважній більшості були українцями, викладено їхні бойові заслуги після завершення військових кампаній (справи № 8, 147, 232).

Є тут і описи земель (справа № 152), ревізії паланок і перепис тамтешнього населення (№ 279). Справа про «байрачки» стосувалася заходів зі збереження запорожцями лісу та угідь, вона містить унікальні дані з місцевої топоніміки, яскраво свідчить про першорядну роль запорожців у освоєнні та заселенні степів Південної України [52]. Матеріали фонду дають також цінну інформацію про заселення запорожцями земель майбутніх Слов'яносербії та Новосербії, про їхні взаємовідносини з сербами.

Ці джерела органічно доповнюють майже знищені в роки Другої світової війни матеріали канцелярії Новосербського корпусу (вціліло лише 3 справи з 639, тобто 0,002 % довоєнного обсягу), рештки яких зберігаються у фондах Дніпропетровського обласного державного архіву та Дніпропетровського історичного музею. Їхню публікацію здійснили 53 В. Мільчев та О. Посулько [53]. Слід відзначити у цьому зв'язку позитивну тенденцію в діяльності запорізьких (А. Бойко, І. Лиман, В. Мільчев) та дніпропетровських (С. Абросимова,

О. Посулько, Г. Швидько) археографів і дослідників Південної України: прагнення ввести до наукового обігу джерела з історії Нової Січі, які зберігаються за межами фонду 229. Про це красномовно свідчать видані протягом останнього десятиріччя 9 томів археографічної серії «Джерела з історії Південної України», 8 томів статей і джерельних публікацій серії «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст.», півтора десятки випусків серії «Запорозька спадщина», також окремі археографічні публікації [54]. 54

Реконструкція соціально-економічного життя Гетьманщини й Січі неможлива без урахування маси документів, які відклалися внаслідок діяльності центральних органів царської влади, що здійснювали управління та контроль над ними. Це грамоти різних категорій, діловодна документація Сенату й приказів (протоколи, доповіді, рішення, рапорти, премеморії, відомості, накази, журнали, екстракти (довідки), переписи, компути, ревізії, клятвоприводні книги, топографічні описи міст, рахункові та кошторисні книги, розписи прибутків та видатків, чолобитні й рішення по них, слідства по чолобитних, свідчення, «казки» (свідчення старожилів), листування, записні книги Малоросійського приказу [55]. 55

22.4.

Джерела статистичного характеру

Оскільки козацтво виникло в часи панування на Україні Польсько-Литовської держави, то, природно, що це не могло не відбитись у її джерелах, у тому числі й статистичного характеру. Це стосується насамперед інвентарів, люстрацій та ревізій, тобто переписів міст, сіл і замків Речі Посполитої, особливо в Київському

воеводстві. Люстрації створювали спеціальні комісії за ухвалою сейму Речі Посполитої, зазвичай раз на 5 років, з метою опису державних маєтків,

міст і замків для встановлення державного податку (кварту). Відомі люстрації 1523, 1548, 1558, 1564–1565, 1569–1570, 1616–1620, 1659–1668, 56 1765 і 1789 рр. [56]. Люстрації Київського воєводства 1616 і 1622 рр. фіксують зростання питомої ваги козацтва у структурі населення Наддніпрянщини [57]. Інвентарі черкаського та канівського замків (лютий–березень 1552 р.) дають змогу встановити місце козацьких «уходів» по річках Дніпро (тут вони тяглися на південь аж до Тавані – сучасної Каховки), Рось, Удай, Псел, Ворскла, Хорол, Орел, Тясмин, Інгул, Самара, Вовчі 58 Води та ін. [58].

Особливо цінною категорією документальних джерел є реєстри Війська Запорозького, пізніші компути та ревізії, що склалися з воєнною або фіскальною метою. Насамперед це перший із відомих козацьких реєстрів, створений невдовзі після козацької реформи Баторія – у 1581 р. У ньому зафіксовано тисячу реєстровців, поділених на сотні й десятки. Реєстр дає змогу встановити національний склад цих козаків, серед 59 яких домінували українці [59]. З подальшого періоду збереглися лише поодинокі стислі реєстри, які подають лише загальні дані про Військо Запорозьке, хоч і називають певні прізвища та визначають кількість козаків того чи іншого полку. Склали реєстр Війська Запорозького і після 60 поразки повстання 1638 р. [60].

Після Зборівського миру наприкінці 1649 – на початку 1650 рр. було укладено новий Реєстр Війська Запорозького чисельністю понад 40 тисяч козаків. Остаточна його редакція належить гетьманові Б. Хмельницькому та військовому писареві І. Виговському, також Т. Хмельницькому, генеральному обозному І. Черняті,

генеральним осавулам Д. Лисовцеві і М. Лученкові. Реєстр мав кілька ідентичних примірників, один з яких (відправлений у Варшаву) зберігся, був виданий О. Бодяньським у 1875 р. і в наш час – на високому рівні [61]. Це джерело повідомляє точні дані про адміністративно-територіальний поділ Української держави, структуру та склад ядра українського війська, дає достатньо чіткі критерії для визначення його національного складу (90 відсотків козаків-реєстровців були українцями), соціального походження, прояснює біографії багатьох чільних керівників Війська Запорозького, врешті, є незамінним при дослідженні ономастики та генеалогії.

20-тисячний реєстр 1651 р., створений після Білоцерківського миру 1651 р., досі не виявлений, однак саме він лежить в основі так званих присяжних книг царського уряду 1654 р. З реєстру 1651 р. сюди перенесли імена та прізвища козаків, було додано й списки міщан, і ці документи мали бути «доказом» їхньої присяги цареві після Переяславської ради. Ці акти мали охопити всі полки Гетьманщини, однак відомі лише опис деяких полків, а видано «присяжні книги» Білоцерківського та Ніжинського [62]. Можна вказати також на додаткові матеріали до «присяжних книг», а саме: список 18 полків Гетьманщини і зведені дані з усіх «присяжних книг» про кількість тих, хто присягав цареві у 1654 р. Хоча прізвища записано у викривленій формі («Іванов» замість «Іваненко» тощо), однак ці документи зберігають значення як джерело з ономастики, дають змогу встановити цілість ядра українського козацького війська з 1649 по 1654 рр., отже, засвідчують недостовірність у цьому питанні польських джерел, так само явну 62

неточність свідчень московських дипломатів про нібито масовий характер присяги цареві населення Гетьманщини. Доба «Руїни» гірше зберегла козацькі реєстри [63]. Їх брак частково компенсується переписними книгами 1666 р. Лівобережної Гетьманщини [64]. Порівняно нещодавно Г. Швидько виявила незнану раніше переписну книгу 1666 р. Чернігова, Седнева, Любеча й Слабина й ствердила, що це джерело дає можливість встановити кількість тяглого населення, його заняття, соціальне становище, визначити ступінь розвитку міського господарства [65]. Набагато краще збереглися реєстри (полкові й сотенні) козаків Лівобережної Гетьманщини XVIII ст., у тому числі й списки козаків, яких мали відправляти на так звані «каналські роботи», у похід тощо.

Особливу увагу привертають матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр., які збереглися повністю, Генеральний (Румянцевський) опис Малоросії 1765–1769 рр., документи якого поділяють на три групи: 1) про організацію і порядок проведення опису в полках; 2) про описувані міста, містечка й села, господарства старшини, козаків і селянства; 3) про підтвердження права власників на маєтки. Ревізії з переписом козаків проводили тоді на Гетьманщині кожні кілька років. Найдавнішим із них був у XVIII ст. опис Конотопської сотні 1711 р., у якому крім точних даних про чисельність козацького та селянського населення по кожному із сіл Конотопської сотні є свідчення про скупівлю старшиною дворів та земель бідноти [66]. Далі йдуть компути Лубенського (1712) та Чернігівського (1713) полків, ревізія Прилуцького полку (1713), компут Полтавського полку (1721). Най-

пізнішими є ревізії 9 полків (крім Гадяцького) 1748 і 1751 рр., усіх полків 1752, 1755–1756 і 1763–1764 рр. Щодо списків козаків, то видано тільки компут Миргородського полку (1723) і Царичанської сотні Полтавського полку (1721, 1732), списки козацької старшини (1725) [67]. В компутах і ревізіях зафіксовано не лише імена та прізвища козаків, а й належність до старшини, майновий стан тощо, соціальне розшарування козацтва, особливо з 30–40-х рр. XVIII ст. (згадки про виборних козаків та підпомічників, малоґрунтових тощо). Дані про козацтво часто містять описи міст Гетьманщини, особливо так звана «Мазепина книга» 1726 р. (опис конфіскованих Петром I маєтностей І. Мазепи), де є дані про Батурин, Любеч та 72 села і хутори [68].

Слід відзначити важливу роль джерел посткозацького періоду (ми починаємо його від ліквідації полково-сотенного устрою Гетьманщини, Слобожанщини та знищення Січі, але у цьому нарисі не торкаємося), які дають можливість зафіксувати важливі реалії, що стосуються соціально-економічного та демографічного становища цих частин підросійської України, опису історичного середовища, релігії, звичаїв, побуту, мовних особливостей населення. Йдеться насамперед про описи намісництва України кінця XVIII ст. (Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського), створені на згаданих територіях. Нині частину цих документів видано, зокрема 6 із 17 описів Київського намісництва [69]. З кінця XVIII ст. почали творитися численні описи адміністративних одиниць та міст, причому вони були різними за своїм обсягом та значенням. З-поміж них найважливішими є «Черниговского наместничества топографическое

описание» (1786) Опанаса Шафонського (Шатила), два описи Харківського намісництва (1785 і 1788 рр.) [70], матеріали Генерального межування земель у Харківській (1769–1781), Катеринославській й Херсонській губерніях, які було розпочато у 1798 р., але не доведено до кінця [71].

До комплексу джерел прилягають документи, що встановлюють обсяг феодальних повинностей і порядок їх виконання: квити, «плєні-потенції» (доручення) тощо. Всі вони містять багату інформацію про різні сфери побуту населення України XVI–XVIII ст., його склад і заняття, засвідчують соціально-економічні умови життя трудівників. Однак джерела такого різновиду, як і міського самоврядування, дійшли до нашого часу зі значними втрацями і стосу-

ються насамперед Лівобережної Гетьманщини XVIII ст. [72]. Цікавим виявляється є «Інтрата Білоцерківського староства 12 травня 1652 року, котру брали майже під час заворушень» [73]. Її автором був, вочевидь, білоцерківський підстароста З. Чорний, знаний як посол Речі Посполитої до Б. Хмельницького. Поява цього документа, адресованого білоцерківському старості К. Любомирському, припадає на той короткий проміжок часу, коли Річ Посполита спробувала відновити своє панування на визволених територіях України після укладення миру у 1651 р. Джерело не збереглося повністю, у ньому бачимо опис тільки 29 сіл Кальниболоцької сотні Білоцерківського полку. Тут містяться цінні дані про розміри повинностей козаків – жителів цих сіл, наведено їхні імена й прізвища.

22.5.

Законодавчі акти, матеріали судово- адміністративних установ

Оскільки український народ не мав протягом тривалого часу своєї держави, то його правова система регулювалася законодавчими актами інших держав (Речі Посполитої, Російської імперії та ін.). Це були Литовські статuti, в містах же, що мали магдебурзьке право, – відповідні правові документи («Саксонське Зерцало» у польському перекладі, зокрема у виданні 1629 р. – «Artykuły prawa majdeburskiego»; переклад кримінального кодексу Карла V – «Constitutio Criminalis Carolina» (1532); книга

Б. Гроїцького «Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego» (1562) та ін.) [74]. Слід підкреслити, що в Україні існувало звичаєве право, яке застосовувалося на Січі аж до її ліквідації [75]. Побутувало і своє писемне право, принаймні в деяких універсалах Б. Хмельницького 1648–1650 рр. згадано «artykuły o stroju» («артикули войскові») Війська Запорозького [76], однак це джерело не збереглося.

Основним різновидом законодавчого акта в Українській козацькій державі був гетьманський універсал [77]. З початком «Руїни» важливі сторони життя Гетьманщини та Січі все більше регулювались міжнародними договорами, укладеними гетьманами, розпорядчою документацією, що надходила від урядів імперій, під владою яких перебували українські землі.

У 1710 р. було укладено конституцію гетьмана Пилипа Орлика, в якій визначено принципи суверенітету Української держави, розподіл влади на три гілки, право міст на самоврядування, соціальний захист ⁷⁸незможних верств [78]. Однак Орликові не судилося повернутися з еміграції, і цю конституцію не було втілено у життя. У 1733 р. на Лівобережній Гетьманщині завершилася робота з укладення першого кодексу українського права. Це джерело, відоме за назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», мало стати головним юридичним кодексом Гетьманщини. Воно ґрунтувалося на Литовському статуті, «Саксонському Зерцалі», «Книзі порядку», перекладених з польської та латинської мов. Його 30 розділів, 531 артикул і 1714 пунктів охоплювали основні сторони життя українського суспільства і в першу чергу козацького ⁷⁹стану [79]. Однак унаслідок знищення Російською імперією Української держави (вже автономної) цей кодекс не було введено у дію, тому він має значення тільки як пам'ятка правової думки України.

Певне поширення мали збірники основних законів, що діяли на території України («Суд і розправа в правах малоросійських»; «Екстракт малоросійських прав»), укладені представниками значних козацьких родів, відповідно Ф. Чуйкевичем і О. Безбородьком. В архіві Коша Нової Запорозької Січі збереглося чимало судових справ (свідчення запорожців, які притягувались у судових справах Кошем, протоколи їхнього допиту, свідчення втікачів та гайдамаків, скарги на російських офіцерів). Особливу групу документів становлять матеріали Бахмутської слідчої комісії про прикордонні конфлікти,

розшуки втікачів, часом і журнали засідань Слідчої комісії. Тут найчастіше бачимо такі категорії документів: премеморії, списки запорожців, які потрапили у полон, різноманітні реєстри (збитків, завданих ординцями; скарг татар на запорожців; майна, захопленого запорожцями у турків чи татар; майна покійних; митні) [80]. ⁸⁰

Козаки (в Гетьманщині та на Січі) мусили зважати на російське законодавство, яке поступово поширювалося в підросійській Україні. Це передусім «Соборное уложение» (1649) та інші законодавчі акти Російської імперії, що мали кілька різновидів: царські укази, маніфести, устави, рескрипти (акти, адресовані окремим особам), регламенти (правила роботи певних установ). Зокрема, указами Петра I (1722) Гетьманщина підпорядковувалась Сенату Російської імперії, а управління нею передавалось Малоросійській колегії. Іншими указами, починаючи з 1723 р., Петро I почав призначати полковниками українських полків росіян, роблячи ще один крок на шляху ліквідації демократичного устрою Гетьманщини і взагалі до її ліквідації. Цю ж політику продовжила Катерина II, про що свідчать її укази про ліквідацію гетьманства (1754), полково-сотенного устрою на Слобожанщині (1765) і Гетьманщині (1781), скасування козацького війська (1783), про остаточне закріпачення селян (1783), що було юридично оформлено вже Павлом I у 1796 р.; «Жалувана грамота дворянству» (1785), «Маніфест об уничтожении Запорожской Сечи» від 14 (3) серпня 1775 р. [81]. Як слушно ⁸¹зазначив дніпропетровський дослідник В. Воронов, у цих законодавчих актах «відображена національно-колоніальна політика російського царизму в Україні» [82]. Основні ⁸²

закони царського уряду, які стосувалися й козацької України, було видано у перших 23 томах серії «*Полное собрание законов Российской империи*», яка виходила в Петербурзі з 1830 р. Можна вказати також на багатотомну археографічну публікацію «*Письма и бумаги Петра Великого*», де у хронологічній послідовності вміщено чимало указів та листів Петра I, що адресовані гетьманам і старшині: укази 1708 р. старшині, жителям м. Почеп для з'їзду в Глухів для обрання нового гетьмана, указ старшині, яка разом із Мазепою підняла повстання, указ до всього «малороссийского народа» з повідомленням про взяття царськими військами 83 ми Батурина [83].

Щодо матеріалів судочинства Речі Посполитої, то головною й найпоширенішою категорією є скарги, особливо у їхній наративній частині. Тут містилась розгорнута розповідь про події, які змушували позивача звертатися до суду. Саме тут відбито найповніші, порівняно з усіма іншими судовими документами, прояви національно-визвольної та соціальної боротьби, у котрих часто брали участь козаки. Тут міститься також чимало даних про шляхтичів, котрі перейшли на бік козаків і навіть очолювали їх (наприклад Виговські). Автори скарг часто підкреслювали зв'язок локальних виступів із загальними повстаннями, що охоплювали Україну, але тенденційно трактували їх. Скарги відзначає особлива ворожість до українських повстанців, прагнення перебільшити їхню жорстокість тощо. Інформація скарг доповнюється свідченнями возного, свідків та ін. Усі ці матеріали збереглися у великій кількості й містяться переважно у гродських, земських тощо книгах. Останні повністю або у витягах регулярно друкувались, зокре-

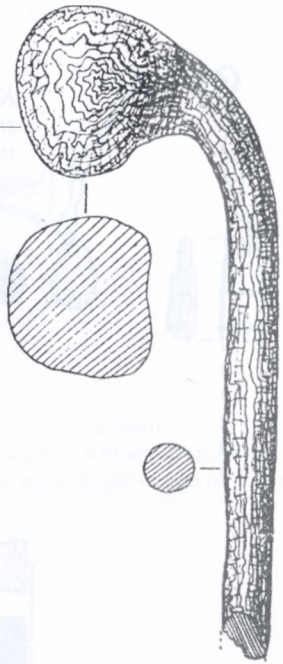
ма у серії «*Пам'ятки української мови*» [84].

84

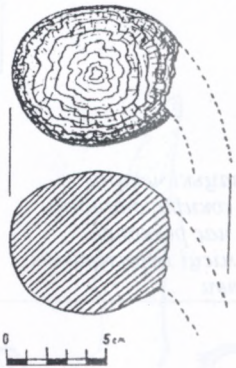
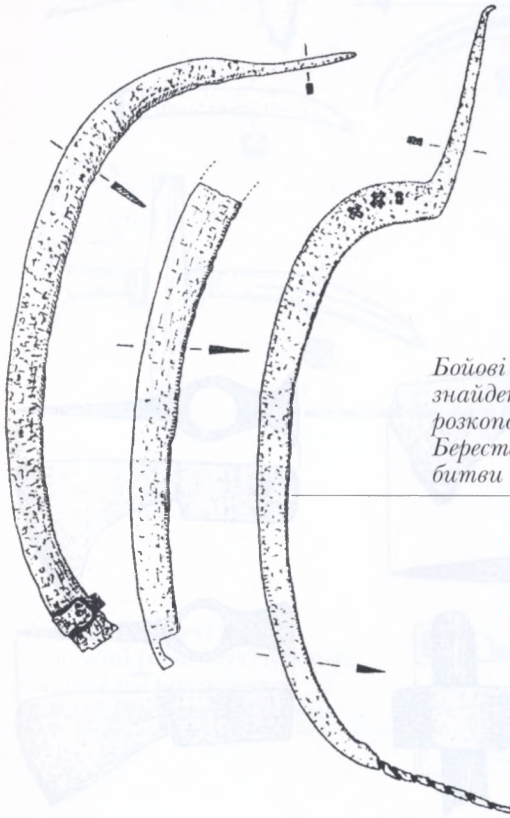
Особливо цінною категорією цієї групи джерел є протоколи допитів повстанців, або конфесати (від лат. «*confessio*» – визнаю), які в практиці Московської держави називали «пытными речами». Їх можна поділити на індивідуальні, звідні та загальні. Найважливішими є індивідуальні конфесати, оскільки їх складали у разі, якщо полонений обіймав високе становище або ж подавав цінну інформацію. Як правило, конфесати створювали під час війн та повстань, вони фіксували дані про особу полоненого, про чисельність козацького війська, його боездатність, командний склад, забезпеченість артилерією, рушницями, порохом, свинцем, провіантом; про плани командування, маршрут пересування військ, наявність суперечностей між різними течіями повстанського табору тощо. Найголовнішим є те, що конфесати дають можливість пролити світло на внутрішню історію Війська Запорозького, частково компенсувати брак джерел, що походять із середовища українських козаків. Додаткову інформацію дають конфесати полонених ординців, хоча вони є лаконічнішими й одноманітнішими. Однак треба усвідомлювати, що далеко не всі полонені свідчили, навіть під тортурами. Нерідко бранці надавали неповну або ж умисно викривлену інформацію, зі зрозумілих причин применшували свою роль у воєнних діях. Тортури часом мали протилежний ефект: втрачаючи розум від болю, полонені давали недостовірні свідчення, переказували напівфантастичні чутки. До того ж протоколи допиту оформлювали вороги повстанців, які коригували їхній зміст, вносили у текст свої оцінки й визначення [85].

85

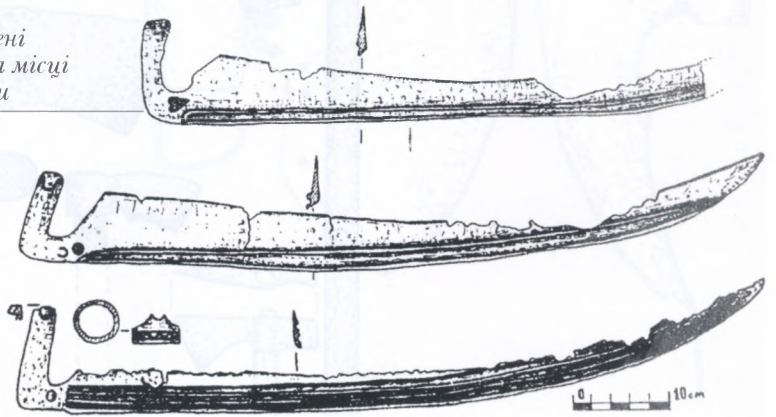
Булава-колотушка, знайдена під час розкопок на місці Берестецької битви

Бойові серпи, знайдені під час розкопок на місці Берестецької битви

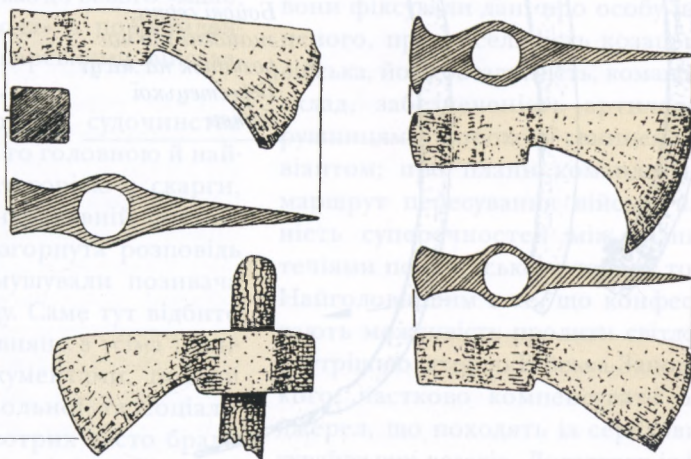

Бойові коси, знайдені під час розкопок на місці Берестецької битви

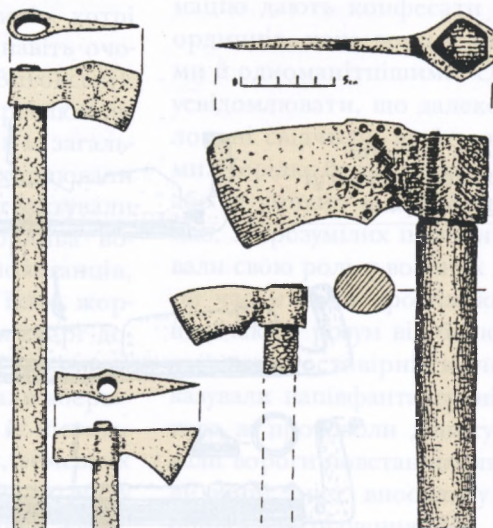

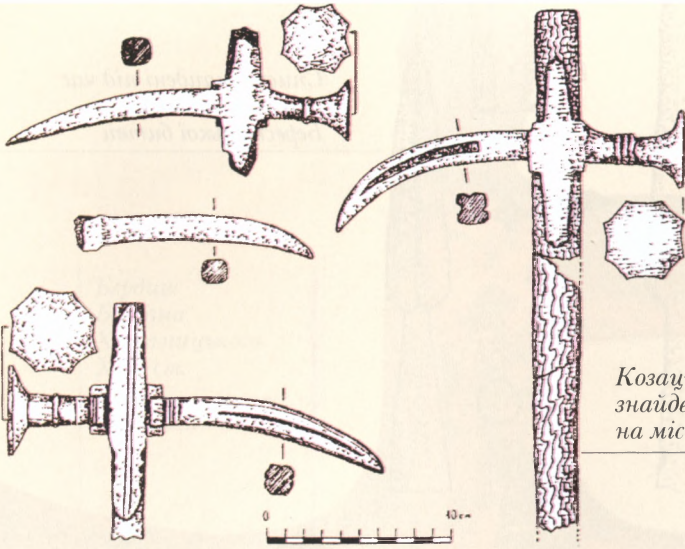

*Кістень (бойовий цін?),
знайдений під час розкопок
на місці Берестецької битви*

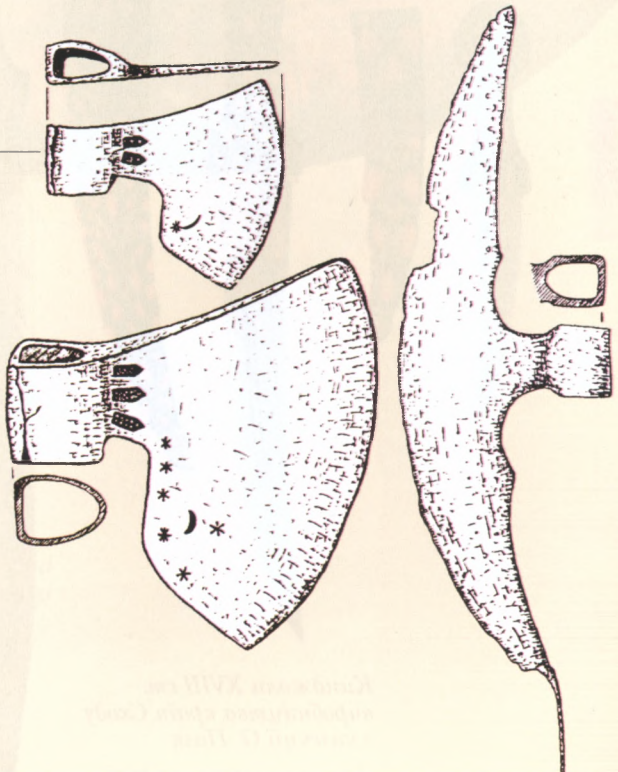
*Козацькі чекани
та сокири, знайдені
під час розкопок
на місці Берестецької
битви*

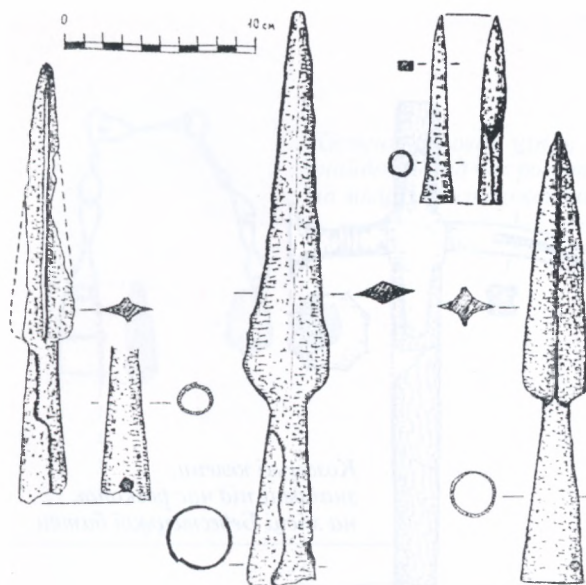

Козацькі келени,
знайдені під час розкопок
на місці Берестецької битви

Польські (ліворуч) та
російський (праворуч) бердиші,
знайдені під час розкопок
на місці Берестецької битви

*Списи, знайдені під час
розкопок на місці
Берesteцької битви*

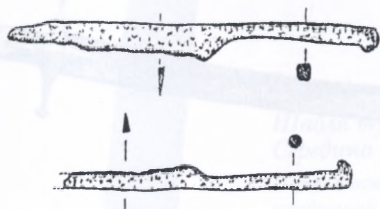

*Кинджали XVIII ст.
виробництва країн Сходу
з колекції О. Поля
Державний історичний музей
ім. Д. Яворницького,
Дніпропетровськ*

*Бердиш
Богдана
Хмельницького.
XVII ст.*

*Національний музей
у Кракові, Польща*

*Метальні ножі, знайдені
під час розкопок на місці
Берестецької битви*

*Шабля з портретом Б. Хмельницького
XVII ст. (?) з гардою XVIII ст.*

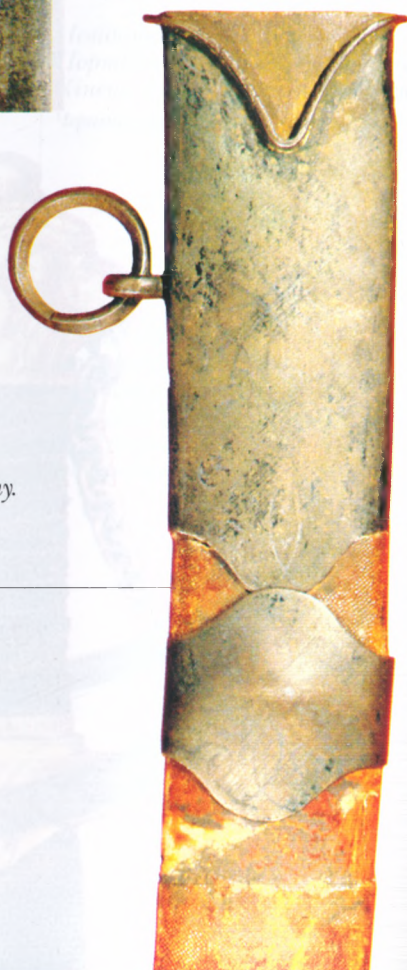
Національний музей у Кракові, Польща

*Карabela.
Друга половина XVII ст.*

*Переяславський державний
історичний музей*

*Шабля турецького типу.
Середина XVII ст.*

*Переяславський державний
історичний музей*

Шабля. XVIII ст.
Польща

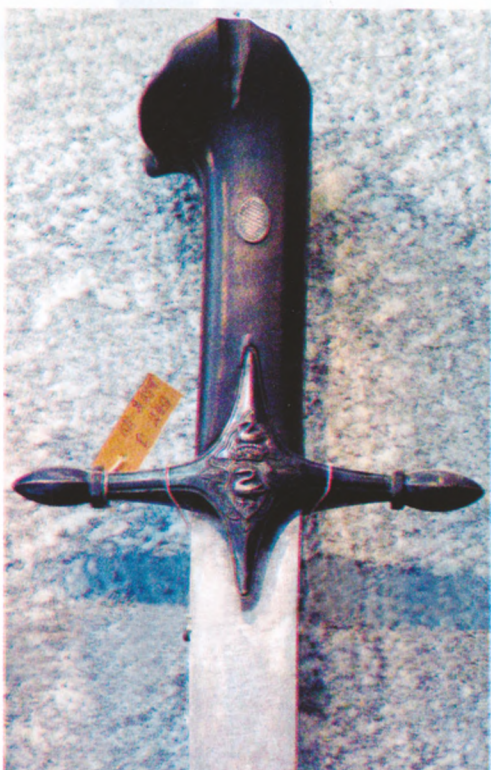
Переяславський державний
історичний музей

*Герб «Лебідь» («Labeledz»)
шляхетсько-козацької родини
Дуїних-Борковських*

*Невідомий автор.
Портрет В. Дуїна-Борковського.
Кінець XVII – початок XVIII ст.
Чернігівський художній музей*

*Шабля турецького типу
(клинок перського типу –
шамшир). XVIII ст.*

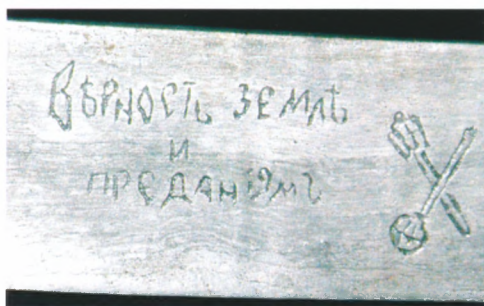
*Державний історичний музей
ім. Д. Яворницького,
Дніпропетровськ*

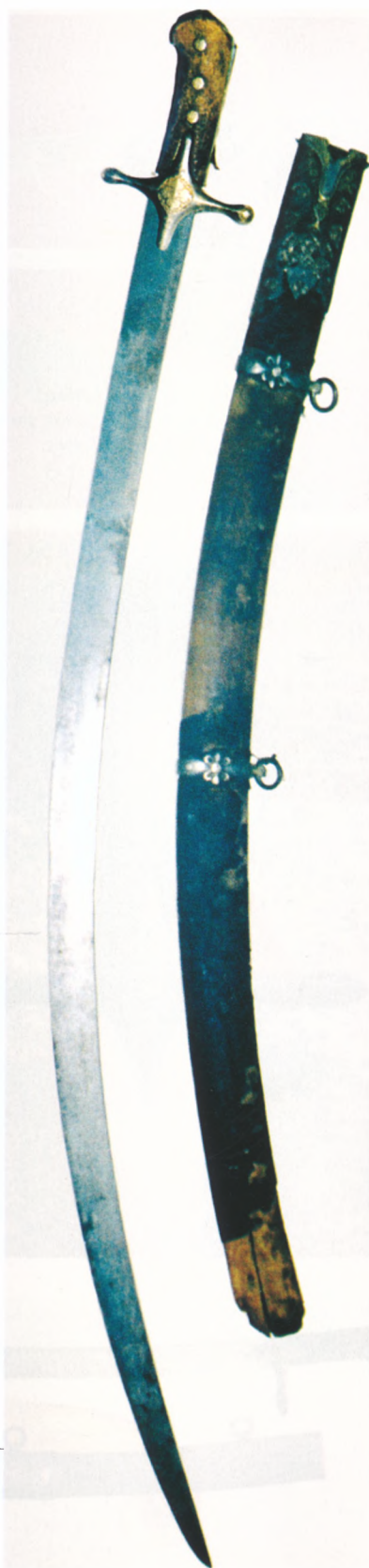
Шабля з клинком
перського типу.
XVII ст.

Державний
історичний музей
ім. Д. Яворницького,
Дніпропетровськ

Карabela. XVII ст.
Туреччина – Україна

Державний історичний музей
ім. Д. Яворницького,
Дніпропетровськ

*Шабля перського
типу. XVIII ст.*

*Харківський державний
історичний музей*

Лук. XVII ст.
Національний музей
історії України, Київ

Невідомий
автор.
Портрет
Дмитра
Вишневецького
1563 р.
Національний музей
історії України,
Київ

Стрели,
знайдені під
час розкопок
на місці
Берестецької
битви

*Бароковий стиль у козацькій геральдиці:
печатки міст Києва, Переяслава і Стародуба*

*Печатка
гетьмана
Григорія
Лободи
1596 р.*

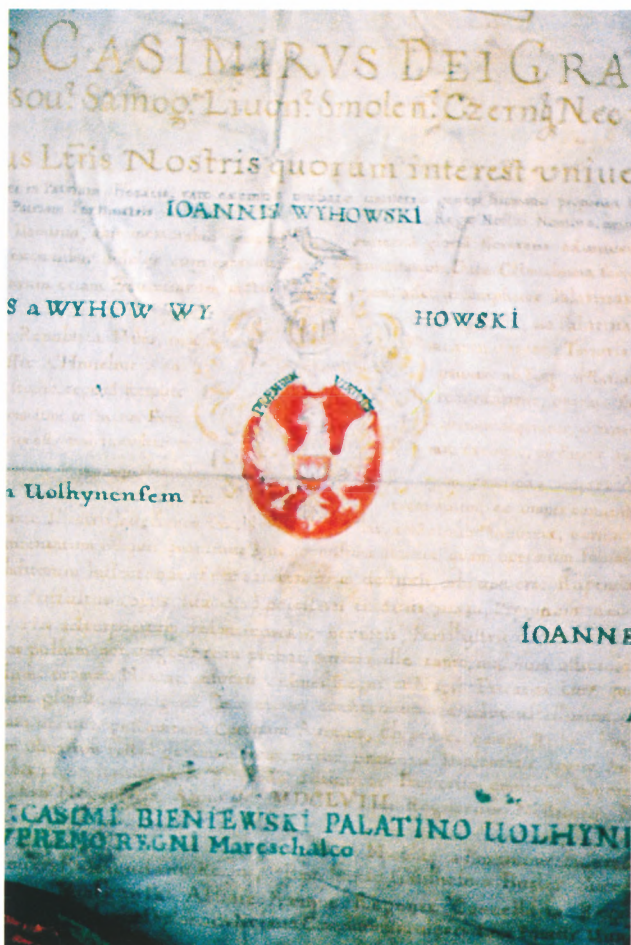
*Герб Війська
Запорозького
Низового 1622 р.*

*Герб Богдана
Хмельницького
в літописі
Саміла Величка*

Герб Війська
Запорозького з
літопису Григорія
Грабянки

*Герб Івана Виговського
у привілеї 1658 р.*

*Печатки Війська
Запорозького часів
Івана Брюховецького*

Piękna tak łasny Kieżyć, iest Panna Przeczysła /
 Bo ia tak w Piśmie zowie ley Panegyrysta .
 Jutrzenka zas JA U SWJSTU, pięknie figuruje /
 Gdy Przedwiecznemu Prawdy Słońcu MarBalkuie .
 Tu pod Arzysem obojgu stać co ja przyczyna ;
 Niedziw : Bo tam stać Pannie z Janem nie nowina .

RESPIRANT GROEBIS DEPICTA COLORIBVS ARMA PESTANA.

I. C.
N. M.

Rzecz by snad, ze ee ROZE wlecznie juz swiadkitaly
 Gdyis grobowym piastem Parki przysypdly.
 Lecz Ja mowia: ee KWIATY cyj kiedy swisdnieto
 Tiafiora, Mars z Minerwa, zdroy Wastallki leia.
 Wadto, je z GREGORZEM, sa w Elis przemiesione:
 Toe edm nstawiczyney sa wioonie saBlublenie.
 Hic, ver purpureum viridantia gramina gignit,
 Et paradisiis spargit odore ROSAS. Festinat.

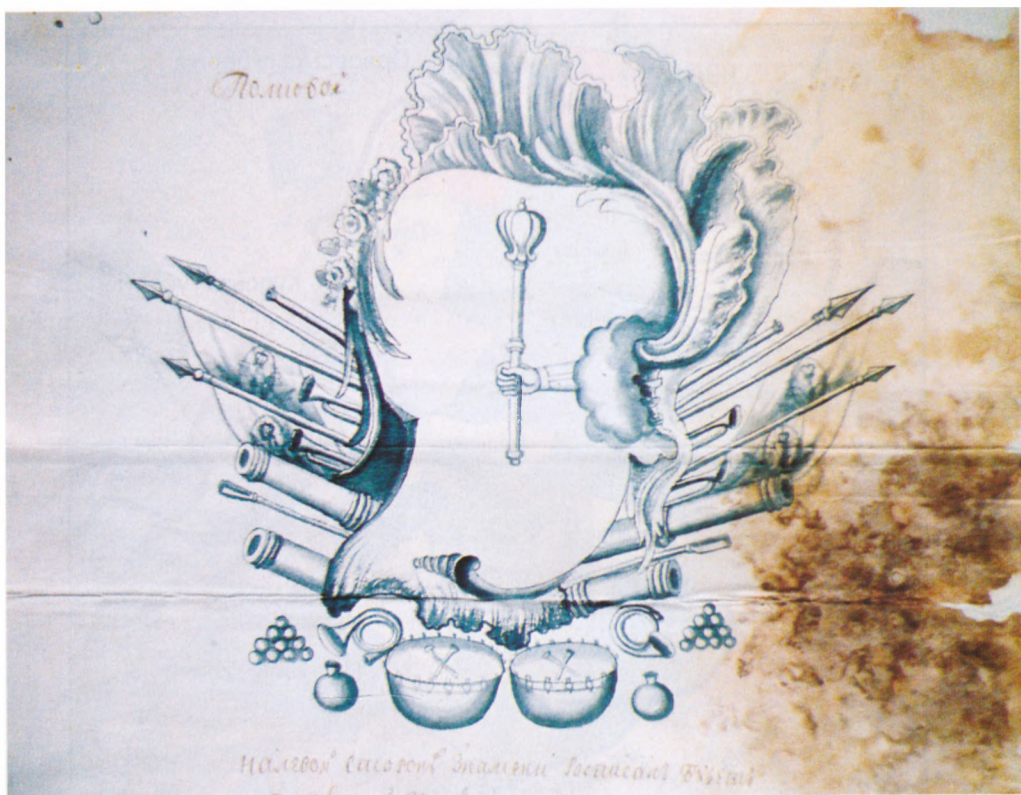
berget

Родовий герб
 Донців-Захаржевських
 у панегірику
 «Bogaty winydarz»

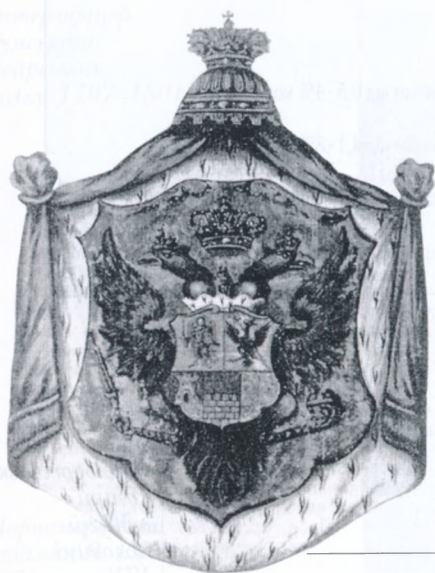
Герб Івана Мазепи
 1689 р.

Родовий герб гетьмана
 Івана Мазепи на печатках
 Сенчанської другої сотні
 та міста Чорнухи

Герб Лубенського полку
на малюнку сотенного
прапора в листі полковника
Івана Кулябки 1758 р.

Печатка
протовчанського
полковника
1769 р.

Герб Малоросії
1766 р.

Території
 проживання
 групи
 «малоросійські
 козаки»
 в другій
 половині
 XIX ст.

*Унтер-офіцер
Сумського
гусарського
полку. 1797–1801 рр.*

*Гейслер Х.
Малоросійський козак.
1780-ті рр.*

*Чорноморський
атаман Я. Кухаренко.
XIX ст.*

*Чорноморські козаки.
1787-1803 рр.*

*Пікет запорожців
на Дунаї. XIX ст.*

*Печатка
Чорноморського
козацького
війська.
Початок
XIX ст.*

Територія перебування задунайських
запорозжів протягом XVIII –
початку XIX ст.
(перші десятиліття XIX ст.)

(Карта Бессарабии, Молдавии, Валахии и части
земель к оным принадлежщих // Національний
архів Республіки Молдова. – Фонд бібліотеки)

Верхній Дунавець. 80-ті рр. XIX ст.

Місце колишньої Дунавецької Січі. 2001 р.

Фото В. Кушніра

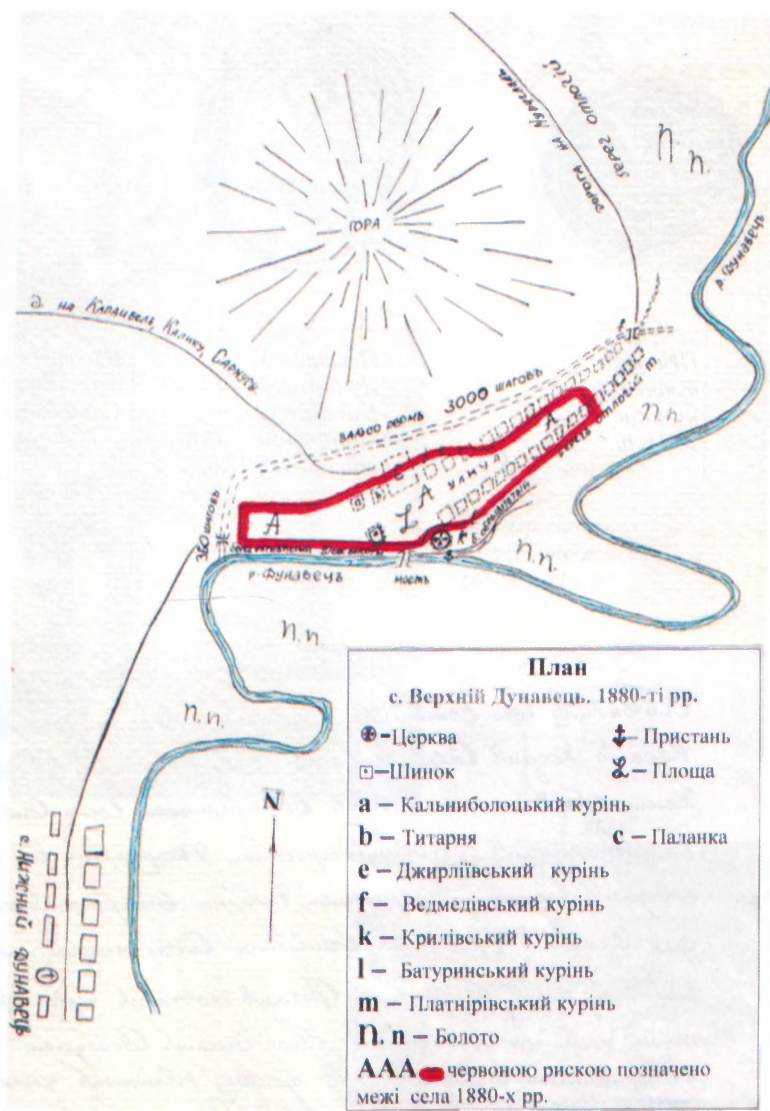
*Пам'ятний знак
на місці Дунавецької
Січі. 2001 р.*

Фото В. Кушніра

*Верхній
Дунавець.
2001 р.*

*Фото
В. Кушніра*

План с. Верхній Дунавецъ. 1880-ті рр.

Катирлез. 2001 р.
Фото В. Кушніра

*Офіцер Бузького
козацького війська.
1803–1812 рр.*

*Урядник і козак Бузького
козацького війська.
1808–1812 рр.*

*Обер-офіцери Бузького
уланського війська.
1803-1812 рр.*

Варта чорноморських козаків на Кубані. XIX ст.

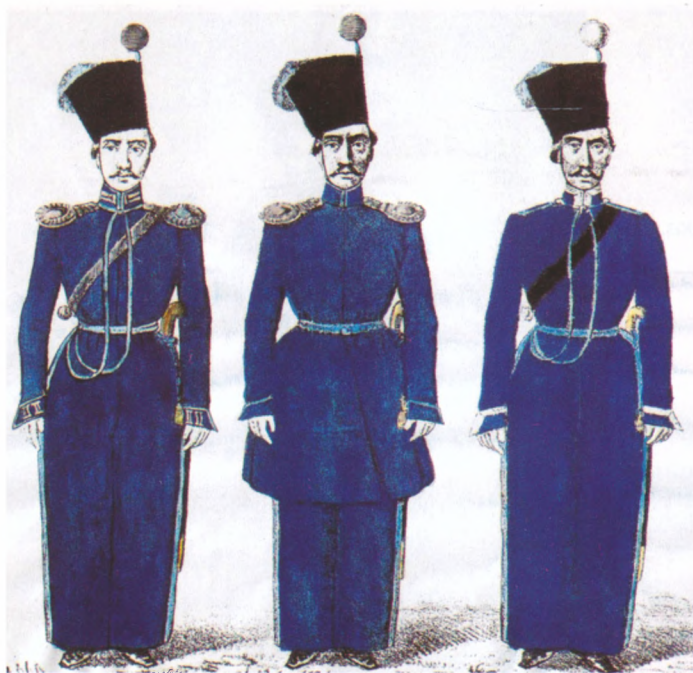

*Козак Дунайського
козацького війська.
1844-1845 рр.*

*Обер-офіцер
Азовського
козацького війська.
1841-1845 рр.*

*Козак
Малоросійських
кінних козацьких
полків.
1831–1838 рр.*

*Офіцери й урядник
Дунайського
козацького війська.
1844 р.*

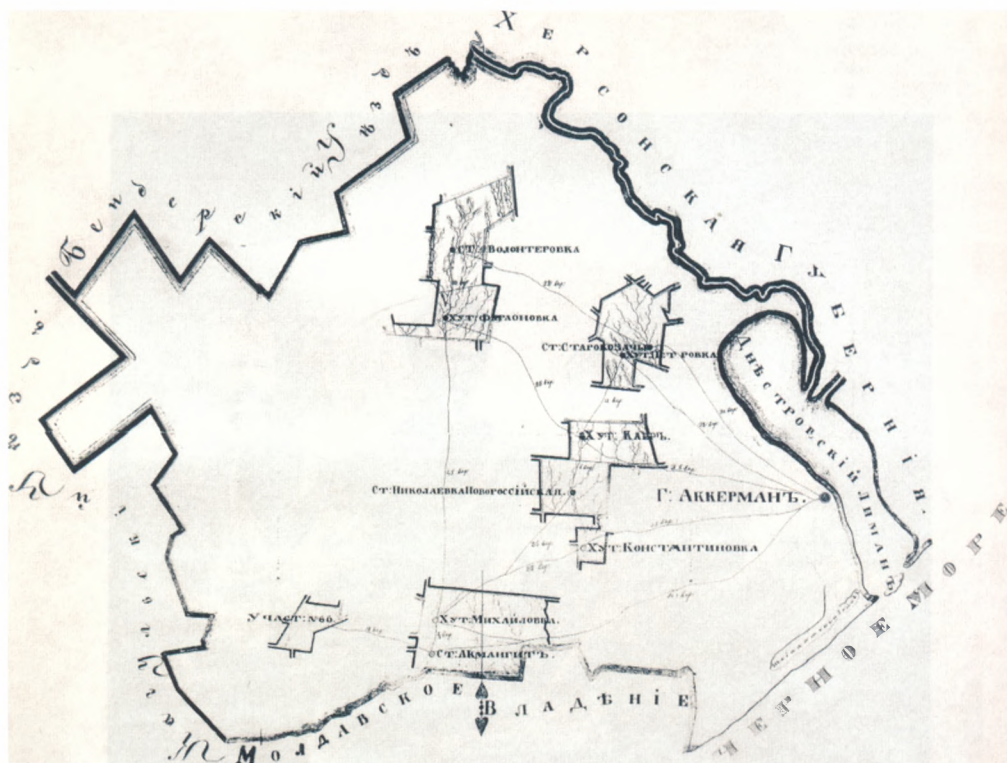
*Військове правління Дунайського
(Новоросійського) козацького війська. 1858 р.*

*Печатка
Дунайського
козацького
війська*

*Печатка
Бузького
козацького
війська*

Землі Дунайського козацького війська. 1860-ті рр.

Офіцери та козаки
Новоросійського
козацького війська
в парадних
мундирах.
1858 р.

Звісно, першорядне значення мали б джерела, створені внаслідок діяльності козацьких рад (загальних чи старшинських), однак жодне (!) із них, створене у XVI–XVII ст., не збереглося. Про те, які питання там обговорювалися і які ухвали було прийнято, дослідники довідуються з інших джерел.

Цілком протилежною є ситуація з документами сеймів та сеймиків Речі Посполитої. В той час, коли у переважній більшості європейських держав XVI–XVII ст. перемагав і зміцнювався абсолютизм, у Польщі формувалася шляхетська республіка з виборним монархом на чолі. За таких умов величезна роль у Речі Посполитій належала сейму – станово-представницькому органу, що мав законодавчі повноваження і скликався регулярно. Важливу роль у системі державного устрою, особливо на місцях, відігравали сеймики – з'їзди магнатерії воєводств (земель, повітів) 86 [86]. З численних сеймових документів особливе значення мають прийняті ними постанови («конституції»). Це офіційні документи, котрі відбивали офіційну позицію уряду Речі Посполитої і мали силу закону. Чимало з них присвячено вирішенню української, зокрема козацької проблеми. Тільки за 1590–1638 рр. було прийнято 16 таких документів («Про свавілля українських козаків», «Про козаків та свавільних людей», «Про низовців» (1593), «Ординація Війська Запорізького реєстрового» 87 (1638) та ін.) [87]. Як слушно зазначив М. Ковальський, «вони були скеровані на придушення народних пов-

22.6.

Матеріали станово-представницьких органів

стань... і тому вимагають особливо критичного до себе ставлення» [88]. 88 До них прилягають 10 «конституцій» за назвою «Про грецьку релігію», які опосередковано стосуються козаків – оборонців православної Церкви. У сеймових щоденниках, коли ті цитують промови «послів», тобто депутатів, королівські інструкції тощо, часто йдеться про козацькі повстання та заходи боротьби з ними. Мало збереглося протоколів засідань сеймової ради (сенатус консультум), які фіксували хід обговорення у вищих колах держави найважливіших політичних питань, у тому числі й щодо козацтва. З сеймових документів найважливішими є лядум (постанови) та інструкції депутатам на сейм, які ухвалювались у величезній кількості (за нашими підрахунками, тільки у 1648–1654 рр. їх було прийнято півтори тисячі). Ці джерела відбивають погляди шляхти конкретного регіону Речі Посполитої на козацьку проблему, на заходи, які вони вважали за потрібне вжити проти козацьких повстань. Свого часу матеріали сеймиків українських земель активно публікувалися [89], однак пізніше 89 українська історіографія, на відміну від польської, не виявляла особливого зацікавлення цими джерелами, і тільки останніми роками намітилися певні зрушення [90]. 90

22.7.

*Матеріали
дипломатичного
характеру**Міжнародні договори
й угоди*

Рештки архіву Старої Січі розпорошено, це переважно матеріали дипломатичного характеру – міжнародні договори, угоди, листування з іншими державами (Кримське ханство, Османська імперія, Московська держава, Австрійська імперія, Швеція та ін.). На думку В. Сергійчука, візит Дмитра Вишневецького-Байди до Стамбула (1553) започаткував офіційне визнання українського козацтва в міжнародних відносинах. Однак ці перші угоди не збереглися або, принаймні, досі не виявлені. Найпершими хронологічно зі збережених є угоди, що регулювали взаємовідносини між Січчю та Річчю Посполитою: Вільшанська (1617), Раствавицька (1619), Куруківська (1625) і Боровицька (1637) [91]. Куруківську угоду, відповідь від 9 серпня 1634 р. польського короля послам Війська Запорозького, інструкцію козакам від польського уряду від 21 лютого 1638 р. і «Ординацію» (1638) разом із деякими іншими документами дипломатичного характеру XVII–XVIII ст. було видруковано у томах-додатках до «Історії Малороссии» М. Маркевича. Та й у двох перших томах цього твору, які нещодавно перевидано, автор широко цитував такі джерела, як конституція Пилипа Орлика 1709 р. і «Рішительні статті» (1728) [92]. Переяславський договір (1630) вперше опублікував П. Куліш [93]. Низка документів

та листів, що походять із козацького і татарського боку, дає змогу реконструювати текст угоди від 3 січня 1625 р. про військовий союз між Січчю та Кримським ханством [94]. Існує також група важливих міжнародних договорів, у котрих ішлося про долю України та козацтва, однак вони укладались без участі представників Січі або Гетьманщини (польсько-турецькі договори 1607, 1617, 1621, 1623, 1640 рр.) [95].

Велике значення мали мирні договори, укладені українським урядом з Річчю Посполитою, а саме: Зборівський (1649) та Білоцерківський (1651), а також з Османською імперією (угода про вільне плавання й торгівлю на Чорному морі), українсько-кримське порозуміння під Озерною 22(12) грудня 1655 р. (Слід розрізняти Зборівський договір між Українською державою – Гетьманщиною та Річчю Посполитою від Зборівського польсько-кримського договору, хоча вони й пов'язані один з одним.) Ці акти були наслідком активної дипломатичної діяльності обох сторін, а не однієї, як намагалася підкреслити панівна верхівка Речі Посполитої, називаючи Зборівський договір «Декларацією ласки» короля Яна Казимира Війську Запорозькому [96].

Усі інші зовнішньополітичні договори й угоди не дійшли до нашого часу, але їхні тексти, насамперед Бахчисарайського (1648) та Яського договорів (1650), можна частково реконструювати на основі свідчень інших джерел, як-от хроніки Я. Рудавського [97]. Варто згадати також два договори, укладені Річчю Посполитою з Кримським ханством, що безпосередньо стосуються історії Національно-визвольної війни; польсько-татарські договори: Зборівський (17 серпня

- 98 1649 р.) [98], Кам'янець-Подільський (17 грудня 1653 р.), Варшаво-Бахчисарайський (березень, вересень 1654 р.). Походження останнього безпосередньо пов'язане з укладенням російсько-українського союзу. Ініціатива його створення виходила від Речі Посполитої, про що свідчить інструкція послові до Криму С. Яскульському від 20 лютого 1654 р. Своєю чергою, Іслам-Гірей III направив до Варшави посла Сулейман-агу з повноваженнями для укладання нового договору, який зберігся частково і тільки в польському варіанті [99]. Цей договір можна кваліфікувати як воєнний пакт між Річчю Посполитою і Кримським ханством. Текст Кам'янець-Подільської угоди, укладеної під час Жванецької битви, не зберігся, або ж ця угода була усною. Тому навряд чи вдасться коли-небудь перевірити точність її реконструкції, проведеної деякими істориками [100]. Нарешті, варто згадати і про дві локальні угоди, укладені керівниками окремих частин української та польської армій. Це умови капітуляції польського гарнізону фортеці Кодак (нині – Дніпропетровськ) українським повстанцям на чолі з полковником М. Нестеренком, П. Шумейком та Я. Вовченком (1 жовтня 1648 р.), скріплені присягою останніх [101], а також умови капітуляції заgonу полковника І. Богуна (Федоренка, Федоровича), який боронив фортецю Сучаву, та присяга козаків на вірність цим умовам (9 жовтня 1653 р.) [102].

Українсько-російський договір 1654 р.

Переяславська рада 18 (8) січня 1654 р. започаткувала оформлення російсько-українського військово-політичного союзу, а невдовзі й першого

російсько-українського міждержавного договору. Цю проблему ґрунтовно досліджувала низка істориків, а останнім часом побачили світ кілька капітальних монографій та збірників статей [103]. Однак і досі це надзвичайно актуальне та складне питання недостатньо вивчено насамперед через брак джерел. Цікаво, що головні договірні матеріали не могли знайти вже у 1669 р. Власне, договору 1654 р. і не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді. У кращому випадку можна було знайти остаточний текст так званих «Березневих статей» – найголовнішої частини договору. Слід підкреслити важливу специфічну його особливість: він укладався кількома станами українського суспільства і тому містив кілька груп документів, а не лише «Березневі статті».

Власне, «Березневі статті» збереглися у трьох чернетках-редакціях, а саме:

«20 статей» – запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23 (13) березня 1654 р. [104];

«23 статті» – чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорозького, подана представникам російського уряду 24 (14) березня 1654 р. [105];

«11 статей» – скорочена і змінена редакція «23 статей», подана російському уряду 31 (21) березня 1654 р. [106].

Варто зазначити, що «14 статей», або ж «Переяславські статті» [107], що їх російський уряд видавав за остаточну редакцію «Березневих статей», насправді не були нею. Це є російсько-український договір 1659 р., підписаний після поразки України в російсько-українській війні 1658–1659 рр. гетьманом Ю. Хмельницьким та представником російського уряду князем А. Трубецьким, причому

останній представив гетьманові цей договір як автентичні «Богданові статті» 1654 р.

- 108 Зміст згаданих трьох редакцій «Березневих статей», встановивши розбіжності між ними та пояснивши причини цього, свого часу докладно проаналізував А. Яковлів [108]. Тут вкажемо лише, що основне ядро «статей» в усіх трьох редакціях тотожне, а надати перевагу котрійсь із редакцій немає достатніх підстав. «Березневі статті» треба розглядати у тісному зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також із відповідними царськими грамотами. Наприклад, саме в царських грамотах знаходимо апробацію чисельності Війська Запорозького (60 тисяч козаків). Більшість статей, поданих 24 березня 1654 р., було прийнято й підтверджено жалуваними грамотами Олексія. Необхідно врахувати також два послання Б. Хмельницького до царя з проханням підтвердити окремі пункти договору або ж права та привілеї відповідними царськими жалуваними грамотами, де йшлося про ствердження «прав і вольностей» [109]. У відповідь було видано 4 царські жалувані грамоти, які підготував думний дяк А. Іванов. У першій проголошувалося прийняття України до складу Московської держави, але водночас підтверджувалися «права й вольності» всіх категорій її населення [110]. Друга грамота, дуже велика за обсягом, підтверджувала деякі «права й вольності» Війська Запорозького з числа тих, що згадувалися в «23 статтях», а саме в пунктах 1, 2, 5, 7, 13, 14 [111]. Ще дві грамоти було видано відповідно до 5-го пункту «23 статей» й усного наказу українським послам. Цар підтверджував тут передачу «на гетьманську булаву» Чигиринського староства, а також Гадяча й Гадяцької

«вольності» (у приватну власність Б. Хмельницькому та його нащадкам) [112].¹¹² Ще чотири грамоти вручили при відправці посольства П. Тетері й С. Зарудного.

Слід зазначити, що не лише з посольством Тетері й Зарудного треба пов'язувати укладення договору 1654 р., як досі вважалося. Деякі його пункти обговорювало в Москві наступне українське посольство, яке очолював Ф. Гаркуша. 21 (11) квітня 1654 р. відбулися його переговори з царем і боярами. Наступного дня на гетьманські пропозиції, передані в усній формі, Ф. Гаркуша отримав царську жалувану грамоту, якою знову підтверджувалися «права й вольності» Війська Запорозького. В ній, зокрема, йшлося про таке: «И мы... хотим... по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилія, и свободи, и добра содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого премоенения» [113].¹¹³

За 6-ма дуже важливими пунктами з 23-х не було досягнуто згоди, принаймні, збережені редакції цього не засвідчують; зафіксовано лише протилежні позиції обох сторін (наприклад стаття про зовнішню політику України). Якщо український уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, то московський намагався заборонити йому зноситися з Річчю Посполитою та Османською імперією, обмежуючи цим самим суверенітет України. У збережених редакціях «Березневих статей» немає відповіді на те, яким чином було розв'язано це та інші спірні питання. Вони, вочевидь, мали вирішуватися пізніше, так би мовити, «у робочому порядку». До того часу кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила зі свого розуміння конкретного пункту договору.

Не можна не згадати й про очевидні недоліки договору 1654 р., який не обумовлював цілої низки важливих питань. Про деякі з них ішлося, напевно, ще під час переговорів у Переяславі, про що свідчать кілька листів, писаних шляхтичем С. Павшею, гамбурзька газета «*Ordinari Dienstagszeitung*» («Ординарна вівторкова газета»), яку нам вдалося виявити у зібраннях згадуваного центру дослідження старонімецької преси в Бремені, німецька хроніка «Театр Європи». З листів бачимо, що російський уряд вимагав від українського розірвати союз із Кримським ханством, заборонити приватне винокуріння, вживання тютюну; вигнати з України євреїв, а тих, хто продовжував би торгувати з ними, відлучати від церкви. Висувалися нібито й вимоги перехрещення українців, заборонити простолоду носити гарні сукні й сап'янці тощо [114]. Безперечно, тут далися 114
знаки недостовірні чутки, тим більше, що про справжній зміст умов договору знало тільки дуже вузьке коло старшини. Однак ці дані проливають світло на ті вимоги російського уряду, які справді ставилися перед представниками українського, але не були прийняті останніми. Принаймні, деякі з цих вимог чітко простежуються й у другій половині XVII – на початку XVIII ст., як-от спроби заборонити козакам виготовляти й продавати горілку, запровадити на винокуріння державну монополію, як у Росії.

Друга група документів, що складають договір 1654 р., відбиває процес порозуміння з російським урядом міщанського стану України [115]. 115
Міщани домоглися письмових гарантій щодо збереження фактично статус-кво українських міст та їхнього населення.

Третю групу документів договору 1654 р. мали сформувати угоди з Москвою представників Київської православної митрополії, однак тривалі переговори не призвели до порозуміння.

Основна ж маса населення (селянський стан) взагалі не брала участі в цих переговорах, бо не була суб'єктом політичного права й не могла безпосередньо впливати на укладення договору. Не можна не сказати і про те, що в переговорах і в Переяславській раді не брали участі представники Західної України, значної частини Правобережної України, Запорозької Січі. Все сказане вище переконує в тому, що перший російсько-український договір був незавершеним, недосконалим і не мав односпайної підтримки в українському суспільстві. І все ж у тому варіанті, який більш-менш оформився у 1654 р., він був фактично рівноправним, отже, взаємовигідним, і відкривав перспективи для зміцнення позицій обох держав. Однак після сепаратного Віленського перемир'я 1656 р. і особливо по смерті Б. Хмельницького московський уряд повів наступ на незалежність України, що призвело до підписання 1659 р. нового, вже нерівноправного, договору, який перетворював Україну на автономну одиницю Російської імперії, а в подальшому (у другій половині XVII–XVIII ст.) поступово було ліквідовано й українську політичну автономію.

Важливими є також міждержавні договори Гетьманщини з Річчю Посполитою та Московською державою другої половини XVII–XVIII ст. З першою державою було укладено Гадяцький (1658) [116], Слободищенський, 116
або Чуднівський (1660), Острозький (1670), а з Московською – такі «статті» (договори): Батуринські (1663),

Московські (1665), Глухівські (1669), Конопотські (1672), Коломацькі (1687), «Рішительні» (1729). Також у низці важливих міжнародних договорів ішлося про долю України та козацтва, однак вони уклалися без участі представників Січі або Гетьманщини: Андрусівський (1667), Бучацький (1672), Журавненський (1676), Бахчисарайський (1681), «Вічний мир» (1686), Константинопольський (1700), Прутський (1711), Ясський (1739), Кючук-Кайнарджийський договори 117 (1775) тощо [117].

*Міждержавне листування.
Листи Української
держави-Гетьманщини
та Запорозької Січі*

Цей комплекс джерел є одним із найбільших зі створених на Січі та Гетьманщині. Перші з цих пам'яток припадають на XVI ст., а з початком XVII ст. їх кількість значно зростає. Багато з них пов'язані з дипломатичними заходами Війська Запорозького на сеймі 1632 р. Тоді було створено низку листів до сейму, магнатів Речі Посполитої, насамперед до литовського гетьмана Криштофа II Радзивіла, з метою об'єднати зусилля православних та протестантів і домогтися поступок від новообраного короля та сейму Речі Посполитої [118]. На роки Національно-визвольної війни припадає вже 348 документів цієї категорії, причому гетьман Б. Хмельницький підготував 245 листів, генеральний писар І. Виговський – 26, 47 послань створили різні полковники й дипломати Української держави-Гетьманщини, в тому числі М. Кривоніс – 3, Д. Нечай – 4, П. Шумейко – 2 тощо, представники нижчої ланки урядової адміністрації (сотни-

ки, городові отамани й війти) – 24. Однак тільки листи Б. Хмельницького сконцентровано в одному збірнику [119], всі інші розпорошено по архівах та різноманітних археографічних виданнях і лише нещодавно взято на облік [120]. 119

Формуляр листів представників українського генерального уряду та місцевих влад має певну специфіку. Звісно, є інтитуляція, інскрипція і салютація, причому остання нерідко передує інскрипції-інтитуляції; інвокації та апрекації взагалі немає. В основній частині листів постійною є розгорнута нарація, також диспозиція, яку такою можна назвати досить умовно. Річ у тім, що в листах, адресованих монархам та представникам урядів зарубіжних країн, містилися не накази, а різні пропозиції та пояснення, прохання гетьмана й інших представників повстанського табору. Постійною є короборація, значно рідше – аренга й промульгація, санкції майже немає. У заключному протоколі листів зазвичай є тільки датум. Особливу увагу автори листів приділяли інтитуляції та інскрипції, у вживанні яких можна помітити ті самі особливості, що в універсалах та наказах. Слід, проте, враховувати, що згадки про короля Речі Посполитої в інтитуляції листів українських урядовців нерідко вживали за інерцією й вони не мали якогось практичного значення. Відзначимо, що в листах до Москви ретельно відтворювали титул адресата, аренга часто поєднана з інскрипцією («Божией милостью») – це вплив указівок російського уряду. Ще в першому листі Б. Хмельницького до царя (18 (8) червня 1648 р.) мали місце відхилення від канонів [121], але вже у відповіді було на це вказано й наведено зразки титулів російського володаря. Україн- 121

ський уряд, місцева адміністрація теж вимагали від своїх адресатів усталених норм дипломатичного листування, про що свідчить, зокрема, лист глухівського сотника С. Вейчика. Загалом формуляр листів є гнучкішим та мінливішим, ніж універсалів та наказів. Це пояснюється і специфікою епістолярного жанру, і різноманітністю питань, що порушувалися у листах, і необхідністю врахування канцелярської традиції тієї країни, куди адресувався лист, врешті й політичної ситуації на той момент, також особистими уподобаннями авторів. Не випадково саме серед листів є найбільше тих, що писані латиною та польською мовою. Дуже різноманітним є коло адресатів, яким надсилали листи з повстанського табору. Зокрема, з 245 листів Б. Хмельницького, адресованих монархам та членам урядів зарубіжних держав, 112 припадає на Московську державу, 91 – на правителів Речі Посполитої. До інших держав (Трансільванія, Кримське ханство, Османська імперія, Молдавія, Швеція, Венеція) надіслано 43 листи, причому 23 з них адресовано правителям Трансільванії. Звісно, треба зважати на деформацію джерельної бази, її втрати, що не дає змоги встановити точної картини інтенсивності міждержавного листування українського уряду.

Дипломатичне листування різноманітне за змістом. Насамперед вкажемо на найбільшу групу листів, у яких висвітлюється історія українських посольств. Їхніми авторами були не лише гетьман чи генеральний писар, а й українські дипломати. Можна вирізнити й групу «вістових листів», в яких представники України інформували про наслідки боїв, пересування військ Речі Посполитої та Кримського ханства тощо. Значно рідше

такі листи писали представники місцевої адміністрації. Обсяг «вістових листів» різний: часом це коротенька цидула про результати боїв, переміщення військ тощо, часом – солідна реляція.

Дуже поширеною є група «проїжджих листів». Вони мають чимало спільного з глейтами, через що їх часом плутають, але є й відмінні риси. Головна з них та, що «проїжджі листи» містять у своїй диспозиції не наказ, як універсали, а прохання, оскільки наказ гетьмана про вільний пропуск його представників на територію іншої держави просто не мав юридичної сили. «Проїжджі листи» зазвичай засвідчують особу власника, стисло характеризують суть його місії. Хоча в них є й деякі інші моменти, найчастіше прохання про підтримку дипломатів, а в цілому їх можна визначити як рекомендаційні листи. «Проїжджі листи» для купців, паломників тощо видавалися у великій кількості, причому не лише генеральною старшиною та полковниками, а й представниками нижчої ланки урядових структур України. Характерно, що у формулярнику (1656 р.) військового канцеляриста Семена Галуговського (Голухівського), майбутнього генерального писаря за гетьманата Ю. Хмельницького, було вміщено зразок «проїжджого листа» 1650 р. Такі листи видавали полковники Війська Запорозького купцям, які їхали з України в Московську державу [122]. Взагалі листи представників Гетьманщини та Січі не виявлено в повному обсязі, навіть не систематизовано, їхні публікації присвячені конкретній особі чи епізоду дипломатичних відносин [123].

Дипломатичне листування Коша стосується взаємовідносин із сусідніми державами, врегулювання прикор-

122

123

донних конфліктів, розмежування спірних земель. Ці документи дають змогу простежити процес поступового обмеження автономії Січі російським урядом у XVIII ст. і, зрештою, її ліквідації.

Листи представників інших держав

Дипломатична кореспонденція іноземних держав, адресована урядам Гетьманщини та Січі, збереглася у значній кількості, причому першість, поза сумнівами, належить листуванню Речі Посполитої та Московської держави. Переважну більшість цих документів було створено від імені королів і царів, представників вищих урядових кіл, військового командування та дипломатів, деякі ж – від імені представників місцевої адміністрації у прикордонних районах, а в Речі Посполитій – і сейму.

Найважливішу частину цієї групи документів становлять листи, адресовані керівникам Української держави. Вирізняється також досить чисельна група вірчих грамот, тобто офіційних документів, що посвідчують особу й повноваження посла. Розглядаючи вірчі грамоти і рекомендаційні листи, що їх нерідко польські канцеляристи називали «креденсовими листами», необхідно також згадати універсали-глейти, що видавалися дипломатам Речі Посполитої.

Великий комплекс дипломатичної документації Петра I та Івана V, адресованої гетьманам І. Самойловичу, І. Мазепі та І. Скоропадському опублікований у вищезгаданій серії «Письма и бумаги Петра Великого», а також українськими археографами [124]. Далі за значенням іде дипломатичне листування панівних кіл

Османської імперії, в тому числі Кримського ханства [125].

125

Меншу в цілому вартість має листування представників іноземних держав, у котрих порушувалося козацьке питання. Однак для XVI – першої половини XVII ст. дуже важливим є листування між Річчю Посполитою та Османською імперією, оскільки воно стосувалося козацьких походів проти Туреччини та Кримського ханства. У кореспонденції уряду Речі Посполитої з іншими державами пізнішого періоду нерідко порушувалися питання дипломатичної блокади України на міжнародній арені. Близьким за духом було до нього листування римської курії, в тому числі й папських бреве (послань) та постанов конгрегації віри. Бреве адресувалися панівній верхівці Речі Посполитої, причому часто надсилалися напередодні сеймів, щоб вплинути на рішення останніх, наприклад при розгляді питання про ратифікацію Зборівського договору, за яким передбачалося ліквідувати унію на території Української держави.

Відрізняються від попередніх своєю проблематикою листи представників православної Церкви Балкан та Близького Сходу, які перебували під владою Османської імперії. Авторами цієї групи документів є чотири східних патріархи, митрополити (коринфський, македонський та ін.), також їхні довірені особи. Для цих листів притаманні пишномовність, часті звернення до біблійних, а іноді й античних образів. Автори листів відверто виступали на захист православ'я, вбачали в козаках визволителів від гніту мусульманських та католицьких імперій, не висловлювали ніякої ворожості до них. Ці документи містять також чимало важливих свідчень про внут-

рішніе життя повстанського табору, дипломатичну діяльність Гетьманщини. Щодо Московської держави, то її дипломатичне листування, адресоване переважно монархам та урядам Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Молдавії тощо, набуває особливого значення від середини XVII ст. Дані з історії козацтва містяться в багатьох листах правителів Молдавії, Валахії, Трансильванії та їхнього дипломатичного корпусу [126]. Цей комплекс джерел зберігся дуже нерівномірно. Найчисленнішою (кілька сотень) є група документів молдавського походження, оскільки Молдавія межує з Україною і традиційно мала з нею міцні зв'язки. Перу молдавських господарів Василя Лупула і Георгія Стефана, а також їхніх дипломатів Ю. Кутнарського, І. Гречина, С. Кенарського належить понад 100 листів. Більшість із них було створено в 1653–1654 рр., коли у Молдавії тривала жорстока боротьба за престол між В. Лупулом та Г. Стефаном. Щодо адресатів, то основна маса послань (92 із 109) ішла до Речі Посполитої. Найважливіша частина дипломатичного листування молдавського походження – листи до гетьманів України (Б. Хмельницького, І. Виговського, М. Ханенка та ін.). Найбільше уваги приділено походу військ Тимоша Хмельницького у Молдавію та Валахію та обороні ними Сучави у 1653 р., посольству в Молдавію, яке очолювали Демко Лисовець та Іван Крицький (літо 1654 р.). Нерідко листи молдавських господарів і особливо дипломата Юрія Кутнарського, який очолював посольства до Б. Хмельницького (1651), Яна Казимира (1651, 1653), Мухаммеда IV та Іслам-Гірея III, мають усі ознаки «новин» («вістових листів»), що насичені різноманітною військово-політичною інформацією.

Дипломатичні інструкції

Термін «дипломатичні інструкції» ми вживаємо як збірний, для визначення різноманітних документів, що містять вказівки монархів чи урядів своїм послам. У канцелярській же практиці різних держав інструкції називалися по-різному і мали певні особливості. В цих секретних документах формулювалися цілі посольств, окреслювався порядок денний переговорів, визначалися позиції дипломатів у важливих питаннях, наводилися проекти мирних угод тощо. Дипломатичні інструкції Української держави створювалися в Коші, в Генеральній (гетьманській) канцелярії. Це порівняно стислі документи, де у формі тез окреслювалася загальна позиція уряду, тактична лінія дипломатів. Та частина інструкцій, яка містила умови порозуміння і мала бути переданою представникам іншої сторони, окреслюється як «кондиції». Вже С. Наливайко, прагнучи укласти певну угоду з Річчю Посполитою, оформив свого листа до короля Сигізмунда III саме як «кондиції» [127]. Заради справедливості зазначимо, що й деякі інструкції могли передаватися іншій стороні, тож чітко розмежувати ці два різновиди дипломатичних документів українського уряду іноді складно. М. Крикун визначає два споріднених різновиди цих документів: супліку та інструкцію. Кожен із них складається зі вступної частини, викладу власне змісту – скарг (супліка) і прохань (супліка й інструкція) та заключної частини [128].

Слід також згадати інструкції посольствам Війська Запорозького, які очолювали П. Конашевич-Сагайдачний, М. Жмайло та ін., на сейми Речі Посполитої [129]. Відомо також

16 інструкцій (7 власне інструкцій, 9 – кондицій) уряду Гетьманщини за 1648–1654 рр. У подальшому практично кожен гетьман скеровував своє посольство до Варшави і давав йому відповідну письмову інструкцію. Багато таких документів було створено в роки «Руїни», коли численні посольства з України вирушали до Москви, Варшави, Бахчисарая, Стамбула та інших столиць держав. Досить вказати на рукопис № 402 з відділу рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові, де зберігаються оригінали десятків інструкцій гетьманів України посольствам до Речі Посполитої. Оpubліковано низку інструкцій та листів послів Гетьманщини часів «Руїни» до урядів сусідніх держав [130].

130 Інструкції представників уряду Речі Посполитої для своїх дипломатів збереглися краще. Можна насамперед відзначити інструкцію Стефана Баторія послові у Крим А. Барановському (1576). Саме тут король вперше дав розгорнуту офіційну версію походження низового козацтва. За нею козаки походять із різних країн та зі злочинців Речі Посполитої, також із постраждалих від ординських наскоків [131]. Ця версія явно не відповідала дійсності й виникла тільки через прагнення Баторія уникнути конфлікту з Османською імперією. Важливою є інструкція (1620) Сигізмунда III послові до Війська Запорозького Б. Обалковському, у котрій ставилась мета не допустити можливого союзу запорожців із турками [132]. Оpubліковано три інструкції, що їх дали король, канцлер та великий коронний гетьман послові до турецького султана В. М'ясківському (1640). Тут зокрема наводились аргументи, якими мав оперувати посол під час дискусії щодо запорожців,

їхніх морських походів, а також фортеці Кодак [133]. 133

3 періоду Національно-визвольної війни вціліло 16 інструкцій (4 – послам Речі Посполитої в Україну, 12 – послам до інших держав, але в них ішлося про українське питання). Побутували у дипломатичній практиці Речі Посполитої й кондиції, про що свідчать, наприклад, умови капітуляції, направлені повстанцям під Берестечком. Дуже важливими є інструкції 1682 р., що їх дав уряд Речі Посполитої дипломатам-агентам, як-от Василеві Іскрицькому, племінникові гетьмана Павла Тетері, а також білоцерківському протопопу Зарембі, котрі мали піднімати козаків проти Московської держави [134]. 134

У Росії дипломатичні інструкції зазвичай називали «наказами», а короткий документ, що видавався рядовим гінцям, – «пам'яттю». Ці акти писалися від імені царя (інколи – за його участю) у Посольському приказі.

Інструкції є цінним джерелом, однак вони не дають можливості встановити найважливіші секретні доручення, які давалися послам усно. Тож вони більше, ніж інші категорії дипломатичних документів, потребують зіставлення зі свідченнями інших джерел. Без урахування останніх не можна відповісти, наскільки точно дипломати виконували урядові постанови і чи виконували взагалі.

Записи дипломатичних переговорів

Ця група документів збереглася дуже нерівномірно. Нині нам не відомий жоден запис переговорів, створений в Україні, Кримському ханстві, Османській імперії та інших країнах, за винятком Московської держави та

Речі Посполитої. Водночас збереглося чимало записів переговорів та інших матеріалів про перебування у Москві того чи іншого зарубіжного посольства. Найцінніші матеріали про перебування в Москві українських посольств XVII ст. видрукувані археографами майже повністю, інші ж, що стосуються насамперед посольств Речі Посполитої, – частково.

Серед записів Посольського приказу можна вирізнити чотири споріднені підгрупи, а саме записи: 1) проєкту прийому посольств; 2) про прийомі посольств, що відбулися; 3) посольських промов та розповідей; 4) ходу 135 переговорів [135].

Документи четвертої підгрупи, створені піддячими та перекладачами Посольського приказу, є найціннішими. У цих записах відбилися майже з протокольною точністю промови дипломатів, обмін репліками між сторонами, описувалися дії послів, їхня поведінка, загальна обстановка, у якій проходили переговори. Крім того, ці записи містять списки документів, подані московському уряду зарубіжними дипломатами. Вони стосуються посольств єрусалимського патріарха Паїсія та С. Мужилівського (1649), М. Суличича (1651), І. Іскри (1652), С. Зарудного (1652), низки посольств Речі Посполитої тощо, але висвітлюють тільки окремі тури переговорів. Аналогічні записи дипломатичних переговорів провадилися також у Речі Посполитій, однак збереглися значно гірше. З цих документів треба вирізнити запис російсько-польських переговорів у Варшаві (20–28 березня 1650 р.) та запис переговорів між дипломатом Речі Посполитої М. Бегановським і силістрійським пашею Сияушем (4–5 березня 1654 р.).

Посольські звіти і донесення

Зі звітів українських дипломатів вдалося виявити тільки один: посольства до Криму Михайла Богаченка, Лукаша Пухальського та перекладача Залепкаря від 26 (16) жовтня 1654 р., адресований Б. Хмельницькому. Цей унікальний документ дає точне й ґрунтовне уявлення про мету, хід і результати посольства, ситуацію в Криму. Звіт українських дипломатів за формою нагадує розгорнутий лист і це, мабуть, не випадково. Саме так склали звіт у Речі Посполитій XVI–XVII ст., послі якої після повернення на батьківщину повинні були подати стислі дані про результати своєї місії для їх внесення у так звані посольські книги («libri legationum»). Типовим прикладом є звіт польських дипломатів про укладення 2 вересня 1670 р. угоди з гетьманом М. Ханенком [136]. Згаданий звичай, щоправда, часто порушували, і послі доповідали королю та сенаторам про свою місію усно. Нерідко послі звітували своїми листами, подібними до «отписок» дипломатів Московської держави. Для прикладу наведемо лист П. Пачинського до київського воєводи Т. Замойського від 19 серпня 1619 р. із розповіддю про раду Війська Запорозького; лист Т. Шимковича, Т. Злотницького і Я. Білецького до Сигізмунда III від 15 жовтня 1619 р. про переговори з гетьманом Сагайдачним, що містить унікальні свідчення про перепис Війська Запорозького під Білою Церквою із 11 полків, причому майже всі козаки були з вогнепальною зброєю, рідко хто з луком, близько 2 тисяч козаків обслуговували артилерію. Це ядро Війська складалося приблизно з 8 тисяч козаків, а згідно з рестром, який вони 136

подали королівським послам, а ті надіслали королю, загальна чисельність 137 козаків сягала тоді 60 тис. (!) [137]. Тим, що послы надавали перевагу усній доповіді, можна пояснити порівняно невелику кількість посольських звітів Речі Посполитої (всього 11, разом із щоденником-звітом В. М'ясківського). Більшість цих звітів написано керівниками другорядних посольств або ж гінцями. Треба враховувати й звіти посольств Речі 138 Посполитої до інших держав [138], у першу чергу до Османської та Російської імперій. Типовим прикладом є «Донесення про посольство князя К. Збараського до Туреччини у 1622–1623 рр.», яке доповнюється його ж меморандумом, а також віршованим твором про цю місію учасника посольства – польського хроніста С. Твардовського [139]. Стислі звіти дипломатів Речі Посполитої починалися найчастіше від розповіді про приїзд посла до гетьманської ставки і завершувалися описом від'їзду з неї, а в деяких випадках висвітлювали лише хід переговорів. «Вестовая часть», так широко представлена у російських статейних списках, зводилася тут до мінімуму, або ж її взагалі не було.

Щодо звітів російських послів (статьейних списків), то їх складали обов'язково у письмовій формі керівники найважливіших посольств. Тільки гінці та кур'єри могли доповісти про результати виконання ними дипломатичних доручень в усній формі, про що свідчать «расспросные речи» деяких із них, занотовані у Посольському приказі. Статьейні списки є цілісними творами, в яких висвітлюється весь хід посольства. Вони часом збереглися у кількох варіантах, які дещо різняться між собою.

Дані про запорожців з'являються вже в перших статейних списках

московських послів, як-от 1625 р. [140]. 140 На період Національно-визвольної війни припадає уже кілька десятків статейних списків, не менше їх було створено в роки «Руїни» [141]. Звіти 141 російських дипломатів вирізняються значним обсягом і ретельною фіксацією всього баченого й почутого. В їхній основі лежать щоденникові записи дипломатів, що після повернення на батьківщину доповнювалися спогадами, причому до розповіді додавалися насамперед секретні дані. У звітах також нерідко містилися різні документи, здобуті послами під час подорожі. Важливе місце займали свідчення різних осіб, чутки тощо.

Посольські звіти створювалися протягом тривалого часу (навіть кілька місяців), через що неминуче траплялися помилки. Помітним є прагнення авторів підкреслити успішні моменти своєї діяльності, перебільшуючи до того ж у цьому свою роль, і навпаки, замовчати невдачі та помилки тощо. Це робилося, щоби забезпечити й такими засобами успішну кар'єру, не без розрахунку, як влучно зауважив московський дяк-емігрант Григорій Котошихін, «на большую себе честь и жалованье».

Особливий різновид дипломатичних джерел становлять донесення послів та гінців, що мали підтримувати регулярний оперативний зв'язок між послами та урядами. Обов'язком послів було своєчасне інформування уряду про хід виконання дипломатичної місії, новини військового та політичного змісту. Крім того, послы доповідали урядові або відповідному відомству про виникнення якихось ускладнень та непередбачених обставин, просили додаткових інструкцій та роз'яснень. Цей комплекс джерел зберігся нерівномірно.

Зокрема, звіти українських дипломатів часів Національно-визвольної війни представлені лише двома донесеннями П. Яненка, А. Кульки, Б. і Т. Хмельницьких від 14 травня 1651 р. Значно більше збереглося звітів дипломатів Речі Посполитої та Московської держави. Вони дають можливість принаймні частково компенсувати велетенські втрати джерел, що походили з українського боку.

Донесення російських послів, відомі під назвою відписок, направлялися на царське ім'я (фактично їхніми адресатами були керівники Посольського приказу).

Серед донесень дипломатів Речі Посполитої найбільшу цінність мають ті, що створені послами в Україну (А. Кисіль, В. М'ясківський, Р. Смяровський, М. Зацвіліховський, З. Чорний, А. Ласко та ін.), меншу – послами до інших держав (С. Яскульський, М. Бегановський, К. Корицький та ін.). Адресатами цих донесень були зазвичай король, примас, коронні та литовські канцлери, підканцлери, гетьмани, а іноді й інші представники урядових кіл та військового командування. Донесення далеко не завжди дають уявлення про загальний хід та результати конкретного посольства Речі Посполитої, зате про окремі його етапи розповідають досить повно. Показовим у цьому плані є порівняння звіту-щоденника В. М'ясківського про переговори з українським урядом у Переяславі (лютий 1649 р.) з його ж донесеннями. Подіям 1 лютого 1649 р. у звіті відведено лише чотири рядки, а в донесенні від того ж числа їхній опис охоплював дві сторінки! Події, описані у звіті, та хід подальших дипломатичних контактів між урядом Речі Посполитої та українськими повстанцями аж до Зборів-

ського походу дістали відображення і в інших донесеннях Б. М'ясківського, керівника посольства А. Киселя та одного з комісарів – Ф. Обуховича.

В інших випадках донесення дипломатів Речі Посполитої, взяті в хронологічній послідовності, можуть скласти своєрідний і досить повний посольський щоденник. Це стосується насамперед історії першого офіційного посольства Речі Посполитої до Гетьманщини, яке було відправлено конвокаційним сеймом 29 липня 1648 р. Його хід відбувся у донесеннях А. Киселя від 9, 11, 16, 22 і 28 серпня, 7 і 18 вересня 1648 р., також у колективних донесеннях усіх комісарів (А. Кисіль, А. Сельський, Ф. Обухович, Ф. Дубровський) від 27 серпня і 13 вересня 1648 р. Серед цієї категорії документів особливий інтерес становлять донесення С. Яскульського, посла до Криму, від 18 жовтня 1654 р., де викладено історію його дипломатичної місії, що почалася у вересні 1654 р. Те саме можна сказати про анонімне дипломатичне донесення (можливо агентурне) про козацьку раду в Корсуні 21 березня 1669 р., на якій було вирішено укласти військовий союз із Османською імперією [142]. У до-

142

датках було вміщено також лист П. Дорошенка до великого візира Ахмед-паші від 22 (12) березня 1669 р. та витяг з діарія елекційного сейму 1669 р. з даними про Корсунську раду.

Близькими до згаданих донесень є документи, створені папськими нунціями у Речі Посполитій, адресовані Папі, Конгрегації віри та кардиналу-протекторові. Найвідомішими нунціями у Речі Посполитій були А. та Є. Ліппомано, Б. Бонджованні, Ф. та Дж. Руджієрі, Г. Спаноккі,

Г. Маласпіна, Т. Сімонетті, Л. Руїні, Д. Ланцелотті, К. Торрес, Г. Вісконті, М. Філонарді, Д. Торрес, П. Відоні. Багато в чому типовими є донесення Фульвіо Руджієрі (1565), який чимало уваги приділив козацтву. Нунцій Гамберіні одним із перших здійснив спробу розмежувати козаків на три групи. За його словами, одні (вільні) козаки з дніпровських островів здійснюють напади на татарські землі, другі (реєстрові) – боронять країну, а треті, що складаються переважно з прикордонної шляхти, тільки певний час займаються війною проти турків і татар [143]. Д. Торрес та П. Відоні створили загалом кількасот донесень, де описували події Національно-визвольної війни.

Увагу дослідників ця категорія джерел привертала здавна [144]. Потім у цьому напрямі працювали західноукраїнські вчені [145], особливо історики-емігранти при Ватиканському архіві на чолі з о. Атаназієм Великим, що видрукували «україніку» з донесень папських нунцій до кінця XVII ст., сягаючи часом і пізнішого періоду [146], головні папські булли, що стосувались України, матеріали греко-католицьких єпископів тощо. Польські археографи видрукували не менше донесень [147] і в наш час не припиняють інтенсивної праці. Найсвіжіший (25-й) том відповідної серії видала відома вчений Т. Хинчевська-Геннель, яка розпочала публікацію донесень папського нунція в Речі Посполитій у 1635–1636 рр. Маріуса Філонарді [148].

Певний інтерес становлять донесення нунцій з інших держав, насамперед з імперії Габсбургів [149]. Досить великим є комплекс документів дипломатів провідних європейських держав, зокрема донесення англій-

ських резидентів зі Стамбулу, котрі велику увагу приділяли діям козацького флоту на Чорному морі: Томаса Ро, котрий перебував у столиці Османської імперії у 20-х рр. XVII ст., французького резидента у Стамбулі у 1619–1641 рр. Філіппа Арле де Сезі [150]. Велике значення мають донесення австрійських дипломатів, особливо Франца Лізолі. Бранденбурзькі дипломати ґрунтовно інформували курфюрстів про події, що відбувалися в Речі Посполитій, а також у Гетьманщині, але важливі й оригінальні свідчення тут трапляються рідко, оскільки автори здебільшого використовували інформацію з других рук, найчастіше від представників польської панівної верхівки [151]. Те саме можна сказати про донесення французьких, іспанських тощо послів у Речі Посполитій, шведських резидентів у Москві та Гданську. Певний виняток становить доповідна записка венеціанського посла в Україну в 1650 р. Альберто Віміні да Ценеди (Мікеле Бьянкі). Свій звіт про подорож до Чигирина, опис козаків та переговорів з Б. Хмельницьким він опублікував у 1653 р., а потім включив у свій історичний твір «*Historia delle guerre civili di Polonia*» («Історія громадянської війни в Польщі») (Венеція, 1671). Тут вміщено низку важливих фактів щодо козаків, їхнього військового містецтва, Гетьманщини, опису зовнішності Богдана Хмельницького. Приваблює симпатія автора до козаків, схвальні відгуки про демократизм Гетьманщини [152]. Також серед донесень папського нунція в Польщі Аннібала з Капуї було видано лист тосканського агента Ф. Тальдуччі з описом страти Івана Підкови у Львові [153].

22.8.

Епістолярні джерела

Проміжне місце між документальними й нарративними джерелами посідають епістолярні. З періоду Старої Січі збереглося небагато листів гетьманів та кошових отаманів (лист козака Задери, писаний Сагайдачному, щоб схилити його на турецький бік; лист козака Ф. Леонovichа до якогось ксьондза від 15 лютого 1622 р. про козацькі вимоги ліквідувати унію та ін.) [154]. По пальцях можна перелічити листи гетьманів та кошових отаманів до 1648 р. [155]. Не багато кращою є ситуація щодо українських епістолій доби Національно-визвольної війни та «Руїни». Якщо листів Б. Хмельницького до правителів сусідніх держав збереглося досить багато (242), то внутрішню кореспонденцію гетьмана (окрім універсалів та наказів) втрачено майже повністю. Щодо інших представників уряду Б. Хмельницького, то до нас дійшло лише 6 документів. Авторами цих листів були наказний гетьман І. Золотаренко, білоцерківський полковник С. Половець, русавський сотник М. Поповський та невідома особа з найближчого оточення гетьмана, дипломати П. Яненко та А. Кулька, брацлавський полковник Т. Носач. Попри незначну кількість цих джерел, вони репрезентують основні різновиди епістолярних документів. Два листи – типові донесення, що проливають світло на систему зв'язку між українським урядом та місцевою владою, один – дипломатична реляція.

Набагато краще збереглися листи козацької старшини Лівобережної Гетьманщини XVIII ст. та Нової Січі, в тому числі приватне листування, де наведено багато даних про побут і повсякденне життя козацтва, господарські зайняття. Наприклад, 6 руко-

писів великого обсягу, які містять фамільний архів полковника Іллі Новицького [156], збірники епістолій козацької старшини (Г. Полетики тощо). Таких листів настільки багато, що можна навіть видати «Український жіночий дипломатарій Гетьманщини XVIII ст.» [157].

Найціннішим є пласт епістолярних джерел, що походять від представників панівних кіл Речі Посполитої [158]. Особливо ретельно зберігалися королівські та канцлерські листи, офіційні копії яких містились у складі так званих «посольських книг». Копії багатьох листів вносили також до складу актових книг САФУ, спеціальних збірників документів, їх переписували чи збирали для так званих «пам'ятних книг» («сільва рерум», «міскеланеа») шляхтичів. У цьому комплексі джерел можна вирізнити 4 групи: 1) урядове листування; 2) донесення й «вістові листи»; 3) рукописні й друквані газети; 4) реляції. У першій групі особливо цінними є листи коронних гетьманів Я. Замойського, С. Жолкевського та С. Конєцького, по суті – офіційні звіти королю про становище на Україні та дії козаків [159]. У листах Жолкевського багато уваги приділено діям козаків у Ліфляндії (1601–1602 рр.), походам козаків на Очаків, Стамбул, Кафу у 1614–1618 рр., повстанням К. Косинського та С. Наливайка, укладенню Вільшанської та Раствавицької угод. Їх публікацію доповнює видання М. Малиновського, який видрукував кілька листів коронного гетьмана С. Жолкевського про придушення

- 160 ним повстання С. Наливайка [160]. Тут само вміщено також угоди й дипломатичну кореспонденцію щодо укладення Куруківського миру (1625). Епістолярну спадщину коронного гетьмана Конєцпольського, яка стосується переважно кримських походів козацтва у 1627–1629 рр., видрукував
- 161 С. Пшиленцький [161]. Листи Сапіг, особливо литовського канцлера Льва Сапіги, висвітлюють повстання С. Наливайка [162]. Джерела, присвячені боротьбі запорозького козацтва проти Османської імперії у першій половині XVII ст., а також повстанню Я. Острянина (1638), видав польський археограф А. Грабовський [163].
- У другій групі найважливішими є донесення дипломатів, що їздили до козаків (про них уже йшлося), а також секретарів королівської сім'ї, членів уряду та магнатів. Ці особи мали широкий доступ до інформації, що доходила до ставки командування військ Речі Посполитої, до їх головних обов'язків належало регулярне інформування свого патрона про всі важливі події. Серед королівських секретарів бачимо, наприклад, Р. Пясецького, М. Мегера, С. Кинивин-

ського, Є. Піночі, С. Войшу. Особливо вирізняються донесення дипломатів і королівських секретарів XVII ст. з роду М'ясківських: львівського підкоморія Войцеха, подільського земського судді Лукаша-Казимира, галицького стольника Анджея – 100 розлогих донесень, насамперед про події Національно-визвольної війни. С. Кушевич описав картину облоги Львова козаками Б. Хмельницького (1648).

Величезну кількість листів створено шляхтичами, які діяли з козаками чи проти них, особливо під час воєн. Навіть якщо лист мав від початку приватний характер, але автор торкався у ньому важливих суспільних подій, то він ставав своєрідною рукописною газетою, яку читали, переписували й поширювали, використовували при написанні мемуарів та хронік. Часто листа при цьому скорочували, залишали, наприклад, тільки опис воєнних дій, таким чином виникали скорочені «екстракти» та «контента». Чимало важливої інформації міститься у листах правителів Російської імперії, починаючи від Петра I, Кримського ханства, Молдавії та Валахії [164].

164

22.9.

Наративні джерела. Літературно-публіцистичні твори

До таких джерел слід віднести насамперед низку творів староукраїнської літератури. Вони небагаті фактажем, однак у них зафіксовано ставлення українських церковних і культурних діячів до козацтва та його

© Мицих Ю. А., 2007

го керівників. Прикладом може бути твір викладача Києво-Могилянського колегіуму К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622), де наведено також і єдине тогочасне зображення гетьмана. Українська ренесансно-барокова поезія нерідко творилась польською чи латинською мовами, одним із поширених її сюжетів було прославлення військових подвигів князівських родів Вишневецьких, Корець-

ких, Острозьких та ін., пов'язаних із козаками, водночас і козацьких ватажків – Г. Голубка, О. Дашковича, І. Підкови, Плахти, Шаха, П. Сагайдачного тощо. У цьому українські поети були однотайні з польськими (Й. Бельський, С. Гроховський, Б. Папроцький, М. Семп-Шажинський, А. Чагровський) [165]. Типовий приклад такої польської поезії – це брошура С. Гроховського «Holubek, abo dzieła gycerskie» (1607). На відміну від українських, польські поети й публіцисти зазвичай ставилися вороже до національно-визвольної боротьби українського народу та його авангарду – козацтва проти Речі Посполитої. Однак їхні свідчення є важливими, бо часом містять оригінальну інформацію. Наприклад, у поемі Ш. Пекаліда «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових» (1593) привертає увагу не тільки опис битви проти повстанців К. Косинського й козацького табору, а й розділ «Острів Хортиця на Дніпрі, де скривались козаки». Чимало літературних джерел з історії українського козацтва містить чотири томна публікація творів української та польської літератури XV–XVIII ст. [166]. Однак ще багато пам'яток, особливо польських, лишилося за межами цієї публікації, приміром друкована анонімна поема «Нова піснь про козацьку війну» (1638), де подано цікаві дані до історії повстання 1637–1638 рр., зокрема вказано, що Павлюк прагнув стати «землі Руської паном».

До історії запорозького козацтва час від часу зверталися й українські письменники-полемісти XVI–XVII ст.: З. Копистенський у своїй «Палінодії»; Іов Борецький і Андрій Мужилівський, які залишили також цікаві листи зі свідченнями про підготовку

запорожців до нових походів після Хотинської війни 1621 р. [167]. 167

Національно-визвольна війна, «Руїна», відродження Української козацької держави – Гетьманщини, її розпад і примара загибелі зумовили поживлення української суспільної думки, про що свідчить зміст багатьох тогочасних публіцистичних листів і промов козацької старшини та духовенства, літературних творів. Серед них можна назвати твори Л. Барановича («Lutnia Apollinowa»), І. Галятовського («Łabedź» (1679), «Alkogan» (1683)). Приміром, у творі І. Галятовського «Скарбниця», виданому у 1676 р. українською та польською мовами, високо оцінюється роль запорозького козацтва у боротьбі проти агресії Османської імперії, навіть пояснюється козацький герб (козак із мушкетом) [168]. 168

Видатні пам'ятки української публіцистики другої половини XVII ст. створила особа з оточення київського полковника Василя Дворецького (можливо, це був він сам або ж його син, остерський сотник Іван). Анонімний автор написав кілька публіцистичних трактатів, серед яких вирізняється «Пересторога України» (1669 р.), у котрій розглядалась проблема вибору зовнішньополітичної орієнтації урядом Гетьманщини, також «Навіти» (кінець 60-х – початок 70-х рр. XVII ст.) і «Пам'ять» (1671), де йшлося про гарантування прав православної Церкви на землях, що лишилися під владою Речі Посполитої [169]. Сам В. Дворецький створив перший розгорнутий історичний твір штибу так званих козацьких літописців, давши огляд військово-політичної історії України головним чином XVII ст. [170]. У XVIII – на початку XIX ст. традицію творення публіцистичних пам'яток було продовжено («Мнение о малороссийских 170

чинах» та «Примечание о малороссийском дворянстве» Т. Калинсько-го, «Замечания до Малой России принадлежащие»). Вони нерідко оформлювались як літературні («Розговор Малоросії з Великоросією» С. Діовича, «Ода на рабство» В. Капніста) або історичні («Історія Русів») твори.

Найбільше публіцистичних пам'яток створено в Польсько-Литовській державі. Умови шляхетської демократії давали широкий простір для появи різноманітних публіцистичних творів, насамперед таких, які пропонували реформу державного устрою й рецепти розв'язання болючих проблем, у тому числі української (козацької). Чи не першим із них був твір, написаний близько 1550 р. Михаилом Литвином (щодо того, хто ховається за цим псевдонімом, дослідники й досі не дійшли спільної думки) [171]. Частина з них друкувалася й набувала значного поширення [172].

Щодо німецької преси XV–XVIII ст., у тому числі й «летючих листків» (Flüglblätter), то за рівнем зацікавленості Україною та козацтвом її сміливо можна поставити на перше місце. У найбільшому зібранні старонімецької преси («Pressaforschung» при Бременському університеті) ми нарахували понад тисячу (!) томів різних газет та «летючих листків», які регулярно вмщували на своїх сторінках інформацію про українське козацтво, його роль у Тридцятилітній війні, Хотинській війні (1621), обороні Відня (1683).

Нові важливі трактати на цю тему в польській публіцистиці було створено наприкінці XVI ст. Насамперед слід згадати три твори київського католицького єпископа Юзефа Верещинського (1540–1598), який пропонував інтенсивно заселяти Дикий степ, будувати там фортеці, спирати-

ся на запорозьке козацтво у боротьбі проти Османської імперії та ординців, яке мало відіграти особливо важливу роль у хрестовому поході проти мусульманської агресії [173]. Неважко помітити, що тут розвивалися деякі ідеї, запропоновані ще О. Дашковичем у 30-х рр. XVI ст., які були дуже популярними серед частини шляхетських ідеологів та публіцистів Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. (К. Гаєвський, К. Пальчовський, М. Пашковський, італо-польський хроніст А. Гваньїні). Це питання набуло особливої актуальності під час Хотинської війни 1621 р., але існувала й протилежна думка щодо ролі козацтва. Польський шляхтич-католик, ім'я якого залишилося невідомим, запропонував ліквідувати козацтво, з ненавистю писав про козаків, навіть незважаючи на факти, заперечував будь-яку їхню позитивну роль. Однак він мусив визнати відкритість козацтва до всіх станів, насамперед «селян від плугів», чого дуже боявся, бо «невдовзі вся Україна піде в козацтво»; описав процедуру обирання та скидання гетьманів Війська Запорозького. Тут знаходимо також важливі дані, які стосуються озброєння козацького війська («куль залізних, пороху, возів окованих, колясок, вудил для коней, шор, шлей, самопалів, сорочок, сап'янових або червоних чобіт, кирас, серм'яг, шапок, прапора або китайки для нього, барабанів, тулумбасів, коней для артилерії, коней для піхоти і для підвозу драгунів, кульбак, пива, горілок, медів... сухарів, мідних казанів, сокир, заступів, борошна, масла, сідел»), його бойової тактики й ментальності запорозців [174].

Справжню лавину публіцистичних творів викликав спалах Національно-визвольної війни. Тоді з'явилися де-

173

174

сятки й сотні віршів, «летючих листків», памфлетів і поем, автори яких намагалися осмислити події та шукали рецептів припинення війни і приборкання козацтва. Типовим під цим оглядом є анонімний віршований публіцистичний твір «Шляхтич до шляхтича про козацьку війну...» [175]. Природно, що згадані події покликали до життя нову серію трактатів, як-от «Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича», створена, ймовірно, А. Киселем між жовтнем 1648 – липнем 1649 р. Її автор пропонував мирний шлях розв'язання конфлікту; зробив стислий екскурс в історію козацтва і вказав на чотири головні причини, що викликали козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. та Національно-визвольну війну; розглядав і питання витоків козацтва, зокрема навів чиясь думку про черкеське їх походження, але аргументовано її спростував.

Антитезою цьому твору став трактат «Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького» (1649 р.), написаний кимсь із прибічників Яреми Вишневецького, одного з найлютіших ворогів українських повстанців. Тут безапеляційно відкидалася позиція автора «Сентенції», а козацтво пропонувалось знищити. При цьому автор зробив важливі визнання, наводячи, наприклад, аргументи щодо неможливості миру з козаками, котрі стають ядром повстанської армії і до яких приєднуються «балакшеї, капканники, болоховці» (!) та інші «гультяї» з Низу Дніпра [176]. Відверто реакційні погляди щодо козацтва висловив анонімний автор «Дискурсу про нинішню козацьку або селянську війну» (1651 р.), який пробував розібратися у причинах Національно-визвольної війни, а при цьому

вимагав ліквідації козацтва, доки козаки «не виб'ються остаточно з підданства Речі Посполитої, не створять свою, козацьку Річ Посполиту або Руське князівство» [177]. 177

Найголовнішим трактатом часів «Руїни» став своєрідний меморандум, написаний у першій половині 70-х рр. XVII ст. високопоставленою особою Речі Посполитої. Автор висунув програму вирішення козацької проблеми, пропонуючи для козаків обмежену автономію. Також важливо, що він наводив аргументи української сторони, подиву гідні оцінки українським народом ролі Богдана Хмельницького, який за свої заслуги начебто сидить по праву руку від Господа; трактував Гетьманщину як край свободи; навів цінні свідчення про менталітет запорожців [178]. 178

Політичні трактати, у котрих ішлося і про українських козаків, створено, хоча і в набагато меншій кількості, в інших європейських країнах. Типовим прикладом є «Трактат про польське королівство» французького мислителя XVII ст. Жана де Лабурера, у котрому він приділив увагу походженню козаків, козацькій реформі Стефана Баторія, повстанням кінця XVI – першої половини XVII ст. [179]. 179

Щоденники та мемуари

Серед українських мемуарів чільне місце посідає твір колишнього запорожця Микити Коржа, який описав зсередини Січ, запорозькі звичаї та традиції [180]. У творі українського православного ченця Луки Яценка-Зеленського, що побував на Новій Січі у 1748 і 1750 рр., ідеться про козацьку раду, повсякденне життя запорожців, їхній менталітет, церковний устрій [181]. 181

Український православний шляхтич із Волині Юхим Єрлич залишив цінні свідчення з історії Національно-визвольної війни. Унікальним є латиномовний щоденник Пилипа Орлика – найповніше джерело для реконструкції життя цього гетьмана на еміграції, його контактів із запорожцями з метою організації антиколоніального повстання [182]. Щоденники нащадків гетьмана Михайла Ханенка – Миколи та Михайла – охоплюють події відповідно 1719–1745 рр. і 1727–1753 рр., сина гетьмана Данила Апостола Петра – 1725–1727 рр., Я. Марковича, зятя П. Полуботка і родича І. Скоропадського – 1717–1767 рр. (причому до останнього додано «хронічку» Полуботка). Писарі Генеральної військової канцелярії П. Борзаковський, Ладинський, погарський підкоморій С. Шашкевич, полковий осавул П. Мовчан та його нащадки у своїх щоденниках розкривають широку панораму життя Гетьманщини, світогляд козацької старшини, її повсякденне життя [183]. Окремо стоять офіційні щоденники та журнали, в котрих описувалось обрання гетьманами Д. Апостола та К. Розумовського [184].

Значно більше таких пам'яток створено у Речі Посполитій. Кожен військовий похід чи війна породжували десятки похідних і табірних щоденників, на кожному сеймі офіційно та неофіційно велися діарії (діаріуші) перебігу сеймових подій, причому в них часто фіксувались дані про козацькі посольства на сейм і хід переговорів із ними. Найраніший щоденник стосується сейму 1545 р., з другої половини XVI ст. їх стає все більше, а з 1585 по 1793 рр. вони велись майже на кожному сеймі. Чимало сеймових діаріушів XVI ст. уже видано [185]. В наш час науковці все

частіше публікують щоденники сеймів [186].

У Речі Посполитій була поширена також традиція ведення приватних щоденників, у котрих чимало шляхтичів фіксувало події війн разом з козаками або проти них. Зокрема, тільки битвам 1648–1651 рр. (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Збараська, Зборівська і Берестецька) було присвячено понад 20 таких щоденників.

Досить значне місце у польській мемуаристиці відведено «Смуті» у Московській державі початку XVII ст., в якій збройні сили Речі Посполитої, в тому числі й Військо Запорозьке, брали найактивнішу участь. Свідченням цього є чотири мемуарних пам'яток, створені польськими офіцерами, які командували польським гарнізоном у Москві у 1610–1612 рр. [187]. Родич одного з цих авторів, С. Маскевич, теж мемуарист, описав дніпрові пороги, фортецю Кодак і довколишній степ, повстання І. Сулими (1635), врешті початковий етап Національно-визвольної війни [188]. До цих мемуарів прилягає щоденник Якуба Пшонки, що висвітлює не тільки участь запорожців у поході на Москву Лжедимитрія I, а й історію повстання С. Наливайка [189]. Важливий блок щоденників присвячено Хотинській війні 1621 р., серед яких вирізняються твори Я. Собеського і С. Собекурського [190].

Найгрунтовнішою з пам'яток, які висвітлюють історію Національно-визвольної війни, є недрукований досі табірний щоденник литовського польного гетьмана Януша Радзівіла за 1649–1652 рр., у котрому день у день зафіксовано найважливіші події війни проти українських повстанців, до нього вписано також копії листів та інших документів, що надходили

до ставки. Головну увагу, звісно, приділено подіям Національно-визвольної війни, однак на сторінках цього щоденника, особливо у «конфесатах» (протоколах допиту повстанців), містяться унікальні дані щодо запорожців, їхніх біографій (деякі козаки-повстанці влилися до Війська Запорозького ще в часи московських походів 191 Сагайдачного) [191]. Двоюрідний брат Я. Радзівіла – литовський канцлер А. Радзівіл – протягом тривалого часу вів детальний щоденник, у котрому висвітлив події 1625–1655 рр. і присвятив чимало сторінок опису козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст. та Національно-визвольній війні. Не менш цінним є анонімний «Щоденник комісії або ж експедиції проти Війська Запорозького», який містить також чимало документів, зокрема висвітлює хід повстання під керівництвом М. Жмайла та укладення 192 Куруківського договору [192]. Домініканський чернець Симон Окольський із надзвичайною ретельністю описав повстання 1637–1638 рр. і навіть невдовзі надрукував свої нотатки [193]. Тут само наведено й тексти документів із повстанського табору, як-от лист Д. Гуні до калги-султана від 9 березня (26 лютого) 1638 р. Не поступаються твору Окольського повнотою та багатством фактів записки Станіслава Освенціма, що охоплюють події з 1643 по 1651 рр. (з перервами) [194]. Тут є цікаві дані про реєстрове козацтво, події Національно-визвольної війни у 1650–1651 рр., опис Трахтемирова. Однак щоденником цю пам'ятку можна назвати значною мірою умовно, це швидше копіарій («*silva rerum*», «*miscellanea*»), тобто збірник різного роду листів. Того ж типу були збірники краківського райці М. Голінського [195]; 195 одинадцять рукописних збірок люб-

лінського шляхтича Я. Міхаловського, що містили документи з історії козацтва XVII ст., а також деякі щоденники [196]. 196

Досить важливими є мемуари білоруських шляхтичів Ф. Євлашевського та К. Обуховича, у котрих ідеться відповідно про повстання під керівництвом С. Наливайка та І. Сулими [197]. Серед численних польських авторів варто згадати твори 197 В. Мясківського – посла до Туреччини у 1640 р., котрий під час переговорів чимало уваги приділив запорожцям, їхнім морським походам, підкреслив, що козаки з'явилися у Північному Причорномор'ї ще до турків, навіть до того, як турки висадилися на Балканах (отже, у XIV ст.) [198]. Певну цінність мають також 198 мемуарні твори С. Вежбовського, М. Ємьоловського, Я. Лося, Я. Храповицького, щоденники Я. Цедровського, Я. Дробиша, Е. Отвіновського (в останньому описано козацький рух на Правобережній Україні у 1714 р.). Л. Раковський висвітлив у своїх мемуарах добу Мазепи [199]. Не надруковано поки що анонімний польськомовний щоденник («Діаріуш військових дій з 1693 до 1695 рр.», у котрому 199 день у день фіксувалися всі події прикордонної служби козаків Семена Палія та його сподвижників [200]. 200

З-посеред інших зарубіжних мемуарних пам'яток найціннішим є щоденник Еріха Ляссоти, посла австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга. Ляссота прибув на Базавлуцьку Січ у 1594 р., успішно уклав із запорожцями військовий союз проти Османської імперії та зафіксував усе бачене й почуте. Саме він першим із іноземних авторів вжив слова «Січ», «Кіш», першим розповів про Січ і козацьку раду, відзначивши при цьому наявність двох «кіл» на ній

201 (старшинського й загалу) [201]. Курляндський дипломат Л. Мюллер описав І. Підкову; шведські дипломати Г. Веллінг, К. Гільдебрандт та Й. Майер, трансільванський дипломат Ф. Шебеші, мандрівник У. фон Вердум створили щоденники своїх подорожей в Україну, в яких містяться цінні свідчення, насамперед про особу Б. Хмельницького, гетьманську столицю – Чигирин, Берестецьку битву 1651 р. тощо [202].

202 Зрівнятися за цінністю з твором Ляссоти як джерелом до історії запорозького козацтва може тільки історико-мемуарна праця французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який 17 років (1630–1647 рр.) прожив в Україні й ґрунтовно описав особливості військового мистецтва запорожців і ординців, морські походи козаків, славетну «чайку», подав історико-топографічний опис запорозьких земель, створив прекрасну карту із зображеннями козаків. Цей дуже достовірний твір здобув заслужену популярність, активно використовувався численними західноєвропейськими хроністами; досить рано був уведений до наукового обігу вітчизняними істориками, неодноразово перекладався з французької і врешті в наш час опублікований в оригіналі та перекладі українською з 203 ґрунтовними коментарями [203].

Знаменитий італійський учений та мандрівник П. делла Валле у своїх подорожніх записках присвятив значну увагу запорозьким козакам, зокрема розповів про їхнє посольство до іранського шаха у 1618 р. з метою 204 укладення військового союзу [204].

Також дуже цінними є фундаментальні твори Павла Алепського та Евлії Челебі. Перший супроводжував свого батька – антиохійського патріарха Макарія в його подорожі

на Україну (у 1654 і 1656 рр.) і детально описав «країну козаків», не приховуючи своєї глибокої пошани й симпатії до них [205]. Другий був найвідомішим турецьким мандрівником, який полишив по собі десятитомну «Книгу подорожей». Одна з цих книг безпосередньо присвячена Гетьманщині, у якій Челебі побував у 1656–1658 і 1665–1667 рр. [206]. Ще дві 206 книги (в яких описано Кримське ханство та Північний Кавказ) теж містять дані з історії козацтва [207]. 207

Російський паломник, старообрядський священик І. Лук'янов на шляху до Єрусалиму в 1702 р. відвідав Україну і зафіксував свої враження, особливу увагу звернувши на дії козаків С. Палія [208]. 208

Князь С. Мишецький тривалий час служив як військовий інженер на Україні, теж розповів про неї і подав стислий огляд козацької історії у книзі, написаній у Новій Січі 1740 р. [209]. Особливо цінними є описи 209 укріплень та будівель Нової Січі. Щоправда, у творі Мишецького є чимало недостовірної інформації, як-от: існування першої Січі у Седневі; зв'язок запорожців та мальтійських рицарів тощо.

Італійський доміканець Д. д'Асколі у творі «Опис Чорного моря і Татарії» (1634 р.) згадав і запорозьких козаків та їхні антиосманські походи [210]. Цілу низку мемуарних пам'яток 210 у перекладі російською, в тому числі щоденник походу проти запорожців польських військ 1625 р., щоденник походу в Крим М. Дорошенка у 1628 р. та ін., було опубліковано у двох випусках відомої серії «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (К., 1890, 1896). Француз Ф. де ля Невіль у своєму історико-мемуарному творі (1692) велику увагу приділив Кримським походам 1687 та 1689 рр., бу-

дівництву Богородицької фортеці в 211 гирлі р. Самара [211]. Трансільванський посол до Карла XIII у 1708–1709 рр. словак Д. Крман описав похід цього шведського короля в Україну, дав цінні свідчення про І. Мазепу, П. Орлика, К. Гордієнка та дії запорожців. У мемуарах про події 1727–1744 рр. німецького мандрівника Х. Манштейна згадано про козацтво, зокрема і про репресивну політику Російської імперії щодо нього. Автор відзначив і різницю між запорозькими та українськими козаками, маючи під останніми на увазі козаків із Гетьманщини; писав, що козаки були колись «незалежний народ» і тоді могли виставити на поле битви «півтора ста тисяч» вояків, особливо цікавився козацьким устроєм та звичаями [212]. Публікація твору Манштейна і мемуарів Б. та Е. Мініхів входить до багатотомної серії «История России и дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX», що нині публікується у Росії. Слід зокрема вказати на томи, де містяться мемуари 213 Й. Корба, І. Желябузького та А. Матвеева [213], Ф. Берхгольца та Г. Батсевича [214] й особливо П. Гордона, 214 Я. Стрейса [215]. Повне видання мемуарів шотландця Патріка Гордона, учасника Чуднівської битви 1660 р., що командував обороною Чигирина від турків у 1678 р., здійснюється у межах іншої серії – «Памятники исторической мысли» [216].

В останній третині XVIII ст. кількість «записок іноземців» із даними 217 про Україну значно зростає [217], однак на той час Січ і Гетьманщину вже ліквідовано російським урядом. Цікаву спробу аналізу свідчень цих джерел щодо історії запорозького козацтва XVIII ст. здійснив О. Вінтоняк. Найважливішими з них він вважає записки німців та австрійців

Б. фон Кампенгаузена, Б. Гаккета, К. Гаммарда, Й. Гюльденштедта, Й. Меллера, Шіка та ін., меншою мірою – англійців Е. Клерка та Кокса (деякі зі згаданих авторів побували на Січі або на землях Запорозжжя, відвідали козацькі села та зимівники), які виклали свій погляд на походження козацтва, описали спосіб життя запорожців, їхню ментальність, устрій та функції Січі, подали стислий нарис історії козацтва, згадали про участь козацьких частин у Семилітній війні проти Прусії, ліквідацію російським урядом Запорозької Січі, переселення запорожців на Кубань і за Дунай, заснування ними Чорноморського та Задунайського козацтва, Банатської Січі [218].

218

Літописи й хроніки

Насамперед треба відзначити українські літописи, які є дуже різноманітними за обсягом, тематикою і авторськими концепціями. Найстислішими з них можна вважати маргінальні та власницькі записи на рукописах та книгах [219]. Уже в одному з перших узагальнюючих творів з історії України – у Густинському літописі [220], створеному на початку 220 XVII ст. З. Копистенським, – є розповідь про початок запорозького козацтва, що ґрунтується на працях Бельських або Гваньїні.

Серед українських літописів вирізняються так звані «козацькі», присвячені власне історії козацтва або подіям військово-політичної історії України, пов'язаним із ним. «Традиційний літопис» висвітлював історію козацтва від 1506 (1516) р. (похід Лянцкоронського проти ординців) і головну увагу приділив повстанням кінця XVI – першої половини XVII ст. Тут є дані щодо перших гетьманів

Війська Запорозького, якими літопис називає Прецлава Лянцкоронського, Венжика Хмельницького, Остафія Дашковича. Цей твір не зберігся, але його частини увійшли до низки українських пам'яток XVII–XVIII ст. Не дійшов до наших часів і «Уманський літопис», однак його сліди залишилися у хроніці Феодосія Софоновича (1672–1673), де висвітлювались події з давніх часів по 1673 р., у тому числі козацькі повстання, Національно-визвольна війна, «Руїна».

Повністю збереглися козацькі літописи В. Дворецького, київського полковника у 50–60-х рр. XVII ст., і три найзнаменитіших літописи: Самовидця (під цим умовним визначенням ховається, вочевидь, Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій часів гетьманату Брюховецького), гадяцького полковника Г. Грабянки та канцеляриста С. Величка, завершені на початку XVIII ст. [221]. Характеристику цих пам'яток та інших літописів XVIII ст. подано у розділі «Козацьке історіописання».

Чимало літописів писали представники інших станів, вони належать до іншої категорії пам'яток (монастирські літописи та ін.), у них козацтву приділено порівняно небагато уваги. Тим не менш, і тут є важливі дані, насамперед щодо повстань та війн кінця XVI–XVII ст. (літопис Я. Бінвільського, Львівський літопис М. Гунашевського, Острозький літописець, Київський та Межигірський літописи). У родинних хроніках та літописцях знаходимо дані не лише щодо козацької генеалогії, а й із питань всеукраїнського масштабу [222]. Близькими до цієї категорії літописів є поменники (синодики), тобто списки осіб, котрих мали поминати під час богослужінь у церквах

(«за здоров'я» чи «за спокій»). Вони є цінним джерелом до вивчення козацької генеалогії [223], містять доповнення, які засвідчують участь того чи іншого козака у походах, обставини його народження чи смерті.

Крім низки важливих фактів, українські літописи містять також цікаві, часом екстравагантні думки авторів про походження козацтва. Маємо на увазі, наприклад, вивід козаків від касогів (Симоновський), хозар (автор «Історії Русів»).

Характерною особливістю козацьких літописів було те, що їх творці – представники козацького стану, причому не тільки з числа старшини, а й із нижчих верств, які мали добру освіту. Вони збагатили джерельну базу літописів, критичніше ставилися до використаних джерел і ґрунтовніше осмислювали історичний процес, ніж їхні попередники. Власне, термін «літописи» тут є вже не вповні відповідним, бо ці твори поєднували у собі риси літопису, історичної повісті, щоденників, мемуарів, часом являли собою швидше наукове дослідження в сучасному розумінні цього слова (літопис С. Величка). Рисою, яка об'єднує авторів козацьких літописів, є палкий патріотизм, самостійницькі, принаймні, автономістські погляди, позитивне ставлення до Національно-визвольної війни українського народу. Головна увага в них приділялась воєнно-політичним подіям, автори засуджували політику дискримінації православної Церкви, яку проводили панівні кола Речі Посполитої, водночас вони нерідко мали різні оцінки того чи іншого політичного чи державного діяча України (насамперед це стосувалося гетьманів), тієї чи іншої події.

Про українське козацтво свідчать також деякі білоруські [224], 224

вірменські (Кам'янецька хроніка) 225 [225], єврейські, молдавські (твори М. Костина та Г. Уреке), російські (Воскресенський літопис) літописи. В останньому є згадка про походження козаків від племені чорних кло-
 226 буків [226]. Нечисленні ж пам'ятки турецької й кримськотатарської історіографії рідко привертали до себе увагу вітчизняних дослідників з огляду хоча б на мовний бар'єр. Це кримськотатарські «веканаїме» (літописи): «Історія хана Сахіб-Гірея» (друга половина XVI ст.) Бедредіна Мехмеда Нідан-ефенді (Ремал-ходжі), «Історія кримських ханів» (20-ті рр. XVII ст.) Абдаллаха Челебі, анонімний «Літопис Токту-бея» (початку XVII ст.), «Процвітання ханів» (1811 р.) Галім Гірей Султана і особливо «Історія хана Іслам-Гірея III» (1651 р.) придворного історика цього правителя Мехмед Хаджі Сеная з Криму. Останній присвятив свою невелику за обсягом працю опису життя свого покровителя, описав його спільні з Б. Хмельницьким походи проти Речі Посполитої у 1648–1649 рр., звернув увагу 227 на військово мистецтво козаків [227]. Турецькі літописці Кятіб Челебі і Мустафа Наїма (його твір багато в чому повторює відомості Челебі) приділили запорозьким козакам більше уваги, особливо їхнім морським походам проти Османської імперії 228 1614–1639 рр. [228]. Польський орієнталіст З. Абрахамович видав збірник мусульманських джерел до історії Віденської битви 1683 р., у котрій 229 козаки брали активну участь [229].

У польській історіографії XVI–XVIII ст. вирізняється хроніка батька й сина Бельських. Її почав писати знаменитий хроніст Марцін Бельський, а після його смерті у 1575 р. справу продовжив (до 1596 р.) його син Йоахім, спираючись при цьому

частково на хроніку С. Сарницького («Descriptio veteris et novae Poloniae», 1585). Саме у творі Бельських вперше згадано українських козаків під 1489 р.: вони виступають провідниками військ Великого королівства Литовського, завдяки чому здобуто перемогу над ординцями під Коперстином на Вінничині [230]. Тут є й раніші згадки про козаків у XV ст., але ймовірно малась на увазі частина ординців, котра носила таку ж назву. У хроніці Бельських знаходимо й інші унікальні свідчення про початкову історію запорозького козацтва і чисельність запорожців, про Січ на островах Хортиця й Томаківка, козацькі промисли, озброєння, військово тактику, морські походи козаків, пояснення слово «козак» тощо. Йоахім Бельський написав також «Продовження хроніки Польщі», де висвітлюється історія повстань К. Косинського та С. Наливайка. Як вважають дослідники, джерелом цих даних були насамперед свідчення О. Дашковича. Твором Бельських активно послуговувалися пізніші польські хроністи: М. Стрийковський, А. Гваньїні, Р. Гайденштайн, С. Грондський, В. Коховський, Я. Красінський, С. Ожельський, Б. Папроцький, С. Лубенський, В. Рудавський, Ш. Старовольський, П. Пясецький, С. Твардовський, С. Темберський, А. Фредро [231]. А. Гваньїні чимало уваги приді- 231 лив також антиосманській боротьбі козацтва, насамперед молдавським походам 1577–1578 рр., провів цікаву паралель між козаками-запорожцями та друзями (Ліван) [232]. М. Стрий- 232 ковський навів багато даних про участь козаків у Лівонській війні на боці Речі Посполитої. Щоправда, обидва припускаються явного анахронізму, коли пишуть про «козацькі шляхи хрестоносців» у Прибалтиці

XIII ст. тощо. Варто зазначити також, що згадані хроністи поділяють хибний погляд уряду Речі Посполитої на козаків як на зібрання вояків із різних народів. Цю версію король та уряд Речі Посполитої нерідко наводили у своєму дипломатичному листуванні з турецькими султанами, аби відвести від своєї держави загрозу війни з Османською імперією, яка могла вибухнути через постійні козацькі напади на неї.

- 3-посеред польських хроністів XVII ст. варто згадати також оригінальні свідчення Л. Горецького, який описав правління молдавського господаря Івоні та дії союзних йому козаків; Йоахіма Пасторія – офіційного історіографа короля Яна-Казимира, автора латиномовного твору «Війна скіфо-козацька» (Гданськ, 1652); узагальнюючі твори литовця 233 А. Кояловича [233], поляків С. Грондського, В. Коховського, С. Твардовського, С. Темберського, невідомого автора «Віршованої хроніки» та інших, котрі описували насамперед події Національно-визвольної війни та «Руїни» і при цьому робили більші чи менші екскурси в історію козацтва. Найповнішим, хоч і компілятивним, у цьому сенсі є нарис С. Грондського та В. Коховського [234]. Невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682), що був сполонізованим подільським шляхтичем, виклав історію козацтва та його війн переважно за 1648–1680 рр., хоча торкнувся і раніших часів. Він із пієтетом ставився до козацтва, яке виступало проти Османської імперії, схвально відгукнувся про П. Сагайдачного і навів деякі цінні свідчення про нього (гетьман писав пісні, які співали козаки через багато років по його смерті, йдучи в бій під Берестечком у 1651 р.), створив навіть цілу поему-

панегірик, присвячену І. Сіркові, водночас засуджував його повстання проти Речі Посполитої. Згаданий вище Павло Пясецький навів також чимало інформації про дії козаків у XVI – першій половині XVII ст. Кінцем XVII ст. датований твір Й. Зіморовича, у котрому подано стислий нарис історії козацтва. Можна назвати також цілу низку більших чи менших хронік та хронічок, у котрих містяться окремі факти з історії українського козацтва [235]. 235

Твори інших іноземних авторів поступаються польським, але й тут є оригінальні пам'ятки або ж такі, що містять досить значний пласт оригінальних і достовірних даних. Насамперед до поля зору дослідників потрапили російські, німецькі та французькі пам'ятки, меншою мірою – італійські. Їх дійсно було найбільше, а їхні автори виявляли особливий інтерес до України. На наш погляд, німецька (в тому числі й австрійська) історіографія XVI–XVIII ст. за своїм значенням як історичного джерела щодо козацтва наближена до польської. Досить згадати, що фундаментальна (21 том!) хроніка «Театр Європи», що охоплює події початку XVII – початку XVIII ст., приділяє увагу подіям Національно-визвольної війни, «Руїни», мазепинській добі. Особливо цінними є свідчення хроніки про участь запорожців у Тридцятилітній війні, їхні дії в Австрії, Німеччині, Трансільванії, Чехії, Словаччині тощо. До того ж деякі автори, яких традиційно вважають польськими історіографами, були етнічними німцями і відчували себе саме німцями. Маємо на увазі цінні твори згаданого вище Пасторія, а також Р. Гайденштайна, який велику увагу приділив сюжетам козацької історії, зокрема повстанням К. Косинського та

- 236 С. Наливайка [236]. Саме німецькі хроністи першими написали про козаків. Маємо на увазі С. Герберштейна, котрий згадав про них у своєму творі (1549), спираючись на свідчення згаданого О. Дашковича, з котрим був знайомий, назвавши козаків «черкасами-русинами» [237]. Курляндський дипломат Лаврентій Мюллер був першим іноземним (окрім поляків) автором, котрий ужив слово «козак» у друкованому творі – в записках про подорож до Речі Посполитої та українського степу, виданих у 1585 р. [238]. Саме німці створили й перші наукові дисертації про козаків. Першу з них Й. Юст Марцій (Мерц) видав і захистив у 1674 р. у Віттенберзі. Автор присвятив свою працю повстанню Степана Разіна 1669–1671 рр., але згадав і про походження козацтва, і слова «козак», і про реформу Баторія, і про І. Підкову [239]. Сілезький німець Й. Мюллер написав, видав і захистив у 1684 р. у Лейпцігу «Історичну дисертацію про козаків», яка має компілятивний характер і ґрунтується на творах Р. Гайденштайна, Й. Пасторія та ін. Однак саме Мюллер першим вказав на тюркське походження слова «козак», чітко розмежував українських і тюркських козаків, у тому числі й казахів, знайшов запорожцям цікаві історичні аналогії (єгипетські мамлюки тощо) [240]. Низку історичних творів, присвячених запорозькому козацтву, створив німецький історик на російській службі Г. Міллер або ж переписав із малознаного твору німця Карла фон Вассенберга. Вони стосуються переважно історії Нової Січі, її адміністративного устрою; тут перелічено 38 куренів Січі, йдеться про розмір жалування, яке отримувала старшина [241].

Французька історіографія теж диспонує потужним комплексом джерел, який досліджувався І. Борщаком та Д. Наливайком [242]. Переважна більшість згаданих творів має компілятивний характер і важлива насамперед як свідчення зацікавленості французьких авторів і громадськості Україною та козаками, як пам'ятки історичної думки. Типовим прикладом є твір П'єра Шевальє, один із небагатьох перекладених і виданих українською мовою в наш час [243]. Як встановив С. Плохій, він ґрунтується на книгах Пасторія та Боплана. Оригінальних звісток тут обмаль, щоправда, одна з них засвідчує перебування козаків на чолі з Б. Хмельницьким у Франції 1645 р. і їхню участь у облозі Дюнкерка. Те саме можна сказати і про розділ 5 («Про Україну і козаків») книги Гаспара де Тандра (1697 р.), перекладеної останнім часом [244].

Російські історики виявили дійсну зацікавленість козацтвом лише у XVIII ст., але праці І. Болтіна, В. Татищева, М. Ломоносова тощо як історичні джерела з історії козацтва не мають суттєвого значення. Своєю повнотою та увагою до козаків вигідно відрізнялася від них книга О. Рігельмана «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» (1778–1787).

Історико-літературних пам'яток інших європейських країн (Англія, Італія, Іспанія, Швеція та ін.) з історії козацтва є небагато, але й тут є певна кількість цінних творів, як-от дві книги італійця М. Бізаччіоні, присвячені Хотинській війні 1621 р. та революції (за його ж визначенням) середини XVII ст. Італійські друковані брошури Т. Марнавізіо розповідають зокрема про повстання невільників-гребців на турецьких галерах

у Середземному морі (1627 і 1643), в яких важливу роль відіграли колишні запорожці. Збереглися присвячені козакам «летючі листки», видані іспанською, шведською та іншими мовами.

Взагалі кількість історико-літературних пам'яток, які тією чи іншою мірою висвітлюють історію козацтва, є дуже значною. Досить сказати, що у відомому каталозі В. Кордта зафіксовано понад 200 творів, які висвітлюють історію України до 1700 р.,
245 у тому числі й історію козацтва [245]. В українській історіографії склалася певна традиція їх вивчення. Зокрема, розвідки І. Франка присвячені польській публіцистиці середини XVII ст., в якій відбилась історія Національно-визвольної війни українського народу [246]. Досліджувала ці пам'ятки й низка українських науковців, як-от І. Борщак, Д. Дорошенко, М. Ковальський, Т. Мацьків, Д. Наливайко,
247 С. Плохій, В. Січинський та ін. [247]. Вчені досить одностайні у своїх висновках, підкреслюючи особливе значення польських пам'яток, автори яких були активними учасниками подій козацької історії, писали переважно

на підставі власних вражень або свідчень очевидців. Характерною рисою цих творів є певна симпатія їх авторів до козацтва (у разі, коли козаки виступали як союзники Речі Посполитої) і відверта ворожість (якщо козаки були авангардною силою у національно-визвольній боротьбі, скерованій проти Речі Посполитої), причому остання тенденція домінує. Слід зазначити, що ця категорія джерел польського походження є цінною для історії козацтва насамперед XV–XVII ст. У XVIII ст. їх кількість і якість різко знижується через те, що Річ Посполита вступає в період тяжкої кризи, яка завершиться її поділами, втрачає контроль над Січчю і Лівобережною Гетьманщиною (козацтво на правому боці Дніпра уряд Речі Посполитої ліквідував у 1693 р., хоча воно проіснувало тут до початку XVIII ст.). Внаслідок цього знизилась і зацікавленість історією козацтва польських авторів.

За всієї неповноти й деформованості джерельної бази з історії українського козацтва, вона, проте, є репрезентативною і дає змогу реконструювати головні етапи та події його історії.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Акты ЮЗР** – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией
- АМГ** – Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. М. А. Попова
- Архив ЮЗР** – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов
- БАН РФ** – Библиотека Академии наук Российской Федерации
- ВР** – Відділ рукописів
- ГАРФ** – Государственный архив Российской Федерации
- ДАДО** – Державний архів Дніпропетровської області
- ДАЗО** – Державний архів Закарпатської області
- ДАК** – Державний архів у Кракові
- ДАКК** – Державний архів Краснодарського краю
- ДАКО** – Державний архів Київської області
- ДАОО** – Державний архів Одеської області
- ДАРО** – Державний архів Рівненської області
- ДАХО** – Державний архів Хмельницької області
- ДАЧО** – Державний архів Чернігівської області
- Записки НТШ** – Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка
- ЗООИД** – Записки Одесского общества истории и древностей
- IP НБУ** – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
- ЛЕУАК** – Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
- НИОР РГБ** – Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки
- ПКК** – Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов
- ПСЗ** – Полное собрание законов Российской империи
- ПСРЛ** – Полное собрание русских летописей
- РГВИА** – Российский государственный военно-исторический архив
- РГИА** – Российский государственный исторический архив
- РДАДА** – Російський державний архів давніх актів
- РНБ. ОР** – Российская национальная библиотека, Отдел рукописей
- Сборник РИО** – Сборник Императорского Русского исторического общества
- УАЩ** – Український археографічний щорічник
- УІЖ** – Український історичний журнал
- ЦДАВО** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО** – Центральний державний архів громадських організацій України
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
- ЦДІАЛ** – Центральний державний історичний архів України у м. Львові
- ЧОИДР** – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете
- Чтения ИОНЛ** – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца при Киевском университете

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Розділ 11. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва

1. *Леп'явко С. А.* Аналогії українського козацтва у західному світі // *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.* – Т. 1. – К., 2006.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 327–337 та ін.; *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 197, 122, 128, 132, 143, 146, 155, 174, 248; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 148–151.
3. *Sahlins M.* Evolution: Specific and a General // *Theory in Anthropology.* – Chicago, 1968; *Арутюнов С. А.* Адаптивне значення культурного поліморфізму // *Этнографическое обозрение.* – 1993. – № 4.
4. *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004. – С. 49–133.
5. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 192; *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – К., 2002. – Вип. 2. – С. 90–97; *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001.
6. *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 148–170.
7. *Генсдорський А. І.* Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // *Дослідження і*

- матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V; *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 171–186.
8. *Крюков М. В.* Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // *Расы и народы.* – М., 1976. – Вып. 6; *Szynkiewicz S.* Silva ethnikum // *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania.* – Warszawa, 1996. – S. 319–321.
 9. *Рудницький С.* Руські землі при кінці XV в. // *Записки НТШ.* – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 37–28; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 328–332; К., 1995. – Т. 7. – С. 23–24, 27–31, 59, 60, 62–64, 94–98, 100–101; *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 114–115.
 10. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 1–10; *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // *Записки НТШ.* – Львів, 1991. – Т. ССXXII; *Яковенко Н. М.* Нарис історії України... – С. 78, 108–118.
 11. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської Унії // *Київська старовина.* – 1993. – № 3 (300). – С. 81.
 12. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 2; Т. 7. – С. 2, прим. 1; *Stökl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S. 97; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 100, 101–102; *Балушок В.* Україна «своєвольна» // *Київська старовина.* – 2004. – № 4 (358).
 13. *Леп'яко С. А.* Аналоги українського козацтва у західному світі. – С. 102–104; *Головко О. Б.* Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва // *Історія українського козацтва: Нариси.* – Т. 1. – С. 35.
 14. *Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – Вип. 2. – С. 130.
 15. *Квітницький М. В.* «Свої погані» Фастівської землі // *Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області (Науково-інформаційний бюлетень «Прес-музей», № 20–21).* – Фастів, 2004. – С. 39, 46–47.
 16. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 20–21, 33, 63–64, 151, 267.
 17. *Осіпян О.* Поширення християнства серед половців в XI–XIV ст. // *Київська старовина.* – 2005. – № 2 (362). – С. 10, 17.
 18. Там само. – С. 8, 9.
 19. *Бубенок О. Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 150–151 та ін.
 20. *Stökl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – S. 140–142.
 21. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – С. 152–171; *Його ж.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // *Ruthenica.* – К., 2002. – Т. I; *Бубенок О. Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – С. 172–189.

22. *Козловський А.* Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст.; *Бубенок О. Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – С. 189.
23. *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 35–36.
24. *Дашкевич Я.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // *Історичне картознавство України: Збірник наукових праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 110–113.
25. *Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступна ст. і коментарі В. М. Русанівського.* – К., 1965. – С. 54.
26. Там само. – С. 138.
27. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 171–174.
28. *Халимоненко Г.* Інститут козацтва, тюркського і українського // *Східний світ.* – 1993. – № 1. – С. 113.
29. *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // *Киевская старина.* – 1894. – № 11. – С. 378, 379.
30. *Іспитаніє літом от рождества Христова... року і по нім ідущих (Львівський літопис) // Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 117.
31. *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – Kijow; Warszawa, 1913. – S. 94.
32. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 171; *Ї ж.* Витоки роду Немиричів // *Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 164–166.
33. *Яковенко Н.* Витоки роду Немиричів. – С. 166, а також с. 164–165.
34. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 158 та ін.
35. *Stökl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – S. 39.
36. *Ibidem.* – S. 39–146; *Щербак В.* Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – Вип. 2. – С. 174, 176.
37. Цит. за: *Stökl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – S. 146.
38. *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 4.
39. Там само. – С. 10.
40. Там само. – С. 17, 18, 21.
41. Там само. – С. 48–49.
42. Там само. – С. 10, 18.
43. *Стрижак О. С.* Киргизи (гесп. тюрки) та Україна: таємниці Буджацького ареалу (Матеріали до Етимологічного словника етнізмів України) // *Східний світ.* – 2000. – № 2.
44. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2002. – С. 113, 124, 125.
45. *Арутюнов С. А., Хазанов А. М.* Проблема археологических критериев этнической специфики // *Советская этнография.* – 1979. – № 6. – С. 83.

46. *Luber S., Rostankowski P.* Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1980. – № 28. – С. 369–381; *Luber S.* Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – С. 108–109 та ін.; *Отарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева) // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – К., 2003. – Вип. 3. – С. 35, 37, 38.
47. *Брежуненко В. А.* Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот // *Історія українського козацтва: Нариси.* – Т. 1. – С. 115–143.
48. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005. – С. 184–189.
49. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 38–40; Етимологічний словник української мови. – К., 1989. – Т. 3. – С. 406; *Товкайло М. Т.* Старожитності Запорозького Гарду та його околиць // *Археологія.* – 2003. – № 3; *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 40, 180, 182.
50. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 42, 44, 62, 178.
51. *Вовк Хв.* Студії з української етнології та антропології. – К., 1995. – С. 100; Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – С. 154; *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 88–91.
52. Цими даними завдячую усній консультації Т. Косміної.
53. Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2. – С. 332, 443–444; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 300; *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 41; *Ї ж.* Коментарі 252; 278 // *Боплан Г. Л. де.* *Опис України /* Перекл. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; Передм. Я. Д. Ісаєвича, В. А. Смолія. – К., 1990. – С. 184, 186; *Бушаков В. А.* Образ Басаврюка в повісті М. В. Гоголя «Вечір проти Івана Купала» // *Slavika та Baltica в ономастиці України.* – К., 1999. – С. 73.
54. *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С. 17.
55. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 38–40; *Білецька В.* Українські сорочки, їх типи, еволюція, орнаментация // *Матеріали до етнології та антропології.* – Львів, 1929. – Т. 21–22. – Ч. I. – С. 75; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – С. 229; Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 435.
56. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 208.
57. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К., 1997. – С. 138–173; *Его же.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – С. 269–290.
58. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 89.
59. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 432.
60. *Назар В. В.* Східні намети та наметництво на західноукраїнських землях у XVI–XVIII ст. // *Східний світ.* – 2000. – № 2. – С. 142–148.

61. Бушаков В. А. Образ Басаврюка...
62. Там само. – С. 73.
63. Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – С. 17, 132–133.
64. Балущок В. Етногенез українців. – С. 62–63.
65. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 19–24.
66. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом. – С. 42; Халимоненко Г. Інститут козацтва... – С. 111, 114; Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 137, 296; Т. 2. – С. 452; Т. 3. – С. 154.
67. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV–XVII ст. – К., 2002. – С. 365. М. Грушевський вважав, що «табір» як військовий прийом вживався в Україні ще за часів Київської Русі, хоча поширився уже в козацьку епоху (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 252).
68. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – С. 105–106.
69. Там само.
70. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 496; Халимоненко Г. Інститут козацтва...
71. Яковенко Н. Паралельний світ. – С. 362.
72. Павленко Ю. В. Культурно-історичне підґрунтя і перспективи співпраці України з країнами Центральної Азії // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2002. – Т. 20–21. – С. 113; Його ж. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. – К., 2002. – Т. 1. – С. 22–24.
73. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 1. – С. 38.
74. Юрганов А. Л. У истоков деспотизма // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991; Гринев А. В. «Колониальный политаризм» в Новом Свете // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4.
75. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 1–10; Наливайко Д. Про «історичні есе» Івана Лисяка-Рудницького // Сучасність. – 1996. – № 1. – С. 151–152; Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996; Яковенко Н. М. Нарис історії України.; Ї ж. Паралельний світ; Сас П. М. Політична культура українського суспільства; Historia Europy Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski. – Lublin, 2000. – Тт. 1–2; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2001.
76. Brockenheim K. Dworek, Kontusz, Karabela. – Wrocław, 2004.
77. Neukirchen H. Piraten. Seeraub auf allen Meeren. – Berlin, 1982.
78. Appun C. F. Die Llanos des Baul // Im Lande der Kariben. Reisen deutscher Forscher des 19. Jahrhunderts in Guayana. – Berlin, 1965.

79. Шейнбаум Л. С. Аргентина. Особенности формирования и развития нации // Этнические процессы в странах Южной Америки. – М., 1981. – С. 274, 302.
80. Sökl G. Die Entstehung des Kosakentums. – S. 12; Леп'явко С. А. Аналоги українського козацтва у західному світі. – С. 106–115.
81. Брехуненко В. А. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот. – С. 125–127.
82. Леп'явко С. А. Аналоги українського козацтва у західному світі. – С. 104.
83. Можейко И. В. В Индийском океане. Очерки истории пиратства в Индийском океане и Южных морях (XV–XX века). – М., 1977. – С. 9; Neukirchen H. Piraten. Seeraub auf allen Meeren. – S. 210–226.
84. Плохий С. Козакознавство без кордонів // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 70–71; Брехуненко В. А. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот. – С. 133–134.
85. Леп'явко С. А. Аналоги українського козацтва у західному світі. – С. 103–105.
86. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 495, 496.
87. Большая советская энциклопедия. – М., 1977. – Т. 27. – С. 492; Можейко И. В. В Индийском океане. – С. 3–10 та ін.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 78.
88. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 163.
89. Грушевський М. Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Записки НТШ. – Т. XXXI–XXXII. – С. 23.
90. Там само. – С. 10.
91. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LX. – С. 118.
92. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 1, 4, 48–49, 351 та ін.
93. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 175, 178, 183.
94. Статут Вяликага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 1988. – С. 110–111, 280, 344, 499 та ін.
95. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 52.
96. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 7, 10.
97. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 16.
98. Яковенко Н. М. Нарис історії України... – С. 159.
99. Попович М. Нарис історії культури України. – С. 164; про середньовічні уявлення про простір, які продовжували функціонувати в розглядуваний нами час і зумовлювали відповідну поведінку людей, див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – С. 86–90.
100. Павленко І. Історичні пісні Запорозжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя, 2003. – С. 105–106.

101. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1963.
102. *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 163.
103. Про антиповедінку див.: *Успенский Б. А.* Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Художественный язык средневековья. – М., 1982. – С. 213, 221, 226–228 та ін.; *Его же.* Антиповедение в культуре Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 326–336.
104. *Павленко І.* Історичні пісні Запорожжя. – С. 106.
105. *Успенский Б. А.* Царь и самозванец; *Его же.* Антиповедение в культуре Древней Руси.
106. *Вустрой J. S.* Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 50.
107. Див., наприклад, таку позицію: *Русина О.* Дикі танці // Критика. – 2005. – № 95 (червень).
108. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 389 (у т. ч. прим. 2).
109. Цит. за: *Шербак В.* Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої. – С. 174.
110. *Опарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? – С. 35.
111. Там же. – С. 37–38.
112. *Лясота Е.* Щоденник // Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. і передм. В. О. Щербака. – К., 1995. – С. 389.
113. *Опарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? – С. 44.
114. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упорядники Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 447, 460, 525.
115. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 211–212.
116. Про структуру ініціацій як обрядів переходу, що ритуально оформлювали переміщення індивіда до нової соціальної позиції, див.: *Геннеп А. ван.* Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М., 1999.
117. *Балушок В.* Обряды ініціацій українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 55–58.
118. *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – С. 110.
119. *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 165.
120. *Чайковський А.* Запорожжя. Історична розвідка // *Чайковський А.* Сагайдачний. – К., 1990. – С. 537–528.
121. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. I. – С. 215; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 148.
122. *Скальковский А.* История Новой Сечи. – С. 123.
123. Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 295.

124. Рондо К. Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах / Предисл. Н. Молчановского // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 446.
125. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 111.
126. Скальковский А. История Новой Сечи. – С. 231; Стороженко О. П. Споминки про Микиту Леонтьовича Коржа // Стороженко О. П. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання. – К., 1989. – С. 213.
127. Попович М. Нарис історії культури України. – С. 165.
128. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – С. 188 і наст.
129. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 295.
130. Рондо К. Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах. – С. 446.
131. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 295.
132. Олійник О. Запорозький зимівний часів Нової Січі. – С. 137–138.
133. Рондо К. Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах. – С. 446.
134. Сокур А. Як казали козаки... // Наука і суспільство. – 1991. – № 5. – С. 29.
135. Боплан Г. Л. де. Опис України. – С. 29.
136. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 147.
137. Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 296.
138. Про значення порогу, як межі між внутрішнім «освоєним» світом оселі та зовнішнім «чужим» світом, а також про високий ступінь семіотичності дій, які відбуваються на порозі, див.: Байбурич А. К. Жилище в обрядах и представленнях восточных славян. – Л., 1983. – С. 134–140 та ін.
139. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 42 (матеріали, зібрані Я. Новицьким); Сокур А. Як казали козаки... – С. 29.
140. Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. – С. 47–48, 78, 89, 128, 186.
141. Про інвертованість потойбічного світу див.: Tokarska J., Wasilewski J. S., Zmysłowska M. Śmierć jako organizator kultury // Etnografia polska. – 1982. – Т. XXVI. – З. 1. – S. 81 та ін.; Толстой Н. И. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской культуры: Погребальный обряд. – М., 1990. – С. 119–127.
142. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Л., 1979. – С. 150 та ін.
143. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986. – С. 299–351.
144. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії. – К., 1930. – С. 262.
145. Tokarska J., Wasilewski J. S., Zmysłowska M. Śmierć jako organizator kultury. – S. 94.
146. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 35.
147. Боплан Г. Л. де. Опис України. – С. 33.
148. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / Підгот. до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо; Перекл. з франц. вид. 1663 р. Ю. І. Козаренка. – К., 1960. – С. 39–40.

149. *Грабович О.* Думи як символічний код переказу культурних цінностей.
150. *Балушок В.* Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – С. 20, 36–51.
151. *Велмико С.* Літопис / Пер. з книжної укр. мови, комент. В. О. Шевчука. – К., 1991. – Т. 2. – С. 191.
152. *Скальковский А.* История Новой Сечи. – С. 124.
153. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 146.
154. *Чайковський А.* Запорожжя. – С. 526–527.
155. *Скальковский А.* История Новой Сечи. – С. 89, 124.
156. *Чайковський А.* Запорожжя. – С. 541.
157. Цит. за: *Павленко І.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі і фольклор Півдня України // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 16.
158. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / Упор. і автор прим. В. А. Чабаненко. – К., 1990. – С. 54.
159. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 242.
160. *Павленко І.* Історичні пісні Запорожжя. – С. 24, 95.
161. *Рондо К.* Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах. – С. 445.
162. *Neukirchen H.* Piraten. Seeraub auf allen Meeren. – S. 226.
163. Статут Вялікага княства Літоўскага. – С. 494 та ін.
164. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 194.
165. Там само.
166. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – С. 25–26; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 126–127.
167. *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 166.
168. Там само.
169. *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности. – С. 20.
170. Цит. за: *Доманицький В.* Козаччина в переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXI. – С. 42.
171. Там само. – С. 21.
172. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 163–165.
173. *Лясота Е.* Щоденник. – С. 384.
174. Цит. за: *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности. – С. 21.
175. Там само. – С. 21.
176. *Neukirchen H.* Piraten. Seeraub auf allen Meeren. – S. 224–226.
177. *Доманицький В.* Козаччина в переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. LXII. – С. 69.
178. Цит. за: *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности. – С. 21.
179. *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 134.
180. *Павленко І.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі... – С. 10–11.
181. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 177.
182. *Павленко І.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі... – С. 11.
183. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 146.
184. *Павленко І.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі... – С. 12.
185. *Иванов В., Топоров В.* Доля // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 167.

186. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії / Перекл. з франц. В. В. Коптілов. – К., 1994. – С. 162.
187. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 166.
188. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 247; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 133; *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 722.
189. *Андр-ский А.* Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 133.
190. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 247.
191. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 163.
192. *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности. – С. 21.
193. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 167.
194. *Тэрнер В.* Символ и ритуал. – М., 1983. – С. 171–181.
195. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 167.
196. *Голубуцький В.* Гомін, гомін по діброві. – К., 1968. – С. 62.
197. *Тэрнер В.* Символ и ритуал. – С. 177.
198. *Писаренко Ю. Г.* Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. – К., 1997. – С. 77–90.
199. *Яковенко Н.* Паралельний світ. – С. 138–143.
200. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России... – С. 247.
201. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію... – С. 723.
202. *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців: Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 13.
203. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 33–34.
204. *Элиаде М.* Космос и история. – М., 1987. – С. 68–82.
205. *Кулишер М. И.* Очерки сравнительной этнографии и культуры. – СПб., 1887. – С. 178–179.
206. *Куббель Л. Е.* Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1988. – С. 102.
207. *Андр-ский А.* Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. – С. 133.
208. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. – С. 69.
209. *Балушок В.* Головний ритуал Січі // Слово і час. – 1998. – № 3. – С. 88.
210. *Павленко І.* Новорічні свята і обряди Запорозької Січі... – С. 11.
211. Цит. за: Там само.
212. Там само. – С. 13.
213. *Боплан Г. Л. де.* Опис України. – С. 72.
214. *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольности. – С. 23.
215. Там само. – С. 24.
216. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 156, прим. 1.
217. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі. – С. 214.
218. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 246–247.

219. *Андр-ский Д. Н.* Запорожские выборы и порядки XVIII в. Російський офіцер О. Нікіфоров був вороже настроений до запорожців та їх традицій; проте зіставлення його опису з іншими джерелами свідчить, що факти він передає в основному правильно, хоч коментує й тенденційно.
220. *Леп'явко С. А.* Аналоги українського козацтва у західному світі. – С. 114–115; *Брежуенко В. А.* Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот. – С. 115–143.
221. *Давидсон А.* Предисловие // *Нойжиржен Х.* Пираты. – К., 1992. – С. 8–12.
222. Про унікальність Хмельниччини як єдиного успішного козацького повстання див.: *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 1991. – Кн. II. – Вып. IV и V. – С. 344; *Плохий С.* Козакознавство без кордонів. – С. 76; *Його ж.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 72–92.
223. *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 50.
224. *Гримич М.* Егоїст. – К., 2003. – С. 159–161.
225. *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 162–163.
226. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. – С. 126.
227. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови // Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, випр. і допов. – К., 2004. – С. 236; *Мойсієнко В.* Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С. 30.
228. *Єрмоленко С. Я.* Літературна мова // Українська мова: Енциклопедія. – С. 319; *Гриценко П. Ю.* Середньонадніпрянський говір // Там само. – С. 579–581; *Карта говорів української мови* // Там само.
229. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 77, 211; СПб., 1877. – Т. 9. – С. 302, 310; СПб., 1882. – Т. 12. – С. 49; *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до др., передм., комент. Ю. М. Мицика, В. М. Кравченка. – К., 1993. – С. 57, 65, 78, 81, 98, 190, 205; *Літопис Самовидця* / Вид. підгот. Я. І. Дзира. – К., 1971. – С. 51, 59, 115; *Гісторія... Г. Граб'янки. Лїтопис краткій...* / Упор. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 79, 90, 91; *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов.* – К., 1888. – С. 76; *Зіновіа Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги; Вступна ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги; Іст.-літ. коментар В. П. Колосової. – К., 1971. – С. 55, 223; *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 182, 212, 223, 256; К., 1995. – Т. 6. – С. 76, 365, 366.
230. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 490; *Гординський Я.* «Милость Божія», українська драма з 1728 р. // *Записки НТШ.* – Львів, 1925. – Т. СXXXVI–СXXXVII. – С. 36. До речі, у кн.: *Українська література XVIII ст.* / Вступ. стаття, упор. і прим. О. В. Мишанича. – К., 1983, де перевидано текст драми, фрагмент, що містить етнонім «русин», пропущено.

231. Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Д. Павлій, М. С. Родина, М. П. Стельмах. – К., 1955. – С. 122; *Колесса Ф.* Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983. – С. 312.
232. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 92.
233. Там само. – С. 188.
234. Там само. – С. 263.
235. *Франко І.* Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLVII. – С. 4.
236. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 768.
237. Там само. – С. 769.
238. *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 231; Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 83, 57, 312, 319, 389, 390, 394, 516, 519; *Перетц В.* Українське питання в освітленню польського поета XVII віка // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXI. – С. 15; Гісторія... Г. Граб'янки. Львопис краткій... – С. 56, 67, 73, 82, 139, 145; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. 1. – С. 25, 27, 33, 35, 37, 38, 121, 168, 171, 175; К., 1851. – Т. 2. – С. 22, 33, 122, 171, 231, 261, 350, 408.
239. *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповісті посполиті. – С. 116.
240. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – С. 59.
241. Там само. – С. 67.
242. *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1. – С. 47.
243. *Балушок В.* Несподіванки української етнімії // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).
244. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 325–236.
245. *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 21–22.
246. *Ісаєвич Я.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1995. – Вип. 2. – С. 6.
247. Напр.: *Гуслистий К.* Українці. Нарис етнічної історії українців. – К., 1964; *Його ж.* До питання про утворення української нації. – К., 1967.
248. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 6.
249. *Лісовий В.* Етнос і нація // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 47–50.
250. *Ребет Л.* Теорія нації. – Мюнхен, 1955. – С. 76.
251. *Миль Дж. Стюарт.* Представительское правление. – СПб., 1907. – С. 275; *Обушний М.* Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К., 1998. – С. 96.
252. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 16.
253. *Його ж.* Роль України в новітній історії. – С. 18.
254. *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Зустрічі. – 1991. – Число 2. – С. 161.

255. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 68.
256. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 36.
257. *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 72.
258. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С. 68.
259. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т. 2. – С. 117–118; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 226.
260. *Когут З.* Розвиток малоросійської самосвідомості... – С. 161–162.
261. ІР НБУ. – Ф. II. – Оп. 1. – Од. зб. 15576. – Арк. 63, 67.
262. *Когут З.* Коріння ідентичності Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 87; крім того, про термін «Україна» та його вживання протягом другої половини XVII ст. див.: *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1926. – С. 145–150; *Мельник Л. Г.* Боротьба за українську державність (XVIII ст.) – К., 1995. – С. 184–190.
263. Мотижинський архив, Акты Переяславського полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С. 19–20.
264. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 142.
265. Там же. – Т. 9. – С. 197.
266. Там же. – Т. 9. – С. 310.
267. *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 235.
268. Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 107, 174, 211, 395.
269. Там же. – С. 167.
270. Там же. – Т. 8. – С. 24.
271. Там же. – С. 222.
272. Там же. – С. 188.
273. Там же. – Т. 9. – С. 106.
274. Там же. – Т. 5. – С. 256.
275. ІР НБУ. – Ф. II. – Оп. 1. – Од. зб. 15576. – Арк. 74.
276. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 19–20.
277. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 100–101.
278. Там же. – Т. 11. – С. 418.
279. Там же. – С. 807.
280. Там же. – Т. 45 – С. 101.
281. Там же. – Т. 11. – С. 174.
282. Там же. – Т. 5. – С. 128.
283. Там же. – Т. 9. – С. 184.
284. Там же. – Т. 7. – С. 167.
285. Сутність концепції М. Вебера подано за: *Обушний М.* Етнос і нація: проблеми ідентичності. – С. 97.
286. *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. – С. 72.

287. *Ребет Л.* Теорія нації. – С. 26.
288. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 29–31.
289. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 25.
290. *Геллер Э.* Нации и национализм. – М., 1991. – С. 35.
291. *Полетика Г.* Историческое известие // Український археографічний збірник. – К., 1926. – С. 147.
292. *Граб'янка Г.* Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 14.
293. *Дєвович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII століття. – К., 1983. – С. 384.
294. *Історія Русів.* – К., 1991. – С. 33.
295. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 57.
296. *Окиншев Л.* Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27/28. – С. 192.
297. *Грушевський М.* Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. – 1991–1992. – Число 3–4; 1–4. – С. 120.
298. Там само.
299. *Дєвович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею. – С. 397, 384.
300. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 90.
301. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. – К., 1889. – С. 67–68.
302. *Полетика Г.* Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 95.
303. Наставление, данное графу Петру Румянцеву при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник РИО. – СПб., 1871. – Т. VII. – С. 390.
304. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С. 11.
305. *Василенко Н.* Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малой России // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – 1912. – Кн. IX. – С. 43.
306. *Грушевський М.* Про Українську історіографію XVIII століття. – С. 117, 119.
307. *Бочковський О.* Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – С. 31.
308. *Старосольський В.* Теорія нації. – Відень, 1922. – С. 26.
309. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 27.
310. *Історія Русів.* – С. 104, 111.
311. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 79, 292.
312. *Історія Русів.* – С. 36.
313. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 79.
314. *Сисин Ф.* Поняття нації в Українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – С. 60–61.

315. *Граб'янка Г.* Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 106, 69.
316. Історія Русів. – С. 139; *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 79, 83.
317. Прошение малороссийского шляхетства... – С. 91–92.
318. *Старосольський В.* Теорія нації. – С. 10–11.
319. Там само. – С. 28–29, 37.
320. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 19.
321. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 79; Т. 2. – С. 144, 262.
322. *Нерунович І.* Милість божа // Марсове поле. – К., 1989. – С. 211.
323. *Вітинський С.* Епінікіон // Марсове поле. – С. 255.
324. *Нерунович І.* Милість божа. – С. 217; *Плиска М.* Сказання про Малу Росію і про біди, які в ній були // Марсове поле. – С. 299; *Іван (священник).* Героїчні вірші // Там само. – С. 308.
325. Історія Русів. – С. 34, 142, 164–165.
326. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 19.
327. Прошение малороссийского шляхетства... – С. 93, 98.
328. *Василенко Н.* Секретнейшие примечания... – С. 29–51.
329. *Полетика Г.* Возражение депутата Григория Полетики... – С. 86.
330. *Сисин Ф.* Поняття нації в Українській історіографії 1620–1690 рр. – С. 59–60.
331. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 19.
332. Там само. – С. 21.
333. *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 29.
334. Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 120–125.
335. *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 19.
336. Наказы малороссийским депутатам 1767 года... – С. 180–183.
337. Із паперів Григора Андрійовича Полетики 1767 року // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 142.
338. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – К., 1996. – С. 123–149.
339. *Полетика Г.* Возражение депутата Григория Полетики... – С. 82.
340. *Дєвович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею. – С. 395.
341. *Полетика Г.* Возражение депутата Григория Полетики... – С. 85, 75, 77, 78.
342. *Старосольський В.* Теорія нації. – С. 103, 102.
343. Історія Русів. – С. 139, 193.
344. Права, по которым судится малороссийский народ. – С. 44.
345. Прошение малороссийского шляхетства... – С. 93.
346. Наказы малороссийским депутатам 1767 года... – С. 15.
347. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 116–128.
348. *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії. – С. 21–22.
349. Історія Русів. – С. 39, 58, 113.
350. *Величко С.* Літопис. – Т. 1. – С. 134; Т. 2. – С. 53, 144.
351. Історія Русів. – С. 184.

352. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 76.
353. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів. – С. 118.
354. Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення // Український історик. – 1991–1992. – Число 3–4; 1–4. – С.106.
355. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 68.
356. Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 26.
357. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 12.
358. Литвинова Т. Громадська думка України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: Григорій і Василь Полетики. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 152.
359. Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 135.
360. Історія Русів. – С. 75.
361. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. – С. 28.
362. Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С. 81.
363. Бочковський О. І. Наука про націю та її життя. – С. 11; Його ж. Вступ до націології. – Мюнхен, 1992. – С. 104.
364. Історія Русів. – С. 142–143, 150.
365. Полетика Г. Возражение депутата Григория Полетики... – С. 84, 76, 91, 92.
366. Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 134.
367. Полетика Г. Возражение депутата Григория Полетики... – С. 91.
368. Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 21.
369. Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 80, 56; Т. 2. – С. 143.
370. Полетика Г. Историческое известие. – С. 149.
371. Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 138, 187, 287.
372. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С. XXV.
373. Історія Русів. – С. 141, 201, 258.
374. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави. – С. 76.
375. Розумний М. Справа честі (алгоритми національного самоопанування): Політологічні есе. – К., 1995. – С. 63.
376. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С. 72–73; Його ж. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. – С. 59.
377. Старосольський В. Теорія нації. – С. 79.
378. Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 58.
379. Величко С. Літопис. – Т. 1. – С. 46.
380. Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 35, 109; Історія Русів. – С. 122, 142.

381. *Старосальський В.* Теорія нації. – С. 47.
 382. Історія Русів. – С. 165–166.
 383. *Кравченко В.* Нариси з української історіографії... – С. 27.
 384. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 63.
 385. *Єкельчик С.* Пробуження нації... – С. 35–36.
 386. *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії. – С. 17.
 387. Там само. – С. 37, 19.

Розділ 12. Православна традиція Війська Запорозького

1. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2; *Закревский М.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 465.
2. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Т. 3. – С. 62.
3. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 301.
4. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 109.
5. *Окольский С.* Дневник Симеона Окольского о войне гетмана Острянина с поляками 1638 г. // *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.* / Сост. С. Величко. – К., 1864. – Т. 4. – Приложения. – С. 195.
6. *Мицик Ю. А.* Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 6. – С. 169–170.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 107–112.
8. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 31.
9. Архів Коша... – Т. 1. – С. 108–111.
10. Там само. – С. 111–112.
11. Там само. – С. 108.
12. Там само. – С. 107–108.
13. Описание документов и дел хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. – СПб., 1868. – Т. 1. – Приложения. – Стб. 436–442.
14. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 3; Архів Коша... – Т. 1. – С. 105–107.
15. Архів Коша... – Т. 1. – С. 107.
16. Докладніше про ставропігійний статус Межигірського монастиря див.: *Ставропігія Києво-Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури / Ред. В. Ульяновський* – К., 2003. – Вип. 5. – С. 165–191.
17. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 31.
18. *Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.* – Рукописи. – № 117. – Арк. 1.
19. Архів Коша... – Т. 1. – С. 41.
20. Описание документов и дел... – Т. 1. – Приложения. – Стб. 442–446.

21. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 257.
22. Архів Коша... – Т. 1. – С. 113.
23. Там само. – С. 114–115.
24. Там само. – С. 117–120.
25. Там само. – С. 116–117.
26. *Зварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. I. – С. 409.
27. *Его же.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 7.
28. *Рябинин-Скляревський О. О.* Запорозькі заклоти та керуюча верства Коша XVIII століття // *Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А.* Рябинин-Скляревський: матеріали к біографії. – Одеса; К., 2000. – С. 105.
29. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його «вільності») // *Йї ж.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 68.
30. *Анисимов Е.* Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999. – С. 137.
31. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 45.
32. *Андриевский А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып. 9. – С. 2.
33. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів / Упор. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1970. – С. 321.
34. Там само. – С. 496.
35. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. IX (1733–1736). – С. 395–399. – № 6614.
36. *Яременко М.* Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721–1740 рр.): спроба колективного портрета // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 45–47.
37. *Його ж.* Формування та основні характеристики чернецтва київських чоловічих монастирів (20-і–середина 80-х рр. XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 129–130.
38. ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 249. – Арк. 1.
39. Там само. – Арк. 19.
40. ДАК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 5 зв.
41. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 25–25 зв., 35– 36 зв., 46 зв., 54 зв.; Спр. 36. – Арк. 21–22; Спр. 44. – Арк. 7; Спр. 40. – Арк. 170.
42. Там само. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 96. – Арк. 1–2.
43. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 84.
44. Там само. – Спр. 224. – Арк. 1, 6, 15, 26–27, 39.
45. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 7–7 зв.
46. Там само. – Арк: 12–12 зв.
47. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 5.
48. Там само. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 35.
49. *Зварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 7, 8, 10.

50. *Ленченко В.* Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28–30.
51. Таблицю складено на основі: *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. I. – С. 1317; ІР НБУ. – Ф. II. – Спр. 4. – Арк. 29 зв.–30, 57 зв.–58; *Андріевский А. А.* Материали, касаючіеся запорожцев (1715–1774 г.) // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 654–655; ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 25–25 зв., 35–36 зв., 46 зв., 54 зв.; Спр. 36. – Арк. 21–22; Спр. 44. – Арк. 7; Спр. 40. – Арк. 170.
52. *Мьшецкый С.* История о казаках запорожских // *Шумов С., Андреев А.* История Запорожской Сечи. – К.; М., 2003. – С. 48–49; *Гісцова Л. З.* З архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 66–69; *Плеуцький С. Ф.* Школа січова // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 558.
53. *Біляшівський Б.* Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 243–258.
54. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 14.
55. *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 30.
56. У 1770 р. у Київській єпархії було 25 протопопій (разом із Старосамарським намісництвом), 1248 приходських церков, 45 чоловічих і жіночих монастирів. (*Титов Ф. И.* Русская Православная церковь в польско-литовском государстве в XVII–XVIII в.в. – К., 1905. – Т. II. Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII в.в. (1686 – 1797 г.г.). – С. 60, 61, 76).
57. *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 8.
58. *Мьшецкый С.* История о казаках запорожских. – С. 48.
59. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 83.
60. *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 68.
61. Архів Коша... – Т. 1. – С. 125.
62. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 48-б. – Арк. 1.
63. Архів Коша... – Т. 1 – С. 103–120.
64. *Швидько Г. К.* Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 10.
65. *Андріевский А. А.* Материали по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767). – Одесса, 1893. – С. 143.
66. ЦДІАК. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 2.
67. Архів Коша... – Т. 1. – С. 166.
68. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. – С. 156.
69. ЦДІАК. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–2.
70. Там само. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 11, 14 зв., 15.
71. *Герасименко Н. О.* До історії Межигір'я // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 94.

72. *Степанів І. С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – 1927. – Т. 1. – С. 373–377.
73. *Еварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 90.
74. Там же. – С. 7.
75. Там же. – С. 6.
76. *Андрієвський А. А.* Матеріали, касаючієся запорожцев... – С. 624.
77. ЦДІАК. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 267. – Арк. 39.
78. *Яруцький Л.* Запорозька церква в м. Кальміусі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 92.
79. *Андрієвський А. А.* Матеріали, касаючієся запорожцев... – С. 620.
80. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX ст. – Запоріжжя, 1999. – С. 163–164.
81. ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 1138. – Арк. 2.
82. *Левицький О.* Переписка з Запорожьем (1763–1765) // Чтения ИОНЛ. – 1904/05. – Кн. 18. – Вып. 3. – Отд. 3. – С. 33.
83. Там же. – С. 32.
84. *Андрієвський А. А.* Матеріали, касаючієся запорожцев... – С. 295.
85. *Ломиківський В.* Словник Малоросійської старовини // Киевская старина. – 1992. – № 2. – С. 75.
86. ЦДІАК. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–9.
87. *Еварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 49–50.
88. ЦДІАК. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 86. – Арк. 1.
89. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 12.
90. *Гісцова Л. З.* З архіву Коша Нової Запорозької Січі. – С. 70.
91. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 40.
92. Украинския народныя предания. Собрал П. Кулиш. – Кн. 1. – М., 1847; *Еварницький Д. И. (Яворницький Д. И.)* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. I, II. – К., 1995.
93. *Гавриил (Розанов).* Историческая Записка о Пустынно Николаевском Самарском монастыре. – Одесса, 1838. – С. 26.
94. Там же. – С. 65.
95. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 4–8.
96. Там само. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 24 зв.–25, 35–36, 46, 54; Спр. 36. – Арк. 21–22 зв.; Спр. 48. – Арк. 4 зв.–5; Спр. 40. – Арк. 169 зв.; Спр. 48. – Арк. 1 зв.; Спр. 52-а. – Арк. 2–2 зв., 4 зв.–5; Спр. 58. – Арк. 4 зв.–5; Спр. 60. – Арк. 67, 70–70 зв., 13; Спр. 64. – Арк. 4; Спр. 75. – Арк. 1–2.
97. Архів Коша... – Т. 1. – С. 121–125.
98. *Гавриил (Розанов).* Историческая Записка... – С. 27, 33.
99. Там же. – С. 10–11, 14.
100. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 6–7.
101. *Гавриил (Розанов).* Историческая Записка... – С. 16–17.
102. Там же. – С. 12–14.

103. *Гавриил (Розанов)*. Историческая Записка... – С. 26–27.
104. *Феодосий (Макаревский)*. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1875. – Приложение. – С. 106–107.
105. *Гавриил (Розанов)*. Историческая Записка... – С. 36–38.
106. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 15–16.
107. Архів Коша... – Т. 1. – С. 209.
108. *Андриевский А. А.* О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому монастырю // Исторические материалы из архива киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып. 2. – С. 65–73.
109. *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 28–61.
110. ДАК. – Ф. 314. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 6 зв.
111. *Біднов В.* Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 95.
112. ЦДІАК. – КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 130.
113. Там само. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 4–5.
114. Архів Коша... – Т. 1. – С. 145.
115. Там само. – С. 150.
116. Там само. – С. 151.
117. Там само. – С. 155–157.
118. *Біднов В.* Січовий архімандрит... – С. 96.
119. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 2.
120. *Климов В.* Особливості православної церкви в Запорозькій Січі. Характер релігійності запорізького козацтва. Церква після скасування Січі // Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – С. 98.
121. Там само. – С. 181–183.
122. Там само. – С. 197.
123. Там само. – С. 196.
124. ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 7.
125. Архів Коша... – Т. 1. – С. 198–199.
126. Там само. – С. 200–201.
127. *Біднов В.* Січовий архімандрит... – С. 99–100.
128. Там само. – С. 93.
129. *Левцицький О.* Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст. // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1912. – Кн. X. – С. 49–75;
Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей... – С. 57–77.
130. *Прокон'юк О.* Кафедральний монастир Св. Софії: статус, функції, склад населення // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини: Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. Київ, 27–28 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 182–187.

131. Див. напр.: *Лагодизький Я. П.* Києво-Печерська лавра і козацтво // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 109–115.
132. *Біднов В.* Січковий архимандрит... – С. 85–86.
133. *Його ж.* Церковна анатама на Івана Мазепу // Старожитності. – 1993. – Ч. 1. – С. 28–29.
134. Архів Коша... – Т. 1. – С. 116–117.
135. *Беднов В. А.* Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1908. – Вып. 4. – С. 31–129.
136. ІР НБУ. – Спр. 444/605с. – Арк. 833–834.
137. Там само. – Спр. 664 (Муз. 935). – Арк. 70.
138. Там само. – Ф. 160. – Спр. 1080. – Арк. 2–4.
139. Там само. – Ф. 160. – Спр. 1138. – Арк. 2–3.
140. Там само. – Спр. 444/605с. – Арк. 43–44.
141. Там само. – Арк. 904.
142. *Короленко П. П.* Материалы по истории войска Запорожскаго, извлеченные из дел Харьковского Исторического Архива // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1897. – Т. 9. – С. 180–181.
143. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів: 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – С. 138.
144. Там само. – С. 134, 136.
145. ІР НБУ. – Спр. 444/605с. – Арк. 663–664 зв.
146. Там само. – Ф. 160. – Спр. 518. – Арк. 335.
147. *Орловский П.* Переписка отамана Петра Калнишевского с киевским митрополитом Арсением Могилянским // Киевская старина. – 1893. – № 7. – С. 140–142.
148. *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 8–9.
149. ІР НБУ. – Лебедев 664 (Муз. 935). – Арк. 43 зв.
150. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1–2.
151. ІР НБУ. – Лебедев 664 (Муз. 935). – Арк. 45.
152. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888. – С. 161–162.
153. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 14.
154. Там само. – Арк. 5.
155. Архів Коша... – Т. 1. – С. 132–134.
156. Там само. – С. 56–58.
157. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 13–14.
158. Там само. – Арк. 20.
159. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 22.
160. Там само. – Арк. 40.
161. *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – С. 37, 40.
162. Там само. – С. 11–14.

163. *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – С. 43.
164. Там само. – С. 35.
165. Там само. – С. 53.
166. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 17–21.
167. *Кузик Т., Хмарський В.* Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 613.
168. *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – С. 21, 35.
169. *Рябінін-Склярєвський О. О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. – С. 173.
170. *Короленко П. П.* Материали по истории войска Запорожскаго... – С. 180–182.
171. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – Т. 1. – С. 343–345, 675–679, 684–686; *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1; *Граевский И. С.* Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. – К., 1912. – С. 168.
172. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Украину в середине 17 века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – К., 1997. – С. 10, 12; *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – С. 233.
173. *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 81.
174. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 144–145.
175. *Климентій Зіновійв.* Вірші... – С. 70.
176. Там само. – С. 71.
177. Там само. – С. 62–63.
178. *Кулиш П. А.* Материали для истории возсоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – С. 226–227.
179. ІР НБУ. – Спр. 450/655с/І. – Арк. 95.
180. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. – СПб., 1872. – Т. 1 (1721г.). – С. 159; Описание документов и дел... – Т. 1. – Стб. 425–428.
181. *Андриєвський А.* Межигорская старина // Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 9. – С. 60–63, 66.
182. *Чернуха В. Г.* Паспорт в Российской империи: наблюдения над законодательством // Исторические записки. – М., 2001. – № 4 (122). – С. 98.
183. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 5.
184. Там само. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–2.
185. *Кузик Т.* Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі в середині XVIII ст. (два документи із фондів ЦДІАК України) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2002. – Т. 9. – С. 224–226.
186. *Короленко П. П.* Материали по истории войска Запорожскаго... – С. 160.
187. ІР НБУ. – Спр. 444/605с. – Арк. 315.
188. *Чернуха В. Г.* Паспорт в Российской империи... – С. 98.

189. *Зварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь... – С. 66.
190. ЦДІАК. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14.
191. ІР НБУ. – Ф. 232. – Спр. 412. – Арк. 8.
192. *Андрієвський А. А.* Матеріали, касаючієся запорожцев... – С. 654–655.
193. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 157. – Спр. 54. – Арк. 2.
194. *Левцицький О.* Переписка с Запорожьем (1763–1765). – С. 32.
195. ІР НБУ. – Ф. 232. – Спр. 412. – Арк. 8.
196. Там само. – Арк. 9 зв.
197. Там само. – Арк. 15 зв.
198. *Орловський П.* Переписка отамана Петра Калнишевського... // Киевская старина. – 1893. – № 8. – С. 140.
199. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 86.
200. ІР НБУ. – Спр. 444/605с. – Арк. 166.
201. Там само. – Ф. 232. – Спр. 412. – Арк. 10 зв.
202. ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 159. – Спр. 31. – Арк. 2, 11.
203. Там само. – Арк. 16–17.
204. Там само. – Арк. 20.
205. ІР НБУ. – Ф. 117. – Спр. 4. – Арк. 1.
206. ЦДІАК. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 1.
207. Міжконфесійні взаємини на Півдні України ХVІІІ–ХХ ст. – С. 163–164.
208. ЦДІАК. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 4, 7.
209. Там само. – Арк. 28.
210. Там само. – Спр. 289. – Арк. 1–2.
211. *Оглоблин О.* Петро Калнишевський і Києво-Видубецький монастир. (Два неопублікованих документи) // Віра і Знання. Праці Науково-Богословського Інституту УПЦ в ЗДА. – Нью-Йорк, 1954. – Вип. І. – С. 117–118.
212. ЦДІАК. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 2–4, 9, 29.
213. Там само. – Ф. 127. – Оп. 157. – Спр. 80. – Арк. 1, 4, 6.
214. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 258.
215. *Климов В.* Особливості православної церкви в Запорозькій Січі... – С. 106.
216. *Кулиш П. А.* Матеріали для історії возсоединения Руси (1578–1630). – Т. 1. – С. 290.
217. Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995. – С. 45.
218. *Зварницький Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. І. – С. 496.
219. Там само. – С. 638.
220. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 340–343.
221. Там само. – С. 371.
222. ІР НБУ. – Ф. ІІ. – Спр. 27788. – Арк. 1; Спр. 27789. – Арк. 1; Спр. 27790. – Арк. 1.
223. Там само. – Ф. ІІ. – Спр. 27791. – Арк. 1.

224. *Синяк І.* Паспорти як різновид засвідчувальної документації Коша Нової Січі (1734–1775) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 133–134.
225. ЦДІАК. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 191. – Арк. 1.
226. *Зварницький Д. І.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. – С. 210–216.
227. *Яременко М.* Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 161.
228. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – С. 41.
229. Там само. – С. 120.
230. Там само. – С. 228.
231. Там само. – С. 304.
232. Там само. – С. 182.
233. ЦДІАК. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 267. – Арк. 2, 6, 15.

Розділ 13. Козацьке право і судочинство

1. *Гурбик А. О.* Запорозька Січ і формування органів суду в Українській державі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 85.
2. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків у трьох томах. – К., 1990. – Т. 1. – С. 163.
3. Див.: *Гурбик А. О.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 57–70.
4. ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10.
5. Цит. за: *Лазаревский А. М.* Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 96.
6. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 188.
7. Цит. за: Там само. – Т. 1. – С. 144–145.
8. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 77–78; *Шевченко Н.* Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767–1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 149–157.
9. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 120.
10. *Лиман І. І.* Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С. 11–12; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 259.

11. *Сперанский М.* Южно-русская песня и современные её носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменко). – К., 1904. – С. 41; Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 243; *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 164–166.
12. *Верба І. В.* «Помяник» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба (Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. Київ, 24–25.X.1995). – К., 1996. – С. 204–210; *Еварницький Д. І.* Запорозжє в остатках старини и преданиях народа. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 107; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 68–69.
13. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 256–261; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 111, 114, 119.
14. Там само.
15. Цит. за: *Фігурний Ю. С.* Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004. – С. 200; Савур-Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни. – К., 1990. – С. 193.
16. *Лиман І. І.* Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – С. 6–11.
17. Див.: *Протоіерей В. Чернак.* Політична орієнтація гетьмана І. Виговського та вірність благословенню Митрополита Київського та всієї Руси // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 125–128; *Здіорук С.* Спротив Української Православної Церкви в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Там само. – С. 129–133; *Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст.: Матеріали II «Берестейських читань».* Львів, Дніпропетровськ, Київ 1–6.II.1995. – Львів, 1996; *Кагарлик С.* Українські гетьмани і Києво-Печерська Лавра // На чолі козацької держави (До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького): Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Рівне, 1996. – С. 189–211; *Кривошій О.* Роль образу Богоматері в духовному становленні Запорозжя // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запорозжя, 1996. – С. 69–71; *Панашенко В.* Православна церква і монастирі Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 201–224.
18. Цит. за: *Вирський Д.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005. – С. 65–66.
19. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 146.
20. Там само. – С. 148.
21. Там само.
22. *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584.* – Kraków; 1858. – С. 161.
23. *Косвен М. О.* К вопросу о военной демократии // Проблемы истории первобытного общества. – М.; Л., 1969. – С. 251–252.
24. *Грозовський І.* Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58–59.

25. Історія української культури у п'яти томах. – К., 2003. – Т. 3. – С. 136–137.
26. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 111–113.
27. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – С. 69–70; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 153, 173; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 68.
28. *Гурбик А.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина (Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченій 500-річчю українського козацтва. – Київ, Дніпропетровськ, 13–17.V.1991). – Вип. 1. – К., 1993. – С. 159–160.
29. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 68, 81.
30. Там само.
31. *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 4. – К., 1928. – С. 179–190.
32. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 177.
33. *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. – Одесса, 1852. – С. 48–51.
34. Там же. – С. 47; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 70; *Гурбик А. О.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі. – С. 160.
35. *Панашенко В. В.* Нова Січ (1734–1775 р.) // Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 157; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 179–181.
36. Там само.
37. *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. – С. 42, 49; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 184–185.
38. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 60–62; *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. – С. 44, 51; *Гурбик А. О.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі. – С. 158–159.
39. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С. 25.
40. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 182.
41. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 25.
42. *Гурбик А. О.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі. – С. 159.
43. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 342–363; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 183; *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. – С. 43.
44. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України...; *Меріме Проспер.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 118.
45. Устное повествование Н. Коржа. – Одесса, 1842. – С. 13–21; *Яворницький Д. І.* Збірник матеріалів для історії запорозьких козаків. – СПб., 1888. – С. 74; *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К.,

1929. – Вип. 6. – С. 210–240, 608–619; *Грозовський І.* Звичаєве право Запорозької Січі – С. 60, 91.
46. Там само.
47. *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. – Вип. 5. – К., 1928. – С. 463–480.
48. Цит. за: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 134–135.
49. Там само.
50. Там само.
51. Там само. – С. 133.
52. Там само.
53. Там само. – С. 133–134.
54. Там само. – С. 136.
55. *Черкаський І.* Громадський (копний) суд... – С. 427–443; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 189.
56. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 131–132.
57. *Грозовський І.* Звичаєве право Запорозької Січі. – С. 91.
58. *Усенко І. Б.* Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К., 1999. – С. 66–68; *Грозовський І.* Звичаєве право Запорозької Січі. – С. 59.
59. *Шерф Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 63.
60. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 25; *Шерф Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 180.
61. Акты о копных и панских судах. – К., 1897. – Т. 1. – С. 224; *Гурбик А. О.* Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // УДЖ. – 1990. – № 10. – С. 110–116.
62. Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 191.
63. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 131.
64. Акты о копных и панских судах. – С. 225.
65. *Гурбик А. О.* Правові уявлення та народна правосвідомість. – С. 69.
66. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 192–193; *Мышецкий С. И.* История о казаках Запорожских. – С. 57–58; *Шерф Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 180.
67. Там само.
68. Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 191, 196; Устное повествование Н. Коржа. – С. 13–21.
69. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 133.
70. Там само.
71. *Groicki B.* Porządek sądów i spraw miejskich Prawa magdeburskiego. – Poznań, 1760. – S. 143.
72. Архив ЮЗР. – К., 1869. – Т. 1. – Ч. 5. – С. 209–210, 229, 240–241; *Гурбик А. О.* Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури. – Т. 3. – С. 248–252.
73. Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – Гл. 25, арт. 13, п. 1, 2. – С. 753.

74. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 134.
75. Там само.
76. *Левицький О.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа. Страничка из истории обычного права в Малороссии // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 89–97; *Varwiński B.* Wypraszenia od kary śmierci w dawnym prawie polskim w XVI–XIX w. Pamiętnik Historyczno-Prawowy. – Lwów, 1923. – Т. II. – S. 26–27; *Гошко Ю.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XVI–XIX ст. – Львів, 1999. – С. 126–127.
77. Цит. за: *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 194.
78. *Herby guscerstwa polskiego...* – S. 157–159.
79. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 194.
80. *Гійом Левассер де Боплан.* Опис України... – С. 71.
81. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 67.
82. Там само. – С. 180.
83. Там само. – С. 69.
84. Там само. – С. 70.
85. Там само. – С. 180.
86. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 133.
87. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – С. 29–31.
88. Цит. за: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 499.
89. Цит. за: *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 39–40.
90. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 499.
91. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків... – Т. 1. – С. 165.
92. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення... – С. 295–296; *Грозовський І.* Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–63.
93. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 129.
94. Там само.
95. *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 103–140.
96. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 129–130.
97. Там само. – С. 127–128.
98. Там само.
99. Там само. – С. 129.
100. Там само. – С. 130.
101. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 181.
102. Там само. – С. 180.
103. Там само. – С. 68.
104. *Меріме Проспер.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. – С. 118.
105. Там само.
106. Там само. – С. 181.

107. *Гурбик А. О.* Запорозька Січ і формування органів суду в Українській державі. – С. 87.
108. Там само.
109. Там само. – С. 86.
110. Там само.
111. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 181.
112. *Грозовський І.* Право власності на землю в Запорозькій Січі. – С. 65.
113. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії... – С. 179.
114. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 179.
115. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8, ч. 3. – С. 210–213.
116. *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 329–350.
117. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов... – К., 1859. – Т. 4. – С. 54–60.
118. *Ochtmann S.* Sejmy lat 1661–1662. – Wrg., 1977. – S. 56–57. Ми використали виклад змісту документа у: *Смолий В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 129–130.
119. *Крихун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля на неї // Україна модерна. – 1999. – Вип. 2–3. – С. 318–327.
120. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1877. – Т. IX. – С. 300–311; див. також: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 314–315.
121. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – С. 196–206; див. також: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 295–297.
122. *Wolinski J.* Krol Jan III a sprawa Ukrainy. – Warszawa, 1934. – PP. 23–27. Ми використали виклад документа у: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 534–537.
123. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 8, ч. 3. – С. 215–217.
124. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 276–277.
125. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. IV. – С. 141–144.
126. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов... – Т. 4. – С. 17–24.
127. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 76–77.
128. Там само. – С. 130–138.
129. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской истории, собраніе Д. Н. Бантышем-Каменским, и изданные О. Бодянским. – Ч. I. 1649–1687. – М., 1858. – С. 56–57; Акт избрания в Малороссійские Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 107; Статьи, присланныя Юрием Хмельницким Князю Трубецкому // Там же. – Ч. I. – С. 102.

130. [Жалувана грамота козацтву 1654 року] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 73.
131. Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 108.
132. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго, учинившаго, по сношенію с Боярами и утверженію Государеву, 10 статей, кои новопоставленными или Московскими называются // Там же. – Ч. I. – С. 146; Акт избранія в Глухове, при Боярине Князе Ромодановском, в Малороссійскіе Гетманы Демьяна Игнатовича Многогрешнаго // Там же. – Ч. I. – С. 222.
133. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55; [Жалувана грамота козацтву 1654 року] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 72.
134. Статьи, присланныя Юріем Хмельницким Князю Трубецкому // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 102; Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 106.
135. Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 146.
136. Статьи, постановленныя в Переясловле с Гетманом обеих сторон Днѣпра, Иваном Самойловичем // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 253; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича и избраніе Ивана Мазепы и проч. // Там же. – Ч. I. – С. 311.
137. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким, в 1659 году // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 210.
138. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 225; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – Ч. I. – С. 253; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Там же. – Ч. I. – С. 313.
139. Статьи, постановленныя в Переясловле... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 253; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Там же. – Ч. I. – С. 311.
140. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55; [Жалувана грамота на Чигиринське староство 1654 р.] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 70–71; Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 106; Пункты, объявленныя Государю Послами Гетмана Юрія Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 123.
141. За Жалуваною грамотою Богдану Хмельницкому 1654 року місто Гадяч з повітом мало стати власністю Богдана Хмельницкаго. Див.: [Жалувана грамота Б. Хмельницкому на м. Гадяч] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 67; Пункты, объявленныя Государю Послами Гетмана Юрія Хмельницкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 123; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – Ч. I. – С. 146.
142. Жалованная Грамота Гетману Брюховецкому на Шептаковскую Сотню (1665 р.) // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 165–166.

143. Пункты, объявленные Государю Послами Гетмана Юрія Хмельницкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 123.
144. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 110; Конотопскія статьи // Там же. – С. 243; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 255.
145. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 111.
146. Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 305, 313, 314.
147. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55–56; Статьи 7162 году, 27 Марта, каковыя к Гетману Хмельницкому с Посланниками его при грамоте посланы // Там же. – С. 59–60; Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – С. 107; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – С. 145.
148. На подання Б. Хмельницького його приватні маєтності були затверджені царською жалуваною грамотою ще 1654 року. Див.: [Жалувана грамота Б. Хмельницкому на сс. Суботів та Новоселки 1654 р.] та [Жалувана грамота Б. Хмельницкому на сс. Медведівку, Борки та Кам'янку] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 68–69; Акт избранія в Глухове... // Там же. – С. 220; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 256; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 309–310.
149. Статьи, присланныя Юріем Хмельницким Князю Трубецкому // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 102.
150. [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 72.
151. [Жалувана грамота шляхті 1654 р.] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 69–70; [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Там же. – С. 72–73; Увещательныя статьи посыланых в Малороссію... к войску Запорожскому... // Там же. – С. 94; Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким... // Там же. – С. 109; Запись, по которой приведен гетман и начальные люди, козаки и мещане... // Там же. – С. 229; Запись, почему приведен новообранной Гетман (Самуйлович) к вере... // Там же. – С. 247; Запись, по которой приведены к вере Заднепровской стороны Старшина... // Там же. – С. 259; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 252.
152. Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 145.
153. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55; [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Там же. – С. 72; Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – С. 107; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – С. 145; Акт избранія в Глухове... // Там же. – С. 227; Статьи, постановленныя в Переяслов-

- ле... // Там же. – С. 255; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 315.
154. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 55; [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Там же. – С. 72; Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – С. 107.
155. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 227; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 255; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 315.
156. [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 72; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – С. 144.
157. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 54; [Жалувана грамота шляхті 1654 р.] // Там же. – С. 69; [Жалувана грамота козацтву 1654 р.] // Там же. – С. 72.
158. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 219; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 309.
159. Статьи, постановленныя в Переясловле... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 256.
160. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 219; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 256; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 310.
161. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 57.
162. Увещательныя статьи посыланых в Малороссію ... к войску Запорожскому... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 98; Батуринскія статьи (числом 5), постановленныя с Гетманом Брюховецким // Там же. – С. 133.
163. Акт избранія в Малороссійскіе Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 108.
164. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 110; Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – С. 144; Акт избранія в Глухове... // Там же. – С. 221, 223; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 255–257; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуйловича... // Там же. – С. 311, 313.
165. Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 145.
166. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юріем Хмельницким... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 110.
167. Акт приезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 145.

168. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 223.
169. Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 315.
170. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 219; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 256; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Там же. – С. 310.
171. Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 310; Акт пріезда в Москву Малороссійскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго... // Там же. – С. 145.
172. Акт избранія в Глухове... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 220; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 256; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Там же. – С. 309–310.
173. Статьи, постановленныя в Переясловле... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 256; Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Там же. – С. 310.
174. Отрешеніе от Гетманства Ивана Самуїловича... // Источники Малороссійской исторіи... – Ч. I. – С. 310–311.
175. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К., 2000. – С. 67–68, 72–73.
176. Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 13.04.1692 // З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74.
177. Листи І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 27.05.1693 та 8.06.1694 // З епістолярної спадщини... – С. 100–101, 112–113.
178. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – С. 106.
179. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К., 1988. – С. 88.
180. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 193; *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 93.
181. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 93.
182. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 194–195; *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 93.
183. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 20–29; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 41.
184. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 86.
185. *Апанович О. М.* Збройні сили України... – С. 20–29; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 41.

186. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 92.
187. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 208–225; *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 92.
188. *Стороженко Н.* К истории малороссийских козаков и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 463–465.
189. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1991. – С. 23–24.
190. Там само. – С. 28–29, 33–34; *Любавский М. К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996. – С. 307–309.
191. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 40–41.
192. *Маслійчук В.* Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 440.
193. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 73–79.
194. Там само. – С. 84.
195. *Маслійчук Ф.* Щербинінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. // Електронний ресурс Інституту суспільних досліджень «УкрТерра» / <http://www.Ukrterra.com.ua/review/8/tscherbina.htm> – С. 3.
196. *Маслійчук Ф.* Щербинінська комісія та скасування слобідських полків... – С. 6.
197. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 84, 91–92.
198. *Яценко В. Б.* Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни // Електронний ресурс Інституту суспільних досліджень «УкрТерра» // http://www.Ukrterra.com.ua/review/8/yacenko_rosurjad.htm – С. 2.
199. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 151–152.
200. *Яценко В. Б.* Інтеграційна політика російського уряду... – С. 2.
201. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 86–87, 110.
202. *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 495.
203. Там само. – С. 502–503.
204. Там само. – С. 503–504.
205. Там само. – С. 507.
206. Там само. – С. 510–511.
207. *Грозовський І. М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.): Навч. посібник. – Харків, 2000. – С. 13.
208. *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 532–535.
209. Там само. – С. 497.
210. *Сурева Н.* Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 6. – С. 212; *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 535.
211. *Щербак В. О.* Основні етапи формування козацького стану в Україні (кінець XV–середина XVII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культу-

- рі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 149.
212. *Іванцов І. О.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002. – С. 185.
213. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану... – С. 178.
214. Там само. – С. 179.
215. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IV. – С. 141–144.
216. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов... – Т. 4. – С. 17–24.
217. Там само. – С. 130–138.
218. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України: нарис історії. – Нью-Йорк, 1990. – С. 25; *Путро О. І.* Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 54.
219. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года // Источники Малороссийской истории... – Ч. I. – С. 54; [Жалувана грамота шляхті 1654 р.] // Там же. – С. 69, 72; Акт избрания в Малороссийские Гетманы Юрья Хмельницкаго... // Там же. – С. 106; Акт приезда в Москву Малороссийскаго Гетмана, Ивана Брюховецкаго // Там же. – С. 144; Статьи с челобитья Нежинских мещан // Там же. – С. 240.
220. Див. напр.: Історія держави і права України: У двох томах / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К., 2003. – Т. I. – С. 220.
221. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – С. 26–27.
222. Там само. – С. 27; *Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І.* Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.): Навч. посібник. – Харків, 2002. – С. 63.
223. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – С. 27–28; *Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І.* Органи влади і управління Української держави... – С. 56.
224. Конотопскія статьи // Источники Малороссийской истории... – Ч. I. – С. 243; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 255.
225. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – С. 28–29.
226. Там само. – С. 30–31; *Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І.* Органи влади і управління Української держави... – С. 27–28.
227. Конотопскія статьи // Источники Малороссийской истории... – Ч. I. – С. 243; Статьи, постановленныя в Переясловле... // Там же. – С. 255.
228. Статьи, присланныя Юрием Хмельницким Князю Трубецкому // Источники Малороссийской истории... – Ч. I. – С. 102.
229. *Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І.* Органи влади і управління Української держави... – С. 13.
230. *Путро О. І.* Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині. – С. 55, 61.
231. *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – С. 35–36; *Путро А. І.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 75–77.

232. *Путфо О. І.* Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині. – С. 57–58.
233. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія... – С. 106; *Путфо А. І.* Левобережна Україна в составе Российского государства... – С. 88.
234. *Путфо А. І.* Левобережная Украина в составе Российского государства... – С. 89–90.
235. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 70–71.
236. *Маслійчук Ф.* Щербинінська комісія та скасування слобідських полків... – С. 3, 6.

Розділ 14. Геральдичні традиції українського козацтва

1. *Vuben M.* Heraldika. – Praha, 1986. – С. 26; *Слейтер С.* Геральдика: Иллюстрированная энциклопедия. – М., 2005. – С. 50–51.
2. *Жефарович Х.* Стематографія. – София, 1986; *Изображеніє оружіє илирических. Стематографія.* – Нови Сад, 1961; *Реєстр Війська Запорозького 1649 року.* – К., 1995.
3. *Znamierowski A.* Insignia, symbole i herby polskie. Kompendium. – Warszawa, 2003. – С. 27.
4. *Однороженко О.* Князівські печатки Волині XV–XVII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2004. – Том X. – С. 289–306.
5. *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego gycerstwa polskiego. – Warszawa, 1993.
6. *Siebmacher J.* Grosses und allgemeines Wappenbuch. – Nürnberg, 1890.
7. *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – С. 7–8.
8. *Соболева Н.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX веков. – М., 1981. – С. 15.
9. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – СПб., 1912.
10. *Szymański J.* Herbarz gycerstwa polskiego z XVI wieku. – Warszawa, 2001.
11. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 39; *Його ж.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 50–52.
12. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Extranea IX: Polen, n. 59, vol. 90.*
13. ЦДАК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1.
14. *Гречило А.* Затверження гербів міст Правобережної України в 1791–1792 роках. – К.; Львів, 1997. – С. 16.
15. *Архив ЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1: Акты о городах. 1432–1798.* – К., 1869. – С. 87.
16. *Корпус магдебурзьких грамот українським містам.* – К., 2000. – С. 49.
17. *Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3: Акты о заселении Юго-Западной России XVI–XVIII веков.* – К., 1905. – С. 299.
18. *Там же. – Ч. 8. – Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII веков.* – К., 1910. – С. 260.

19. *Гречило А.* Українська міська геральдика. – К., 1998. – С. 49; *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – Число 4. – Частина 1. – К., 2000. – С. 294.
20. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52618.
21. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Książąt Sanguszków, Teka X.
22. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії Західньо-Руського та Українського права. – Т. VI. – К., 1929. – С. 172; *Його ж.* Соціально-правова організація Січі Запорізької // Там само. – Т. III. – К., 1927. – С. 204–213.
23. *Слабченко М.* Соціально-правова організація... – С. 329.
24. Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кравашой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки... въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грабянки собранная... Року 1710. – Київ, 1854. – С. 21–22.
25. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. VII. – С. 144–145, 152–160; *Щербак В.* Українське козацтво. Формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. – К., 2000. – С. 69–70.
26. *Żródła dziejowe.* – Tom IX. – Warszawa, 1898. – С. 206–207.
27. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 155.
28. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.). – Харків, 2003. – С. 24.
29. Вѣршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного. – К., 1622.
30. Літопис Самовидця. – К., 1971.
31. Собрание историческое, изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и изъ старихъ рускихъ вѣрнихъ лѣтописей Абшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Василиевимъ синомъ Лукомскимъ сочиненное в малороссійскомъ городѣ Прилукѣ 1770 году // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 349–350.
32. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 25–26.
33. *Його ж.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика... – С. 79–80.
34. Дѣйствія презѣльной... – С. 1–2.
35. *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. СХХІІІ–СХХІV. – С. 11–12; *Нос С.* Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мешчанам города Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – Чернигов, 1861. – С. 92.
36. *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 95; Акты ЮЗР. – СПб., 1880. – Т. VII. – С. 84, 154.
37. AGAD, Zbiór dokumentów papierowych, Sygn. 3973; *Ситий І.* Україно-молдавська печатка // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 10.
38. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 182.

39. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 184–185.
40. О перемене прежней запорожской печати // Гербовед. – 1914. – № 5. – С. 74.
41. *Маслійчук В.* «Шляхетськість» слобідсько-української козацької старшини другої половини XVII–XVIII століть (онмастика, геральдика, генеалогія) // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Том ССXL. – С. 236–246; *Козут З.* Російський централізм... – С. 39; *Його ж.* Коріння ідентичності... – С. 46–61.
42. *Єремєєв І.* Герби гетьманів України. – К., 1998.
43. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 22.
44. *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 450.
45. *Дашкевич Я.* Хмельникіана // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 5.
46. *Сварник І.* Герб Богдана Хмельницького // Клейноди. – К.; Львів, 1991. – Т. І; *Луценко А.* Проблематика історії виникнення гетьманських гербів // Академія. – 1995. – Ч. 2.
47. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 22.
48. *Kojalowiec W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1897.
49. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Том. І. – Lwów, 1728.
50. ЦДІАЛ. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 365. – Арк. 2 зв.; Спр. 366. – Арк. 2 зв.; Спр. 367. – Арк. 2 зв.; Спр. 368. – Арк. 2 зв., 4 зв., 6 зв., 8 зв., 10 зв., 12 зв., 14 зв., 16 зв., 18 зв.
51. ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 1; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. – С. 9–10.
52. AGAD, Pap. 42/81; Pap. 42/82; Pap. 42/98.
53. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1. – Табл.
54. Там же. – С. 350.
55. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50456, 50900.
56. AGAD, Pap. 42/77.
57. *Білецький П.* Український портретний живопис. – К., 1969. – С. 107.
58. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 55287, 56272.
59. Там само. – Ф. 1. – Спр. 52830, 52831, 56300; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 155. – Арк. 3; Спр. 168. – Арк. 4; Спр. 376. – Арк. 4.
60. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 53765; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19976. – Арк. 15 зв., 100 зв.
61. Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 255.
62. Діарій гетьмана Пилипа Орлика, опрацьований до друку Яном Токаржевським-Карашевичем. – Варшава, 1936. – С. 36.
63. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50803, 62058; Ф. 61. – Спр. 1072. – Арк. 1 зв.; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1184. – Арк. 2.
64. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Том V. – Lipsk, 1840. – С. 452.
65. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 104.
66. Там же. – С. 104.

67. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 380.
68. Там само. – С. 387.
69. *Січинський В.* Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. I. – С. 145.
70. *Смаль-Стоцький Р.* Санктуаріум Мазепи // Мазепа. – Варшава, 1939. – Т. II. – С. 36–37.
71. *Січинський В.* Гравюри на честь Мазепи... – С. 151.
72. *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. II. – С. 345.
73. *Січинський В.* Гравюри на честь Мазепи... – С. 147.
74. *Siebmacher J.* Grosses und allgemeines Wappenbuch. 1.3.3: Die Fürsten des Heiligen Römischen Reiches. – Nürnberg, 1887. – С. 161.
75. ІР НБУ. – Ф. 160. – Спр. 704.
76. *Козут З.* Російський централізм... – С. 39; *Його ж.* Коріння ідентичності... – С. 52.
77. Обчислення на основі: *Лукомський В., Модзалевський В.* Малоросійський гербовник; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; *Його ж.* Печатки військових канцеляристів // Знак. – 2003. – Ч. 29. – С. 2–3; *Його ж.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – Число 4. – Частина 1. – К., 2000. – С. 214–260; та архівних матеріалів, розшуканих автором.
78. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень, 1920.
79. *Лукомський В., Модзалевський В.* Малоросійський гербовник. – С. 27.
80. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52233, 52242.
81. *Ситий І.* Печатки генеральної та полкової старшини // Родовід. – 1997. – Ч. 15. – С. 109.
82. *Болсуновський К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1899. – С. 6–7.
83. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 616. – Арк. 14.
84. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1044. – Арк. 19 зв.
85. *Лукомський В., Модзалевський В.* Малоросійський гербовник. – С. 104.
86. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6688. – Арк. 6; Спр. 7059. – Арк. 41 зв.
87. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 53367, 53369, 53374; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 616. – Арк. 11; Спр. 618. – Арк. 65; Спр. 664. – Арк. 3; Спр. 5002. – Арк. 65, 93; Спр. 19976. – Арк. 3 зв., 19 зв., 26 зв., 29 зв., 121 зв.
88. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50475.
89. *Лукомський В., Модзалевський В.* Малоросійський гербовник. – С. 55.
90. *Ситий І.* Печатки сотенної старшини... – С. 220.
91. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 13960–13964; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 124. – Арк. 4; Спр. 1290. – Арк. 9 зв.; Спр. 16884. – Арк. 4.
92. *Лукомський В., Модзалевський В.* Малоросійський гербовник. – С. 107.

93. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52632, 52640; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 168. – Арк. 3; Спр. 12913. – Арк. 37 зв., 49; Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1254. – Арк. 35; Спр. 1559. – Арк. 3.
94. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 190. – Арк. 45 зв.
95. IP НБУ. – Ф. 2. – Спр. 22665.
96. *Ситий І.* Печатки генеральної та полкової старшини. – С. 101, 109.
97. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 56243.
98. *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego.
99. *Paprocki B.* Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych panstw początek swoy maia. – Kraków, 1578; *Paprocki B.* Herby rycerstwa Polskiego. – Kraków, 1584.
100. *Kojalowiecz W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego; *Okolski S.* Orbis Polonus. – Tomus I–III. – Cracoviae, 1641–1645; *Niesiecki K.* Korona Polska. – Tom I–IV. – Lwów, 1728–1743; *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Tom I–X. – Lipsk, 1839–1845.
101. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 169. – Арк. 4; Спр. 302. – Арк. 3 зв.
102. IP НБУ. – Ф. 2. – Спр. 14012.
103. Там само. – Ф. 1. – Спр. 56888, 56890.
104. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 36.
105. *Ситий І.* Печатки генеральної та полкової старшини. – С. 101.
106. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1387. – Арк. 5 зв.
107. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52273, 52294, 53329; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 433. – Арк. 17, 42; Спр. 506. – Арк. 1, 2; Спр. 508. – Арк. 6; Спр. 616. – Арк. 84; Спр. 888. – Арк. 19; Спр. 932. – Арк. 7; Спр. 953. – Арк. 5.
108. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52221.
109. Там само. – Ф. 1. – Спр. 52650.
110. Там само. – Ф. 1. – Спр. 56874.
111. Там само. – Ф. 1. – Спр. 50853, 50960, 50962; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 413. – Арк. 5.
112. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник.
113. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 56279; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 126. – Арк. 30, 32.
114. IP НБУ. – Ф. 2. – Спр. 22039; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2789. – Арк. 40; Спр. 2925. – Арк. 6; Спр. 3419. – Арк. 33; Спр. 3603. – Арк. 10; Спр. 3792. – Арк. 5; Спр. 3856. – Арк. 13; Спр. 3884. – Арк. 13; Спр. 4092. – Арк. 6; Спр. 5116. – Арк. 3; Спр. 5493. – Арк. 4; Спр. 12377. – Арк. 6.
115. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Tom I. – Lwów, 1728.
116. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Tom IV. – Lipsk, 1840. – С. 262.
117. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник.
118. Інформація на основі «Малороссийского гербовника» та архівних розшуків.
119. Те саме.
120. Те саме.
121. *Соловјев А.* Постапак илирске хералдике и породица Охмушевић // Гласник Скопского Наућного Друштва. – Књ12. – Скопље, 1928.

122. *Лукомский В.* Что скрыто под замком в гербе Милорадовичей // Гербовед. – 1913. – № 2.
123. Інформація на основі «Малороссийского гербовника» та архівних розшукув.
124. *Багдасаров Р.* Свастика: священный символ. – М., 2001; *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – М., 1988.
125. *Токарев С.* Религия в истории народов мира. – М., 1986. – С. 486.
126. *Багдасаров Р.* Свастика: священный символ; *Мезенцева О.* Украденый символ // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 7. – С. 46.
127. *Купер Д.* Энциклопедия символов. – М., 1996. – С. 155.
128. *Багдасаров Р.* Свастика: священный символ; *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси; *Его же.* Язычество древних славян. – М., 2002.
129. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 204–212.
130. *Його ж.* Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (друга половина XVII – середина XVIII ст.). – Харків, 2002. – С. 56.
131. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 24.
132. Там же. – С. 47.
133. Там же. – С. 100–101.
134. Там же. – С. 114.
135. Там же. – С. 140.
136. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19973. – Арк. 50.
137. Там само. – С. 194.
138. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 180–181.
139. Codex epistolaris Vitoldi. – Kraków, 1882. – п. 35.
140. ІР НБУ. – Ф. 61. – Спр. 1101. – Арк. 1 зв.; ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 2.
141. *Kojalowiez W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 277.
142. *Wittig W.* Nieznana szlachta polska i jej herby. – Kraków, 1908. – S. 360.
143. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 20865.
144. Там само. – Ф. 2. – Спр. 13989.
145. *Ситий І.* Печатки генеральної та полкової старшини. – С. 106.
146. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 13981.
147. Там само.
148. Там само.
149. ЦДІАК. – Ф. 2218. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
150. Там само.
151. *Ситий І.* Печатки сотенної старшини... – С. 229.
152. ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 1; ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 188. – Арк. 1467.
153. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 179.
154. *Маслійчук В.* Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001; *Його ж.* Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої

- третини XVIII ст. – Харків, 2003; *Його ж.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 років. – Харків, 1999.
155. *Маслійчук В.* «Шляхетськість» слобідсько-української козацької старшини... – С. 239–244.
156. Там само. – С. 237–238.
157. *Лукомский Г.* Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Пг., 1917. – Табл.
158. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. – СПб., 1799. – Часть V. – С. 118.
159. *Степовик Д.* Українська графіка XVI – XVIII ст. – К., 1982. – С. 220.
160. *Однороженко О.* Територіальна геральдика Слобідської України... – С. 12.
161. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. – СПб., 1799. – Часть VI. – С. 110.
162. *Винклер П.* Русская геральдика. – Выпуск III. – СПб., 1894. – С. 140.
163. ЦДІАК. – Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 39, 43, 49, 50, 58.
164. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 73.
165. Намогильна плита Григорія Квітки-Основ'яненка.
166. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7929. – Арк. 3 зв.
167. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Tom II. – Lwów, 1733. – S. 741.
168. *Смоленський В.* Символіка Переяславщини та Слобожанщини // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 52.
169. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. – СПб., 1836. – Часть X. – С. 112; *Винклер П.* Русская геральдика. – С. 161.
170. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 59.
171. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Tom IV. – Lwów, 1743. – С. 633.
172. *Ornowski I.* Bogaty wirydarz. – Kijów, 1705. – S. 1.
173. *Багалей Д., Миллер Д.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Харьков, 1993. – Том I: XVII–XVIII века. – С. 557.
174. *Ornowski I.* Bogaty wirydarz. – S. 4, 50, 98.
175. *Kojalowiec W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – С. 4–6; *Цитої А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. – Мінск, 1999. – С. 90–91.
176. ПСРЛ. – М., 1889. – Том XVI; М., 1907. – Том XVII; М., 1975. – Том XXXII; М., 1980. – Том XXXV.
177. Там же. – Том XXXV. – С. 145.
178. Kronika Polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana. – Kraków, 1597.
179. *Gwagnin A.* Sarmatiae europeae descriptio. – Cracoviae, 1578; *Gwagnin A.* Kronika Sarmacyey europejskiej. – Kraków, 1611.
180. *Kojalowiec W.* Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – С. 2.
181. Ibid. – С. 90.
182. *Слабченко М.* Соціально-правова організація...
183. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 205 зв.; Спр. 228. – Арк. 30 зв., 31 зв., 35 зв., 51 зв.
184. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 153 зв., 159 зв.
185. Там само. – Спр. 228. – Арк. 21 зв.

186. ЦДІАК. – Спр. 248. – Арк. 12 зв., 86 зв., 98 зв., 100 зв.
187. *Паталах О.* До питання про герб Костя Гордієнка // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 59–60.
188. *Znamierowski A.* Herbarz rodowy. Kompendium. – Warszawa, 2004. – S. 136.
189. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 180–181.
190. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – Tom VI. – S. 559.
191. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50449, 50469; ЦДІАК. – Ф. 2218. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2 зв.
192. *Альбовский Е.* Харьковские казаки. Вторая половина XVII века. – СПб., 1914. – С. 127.
193. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...
194. *Слабченко М.* Малороссийский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С. 92.
195. *Крип'якевич І.* З пограничної українсько-російської переписки // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Том CL. – С. 91.
196. ІР НБУ. – Ф. 61. – Спр. 751; Спр. 1143; Ф. 136. – Спр. 51; Ф. 160. – Спр. 714; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 106. – Арк. 3.
197. *Слабченко М.* Малороссийский полк... – С. 99.
198. Там же. – С. 300.
199. ІР НБУ. – Ф. 137. – Спр. 51.
200. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 99.
201. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1034. – Арк. 3 зв.; Спр. 1407. – Арк. 6, 7.
202. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16660. – Арк. 3 зв.
203. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3764. – Арк. 8 зв., 10 зв.; Спр. 3794. – Арк. 6 зв.; Спр. 4386. – Арк. 3; Спр. 4562. – Арк. 12; Спр. 4810. – Арк. 29; Спр. 4939. – Арк. 59; Спр. 4989. – Арк. 7.
204. Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 654. – Арк. 287; Спр. 699. – Арк. 111.
205. Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 2 зв.; Спр. 355. – Арк. 9 зв.; Спр. 358. – Арк. 3 зв.; Спр. 372. – Арк. 14.
206. Там само. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 22, 388; Спр. 333. – Арк. 300; Спр. 336. – Арк. 36.
207. *Слабченко М.* Малороссийский полк... – С. 307.
208. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 191–214.
209. *Савчук Ю.* Українське міське прапорництво... – С. 261–299.
210. ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1723. – Арк. 4.
211. Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1825. – Арк. 5.
212. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9780.
213. *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика... – С. 127–128.
214. ЦДІАК. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 386 зв., 433 зв., 464 зв., 500 зв.; Спр. 307. – Арк. 137 зв.
215. *Лукомский В., Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. – С. 104.

216. ІР НБУ. – Ф. 137. – Спр. 6. – Арк. 3; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3, Спр. 1108. – Арк. 41, 45; Спр. 19973. – Арк. 198, 200; Ф. 98. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 116, 146; Оп. 2. – Спр. 307. – Арк. 139; Спр. 333. – Арк. 194.
217. *Слабченко М.* Паланкова організація... – С. 206–208.
218. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – С. 575.
219. Там же. – С. 576.
220. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 12 зв., 14 зв.; Спр. 238. – Арк. 18 зв., 72 зв., 84 зв.
221. Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 15 зв.
222. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – С. 575–576.
223. *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Том 1. – Poznań, 1840; *Twardowski S.* Wojna domowa. – Calissii, 1681.
224. *Дашкевич Я.* Армянские общественные печати на Украине (XVI–XVIII веков) // Вестник Матенадарана. – Вып. XI. – Ереван, 1974; *Его же.* Армянские частные печати на Украине (XIV–XVIII веков) // Там же. – Вып. XIII. – Ереван, 1980; *Його ж.* Емблематика та символіка вірменів України XIV–XVIII століть // Записки НТШ. – Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Том ССXXXI. – С. 258–277; *Его же.* К средневековой сфрагистике армян Украины // Вестник Матенадарана. – Вып. XV. – Ереван, 1986; *Його ж.* Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 75–94; *Токарев С.* Религия в истории народов мира. – С. 486.
225. *Альбовский Е.* Харьковские казаки. – С. 127.
226. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 153–156.
227. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – С. 84; *Маслійчук В.* Козацька старшина Слобідських полків... – С. 183.
228. «О учинении в слободские полки и регулярные роты на знамена гербов» // Гербовед. – 1914. – № 6–7. – С. 98.
229. ЦДІАК. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 16–20.
230. «О учинении...». – С. 100.
231. Там же. – С. 90–96.
232. *Іванов В.* Прапори слобідських полків // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 747.
233. «О учинении...». – С. 106.
234. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 153–155.
235. *Гусев А.* Харьков – его прошлое и настоящее. – Харьков, 1902. – С. 11.
236. *Гошко Т.* Проблеми надання магдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). – Рівне, 1993. – С. 4.
237. *Багалій Д.* Магдебурське право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Ч. II. – Львів, 1904. – С. 415.
238. *Слабченко М.* Малороссийский полк... – С. 130.
239. Там же. – С. 130.

240. *Кистяковський А.* Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743; Статути Великого князівства Литовського у III томах. – Одеса, 2004. – Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року; Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року; *Румянцева В.* Роль I Литовского Статута в развитии геральдики на Украине // Первый Литовский Статут 1529 года. Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 74–78.
241. Корпус магдебурзьких грамот. – С. 49; IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 53203, 53205, 53206, 53208–53226, 53229, 53232–52234, 55661; Ф. 2. – Спр. 14005, 14663, 27745; Ф. 84. – Спр. 86. – Арк. 1; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19973. – Арк. 248 зв.; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1071. – Арк. 77; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 4 зв.
242. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50453, 50454, 50740, 50475, 50477, 50480, 50509, 50696, 50728, 50751, 53601, 53603, 53604, 53583, 54605, 55351, 56337.
243. Там само. – Ф. 1. – Спр. 50683, 65734, 65735, 66915, 66916, 66918.
244. Там само. – Ф. 2. – Спр. 20759; ЦДІАК. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 14, 16, 37 зв., 39 зв., 43 зв.; Спр. 9. – Арк. 1 зв.; Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4, 5.
245. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50669, 50671, 50675, 52196, 52198, 52200, 52211, 52248, 53259, 53302, 62010, 62020; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 10; Спр. 47. – Арк. 5; Спр. 204. – Арк. 46; Спр. 231. – Арк. 7; Спр. 264. – Арк. 43; Спр. 432. – Арк. 9 зв., 12; Спр. 502. – Арк. 5, 10; Спр. 512. – Арк. 98; Спр. 1047. – Арк. 32; Спр. 1177. – Арк. 16; Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк. 1.
246. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 265. – Арк. 19 зв.; Спр. 393. – Арк. 4 зв.; Спр. 5383. – Арк. 18 зв.; Спр. 15957. – Арк. 3 зв.; Спр. 16004. – Арк. 55 зв.; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 654. – Арк. 295 зв.; Спр. 699. – Арк. 252–287 зв.; Спр. 3757. – Арк. 21; Спр. 5368. – Арк. 1; Спр. 7996. – Арк. 2 зв.; Спр. 8476. – Арк. 50 зв., 52 зв.; Спр. 8709. – Арк. 1; Ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 9.
247. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1108. – Арк. 32; Спр. 19973. – Арк. 243 зв.; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 2; Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 333. – Арк. 139 зв., 182 зв., 242 зв., 300 зв., 336; Спр. 336. – Арк. 18, 36, 81.
248. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50944; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 121. – Арк. 128; Спр. 125. – Арк. 10 зв., 17 зв., 23 зв., 63 зв., 94 зв.; Спр. 126. – Арк. 118, 135; Спр. 798. – Арк. 4 зв., 9 зв.; Спр. 1146. – Арк. 8; Спр. 1366. – Арк. 20; Спр. 3244. – Арк. 17; Спр. 3587. – Арк. 1.
249. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 54349, 57639, 57640, 57641, 57648, 57649, 57650, 57654, 57775, 57776.
250. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – С. 328.
251. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50790, 50962, 57752, 66359; Ф. 160. – Спр. 730. – Арк. 2; ЦДІАК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 9.
252. IP НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50451, 52452, 52620.
253. Там само. – Ф. 1. – Спр. 50444, 52614, 55356, 62467; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 142. – Арк. 3.

254. Корпус магдебурзьких грамот. – С. 61; ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 52595.
255. Опис Новгород-Сіверського намісництва. – С. 106; *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського: Каталог. – Львів; Чернігів, 1995. – С. 12–13.
256. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 105–152.
257. ЦДІАК. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 411 зв., 429 зв., 485 зв.; Спр. 333. – Арк. 27 б зв.
258. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 14515.
259. Там само. – Ф. 2. – Спр. 14504, 14516.
260. *Ситий І.* Міські печатки... – С. 10–11.
261. *Niesiecki K.* Korona Polska. – Tom I–IV. – Lwów, 1728–1743.
262. *Ситий І.* Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. (зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського // Знак. – 1999. – Ч. 19. – С. 2–3.
263. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 55350; Ф. 61. – Спр. 1157, 1235, 1236; ЦДІАК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 2 зв.
264. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 58087, 58090.
265. ЦДІАК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 464 б. – Арк. 2.
266. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 54481. – Арк. 89 зв.; ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 125. – Арк. 99 зв.
267. ЦДІАК. – Ф. 1775. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 199 зв.
268. *Ситий І.* Міські печатки... – С. 12–13.
269. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 14617, 14641.
270. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – С. 575–576.
271. *Его же.* Язычество древних славян.
272. ІР НБУ. – Ф. 2. – Спр. 14582.
273. ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3464. – Арк. 3; Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 22; Спр. 340. – Арк. 30 зв.; Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 195 зв., 356 зв., 460 зв.; Спр. 333. – Арк. 138 зв.; Спр. 336. – Арк. 15, 51, 56.
274. Там само. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 291, 302, 354 зв., 412 зв., 413 зв., 458 зв., 463 зв.; Спр. 307. – Арк. 89 зв.; Спр. 333. – Арк. 42 зв., 298 зв.; Спр. 336. – Арк. 70.
275. Там само. – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 288. – Арк. 11 зв.; Спр. 307. – Арк. 47 зв.
276. Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19973. – Арк. 257; Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 333. – Арк. 154 зв.; Спр. 336. – Арк. 38 зв.
277. Там само. – Ф. 72. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 19.
278. ІР НБУ. – Ф. 1. – Спр. 50787.
279. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19973. – Арк. 220 зв.; Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 270. – Арк. 410 зв., 466 зв.; Спр. 333. – Арк. 27 а.
280. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 105–152.
281. *Gumowski M.* Herby miast polskich. – Warszawa, 1960; *Gumowski M.* Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. – Toruń, 1960; *Adamczewski M.* Heral-

- дыка miast wielkopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa, 2000; *Seroka H.* Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa, 2002.
282. *Цімоў А.* Вольныя беларускія месцы. – Мінск, 1996; *Цімоў А.* Градская геральдыка Беларусі. – Мінск, 1989; *Цімоў А.* Пятчаткі старажытнай Беларусі. – Мінск, 1993; *Цімоў А.* Радзівілаўская сімволіка ў мескіх гербах // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 257–264; *Цімоў А.* Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.
283. *Lind R.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien, 1885; *Ströhl H.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien, 1904.
284. *Čarek J.* Městské znaky v českých zemích. – Praha, 1985; *Lauda J.* Znaky česko-slovenských měst. – Praha, 1975; *Liška K.* Městské znaky s ozdobami. – Praha, 1989; *Pelant J.* Znaky a pečetě západočeských měst a městeček. – Plzeň, 1985; *Příbyl A., Liška K.* Znaky a pečetě středoeeských měst. – Praha, 1975; *Ruda V.* Znaky severočeských měst. – Most, 1970.
285. *Однороженко О.* Українські державні, земельні та міські печатки... – С. 198–214.

Розділ 15. Українське козацтво та західноєвропейський світ

1. *Stöckl G.* Die Entstehung des Kosakenstums. – München, 1953. – S. 112.
2. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – М.; Л., 1938. – С. 72.
3. *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988. – С. 157.
4. Там же.
5. *Krasiński J.* Polska czyli opisanie topographiczno-polityczne Polski w wieku XVI. – Warszawa, 1852. – S. 22–23.
6. Ibid. – S. 78–79.
7. *Thou J.-A. de.* Histoire universelle... Avec la suite par M. Rifaull. – Basle, 1742. – V. IV. – Кн. 56.
8. *Storia A.* La conoscenza del mondo slavo in Italia. – Padova, 1958. – P. 228.
9. *Guagnini A.* Sarmatia Europea et Asiatica Descriptio... – Cracovia, 1578. – P. 45.
10. Ibid. – P. 31.
11. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992; Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998.
12. Цит. за: *Голобуцький В. А.* Запорозьке казачество. – К., 1957. – С. 49.
13. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К.; Л., 1898–1936. – Т. VI. – С. 66.
14. Цит. за: Там само. – С. 31.
15. *Ramusio G.* Secondo volume della navigationi et viaggi. – Venetia, 1559. – P. 114.
16. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії: В 2-х т. – К., 2000. – Т. 4. – С. 2.
17. *Stöckl G.* Die Entstehung des Kosakenstums. Див. також: *McNeill W.* Europe's Steppe Frontier. – Chicago, 1964.

18. Див.: *Плохий С.* Козакознавство без кордонів: нотатки про користь порівняльного аналізу // *Український гуманітарний огляд.* – 2004. – Вип. 10.
19. *Ляссота Е.* Щоденник // *Жовтень.* – 1984. – № 10. – С. 99.
20. Цит. за: *Гермайзе О. М. П.* Драгоманов в українській історіографії // *Україна.* – 1926. – № 2–3. – С. 141.
21. *Маркс К., Енгельс Ф.* Зібрання творів. – 2 видання. – Т. 6. – С. 180.
22. *Montaigne M.* Essais. – Bordeaux, 1870. – V. 1. – P. 258.
23. *Göllner C.* Turcica. Die europäische Turkenkunde des XVI Jahrhunderts. – Bucaresti; Berlin, 1961.
24. *Charrière E.* Negotiations de la France dans le Levant. – Paris, 1848. – V. 2. – P. 647, 652, 672, 732–733, 740–742.
25. *Höniger N.* Valachischen Kriegs oder Geschichte warhaften Beschreibung so Ivonia... von Türken dahin gesetzt. – Basel, 1578. – S. 71–74, 83–90.
26. *Aubigné A. d'.* Histoire universelle. 3 v. – Amsterdam, 1626. – V. III. – P. 787–791.
27. *Knolles R.* The Generale History of Turcs. – London, 1603. – P. 913–914.
28. Український переклад див.: *Жовтень.* – 1966. – № 6. – С. 128–131.
29. *Макушев В. В.* Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы к славянской истории // Приложение к 16 тому Записок императ. Академии наук. – СПб., 1870. – С. 10.
30. Там же. – С. 8–9.
31. *Lassota E.* Tagebuch. Hrgn. R. Schottin. – Halle, 1854.
32. *Ляссота Е.* Щоденник. – С. 104.
33. Там само. – С. 106–107.
34. *Барвінський Є.* Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в р. 1593–1594 // *Записки НТШ.* – 1896. – Т. X. – С. 12.
35. *Pierling P.* La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques. – Paris, 1897. – V. 2. – P. 332–333.
36. *Theiner A.* Vetera monumenta. Pologne et Lithuaniae. 4 v. – Roma, 1860–1864. – V. 2. – P. 211–213.
37. Цит. за: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 163.
38. *Relationi degli stati europei letta al senato dagli ambasciatori venetiani nel secolo decimocettimo. Turchia.* – Venezia, 1871. – V. 1. – P. 283–284.
39. Ibid. – P. 315.
40. *Negotiation of Sir Tomas Roe in his Embassy of the Ottoman Porte.* London, 1740. – P. 38.
41. Ibid. – P. 70.
42. Ibid. – P. 72.
43. *Dortelli d'Ascoli E.* Descrittioni del Maro Negro e della Tartaria // *Чтения ИОНЛ.* – 1891. – Кн. 5. – Ч. 3. – С. 5.
44. Там же.
45. Там же. – С. 5–6.
46. *S(ourmenin), baron de H(ayes).* Voyage de Levant. – Paris, 1624. – P. 186–187.
47. *Кокьяра Д.* История фольклористики в Европе. – М., 1960. – С. 48.

48. *Valle Pietro della*. Viaggi. Descritti da lui medesimo in lettere Familiari all'erudito suo amico M. Schipano. La Persia, parte 1. – Venetia, 1661. – P. 259.
49. Ibid. – P. 257.
50. Див. про це: *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах Піетро делла Валле.– Вінніпег, 1985.
51. *La furieuse alarme donnée à la ville Constantinople par l'armée de Pologne*. – Paris, 1621.
52. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Ч. 2. – С. 75.
53. *Baudier M.* Inventaire de l'histoire générale de Turcs. Troisième edition revue et augmentée. – Paris, 1631.
54. Ibid. – P. 850–871.
55. *Laboureur J.* Histoire et relation de voyage de Royaume de Pologne... et un Traité particulier du Royaume de Pologne. – Paris, 1648. – P. 194–197.
56. Ibid. – P. 227–228.
57. *Rycaut P.* The Turkish History. – London, 1687. – V. 2.
58. Цит. за: *Bittner K.* Slavica bei G. M. Leibniz // *Germanoslavica*. – 1931–1932. – Jg. 1. – S. 22.
59. *Bartenon N. de.* Histoire universelle des guerres de Turcs. – Paris, 1608. – V. 2. – P. 486–487.
60. *Cronia A.* Conoscenza del mondo slavo in Italia. – P. 242.
61. *Florovskii A. V.* Ukraina na stránkách českých dějin (do poloviny XVII století) // *Věčna družba*. – Praha, 1955. – S. 243.
62. *Шевченко І.* Україна між Заходом і Сходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 113.
63. Там само.
64. *Negotiation of Sir Tomas Roe...* – P. 72.
65. *Макушев В. В.* Итальянские архивы... – С. 9.
66. *Zinnkeisen.* Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Ed. 3. – Gotha, 1852. – S. 222–229.
67. *Pierling P.* La Russie et la Saint-Siège. – P. 335.
68. *Valle Pietro della*. Viaggi. – V. 2. – P. 258–259.
69. *Макушев В. В.* Итальянские архивы... – С. 7.
70. *Шевченко І.* Україна між Заходом і Сходом. – С. 144.
71. *Winter E.* Russland und das Papstum. 2 Bd. – Berlin, 1960. – Bd. 1. – S. 260.
72. Цит. за: *Chodynicky K.* Kosciół prawosławny a Rzeczpospolita polska. 1370–1632. – Warszawa, 1934. – S. 274.
73. *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 278.
74. *Forstreuter K.* Preussen und Russland. – Göttingen, 1955. – S. 66.
75. *Baronius C.* Discours de l'origine des Russiens et de leur miraculeuse conversion. Traduit par M. Lescarbot. – Paris, 1599. – P. 66.
76. *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XVI–XVII веков. – СПб., 1909. – С. 56–57.
77. *Croce B.* Storia della età barocca in Italia. – Bari, 1929. – P. 85–90.
78. *Botero G.* Relationi universali. – Torino, 1601. – V. 1. – P. 185.

79. *Botero G.* Relationi universali. – V. 1. – P. 142–143.
80. *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 110.
81. Там же. – С. 142–143.
82. *Грушевський М. С.* Історія України-Русі. – Т. VII. – С. 388.
83. Там само. – С. 389.
84. *Спонія А.* Conoscenza del mondo slavo in Italia. – P. 180–181.
85. *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 років // Записки НТШ. – Т. 117–118. – С. 69–70.
86. *Вайнштейн О. Я.* Россия и тридцатилетняя война 1618–1648 гг. – М., 1946. – С. 78–81.
87. *Relacye nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* – Berlin; Poznań, 1864. – V. 2. – S. 150.
88. Ibid.
89. *Theiner A.* Vetera monumenta. – V. 3. – P. 369.
90. Про це див.: *Gajecki G., Baran A.* The Cossacks in the Thirty Years War. 1619–1624. – V. 1. – Roma, 1969.
91. *Theiner A.* Vetera monumenta. – V. 3. – P. 398–399.
92. *Pierling P.* La Russie et la Saint-Siège. – P. 361–362.
93. *Campanella T.* De Monarchia hispanica discursus. – Amsterdam, 1640. – P. 317–318.
94. *Olmo F.* Relationi della Republica Venetia, del Regno di Polonia e del Regno di Boemia. – Venetia, 1628. – P. 36–37.
95. Ibid. – P. 37.
96. *Ziliolo A.* Delle historie memorabili de suoi tempi. – Venetia, 1642. – P. 120.
97. Ibid. – P. 120–121.
98. *Labourer J.* Histoire et relation... – P. 229.
99. Ibid. – P. 230.
100. *Боплан Г.* Опис України. – Львів, 1990. – С. 24.
101. *Возняк М.* Історія української літератури. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 259.
102. Цит. за: Там само.
103. *Боплан Г.* Опис України. – С. 25.
104. Там само. – С. 18.
105. Там само. – С. 120–121.
106. Там само. – С. 28.

Розділ 16. Козацьке історіописання

1. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* Составил Самуил Величко. – Т. 1–3. – К., 1848–1864. (Далі – Летопись С. Величко). – Т. I. – С. 4.
2. *Грушевський М.* Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – М., 1934. – Ч. III. – С. 220–229.
3. Харківська Державна наукова бібліотека. – № 596805; Національний музей у м. Львові. – № 520925/526; Чернігівський історичний музей. – АЛ-4. –

- Арк. 1-89. (Про особливості цього списку, впорядкованого в 60-х рр. XVIII ст. протопопом Кузьмою Дубницьким, див.: *Коваленко О.* Маловідомий список «Літопису Самовидця» // УІЖ. – 1979. – № 2. – С. 124–130.)
4. ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 3862.
 5. Там само. – Од. зб. 3866.
 6. РНБ. ОР. – Ф. IV, 889.
 7. ІР НБУ. – 312/526 с.
 8. *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междуусобиях, бывших в Малой России по его смерти.* – М., 1846.
 9. *Максимович М.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 398.
 10. *Карпов Г.* Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – М., 1873. – С. 233.
 11. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Изд. второе. – СПб., 1885. – С. 61.
 12. *Левицкий О.* Опыт исследования о летописи Самовидца // *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878. – С. 1–75.
 13. Там же. – С. 35.
 14. Там же. – С. 35.
 15. *Романовський В.* Хто був «Самовидець»? // Україна. – 1925. – № 5. – С. 60–73.
 16. Там само. – С. 61.
 17. *Модзалевський В.* Перший військовий підскарбій Роман Ракушка-Романовський (1663–1669) // *Записки історико-філологічного відділу УАН.* – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; К., 1920–1922. – Кн. 2. – С. 29–59.
 18. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Харків, 1930.
 19. Там само. – С. 143.
 20. *Грушевський М.* Самовидец Руины и его позднеейшее отражение // *Труды института славяноведения АН СССР.* – Л., 1932. – Т. 1. – С. 157–192.
 21. *Письма П. Кулиша к И. Бодянскому* // *Киевская старина.* – 1897. – № 10. – С. 28–44.
 22. *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису Романа Ракушку-Романовського // *Записки Ніжинського інституту народної освіти.* – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 1–81.
 23. *Грушевський М.* Самовидец Руины... – С. 157–192.
 24. ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 6490.
 25. Там само. – Арк. 1–30.
 26. Там само. – Арк. 1.
 27. *Літопис Самовидця / Підготовка до друку Я. Дзири.* – К., 1971.
 28. ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 6490. – Арк. 188 зв.
 29. НИОР РГБ. – Ф. 205. – Ед. сб. 421. – Арк. 69.
 30. *Дзира Я.* Вступ // *Літопис Самовидця.* – С. 21–22.
 31. *Літопис Самовидця.* – С. 72.
 32. Там само. – С. 73.

33. *Левицький О.* Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 43–45; *Багалій Д.* Нарис української історіографії. Джерелознавство. – К., 1925. – Т. 2. – С. 6–9.
34. *Левицький О.* Опыт исследования о летописи Самовидца. – С. 36.
35. *Петровський М.* Нариси історії України XVII–початку XVIII ст. – С. 152.
36. Літопис Самовидця. – С. 45.
37. Там само. – С. 52.
38. Там само. – С. 91.
39. *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця. – С. 33.
40. *Грушевський М.* Самовидец Руины... – С. 179.
41. Літопис Самовидця. – С. 146.
42. ІР НБУ. – Ф. VII-I. – Од. зб. 154/153.
43. ОР РНБ. – Ф. 558 (Рукоп. собрание М. Погодина). – Д. 2020/1-3.
44. Летопись С. Величко.
45. *Величко С.* Сказаніе о войні козацкой з поляками. – К., 1926.
46. *Самійло Величко.* Літопис / Перекл. В. Шевчук. – Т. 1–2. – К., 1991.
47. Летопись С. Величко. – Т. 1. – С. 1.
48. *Дианова Т. В.* Филигрانی XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердам». – М., 1998. – С. 100. – № 320.
49. Летопись С. Величко. – Т. 3. – С. 90.
50. *Герасименко Н.* Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка. – К., 1999. – С. 5.
51. *Дзира Я.* Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1974. – Вип. 4. – С. 201.
52. Летопись С. Величко. – Т. 4. – С. 5.
53. Там само. – Т. 1. – С. 4.
54. Там само. – С. 6.
55. *Петровський М.* «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки» // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 185.
56. *Соболь В.* «Літопис Величка» як явище українського літературного бароко. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 28.
57. *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка, а «Wojna domowa» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. – Тернопіль, 1910. – С. 19.
58. Летопись С. Величка. – Т. 1. – С. 6.
59. Там же. – С. 436–437.
60. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1590.
61. *Петровський М.* «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки». – С. 186.
62. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. Джерелознавство. – Т. 2. – С. 69.
63. РНБ. ОР. – Ф. 558. – Ед. сб. 2020/2.
64. *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. – К., 1923. – № 826.

65. *Кресін О.* Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 136; *Його ж.* Український хозаризм // Там само.
66. *Летопись С. Величко.* – Т. 1. – С. 31.
67. *Тассо Т.* Действия Кгоффреда или Иерусалиму освобожденного // Украинська поезія середини XVII ст. – К., 1992.
68. *Летопись С. Величко.* – Т. 2. – С. 406–407.
69. Там же. – Т. 3. – С. 121.
70. Там же. – Т. 1. – С. 31.
71. Детально про період правління І. Виговського в «Літописі Величка» див.: *Герасименко Н.* Історичні події на Україні...
72. *Летопись С. Величка.* – Т. 2. – С. 96.
73. Там же. – Т. 2. – С. 297.
74. Там же. – Т. 1. – С. 29.
75. Там же. – С. 297.
76. Там же. – Т. 3. – С. 6.
77. Там же. – Т. 1. – С. 451–452.
78. *Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки.* – К., 1846. – С. 3.
79. *Мыльников А.* Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI–начала XVIII века. – СПб., 2000. – С. 129.
80. *Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки.* – С. 15.
81. ІР НБУ. – І, 164. – Арк. 42 зв. Цитату подано за рукописним варіантом, оскільки у виданні 1854 р. цей фрагмент було відкинуто цензурою. Також заборонено було друкувати епізод, в якому йдеться про засилля московських воевод в українських містах у часи гетьманства Івана Брюховецького (*Лазаревский А.* Пропущенная из печати страница из Грабянкиной летописи // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 297–300).
82. *Маркевич Н.* История Малой России. – М., 1843. – Т. V. – С. 20.
83. *Письма П. Кулиша к О. Бодянскому* // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 401.
84. *Лазаревский А.* Пропущенная из печати страница из Грабянкиной летописи // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 297–300.
85. *Его же.* К вопросу о Грабянкиной летописи // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 41–42.
86. *Наріжний С.* Действия презельной брани. – Прага, 1938.
87. Там само. – С. 34.
88. *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний. – С. 221.
89. ІР НБУ. – Ф. 35. – Од. зб. 80. – Арк. 51.
90. *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.* – К., 1893. – Ч. I (1717–1725). – С. 241.
91. Там же. – С. 241–245.
92. ІР НБУ. – Ф. 35. – Од. зб. 80. – Арк. 53.
93. Там само. – Арк. 53 зв.

94. *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII на Украине. – К., 1983. – С. 98.
95. Відділ рукописів Державного історичного музею. – Рукоп. збір. А. Вахрамеева. – № 130.
96. *Laucsevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVII a. – Vilnius, 1967. – № 3328.
97. Гісторія о началі проіменования козаков / Упорядник Віктор Мойсієнко. – Житомир, 2001.
98. Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1854.
99. ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 6300. – Арк. 2–96; Од. зб. 164. – Арк. 6–93 (список було покладено в основу видання «Літопису Граб'янки» 1854 р.); Од. зб. 6490. – Арк. 8–259 (Так званий Сорочинський список повної редакції «Літопису Граб'янки» 1756 р.); Од. зб. 7972. – Арк. 3–97; Од. зб. 6698. – Арк. 2–104 (список видано фототипічним способом Гарвардським Інститутом українознавчих досліджень у 1990 р.: *Hryhorij Hrabianka's. The great war of Bogdan Xmel'nyckyj.* (Harvard Library of Early Ukrainian Literature). – Cambridge, 1990); Ф. VIII. – Од. зб. 149м/49. – Арк. 1–101.
100. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 150м/50. – Арк. 2 зв.
101. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 150м/50. – Арк. 4–4 зв.
102. Там само. – Арк. 4 зв.; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С. 17.
103. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 150м/50. – Арк. 4 зв.
104. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 150м/50. – Арк. 7.
105. Там само. – Арк. 8 зв.
106. Там само.
107. Там само. – Арк. 6 зв.
108. Там само. – Арк. 9.
109. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 150/50. – Арк. 45 зв.; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С. 67.
110. Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С. 67.
111. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 150/50. – Арк. 45 зв.–46.
112. Там само. – Арк. 14 зв.
113. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 150/50. – Арк. 20–21 зв.
114. Там само. – Арк. 32 зв.
115. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 150/50. – Арк. 14 зв.
116. Там само. – Арк. 10 зв.; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С. 41.
117. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. – Арк. 22 зв.
118. Там само. – Ф. 35. – Од. зб. 80. – Арк. 50.
119. *Бовгиря А.* «Літопис Грабянки» в рукописних списках XVIII ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 4–5. – С. 47–56.
120. РНБ. ОР. – Ф. 299. – Ед. хр. 552.
121. *Маркевич Н.* История Малой России. – Т. V. – С. 92.
122. Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 401.

123. *Козут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Коріння ідентичності. – К., 2004. – С. 258–260.
124. Оpubліковано в: Українська поезія середини XVII ст. / Упорядник В. І. Кречотень, В. С. Сулима. – К., 1992. – С. 71–80.
125. IP НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 216/199.
126. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – С. 1572.
127. Краткая летопись Малыя России. [упорядники: Ф. Туманський, О. Безбородько]. – СПб., 1777.
128. IP НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 5423; РНБ. ОР. – F IV, 801.
129. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 42.
130. IP НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 54663. – Арк. 331–366.
131. Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых русских верных летописей обшитованым полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 321–372.
132. *Титловский Тимофей.* История о двух походах султана турецкого Османа Гордого [...] с поляками и казаками бывших войнах [переклад С. Лукомського] // Летопись Самуила Величко. – К., 1864. – Т. IV. – С. 146–182.
133. Дополнение дневника Окольского составленное Степаном Лукомским // Летопись Самуила Величко. – Т. IV. – С. 300–313.
134. *Левицкий О.* Опыт исследования о летописи Самовидца. – С. XV–XVII.
135. *Заклинський К.* Руські літописи і літописці XVII ст. // Зоря. – 1880. – № 7. – С. 96–97.
136. *Франко І.* Студії над українськими історичними піснями // *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1988. – Т. 43. – С. 15–28.
137. Там само. – С. 25. І. Франко вважав, що опис подій «Літопису Грабянки» за 1606–1639 рр. запозичено з «достовірного руського літопису». Йдеться, зокрема, про період гетьманування Петра Сагайдачного, битву на Цоцорі, польсько-козацькі війни 20-х рр. XVII ст., будівництво фортеці Кодак, походження роду Хмельницьких (Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С. 25–31). На думку І. Франка, традиція «достовірного руського літопису» дійшла до С. Величка в усній передачі.
138. Там само. – С. 25.
139. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – С. 1608–1609.
140. *Клепацький П.* Про так званий «певний» або «рукописний козацький літопис» // Записки Полтавського інституту народної освіти. – 1927. – Т. 4. – С. 35–39.
141. Там само. – С. 36.
142. Там само. – С. 37–38. П. Клепацький мав на увазі анонімний історико-наративний текст із зібрання О. Вахрамеева. Інформацію про нього він міг узяти із друкованого опису цього рукописного зібрання, укладеного В. Титовим: *Титов А.* Рукописи славянские и русские принадлежащие

- В. Вахрамееву. – М., 1888. З оригінальним текстом, він, очевидно, не був ознайомлений.
143. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – С. 241. Автор щоденника цитує «рукописную книгу о козаках»; аналіз цих цитат, на думку П. Клепацького, дає змогу констатувати їх належність до тексту «достовірного руського літопису».
144. *Єршов П.* Про літописні джерела історичних праць Стефана Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1928. – Т. 8. – С. 106–117.
145. Там само. – С. 107.
146. Там само. – С. 116.
147. *Мыцук Ю.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 17.
148. *Мыцук Ю.* «Кройника о Земли Полской Ф. Софоновича» как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1974. – Вып. 1. – С. 164–169. Згідно з дослідженнями Ю. Мицика, Ф. Софонович користувався «Уманським літописом» при описанні подій 1648–1672 рр., а також кінця XVI – початку XVII ст.
149. Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. – С. 135–154. Грабянка використовував «Уманський літопис», описуючи події 1655–1657 рр. (*Мыцук Ю.* «Кройника о Земли Полской Ф. Софоновича» как источник... – С. 166).
150. Летопись С. Величко. – Т. 2. – С. 337–341. Ю. Мицик ототожнює «козарские летописи» Величка і «Уманський літопис», оскільки в «Літописі Величка» при посиланні на «козарские летописи» слідує обширний фрагмент про виступ уманців проти гетьмана Петра Дорошенка.
151. *Карпов Г.* Критический разбор главных русских источников к истории Малороссии относящихся. – М., 1870. – С. 52.
152. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1859. – Т. IX. – С. VI.
153. Там само // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. IX. – С. V.
154. Там само. – С. 232.
155. Там само. – С. 260–262.
156. Там само. – С. 295.
157. Там само // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. X. – С. 236.
158. Там само. – С. 335.
159. Там само. – С. 367.
160. Там само. – С. 411.
161. Там само. – С. 448.
162. Там само // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. XI. – С. 515.
163. Там само. – С. 605–606.

164. Там само // Исторические монографии и исследования. – Т. X. – С. 286, 325, 231; Т. XI. – С. 505.
165. Гисторія о началі проименованія козаков... – С. 60, 62, 66. Пор. із відповідним фрагментами у С. Лукомського: Собрание историческое... – С. 179, 180, 307.
166. Пор.: IP НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 150м/150. – Арк. 20–21зв, 32 зв., а також відповідні епізоди з: *Костомаров Н. Богдан Хмельницкий* // Исторические монографии и исследования. – Т. X. – С. 352, 236.
167. *Костомаров Н. Богдан Хмельницкий* // Исторические монографии и исследования. – Т. IX. – С. 5.
168. Летопись Грабянки. – К., 1854.
169. *Бовгуря А.* «Літопис Грабянки»: питання першооснови // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 75–87.
170. РНБ. ОР. – Ф. IV, 813. – Л. 1–5.
171. Кроничка // Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 680–682.
172. Надруковано в: Харьковский календарь на 1885 год. – Харьков, 1884. – С. 655–661. Про авторство хроніки див: *Шугуров Д.* Малороссийский историк конца прошлого века // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 453–457.
173. Летописные заметки о разных оменах в Малороссии // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 65–66 (надруковано лише частину хроніки, яка, на думку редакторів, містила оригінальні записи, запозичені ж повідомлення з інших джерел опущено).
174. Летописные заметки о событиях в Новороссии // Киевская старина. – 1890. – № 3–4.
175. IP НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 54663. – Арк. 174–174 зв. Частину цієї хроніки переписав до свого збірника «Припасы для малороссийской истории» історик Василь Ломиковський (1777–1856), а саме 12 повідомлень за 1744–1765 рр. із зазначенням «переписано из личных записей хорунжего Василия Быковского».
176. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 147/56. – Арк. 47–54. Хроніка охоплює період 1000–1784 рр. і описує переважно зміни митрополитів у Києві, при цьому фрагментарно згадуються загальноукраїнські історичні події в контексті їх стосунку до історії гадацького монастиря.
177. Там само. – Ф. 306. – Од. зб., 326 п./XI. 103. – Арк. 1–3; 369 зв.–370. Хроніка міститься на вільних аркушах збірника догматичних латиномовних текстів (50-ті рр. XVIII ст.), писаного в стінах Києво-Могилянської академії. Її зміст описує переважно релігійні справи, що відбувались у межах Києва та академії.
178. Там само. – Ф. I. – Од. зб., 6300. – Арк. 154 зв.–173. Ця компілятивна хроніка написана на основі «Лизогубівського літопису» (1506–1734) та «Краткого летоизбрания знаменитых действий и случаев» (1506–1787). Фіксується багато повідомлень щодо Києва, що може свідчити про її київське походження.
179. *Крип'якевич І.* Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // Историчні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 63–81. Тексти хронік надруковано: Сводная Галицко-русская летопись. – Т. 1–6. – Львов, 1874–1897.

180. *Севастьянова А.* Русская провинциальная историография XVIII века. – Ярославль, 1988. – С. 22.
181. *Пеитич С.* Русская историография XVIII века. – Л., 1971. – С. 145.
182. *Дворецкая Н.* Позднее сибирское летописание XVIII века // Культурное наследие древней Руси. – М., 1976. – С. 410–411.
183. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – С. 1302–1303.
184. Див. про літописання в цьому регіоні: *Сербина К.* Двинский летописец // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1973. – Т. 5. – С. 200–209; *Ї ж.* Устюжское летописание XVIII века. – Л., 1985; *Казакова Н.* Вологодское летописание // Там само. – Л., 1971. – Т. 12. – С. 66–90; *Лимонов Ю.* Ярославское и двинское местное летописание // Там же. – Л., 1970. – Т. 3. – С. 30–42.
185. *Севастьянова А.* Русская провинциальная историография XVIII века. – С. 25; *Мирзоев В.* Историография Сибири. – М., 1970. – С. 57; *Пеитич С.* Русская историография XVIII века. – С. 146; *Илизаров С.* Анкеты XVIII века как источник по историографии города // Теория и практика источниковедения и археографии. – М., 1978. – С. 91.
186. ПСРЛ. – М., 1950. – Т. XXXV. – С. 239–282 (надруковано скорочену редакцію хроніки до 1747 р.).
187. Там само. – М., 1975. – Т. XXXII. – С. 193–206.
188. ІР НБУ. – Ф. XXIV. – Од. зб. 2371. Рукопис форматом F 4, об'ємом 21 аркуш має назву «Хронікальні заметки по истории Польши (1550–1763)», яка не є оригінальною для цієї хроніки. На рукописі збереглася первинна пагінація, що починається з 29 аркуша. Це може свідчити про ранішу належність хроніки складу рукописного збірника.
189. Южнорусские летописи открытые и изданные Н. Белозерским. – М., 1856.
190. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). С предисловием А. Лазаревского. – К., 1890.
191. ІР НБУ. – Ф. 1. – Од. зб. 66719.
192. *Марченко В.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX століття. – К., 1956. – С. 80.
193. ІР НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 147м/56. – Арк. 59–109. Олена Апанович визначила, що цей збірник переписаний у 80-х роках XVIII ст. і є копією з давнішого рукопису. Причому при його переписуванні було скопійовано не лише основний текст, а й записи на полях (*Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 100–101).
194. *Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 100–117; *Ї ж.* Ще одне джерело з історії України XVIII століття // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – С. 85–126 (надруковано продовжену частину літопису 1726–1764 рр. у перекладі сучасною українською мовою); *Мыцък Ю.* Украинские летописи XVIII века. – С. 70–73; *Його ж.* Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 106–123 (надруковано частину хроніки, що охоплює 1487–1725 рр.).

195. *Бовгиря А.* «Чернігівський літопис» четвертої редакції: структура та авторство твору // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів інституту української археографії та джерелознавства. – К.; Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 5–20.
196. ІР НБУ. – Ф. 310. – Од. зб. 34. – Арк. 154 зв.–173.
197. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1900. – С. 75–78.
198. ІР НБУ. – Ф. 310. – Од. зб. 34. – Арк. 155.
199. Там само.
200. Там само.
201. *Коваленко О.* Ніжинський літопис XVII–XVIII ст. як пам'ятка історіографії // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. III. – С. 64.
202. ІР НБУ. – Ф. 310. – Од. зб. 34. – Арк. 156.
203. Там само. – Арк. 156 зв.
204. Там само. – Арк. 155.
205. Там само. – Арк. 157.
206. Там само. – Арк. 158 зв.
207. Там само.
208. Там само. – Арк. 161.
209. Там само. – Арк. 164 зв.
210. Там само. – Арк. 166.
211. Там само. – Арк. 167.
212. РНБ. ОР. – Ф. 550. – F XVII, 79.
213. Там же. – Л. 3.
214. Там же. – Л. 4.
215. Там же. – Л. 6–10 об.
216. Там же. – Л. 14–17.
217. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – С. 1610; *Шевчук В.* Українські родинні хроніки // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 156.
218. Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев // Сборник летописей относящихся к истории Юго-западной Руси. – К., 1888. – С. 1–70.
219. *Клепатський П.* Літописець Якова Лизогуба: 1506–1737 р. // Записки Кам'янець-Подільського інституту. – 1920. – Т. 2. – С. 3. Автор переконаний, що авторство твору належало генеральному обозному Якову Лизогубу.
220. Летопись или описание краткое... – С. 8.
221. *Иконников В.* Опыт русской историографии. – С. 1610; *Клепатський П.* Літописець Якова Лизогуба. – С. 3–4; *Ковальський М., Мыцик Ю.* Украинские летописи // Вопросы истории. – 1978. – № 2. – С. 93; *Дзира І.* Джерельна основа «Короткого опису Малоросії» та «Лизогубівського літопису» // Историко-географічні дослідження в Україні. – Вип. 5. – 2001. – С. 140.

222. НИОР РГБ. – Ф. 152. – Ед. сб. 26. – Л. 84–104 об. Один зі списків (80-х років XVIII ст.) цієї хроніки зберігається в ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 203. – Арк. 75–84 зв.
223. *Летопись или описание краткое...* – С. 9.
224. Там же. – С. 77.
225. *Літопис Самовидця.* – С. 45–48.
226. *Летопись или описание краткое...* – С. 19.
227. НИОР РГБ. – Ф. 152. – Ед. хр. 26. – Л. 94 об.
228. *Летопись или описание краткое...* – С. 21–22.
229. Там же. – С. 23.
230. НИОР РГБ. – Ф. 152. – Ед. хр. 26. – Л. 95.
231. Там же. – Л. 95 об.
232. Там же. – С. 26.
233. *Модзольский В.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. III. – С. 99; *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 108.
234. *Летопись или описание краткое...* – С. 44.
235. Там же. – С. 47.
236. Там же. – С. 52.
237. Там же. – С. 55.
238. Там же. – С. 44.
239. *Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 131.
240. Список опублікований: *Летописец краткій...* – Житомир, 2001.
241. ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 3862. – Арк. 39–60.
242. Там само. – Арк. 39–41.
243. Там само. – Арк. 41.
244. Там само. – Арк. 59 зв.
245. Цей термін запозичено з праці: *Севастьянова А.* Русская провинциальная историография XVIII века. Також його свого часу вживано до означення усіх українських історичних творів другої половини XVIII ст.: *Пьтин А.* История русской этнографии. – СПб., 1890. – Т. I. – С. 113.
246. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – К., 1996. – С. 75.
247. Цитовано за: Там само. – С. 97.
248. Там само.
249. *Петров Н.* «Разговор Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 313–365; Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 137–148.
250. *Боряк Г.* Невідомі документи з історії архівної справи на Україні в XVIII ст. // Архіви України. – 1986. – № 4. – С. 57–58.
251. *Петров Н.* «Разговор Великороссии с Малороссией». – С. 342.
252. Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией». – С. 140.
253. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 32.
254. Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией». – С. 140.

255. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1848.
256. *Оглоблин О.* Люди старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 206.
257. Петру Симоновському належить також авторство «Топографического описания Киевского наместничества» (1786), «Ответы на некоторые вопросы о Малой России» (1787), а також декількох скорочених топографічних і географічних описів Київського намісництва.
258. Краткое описание о казацком малороссийском народе... – С. 3.
259. *Луппов С.* Книга в России в 1 чв. XVIII в. – Л., 1973. – С. 98. *Его же.* Книга в России в послепетровское время. – Л., 1976.
260. ПСЗ. – СПб., 1832. – Т. VI. – № 3653. – С. 245.
261. Див. про склад та специфіку російських рукописних збірників XVIII ст.: *Сперанский М.* Рукописные сборники XVIII века. – М., 1963.
262. *Бовгиря А.* Рукописна археографія XVIII ст.: документи в складі рукописних збірників // Историчний журнал. – К., 2004. – № 6–7. – С. 110–115.
263. Див. про українські рукописні збірники XVIII ст.: *Апанович Е.* Рукописная светская книга...
264. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. – К., 2002. – С. 231.
265. IP НБУ. – Ф. XIV. – Од. зб. 160.
266. *Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 170.
267. *Ситий І.* Книги Забїл (1671–1745 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120.
268. *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – № 1. – С. 57–84.
269. *Лазаревский А. М.* Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 174–176.
270. ЦДІАК. – Ф. 222. – Оп. 2. – Од. зб. 38.
271. РГИА. – Ф. 834. – Оп. 3. – № 2055.
272. *Оглоблин О.* Люди старої України. – С. 135.
273. Національний музей у м. Львові. – № 520925/526. – Арк. 214 зв.–220.
274. РДАДА. – Ф. 181. – Оп. 1. – Од. зб. 2.
275. *Костюхина Л., Покровская В., Розов А.* Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 33.
276. Інститут російської літератури Російської академії наук. «Пушкінський дім». – Перетц, 231. – Арк. 23.
277. IP НБУ. – Ф. VIII. – Од. зб. 216/199. – Арк. 2.
278. Там само. – Ф. I. – Од. зб. 3862. – Арк. 1–9.
279. Там само. – Ф. VIII. – Од. зб. 153/198. – Арк. 3.
280. *Апанович Е.* Рукописная светская книга... – С. 197.
281. РДАДА. – Ф. 187. – Од. зб. 54. – Арк. 126.
282. РНБ. ОР. – Ф. IV, 809. – Л. 86.

Розділ 17. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій

1. Хіоні І. До історії заселення Побужжя // УДЖ. – 1965. – № 8. – С. 126.
2. Хиони И. О. Бугские козаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (посл. четв. XVIII – перв. четв. XIX вв.): Дисс. ... канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1973. – С. 12.
3. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 74–75, 77–79.
4. Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998. – С. 47–49.
5. Загоровский Е. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса, 1913. – С. 17.
6. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – Одеса, 2002. – С. 52–53.
7. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 2 за 1831 р. – Арк. 15.
8. Сборник РИО. – Т. 27. – 1889. – С. 476. •
9. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 105, 113 (док. № 6.17, 6.29).
10. Там само. – С. 49, 60 (док. № 4.5).
11. Там само. – С. 85 (док. № 5.19).
12. Казачьи войска: Хроники гвардейских частей / Под. ред. В. К. Шенка. – СПб., 1912. – С. 17 (Репринт. изд., 1992).
13. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4 т. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. – СПб., 1896. – Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. – С. 242.
14. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 104 (док. № 6.14).
15. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 23–26.
16. Хиони И. А. Бугские козаки и их борьба... – С. 44.
17. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1788–1789 гг. // Сборник-военно-исторических материалов / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1894. – Вып. VII. – С. 116; ПСЗ. I. – Т. XXII. 1788. – СПб., 1830. – С. 863–864.
18. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1788 – 1789 гг. – Вып. VII. – С. 117.
19. Хіоні І. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // УДЖ. – 1966. – № 11. – С. 123–127.
20. Шиян Р. Катеринославське козацьке військо. 1787–1796 // Південна Україна. XVIII–XIX ст.: Записки наук.-дослідн. лабораторії історії Південної України / ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 108–109.
21. Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1996. – С. 96.

22. *Голобуцький В. О.* Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток Степової України) // Наукові записки інституту історії АН України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 152.
23. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 234–235, 250–251.
24. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 50.
25. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 2: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. – С. 202, 280, 344–346, 349; Т. 3: Войско Верных черноморских казаков: 1787–1798 гг. – С. 145–146, 165, 195, 266, 286, 287, 320, 350, 383, 384.
26. Там же. – Т. 2. – С. 203, 209; Т. 3. – 470; Державний архів Миколаївської області. – Ф. 243. – Оп. 1, додат. – Спр. 9. – Арк. 76.
27. ПСЗ. I. – Т. XXIII. 1792. – СПб., 1830. – С. 342.
28. *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 199–200.
29. *Короленко П. П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска: 1696–1896: Исторический очерк. – Екатеринбург, 1896. – С. 27.
30. Там же. – С. 206; *Шиян Р. І.* Чорноморське військо вірних козаків... – С. 17–18; *Його ж.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 62; *Петренко Є. Д.* Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАНУ. – К., 1997. – С. 8–9.
31. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 6 за 1805 р.; *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 35.
32. ЦДІАК. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 8, ч. 1. – Арк. 343–345.
33. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 138 за 1824 р. – Арк. 18.
34. Казачьи войска: Хроники гвардейских частей. – С. 17.
35. *Н. С.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – № 7. – С. 463.
36. ПСЗ. I. – СПб., 1830. – Т. XXI. 1780–1783. – № 15724; Т. 22. – Т. XXII. 1784–1788. – № 15928.
37. Казачьи войска: Хроники гвардейских частей. – С. 32.
38. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. – СПб., 1895. – Вып. VIII. – С. 24.
39. *Гончарук Т. Г.* Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 89.
40. *Григорович Н.* Канцлер Александр Андреевич Безборотько в связи с событиями его времени. 1747–1787. – СПб., 1881. – Т. 2. – С. 260–261.
41. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. – Вып. VIII. – С. 26, 27.
42. *Гончарук Т. Г.* Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 92–93.
43. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. – Вып. VIII. – С. 104, 115.
44. Там же. – С. 45, 117.
45. *Гончарук Т. Г.* Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. – С. 96.
46. *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 68.

47. *Маленко Л.* Козацькі війська в системі політичних відносин на Півдні України в останній чверті XVIII ст. // Тези доповідей Першого міжнародного конгресу «Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця». 26–28 вересня 2004 р. – Запоріжжя, 2004. – С. 60.
48. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1774–1787 гг. – СПб., 1893. – Вып. VI. – С. 39.
49. *Бачинский А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дисс. ... канд. ист. наук: 571. – Одесса, 1969. – С. 109–110; *Калюк С.* Задунайська Січ (1775–1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 8–9; *Лукулеску.* Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Киевская старина. – 1889. – Т. 24, янв. – С. 123; *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 16.
50. *Щебальский П. К.* Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих / Под ред. В. М. Дашкова. – М., 1868. – Т. I. – С. 183.
51. *Дружинина Е. И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. (Его подготовка и заключение). – М., 1955. – С. 36.
52. Всеподанейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737–1738 гг. // Сборник военно-исторических материалов / Под ред. А. З. Мышлаевского. – СПб., 1899. – Вып. XI. – С. 408.
53. *Губоглу М.* Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С. 146; *Брун Ф. Ф.* Крым в половине XVIII в. – Одесса, 1867. – С. 5.
54. *Бачинский А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей... – С. 92; ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2584. – Арк. 2–3.
55. *Бачинська О.* Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 243–252.
56. *Шпитальов Г. Г.* Запорозька флотилія в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1999. – № 4 (5). – С. 137–139.
57. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша // Науковий збірник за 1927. – К., 1927. – С. 82; *Коцєвський А. С.* О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до ее присоединения к России // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С. 354–360.
58. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі бунти дунайців... – С. 65–83; *Скальковський А.* Історія Нової Січі або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 471; *Могульова С. М.* Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – № 2. – С. 108–115.

59. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4-х т. / Под. ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1885. – Т. 1: 1775–1777 гг. – С. 63.
60. *Мозульова С. М.* Перші кроки Задунайського козацтва... – С. 111.
61. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 121.
62. *Іванов П.* К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – С. 26–29.
63. Присоединение Крыма к России... – СПб., 1885. – Т. 2: 1778 г. – С. 445, 487, 700, 701.
64. Там же. – Т. 3: 1779–1780 гг. – С. 10–12, 21, 22, 55, 79, 89, 147, 150, 151.
65. *Бачинский А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей... – С. 94–95.
66. Присоединение Крыма к России... – Т. 3: 1779–1780 гг. – С. 201, 272, 280–282, 341, 365.
67. Письма и бумаги А. В. Суворова, Г. А. Потемкина, П. А. Румянцева. 1787–1789 гг. // Сборник военно-исторических материалов / Под ред. Д. Ф. Масловского. – СПб., 1893. – Вып. IV. – С. 11–12; Присоединение Крыма к России... – СПб., 1889. – Т. 4: 1781–1782 гг. – С. 361, 627; Бумаги Я. Булгакова 1779–1798 pp. // Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 47. – С. 163, 192, 206.
68. Письма правителя Екатеринославского наместничества И. Синельникова правителю канцелярии для доклада светлейшему князю Г. А. Потемкину (1783–1788 гг.) // ЗООИД. – 1875. – Т. IX. – С. 261; Присоединение Крыма к России... – Т. 4: 1781–1782 гг. – С. 627; Рескрипты и письма императрицы Екатерины II кн. Г. А. Потемкину-Таврическому // Сборник РИО. – СПб., 1880. – Т. 27. – С. 331–333; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 33; *Загоровский Е. А.* Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – С. 17.
69. Архив Государственного Совета: В 4 т. – СПб., 1896. – Т. 1. Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796). Протоколы совета. Ч. 1. Отделение историческое. – С. 470.
70. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 57–61.
71. *Шиян Р. І.* Чорноморське військо вірних козаків... – С. 12.
72. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 47–51.
73. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 61.
74. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1790–1793 гг. – Вып. VIII. – С. 219; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т. 1: Кубанский край. Черноморское войско казачье. – С. 290.
75. Архів Зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 72–73 зв., 129.
76. РГВИА. – Ф. ВВА. – Оп. 1. – Д. 348. – Л. 7, 8, 12 об.
77. Там же. – Л. 9.
78. Там же. – Л. 55–55 об.
79. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 87.
80. РГВИА. – Ф. ВВА. – Оп. 1. – Д. 348. – Л. 2–2 об., 55; ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 9, 12 зв.

81. *Бачинська О.* Задунайські запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806–1812 рр. // Тези доповідей Першого міжнародного конгресу «Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця». 26–28 вересня 2004 р., Запоріжжя, 2004. – С. 13–15.
82. РГВИА. – Ф. 14209. – Оп. 165, об. 25. – Д. 58, ч. 3. – Л. 4; Д. 60–16 об.; ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 21–22 зв.; Спр. 167. – Арк. 5–10 зв.
83. ЦДІАК. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 8, ч. 1. – Арк. 344–345.
84. РГВИА. – Ф. 14209. – Оп. 165, об. 24. – Д. 56, ч. 2. – Л. 7; Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806–1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.
85. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 1 за 1806 р. – Арк. 15, 24; РГВИА. – Ф. 14209. – Оп. 165, об. 26. – Д. 65, ч. 2. – Л. 26.
86. Детальніше про Усть-дунайське козацьке військо див.: Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 120–137.
87. *Михайловский-Данилевский.* Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I с 1806–1812 гг. – СПб., 1843. – Ч. 1. – С. 159–160, 177.
88. Записки графа О. Ф. Ланжерона. Война с Турцией. 1806–1812 гг. // Русская старина. – 1908. – № 4. – С. 239–241.
89. Там же. – С. 418–122.
90. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 3 за 1810 р. – Арк. 2 зв., 56 зв., 19, 28–29 зв.
91. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. – 1883. – Т. 1. – С. 53–54; Письмо командующего Днестровской армией генерал-лейтенанта Н. М. Каменского митрополиту Гавриилу // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – № 4. – С. 220–221.
92. Національний архів Республіки Молдова. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 56, 159.
93. *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська... – С. 85–97.
94. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3–16.
95. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 76–77 зв., 80, 173–178.
96. Там само. – Арк. 4, 30–31, 47–47 зв., 92, 199–199 зв., 206 зв.
97. РГВИА. – Ф. 395. – Оп. 135. – Д. 133. – Л. 70.
98. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 179–240; *Бачинська О. А.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса, 1998. – С. 12–13.
99. *Маленко Л. М.* Азовське козацьке військо. 1828–1865 рр. – Запоріжжя, 2000; Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 139.
100. *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. – Екатеринодар, 1910. – Т. 1; *Потка И.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858.
101. *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – С. 50.

102. *Голубуцкий В. А.* Черноморское казачество. – С. 160–161.
103. *Н. С.* К истории малороссийских казаков... – С. 468.
104. Там же. – С. 467.
105. *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1911. – Т. 2. – С. 40–47, 187–200.
106. *Петренко Є. Д.* Переселення козаків і селян України на Кубань... – С. 12–13; *Його ж.* Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 117–118.
107. Казачьи войска: Хроники гвардейских частей. – С. 116.
108. *Маленко Л.* Кубанське козацтво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Запоріжжя, 2002. – С. 278.
109. Детальніше про соціально-економічне становище чорноморських козаків див.: *Голубуцкий В. А.* Черноморское казачество.
110. Там же. – С. 269–275.
111. *Орел В.* Атаман Кухаренко и его друзья. – Краснодар, 1994.
112. *Грибовський В. В.* Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 151–171.
113. *Бачинський А. Д.* Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини: 36. матеріалів з історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – С. 8–23; Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 32–33.
114. *Рудковский А.* Сведения о бугских казаках // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 387–394.
115. *Хіоні І.* До історії заселення Побужжя. – С. 127.
116. Тут і далі детальніше про історію Дунайського козацького полку і Азовського козацького війська див.: *Маленко Л. М.* Азовське козацьке військо. (1828–1865 рр.).
117. ПСЗ. I. – Т. VII. Отд. 1. 1832. – СПб., 1833. – С. 336–338; II. – Т. XIX. – Отд. 1. 1844. – СПб., 1845. – С. 847–868.
118. Там же. – I. – Т. XXVIII. 1803. – СПб., 1830. – С. 589–596; Т. XXIX. 1807. – СПб., 1803. – С. 1219.
119. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 9 за 1828 р. – Арк. 169–170; Спр. 14 за 1828 р. – Арк. 46.
120. *Хіоні І.* Нові матеріали до історії Бузького козацького війська. – С. 80–81.
121. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 69.
122. *Пищевич А. С.* Бугские казаки и украинские уланы // Киевская старина. – 1880. – № 2. – С. 389.
123. *Ковбасюк С. М.* Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис. ... канд. іст. наук / Одес. держ. ун-т. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – С. 55–57.

124. *Дубенко В. Л.* Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр.: Дис. ... канд. іст. наук / Одес. нац. ун-т. – Одеса, 2002. – С. 38–39, 68–69.
125. ПСЗ. I. – Т. XXXIV. 1817. – СПб., 1830. – С. 793–794; Т. XXIV. 1817. – СПб., 1830. – С. 219.
126. ЦДІАК. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4–5; Спр. 17. – Арк. 50–51 зв.
127. *Маленко Л. М.* Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення XIX ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – № 7. – С. 260.
128. ЦДІАК. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–4; Спр. 12. – Арк. 15, 22; Спр. 30. – Арк. 1–139.
129. *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. – Т. LVII. – 1897, апрель. – С. 1–47.
130. *Н. С.* К истории малороссийских казаков... – С. 463.
131. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С. 6.
132. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 84.
133. *Дружинина Е. И.* Южная Украина. 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 36.
134. *Кухарук А.* Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Сечи // Родина. – 2004. – № 5. – С. 83.
135. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. документів. – К., 1948. – С. 7–10.
136. *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. – К., 1989. – С. 12.
137. Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии козацких полков // Киевская старина. – К., 1890. – Т. XXVIII. – С. 119–120.
138. *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство... – С. 99.
139. *Кухарук А.* Запорожское наследство... – С. 83.
140. ПСЗ. II. – Т. XXXIII. 1816. – СПб., 1830. – № 26481.
141. *Стоянов Ф.* Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. // Тези доповідей Першого міжнародного конгресу «Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця». 26–28 вересня 2004 р., Запоріжжя. – С. 109–111.
142. *Шандра В. С.* Малоросійське генерал-губернаторство... – С. 130–133.
143. *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины... – С. 72.
144. Там же. – С. 95.
145. Там же. – С. 58–62.
146. Підрахунки авторські на основі даних: *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины... – С. 12.

147. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство... – С. 199.
148. *Турченко Ф. Г.* Чайковський М. // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Запоріжжя, 2002. – С. 532.
149. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С. 98, 102, 103, 136–137.
150. Там само. – С. 126.
151. Там само. – С. 197–198.
152. Підраховано автором за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – Чернигов, 1862. – С. 80–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – С. 125–126.
153. *Гудима Е.* Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. – С. 368, 371.
154. Там же. – С. 384; Списки населенных мест Российской империи: Т. 48: Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. 133.
155. *Лазанская Т. И.* Государственные крестьяне Украины... – С. 79.
156. Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 1. – Чернигов, 1866. – С. 155–157.
157. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 2. – С. 64–65.
158. Підраховано автором за даними: *Маленко Л.* Азовське козацьке військо. (1828–1865 рр.). – С. 76–77, 86; *Бачинська О. А.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. – С. 27, 77.
159. ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 13.
160. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 24–26 зв.
161. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 147–147 зв.
162. Див. детальніше: ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1540, 1543, 1551 та ін.
163. Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII–XIX ст. – С. 143.
164. Козацькі війська: Хроніки гвардейских частей. – С. 128.
165. *Петренко Є. Д.* Переселення козаків і селян України на Кубань... – С. 16–17.
166. *Невская Т. А.* Особенности менталитета славянского населения Северного Кавказа в XIX–начале XX ст. // Вторые Кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 100–105.
167. Там же. – С. 19–21.

Розділ 18. Козацьке військо на Кубані

1. *Туренко А. М.* Исторические записки о войске Черноморском. – К., 1887. – С. 6.
2. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 2829. – Арк. 1.
3. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 22; Спр. 14. – Арк. 3; Спр. 11. – Арк. 40.
4. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 112а. – Арк. 1.

5. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 6.
6. ПСЗ. – Собр. 1. – Т. XXII. – СПб., 1830. – Ст. 16605.
7. Копии Императорских грамот и других письменных актов, принадлежащих Кубанскому казачьему войску // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1901. – Т. 8. – С. 287.
8. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 32.
9. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 239. – Арк. 30.
10. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 276.
11. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 276а. – Арк. 6–12.
12. *Фролов Б. Е.* Первые казачьи слободы в Черномории // Древности Кубани. – Краснодар, 1998. – Вып. 9. – С. 30–31.
13. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 276а.
14. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 2830. – Арк. 2.
15. *Дмитренко И. И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896. – Т. 2. – С. 721.
16. ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 165.
17. Там само. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 187 зв.
18. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1910. – Т. I. – С. 555.
19. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 2830. – Арк. 2–8.
20. *Фелицын Е. Д.* Материалы для истории Кубанского казачьего войска // Кубанские областные ведомости. – 1896. – № 190.
21. ПСЗ. – Собр. 2. – СПб., 1830. – Т. 17. – Ст. 20156.
22. ДАКК. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 67.
23. ПСЗ. – Собр. 2. – СПб., 1830. – Т. 2. – Ст. 1058.
24. Там же. – СПб, 1843. – Т. XVII. – Ст. 15809.
25. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2, 11, 13, 14.
26. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1.
27. *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 138–141.
28. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 1–127.
29. Там само. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 34.
30. *Бентковский И. В.* Заселение Черномории с 1792 по 1825 гг. // Памятная книжка Кубанской области. – Екатеринодар, 1881. – С. 20.
31. ПСЗ. – Собр. 1. – СПб, 1830. – Т. XXV. – Ст. 19091.
32. Там же. – Собр. 2. – СПб, 1835. – Т. IX. – Ст. 6924.
33. Там же. – СПб, 1843. – Т. XXV. – Ст. 15354.
34. Там же. – СПб, 1858. – Т. XXXII. – Ст. 31914.
35. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. – Т. I. – С. 576.
36. ДАКК. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 118.
37. *Потко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858. – С. 46.
38. *Бондарь Н. И.* Кубанское казачество (этносоциальный аспект) // Кубанское казачество: история, этнография, фольклор. – М., 1995. – С. 8.
39. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. – Т. I. – С. 579.

40. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 60.
41. *Дмитренко И. И.* Сборник материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1898. – Т. 4. – С. 110.
42. *Шептун Н.* Из истории православной церкви на Кубани. – Краснодар, 1995. – С. 386–387, 392.
43. *Щербина Ф. А.* Происхождение казачьего выборного духовенства в Черномории // На Кавказе. – 1910. – № 7–8. – С. 269–279.
44. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 35.
45. Энциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 года. – Краснодар, 1997. – С. 162–164.
46. Православная церковь на Кубани (конец XVIII–начало XX в.): Сборник документов. – Краснодар, 2001. – С. 331.
47. *Сапожников И. В.* Священники Черноморского казачьего войскадокубанского периода // Культурная жизнь Юга России. – 2002. – № 1. – С. 39–40.
48. Православная церковь на Кубани (конец XVIII–начало XX в.). – С. 25–26.
49. *Протоиерей Григорий Ломако.* Нет будущего без веры // Родная Кубань. – 2000. – № 1. – С. 100.
50. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1913. – Т. 2. – С. 743.
51. *Батурын О.* Праздник казачьего просвещения (1820–1920–1930 гг.) // Вольное казачество–Вільне козацтво. – Прага, 1930. – № 59. – С. 59.
52. *Протоиерей Кирилл Россинский.* Речь об успехах просвещения в округе войска Черноморского (1820 г.) // Соревнователь просвещения и благотворения. – СПб., 1820. – № X. – С. 8.
53. *Попко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. – Краснодар, 1998. – С. 98.
54. Там само. – С. 102.
55. *Федина А. И.* Черноморский казак на Невском проспекте. – Краснодар, 2005. – С. 8.
56. *Шарап Стецько.* Вісті з Чорноморії. (25 мая 1862 року) // Основа. – 1862. – № 6. – С. 86.
57. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 2116. – Арк. 286–374.
58. Там само. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 96.
59. Кубанская область // Кавказ. – 1867. – № 73.
60. *Зажаяв П.* Прошлое и настоящее Кубанской начальной школы. – Екатеринодар, 1907. – С. 3.
61. *Капельгородський П.* Українці на Кубані. – К., 1907. – С. 27–28.
62. *Шарап Стецько.* Вісті з г. Екатеринодара // Основа. – 1862. – № 10. – С. 116.
63. *Філь Юх.* З архіву З. Ф. Недоборовського // Записки Кам'янець-Подільського ІНО. – 1927. – Т. 2. – С. 4.
64. *Мова (Лиманський) В.* Поезії. – К., 1965. – С. 177–178.
65. *Чепелянский В.* Великорусская школа на Украине // Кубанская школа. – 1917. – № 4. – С. 161.

66. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. – Прага, 1925. – Т. 1. – С. 193.
67. Український буквар. – Катеринодар, 1918. – С. 32.
68. ДАКК. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 271.
69. Короленко П. П. Черноморцы. – М.; СПб., 1874. – С. 81.
70. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – Т. 2. – С. 125.
71. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 687.
72. Утверждение русского владычества на Кавказе. – Тифлис, 1904. – Ч. 2. – С. 286.
73. Фролов Б. Е. Институт наемничества в Черноморском войске // Вопросы историографии и истории Северного Кавказа XVIII – начала XX в. – Краснодар, 1947. – С. 101.
74. Положение о Черноморском казачьем войске. – СПб., 1842.
75. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 21.
76. Там само. – Спр. 462.
77. Там само. – Спр. 947. – Арк. 13.
78. Там само. – Спр. 812. – Арк. 205.
79. Там само. – Спр. 13. – Арк. 25.
80. ПСЗ. – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 27. – Ст. 20508.
81. Положение о Черноморском казачьем войске.
82. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1890. – Ч. 6. – С. 21.
83. Див.: Матвеев О. В., Фролов Б. Е. Очерки истории форменной одежды кубанских казаков (конец XVIII в. – 1917 г.). – Краснодар, 2000.
84. ПСЗ. – Собр. 2. – СПб., 1842. – Т. XVI. – Ст. 14241.
85. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 8–4.
86. Там же. – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 453. – Арк. 20.
87. Там же. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 241. – Арк. 16.
88. Див.: Фролов Б. Е. Оружие кубанских казаков. – Краснодар, 2002.
89. Попко И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – СПб., 1858. – С. 192–193.
90. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 10.
91. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / Под ред. В. Н. Ратушняка. – Краснодар, 1996. – С. 194.
92. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – Т. 1. – С. 624.
93. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 514. – Арк. 75.
94. Фролов Б. Е. 9-й пеший полк Черноморского казачьего войска в русско-турецкой войне 1806–1812 годов // Мир славян северного Кавказа. – Краснодар, 2004. – Вып. 1. – С. 95.
95. ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 659. – Арк. 1.
96. Кияшко И. И. Кубанцы в войне 1812 года // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1914. – Т. 18.

97. *Казин В. Х.* Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. – СПб., 1912. – С. 167.
98. ДАКК. – Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 29.
99. Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 1068. – Арк. 11.
100. *Ратушняк В. Н., Фролов Б. Е.* Участие черноморских казаков в обороне Севастополя 1854–1855 гг. // Материалы международной научной конференции «Восточная (Крымская) война 1853–1856 гг. и оборона Севастополя». – Севастополь, 1994. – С. 9.
101. ПСЗ. – 2-е собр. – СПб., 1862. – Т. 35. (1860 г.). – Ст. 36327.
102. *Фелицын Е. Д.* Кошевые, войсковые и наказные атаманы // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. – Воронеж, 1888. – С. 361–362.
103. ПСЗ. – 2-е собр. – СПб., 1873. – Т. 43 (1868 г.). – № 45785.
104. *Мальцев В. Н.* Административные реформы в казачьих областях Северного Кавказа во второй половине XIX в. // Проблемы истории казачества. – Волгоград, 1995. – С. 95–96.
105. ПСЗ. – 2-е собр. – СПб., 1880. – Т. 53 (1878 г.). – Ст. 58547; див. також: Памятная книжка Кубанской области на 1881 год. – Екатеринодар, 1881. – Отдел II. – С. 1, 131–135.
106. *Казин В. Х.* Казачьи войска... – С. 128.
107. ДАКК. – Ф. 454. – Оп. 3. – Спр. 88. – Арк. 165 об.
108. ПСЗ. – 3-е собр. – Т. 22. – № 21371; ДАКК. – Ф. 449. – Оп. 2. – Спр. 371; О назначении ст. Кавказской местопребыванием управления отдела // Вестник казачьих войск. – 1902. – № 19. – С. 301.
109. Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1912. – Т. 17. – С. 286; ДАКК. – Ф. 418. – Оп. 1. – Д. 3326; Ф. 449. – Оп. 2. – Д. 765.
110. *Казин В. Х.* Казачьи войска... – С. 130–131.
111. РДАДА. – Ф. 866. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 6–6 об.
112. *Македонов Л. В.* В горах Кубанского края. Быт и хозяйство жителей нагорной полосы Кубанской области. – Воронеж, 1908. – С. 157.
113. *Короленко П. П.* Поземельный вопрос в Кубанской области // Казачий вестник. – 1886. – 23 февраля, 27 февраля, 2 марта.
114. *Фелицын Е. Д.* Кошевые, войсковые и наказные атаманы. – С. 394.
115. *Щербина Ф. А.* Краткий исторический очерк Кубанского казачьего войска // Кубанское казачье войско. 1696–1888 гг.: Сборник кратких сведений о войске. – Воронеж, 1888. – С. 256–257.
116. *Шацкий П. А.* Сельское хозяйство Предкавказья в 1861–1905 гг. (историческое исследование) // Некоторые вопросы социально-экономического развития Юго-Восточной России. – Ставрополь, 1970. – С. 33–35.
117. *Мельников Л.* Призрак «малоземелья» на Кубани // Кубанские областные ведомости. – 1897. – № 135.
118. Доклад о результатах командировки начальника Главного управления казачьих войск генерал-лейтенанта Щербов-Нефедовича в 1899 году в Кубанскую и Терскую области. – СПб., 1902. – С. 26.

119. Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г. – С. 357–358.
120. Там же. – С. 409–410.
121. *Леусян О. А.* Из истории Черноморско-Кубанской железной дороги // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. – Краснодар, 2000. – № 3/4. – С. 71–75; *Его же.* Казачья железная дорога // Казачество России: история и современность. – Краснодар, 2002. – С. 90–93.
122. *Македонов Л. В.* В горах Кубанского края... – С. 64, 65, 178, 181.
123. *Павловский С. В.* Участие кубанских казаков в освобождении Болгарии от османского ига // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. – Краснодар, 1993. – С. 92.
124. Там же. – С. 91.
125. *Ратушняк В. Н.* Под стягом России. К 300-летию Кубанского казачьего войска // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. – Краснодар, 1997. – № 1. – С. 3.
126. *Басханов А. К., Басханов М. Н., Егоров Н. Д.* Линейцы: Очерки по истории станицы Лабинской и Лабинского отдела Кубанской области. – Никосия, 1996. – С. 189.
127. *Стрелянов (Калабухов) П. Н.* Корпус генерала Баратова. 1915–1918 гг. – М., 2002. – С. 122–126, 131.
128. *Басханов А. К., Басханов М. Н., Егоров Н. Д.* Линейцы... – С. 191–194.
129. *Кирей Н. И.* Поездки есаула Кубанского казачьего войска Н. С. Леонтьева в Эфиопию в конце XIX в. // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. – С. 73, 76–77; *Виноградова К. В.* Казаки в Абиссинии // Дикаревские чтения (6): Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1999 год. – Краснодар, 2000. – С. 81–82.
130. *Бардадым В. П.* Ратная доблесть кубанцев. – Краснодар, 1993. – С. 112.
131. *Футорянский Л. И.* Казачество России на рубеже веков. – Оренбург, 1997. – С. 111.
132. *Трут В. П.* Казачество России во время революции 1905–1907 годов // Казачий сборник. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 305.
133. Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г. – С. 459.
134. Там же. – С. 465.
135. Там же. – С. 469.
136. Там же. – С. 471.
137. *Поборина М. Ю.* Кубанские казаки в первой мировой войне // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. – С. 100–101.
138. Там же. – С. 104.
139. *Бузун Ю. Г.* Действия кубанских казачьих частей в составе экспедиционного корпуса генерала Н. Н. Баратова на Кавказском фронте Первой мировой войны // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. – Краснодар, 1997. – № 2. – С. 19.
140. *Венюков М. И.* К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. – 1878. – № 6. – С. 252–253.

141. Колесников В. А. Исторические и этнические корни Кавказского полка Кубанского казачьего войска // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1998 г.: Дикаревские чтения (5). – Краснодар, 1999; *Его же*. Одинодворцы-казаки. К 200-летию со дня основания Рождественской, Каменнобродской, Сенгилеевской и Новотроицкой станиц. – СПб., 2000.
142. Очерки традиционной культуры казачеств России / Под общей редакцией проф. Н. И. Бондаря. – М.; Краснодар, 2002. – Т. I. – С. 240.
143. Фелицын Е. Д. К вопросу о происхождении хоперских казаков и формировании из них полка // Кубанские областные ведомости. – 1895. – № 39.
144. Родная Кубань. – 2003. – № 1. – С. 26–27.
145. Малюкало А. Н. Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар, 2003. – С. 136, 147.
146. РГВИА. – Ф. 38. – Оп. 7. – Д. 475. – Л. 2–5 об.; Ф. 330. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 114 об.
147. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. – Т. 2. – С. 432; Фелицын Е. Д. Кошечье, войсковые и наказные атаманы. – С. 359.
148. Жадан В. А. Бунт дворян-казаков в Екатеринодаре весной 1861 года // Казачество России: история и современность. – С. 63.
149. Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. – С. 264, 267–270.
150. ПСЗ. – 2-е собр. – СПб., 1865. – Т. 37 (1862 г.). – № 38256. § 55–58; Казин В. Х. Казачьи войска... – С. 122–123; Шамиль // Иллюстрированная энциклопедия. – М., 1997. – С. 159.
151. История народов Северного Кавказа (конец XVIII в.–1917 г.). – М., 1988. – С. 215.
152. РГВИА. – Ф. 330. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 115–119 об.
153. Аюева Н. Б. Общественные настроения в Кубанской области после февраля 1917 года // Казачество России: история и современность. – С. 9.
154. Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к летописи. – Краснодар, 1993. – С. 386.
155. Куценко И. Я. Кубанское казачество. – 2-е изд., доп. – Краснодар, 1993. – С. 274.
156. Осадчий И. П. За власть трудового народа: Историко-документальный очерк о борьбе за власть Советов на Кубани и Черноморье (1917–1920 гг.). – Краснодар, 1987. – С. 39.
157. Ратушняк О. В. История кубанских казаков в эмигрантской казачьей периодике // Из дореволюционного прошлого кубанского казачества. – С. 172.
158. Зайцев А. А. Крушение мелкобуржуазных иллюзий на Кубани и Черноморье (1917–1920 гг.). – Краснодар, 1990. – С. 22.
159. ДАКК. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 32.

160. ДАКК. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 172, 231, 300 та ін.
161. История КПСС. – М., 1968. – Т. 3. Кн. 2 (Март 1918–1920 г.). – С. 359.
162. Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993... – С. 437–439.
163. *Ермолин А. П.* Революция и казачество (1917–1920 гг.). – М., 1982. – С. 166; Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993... – С. 441.
164. *Корсакова Н. А.* Регалии кубанского казачества и их судьба в XX веке // Дикаревские чтения (6). – С. 64–65.
165. *Кринко Е. Ф.* Кубанская казачья эмиграция: процесс социализации (1920–1940 гг.) // Кубанское казачество: три века исторического пути. – Краснодар, 1996. – С. 123.
166. *Ратушняк О. В.* К вопросу о политических исканиях кубанской казачьей диаспоры за рубежом // Казачество в истории России: Тезисы докладов международной научной конференции «Казачество в истории России». – Краснодар, 1993. – С. 163.
167. *Баранов А. В.* Казачество в условиях «расширения нэпа» (осень 1924–1925 гг.) // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. – Краснодар, 1998. – № 3/4. – С. 42.
168. Там же. – С. 43.
169. Съезды советов в документах: Съезды Советов Советских Социалистических Республик, 1922–1936. – М., 1960. – Т. 3. – С. 82–83.
170. ГАРФ. – Ф. 1235. – Оп. 123. – Д. 122. – Л. 9.
171. *Хлынина Т. П.* Политика украинизации Кубани: 1920-е–1930-е годы // Дикаревские чтения (4). – Белореченск, 1998. – С. 30–32.
172. *Бершадская О. В.* Осуществление политики украинизации на Кубани в период 1925–1932 гг. // Вторые кубанские литературно-исторические чтения. – Краснодар, 2000. – С. 120–125.

Розділ 19. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр.

1. Нова рада. – 1917. – 25 березня.
2. *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Кн. 1. – С. 169.
3. *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 179.
4. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 2. – С. 125–133.
5. *Борис Р.* Вільне козацтво: ідея озброєного народу в 1917 р. в Україні. – Львів, 1934.
6. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. Тут і далі цит. за додатком до книги: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (про що «історія мовчить»). – Львів, 1994. – С. 426–427.
7. *Борис Р.* Вільне козацтво... – С. 13.

8. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань...
9. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 77–78.
10. *Бантиш-Каменський О.* До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 роках. – Мюнхен, 1923.
11. Див.: *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної політичної історії. – К., 1993. – С. 103; *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.).* – Львів, 1992. – С. 379.
12. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.
13. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. – С. 422.
14. Там само. – С. 422–423.
15. Нова рада. – 1917. – 28 березня.
16. Там само. – 1917. – 13 травня.
17. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104.
18. Там само.
19. Див.: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 144–145; *Борис Р.* Вільне козацтво... – С. 3–6.
20. Див.: *Селянський рух на Україні 1850 – 1861 рр.: Збірник документів і матеріалів.* – К., 1988. – С. 82–139; *Шамрай С.* Київська козаччина 1855 р. // *Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук.* – К., 1928. – Т. 20. – С. 199–324.
21. *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. – Львів, 1937. – С. 26–27.
22. Звенигородська зоря. – 1917. – 29 травня.
23. *Борис Р.* Вільне козацтво... – С. 10.
24. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. – С. 424.
25. Робітнича газета. – 1917. – 8 червня.
26. *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів, 2000. – С. 25.
27. Звенигородська зоря. – 1917. – 29 травня.
28. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 113.
29. *Каутський К.* Перспективи революції в Росії // *Робітнича газета.* – 1917. – 18 жовтня.
30. *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво та його з'їзд в Чигирині. З.Х.1917: Зі спогадів // *Літопис Червоної Калини.* – 1930. – № 10. – С. 4.
31. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 126.
32. Там само. – Арк. 126–126 зв.
33. *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С. 176.
34. *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С. 39. 35. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 35–36.
36. Нова рада. – 1917. – 22 серпня.
37. Див.: Там само. – 1917. – 2 вересня.
38. Воля. – 1917. – 6 серпня.
39. *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво... – С. 4.

40. Робітнича газета. – 1917. – 24 серпня.
41. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12.
42. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 43.
43. *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво... – С. 4.
44. Нова рада. – 1917. – 10 жовтня.
45. Там само. – 1917. – 29 серпня.
46. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 45.
47. Там само. – С. 45–46.
48. ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 176.
49. Нова рада. – 1917. – 19 вересня.
50. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 49–50.
51. *Бондаренко В. Г.* Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень–листопад 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIX. – Запоріжжя, 2005. – С. 162.
52. Історія міліції України... – С. 46.
53. Народна воля. – 1917. – 30 вересня.
54. Нова рада. – 1917. – 8 жовтня.
55. Вільне слово (Золотоноша). – 1917. – 11 жовтня.
56. Там само. – 1917. – 14 жовтня.
57. Народна воля. – 1917. – 8 серпня.
58. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 221.
59. *Бондаренко В. Г.* Відродження козацтва на Катеринославщині... – С. 161.
60. *Олефір І.* Київська Дніпрова Сотня Вільного Козацтва // Вільне Козацтво (Нью-Йорк). – 1964. – Ч. 3. – С. 5.
61. Киевская мысль. – 1917. – 6 октября.
62. Нова рада. – 1917. – 5 жовтня.
63. Там само.
64. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2-х т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 323–324.
65. Там само. – С. 339.
66. *Борис Р.* Вільне козацтво... – С. 18.
67. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. – К., 2001. – С. 352.
68. *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво... – С. 5.
69. Там само. – С. 6.
70. Там само.
71. Там само.
72. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 151.
73. *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво... – С. 7.
74. Там само.
75. Там само. – С. 6.
76. Там само.

77. ДАКО. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 6–7.
78. Там само. – Арк. 14; *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. – С. 98.
79. Нова рада. – 1917. – 2 вересня.
80. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. – С. 425–426.
81. ЦДАВО. – Ф. 1092. – Оп. 3. – Спр. 126. – Арк. 2.
82. Там само. – Ф. 2245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11зв.
83. Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 67.
84. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 83.
85. Там само.
86. Архів Вільної Української Академії Науку Нью-Йорку. – Фонд В. Кедровського. Верстка спогадів за 1917–1918 р.
87. Там само. – С. 84.
88. Там само.
89. Див.: *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 66.
90. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док-ти і матеріали. – К., 2003. – С. 825.
91. *Бантши-Каменський О.* До історії козацького руху на Україні в 1917–1918 роках. – С. 14.
92. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 339.
93. Там само. – С. 356.
94. Там само. – С. 439.
95. Там само.
96. ЦДАВО. – Ф. 1092. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 4–4 зв.
97. Народне слово. – Чернігів, 1917. – 7 жовтня.
98. Український національно-визвольний рух... – С. 894.
99. Нова рада. – 1917. – 8 жовтня.
100. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86–87.
101. Робітнича газета. – 1917. – 18 листопада; Вісник Генерального Секретаріату України. – 1917. – 15 грудня.
102. ДАКО. – Ф. Р.-2797. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7.
103. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 498.
104. Там само. – Т. 2. – С. 16.
105. Там само. – С. 19.
106. Там само. – С. 40.
107. Там само. – С. 45.
108. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С. 452.
109. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 2. – С. 79.
110. Український національно-визвольний рух... – С. 858.
111. *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–1921 рр. – Ч. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – Б.м., 1947. – С. 60.
112. ЦДАВО. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 167–168, 184–186.
113. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 358.

114. ДАКО. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 135–136 зв.
115. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 1. – С. 400.
116. Рідний курінь. – Одеса, 1917. – 3 грудня.
117. ДАКО. – Ф. Р.-2796. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2–2 зв.
118. 1917 год на Киевщине... – С. 299.
119. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 176; ДАКО. – Ф. Р.-2796. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3.
120. Див.: *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 84–88.
121. ДАКО. – Ф. 2793. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 30 зв.
122. ЦДАВО. – Ф. 811. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 21.
123. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 89.
124. *Скоропадський П.* Спогади... – С. 84.
125. Известия Александрийского уездного земства (Александрия). – 1917. – 29 декабря.
126. *Скоропадський П.* Спогади... – С. 98.
127. Там само. – С. 100–101.
128. Там само. – С. 101.
129. Там само. – С. 102.
130. Там само. – С. 99.
131. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 128.
132. *Борис Р.* Вільне козацтво... – С. 23.
133. Там само. – С. 112.
134. *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 4-х т. – М.; Л., 1924. – Т. 1. – С. 48.
135. *Чикаленко Є.* Уривок з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 28–29.
136. Робітнича газета. – 1917. – 26 листопада.
137. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – Прага, 1942. – Т. 1. – С. 39.
138. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 2. – С. 76.
139. Архів Вільної Української Академії Наук у Нью-Йорку. – Фонд В. Кедровського. Верстка споминів.
140. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 407.
141. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т. 2. – С. 94.
142. Див.: *Гриневич В. А., Гриневич Л. В.* Слідча справа М. А. Муравйова: документована історія. – К., 2001. – С. 236.
143. *Гарчева Л.* Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 року // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 107.
144. *Юртик Г.* Звенигородський кіш Вільного козацтва. – С. 428–429.
145. Архів Вільної Української Академії Наук у Нью-Йорку. – Фонд В. Кедровського. Верстка споминів.
146. Там само. – С. 430.
147. Там само. – С. 430–431.
148. *Гарчева Л.* Збройні сили Центральної Ради... – С. 107.

149. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 143.
150. Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 27 квітня.
151. ЦДАВО. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 47 зв.
152. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.). – С. 166.
153. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції (1917–1921). – С. 29–30.

Розділ 20. Увічнення пам'яті про козацьку добу в УРСР. Сучасне українське козацтво

1. *Бажан О.* Дослідження та популяризація козацької проблематики в контексті формування опозиційних настроїв серед української інтелігенції в 60–80-х рр. ХХ ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 337.
2. *Войналович В.* Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР: У 6 ч. – К., 1989. – Ч. 4. – С. 8.
3. *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – К., 1991. – С. 186.
4. *Войналович В.* Досвід і проблеми охорони пам'яток... – С. 7.
5. ЦДАВО. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Од. зб. 255. – Арк. 172.
6. *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – С. 186–187.
7. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 2418. – Арк. 10.
8. Там само. – Од. зб. 2420. – Арк. 228, 229, 232.
9. ЦДАВО. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Од. зб. 152. – Арк. 13, 14.
10. *Ошуркевич О.* Що передамо нащадкам? // Літературна Україна. – 1965. – 8 жовтня. – С. 2.
11. ДАДО. – Ф. Р. – 4359. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 152, 153.
12. Там само. – Ф. Р. – 4359. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 165.
13. *Сертілін Л.* Акрополі сурмлять у вічність // Літературна Україна. – 1965. – 10 серпня. – С. 1, 2.
14. ІР НБУ. – Ф. 49. – № 2. – Арк. 2, 3.
15. *Рильський М., Касіян В., Катонін Є., Довженко Є., Логвин Г., Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Є., Попов П.* Про охорону і реставрацію пам'яток культури // Радянська культура. – 1956. – 27 травня. – С. 3.
16. ЦДАВО. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Од. зб. 152. – Арк. 15, 17–32.
17. Там само. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Од. зб. 301. – Арк. 123–126, 108.
18. Там само. – Од. зб. 255. – Арк. 169, 170, 171.
19. Там само. – Арк. 171, 172, 173.
20. Там само. – Арк. 174, 175, 176, 177.

21. ДАДО. – Ф. Р. – 4359. – Оп. 2пр. – Спр. 398. – Арк. 299, 300, 302.
22. *Данилюк Ю.* Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 328.
23. Там само. – С. 329, 330.
24. ДАЧО. – Ф. Р. – 2124. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 44.
25. ДАХО. – Ф. Р. – 3512. – Оп. 2. – Спр. 573. – Арк. 1.
26. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 555.
27. Чому не чинна ухвала? // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 31, 32.
28. *Данилюк Ю.* Громадський рух за увічнення історії... – С. 329, 330.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 18; Од. зб. 53. – Арк. 18, 42, 152, 153.
30. Там само. – Од. зб. 33. – Арк. 45.
31. Там само. – Арк. 36, 37, 38.
32. Там само. – Арк. 58, 59, 60.
33. Там само. – Арк. 128.
34. Там само. – Од. зб. 53. – Арк. 41, 78, 79.
35. ДАЗО. – Ф. Р-2474. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 77, 78, 91, 93, 94.
36. *Компан О., Апанович О., Ворончук Я.* Місто стольне козацьке // Пам'ятники України. – 1970. – № 3. – С. 41, 42.
37. *Серета С.* Зневажена святиня. Хроніка подій довкола могили Івана Сірка // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 16.
38. ЦДАВО. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Од. зб. 284. – Арк. 72.
39. *Телегін Д.* Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї // Намогильні хрести запорозьких козаків. – С. 188–189.
40. Акт перенесення могили-пам'ятника кошового отамана Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 16.
41. *Гуслистий К., Апанович О., Пена В.* Поховати – з усіма почеснями! // Літературна Україна. – 1968. – 5 березня. – С. 2.
42. *Бурда Л.* Перезахоронення останків Сірка у 1967–2000 роках // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 253–255.
43. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 32. – Од. зб. 53. – Арк. 57–60, 66, 67, 105.
44. Там само. – Арк. 62–200.
45. Там само. – Арк. 4–60.
46. Там само. – Арк. 214.
47. *Данилюк Ю.* Громадський рух за увічнення історії... – С. 331–333.
48. ЦДАВО. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Од. зб. 116. – Арк. 14.
49. Берегти пам'ятки історії та культури // Пам'ятники України. – 1987. – № 1. – С. 64; *Заболотний В.* Проблеми охорони та використання старовинних оборонних споруд // Там само. – 1986. – № 4. – С. 38, 39.

50. ЦДАГО. – Арк. 4, 5, 8, 9, 10.
51. ДАЧО. – Ф. Р-518. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 4.
52. Там само. – Арк. 11; Пам'ятка шукає господаря // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 16.
53. ДАЧО. – Ф. Р-518. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 10, 11, 12.
54. Там само. – Арк. 11.
55. Там само. – Од. зб. 1340. – Арк. 19, 20.
56. Там само. – Арк. 11, 12, 21, 22.
57. ЦДАВО. – Ф. 4760. – Оп. 1. – Од. зб. 329. – Арк. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
58. Горбик В. О. Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – К., 1999. – Ч. I. – С. 71.
59. Забаиша В., Дарта В., Перевальський В., Вечерський В., Глуцук Ф. Тривога за Тарасову землю охопила учасників громадської експедиції, спорядженої на Черкащину // Пам'ятки України. – 1988. – № 4. – С. 59–60.
60. ДАРО. – Ф. Р-204. – Оп. 8. – Спр. 2274. – Арк. 106, 112.
61. Сериков А. Січ уціліла?! // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 6, 7.
62. Державний фонд пам'яток // Пам'ятники України. – 1987. – № 2. – С. 26, 27.
63. Там само.
64. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження (Відп. ред. В. О. Горбик). – К., 1998.
65. Чухліб Т. Сучасне українське козацтво: історія боротьби за відродження (кінець 80-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. – Одеса, 2005. – С. 70–73.
66. Тимчина В. Ф. Сучасне українське козацтво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 472–474.
67. Задунайський В., Пантелюк М. Історія відродження українського козацтва на Донеччині (1988–1998) // Схід. – 2000. – № 1. – С. 41–42.
68. Задунайський В. Родові козаки і сучасне відродження української козацької спадщини // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К.; Запоріжжя, 2003. – С. 411–423.
69. Недяк В. Фотореєстр козацьких поховань // Україна – козацька держава. Люстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С. 1155.
70. Білас І. Справжній козак повинен вміти стрибати з парашутом // Патріот України. – 1999. – 13–26 травня. – С. 1.
71. Стецушин О. Українська пісня з Кубані. Кубанський народний хор радо приймали в Києві // Українське слово. – 1999. – 8 квітня. – С. 15.
72. Чирва В. Їх не брала ні куля, ні шабля! // Президентський вісник. – 2001. – 23 листопада. – С. 19.
73. Пилат В. Бойовий гопак. – Львів, 2001.

74. *Притула О.* Спас – звичай козацьких родів // Козацьке лицарство – основа національного виховання. – К., 2004. – С. 83–89.
75. *Ерашов В., Задунайский В.* Пособие по казачьему боевому искусству. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 39–45.
76. *Князюк Г.* Морську славу прадідів-козаків – відроджуємо! // Народна армія. – 1997. – 5 серпня. – С. 5.
77. *Наріжний В., Прохоренко М.* «Школа Джур». 10 років: Збірник методичних рекомендацій. – Запоріжжя, 2003. – С. 12–13.
78. *Руденко Ю.* Козацька педагогіка: історія, нинішній день та майбутнє // Освіта. – 1997. – 14–20 серпня. – С. 3.
79. Клятва-присяга українського козака на вірність Україні // Гетьман. – 2004. – № 1. – С. 21.
80. Статут Українського козацтва. – Львів, 1999. – С. 10.
81. Нормативно-правова база відродження козацтва. – Запоріжжя, 2003. – С. 196–198.
82. Віра та воля. – 2003. – № 2. – С. 4.
83. Основні документи, що регламентують роботу Українського реєстрового козацтва. – К., 2003. – С. 13.
84. *Малюта І.* Звичаєве, модернове // Українська культура. – 1998. – № 3. – С. 21.
85. Гетьмана Українського козацтва висунуто кандидатом на посаду Президента // Шлях перемоги. – 1999. – 24 березня. – С. 2; От гетьманства к президентству – один шаг? // Сегодня. – 1999. – 20 марта. – С. 3; *Ковальський В.* Какой генерал не мечтает стать верховным главнокомандующим? // Сегодня. – 1999. – 25 июня. – С. 4; *Петренко О.* Кого підтримує козацтво? // Вечірній Київ. – 1999. – 16 березня. – С. 3; *Калініченко О.* Реальна кандидатура // Народна газета. – 1999. – Квітень. – С. 4.
86. *Лубенский А.* Александра Ткаченко выдвигают кандидатом в президенты, а уже выдвинутого Владимира Олейника делают казачьим отаманом // Киевские ведомости. – 1999. – 24 мая. – С. 4.
87. Вагоме слово Українського козацтва // Гетьман. – 2004. – № 1. – С. 1.
88. *Зубков А.* Українська гривня з козацькими... вусами? // Столиця. – 1999. – 21–25 січня. – С. 6.
89. *Левцицька Л.* Гетьманську булаву – новому претенденту // Голос України. – 2005. – 11 січня. – С. 5.
90. *Кравчук І.* Народження нової ери // Гетьман. – 2005. – № 2. – С. 1; *Чухліб Т.* Три гетьманати // Там само. – С. 10–13.
91. *Мулява В.* Рух за відродження українського козацтва стає всенародним // Народна армія. – 1995. – 15 лютого. – С. 1, 3.
92. *Пантелюк М.* Слава козацького роду! // Урядовий кур'єр. – 2002. – 12 жовтня. – С. 8.
93. *Аржевітін С.* Третій Гетьманат: реалії, орієнтири та перспективи // Гетьман. – 2005. – № 4. – С. 5.

94. Див., напр.: *Редько Д.* Козацтво в сучасній Україні // Львівська газета. – 2006. – 11 травня. – С. 3–4.
95. *Мулява В.* Козацтво! Чи гра в козаки, отаманія, генераломанія... і гетьманоманія? // Гетьман. – 2005. – № 4. – С. 19–24.
96. Там само. – С. 4.

Розділ 21. Козакознавчі студії в українській історіографії

1. *Глобуцкий В. А.* Запорожское козачество. – К., 1957. – С. 3.
2. Див.: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3-х вип. – К., 1993.
3. *Грушевский М.* История украинского казачества. – СПб., 1913. – Т. 1. – С. 5.
4. *Сухий О.* Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) – Львів; Люблін, 1996. – С. 155.
5. Цит. за: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С. 67.
6. Детальніше про це див.: *Василенко-Полонська Н. Д.* Історики Запорожжя XVIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К., 1927. – Т. 1. – С. 811–824; *Мафченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959; *Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970; *Дзира Я. І.* Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 158–179; *Сас П. М.* Історик українського козацтва (О. Рігельман) // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 96–108; та ін.
7. *Сас П. М.* Історик українського козацтва (О. Рігельман). – С. 105, 106.
8. *Лях С. Р.* Історіографія історії українського козацтва // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 183–184.
9. Ця пам'ятка має значну історіографію. Для прикладу наведемо лише деякі праці, які дають уявлення про концепцію та основні виклади її автора: *Грушевский А.* К характеристике взглядов «Истории Русов» // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – СПб., 1908. – Кн. 4. – С. 394–427; *Дорошенко Д.* «Історія русов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – Кн. III. – Відень, 1921; *Кравченко В. В.* «Поєми вольного народу...» («Історія Русів» та її місце в українській історіографії). – Харків, 1996; *Мишуков О.* Європейський контекст «Історії Русів». – К., 1999; та ін.
10. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії... – С. 73.

11. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С. 252–253.
12. *Ясь О.* Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (Методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 216.
13. Див.: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины (А. М. Мартос) // Киевская старина. – 1895. – № 2. – С. 170–194; *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 7–14.
14. Цит. за: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії... – С. 77.
15. Там само. – С. 78.
16. *Пасічник М.* Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного Відродження (перша половина XIX ст.) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів... – С. 170, 171.
17. *Грушевський А. Н. А.* Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал министерства народного просвещения. – 1911. – № 1; Поминка о Маркевиче как историке // Киевская старина. – 1902. – № 9; *Косачевская Е. М. Н. А.* Маркевич: 1804–1860. – Л., 1987; та ін.
18. *Маркевич Н.* О козаках // ЧОИДР. – М., 1858. – Т. IV.
19. *Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія. – Мюнхен, 1971; *Дзиґа Я. І.* Творець «Запорожской старины» (До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського) // УІЖ. – 1967. – № 6. – С. 138–140.
20. *Ясь О.* Сила і безсилля... – С. 218.
21. Там само. – С. 218–219.
22. *Лях С. Р.* Історіографія історії українського козацтва. – С. 185.
23. Див.: *Максимович М. А.* Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический.
24. *Максимович М. А.* О Григории Николаевиче Теплове и его записке «О беспорядках в Малороссии» (Письмо к П. А. Кулишу) // *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 564.
25. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 3. – С. 261–262.
26. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Одеса, 1885. – Ч. I–III.
27. *Біднов В.* Аполлон Скальковский як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі. – Ч. 1. Прага, 1925. – С. 291–356; *Боровой С. Я.* Скальковский и его работы по истории Украины // Записки Одесского археологического общества. – Вип. 1. – Одеса, 1960. – С. 175–186.
28. *Костомаров Н.* О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 38.

29. *Костомаров Н. И.* Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – Б. м., 1846. – Т. 78. – № 9. – С. 30.
30. *Костомаров Н.* О причинах и характере унии в Западной России. – С. 36.
31. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії... – С. 103.
32. *Пасічник М.* Козацтво в українській історіографії... – С. 175.
33. *Верменич Я.* Исторична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. – К., 2000. – С. 178.
34. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії... – С. 153.
35. *Ковальська Т.* Публікації про запорозьке козацтво на сторінках катеринославської періодики початку ХХ ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. II. – С. 119–122.
36. *Житецкий И.* Смена народностей в Южной Руси (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 6.
37. *Мельник Л.* До питання про виникнення козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. II. – С. 101–103.
38. *Грушевський М.* История украинского казачества. – Т. 1. – С. 10.
39. *Антонович В.* Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. – 1883. – № 5. – С. 140–141.
40. *Антонович В.* Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украйны) // Киевская старина. – 1888. – № 1–3; *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины // Киевская старина. – 1894, 1895; та ін.
41. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 591.
42. *Антонович В.* Содержание актов о козаках // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. XXXVI.
43. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 16.
44. *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 111.
45. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 308–309.
46. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії... – С. 112.
47. Там само. – С. 113.
48. Цит. за: *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров. – Берлін; Львів; Вінніпег, [б. р.]. – С. 85.
49. Див.: *Грушевський М.* Українська історіографія і М. Костомаров // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. V. – С. 220.
50. *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров. – С. 86.
51. Див.: *Грушевський М.* Володимир Антонович: основні ідеї його творчості й діяльності. – К., 1909. – С. 10, 11.
52. *Антонович В.* Коротка історія козаччини. – К., 1991. – С. 95.
53. *Антонович В. Б.* Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 48–49.
54. Див.: *Винар Л.* Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історіографії // Український історик. – 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 29.
55. Там само. – С. 30.

56. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – С. 79; Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении. – Одесса, 1909.
57. *Потульніцький В. А.* Історія української політології. – К., 1992. – С. 115.
58. Цит. за: *Заборовський М.* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1925. – С. 29.
59. Там само. – С. 10.
60. *Кревецький В.* Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – 1924. – Т. 134-135. – С. 176.
61. *Липинський В.* Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. – Відень, 1920.
62. *Томашівський С.* Українська історія. – Нарис I. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 11-12.
63. *Кондратюк К.* Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів... – С. 179.
64. *Грушевський М.* З політичного життя старої України. – К., 1918. – С. 51.
65. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 193.
66. Там же. – С. 201.
67. *Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С. 7.
68. Див.: *Потульніцький В. А.* Історія української політології. – С. 1.
69. *Липинський В.* Україна на переломі... – С. 18-19.
70. Там само. – С. 201.
71. *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. 59. – С. 17.
72. Там само. – С. 16, 17, 20.
73. *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. Уманца «Гетман Мазепа») // Киевская старина. – 1898. – № 3. – С. 457-485; № 4. – С. 131-167; № 6. – С. 395-411.
74. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 17.
75. *Крип'якевич І.* Почини української дипломатії (До історії Української держави) // Діло. – 1918. – № 13; *Коренець Д.* До історії українсько-шведських угод // Український голос. – Перемишль, 1919. – № 15-16; *Його ж.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 і 8 // Записки НТШ. – 1899. – Т. 30-32; 1900. – Т. 38; *Целевич О.* До зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-2 р. // Там само. – 1898. – Т. 25; та ін.
76. *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 233.
77. Там же. – С. 235.
78. Там же. – С. 248.
79. К характеристике эпохи уничтожения казачества // Киевская старина. – 1882. – № 11. – С. 382.

80. *Вовк Хв.* Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до українсько-російської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 33–52; *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь: [По местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. – 1883. – № 1. – С. 27–60; № 2. – С. 269–300; № 4. – С. 728–773; *Луцулеску.* Русские колонии в Добрудже: историко-этнографический очерк // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 117–154; № 2. – С. 314–336; № 3. – С. 685–703.
81. *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь... // Киевская старина. – 1883. – № 1. – С. 28–29.
82. *Потульницький В.* Історія української політології. – С. 63.
83. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. – Прага, 1923. – Ч. 1. – С. 15.
84. *Лащенко Р.* Ідея права власності на землю на Україні // Збірник Вільного українського університету, присвячений Масарикові. – Прага, 1925.
85. *Шелухін С.* Історично-правні підстави української державності. – Вінніпег, 1929.
86. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 135.
87. Там само. – С. 148.
88. *Терлецький О.* Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. II: Козацька доба. – С. 112.
89. Див.: *Сокуренко В. Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. – Львов, 1966. – С. 229.
90. Там же. – С. 130.
91. Там же. – С. 288.
92. *Окиншевич Л.* Наука історії українського права. Право державне // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 126.
93. *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. – К., 1929. – С. 150.
94. *Слабченко М. Е.* Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Харьков, 1925. – Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.; *Терещенко М.* Нариси історії торгівлі України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник ВУАН. – 1928. – Т. II. – С. 87–133 та ін.
95. *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) // Нариси з історії України. – Вип. IV. – К., 1940; *Його ж.* Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Приєднання України до Росії. – К., 1948.
96. *Подорожний А.* Визвольна війна українського народу (1648–1654). – К., 1940. – С. 76.
97. *Сергієнко Г. Я.* Великий історичний акт. – К., 1978. – С. 20–21, 22; *Стецюк К.* Визвольна війна українського народу і воз'єднання України з Росією. – К., 1953. – С. 22; та ін.
98. *Пинчук Ю. А.* Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1986. – С. 151.
99. *Сергієнко Г. Я.* Великий історичний акт. – С. 21.

100. *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
101. *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648–початку 1651 р. – К., 1965.
102. *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 6.
103. *Рябінін-Склярєвський О.* З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 34. – С. 34.
104. *Голубуцький В. А.* О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки. – М., 1949. – Т. 30. – С. 211–231.
105. *Наливайко Д. С.* Козацька Християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998.
106. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 13.
107. Там само. – С. 13–15.
108. Там само. – С. 15.
109. Там само. – С. 24–25.
110. *Гуржій О. І., Смолій В. А.* Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1990. – № 10; *Смолій В. А.* Українська козацька держава // Там само. – 1991. – № 5; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; *Степанков В. С.* Українська держава у середині XVII ст. ...; *Його ж.* Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990; *Його ж.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – № 9, 11; *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали всеукраїнських історичних читань.* – Вип. 1–8. – К.; Чернігів, 1991–2002; та ін.
111. *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.
112. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. – К., 1999; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К., 1999.
113. *Смолій В. А.* Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 3.
114. *Яковенко Н.* У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.
115. *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... – С. 3.
116. Там само. – С. 11.
117. Там само. – С. 34.

118. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. ... – С. 83–84.
119. Там само. – С. 87.
120. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 314.
121. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. ... – С. 5–6.
122. *Горбовець В. М., Струкевич О. К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УІЖ. – 1997. – № 1; *Гуржій О. І.* Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. // Там само. – № 10–11; та ін.
123. *Смолій В. А.* Українська козацька держава. – С. 10.
124. *Смолій В. А.* Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р. ... – С. 3, 5.
125. *Брежуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005.
126. Див.: *Чухліб Т.* Переяслав 2004 року: хутір під назвою «Україна» // Слово Просвіти. – 2004. – Ч. 2.
127. *Чухліб Т.* Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – К., 2002. – С. 151–171.
128. Там само. – С. 153–154.
129. *Горбовець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 3.
130. Там само. – С. 19.
131. *Горбовець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001.
132. *Горбовець В. М.* Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального аналізу) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали V Всеукр. іст. читань. – К.; Черкаси, 1995. – С. 196–198.
133. Там само. – С. 142.
134. *Горбовець В. М.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 55–68, 308–315; *Його ж.* Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали III Всеукр. іст. читань. – К.; Черкаси, 1995. – С. 104–108.
135. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988.
136. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. ... ; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. – К., 1999.
137. *Козирев В. К.* Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). – Запоріжжя, 2002.

138. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.
139. Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648–1651. – Львів, 1996.
140. Кресін О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654–1709 роках // Держава і право: 36. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2000.
141. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996. – С. 4–5.
142. Там само. – С. 9.
143. Там само. – С. 80.
144. Листи Івана Мазепи. 1687–1691. – К., 2002. – Т. 1.
145. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 212.
146. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.
147. Там само. – С. 244.
148. Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.
149. Там само. – С. 199–200.
150. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV–XVII ст.). – К., 2000.
151. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004.
152. Шашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7–21; Його ж. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288–297.
153. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.
154. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1986.
155. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – С. 5.
156. Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні... – С. 102.
157. Мільчев В. Запорожці на військовому кордоні Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. // Пам'ять століть. – К., 2003. – № 2. – С. 50–56.
158. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 320–328; Її ж. «Сказки» «старих» запорожців, або історія козацтва на Дунаї в біографіях // Запорозька старовина. – Вип. 3. – Запоріжжя, 2005. – С. 8–16; Її ж. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

- (за біографіями задунайських козаків) // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 39–48.
159. *Сапожников І. В.* Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С. 249–254; *Его же.* Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776–1795 pp.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. статей та матеріалів. – Одеса, 2001. – Т. IV. – С. 245–256.
160. *Бачинська О. А.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 pp. (До 170-річчя заснування). – Одеса, 1998; *Шиян Р.* Козацтво південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998; *Маленко Л. М.* Азовське козацьке військо. (1828–1865 pp.). – Запоріжжя, 2000; *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. – К., 2001.
161. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 106.
162. Там само. – С. 161.
163. Там само. – С. 174.
164. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації.
165. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993; 2-е вид. перероб. і доп. – К., 1995.
166. *Щербак В.* Українське козацтво XVI–XVIII ст. у вітчизняній історії // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т. 27: Історичні науки. – К., 2004. – С. 28.
167. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми... – С. 15.

Розділ 22. Писемні джерела з історії українського козацтва

1. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003; *Мицик Ю.* Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110–141; *Його ж.* виправлення поміченої помилки // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 508–509; «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2; *Кузик Т., Хмарський В.* Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // УАЩ. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 597–619; *Яковлева Т.* Документи з історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // УАЩ. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 529–543.

2. *Біднов В.* Аполон Скальковський як історик Степової України // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений п. Президентові Чесько-словенської республіки проф. Т. Г. Масарикові. – Прага, 1925. – Т. 1. – С. 291–356.
3. Початок їй поклав В. Б. Антонович (*Антонович В. Б.* Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003), продовжили В. Іконніков, М. Грушевський та деякі інші історики й джерелознавці, див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 563–580; Т. VIII. – С. 199–211.
4. Див.: *Ковальський Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1977. – Ч. 1; 1978. – Ч. 2, 3; 1979. – Ч. 4; *Его же.* Источники по истории Украины XVI–первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979; *Его же.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI–первой половины XVII века. Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982; *Его же.* Источниковедение социально-экономической истории Украины XVI–первой половины XVII в. Акты о городах. – Днепропетровск, 1983; *Его же.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI–первая половина XVII в.). – Днепропетровск, 1985; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; *Улащик Н. Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М., 1973.
5. *Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII–первая половина XVIII ст.). – Днепропетровск, 1981; *Ї ж.* Джерела з історії Гетьманщини // УАЩ. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 274–277; *Ее же.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII–середина XVIII в.). – Днепропетровск, 1986; *Ї ж.* Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // УАЩ. – Вип. 7. – С. 13–22. Див. також: *Бутич І. Л.* Публікація документів у «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца» // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 125–30; *Абросимова С. В., Мицик Ю. А.* Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 200–211; *Мицик Ю.* Два листи кошового отамана Павла Федоровича // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 202–203.
6. *Синяк І.* Джерела з історії діловодства запорозького козацтва доби Нової Січі (1734–1775): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
7. *Ковальський Н. П.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА; *Кулаковський П. М.* Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002; *Метрыка Вяликага княства Литоускага.* – Менск, 2000. – Кн. 28 (1522–1552); *Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 1993. – № 5 (1427–1500).

8. Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – К., 2002.
9. Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. П. М. Кулаковський видав 29-ту книгу Руської Метрики, матеріали якої охоплюють 1652–1673 рр.: Пам'ятки історії Східної Європи. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т. V; С. В. Абросимова та Г. В. Боряк підготували до друку книги 22–23 цього зібрання.
10. *Мицик Ю. А.* «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 54–96. Декілька документів цього фонду, що їх вважали втраченими, зберігаються у відділі рукописів Національного історичного музею України у Києві.
11. *Ковальський Н. П., Атаманенко В. Б.* Классификация актовых источников по истории украинского крестьянства второй половины XVI века // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 73.
12. Див. напр.: Волинські грамоти XVI ст. – К., 1995.
13. *Крыловский А. С.* Львовское Ставропигиальное братство (Опыт церковного исследования). – К., 1904. – № 35.
14. Див.: *Мицик Ю.* З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 10–26; *Ситий І.* Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба // Київська старовина. – 1996. – № 3. – С. 10–14.
15. *Брежуненко В. А.* О классификации Донских дел как источников о связях донского и запорожского казачества в первой половине XVII века // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 93–96.
16. Досить вказати на фундаментальну німецьку хроніку «Театр Європи», на сторінках якої вміщено ряд гетьманських універсалів, окремі «летючі листки» (*Мауцьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк; Львів; К.; Мюнхен, 1993).
17. *Мыцик Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1986.
18. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького. – К., 2001. Див. також: *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Львів, 1996. – № 1. – С. 135–145.
19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи; Листи Івана Мазепи. – К., 2002. – Т. 1. Див. також: *Мицик Ю.* З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Праці історично-філологічної секції. – Т. ССXXXIII. – С. 360–397.
20. *Брежуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI–першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань //

- УАЩ. – 2004. – Вип. 8/9. – С. 425–452; *Мицик Ю. А.* Три документи до передісторії повстання Тараса Трясила // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.). – Дніпропетровськ, 1993. – С. 34–39; *Його ж.* Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. – 1996. – № 1. – С. 20–22. Див. також: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7.
21. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 18–31; Гетьман І. Скоропадський – покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 50–64; № 5. – С. 65–81; *Мицик Ю.* З матеріалів до «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.» // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К., 1998. – Т. 3. Історія. – С. 143–151.
 22. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2006. – Т. 1–4; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776. – К., 1994.
 23. Детальніше про універсали як історичне джерело та їхній формуляр див: *Мьцьук Ю. А.* Анализ источников по истории Национально-освободительной войны 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1983; *Степанков В.* Універсали та накази Богдана Хмельницького як джерело вивчення функціонування державних органів влади середини XVII ст. (1648–1657 рр.). // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 5. – Вип. 10. – С. 20–32.
 24. *Стафійчук В.* Розвиток формуляру директивно-розпорядчих документів гетьмана // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 231.
 25. Листи Івана Сірка. – К., 1995; *Мицик Ю.* З дипломатичної кореспонденції Івана Сірка // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 21–30.
 26. Універсали Івана Мазепи.
 27. *Томашівський С.* Перший зазивний лист Хмельницького // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 23–24. – С. 1–9.
 28. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – № 141; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953–1954. – Т. 3. – № 13, 116.
 29. *Швидько Г. К.* Універсали гетьманів як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 169–175; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982.
 30. Див.: *Мицик Ю. А.* Джерела з історії... – С. 70–73.
 31. *Грибовський В. В.* Ногайські орди північного Причорномор'я у XVIII–на початку XIX століття. – Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – С. 75.
 32. *Куліш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – № 1–6, 8, 17.
 33. Архив ЮЗР. – К., 1868. – Ч. III. – Т. 1.

34. Там же. – Ч. VIII. – Т. 5. – № 19; Акты ЮЗР. – Т. I. – № 105. – С. 109–110.
35. *Ковальський Н. П.* Источниковедение... – Ч. 2. – С. 22.
36. *Горбовець В. М.* Матеріали до документальної виставки «Україна і Росія. Історія XVII–XVIII ст.» // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 192; *Мицик Ю.* Из джерел про участь запорожців у подіях «Смуты» початку XVII ст. у Московській державі // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 21–31.
37. *Ковальський М. П.* З досвіду реконструкції первісного складу документів з історії України XVI–XVII ст. відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 107–119.
38. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини; Т. 1 (документи по рік 1531).
39. Документи... – № 2, 81, 84, 89, 92, 98, 120, 121, 125, 127; Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 4. – № 288.
40. Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1819. – Ч. II. – № 62. – С. 125; М., 1822. – Ч. III. – № 51. – С. 215–216; Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – № 1.
41. Див.: *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 93–112.
42. Особливо багато документів такого роду опубліковано у збірниках: Матеріали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVII ст. – Харьков, 1886; АМГ. – СПб., 1890. – Т. 1; 1894. – Т. 2; 1901. – Т. 3.; Документи Московского архива министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1; Книги разрядные. – СПб., 1853. – Т. 1; 1855. – Т. 2; Воссоединение Украины с Россией; Документи російських архівів... – Т. 1. Див. також публікацію п'яти книг фонду «Донские дела» нинішнього РГАДА за 1594–1655 рр.: Русская историческая библиотека. – СПб., 1898. – Т. XVIII; 1906. – Т. XXIV; 1909. – Т. XXVI; 1913. – Т. XXIX; Петроград, 1917. – Т. XXXIV; *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. Том 2-й «Матеріалів» П. Куліша залишився невиданим і зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського у Києві під сигнатурою: ф. II. – № 13402. Див.: *Брежуненко В. А.* «Україніка» в приказній документації Московії XVI–XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // УАЩ. – Вип. 5/6. – С. 40–50.
43. АМГ. – Т. 2. – № 583; Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2. – № 44. Див. жалувану грамоту молдавського господаря В. Лупула монастиреві Успіння Пресвятої Богородиці в Яссах від 22 (12) серпня 1651 р., де згадано про похід Б. Хмельницького до Молдавії 1650 р. (Дніпропетровський історичний музей. – ВР. – № 635 II).
44. Існує пугівник ЦДІА України у Києві, друковані описи окремих фондів та колекцій, важливі збірники документів, що дають змогу отримати значно повніше уявлення про інформативні можливості вищезгаданих фондів. Див.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. – К.,

- 1958; Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст. – К., 1970; Селянський рух на Україні. Середина XVIII–перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1978.
45. Києво-Могилянська Академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. – К., 2003. – Вип. 2.
 46. *Абросимова С. В., Мицик Ю. А.* Колекція документів з історії запорозького козацтва... – С. 200–211; *Їх же.* Документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею // УАЩ. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 599–629; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – №№ 1–6; *Ситий І.* Церковна старовина. – Чернігів, 2001.
 47. *Воронов В. І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 200–219; *Його ж.* Документи архіву родини Лазаревських у структурі джерельної бази з історії України // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 159–170.
 48. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993.
 49. Детальніше див.: *Синяк І. Л.* Джерела з історії діловодства запорозького козацтва...
 50. *Синяк І.* Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2006. – Т. 12. – С. 93; *Його ж.* Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734–1775) // Там само. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197–215; *Стафійчук В. В.* Відбиття статусу нової Запорозької Січі у формулярах листування з гетьманом К. Розумовським // Запорозьке козацтво. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 348–351; *Гісцова Л. З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 140.
 51. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів: 1734–1775 / Упорядники Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов та ін. – К., 2000. – Т. 2. – № 204.
 52. Див.: *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.
 53. Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7. Канцелярія Новосербського корпусу.
 54. Див. напр.: *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К.; Запоріжжя, 2000; *Його ж.* Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга: показчик справ // Запорозька спадщина. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 1; *Його ж.* Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995; *Бойко А. В., Маленко Л. М.* Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995; *Маленко Л.* Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000; *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких

- Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998; *Його ж.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя, 2004; Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2002–2005. – Т. 1–2. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII–перша половина XIX століття); Запоріжжя, 2003. – Т. 4. Православна Церква на півдні України (1775–1781); Запоріжжя, 2006. – Т. 6. Степова Україна в Уложеній комісії 1767–1768 рр.; Запоріжжя, 2005. – Т. 7. – Канцелярія Новосербського корпусу; Запоріжжя, 2006. – Т. 8. Описи Степової України; *Мільчев В.* Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА). – Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Огляд кордону запорозьких вольностей з Новоросійською губернією 1765 р. (джерело з фондів Російського державного архіву давніх актів) // Козацька спадщина. – Нікополь; Запоріжжя, 2005. – Вип. 1. – С. 59–67; *Його ж.* Джерела до історії запорозького козацтва в фонді «Славонська генералкоманда» Хорватського державного архіву // УАЩ. – Вип. 8/9. – С. 88–99;
55. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 144–146; *Швидько Г.* Діловодні акти як джерело до історії міст Гетьманщини // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 534–541.
56. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.; Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. – К., 1999.
57. *Zródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т. V. – С. 154–164.
58. Акты ЮЗР. – К., 1863. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 84–86, 98.
59. *Zródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т. XX. – С. 154–164.
60. *Мицик Ю. А.* Стислі реєстри Війська Запорізького 19–20-х рр. XVII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 157–162; *Щербак В. О.* Козацький реєстр 1638 р. як історичне джерело // Наукові записки Національного університету «Киево-Могилянська академія». – К., 2002. – Т. 20. Історичні науки. – С. 15–19.
61. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
62. Присяжні книги 1654 року. – К., 2001.
63. Див.: *Чухліб Т. В.* Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1994. – Вип. 4. – С. 27–31; *Його ж.* Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х роках XVII століття // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 340–355.
64. Малороссийские переписные книги 1666 года // Чтения ИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – Вип. 3; Переписні книги 1666 року. – К., 1933.
65. *Швидько Г. К.* Структура и особенности переписной книги Черниговского уезда 1666 года // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 84; Переписна книга Чернігова 1666 р. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 167–181.
66. Опись Конотопской сотни 1711 г. – Чернигов, 1892.

67. *Швидько Г.* Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004. Опубліковано списки козаків Царичанської сотні Полтавського полку: *Мицик Ю.* Царичанка козацька. – К., 2004. – С. 78–84; Киевская старина. – 1904. – Август. – С. 1–31. Див також: ІР НБУ. – Ф. І. – № 54481, 54335.
68. Мазепина книга. – Чернігів, 2005; Описи Чернігова 60-х рр. XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–173.
69. Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. – К., 1989. Див. також: Описи Харківського намісництва. – К., 1994. Підготовлено до друку опис Катеринославського намісництва.
70. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 211–220.
71. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – С. 160–162.
72. Див.: Лохвицька міська книга XVIII ст. – К., 1976.
73. *Мицик Ю.* Невідомий інвентар Білоцерківського староства 1652 року // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Т. 1. – С. 207–237.
74. Детальніше див.: *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV–поч. XVII ст. – Львів, 2002.
75. *Щербак В.* Витоки та становлення козацького права // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 119–127.
76. Документи Богдана Хмельницького. – № 15, 111; *Мызык Ю. А.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Днепропетровск, 1980. – С. 183–184.
77. *Євфимовський В.* До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Науковий збірник за 1927 р. – К., 1927.
78. Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 360.
79. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К., 1997. Див.: *Падох Я.* Грунтове судочинство на лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – Львів, 1994; *Бойко І. Й.* Держава й право Гетьманщини. – Львів, 2000.
80. *Синяк І. Л.* Джерела з історії діловодства запорізького козацтва...
81. ПСЗ. – Т. 20. – С. 190–193 та ін.
82. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – С. 129.
83. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1948. – Т. 8. – Вып. 1. – № 771, 2794, 2801, 2816.
84. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – Житомир, 2004; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002; Книга київського підкоморського суду (1584–1644). – К., 1991; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (збірник актових документів). – К., 1981; дуже багато скарг разом з іншими джерелами (ухвали сеймів, витяги з щоденників) щодо повсталих козаків та селян сконцентровано у збірнику документів: Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр. – К., 1993.

85. Детальніше про це див: *Мызык Ю. А.* О классификации и достоверности конфессат участников Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1988. – С. 97–101; *Мицук Ю.* Декілька конфесат XVII століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 501–515.
86. Детальніше про документацію сеймів та сеймиків див.: *Мицук Ю. А.* Джерела з історії... – С. 133–148.
87. *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 1–8. Ще два томи (9–10) було видано пізніше, 1889 і 1952 рр., але вони стосуються вже сеймів 1780–1793 рр.
88. *Ковальський Н. П.* Источниковедение... – Ч. 3. – С. 16.
89. Архив ЮЗР. – Ч. II. – К., 1861. – Т. 1; К., 1876. – Т. 2; К., 1910. – Т. 3.
90. *Винниченко О.* Матеріали сеймику Холмської землі останньої чверті XVI-першої половини XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 1999. – Праці історично-філософської секції. – Т. ССXXXVIII. – С. 415–433.
91. Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – № 61, 78, 101. Однак публікація тут першої з цих угод була неповною, тож варто звернутися до видання *А. Бельовського*: *Pisma Stanisława Zółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana.* – Lwów, 1861. – С. 311–318.
92. *Маркевич Н. А.* История Малороссии. – М., 1842–1843. – Т. 1–4; *Його ж.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 537–546, 583–586. Див. детальніше: *Ковальський Н. П.* Источниковедение... – Ч. 2. – С. 44–45, 67.
93. *Куліш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – № 22.
94. Див.: *Мицук Ю. А.* Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 року та Православної Церкви в Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 139–146.
95. Частина з цих договорів опубліковано у кн.: *Османская империя в первой четверти XVII века.* – М., 1984.
96. ДАК. – Ф. «Зібрання Русецьких». – № 31. – Арк. 84; Документи Богдана Хмельницького. – № 49, 475; *Голобуцкий В. А.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С. 177–178; *Hosch E.* Der türkisch-kozakischen Vertrag von 1648 // Forschungen zur Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1980. – S. 233–248; *Bartl P.* Der Kozacjenstaat und das Osmanische Reich in 17 und in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts // Südost-Forschungen. – München, 1974. – В. 33. – S. 171.
97. *Мицук Ю.* З дипломатичної кореспонденції Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – Т. 14. Історія. – С. 93–112; *Его же.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 82.
98. ПКК. – Т. 2. – Отд. 3. – № 93. – С. 364–368.
99. Документы... – № 293, 298. Див також: Документы... – № 288, 292, 294–295, 298; ПКК. – Т. 3. – Отд. 3. – № 18.

100. *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. – К., 1940. – Вип. 4. – С. 188–189.
101. Документи... – № 54–55.
102. *Księga pamietnicza Jakuba Michałowskiego.* – № 228.
103. Див. напр.: Переяславська рада 1654 року. – К., 2003; Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. – К., 2003; *Брежуненко В.* Московська експансія і переяславська рада 1654 року. – К., 2005. Джерелознавчі аспекти цієї проблеми розглянуто нами у працях: *Мицик Ю.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин.* – К., 2003. – С. 523–565; *Мицик Ю.* Довкола «архіву Переяславської ради»: міфи та реалії джерельної бази // *Архіви України.* – 2003. – № 4–6. – С. 11–24.
104. Акты ЮЗР. – Т. 10. – № VIII/10-г.
105. Документи Богдана Хмельницького. – № 233.
106. Акты ЮЗР. – Т. 10. – № VIII/11.
107. *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 179–191.
108. *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правова студія. – Нью-Йорк, 1954. Передрук цієї праці вміщено у вищезгаданому збірнику: Переяславська рада 1654 року. – С. 91–155.
109. Документи Богдана Хмельницького. – № 239, 241.
110. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 247.
111. Там же. – № 248; Документи Богдана Хмельницького. – № 233.
112. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 249; ПКК. – Т. 2. – Отд. 3. – № 19.
113. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 572.
114. *Мицик Ю.* Джерелознавчі студії...
115. Акты ЮЗР. – Т. 10. – № IX; XIII/4-6, XIII/8-9; № XIII/8.
116. *Горбовець В.* Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra // *Записки НТШ.* – Львів, 1999. – Праці історично-філософської секції. – С. 95–116; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998.
117. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; *Wójcik J.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1957; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002; *Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku.* – Warszawa, 1985.
118. Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – № 19, 72, 86–90, 93.
119. Документи Богдана Хмельницького.
120. *Мицик Ю. А.* До видання Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 119–129; Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // *УІЖ.* – 2001. – № 1. –

- С. 134–147. Київський історик Андрій Бульвінський здійснив аналогічну роботу щодо документів І. Виговського, нарахувавши їх за період гетьманування останнього 136: *Бульвінський А. Матеріали до Українського Дипломатарію XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 84–96.*
121. Документи Богдана Хмельницького. – № 10.
122. БАН РФ (СПб.). – ОР. – № 4.7.25. – Л. 377–382.
123. Див., напр.: ДАК. – Ф. «Зібрання Піноці». – № 363. – Арк. 899; *Мицик Ю.* З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського – С. 93–112; *Мицик Ю.* З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // *Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII. – Праці історично-філологічної секції. – С. 360–397; Мицик Ю. А.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького // *УІЖ. – 1984. – № 1. – С. 128–130; Гебелі Ш.* Дипломатические сношения между Трансильванским княжеством и Запорожским войском в 1648 году // *Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 243–262; Мицик Ю.* З листів гетьмана І. Мазепи // *Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – С. 297–318; 3 документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 36–45; 3 документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Там само. – 2001. – № 6. – С. 18–37.*
124. *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699. – К., 2004.
125. Маємо на увазі публікацію ряду джерел у серії «Жерела...»; див. напр.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік; *Туранли Ф. Г.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // *УАЩ. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 334–340.*
126. *Corfus M.* Documente privitoare la storiia Romanilor culuse din Archivele polone. Secolul al XVII-lea. – București, 1983; *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV–начале XVIII в. – М., 1965–1970. – Т. 1–3; Мицик Ю.* Деякі збірки листів до Т. Замойського як джерело до історії запорозького козацтва першої третини XVII ст. // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1994. – С. 118–122.*
127. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 39.
128. *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // *Україна модерна. – Львів, 1999. – № 2–3. – С. 311–349; Його ж.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998. – С. 189–214.*
129. Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. I. – № 19, 72, 86–90, 93.
130. *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С. 70–102; Його ж.* З дипломатичної кореспонденції гетьмана Михайла Ханенка // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 2. – С. 54–82.*

131. *Леп'яво С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 51.
132. *Мицик Ю. А.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Mapra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 441–442.
133. *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku.* – Warszawa-Kraków, 1985.
134. *Мицик Ю.* З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2005. – Вип. 5. – С. 558–580.
135. *Воссоединение Украины с Россией.* – Т. 2. – № 50.
136. *Степанков В.* «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії правобережного гетьманства // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* – К., 2002. – Число 8–9. – Ч. 2. – С. 164–177.
137. *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 5. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 413–426.
138. *Dyplomaci w dawnych czysach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia.* – Kraków, 1840.
139. *Османская империя в первой четверти XVII века.* – С. 102–162; *Twardowski S.* *Przeważna legacja Krzysztofa Zbarazkiego od Zygmunta III do sołtana Mustafę.* – Warszawa, 2000. Важливими є дані про посольство Я. Ожельського до Черкас у останній чверті XVI ст. з метою залучити запорожців на службу Речі Посполитій: *Zbiór pamiętników do dziejów polskich.* – Warszawa, 1859–1860. – Т. 2.
140. *Фаизов С.* Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников Осипа Прончищева и Рахманина Болдырева (1625 год) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197–209.
141. Цілу групу статейних списків та посольських відписок за 1686–1699 рр. видав В. Станіславський: *Станіславський В.* *Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699; Його ж.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – К., 2000. – Т. 1. – С. 348–385.
142. *Крижун М. Г.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Крижун М. Г.* *Між війною і радою.* – К., 2006. – С. 249–282.
143. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850).* – Roma, 1959. – V. 1. – С. 23; *Каптелер А.* Казаки в записках иностранцев до 1648 г. // *Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции.* – СПб., 2004. – С. 41.
144. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* – К., 1915. – Вип. 2.
145. *Жерела до історії України.* – Т. XVI. *Ватиканські матеріали до історії України; Т. 1.* Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657 рр. – Львів, 1924.

146. Litterae Nuntiorum Apostolicorum... – Romae, 1959–1967. – V. 1–10; Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantis. – Romae, 1953. – T. 1–2; Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes. – Romae, 1956. – V. 1 (1622–1728).
147. Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berolini–Varsaviae, 1864.
148. Acta nuntiaturae polonae. – T. XXV. – Cracoviae, 2003. – V. 1 (12.II.1635–29.X.1636).
149. *Squicciarini D.* Nunzi Apostolici a Vienna. – Vaticano, 1998.
150. *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи. – К., 2000. – С. 46.
151. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Politische Verhandlungen. – Berlin, 1864.
152. *Віміна А.* Реляція про походження та звичаї козаків // Київська старовина. – 1999. – № 5; *Chynczewska-Hennel T., Salwa P.* Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i zwyczaju Kozaków // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1985. – T. 30. – S. 207–222.
153. Listy Annibala z Kapui. – Warszawa, 1852. Див. також: *Грабовецький В. В.* Страта Підкови у Львові (1578 р.) // Жовтень. – 1966. – № 6. – С. 128–131.
154. Чтения ИОНЛ. – К., 1901. – Кн. XV. – Вып. 3.
155. Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859–1860. – T. 2; *Мицик Ю. А.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). – С. 435–442; *Флоря Б.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Марра mundi. – С. 443–451. Збереглося частково листування князя Костянтина II Острозького з гетьманом Г. Лободою та ін.: *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874.
156. Див. напр.: *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 44–66.
157. *Мицик Ю.* Про видання «Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 5. – Вип. 10. – С. 42–53.
158. Див. напр.: Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego. – Wilno, 1842.
159. Archiwum Jana Zamojskiego. – Warszawa, 1904–1913. – T. 1–3; Pisma Stanisława Zółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana. – Lwów, 1861; Listy St. Zółkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868.
160. Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1843–1844. – T. 1–2; *Мицик Ю.* З нових джерел до історії повстання 1591–1596 рр. // УІЖ. – 2002. – № 2. – С. 69–76.
161. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. – Lwów, 1842.
162. Archiwum domu Sapiechów. Listy z lat 1575–1606. – Lwów, 1892.
163. Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – T. 1; *Szajnocha K.* Dwa lata z dziejów naszych. 1646, 1648. – Lwów, 1869.

164. *Мицик Ю.* З джерел архіву Замоїських до історії України і Молдавії XVI–XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 1998. – Т. 3. Історія. – С. 81–86.
165. *Радивевський Р. П.* Польськомовна українська поезія кінця XVI – початку XVIII століття: Автореф. ... докт. філол. наук. – К., 1996. – С. 12.
166. Слово многоцінне. – К., 2006. – Кн. 1–4.
167. *Степенькіна П. Я.* Захарія Копистенський про запорозьке козацтво // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – Т. 21. Історичні науки. – С. 16–18; *Мицик Ю.* Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Праці історико-філософської секції. – Т. 225. – С. 310–347.
168. *Галатювський І.* Ключ розуміння. – К., 1985.
169. *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 129–138; *Його ж.* «Пам'ять» (1671 р.) – український полемічний твір // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 306–312.
170. *Мьцик Ю. А.* «Літописец» Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 219–234.
171. Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – Май–июнь. – Приложения. – С. 1–16; Т. 26. – Август. – С. 17–61.
172. Див.: *Мицик Ю.* Україна XV–XVII століть у світлі тогочасної преси (за матеріалами «летючих листків») // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Праці історично-філософської секції. – Т. ССXXXIII. – С. 30–46; *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotychczas. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1978–1990. – Т. 1–3.
173. Сборник статей и материалов по истории Юго-западной России. – К., 1890. – Т. I; Слово многоцінне. – Кн. 1–4; *Krawczyk A.* Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrześcijańskiej na wschodzie Europy w pismach politycznych Józefa Wereszczyńskiego // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях. – Львів, 1998. – С. 174–188.
174. *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 453–460.
175. Тексти ряду цих пам'яток нещодавно видав польський історик Петр Борек, який активно досліджує цю проблематику: *Arma cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej (1648–1649).* – Kraków, 2005; *Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. – Kraków, 2001.
176. Ці два трактати опубліковані нами у перекладі українською: *Мицик Ю. А.* Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 122–135.
177. *Мьцик Ю. А.* Записки иностранцев как источник... – С. 21.
178. Див. публікацію нами тексту цього трактату: *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 2–11.

179. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західно-європейських літературних пам'ятках). – К., 1992.
180. Устное повествование бывшего запорожца Леонтия Коржа. – Днепропетровськ, 1991.
181. *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915.
182. *Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича // Архіви України. – 1995. – № 4/6. – С. 33–40.
183. Див. напр.: *Герасименко Н.* Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України // Записки НТШ. – Львів, 1999. – Праці історично-філологічної секції. – Т. ССXXXVIII. – С. 554–561; *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Т. XI (январь–апрель). – С. 71–72.
184. *Scriptores rerum polonicarum.* – Kraków, 1872. – Т. 1; 1887. – Т. 2; 1901. – Т. 18; 1907. – Т. 20; 1911. – Т. 25. Див.: *Konopczyński W.* Chronologia sejmów polskich 1493–1793. – Kraków, 1948.
185. Див. напр.: *Diariusz sejmiku koronacyjnego 1669 roku.* – Kraków, 2004; *Diariusz sejmiku nadzwyczajnego 1670 roku.* – Kraków, 2004; *Diariusz sejmiku zwyczajnego 1670 roku.* – Kraków, 2005; *Diariusz sejmiku walnego warszawskiego 1701–1702.* – Warszawa, 1962.
186. *Moskwa w rękach polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610–1612.* – Kraków, 2005.
187. *Pamiętniki Maśkiewiczów.* – Wrocław, 1961.
188. *Pamiętnik Jakuba Przonki.* – Lwów, 1874.
189. *Османская империя в первой четверти XVII века.* – С. 71–79; *Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski.* – Kraków, 1840. – Т. 1. – С. 131–146.
190. *Diariusz kampanii Smoleńskiej Władysława IV. 1633–1634.* – Warszawa, 2006.
191. *Мицик Ю.* Речиця в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (за даними табірнього щоденника Януша Радзивіла) // Трєція міжнародныя Доунарскія чытанні. – Мінск, 2002. – С. 271–280; *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie.* – С. 305–316.
192. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – К., 1888. – С. 101–112.
193. *Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637.* Уривки з цього щоденника у перекладі російською мовою були видані К. Мельник: *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1896. – С. 168–288.
194. *Stanisława Oświęcima diaryusz 1643–1651.* Фрагменти цієї пам'ятки були видані в перекладі російською на сторінках журналу «Киевская старина» за 1882 р.
195. *Ковальский Н. П., Мыцук Ю. А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984; *Федорук Я.* Рукопис Мартина

- Голінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття // УАЩ. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87.
196. Jakuba Michałowskiiego księga pamiętnicza. – Kraków, 1864.
197. Киевская старина. – Т. 14. – Январь. – С. 124–160; Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku, posługujące w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskiego pozostałe. – Wilno, 1859.
198. Мицик Ю. З описів посольства В. М'ясківського до Туреччини у 1640 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV. – С. 10–22; Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – Warszawa–Kraków, 1985.
199. Мицик Ю. Україна і гетьман Мазепа в мемуарах Л. Раковського // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 28–37.
200. Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Відділ рукописів. – № 1949.
201. Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110; Ковальський Н. П. Записки современников по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вип. 2. – С. 116–146.
202. Мицик Ю. Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2003. – Т. 21. Історичні науки. – С. 54–60; Горова Я. Щоденник Йоганна Майєра як джерело до історії Кримського ханства середини XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 197–196; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII; Вердум У. Щоденник // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84–89; № 10. – С. 89–105.
203. Ботлан Г. Л. Опис України. – К., 1990.
204. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. – Вінніпег, 1985.
205. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – Вип. 2.
206. Эвлия Челеби. Книга путешествия. – М., 1961. – Кн. 1.
207. Там же. – М., 1979. – Кн. 2; 1983. – Кн. 3; Księga podróży Ewliji Czelebiego. – Warszawa, 1969. Частину кримської книги Челебі перекладено українською: Евлія Челебі. Книга подорожей. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997.
208. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. – С. 94.
209. История о казаках запорожских // ЧОИДР. – М., 1847.
210. ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. 24.
211. Де ла Невиль. Записки о Московии. – М., 1996.
212. Записки о России генерала Манштейна // Перевороты и войны. – М., 1997. – С. 20–22 та ін.
213. Рождение империи. – М., 1997.
214. Юность державы. – М., 2000.
215. Московия и Европа. – М., 2000.

216. *Гордон П.* Дневник 1635–1659. – М., 2001.
217. Див. напр.: *Непомнящий А. А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). – К., 1999; *Андреева С.* Журнали подорожей до Криму Олександра Никифорова 1744 р. та 1763 р. як джерело до вивчення історії Півдня України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 385–398.
218. *Винтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. – Львів; Мюнхен, 1995.
219. *Бовгиря А.* Маргінальні записи українських рукописних збірників XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – С. 459–470; *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005.
220. Полное собрание русских летописей. – М., 2003. – Т. 40.
221. Літопис Самовидця. – К., 1971; Літопис Самійла Величка. – К., 1993. – Т. 1–2; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1993.
222. Див.: *Коваленко О.* Хроніка Івана Забіли про події 30–40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Т. 1. – С. 452–460.
223. *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1–2.
224. *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985.
225. Османская империя в первой четверти XVII века. – С. 53–71.
226. *Винар Л.* Козацька Україна. – К.; Львів; Нью-Йорк, 2003. – С. 470.
227. *Туранли Ф. Г.* Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000.
228. *Остатчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Marra mundi.* – С. 341–426.
229. *Kara Mustafa pod Wiedniem.* – Kraków, 1973.
230. *Kronika polska.* – Kraków, 1597; див.: Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102. Друга за хронологією достовірна звістка про українських козаків міститься у листі-відповіді великого князя литовського Олександра до кримського хана Менглі-Гірея (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 82–83).
231. Своєрідну хрестоматію з описів козацтва у вказаних хроніках нещодавно видав Д. Вирський у своїй книзі: Дискурс про козаків (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI–середини XVII ст.). – К., 2005.
232. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини). – Запоріжжя, 2003; Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // *Всесвіт.* – 2000. – № 11–12. – С. 116–156.

233. *Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983.
234. *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840; див. також варіант хроніки В. Коховського, який охоплює 1608–1653 рр.: *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Kana Kazimierza.* – Warszawa, 1846; *Кислюк О. І.* Походження та рання історія козацтва в хроніці Самуеля Грондського // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – Т. 41. Історичні науки. – С. 88–93.
235. Див.: *Мыцук Ю. А.* Краткие польские летописи середины–второй половины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX вв.* – Днепропетровск, 1983. – С. 27–35.
236. *Ковальский Н. П., Мыцук Ю. А.* Рейнгольд Гейденштейн и его сведения об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI века // *Вопросы германской истории и историографии.* – Днепропетровск, 1976. – С. 142–146.
237. *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.
238. *Мицук Ю. А.* Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера. – С. 54–60.
239. *Иностранные известия о восстании Степана Разина.* – Л., 1975.
240. *Мюллер Й.-Й.* Історична дисертація про козаків // *Всесвіт.* – 1988. – № 6. – С. 131–137.
241. *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник... – С. 39–40.
242. Див. насамперед: *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи.
243. Було видано також: *Шерер Н.-Б.* Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. – К., 1994; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960.
244. *Мицук Ю., Кислюк О.* Незнаний німецькомовний твір XVII ст. про Україну // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»,* 2004. – С. 79–93.
245. *Кордт В.* Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926.
246. *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // *Записки НТШ.* – Львів, 1898. – Т. 23–24. – Кн. 3–4. – С. 1–114.
247. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен, 1995; *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник...; *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка...; *Січинський В.* Чужинці про Україну.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аарне А. А. 24
Аббас Великий 232
Абдул-Какман 332
Абрахамович З. 585
Август 261
Аділ-гірей 186
Адріан 80
Алепський П. 118, 582
Алімпій 97
Альбовський С. 515
Амбросимова С. 555
Ананієвич І. 253
Андреев С. 166–118
Андрусак М. 524
Анна Іоанівна 84, 299
Анна Леопольдівна 123
Аннібал з Капуї 574
Антиномов С. 379
Антонович В. 287, 288, 417, 505, 507,
509–511, 513, 518, 546
Антонов-Овсієнко В. 455
Антоновський М. 497
Апанович О. 269, 283, 468, 470, 471,
476, 525
Апостол Д. 37, 174, 175, 190, 275, 284,
298, 299, 469, 548, 580
Апостол П. 298, 580
Аракчеев О. 335, 348
Аржевітін С. 491
Арле де Сезі Ф. 574
Арсеній 125
Асакай І. 43
д'Асколі Д. 582
Атаназій Великий 574
Афанасій 118
Ахмед-паша (Кьопрьолу) 573
Ахмет 332
Ахмет-паша 327
Бабич М. 408, 409, 411
Бабійчук Р. 465

- Багалій Д. 170, 505
Багратіон П. 331
Бадовський Я. 161, 173
Бажан О. 463
Базилевський Д. 330
Байрак Ф. 116
Бантиш-Каменський Д. 31, 268, 302, 500–502
Бантиш-Каменський М. 501, 545
Бантиш-Каменський О. 418
Барабаш 279, 286
Баран В. 470
Баранович Л. 80, 190, 263, 577
Барановський А. 570
Барвінський Є. 509
Бардиж К. 401, 409
Бардін Л. 314
Бариш-Тищенко 402
Баркут В. 155
Бароній Ц. 239
Бартенон Н. 235
Барятинський О. 395
Басевич Г. 583
Бахтін М. 18
Бачинська О. 537
Бачинський А. 320, 526, 536
Бачинські 349
Баш Я. 468
Бедзинський 272
Бедреддін Мехмед Нідан-ефенді (Ремал-ходжі) 585
Безбородько О. 275, 317, 318, 497, 559
Безклубенко С. 472
Безкровний О. 384
Безулий 458
Бекенштайн І. 208
Бекон Ф. 225
Бенкердорф 408
Бентковський І. 372
Берлінський М. 502
Берлір 332
Бернардо Л. 226
Бертелемі 512
Берхгольц Ф. 583
Бегановський М. 571, 573
Беднягін І. 394
Бельський Й. 577, 585
Бельський М. 33, 200, 267, 585
Бельські 583
Бжозовський М. 10
Биковський Ю. 282
Биковські 192
Бистронь Я. 19
Биховець С. 262
Бич Л. 410, 412
Бібіков С. 466
Біднов В. 107, 543
Бізаччіоні М. 587
Біла Є. 382
Білас І. 482, 484, 489
Білецький Я. 571
Білий Д. 327
Білий Й. 316
Білий К. 385
Білий Сава 367, 369
Білий Сидір 138, 200, 309, 314, 316, 365, 387
Білицький О. 97, 100, 114, 139
Білогруд О. 276
Білозерський М. 283
Бінвільський Я. 584
Бішінг 295
Блаватний Н. 430
Бобрикович-Копть 75
Богаченко М. 571
Боголюбський А. 89
Богун І. (Федоренко, Федорович) 471, 483, 486, 549, 563
Бодье М. 232, 233
Бодянський О. 38, 253–255, 545, 556
Бойко А. 555
Бойко В. 420
Бойко І. 522, 525
Болоньєтті 226
Болтін І. 587
Бондаревський 379
Бондаренко В. 437
Бонджованні Б. 573

- Боплан Г. Л. де 10, 14, 23, 24, 32, 33,
142, 155, 224, 244–247, 582, 587
- Борейки 212
- Борецький І. 120, 245, 271, 277, 280,
545, 577
- Борзаковський П. 580
- Борис Володимирович 408
- Борис Р. 418, 422, 423, 426, 427, 439–
441, 445, 454
- Боровські 192
- Бородавка (див. Нерода Я.)
- Борщак І. 587, 588
- Ботеро Дж. 239, 240
- Бочковський О. 51
- Боярдо М. 225, 234, 235
- Брайчевський М. 523
- Браницька 453
- Брант С. 225
- Брежнев Л. 472
- Брехуненко В. 531
- Бривін І. 390
- Бровко П. 485
- Брусилов О. 405
- Брюховецький І. 45, 68, 186, 190,
256–258, 265, 285, 288, 289, 301,
445, 518, 584
- Бузін 310
- Буйкевичі 192
- Букретов М. 411
- Булавін К. 325
- Булгаков Я. 323, 324
- Бурсак А. 393
- Бурсак П. 393
- Бурсак Ф. 378, 379, 389
- Буцинський П. 513
- Бучинський І. 330
- Бучинський О. 263
- Бучинський Х. 329
- Вагилевич Г. 45
- Валеріан 92
- Валле делла П. 231, 232, 235, 236, 582
- Валуєв П. 382
- Вальєр Х. 229
- Валькевич З. 105, 107
- Валькевичі 192
- Вальченко В. 197
- Вардинець І. 484, 489
- Вареник Г. 330, 334
- Василенко М. 515, 520
- Василій 97
- Васковський Ф. 78–80, 109, 197
- Вассенберг К. фон 587
- Вахрамєєв О. 227
- Вебер М. 46
- Вежбовський С. 581
- Вейсбах Й. 81, 82, 110
- Великий Л. 157
- Велинські 193
- Величко С. 25, 38, 48, 51–54, 58, 60,
61, 63, 66, 68–70, 189, 252, 253,
258–267, 277, 278, 584
- Величковські 196
- Веллінг Г. 582
- Венерацький І. 125
- Венюков М. 406, 407
- Вербицький А. 82, 102
- Вердум У. фон 582
- Верещинський Ю. 578
- Вернадський В. 553
- Вечерський В. 469
- Виговський І. 37, 42, 68, 70, 120, 190,
256, 265, 483, 504, 511, 514, 524,
546–548, 556, 566, 569
- Виговський К. 197
- Виговські 560
- Винниченко В. 417, 445, 448, 456
- Висковатий О. 388
- Височин 392
- Вишневецький Д. (Байда) 26, 225,
483, 484, 486, 508, 544, 562
- Вишневецький М. 160, 257, 264
- Вишневецький Я. 579
- Вишневецькі 576
- Відоні П. 574
- Віленські 349
- Віміна да Ценеда А. (Бьянкі Мікеле) 574

- Вініус А. 168
Вінтер Е. 238
Вінтоняк О. 583
Вісконті Г. 574
Віташевські В., Н., К., О. 380
Вітинський С. 53
Вітовт 10
Вітт І. 348
Владислав IV 65, 233, 242, 259, 281
Вовк Ф. (Кондратович Ф., Лупулеску, Вовк Хв.) 517
Вовченко Я. 563
Водяний Я. 428, 440–442, 454, 458
Возняк М. 238
Войша С. 576
Володимир (Романюк) 481
Волошин О. 158
Вольтер 52
Воніфатій 120
Воробйови (Горобці) 434
Воронов В. 559
Врангель П. 412
Вуяхевичі 192
- Габсбурги 227, 238, 574
Гавриїл 80
Гаденко К. 409
Гаевський К. 578
Гаевські 194
Гайдабура Т. (Майдабура) 327, 328, 330
Гайденштайн Р. 585, 586, 587
Гаккет Б. 583
Галаган Г. 203, 474
Галаган М. 279
Галагани 193, 194
Галан Д. 425
Галенковські 194
Галім Гірей Султан 585
Галуговський (Голухівський) С. 567
Гаятовський І. 263, 577
Гаяховський Д. 191
Гамалії 193
Гамалій В. 405
- Гамалія С. 125
Гамберіні К. 226, 227, 236
Гаммард К. 583
Гангардт І. 346, 359
Гаркуша Ф. 564
Гаррінгтон 22
Гарчева Л. 457, 459
Гваньїні А. 200, 219, 220, 222, 276, 295, 578, 583, 585
Гегель В. 41
Гедеон (князь Святополк Четвертинський) 79, 80, 109
Гедеон 125
Гедимін 65
Гедиміновичі 252
Генігер Н. 225
Генріх IV 225, 239
Генріх Валуа 226
Георгій Стефан 569
Герасимов М. 471
Герасимчук В. 514, 524
Герберштейн С. 217, 222, 587
Гервасій 124
Герман 138
Гібнер 267
Гізель 267
Гільдебрандт К. 582
Гладкий Й. 336, 337, 342, 343, 517, 537
Гладкий С. 140
Глембоцький 28
Глинські 10
Глібов Л. 382
Глоба І. 92, 105–107
Глубененко Г. 315
Гоголь М. 417
Гой П. 533
Голінський М. 581
Голіцин В. 128
Голобуцький В. 30, 315, 326, 339, 367, 372, 373, 497, 522, 525, 526
Головатий А. 315, 365–367, 374, 375, 377, 378, 387, 392, 393, 483
Головатий П. 107, 125
Головинський В. 394

- Головка Г. 468
Головка О. 528
Голуб О. 545
Голуб Ю. 197
Голуби 192, 197
Голубович В. 459
Голубок Г. 577
Гончар О. 434, 468
Гончарук Т. 309, 317
Горбачов М. 476
Гордієнко К. 200, 201, 551, 583
Гордієнко М. 487
Гордон П. 583
Горецький Л. 225, 226, 586
Горленко А. 203
Горленко М. 125
Горобець В. 527, 532, 533, 553
Горобець Г. 434, 456, 459
Грабинки 193
Грабовський А. 576
Грабянка Г. 38, 48, 49, 52, 60–63,
67–69, 146, 183, 185, 192, 193, 252,
255, 256, 259, 262, 266–281, 291–
293, 295, 297, 298, 301, 584
Грабянки 193
Грекович А. 28
Грембецькі 192
Гренкович І. 75
Гречин І. 569
Грива І. 86
Григорій Х 241
Григорович В. (Григораш) 89, 546
Григорович І. 546
Гризло С. 420, 423, 426, 427, 429, 439,
442, 444, 452, 458
Гримич М. 36
Гричини 212
Грінфельд Л. 66
Грозовський І. 173
Гроїцький Б. 558
Громов В. 413
Грондський С. 221, 585, 586
Гроховський С. 577
Грушевський М. 19, 21, 45, 51, 60, 221,
240, 252, 255, 259, 268, 497, 505–
507, 509–511, 514, 518, 546
Губа І. 330
Губа С. 325
Гунашевський М. 76, 584
Гуня Ф. 581
Гур'єв Д. 352
Гуржій О. 526, 527, 533
Гурій 91
Гурко І. 402
Гусак І. 96
Гусельщиков Ф. 375
Гуслистий К. 468, 471, 524, 525
Густав-Адольф 241
Гуттен У. фон 225
Гюльденштедт Й. 583
Давид 124
Даміан 131
Данило Галицький 9
Данилюк Ю. 467
Дашкевич М. 506
Дашкевич Я. 41, 46, 189, 507, 528, 535
Дашков 370
Дашкович О. 217, 577, 584, 587
Дашковичі 10
Дворецький В. 577, 584
Дворецький І. 577
Демидович 368
Денисов 310
Денікін А. 409–412
Дефо Д. 34
Джиджора І. 520
Дзвонівський Я. 37
Дзира Я. 259, 525
Дзіліоло А. 243
Дикарьов М. 382
Дівович С. 48–50, 56, 67, 292–294,
578
Діонісій 124, 125
Добровольський Д. 335
Доброскок Г. 382
Довбні 194

- Довголевські 193
Довженко Г. 465
Довнар-Запольський М. 505
Долгорука С. 330
Долгорука 358
Долинські 193
Домбровський К. 330
Домонти 10
Донашевський А. 375
Донець Г. 199
Донці-Захаржевські 199, 200
Донцов Д. 515
Дорофій 83
Дорошенки 196
Дорошенко А. 197
Дорошенко Д. 418, 441, 499, 504,
505, 510, 511, 518, 588
Дорошенко М. 582
Дорошенко П. 43, 46, 58, 70,
163, 190, 198, 262, 266, 289,
417, 483, 504, 511, 544, 545,
548, 573
Дортеллі д'Асколі Е. 230
Досифей 97
Дошов Є. 314
Драгоманов М. 38, 224, 487, 510
Дремлюга 442
Дробиш Я. 581
Дружиніна О. 321
Дубина К. 470
Дубина С. 326
Дубровський Ф. 573
Дубчак Г. 313
Дудник 394
Дука Ю. 186
Дуніни-Барковські 192
Дядиченко В. 468, 522, 525
- Ерастов С. 361, 382
Ессен 331
- Євдокимов М. 394, 395, 407, 408
Євлашевський Ф. 581
Євстратій 124
- Єгоров П. 456
Єкельчик С. 71
Єлизавета Петрівна 114, 171, 299, 300
Єльці 212
Ємьоловський М. 581
Єрлич Ю. 580
Єрмак 282
Єрмолов О. 371, 391
Єршов А. 277
- Жаріков М. 468
Желябузький І. 583
Жерве А. 327
Живилю К. 401
Животовський 393
Житецький І. 506
Жмайло М. 569, 581
Жолкевський С. 37, 243, 575
Жукови 193
Жуковський О. 459
Журахівські 192
Жураховський І. 81–83, 110
- Забіла П. 44
Забіли 192, 299
Забіяка М. 483
Заборовський Р. 81, 82, 84, 110, 111
Заборовський С. 154, 155
Завадовські 192
Загоровський Є. 309
Загребельний П. 468
Задера 575
Задоянний Б. 427
Задунайський В. 485
Заклінський К. 277
Закревський М. 113
Залепкарь 571
Замлинський В. 509, 528
Замойський Т. 571
Замойський Я. 16, 575
Занкевичі 194
Запішний А. 129
Заремба 570

Заруба В. 536
 Зарудний С. 564, 571
 Засс О. 332
 Захаржевські 199
 Зацвіліховський М. 573
 Збараський К. 572
 Зборовський С. 28, 33
 Зверозомб-Зубовський Є. 465
 Звурський Г. 330
 Зеньковський 404
 Зеров М. 268, 269, 273
 Зіморович Й. 586
 Зіневичі 192
 Зіновіїв К. 38, 119
 Зленко В. 117
 Злотницький Т. 571
 Знахаренко 442
 Золотаревська М. 376
 Золотаренко В. 45, 257, 258
 Золотаренко І. 256, 575
 Зорка С. 260, 262

Іаков 126
 Іафет 124
 Іван V 568
 Іваненко О. (кубанський козак) 379
 Іваненко О. 469
 Іваника Ф. 83
 Іванис В. 411
 Іваніна П. 380
 Іванішев М. 546
 Іванов А. 564
 Іванов М. 395
 Іванов П. 140
 Іванович Г. 78
 Івоня 586
 Ігнатович Я. 99
 Ієракс 88
 Ієссей 89, 97, 102
 Іконніков В. 263, 277
 Ілляшенко М. 89
 Ілляшенко Я. 131
 Іловайський 310

Імшенецькі 193
 Іналджик Г. 8
 Інзов І. 335, 342
 Іоаким 124
 Іоанікій 97
 Іоанн 378
 Іон Хоробрий 225, 226
 Іонафан 124
 Іосааф 279
 Іполіт 125
 Іродіон 80
 Ісаак 125
 Ісаєв 311
 Ісаєвич Я. 39
 Ісайа 123, 125
 Іскра І. 463, 571
 Іскрицький В. 570
 Іскрицький П. 253
 Іслам-Гірей III 279, 563, 569, 585
 Іуст 124, 125

Казанович П. 89, 101
 Казимир 10
 Казимир Великий 299
 Калениченко Л. 465
 Каленяк В. 487
 Калинський Т. 578
 Каліст 88
 Калнишевський П. 88, 101–107, 111,
 112, 122, 125, 143, 145, 322, 483,
 492
 Каманін І. 505–507, 546
 Камоєнс Л. 225
 Кампанелла Т. 242, 243
 Кампенгаузен Б. фон 583
 Кандиба Ф. 197
 Кантакузін М. 328, 347, 348
 Капінос Д. 315, 328
 Капінос І. 316
 Капкан Ю. 453
 Капніст В. 255, 317, 578
 Капніст С. 255, 256
 Каразін В. 379

- Карасу-Базар 393
Карл V 558
Карл XII 515, 523, 524
Карл XIII 583
Қарл Великий 234
Кармалін М. 408
Карпенко-Қарий І. 417
Карпов Г. 254, 278, 279, 546
Касименко О. 522
Касіян В. 466
Касперов І. 310
Кассіан 123, 125
Катерина II 26, 50, 51, 55, 103, 104,
124, 171, 172, 286, 292, 293, 299,
308–310, 314, 323, 364, 366, 369,
377, 392, 407, 515, 519, 533, 534,
559
Катонін Є. 465, 466
Каутський 427
Қащенко А. 417
Қаюк (Могульова) С. 537
Қвашенко П. 425
Қвітка І. 499
Қвіткі 198
Қгдешинський 272
Қедровський В. 44, 456–458
Қенарський С. 569
Қеренський О. 426, 443
Қессарій 97
Қинивинський С. 576
Қирило 114
Қириченко С. 489
Қисіль А. 508, 573, 579
Қищенко М. 468, 472
Қілесо С. 470
Қіндратьєви 287
Қішка С. 548
Қіщанський О. 442
Қлепацький І. 277
Қлерк Е. 583
Қлимент VIII 228, 229, 236, 509
Қноллез Р. 226
Қоба С. 105
Қобле 329
Қобозев М. 487
Қовалевський М. 447, 453
Қовалевські 198
Қоваль Г. 326, 327, 330
Қовальська Т. 506
Қовальський М. 551, 561, 588
Қовенко М. 456, 457
Қовтуненко В. 419, 420, 429, 443
Қоғут З. 42, 71
Қозельський Я. 253, 290, 301
Қозирев В. 533
Қокк'яра Д. 231
Қокошкін С. 353
Қокс 583
Қокунько П. 408
Қоломієць А. 323, 332, 517
Қолчицький Ф. 124
Қолюбакін П. 329, 330
Қомпан О. 468, 470, 525
Қомулович О. 228, 236
Қондратковський І. 101–106
Қондратьєв Г. 198
Қондратюк К. 513
Қонецпольський С. 62, 243, 551,
575, 576
Қониський К. 255, 575
Қоннор В. 59
Қонтаріні А. 222
Қонтаріні С. 230
Қопилов Б. 470
Қопинський І. 75
Қопистенський З. 240, 577, 583
Қопцевичі 192
Қорб Й. 583
Қордовський К. 314, 367
Қордт В. 588
Қордуба М. 510, 518
Қорецькі 577
Қорж М. 22, 107, 136, 579
Қорицький К. 573
Қорниловичі 192
Қорнілов Л. 410, 432, 436
Қоробка Ф. 254
Қороленко П. 361, 384, 395, 400, 517
Қосачі 192

- Косинський К. 62, 75, 76, 267, 509,
552, 577, 585, 586
- Косов С. 271
- Костенко М. 314
- Костин М. 585
- Костомаров М. 24, 35, 38, 253, 254,
278–281, 341, 417, 503–506, 509,
510, 546
- Костянтин Багрянородний 295
- Котляревський Т. 369, 373, 378, 384
- Котошихін Г. 572
- Кохановський П. 264
- Коховський В. 150, 267, 301, 585, 586
- Кочубей В. 261, 264, 265, 442, 469
- Кошерський А. 551
- Кошиць О. 361
- Коялович А. 190, 194, 586
- Кравцов Д. 515
- Кравченко В. 71, 500
- Кравчук Л. 490
- Крамаренко В. 465
- Красінський Я. 218, 585
- Краснов І. 347
- Красовський В. 118
- Красовський Т. 198
- Кременецький Г. 88, 101, 104, 107,
110, 111, 117
- Крем'янський Р. 123, 124
- Кресін О. 533
- Кривий Г. 326
- Кривицькі-Тимченки 194
- Кривоніс М. 566
- Кривошея В. 539
- Крикун М. 569
- Крилевський Я. 128
- Криленко 455
- Крилова Л. 471
- Кримський А. 524
- Криницький К. 549
- Криницький Ф. 545
- Крип'якевич І. 17, 28, 30, 512, 513,
518, 519, 522, 524, 525, 546
- Крицький І. 569
- Кричевський М. 512
- Криштоф II Радзивіл 566
- Кріпак Н. 129
- Крман Д. 583
- Кроковський І. 81, 109
- Кромер М. 218, 267
- Кронія А. 219, 235
- Кропивницький М. 417
- Круковські 349
- Куликовський М. 112
- Куликовські 199
- Куліш П. 24, 131, 253, 254, 256, 258,
268, 274, 381, 417, 503, 505, 509,
513, 546, 551, 562
- Кулішер М. 31
- Кулька А. 573, 575
- Кульчицький 458
- Кульчицький Ю. 427
- Куницький П. 377
- Куракін О. 350
- Курменен Г. де 231
- Кусаков Л. 395
- Кутнарський Ю. 569
- Кутузов М. 393
- Кухаренки 380
- Кухаренко О. 381
- Кухаренко Я. 341, 364, 380, 382, 394,
414
- Кучковський 272
- Кучма Л. 489, 490
- Кушевич С. 576
- Кушка 286, 291
- Куш М. 86
- Лабуерер Ж. де 233, 243, 244, 579
- Лабуровський Г. 140
- Лаврентій 125
- Ладинський 580
- Лазаревичі 192
- Лазаревський О. 192, 268, 283, 284,
505, 510, 515, 516, 553
- Лазаревські 194
- Лазкевичі 194
- Ланжерон О. 328, 330, 389
- Ланський В. 335

- Лантух Г. (див. Федоров Г.)
Ланцелотті Д. 574
Лаптев 260
Ласко А. 573
Лашенко Р. 511, 518
Ле І. 468
Лебедевич В. (отаман) 483
Лебедевич В. 80, 120
Лебединська Г. 471
Леванідов А. 299
Левицький М. 442
Левицький О. 254, 257, 275–277, 505, 546
Лезюр 224
Лейбніц Г. В. 233
Лелека Я. 200
Лентяев 390
Леонід 97
Леонов Г. 398, 408
Леонович Ф. 575
Леонтьев М. 130, 403
Лепиковський Я. 301
Леп'явко С. 509, 528, 535, 536
Лесевицькі 198
Лескарбо 239
Леся Українка (Косач Л.) 38
Лещинський С. 524
Лжедимитрій І 580
Лизогуб Є. 288, 289
Лизогуб К. 288
Лизогуб Я. 46, 197, 288, 474, 545
Лизогуби 287, 288
Лиман І. 113, 131, 555
Липа І. 450
Липинський В. 66, 510, 512–514, 519
Лисенко М. 341
Лисовець Д. 556, 569
Лисяк-Рудницький І. 15, 39–41, 62
Литвин М. 578
Литвин Ф. 152
Лізолі Ф. 574
Ліппомано А. та Є. 573
Лісовські 193, 194, 287
Лобанов-Ростовський Я. 340, 351
Лободаєв В. 419, 421, 422, 431, 444, 452, 454, 539
Лободи 193
Логвин Г. 465, 468, 470
Лозінська М. 380
Ломиковський В. 275, 497
Ломиковські 192
Ломоносов М. 587
Лопати 192
Лопухін В. 112
Лоріс-Меліков М. 398
Лось Я. 581
Лотоцький О. 450
Лотоцький П. 469
Лубенський С. 585
Лузанови 196
Луї XIII 231
Лука 125
Лукомський П. 252
Лукомський С. 275–277, 280
Лук'янов І. 582
Лупул В. 569
Лупул Р. 271
Лутак І. 475
Луценко І. 453, 460
Лученко М. 556
Любавський М. 506–508
Любеньський С. 140
Любомирський К. 558
Лянцкоронський П. 291, 583, 584
Ляссота Е. 20, 27, 28, 223, 224, 227, 228, 244, 581
Лях П. 387, 393
Ляховченко 285
Мазепа І. 44, 81, 83, 109, 127, 128, 165, 168, 186, 187, 190, 191, 206, 251, 259–261, 265, 286, 287, 289, 293, 301, 321, 417, 460, 469, 483, 500, 504, 511, 515, 524, 534, 545, 546, 548, 557, 560, 568, 581, 583
Мазепи 192
Майер Й. 582

- Майнеке Ф. 46
Макаренко А. 487
Макаревський Ф. 113, 131
Макарій, ієромонах 89, 124
Макарій, патріарх 582
Македонов Л. 401
Макіавеллі 239
Маковські 193
Максимович 186
Максимович І. 318
Максимович М. 38, 254, 417, 503, 515
Макушев В. 236
Маланчук В. 472
Маласпіна Г. 574
Малашевич І. 38, 82
Маленко Л. 319, 349
Малий З. 385, 392
Малиновський М. 575
Малишевські 192
Мамолат Є. 465
Манастирський М. 425
Мануйловичі 192
Манштейн Х. 583
Маньківський Т. 276
Марія-Луїза Гонзага 233
Маркевич М. 268, 274, 302, 500, 501, 562
Маркевич О. 302
Маркевич П. 82, 89
Маркевич Я. 68
Маркович Я. 38, 68, 268, 269, 273, 277, 497, 498, 580
Маркс К. 225
Марнавізіо Т. 587
Мартинов 310
Мартос О. 500, 501
Мартоси 193
Марцій (Мерц) Юст Й. 587
Маскевич С. 580
Матвеев А. 583
Матвеев 393
Махно Н. 481
Мацьків Т. 588
Мегер М. 576
Мейендорф К. 330
Мелес А. 88, 91, 113–115, 121, 124
Мелетій 125
Меллер Й. 583
Мельник Л. 507
Мельников Л. 401
Мельниченко Я. 425
Мемет-ага 326
Менелік II 403
Меншиков О. 284, 290
Меріме П. 147, 158
Мехмед Хаджі Сенай 585
Меховіта М. 216, 217
Мигура І. 191
Микитенко О. 468, 470
Миклашевські 193
Микола I 352
Миколай 97
Микошинський Б. 229
Милорадовичі 194
Миргородський 368
Мирза А. 330
Мирович І. 276
Мисаковські 196
Михайл 552
Михайлов М. 408
Мицик Ю. 277, 283, 527, 536
Мишецький С. 75, 91, 94, 582
Міллер Г. 545, 587
Міль Дж. Ст. 40
Мільчев В. 537, 555
Мілютін Д. 359
Мініх Х. 321, 543
Мініхі Б. і Е. 583
Міткевич І. 112
Міхаловський Я. 581
Міхельсон І. 328, 331
Міщенко П. 403, 408
Млиновецький Р. 418, 420–422
Многогрішний Д. 44, 45, 190, 257–259, 262, 287, 469
Мова В. 382
Мовчан П. 580
Мовчани 299

- Могила П. 15, 75, 271, 280
 Могилянський А. 110–113, 116, 117, 124, 125
 Модзалевський В. 254, 515
 Мойсеєнко В. 469
 Мокрієвичі 192
 Молчановський М. 546
 Молявки 193
 Монтень М. 225
 Монтеск'є Ш. 52, 61
 Мороз 381
 Морозов К. 487
 Москаль Л. 549
 Мохаммед Мірза 403
 Мужиловський А. 577
 Мужиловський С. 571
 Мулява В. 482, 489, 490
 Мунтян В. 465
 Муравйов М. 457
 Мурадин Оугли 374
 Муромцев М. 107
 Муртаза 10
 Мусін-Пушкін 393
 Мустафа Наїма 585
 Мухаммед IV 569
 Мюллер Й. 587
 Мюллер Л. 582, 587
 Мяловицький А. 472
 М'ясківський А. 576
 М'ясківський В. 570, 572, 573, 576, 581
 М'ясківський Л.-К. 576
- Наливайко Д. 525, 587, 588
 Наливайко С. 62, 223, 240, 243, 267, 471, 509, 525, 569, 575, 576, 580, 581, 585, 587
 Наполеон 350, 393
 Наріжний С. 268, 524
 Наср-Ед-Дін 402
 Науменко В. 412
 Небаба М. 468
 Невзоров М. 379
 Невіль Ф. де ля 582
- Невольниченко О. 480
 Недоборовський З. 381
 Неживий 314
 Незамаївський В. 336
 Некрасов Г. 325
 Немирич Ю. 512
 Немиричі 10
 Немировичі-Данченки 193
 Неофіт 138
 Неплюєв 318
 Нерода Я. (Бородавка) 243, 284, 548
 Нерон 199
 Нерунович І. 53
 Нестеренко М. 465, 563
 Нечай Д. 566
 Несецький К. 190, 193, 194
 Никанор 87, 88, 91, 98, 114, 115
 Никон 79
 Нікіта 124
 Нікіфоров О. 29, 31–33
 Ніколаєв С. 375
 Ніколайчик Ф. 506, 508, 509
 Нікориця І. 331
 Новаківська Н. 469
 Новицький І. 506, 508, 575
 Норов П. 107
 Нос Я. 98
 Носач А. 145
 Носач Т. 575
- Обалковський Б. 570
 Оберучев 426
 Обід С. 78
 д'Обіньє А. 225, 226
 Обресков 114
 Обухович К. 581
 Обухович Ф. 573
 Оглоблін О. 523
 Одинець П. 552
 Ожельський С. 585
 Окиншевич Л. 41, 49, 520
 Окольський С. 76, 194, 263, 276, 295, 581

- Окулов А. 325, 326
Окша С. 549
Олександр I 327, 329, 331, 348, 349,
351, 370
Олександр II 395, 396
Олександр III 397
Олександр Казимирович 10
Олексій Михайлович 58, 160, 165,
172, 260, 285, 501, 564
Олійник В. 489
Олійник О. 528
Ольговичі 7
Ольмо Ф. 243
Омелянєнко М. 465
Омелянєвичі 193
Онисим 124
Онопрієнки-Шелкові 194
Оранський Й. 130
Орачковський 272
Орел О. 380
Оренда Т. 76
Орішовський Я. 227, 236, 508
Орленко Ю. 425
Орлик П. 38, 165, 190, 321, 456, 483,
492, 518, 559, 562, 580, 583
Орлінський 263
Орлов 367
Орлов В. 310
Орновський І. 199, 200
Осанчук 314
Освенцім С. 581
Осипови 198
Осман III 233
Острозький К. 240, 509
Острозькі 75, 577
Остроух Г. 330
Острянин Я. 76, 170, 263, 576
Отвіновський Е. 581
Ошуркевич О. 465
Павлиш М. 71
Павло I 316, 338, 559
Павлович М. 197
Павлюк 577
Павлюта Х. 436
Павша С. 565
Падалка Л. 505–508
Падох Я. 174
Пазванд-оглу 325, 327
Паісій Волох 77, 91, 97
Паісій Цибульський 97
Паісій 571
Паливода 393
Палій С. 131, 197, 321, 483, 581, 582
Палладій 105
Пальчовський К. 578
Панашенко В. 539
Пантелюк М. 483, 484
Панченко О. 481, 484
Папроцький Б. 577, 585
Пасічник М. 501
Паскевичі 194
Пасторій Й. 586, 587
Пафнутій 89, 120
Пачинський П. 571
Пашковський М. 578
Певний А. 433, 447, 453
Пекалід Ш. 577
Пепа В. 471
Перехрест І. 198
Перехрестови 198
Перехрестови-Осипови 198
Перехрист Д. 82
Перехрист М. 116
Персидський 283
Петлюра С. 361, 382, 431, 433, 436,
447, 457
Петренко Є. 480
Петрик 83
Петрицій Й. І. 232
Петрів В. 457
Петро I 47, 66, 80–83, 105, 109, 120,
171, 251, 269, 287, 296, 533, 543,
557, 559, 560, 568, 576
Петров М. 294
Петровський М. 257, 262, 264, 522, 524
Петрушка О. 157

- Петько А. 484
Пехлеван-оглу 327
Пилат В. 485
Пилипенко 451
Пилипенко С. 97
Пилькевич О. 444
Писарєв Е. 268
Письменний К. 148, 149
Письменний С. 311, 369
Пищаленко Г. 419–421, 429
Півень О. 382
Підкова І. 243, 295, 574, 577, 582, 587
Підлесецький І. 329, 330
Піночі Є. 576
Пінчук Г. 463
Пірлінг П. 242
Планкевич 375
Платов М. 308, 310, 318
Плахта 577
Плиска М. 268, 274, 275
Пліній 295
Плохий Д. 393
Плохій С. 536, 587, 588
Плющ О. 465
Погодін М. 260, 503
Погрібняк Я. 475
Подобайло С. 468
Подорожний М. 522
Покас Г. 276, 293
Покотило І. 154
Покровський М. 521
Полетика В. 497
Полетика Г. 48, 50, 54, 56, 57, 63–65, 260, 268, 497, 575
Полікарп 86
Половець С. 575
Половий Д. 330
Полонська-Василенко Н. 524
Полоцький С. 263
Полтавець-Остряниця І. 418, 419, 441–445, 452, 454, 458
Полуботок П. 66, 190, 269, 283, 284, 295, 417, 580
Поночовний М. 361
Попко І. 374, 392
Попов В. 366
Попов П. 465
Попович 158
Попович А. 484
Попович М. 16, 27, 36
Поповський М. 575
Порохня А. 99, 200
Порохня Г. 116–118
Порохня Р. 377, 378
Порохонські 196
Порш М. 448, 456, 457
Поссевіно А. 238
Посунько О. 555
Потапенко В. 382
Потебня О. 382
Потилиця Д. 330
Потій 239
Потій І. 277
Потоцький 244, 279
Потоцькі 546
Потьомкін Г. 107, 173, 307–314, 317–320, 323, 364–366, 372
Починок О. 479
Присліпа І. 136
Притула О. 485
Пріск 124
Прозоровський О. 307, 331, 347
Прокл 97
Пронський А. 551
Пропп В. 24
Проскури-Суцанські 212
Протасьєв Ф. 120
Проценко І. 425
Пустошкін П. 366, 367
Путро О. 174, 528, 533
Пуфендорф С. 260, 262, 263, 267, 278
Пухальський Л. 571
Пушкар М. 463
Пшиленцький С. 576
Пшонка Я. 580

- Пясецький П. 585, 586
Пясецький Р. 576
- Радзівіл А. 581
Радзівіл Я. 468, 580, 581
Разін С. 525, 587
Раковський Л. 581
Ракушка-Романовський Р. 60, 253,
254, 256–259, 262, 584
Ратушний М. 489
Рахмановський Т. 367
Рачинський 199
Рашпіль Г. 376
Ребет А. 40
Редигер О. 408
Реєнт О. 539
Ренський П. 325, 326
Репан О. 536
Репнін М. 317, 352
Репнінський 323
Рильський М. 465, 466, 468
Рібас де 315
Рігельман О. 31, 32, 275, 498, 587
Рікоут П. 233
Рішельє Е. де 327, 328, 331, 379, 389
Ро Т. 230, 236, 574
Родіонов 310
Розанов Г. 99
Розенберг О. 327
Рознер І. 525
Розумний М. 67
Розумовський К. 84, 95, 147, 173, 175,
176, 187, 190, 204, 205, 211, 285,
287, 288, 294–296, 298–301, 469,
477, 492, 533, 548, 553, 554, 580
Розумовські 293
Романови 252, 583
Романовичі 7
Романовський В. 254
Ромодановський Г. 68, 70
Рондо К. 22, 23, 26
Росинський К. 377–379
Ростовський Д. 263
- Ротар І. 361
Рубан В. 275, 296, 497, 545
Рубан О. 206
Рубежанський А. 471
Рудавський В. 585
Рудавський Я. 562
Руджієрі Дж. 573
Руджієрі Ф. 573, 574
Рудзевич М. 407
Рудкевич Ф. 86, 89, 91, 96, 97, 99, 101,
106
Рудковський О. 342
Рудницький В. 450
Рудольф II 20, 227, 228, 509, 581
Ружинський Б. 291, 295
Ружинські 508
Руїні Л. 574
Румянцев П. 50, 51, 84, 111, 112, 118,
169, 187
Руссо Ж.-Ж. 61
Рутковський І. 128
Рухлядки 193
Рюриковичі 252, 530
Рябий Г. 152
Рябінін-Скляревський А. 117, 524
Рябовол М. 401, 409, 410
- Савелов І. 79, 80, 83, 84, 92, 105, 109
Савицький 326
Савчук В. 539
Сагайдак Д. 484, 490
Сагайдачний (Конашевич) П. 19, 20,
184, 229, 232, 265, 271, 280, 417,
435, 481, 483, 503, 506, 545, 548,
552, 569, 571, 575–577, 581, 586
Сакович К. 576
Салафіїл 124
Саліковський О. 450
Салогуби 193
Самар О. 316
Самойлович І. 44, 79, 119, 127, 190,
259, 265, 266, 284, 287, 295,
469, 483

- Самуїл 97
Самуїл (митрополит) 286
Сапіга Л. 576
Сапіги 576
Сапожников І. 537
Сарницький С. 585
Сас П. 537, 538
Сахіб-Гірей 585
Сахновські 193
Сахно-Устимович О. 453
Свешніков І. 473
Свідзінський К. 546
Свірговський 286, 291
Свірчевський І. 225, 226
Северин І. 325
Северіан О. 430, 432
Секунда О. 314
Селезньов С. 375
Селецькі 203
Селім III 325
Сельський А. 573
Семенкіни Г. і Т. 380
Семенов Ф. 94
Семеновичі 193
Семп-Шажинський М. 577
Сербиченко Є. 116
Сервантес М. 225
Сергієнко Г. 528
Сергійчук В. 536, 562
Сердюков П. 255, 256
Серпілін Л. 465
Сешневський Р. 197
Сигізмунд I 11, 498, 551
Сигізмунд II Август 10, 11, 161, 173
Сигізмунд III 241, 243, 551, 569–571
Сигоній К. 218
Силиха Г. 157
Силичі 192
Симон 99
Симоновський П. 252, 275, 292, 294–
296, 497, 498, 545, 584
Симоновські 194
Синяк І. 553, 554
Сисин Ф. 41, 65, 67
Сияуш 571
Сіверс Р. 455
Сільвій Е. 219, 225
Сімонетті Т. 574
Сірко І. 25, 78, 83, 127, 265, 295, 465,
470, 471, 479, 483, 485, 548, 586
Січинський В. 588
Скаба А. 468
Скальковський А. 21, 25, 113, 315,
322, 503–505, 516
Скаржинський П. 310
Скік Л. 326
Скобелев М. 402
Сковорода Г. 484
Скоропадський І. 55, 120, 186, 190,
287, 290, 469
Скоропадський П. 411, 419, 439–445,
452–454, 460, 492, 539, 546, 548,
568, 580
Скоропадські 441
Скрипець Т. 481
Слабченко М. 512, 523
Славутич Є. 539
Смиречанські 196
Сміт Е. 48, 64
Смоктій Н. 419–421, 425, 427, 442
Смолій В. 39, 526–528, 538
Смяровський Р. 573
Собачка Б. 10
Собекурський С. 580
Собеський Я. 232, 580
Соболевські 193
Соболь В. 264
Согутчевський Р. 334
Созонт 97
Сокальський В. 85, 88, 89, 92, 93, 96,
97, 100–108, 145
Сокальські 101
Соколовський Л. 344
Соколовські 193
Сокольвак 433
Соломка В. 380
Солонина К. 45
Сомко Я. 45, 190, 256, 258

- Соранцо Д. 236
 Сорока 420
 Сороки 193
 Сосіпатр 123
 Софонович Ф. 38, 278, 584
 Софроній 125
 Сошковичі 212
 Спаноккі Г. 573
 Спащенки-Кичі 193
 Сперанський М. 284
 Спиридон 125
 Сполатбоги 194
 Сребович І. 116
 Срезневський І. 38, 502
 Ставецькі 212
 Стаматієнко О. 550
 Станіславський В. 528, 534, 536
 Старицький М. 341, 417
 Старовольський Ш. 22, 23, 585
 Старосольський В. 51, 52, 57, 69
 Старух О. 426
 Стасенко І. 197
 Стафійчук В. 548
 Стахів М. 62
 Стахіїв О. 323
 Стелецький Б. 443
 Степанков В. 39, 514, 528, 538
 Степанченко Д. 425
 Стефан 125
 Стефан Баторій 96, 161, 183–185,
 226, 243, 498, 501, 508, 550, 556,
 570, 579
 Стефанов Д. 112
 Стецюк К. 525
 Стогін О. 468
 Стороженко А. 508
 Стороженко І. 536
 Стороженко М. 340
 Стороженко О. 506
 Сторубль Ф. 458
 Стрейс Я. 583
 Стрийковський М. 219, 295, 585
 Струкевич О. 533, 538
 Стурза С. 334
 Суворов О. 392
 Судієнки 193
 Суковкін М. 443
 Сулейман 10, 11
 Сулейман-ага 563
 Сулима І. 120, 465, 580, 581
 Сулими 192
 Суличич М. 571
 Сумароков-Ельстон Ф. 408
 Сурта 282
 Сутика 367
 Суховієнко П. 186
 Сухомлинов В. 408
 Тальдуччі Ф. 226, 574
 Тандр Г. де 587
 Таннер Г. 391
 Танський А. 197
 Таран Ф. 99
 Тарасевичі 192
 Тассо Т. 235, 264
 Татищев В. 587
 Твардовський С. 260, 262, 263, 267,
 572, 585, 586
 Твердохлібов А. 516
 Тевляшевські 287
 Тевяшови 198
 Текелій П. 173, 320
 Телегін Д. 468, 471
 Теліченко І. 515, 516
 Темберський С. 585, 586
 Терентій 97
 Терещенки 192, 359
 Терлецький К. 239, 240
 Терлецький О. 518–520
 Тернер В. 30
 Тетеря П. 190, 511, 547, 564, 570
 Тимур 9, 10
 Тимченко Б. 465
 Титловський М. 263
 Титловський Т. 276
 Тиховський Л. 367
 Тичина П. 468

- Тищенко І. 344
 Ткач М. 522
 Товстик 143
 Тоїчкін Д. 539
 Тойнбі А. 222, 223
 Толстой П. 352
 Томазов В. 539
 Томашівський С. 510, 513
 Томпсон 24
 Топольницькі 192
 Торрес Д. 574
 Торрес І. 241
 Торрес К. 574
 Тризни 192, 194
 Тронько П. 464, 468, 472, 473
 Трохименко К. 466
 Труба А. 88
 Трубецької 310
 Трубецької А. 563
 Трубецької Ю. 45, 70
 Трубницькі 282
 Трут В. 404
 Трясило Т. 76
 Ту Ж. де 218
 Туманов 327
 Туманський Ф. 255, 268, 296, 497, 545
 Туренко О. 364
 Турковські 192
 Тусенський Ф. 97
 Тучков С. 336, 343
 Тютюнник Ю. (Юртик Г.) 417–422, 426, 427, 441, 443, 458, 459
- Уманець Ф. 515
 Уманці 193
 Уреке Г. 585
 Успенський М. 411
- Федір Іоанович 552
 Федоров Г. (Лантух) 92, 99, 113, 116, 122, 129, 140, 143
 Федоров П. 322
- Федоров Ф. 375
 Федоровські 194
 Федорук Я. 533
 Феліцін Є. 395
 Феофан (патріарх) 271
 Феофан 97, 98, 376
 Ферстер В. 328
 Фігурний Ю. 535
 Філарет 80
 Філімонов О. 406, 409–411
 Філіпп II 238
 Філіпсон Г. 394
 Філонарді М. 574
 Флорович П. 124
 Франко І. 277, 588
 Фредерікс 408
 Фредро А. 585
 Футорянський Л. 404
- Ханенко Микола 294, 580
 Ханенко Михайло 186, 264, 569, 571, 580
 Ханенко Михайло, син 580
 Харченки 193
 Хильчевські 196
 Хинчевська-Геннель Т. 574
 Хитрово 68
 Хлопіцький С. 28
 Хмельницький Б. 34, 42, 43, 53, 56, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 69, 77, 118, 127, 159, 162, 166, 184, 185, 188, 189, 191, 257, 259, 260, 262–267, 269, 272, 274, 278–281, 284–286, 288, 289, 294, 299, 301, 317, 417, 465, 467, 468, 471, 475, 476, 483, 503, 504, 506, 511, 513, 514, 518–521, 525, 528, 530, 531, 536, 538, 544–550, 556, 558, 564–567, 569, 571, 573–576, 579, 582, 585, 587
 Хмельницький В. 584
 Хмельницький Т. 271, 279, 501, 556, 569, 573

Хмельницький Ю. 58, 59, 65, 66, 67,
70, 257, 265, 289, 514, 548, 563, 567

Хмельницькі 190

Ховрін М. 455

Ходьки 194

Хоменки 193

Хоментовський 272

Хоткевич Г. 233

Храповицький Я. 581

Хребтовичі 546

Хрущов М. 463, 466

Хуан Австрійський 236

Царев М. 469

Цедровський Я. 581

Чагровський А. 577

Чайковський А. 21, 25

Чайковський М. 354

Чаплинський Д. 286

Чарнецький Я. 289

Чартинський Ф. 300

Чарторийські 570

Чедуліні Г. 236

Челебі А. 585

Челебі Е. 582

Челебі К. 585

Чепа А. 497

Чепелянський В. 382

Чепи 299

Чепіга З. 309, 311, 315, 367, 368, 377,
384, 385, 387

Черненко Ф. 315

Черкас Б. 535

Черкасенко С. 417

Чернишов 393, 394

Черніки І. та Є. 341, 375

Чернявський К. 330, 336

Чернявський Л. 117

Чернявський П. 89, 91, 102, 103

Чернята І. 556

Чернятенко В. 86

Чертеченко П. 197

Чеусов Н. 375

Чигир 10

Чикаленко Є. 455, 456

Чичагов П. 334

Чичерін Г. 411

Чолобітчиков С. 309

Чорний А. 485

Чорний Г. 324

Чорний З. 558, 573

Чорний С. 157

Чорнобай Д. 330

Чорнобай Л. 425

Чорновіл В. 480, 489

Чорнолузькі 193

Чорнолузькі 299

Чохлатий І. 131

Чугувець І. 140

Чуйкевич Ф. 559

Чумаченко О. 380

Чухліб Т. 486, 528, 532, 533, 539

Шамрай П. 341

Шандра В. 539

Шаповал 420, 423, 426, 427

Шаповал М. 455

Шарлемань М. 465

Шафонський О. 497, 545, 558

Шафран О. 126

Шафрановський П. 117

Шах 577

Шаховський О. 208

Шашал О. 78

Шашкевич С. 580

Швидько Г. 555, 557

Шебеші Ф. 582

Шевальє П. 24, 294, 587

Шевченко 420

Шевченко А. 442, 444

Шевченко А. І. 489

Шевченко І. 238

Шевченко М. 442

Шевченко Т. 131, 341, 380, 381, 416,
421, 476

Шевченко Ф. 468, 522, 525

Шевчук А. 484

Шелест П. 472

Шелухін С. 511, 518

Шендрик А. 442

Шереметьєв Б. 120

Шереметьєв І. 58, 67

Шерер А. 545

Шерер Ж.-Б. 30, 32, 138, 150, 152,
155, 158, 159, 275

Шидловські 199

Шиманов О. 516

Шимкович Т. 571

Шинкар М. 458

Шихуцькі 193

Шиян Р. 311, 319

Шік 583

Шкляревич А. 203

Шкляревичі 193

Шкуро А. 412

Шомовський К. 442

Шостак 334

Шоттін Р. 227

Штекль Г. 223

Шульга А. 367

Шульга М. 149

Шумейко П. 563, 566

Шумлянський Й. 163

Щербак В. 527, 528, 535, 536

Щербак Ю. 468

Щербацький Т. 98, 110–112, 553

Щербина М. 326

Щербина П. 154

Щербина С. 148

Щербина Ф. 361, 369, 372–374, 378,
384, 395, 400, 412

Щербинің Є. 171

Щербов-Нефедович П. 401

Щириков 314

Юзбаша І. 367

Юзефовичі 194

Ющенко В. 489, 491, 494

Яблунівський С. 88

Яворницький Д. 14, 21–23, 25, 26, 30,
77, 126, 131, 135, 140, 143, 156,
221, 505, 506, 508, 510, 517

Яворський С. 80, 109

Якимовичі 192

Яковенко Н. 10, 15, 17

Яковлів А. 564

Якубовичі 299

Ян III Собеський 165

Ян Казимир 66, 281, 562, 569, 586

Яненко П. 573, 575

Янушкевич І. 284

Ярослав Мудрий 89

Ясинський В. 80, 81

Яскульський С. 563, 573

Ясь О. 500, 503

Яценко-Зеленський Л. 75, 87, 94, 95,
122, 579

Яцкович Г. 212

Розділ 11. Етнічні та етнокультурні аспекти феномена українського козацтва	5
11.1. Рання козацька етнокультура (<i>В. Г. Балушок</i>)	6
11.2. Особливості козацьких звичаїв та обрядів (<i>В. Г. Балушок</i>)	18
11.3. Трансформації в етнічному житті української спільноти, пов'язані з козацтвом (<i>В. Г. Балушок</i>)	34
11.4. Від етнічного самоусвідомлення до захисту національних інтересів (<i>О. К. Струкевич</i>)	39
Розділ 12. Православна традиція Війська Запорозького (<i>О. С. Кузьмук</i>)	73
12.1. Стосунки Війська Запорозького Низового з Києво-Межигірським монастирем	74
12.2. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Січове архімандритство	96
12.3. Києво-Софійський кафедральний монастир і управління Церквою на території Війська Запорозького Низового	108
12.4. Київське чернецтво на Запорозжі	118
12.5. Запорозькі паломники до київських святинь	126
Розділ 13. Козацьке право і судочинство	133
13.1. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва (<i>А. О. Гурбик</i>)	134
13.2. Нормативно-правове регулювання козацького станового права (<i>О. В. Кресін</i>)	160
13.3. Еволюція козацького судоустрою (<i>О. В. Кресін</i>)	173
Розділ 14. Геральдичні традиції українського козацтва (<i>О. А. Однороженко</i>)	177
14.1. Державна геральдика	182
14.2. Родова геральдика	187
14.3. Земельна геральдика	201
14.4. Міська геральдика	209

Розділ 15. Українське козацтво та західноєвропейський світ (<i>Д. С. Наливайко</i>)	215
15.1. Зародження на Заході інтересу до України як історичної реальності	216
15.2. Рецепція Заходу на козацько-турецько-татарські війни останньої третини XVI— першої половини XVII ст.	220
15.3. Західна рефлексія щодо участі козаків у боротьбі з католицькою та польсько-шляхетською експансією	237
 Розділ 16. Козацьке історіописання (<i>А. М. Бовгиря</i>)	249
16.1. Українська історія у візії Романа Ракушки-Романовського (Самовидця) та Самійла Величка	253
16.2. «Літопис Грабянки» та питання реконструкції «достовірного рукопису»	266
16.3. Регіональне історіописання Лівобережної України	281
16.4. Тема автономії Гетьманщини у творах Семена Дівовича та Петра Симоновського	292
16.5. Рукописні історичні збірники	296
 Розділ 17. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій (<i>О. А. Бачинська</i>)	303
17.1. Спроби адаптації козацької верстви до реалій 70–90-х рр. XVIII ст.	304
17.2. Задунайське козацтво	320
17.3. Козацький стан та одиночні козацькі формування у першій половині XIX ст.	337
17.4. Зміни в козацькому середовищі в другій половині XIX ст.	355
 Розділ 18. Козацьке військо на Кубані (<i>А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К. Чумаченко</i>)	363
18.1. Утворення Чорноморського козацького війська і його переселення на Кубань	364
18.2. Державна служба кубанського козацтва	383
18.3. Кубанське козацтво в Російській імперії	394
18.4. Козаки за радянської влади. Відродження козацтва в новій Росії	412
 Розділ 19. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917–1921 рр. (<i>В. Ф. Верстюк</i>)	415
19.1. «Вільне козацтво» як вияв революційної творчості мас	416
19.2. «Вільне козацтво» і Центральна Рада	428
19.3. «Вільне козацтво» в умовах загострення соціально-політичної кризи революції та українсько-більшовицької війни	448

Розділ 20. Увічнення пам'яті про козацьку добу в УРСР.	
Сучасне українське козацтво	461
20.1. Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (<i>О. О. Демиденко</i>)	462
20.2. Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні (<i>В. В. Задунайський, Т. В. Чухліб</i>)	478
20.3. Участь сучасного козацтва у політичному житті. Державна підтримка козацького руху (<i>Т. В. Чухліб</i>)	488
Розділ 21. Козакознавчі студії в українській історіографії	
(<i>В. М. Матях</i>)	495
21.1. Зародження наукових підходів до вивчення історії українського козацтва у вітчизняній історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.	496
21.2. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині XIX – перших десяти- літтях XX ст.	505
21.3. Дослідження історії українського козацтва в 20–80-х рр. XX ст.	518
21.4. Козакознавча проблематика в сучасній українській історіографії	526
Розділ 22. Писемні джерела з історії українського козацтва	
(<i>Ю. А. Мицик</i>)	541
22.1. Вступ	542
22.2. Документальні джерела. Розпорядча документація	546
22.3. Матеріали поточного діловодства	553
22.4. Джерела статистичного характеру	555
22.5. Законодавчі акти, матеріали судово-адміністративних установ	558
22.6. Матеріали станово-представницьких органів	561
22.7. Матеріали дипломатичного характеру	562
22.8. Епістолярні джерела	575
22.9. Наративні джерела. Літературно-публіцистичні твори	576
Список скорочень	589
Список літератури	590
Іменний покажчик	701

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Нариси у двох томах

Том другий

Редактор *О. Г. Пазюк*

Художнє оформлення *О. Я. Остапова*

Технічний редактор *Т. М. Новікова*

Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*

Ілюстративний матеріал наданий

О. А. Бачинською, О. А. Однороженком, Д. В. Тоїчкіним,

упорядкував Т. В. Чухліб

Підписано до друку 27.01.2007. Формат 70 × 100¹/₁₆.
Гарнітура «NewBaskerville». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 61,56, в т. ч. вкл. Обл.-вид. арк. 63,0. Зам. 7-11.
Наклад 3000 прим.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66, 425-77-84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смо-
л-90 лій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. –
Т. 2. – 724 с.: іл. – Бібліогр.: с. 590–700.

ISBN 966-518-348-6 (У 2 т.)

ISBN 966-518-398-2 (Том 2)

Через сто років після появи ґрунтовних праць з історії української козащини Михайла Грушевського та Дмитра Яворницького сучасні українські історики на оснoві новознайдених документів і матеріалів та досягнень новітньої історичної науки створили узагальнений образ українського козацтва. У другому томі розглянуто етнонаціональні аспекти феномена українського козацтва, козацьке право і судочинство, його православні та геральдичні традиції, специфіку козацького історіописання, сприйняття українського козацтва у західноєвропейському світі. Спеціальні нариси присвячено еволюції козацького стану після ліквідації козацької держави та поглинення України іпоетичними імперськими структурами, відродженню козацтва в сучасній Українській державі.

ББК 63.3(4УКР)4

